

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

**ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ПЪРВИ

**ПЪРВОБИТНООБЩИНЕН
И
РОБОВЛАДЕЛСКИ СТРОЙ.
ТРАКИ**

СОФИЯ / 1979

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ 1
ПЪРВОБИТНО-
ОБЩИНЕН
И РОБО-
ВЛАДЕЛСКИ
СТРОЙ.
ТРАКИ

949.72
21.95
111281

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
ТОМ I

II 1981

949.72
M 95

949.72 + 949.72.01

**ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА**

ИНДЕКС 5877

54 876/80

©

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
с/о Jusautor, Sofia
1979
ОТПЕЧАТАНО В НР БЪЛГАРИЯ

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Димитър КОСЕВ /председател/,
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ
/заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/,
Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо
ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин
ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА

Уредник Методи ПЕТРОВ

Владислав ПАСКАЛЕВ (главен художник оформител)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ I

Велизар ВЕЛКОВ /отговорен редактор/,
Георги ГЕОРГИЕВ, Христо ДАНОВ, Теофил ИВАНОВ, Александър ФОЛ

Редактор на библиографията, научния апарат и показалците Веселин ВЪЛЧЕВ
Художествен редактор Данаил ДОНКОВ
Технически редактор Кирил ВАСИЛЕВ

АВТОРИ

Велизар ВЕЛКОВ, Иван ВЕНЕДИКОВ, Владимир ГЕОРГИЕВ, Георги ГЕОРГИЕВ,
Тодор ГЕРАСИМОВ, Христо ДАНОВ, Румен КАТИНЧАРОВ, Теофил ИВАНОВ, Иван
МАРАЗОВ, Георги МИХАЙЛОВ, Владимир ПОПОВ, Магдалена СТАНЧЕВА, Горанка
ТОНЧЕВА, Василка ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, Мария ЧИЧИКОВА, Александър ФОЛ

Библиография Веселин ВЪЛЧЕВ
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Кирил ЙОРДАНОВ
Хронологическа таблица Христо ДАНОВ

Художник-илюстратор и оформител на тома Владислав ПАСКАЛЕВ

Съдържание

Общ предговор	13
Предговор	31

ДЯЛ I

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ПЪРВОБИТНО-ОБЩИННИЯ СТРОЙ	37
---	-----------

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛО НА ЧОВЕШКОТО ОБЩЕСТВО	39
1. Физикогеографски условия през четвъртичния период /проф.Г.И.Георгиев/	39
2. Човешкото общество през старокаменната епоха /проф.Г.И.Георгиев/	41
3. Преход към развита родова община през среднокаменната епоха /проф.Г.И.Георгиев/	50

ГЛАВА ВТОРА

РАЗВИТА РОДОВА ОБЩИНА ПРЕЗ НОВОКАМЕННАТА И МЕДНО-КАМЕННАТА ЕПОХА	54
1. Обща характеристика и периодизация на новокаменната и меднокаменната епоха /проф.Г.И.Георгиев/	54
2. Производителни сили /проф.Г.И.Георгиев/	60
3. Поселищна система и центрове на културата през новокаменната и медно-каменната епоха /проф.Г.И.Георгиев/	68
4. Утвърждаване на първобитнообщинния строй и наченки на неговото разлагане /проф.Г.И.Георгиев/	77
5. Религиозни вярвания и духовна култура /проф.Г.И.Георгиев/	80
6. Културни връзки и взаимоотношения със съседните области /проф.Г.И.Георгиев/	84

ГЛАВА ТРЕТА

РАЗЛАГАНЕ НА ПЪРВОБИТНООБЩИННИЯ СТРОЙ. БРОНЗОВА ЕПОХА . . 86

1. Характеристика и периодизация на бронзовата епоха
/н.с.Р.Катинчаров/ 86
2. Металургия и подем в развитието на производителните
сили /н.с.Р.Катинчаров/ 89
3. Поселищен живот /н.с.Р.Катинчаров/ 99
4. Обществен строй /н.с.Р.Катинчаров/ 104
5. Духовен живот /н.с.Р.Катинчаров/ 105
6. Културни връзки и взаимоотношения със съседните
области /н.с.Р.Катинчаров/ 108

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАСЕЛЕНИЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. ЕТНОГЕНЕЗИС НА ТРАКИТЕ 110

1. Етнически произход на населението на Балканския
полуостров /проф.А.Фол/ 110
2. Произход на траките /акад.Вл.Георгиев, проф.А.Фол,
проф.Г.И.Георгиев/ 117
3. Траките в Мала Азия и егейския свят /проф.Хр.Данов,
доц.В.Попов/ 118
4. Тракия и тракийските племена през I хил.пр.н.е.
/проф.Хр.Данов/ 124
- Бележки 129

ДЯЛ II

РАННО КЛАСОВО ОБЩЕСТВО И ВЪЗНИКВАНЕ НА РОБОВЛАДЕЛСКИ ОТНОШЕНИЯ 135

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА 137

1. Икономическо развитие /проф.Хр.Данов, проф.А.Фол,
ст.н.с.М.Чичикова, проф.Т.Герасимов/ 137
2. Обществен строй на тракийските племена през
I хил.пр.н.е. /проф.Хр.Данов, проф.А.Фол/ 145
3. Гръцка колонизация по бреговете на Тракия
/проф.Хр.Данов, ст.н.с.Г.Тончева/ 157
4. Взаимно влияние между гръцките колонии и траките
и значението му за тракийския свят /проф.Хр.Данов/ 168

ГЛАВА ВТОРА

ДЪРЖАВАТА У ТРАКИТЕ 175

1. Възникване на държавен живот /проф.А.Фол/ 175

2. Основаване и организация на Одриското царство
/проф.Хр.Данов, проф.А.Фол/ 184
3. Външна и вътрешна политика на Одриското царство
/до средата на IV в.пр.н.е./ /проф.Хр.Данов, проф.А.Фол/ . 188

ГЛАВА ТРЕТА

ТРАКИТЕ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА. БОРБИТЕ ИМ ЗА САМОСТОЯТЕЛНОСТ 200

1. Древна Македония /проф.Хр.Данов/ 200
2. Македонското нахлуване в Тракия при Филип II и Александър
Велики /проф.Хр.Данов/ 203
3. Кризата в елинистическия свят и общият икономически и
политически упадък на Тракия през III—I в.пр.н.е./проф.А.Фол/ 211

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КУЛТУРА И ИЗКУСТВО НА ТРАКИТЕ 217

1. Материална култура и бит /проф.А.Фол/ 217
2. Тракийският език /акад.Вл.Георгиев/ 224
3. Художествени занаяти. Изкуство и духовен живот
/ст.н.с.Ив.Венедиков, проф.А.Фол, н.с.Ив.Маразов/ 226
4. Погребални обичаи. Религия /проф.Г.Михайлов, проф.А.Фол/ 247
- Бележки 267

ДЯЛ III

РАЗВИТИЕ НА РОБОВЛАДЕЛСКИЯ СТРОЙ 275

ГЛАВА ПЪРВА

РИМСКА ЕКСПАНЗИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ И ПРЕВРЪЩАНЕТО ИМ В ПРОВИНЦИИ 277

1. Балканският полуостров в края на III и през II
в.пр.н.е. /проф.В.Велков/ 277
2. Завладяването на Тракия от Рим /проф.В.Велков/ 280
3. Административно устройство на провинциите Мизия,
Тракия и Македония. Военна организация /проф.В.Велков/ . 286
4. Политическа история на балканските земи в епохата
на Римската империя /45—284/ /проф.В.Велков/ 296

ГЛАВА ВТОРА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ I—III в. 299

1. Поземлени отношения в Мизия и Тракия /проф.В.Велков/ . 299
2. Развитие на градския живот. Пътна система /проф.В.Велков/ 304
3. Поминък. Търговия /проф.В.Велков, проф.Т.Герасимов/ . . . 312

4. Класови и социални отношения /проф.В.Велков/	320
5. Етнически промени /проф.В.Велков/	324

ГЛАВА ТРЕТА

КУЛТУРА И ИЗКУСТВО ПРЕЗ I—III в.	328
1. Градоустройство. Архитектура. Укрепителна система /ст.н.с.И.ст.Т.Иванов/	328
2. Културен живот /ст.н.с.Ист.Т.Иванов, проф.В.Велков/	342
3. Художествени занаяти. Изкуство /н.с.Ив.Маразов/	349
4. Погребални обичаи /ст.н.с.Ист.Т.Иванов / Религия /проф.Г.Михайлов/	363
Бележки	369

ДЯЛ IV

РАЗЛАГАНЕ НА РОБОВЛАДЕЛСКИЯ СТРОЙ	375
-----------------------------------	-----

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ	377
1. Тракия и Илирик през IV в. /проф.В.Велков, ст.н.с.Ист.В.Тъпкова-Заимова/	377
2. Социално-икономически отношения /проф.В.Велков/	387
3. Класова борба /проф.В.Велков/	402

ГЛАВА ВТОРА

ПРЕХОД ОТ АНТИЧНОСТТА КЪМ СРЕДНОВЕКОВИЕТО	405
1. Политическа история през V в. /ст.н.с.Ист.В.Тъпкова- Заимова/	405
2. Етнически промени през IV—V в. до идването на славяните /проф.В.Велков, ст.н.с.Ист.В. Тъпкова-Заимова/	413
3. Градоустройство. Строителство. Култура и изкуство /ст.н.с.М.Станчева/	417
4. Историческа приемственост между Античността и Средновековието /проф.А.Фол, проф.В.Велков/	426
Бележки	429

СПРАВОЧЕН АПАРАТ	433
------------------	-----

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /проф.Хр.Данов/	435
ПОКАЗАЛЦИ	441

Показалец на личните имена /н.с.К.Йорданов/	441
Показалец на географските и етническите имена /н.с.К.Йорданов/	444

БИБЛИОГРАФИЯ. История на България. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. / В.Вълчев /	455
--	-----

Общ предговор

Необходимостта да се напише многотомна „История на България“ от позицията на марксизма-ленинизма бе осъзната още в първите години след победата на социалистическата революция на 9.IX.1944 г. Тази задача бе поставена на първо място в перспективния план на Института за история при БАН още при самото му създаване. При тогавашното състояние на българската историческа наука бе невъзможно да се пристъпи веднага към изпълнение на такава трудна и отговорна задача, но тя стана главна стратегическа цел на нашия исторически фронт, на нея бе подчинена цялата научноизследователска дейност на българските историци през следващите години.

Българският народ, както всички други народи, за да си обясни събитията и социалните явления на съвременната сложна действителност и чрез това да си изясни пътя на своето движение напред към по-добро бъдеще, използва уроците на световната история, опита на цялото човечество. Най-важно значение за него обаче имат несъмнено уроците на собствената му история, натрупаният в нея опит на предишните поколения. Нуждата от обобщаване и осветляване на историческия опит се е чувствувала особено силно по време на големите завои на историческото развитие на страната.

Първ опит за написване на цялостна история на България е знаменитият труд на Паисий Хилендарски „История славянобългарска“, завършен в 1762 г. Като историк и пламенен патриот Паисий имал поразително за онова време дълбоко разбиране за задачите на историческата наука — чрез разкриване миналото на народа да му се помогне да се осъзнае и да види пътя към по-доброто си бъдеще. С големи усилия той събрал достъпните за него оскъдни сведения за историята на българите, обобщил ги, осветлил ги от позициите на една основна идея и направил изводи, с които начертал основните линии на зараждащото се българско националноосвободително движение.

С развитието на това движение нараства все повече интересът на българския народ към неговото минало. Изследванията на руските слависти, особено трудът на Юрий Иванович Венелин „Древните и сегашните българи“, дават също тласък на интереса към историята на България. С многобройните си сериозни исторически трудове проф. Марин Дринов издигна българската историческа наука до равнището на тогавашната световна историческа наука.

Към края на възрожденската епоха големият чешки историк Константин Иречек обнародва труда си „История на българите“. След Паисиевата „История славянобългарска“ това е вторият крупен опит за написване на цялостна история на българския народ.

Създаден от автор със солидна научна подготовка и с грамадна ерудиция, обнародван във време, когато българският народ се е готвел за решителна борба за освобождение от петвековното чуждо иго, трудът на Иречек помогна твърде много за утвърждаване на българската нация и за развитие на българската историческа наука.

В България след Освобождението, особено след превръщането на бившето Браилско книжовно дружество в Българска академия на науките и откриването на Софийския университет „Климент Охридски“, се създадоха по-благоприятни условия за развитието на историческата наука. Извършването на значителни археологически разкопки, многократното нарастване на документалната база, откриването изобщо на нови, богати източници дадоха възможност да се изяснят много проблеми и въпроси на българската история.

През периода от Освобождението до 9.IX.1944 г. официалната историческа наука в буржоазна България постигна несъмнено големи успехи. Тя натрупа богат фактически материал, описа и обясни от позициите на идеалистическата методология много събития и явления от старата и средновековната история на България. През този период най-големият български историк проф. В.Н. Златарски обнародва капиталния си труд „История на българската държава през средните векове“ в четири тома. Други видни историци — проф. П. Мутафчиев, проф. П. Ников, проф. Й. Иванов, проф. Г. Кацаров и др. — направиха важни приноси към старата и средновековната история на България. Редица изтъкнати учени — проф. Ив. Шишманов, проф. Б. Пенев, проф. М. Арnaudов, Д.Т. Страшимиров и др. — разработваха историята на Българското възраждане.

Въпреки несъмнените постижения буржоазната историческа наука обаче не можа да обобщи резултатите от многобройните научни изследвания и да създаде цялостен труд по история на България. Тя дори не си постави такава задача. На нашите буржоазни историци бе чужд колективният метод в научноизследователската работа, а написването, дори от позициите на идеалистическата методология, на синтезиран научен труд, обхващащ всички периоди на многовековната история на България, отдавна вече не бе по силите само на един автор.

Новата история на България, изпълнена с остри политически борби, жестокости, кървави класови битки, с две национални катастрофи, с държавни преврати и пр., не ги привличаше. Буржоазията се плашеше от революцията. Повечето от буржоазните историци се отнасяха отрицателно дори към революционните движения в средновековна България и през епохата на Възраждането. Да се напише цялостен научен труд, обхващащ и периода на капитализма, при строго зачитане на историческите факти означаваше да се разобличи политиката на едрата българска буржоазия. Разбира се, буржоазната историческа наука смяташе капиталистическия строй за вечен и в крайна сметка имаше за цел неговото утвърждаване.

Между това обективният ход на историята поставяше пред българския трудов народ нова, грандиозна задача — събарянето на капитализма и построяването на социалистическо общество. Това можеше да стане само под ръководството на българската работническа класа, която започна да се формира след освобождението от османското владичество. Възникна и работническо революционно движение. В 1891 г. българските революционни марксисти начело с Димитър Благоев основаха БСДП, която пое ръководството на класовите борби на работническата класа и трудещите се маси.

Като бележит марксист и революционер Д. Благоев пръв разбра огромното значение на правилното научно осветление на българската история за идейно-полити-

ческото въоръжение и възпитание на работническата класа, на целия трудов народ и посвети голяма част от научната си дейност на тази задача. В своя труд „Принос към историята на социализма в България“ и в редица други исторически студии Благоев, прилагайки творчески историческия материализъм, за пръв път обясни закономерното развитие на българското общество при феодализма и капитализма, възникването на работническата класа и социалистическото движение и обоснова неизбежната победа на социализма в България.

Следвайки примера на Благоев и указанията на партията, други видни нейни дейци се заеха да осветлят важни събития и проблеми от историята на България през Средновековието, Възраждането и Новото време. По такъв начин наред с официалната буржоазна историография се развиваше и марксистко-ленинската историческа наука, призвана да служи на назряващата социалистическа революция в България, на коренните интереси на българската нация.

До победата на социалистическата революция обаче българската марксистко-ленинска историческа наука също не можа да създаде синтезиран цялостен научен труд по история на България. Тогава тя не разполагаше с необходимите, специално подготвени за подобна задача кадри, а и при условията на монархо-фашистката диктатура това бе въобще невъзможно. Благоев и другите историци-марксисти бяха преди всичко политически дейци и професионални революционери. Те влагаха цялата си енергия главно в революционната борба.

Победата на Деветосептемврийската социалистическа революция създаде условия за бърз подем на българската историческа наука. Извърши се дълбоко идейно и организационно преустройство на Българската академия на науките и Софийския университет „Климент Охридски“. Марксистко-ленинската теория стана официална методология на историческата наука. Създадоха се държавните и партийните архивни учреждения, в които се съсредоточиха огромни богатства от документални извори. Разшириха се в големи мащаби археологическите разкопки. Основаха се редица нови научни исторически средища и катедри. В тях заработиха много историци от по-старото и по-новото поколение, които написаха изследователски трудове върху разни периоди и проблеми на нашето минало и най-вече върху онези от тях, които не бяха разработени от буржоазните историци. Изследователската дейност бе насочена по-специално към новата и най-новата история на България, към проблемите на икономическата и социалната история, историята на българската работническа класа, на нейната марксистко-ленинска партия, историята на отношенията и връзките на нашата страна с другите страни и пр.

Същевременно ускореното строителство на новото социалистическо общество пораждаше нуждата от написване в кратък срок на обобщаващ труд по история на България от най-старо време до наши дни от позицията на марксизма-ленинизма. Георги Димитров, тогава ръководител на НР България и на БКП, най-добре разбираше тази нужда и по негова инициатива бе възложено на българските историци да съставят такъв труд.

„История на България“ в два тома /малко по-късно допълнена и издадена в три тома/ е първият у нас марксистко-ленински обобщаващ цялостен труд по историята на нашата страна, написан от голям авторски колектив. В СССР малко преди това опит за съставяне на обобщаващ труд върху историята на България направи акад. Н.С. Державин. Институтът по славяноведение при Съветската академия на науките обнародва „История Болгарии“ в два тома, написани от значителен колектив, съставен от най-

изтъкнати съветски българисти. Без да омаловажаваме заслугата на излезлите в България и Съветския съюз индивидуални обобщаващи работи по историята на нашата страна, тези два колективни труда отразяват несъмнено най-добре постиженията на българската и съветската наука по онова време в областта на българската история. Те изиграха важна роля за идейно-политическото превъоръжаване на българския народ, за патриотичното и интернационалното му възпитание чрез средствата на историческата наука.

Оттогава изминаха повече от двадесет години. През това време окончателно беше завоювана пълната победа на социализма в нашата страна. С бурни темпове се развиваха социалистическата промишленост, селското стопанство, науката и културата. Заедно с това нарастваше ролята на НР България в международния живот. Десетият конгрес на БКП, отчитайки огромните успехи на социалистическа България през изминалите години, прие нова, грандиозна за нейните мащаби програма за развитие на материалното производство, на културата и науката, за изграждане на развито социалистическо общество. Нов тласък за осъществяване на тази програма даде Единадесетият конгрес на партията.

Естествено бе при тази обстановка да се появи нужда от написване на нов многогомен труд по история на България, в който да се разкрият колкото се може по-пълно създадените от българския народ материални и духовни ценности през вековете, да се осветлят основните епохи на неговата история и най-славната от тях — епохата на социализма.

Колективът на Института за история при БАН осъзна навреме необходимостта и значението на тази голяма и отговорна задача и започна да обмисля нейното конкретно разрешение. Той получи пълна подкрепа от страна на Централния комитет на БКП и лично на първия му секретар Тодор Живков, който има големи заслуги за развитието на нашите природни и обществени науки и специално на българската марксистко-ленинска историческа наука.

По време на Десетия конгрес на БКП бе отчетено, че условията за разрешаване на сложната и трудна задача вече са на зрялост. Същевременно ЦК на БКП прецени, че българската историческа наука е вече в състояние да изпълни такава важна и отговорна научна задача. Пристъпи се и към широка подготовителна работа за изпълнението ѝ.

Главната редакция, определена да ръководи разрешението на тази задача, след внимателно обсъждане реши новият труд по история на България да се състои от 14 тома: един за древния период, два тома за Средновековието, един том за турското владичество до XVIII в., два тома за епохата на Възраждането, пет тома за периода на капитализма и три тома за времето след победата на социалистическата революция.

България е страна с древна култура, с богата и дълга история. Началото на човешката трудова дейност в българските земи се крие дълбоко в хилядолетията преди нашата ера. Най-старите намерени засега оръдия на труда в нашата страна, изработени грубо от камък, се отнасят към края на ранния период на старокаменната епоха /палеолит/. В продължение на много хиляди години най-старите обитатели на България постепенно усъвършенствували оръдията на труда от камък и животински кости, от мед, бронз и желязо. Заедно с това се развивали производителните сили и производствените отношения.

Едно от най-великите открития на Маркс и Енгелс е материалистическото обясне-

ние на историята. Производството на материални блага, развитието на производителните сили и производствените отношения съставят най-дълбоката основа на цялата човешка история и определят нейния закономерен ход. Историята на човечеството е закономерен процес на последователно преминаване от една към друга, по-висша общественно-икономическа формация. По такъв начин създателите на научния социализъм въоръжиха историческата наука с истински научна методология.

Общественото развитие на България е свързано неразривно с единния закономерен исторически процес, чиито общи закономерности се проявяват ярко и в нейната история. В своето историческо развитие от най-старо време до днес страната ни е минала последователно и закономерно през първобитнообщинния, робовладелския, феодалния и капиталистическия строй, а след победата на социалистическата революция навлезе дълбоко в първата фаза на комунистическата общественно-икономическа формация — социалистическото общество. Историкоматериалистическото разбиране на историята, с което се обяснява последователното закономерно минаване на човешкото общество от една общественно-икономическа формация към друга, по-висша, дава научната основа за правилната периодизация и на българската история.

Законите на общественото развитие за разлика от природните закони се проявяват не автоматически, а чрез действията на хората, които произвеждат оръдията на труда, материалните блага и духовните ценности, развиват производителните сили, творят историята. Поради това единният закономерен процес на общественото развитие в отделните страни в зависимост от много условия се проявява в най-различни, специфични за всяка страна, форми на материалния, обществен, политическия и духовния живот.

Следвайки общия закономерен път на световната история, България е изминала през хилядолетията свой своеобразен, оригинален, присъщ на нея исторически път. Нейната история, както историята на всяка друга страна, е неповторима, заема своето място и има определено значение в общата история на човечеството.

Същинската история на България започва с трайното заселване в нея на славянските и прабългарските племена, които образуват българската народност и създават силна българска държава. Но тази държава се създава не на пусто място, а в земя, в която преди това нейните най-стари жители, траките, в продължение на хилядолетия са творили материални блага и висока духовна култура.

Старите траки, най-древните жители на България, за които има сигурни данни, били многоброен народ, разделен на множество племена. Векове, а навярно и хилядолетия те живеели в родовообщинен строй. С възникването и задълбочаването на класовите различия в обществото те постепенно, бавно навлизали в робовладелската общественно-икономическа формация, господстващия обществен строй в Стария свят по онова време. Върху тази основа сред тракийските племена започнал процес на създаване на държавна организация. Най-висок връх в това развитие било образуването на голямата Одриска държава, която направила сериозни опити за обединяване и на другите тракийски племена. През този период строителството и културата на траките достигнали най-голям разцвет.

Траките не могли да образуват силна централизирана държава, способна да се противопостави срещу завоевателните планове на издигащите се тогава робовладелски многонародностни монархии. Не успели да създадат и своя тракийска писменост. Тези две обстоятелства изиграли немалка роля за тяхната крайна съдба. Държавата на траки-

те била разгромена от многонародността робовладелска империя на македонските царе Филип II и Александър Велики, а по-късно паднала под владичество на римските императори.

Много борби водили траките срещу чуждия поробител, в защита на своята свобода и независимост. Те дали на света Спартак, организатор и ръководител на най-голямото въстание на робите в древността. Тяхната съпротива била сломена. Една част от тях се разпиляла по Римската империя, отведена като роби, друга била романизирана, трета — елинизирана. По-късно оцелелите траки потънали в славянското море. Така многобройният тракийски народ изчезнал. Създадената от него култура обаче оставила трайни следи и оказала влияние върху живота и развитието на българската народност.

Нахлуването на славяните на юг от Дунав ускорило окончателното разложение на робовладелската система и развитието на новата феодална общественно-икономическа формация в Източната Римска империя, преименувана във Византия. От своя страна този процес, както и заварените културни традиции в земите, в които славяните се заселили трайно, оказвали влияние върху процеса на разлагане на родовообщинната структура на славянското общество и на засилване на класовите различия в неговите недра. В славянското общество постепенно назрявали условията за преодоляване на племенната разпокъсаност и за преминаване към по-висока форма на политическа организация, към създаване на държава.

Първото крупно събитие в историята на България е образуването на българската държава през втората половина на VII в. Появила се нова държава в Европа. За разлика от възникващите и разпадащите се бързо племенни съюзи през този ранен период на Средновековието българската държава, резултат на вътрешното закономерно развитие на славянобългарското общество, била здрава и трайна политическа организация.

Огромна, прогресивна роля изиграла в средновековна България държавата. Включените в нейните граници славянски племена от българската група, прабългарите и остатъците от старите траки се слели в един неделим български народ, който благодарение на държавната организация отбивал завоевателните стремежи на Византия и разните нашественици, защищал своята самостоятелност. Средновековната българска държава устояла на много бури, а когато най-после била разгромена от чуждите завоеватели, сред българския народ останала жива държавната идея. Тази идея и този стремеж не го напуснали през вековете на чуждо владичество.

В резултат на закономерното вътрешно общественно-икономическо, политическо и културно развитие на средновековна феодална България още през първите векове на съществуването ѝ в нея се формирала и утвърдила българската народност. Това бил процес с изключително значение в историята на България. Образувана при условията на феодалната общественно-икономическа формация, българската народност се развивала и укрепвала, устоявала на всички жестоки превратности на историята, продължавала да съществува след разрушаването на държавата от чуждите завоеватели. Държавната организация загинала, но народността останала да живее и да се бори за нейното възстановяване.

Огромно значение за формирането и укрепването на българската народност, за нейната жилавост и устойчивост през най-трагичните периоди на историческия ѝ живот има създадената от нея висока култура през Средновековието. Средновековна България стана люлка на славянобългарската писменост и книжнина. Още през IX в. в България се създават литературни школи, откриват се училища на български език, просветата

прониква сред народните маси, създава се народна литература, различна по своята идейна насоченост от културата на господстващата класа. Никакви враждебни сили през следващите векове не били в състояние да загасят светлините, запалени от просветата и книжнината в средновековното българско общество.

В периода на своя възход феодалната класа в средновековна България играла прогресивна роля. Като господстваща социална група тя ръководела укрепването на феодалната държава, усъвършенствването на държавния апарат, отбраната на държавните граници, външната политика на държавата. На феодалната класа принадлежала инициативата за отхвърляне на отживялата времето си езическа религия и за възприемане на християнството като по-прогресивна и по-отговаряща на интересите ѝ идеология. За идейно-политическото укрепване на феодалната държава и на господстващата класа била предназначена и цялата българска писменост, просвета и книжнина, която достигнала най-големия си разцвет по времето на цар Симеон.

Историята на феодална България е изпълнена с жестоки и кръвопролитни борби между господстващата феодална класа и потиснатите, експлоатирани селяни, съставляващи огромната част от народа. С укрепването на икономическата и политическата ѝ мощ класата на болярите засилвала все повече потискането и експлоатацията на селяните. Нескончаемите войни на феодална България с нейния могъщ съсед и съперник Византийската империя изтощавали материалните сили на държавата, обогатявали при победата господстващата класа, разорявали селяните, задълбочавали класовите противоречия в обществото.

Във феодална България с развитието на феодалните отношения и с отслабването на централната власт закономерно се зараждат центробежни сили, като управителите на отделните области се обявявали за самостоятелни господари. Това се отразява изключително неблагоприятно върху героичната борба, възглавявана от цар Самуил, срещу византийските завоеватели начело с Василий II. Процесът на феодална разпокъсаност се задълбочава още повече във Втората българска държава след смъртта на цар Иван Асен II, при когото величието на България достигнало нов свой връх.

Недоволството и протестът на експлоатираните и потиснатите селски маси намерили най-ярък и най-мошен израз в богомилското движение, едно от най-големите социални движения в средновековна Европа. Ту затихващо, ту избухващо с нова сила, претърпяващо изменения и в своята идеология в зависимост от промените в историческите условия, богомилството се развивало до края на българската средновековна държава и разтърсвало дълбоко нейните основи. След това то постепенно затихнало и изчезнало, но останал неговият дух на протест срещу социалните несправди.

Въоръженото въстание на селяните под водителството на Ивайло било също мощно избухване на народното недоволство от експлоатацията на болярската класа и политиката на феодалната държава, в която процесът на феодална разпокъсаност все повече се задълбочавал, за да се стигне до разпадането ѝ на три части в навечерието на османското завоевание.

Буржоазната историческа наука се отнася отрицателно към богомилството, към антифеодалните движения на селяните изобщо, разглежда ги като разрушителна сила, подкопаваша устоите на държавата. В същност сама феодалната класа поради своята ограниченост и егоизъм разлагала държавата и подготвяла, без да съзнава това, нейната катастрофа, а и собствената си гибел. Като засилвала експлоатацията и потисничеството над селяните, болярската класа ги отблъсквала, довеждала ги до отчаяние и безразли-

чие към съдбата на държавата, а това водело до упадък на въоръжените ѝ сили.

Същевременно в борбата си за власт и самостоятелност едрите феодали късали части от държавната територия, заплитали се в интриги и междуособни борби, нанасяли тежки удари на централната власт. Деморализираната и недалновидна част от феодалната класа вършела всичко това пред лицето на надвисналата опасност над България. Османското завоевание било улеснено, разбира се, и от постоянните военни конфликти между трите християнски държави: България, Сърбия и Византия, която, следвайки старите си методи, довела турците на Балканския полуостров като свои съюзници.

Падането на българския народ под османско владичество е най-голямата и съдбоносна катастрофа в многовековната история на България. Унищожена била не само българската държава, но и феодалната класа. На нейно място се настанила господстващата класа на завоевателите. Турците унищожили и самостоятелната българска църква, като заточили последния български патриарх Евтимий и предали управлението ѝ в ръцете на цариградския гръцки патриарх. Лишена от ръководна обществена сила, от държавна и духовна организация, след новите османски завоевания на север и запад България станала вътрешна провинция на огромната Османска империя. Разположена до вратата на нейната столица, тя се превърнала в главна база на новите османски завоевания в Европа. Толкова тежки и жестоки удари не е понесла никога друга от европейските страни, паднали под османско иго.

Като заели някои елементи от разрушените феодални порядки в покорените християнски държави, завоевателите наложили в тях своята военно-феодална система, върху която издигнали най-централизираната по онова време военно-феодална монархия. Тя легнала като непоносимо бреме върху плещите на покорените християнски народи, изсмуквала материалните им сили, задушавала прогресивното им развитие. Като най-богата провинция и при това разположена най-близо до столицата на империята, България била най-жестоко експлоатирана и потискана.

Османската империя била многонародностна държава. В нея обаче покорените народи нямали никакви права. За турските феодали българският народ не съществувал. Той бил превърнат в рая, лишена от елементарни човешки права. Покорените народи се държели в подчинение само с помощта на силно въоръжената военно-феодална централизирана деспотична монархия, на ежедневния жесток терор и разпалвания до краен предел мюсюлмански религиозен фанатизъм. Военно-полицийската система и религиозният фанатизъм били в началото източник на сила за Османската империя. С течение на времето обаче те се обърнали против нея, станали главна пречка за нейното развитие. Турската военно-феодална система заостряла и под напора на новите обществени сили започнала да се разлага.

Българският народ не се примирил с чуждото иго. Съпротивата на народните маси се проявявала в различни форми: въоръжени въстания, хайдушки дружини, индивидуални отмъщения. Това било стихийно, неорганизирано съпротивително движение без определена идеология и общо ръководство. Българският народ пазел свято своя език и вяра, нравите и обичаите си, бранел семейната си чест и бащиното си огнище. В манастирските килии и църквите продължавал и в най-тежки времена да се поддържа пламъкът на българската просвета и книжнина. Всичко това крепяло духа на народа и надеждата му за по-светло бъдеще. Така въпреки жестоките удари на поробителите в продължение на четири века българският народ се запазил и дочакал зората на своето национално

възраждане.

Най-дълбоката основа на Българското възраждане бил процесът на преход от феодалната към капиталистическата обществено-икономическа формация. Поради огромните пречки на заострената и разлагаща се турска военно-феодална система този процес бил мъчителен и бавен. В недра на разлагащия се османски феодализъм бавно си пробивали път новите капиталистически отношения, създавал се единен вътрешен пазар, издигала се нова обществена сила — буржоазията, формирала се постепенно българската нация, зараждало се и се развивало българското националноосвободително движение.

По съдържание Българското възраждане било национална демократическа революция, насочена към освобождение от чуждия национален, социален и духовен гнет, към създаване на модерна българска просвета, самостоятелна национална църковна организация и независима демократична държава.

Движеща сила на революцията били селяните и занаятчиите, съставляващи огромната част от българския народ. Ръководната роля в революцията се падала на буржоазията и тя действително играла такава роля в борбата за национална просвета и самостоятелна църква. Тя съзнавала необходимостта и от политическо освобождение, но през втората половина на века, когато борбата за политическа свобода и независимост става първостепенна задача за българския народ, в значителната си част и преди всичко най-богатите представители на едрата буржоазия възприемат тактиката за изчакване на събитията в Европа и на разрешаване на националния въпрос по пътя на дипломатически преговори и комбинации. Тази част от буржоазията се противопоставя на революционните методи на борба и очаква освобождението на България да се постигне не по пътя на революционни действия, а по пътя на мирното развитие или в резултат на война между Русия и Турция. По време на Априлското въстание през 1876 г., най-високия връх на националната революция, тези буржоазни среди не изиграват историческата си роля.

По своя характер българската национална революция била дълбоко демократична. Тя изразявала коренните интереси и стремежите на народните маси, правото на българския народ за самоопределение и за своя независима държава. Излязлата от народните среди интелигенция въоръжила националното революционно движение с най-прогресивната при тогавашната историческа обстановка революционно-демократическа идеология. В лицето на идеолозите и ръководителите на националнореволюционното движение — Г.С. Раковски, В. Левски, Хр. Ботев и Л. Каравелов, революционната мисъл в България достига върховете на световната революционна мисъл.

Българските революционни демократи били пламенни патриоти и интернационалисти. Те сътрудничели с революционните демократи в другите страни, съчувствували на всички народи, които се борели за национална независимост, уважавали всички народи, включително и турския, приветствували Първия интернационал и Парижката комуна. В отговор на агресивната политика на буржоазните реакционни монархии българските революционни демократи като патриоти и интернационалисти издигали девиза „Чуждото не искаме, нашето не даваме“.

Османската империя била осъдена от обективния ход на историята на разпадане. Господстващата турска народност била малцинство. За да увеличи своите човешки ресурси и отслаби покорените народности, тя издига в своя политика най-жестоките методи за насилствено асимилиране на покорените християнски народи. Жестокото

събиране на български деца и юноши за еничарския корпус, масовото насилствено поислямчване на българско население, ежедневното насилствено помохамеданчване на български девойки по градове и села в продължение на пет века, до самото Освобождение, са една от най-трагичните страници в историята на българския народ. Но въпреки всичко това господстващата турска народност оставала малцинство в империята.

От друга страна, военно-деспотичната държава на султаните, издигната някога като надстройка над старата военно-феодална система, сега, когато тя била в пълно разложение, станала непреодолима пречка за развитието на новите производителни сили, на капиталистическите отношения. Османската империя изостанала икономически, държавният ѝ апарат закостенял и се деморализирал. Тя била обявена за безнадежно болен човек и изпаднала в пълна зависимост от западните капиталистически държави. Напразно техните правителства се стараели да присадят чрез либерално настрояните кръгове на турската феодална върхушка западната цивилизация в загнилата Османска империя, да въведат в нея буржоазен правов ред, да отворят пътя на прогреса, да я оздравят, за да запазят нейната цялост и своите икономически интереси, многобройните си привилегии и стратегически позиции. Всички тържествено обявени реформи отгоре оставали почти мъртва буква с изключение на реформите в армията, за модернизирването и превъоръжаването на която Портата полагала действително големи грижи.

В настояще време отделни турски и западни буржоазни историци представят империята на султаните като проводник на западната цивилизация, говорят за някакъв закъснял просветен абсолютизъм в Турция, за грижи на султанските правителства да подобрят положението на покореното християнско население. Те представят българския народ като трудолюбив и доволен от положението си, не прикриват враждебното си отношение към националноосвободителното му движение, което омаловажават и обясняват с интригите на руските агенти.

Когато се четат султанските фермани, действително се получава впечатление, че най-голямата грижа на султаните и техните правителства е била грижата за доброто и щастието на покорения и експлоатиран народ. В докладите на западните консули в България могат да се намерят доста твърдения, че българите са трудолюбив и покорен народ, но русите го подбуждат към недоволство и бунтове. Да пишат така султаните, везирите и западните дипломати по онова време е напълно понятно. Те защищавали целостта на империята, своите егоистични интереси, борели се срещу силите, които я подкопавали и подготвяли нейното неизбежно разпадане. Но в настояще време, след като историята отдавна е решила съдбата на Османската империя, да се представя тя като проводник на прогреса и цивилизацията, а българската национална революция като дело на чужди интереси означава да се слезе до разбиранията на султаните, везирите и дипломатите от онази епоха по въпроса за прогреса и цивилизацията.

В действителност носители на новите прогресивни форми на производството, на демократическите идеи, на прогреса и цивилизацията били главно покорените народи в Османската империя, в това число и българският. Като се борели за своето освобождение, те съдействували за освобождението и на господстващата в империята турска народност. Защото не може да бъде свободен народ, който държи в робство други народи.

В резултат на Руско-турската война през 1877—1878 г. България била освободена. Под ръководството на Русия българската държава била възстановена. Това е едно от най-големите и най-светли събития в новата история на българския народ. То привързва завинаги признателния български народ към своята освободителка, към великия руски

народ. Някои историци не са пропуснали, а и сега още не пропускат да използват това събитие, за да изразят недоброжелателното си отношение към България. Според тях българският народ бил неспособен сам да се освободи и чакал наготово да му се поднесе освобождението. Така пишат най-често историци от страни, които също дължат освобождението си на Русия. Историята на българското националноосвободително движение, чийто най-висок връх бе славното Априлско въстание, и масовото участие на българския народ в Руско-турската освободителна война са най-яркото опровержение на тази клевета.

България тръгва по-късно по пътя на капитализма. В нейната многовековна история оформената капиталистическа обществено-икономическа формация заема само шестдесет и шест години. Но през този кратък период се извършват крупни и съдбоносни събития.

При освобождението ѝ поради петвековното чуждо иго България била бедна и изостанала икономически страна. Пред българската буржоазия, която взела в ръцете си управлението на държавата, стояли за разрешение трудни и сложни икономически и национални задачи. Разпокъсването на България с решенията на Берлинския конгрес и зависимото положение, в което било поставено Княжеството, очертали пред първите буржоазни правителства задачата да отстояват самостоятелността на българската държава, да укрепват международното ѝ положение, да подпомагат българското население в Македония и Одринско, останало под властта на султана и продължило героичната си борба за национално освобождение, която достигнала най-високия си връх по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г.

Тази дейност, придружена с ожесточената борба на дребнобуржоазните народни маси за демократично развитие на страната, имала положително значение. С присъединяването на Южна България /Източна Румелия/ към Княжеството част от задачите на националната политика на българската държава била решена. Заедно с това укрепва нейното международно положение, нараства значението ѝ като политически фактор на Балканите.

Ликвидирането на турската феодална система разчистило напълно пътя за капиталистическото развитие. Но непосредствено след Освобождението българската буржоазия била икономически слаба, създаването на едра индустрия не било по силите ѝ. В буржоазна България продължило и се ускорило първоначалното натрупване на капитала. Съединяването на Южна България с Княжеството и особено възприемането на протекционистична политика в средата на 90-те години на XIX в. дали тласък на капиталистическото развитие, създадена била значителна капиталистическа индустрия. В първите десетилетия на XX в. започва по-ускорена концентрация на капитала, възникват първите монополистически обединения.

Балканските войни и особено участието на България в Първата световна империалистическа война нанесли тежък удар върху нейната икономика. Недалновидната политика на българската буржоазия довела страната до две последователни национални катастрофи и до небивала стопанска разруха. Българската буржоазия се разобличила като негодна сила да ръководи съдбините на народа. След Първата световна война буржоазна България навлиза в период на остра революционна криза.

През своето шестдесет и шест годишно съществуване капиталистическа България била арена на ожесточени и кръвопролитни класови и политически борби. Решаващо значение за бъдещето на страната имала борбата между едрата капиталистическа

буржоазия и работническата класа.

Характерно явление в развитието на българското буржоазно общество е почти едновременно възникване на работническото и на революционното социалистическо движение. По такъв начин работническото движение още в началото се свързва със социалистическото движение. Друго характерно явление било избухването на остър конфликт между управляващата едра буржоазия и трудещите се селски маси, освобождаването им от влиянието на буржоазните партии и създаването на масово селско движение с големи революционни възможности.

В 1891 г. на легендарния старопланински връх Бузлуджа под ръководството на Д. Благоев се основава БСДП, призвана от историческото развитие да играе най-важна и решаваща роля в бъдещите съдбини на България. В тежки класови битки и в ожесточена борба срещу всевъзможните прояви на опортюнизма в работническото и социалистическото движение партията на революционните марксисти расте и се издига като авангард на работническата класа и трудещите се маси. Тя е вече достатъчно зряла като революционна марксистка партия, за да посрещне с възторг победата на Великата октомврийска социалистическа революция, да разбере нейното всемирно историческо значение и да пристъпи решително към превъоръжаването си с нейните идеи и опит, с идеите на ленинизма.

Процесът на идейно превъоръжаване на партията е труден и дълъг. Той можел да се извърши успешно само в огъня на класовите битки. Партията на революционните марксисти, преименувана през 1919 г. в БКП, застава твърдо начело на ожесточената класова борба на работническата класа и трудещите се маси при революционната ситуация, създадена в резултат на Първата световна война и влиянието на Октомврийската революция. Само за няколко години влиянието на БКП нараства многократно и тя се издига като мощна политическа сила в страната.

Последните две десетилетия от историята на капиталистическа България били изпълнени с борба на живот и смърт между фашизираната буржоазия и работническата класа в съюз със селяните при ръководната роля на Комунистическата партия. Отречени от народа и заплашени да загубят класовото си господство, на 9.VI.1923 г. най-реакционните кръгове на буржоазията извършват военно-фашистки преврат, свалят законното правителство на БЗНС, установяват монархо-фашистка диктатура и предприемат кървав терор срещу работническата класа и селяните. В отговор на това през септември 1923 г. БКП в съюз с БЗНС организира и вдига първото в света народно антифашистко въстание за събаряне на фашистката диктатура и за установяване на работническо-селска власт.

Героичното септемврийско въстание през 1923 г. извършва дълбок прелом в идейното превъоръжаване на БКП, дава силен тласък за нейното болшевиизиране, въоръжава я с революционен опит, циментира бойния съюз на работниците и селяните, издълбава пропаст между народа и монархо-фашистката диктатура, подготвя нейното събаряне.

Двадесет години БКП води борбите на народа срещу монархо-фашистката диктатура под знамето на Септемврийското въстание. През тези години тя набира нов революционен опит и се утвърждава като истинска марксистко-ленинска комунистическа партия. Събитията през Втората световна война заварват БКП готова да изпълни историческата си мисия в България.

През войната двата основни лагера в капиталистическа България — монархо-фашистката диктатура и антифашисткото движение, ръководено от БКП, влизат в

решителна въоръжена схватка. Легалната буржоазна опозиция, съставена от дейци, ориентирани към нефашистките държави на Запада, прави усилия да лавира. Фашистка България се присъединява към хитлерофашисткия лагер, антифашистка България — към антифашисткия лагер начело със СССР. Борбата на българския народ под ръководството на БКП срещу монархо-фашистката диктатура се води при извънредно тежки условия. За разлика от други страни, в които държавният апарат е разрушен от хитлеристките завоеватели, фашистката държавна машина в България е запазена и модерно въоръжена от хитлеристките ѝ господари. България, както и редица други държави, станали жертва на хитлерофашисткото нашествие, е освободена с решаващата помощ на Съветския съюз.

Победата на Деветосептемврийската социалистическа революция през 1944 г. открива нова епоха в историята на България — епохата на социализма и комунизма. Свалена е завинаги от власт последната експлоататорска класа — буржоазията. Властта преминава под ръководството на БКП в ръцете на народа. Той става завинаги господар на своята земя, на нейните богатства и на своя живот. Това е най-великото събитие в многовековната история на България, за което мечтаят още през XIX в. най-добрите силнове на българския народ.

Социалистическата революция заварва България в крайно тежко икономическо положение. След Първата световна империалистическа война буржоазна България остава икономически и се нарежда на едно от последните места в Европа. Българската буржоазия не могла да създаде голяма индустрия. Капиталистическа България остава аграрна страна със средно развит капитализъм и дребно примитивно земеделие. Народните маси обедняват все повече, безработицата, недояждането, социалните болести /туберкулозата и др./ са постоянни спътници в живота на българския народ. Жестокото ограбване на страната от хитлеристите през войната прави още по-печална картината на живота в капиталистическа България.

Победата на социалистическата революция поставя пред освобождения от капиталистическото иго народ големи и трудни задачи. Трябва да се създаде мощна за размерите на България тежка социалистическа индустрия, да се преустрои дребното примитивно селско стопанство върху социалистически основи и да се изгради като модерно механизирано стопанство, да се извърши дълбока културна революция чрез идейното преустройство и масовизирането на образованието, на научната и културната дейност, да се разгърне широко строителство в градове и села, да се повиши жизненото равнище на целия народ, с една дума, да се постигне в кратък исторически срок изграждането на социалистическото общество в България.

Тези задачи са изпълнени. За българския народ, свикнал с мащабите и темповете на буржоазна България, това е невероятен подвиг. Той е извършен при едновременно действие на три главни фактора: 1. Социалистическата революция развързва силите на народа и пробужда в него огромна творческа енергия. 2. В лицето на своята Комунистическа партия българският народ намира опитен, твърд и предан на народните интереси организатор и ръководител в социалистическото строителство. 3. Във величавата борба за построяване на социалистическото общество българският народ се опира на помощта и закрилата на братския Съветски съюз, на съдействието и сътрудничеството с другите социалистически страни.

Преминала закономерно и последователно през първобитнообщинния строй, робовладелската, феодалната и буржоазно-капиталистическата общественно-икономи-

ческа формация, България навлезе в първата фаза на комунистическата формация, като завоюва пълната победа на социализма и сега уверено върви към изграждане на развито социалистическо общество.

Историята на България е част от историята на човечеството, част от единния закономерен исторически процес. Нашето историческо развитие през хилядолетията е неразривно свързано и е в постоянно взаимодействие с историческото развитие на близки и далечни народи. Още през периода на първобитнообщинния строй производството на материални блага и културата в българските земи се намират във връзка и взаимодействие с други близки и далечни култури. Този процес се разширява през робовладения строй, при най-старите обитатели на България траките и особено през феодалната обществено-икономическа формация, когато е основана и се издига българската държава.

Българската феодална държава играла важна роля в историята на Европа през средните векове. Тя е в постоянно взаимодействие с Византия и други държави, оказва влияние върху общото развитие на средновековна Европа. България изпитала влиянието на мощната Византийска империя, на нейната икономическа система и култура. От своя страна тя оказва въздействие върху вътрешното развитие на многонародността империя и нейната съдба. Нашият народ дал на славянските народи висока за онова време българска просвета и книжнина. Той дал на света и едно от най-мощните социални движения в средните векове — богомилството.

От друга страна, по време на османското иго, през епохата на Българското възраждане силно влияние върху формирането на българската революционна демокрация оказват идеите на руските и западните революционни и прогресивни движения. Силно въздействие върху българското националноосвободително движение оказват политиката на Русия, в положителен смисъл, и политиката на западните държави, в сравнително отрицателен смисъл.

След Освобождението буржоазна България се включва в световната политическа система и заема определено място в развитието на международните отношения. Тя установява и развива икономически, дипломатически и културни отношения с редица големи и малки страни, участва в много международни организации и т.н.

През този период българското революционно работническо и комунистическо движение установява и развива връзки с международното работническо и комунистическо движение. Партията на тесните социалисти изпъква като един от най-левите отреди на световната социалдемократия, като своеобразно ляво течение във Втория интернационал, близко и родствено на партията на В.И. Ленин. Тя влиза без сътресения и вътрешни разцепления в Третия комунистически интернационал и изпъква като една от най-авторитетните негови секции. Неслучайно в лицето на В. Коларов и Г. Димитров тя дава двама генерални секретари на Коминтерна, а победата на Г. Димитров над фашизма по време на Лайпцигския процес през 1933 г. разнася славата ѝ по цялата планета.

Никога обаче в многовековната си история България не е играла в международния живот такава активна роля, каквато играе в наше време социалистическа България. Тя участва с чест в заключителния етап на Втората световна война, като даде скъпи жертви за окончателния разгром на хитлеристка Германия. Последователно тя установява и развива икономически, дипломатически и културни отношения с почти всички страни от петте континента на нашата планета. Като член на голямата социалистическа

общност НР България участва активно в борбата за запазване на световния мир и в идеологическата борба между двете системи — социалистическата и капиталистическата, сътрудничи с голям брой научни и културни международни организации, пропагандира широко постиженията на българската наука и култура и т.н.

В историята на отношенията и връзките на България с другите страни особено място и значение имат връзките и отношенията ѝ с Русия, в резултат на които възниква и се развива българо-руската дружба, прераснала в най-ново време в широка, всеобхватна дружба между българския и съветските народи. Тя възниква първоначално едностранно, така да се каже, сред българския народ през вековете на турското иго под формата на надежда за освобождение на България с помощта на Русия. Инициатор на българо-руската дружба е следователно българският народ и това е напълно естествено: българският народ имал нужда от помощта на Русия. Езикова близост, племенното родство, еднаквата вяра и главно нарастващата мощ на руската държава, издигането ѝ като велика сила и победните ѝ войни с Турция превърнали тази надежда във вяра на целия народ в освободителната мисия на Русия. В същност това било дълбоко убеждение на граматната част от българския народ, което нито чуждата антируската пропаганда, нито редицата неблагоприятни прояви на царската политика спрямо българското националноосвободително движение не могли да разколебаят.

Представителите на Русия — пътешественици, учени, дипломати, констатирали не без удивление този факт, а с оглед на своята близкостоична политика управляващите руски среди съдействували на културното развитие на българския народ, на националноосвободителното му движение. Руско-турската война за освобождението на България, съвместно пролятата кръв в общата борба, изграждането на новата българска държава с руска помощ положили непоклатими основи на българо-руската дружба.

В условията на социалистическия строй в СССР и България тази дружба се задълбочава и разширява, изпълва се с ново съдържание. Тя се превръща в дружба на братски народи, които вървят заедно при пълно разбирателство по пътя на социалистическото строителство и към комунизма. В наше време българо-съветската дружба е един от ярките примери на социалистически интернационализъм в действие и на братство между народите.

Историята на България не може да бъде пълно и правилно изяснена, без да се разкрият нейните връзки и отношения с другите страни и народи през различните исторически периоди. Тяхното осветляване допринася същевременно за по-точното определяне на мястото, ролята и значението на българската история в световната история, значение, което в буржоазните обобщаващи трудове по обща история обикновено се омаловажава или съвсем отрича.

Развитието на науката и културата в България е много важна част от нейната история. То винаги е било свързано с развитието на обществото, което е създавало такава наука и култура, каквато е била необходима за задоволяване на неговите нужди.

Още в средновековна България науката и културата се издигат на голяма висота. Създадени за укрепване на феодалната държава, за да задоволява нуждите на феодалното общество изобщо, тогавашната наука и култура са проникнати от идеологията на господстващата феодална класа. Българското общество продължава да твори наука и култура и през периода, когато не съществувала българска държава.

През епохата на Възраждането българският народ въпреки робските условия създава богата култура, ражда един от най-великите български поети, развива на високо

равнище някои клонове на науката. Цялата наука и култура през тази славна епоха са в служба на една основна задача на българското общество — подготовка и осъществяване на българската националнодемократическа революция.

В капиталистическа България под ръководството на държавата се създават големи центрове и многобройни други звена за научна и културна дейност. През този период се развиват природните и обществените науки, висшето и средното образование. Крупни учени правят важни открития, обнародват забележителни научни трудове. Велики български писатели създават класически произведения на литературата. Талантливи художници, театрални дейци, композитори и др. обогатяват с ценни произведения изкуството.

Социалистическа България приема постиженията на българската научна мисъл и създадените културни ценности през вековете като свое богато наследство и открива нови, широки простори за творческа, научна и културна дейност. Нуждите на социалистическата революция налагат дълбоко теоретическо и идеологическо преустройство на образователната система, на целия научен и културен фронт. Науката навлиза във всички сфери на материалното производство, в управлението на социалните процеси, превръща се в мощна производителна сила. По броя на подготвените научни и културни кадри, на създадените центрове и звена за научна и културна дейност, по широта и размах на научното и културното творчество социалистическа България за кратък исторически срок надхвърля многократно завещаното от периода на капитализма.

В многовековната история на България държавните ѝ граници много пъти са се променяли. В продължение на векове българският народ е живял под чуждо иго, лишен от държавна организация. Компактни маси от него през периода на чуждото иго били принудени да емигрират и живеят в чужди страни. Но и тогава, когато части от българското население оставали вън от пределите на държавата или страната, те се чувствували неразривно свързани с българския народ и заедно с него творили историята на България.

В епохата на Българското възраждане при условията на чуждото иго се формира и консолидира българската нация. Активното участие на населението от различните краища на страната очертава ясно нейните етнически граници. В борбата за самоопределение и независимост взема участие цялата нация. Нейните граници по онова време са признати с официални международни актове.

Творец на българската история е българският народ. Историята на България е следователно негова история. Всичко, което е създал българският народ независимо от това, имал ли е или е бил лишен от своя държава, обединен ли е бил в етническите си граници или части от него са се намирали вън от тази организация, принадлежи на българската история. В този смисъл трябва да се разбира заглавието на настоящия многотомен труд.

Що се отнася до хилядолетията преди създаването на българската държава, историята на населението през този дълъг период е разгледана приблизително в рамките на територията, върху която се формират по-късно българската народност и българската нация, наследник на материалните и духовните ценности, създадени от това древно население.

Една от основните задачи на българската историческа наука е да съдейства за патриотичното и интернационалното възпитание на народа, да насажда у него любов към родината и нейното славно минало, уважение към другите народи и тяхната история. Тази задача налага обективно осветление както на героичното минало на българ-

ския народ, така и на отношенията му с другите народи през вековете при строго зачитане на историческите факти. Авторският колектив на многотомната „История на България“ се е стремил да прилага последователно този принцип във всички томовете.

Многотомната „История на България“ е замислена като научно произведение, изградено върху постиженията на историческата наука у нас, в Съветския съюз и други страни, в които се работи по българската история, както и върху значително количество нови исторически извори: археологически разкопки, архивни документи, пътеписи и други материали. За тази цел под ръководството на Института за история при БАН бяха изпратени в редица страни научни сътрудници, които издириха в чуждестранните архивохранилища и библиотеки значително количество нови документи и други материали за българската история. Същевременно бяха взети мерки да се подобрят условията за по-пълно използване на документалното богатство на нашата страна, съсредоточено главно в създадените след Девети септември държавни, партийни и ведомствени архиви. По такъв начин документалната база на многотомната „История на България“ бе до голяма степен разширена.

При така създадените по-благоприятни условия за научноизследователска работа авторските колективи на отделните томовете си поставиха задачата да разработят редица нови проблеми и въпроси, да осветлят по-пълно някои събития и исторически процеси в съответните периоди на българската история, да запълнят известни празнини в нея и по такъв начин всеки отделен том да добие в по-голяма или по-малка степен характер на нов научен труд.

Авторският колектив и Главната редакция си даваха ясна сметка за трудностите, които ще срещнат при написването на многотомна „История на България“. Тези трудности ще нараснат при навлизането в най-новата история на България. Много проблеми от миналото на този период бяха още неизследвани. Авторите на томове, посветени на най-новия период, трябваше да проучат огромно количество документален материал, неизползуван досега. Предстои разработването на нова, важна област от историята на българския народ — развитието на науката и културата и т.н.

Многотомната „История на България“ като пръв труд от такъв мащаб в нашата историография не може да няма недостатъци и празнини. С нейното написване и издаване ще завърши важен етап в развитието на българската историческа наука. Заедно с това многотомникът ще послужи като солидна отправна база за по-нататъшното ѝ развитие към още по-високи върхове.

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Предговор

Първият том от „История на България“ разкрива историческото развитие на племената и народите, сътворили висока материална и духовна култура в тези земи, в които се създаде и оформила по-късно българската народност. Българската средновековна държава възниква върху територии на Балканския полуостров, където през древността били създадени и разцъфтели високоразвити цивилизации. Това са преди всичко земите, населявани от траките и сродни с тях племена, както и райони, обхванати с античната гръко-римска цивилизация.

Благоприятните физикогеографски условия в източната половина на Балканския полуостров, за която са особено характерни обширните и плодородни равнини и низини, просторните и тучни равнинни и планински пасища, широките и лесно достъпни речни долини и особено долините на Дунав, Марица, Струма, Искър, Места, Арда, Тунджа и др., улеснявали ранната поява на човека и благоприятствували за неговото развитие. Високите, но неособено трудно проходими и гъсто залесени планини, чиито недра криели различни природни богатства, а горите им — богат и разнообразен дивеч, увеличавали благоприятните условия за развитието на цивилизации с богата и многообразна култура и изкуство. Удобните и достъпни южни и източни морски брегове улеснявали връзките на местното население със съседните земи.

Благоприятните почвени и климатични условия в източнобалканските земи били важна предпоставка за ранното развитие на земеделието с всички негови клонове. Характерни за флората на тези земи били различни видове житни растения, а също така лозата, конопът, ленът. Много разпространено било и скотовъдството, в някои райони много повече и от земеделието. Мощен тласък за развитието на производителните сили давало тук и ранното развитие на металургията, т.е. металодобиването и металообработването, поминък, с който траките били известни през цялата античност.

Благодарение на тези условия балканските земи стават люлка на една от най-ранните и развити цивилизации в Югоизточна Европа и изобицо на Европейския континент. В икономическо и културно отношение тези земи били в онези далечни времена много по-напред от останалите земи в Европа, които се намирали северно и северозападно от Балканския полуостров. Тези цивилизации въздействували в значителна степен върху културата на съседните народи, но същевременно и те самите изпитали мощното въздействие на цивилизацията, създадени в древните културни огнища като Мала Азия, Елада и островния свят в източната половина на Средиземно море.

Носителите на тези ранни култури преживели много сложен етногенетичен процес. Досегашните изследвания са показали индоевропейския характер на населението, но липсата на писменост за онези отдалечени епохи не дава възможност да се изясни напълно неговият етнически произход, и то в една средищна област, където коренното население често е изпитвало влиянието на нашественици и преселници. В недрата на това население се е оформяла тракийската народност. За траките, и то за техните най-южни племена, се говори обаче едва в най-старите древногръцки писмени паметници /Омировия епос/, които отразяват събития от края на II хил.пр.н.е. „Тракия“, „траки“ са етнически и географски понятия с различен обхват при различните периоди на древността.

С името „траки“ елинските писатели са наричали многобройни племена, които първоначално са населявали обширни територии в североизточните и централните части на Балканския полуостров между Карпатите, Дунав, Черно море, Мраморно море, Егейско море и илирийските и други племена на запад. Траки са населявали някои острови от Егейско море, като Тасос, Самотраки, Лемнос, Имброс, Тенедос, проникнали в Тесалия, в Средна Гърция, някои се прехвърлили чак към о. Евбея. Траки се заселили и в западните райони на Мала Азия.

Постепенно този обширен район, заеман от траки, в резултат на различни етнически промени поради взаимодействията със съседните племена и народи, намалявал и се стеснявал, особено западно от Струмската долина, в областите, населени от елини, и по Егейските острови. В началните столетия на I хил.пр.н.е. траките се установяват предимно в централните и източните области на Балканския полуостров.

Тракийските племена могли да достигнат в течение на VII и особено през VI в.пр.н.е. в някои области до такава степен на социално-икономическо, политическо и културно развитие, че сред тях условията за възникване на държава били налице и такива държавни обединения се появили на няколко места. С най-голямо значение от тях е Одриското царство — най-трайно и най-обширно държавно обединение в древна Тракия, оформило се в началото на V в.пр.н.е. в източната половина на полуострова и играло важна политическа роля на Балканите.

Епохата на политическата сила на Одриското царство през V — IV в.пр.н.е. е и епоха на голям материален и културен разцвет в Тракия, когато траките създали неповторими паметници на изкуството, оцелели до наши дни. Особено значение имат импозантните и богати тракийски куполни гробници. Един от най-забележителните паметници в земите на одрисите е гробницата при с. Мезек, Свиленградско. Тя е едно от най-монументалните постижения на тракийското строително изкуство, предназначено да приюти виден представител на тракийската династия от онова време. От IV в. е и знаменитата със своите уникални стенописи куполна гробница в Казанлък. Тези стенописи са едни от най-представителните образци за върховете, до които стига изобразителното изкуство през ранната елинистическа епоха.

Забележителното майсторство и творческото вдъхновение на тракийските майстори са намерили не по-малко силен израз в дошлите до нас като златни и сребърни съкровища предмети от конска амуниция, апликации, части от колесници, сервизи за пиене. Особено силно впечатление правят със своята самобитност съкровищата от Летница, Луковит, Враца, Дълбоки и др. Прочуто е и златното съкровище от Панагюрище — разкошен сервиз за пиене. То свидетелства красноречиво за изискания художествен вкус на тракийския племенен вожд, който го е поръчал, притежавал и

употребявал.

Траките твърдо отстоявали своята свобода и независимост. Походите на македонските владетели Филип II и Александър Велики, нашествията на келтите не довели до пълното им покоряване и до ликвидирането на тяхната държава, която продължила да съществува независимо от намалените си размери до римското завладяване в началото на новата ера. През II — I в.пр.н.е. траките упорито се съпротивявали срещу най-силната средиземноморска държава — Римската република, която вече била завладяла огромни територии в Европа, Азия, Африка. Близо два века римляните, които имали вече обща граница с Тракия, след като Македония и Елада били превърнати в римски провинции, воювали с траките, докато сломят тяхната съпротива и ликвидират независимостта им. През 80-те години на I в.пр.н.е. тези военни операции били ръководени от бележития римски полководец Луций Корнелий Сула. По време на схватките с местните тракийски племена бил пленен големият син на древна Тракия — Спартак /от племето меди/, който през 74—71 г. възглавил най-голямото въстание на робите в античния свят. Заедно с него се борели и десетки хиляди траки, заробени от римските завоеватели. Ожесточени били и въстанията в Тракия и само след кръвопролитни военни операции и системното прилагане на сурови мерки римските завоеватели успели да сломят съпротивата на траките. В 15 г. от н.е. днешна Северна България заедно с Източна Сърбия били превърнати в римска провинция Мизия, а в 45 г. и Южна България заедно със земите южно от Родопите — в римска провинция Тракия.

Римската власт в източнобалканските земи дала силен тласък за развитието на робовладелските обществени отношения от класически тип. Настаняването на римски гарнизони особено в Мизия и заселването на многобройни преселници, произхождащи главно от малоазийските провинции /Витиния, Понт, Сирия/, а също и от Италия, улеснили навлизането на гръко-римската култура в Тракия и Долна Мизия. Тук възникнали много градове. Създадена била цяла мрежа от добре устроени пътища, като заедно с това били взети мерки за по-организираното използване на водните съобщителни връзки. Експлоатацията на природните богатства, както и на поземления фонд от страна на римската администрация, на римските заселници и местната аристокрация, приобщила се към официалната власт, с течение на времето взела сериозни размери. Тази експлоатация се превърнала в непоносимо бремене за местното тракийско население. Поради тези причини тракийските селяни оказвали открита и прикрита съпротива на римската власт.

Въпреки силната елинизация и романизация и други етнически влияния тракийското население говорило на своя език и ревниво пазело нрави, обичаи, религиозни вярвания. То проявявало и забележителна предприемчивост и смелост, когато отстоявало своите права и материални интереси срещу произволите и посегателствата на провинциалната римска власт. Така през 238 г. от н.е. жителите на Скаптопара /дн. кв. Грамада в Благоевград/ изпратили оплакване до тогавашния римски император Гордиан III, като поискали в категорична форма закрила от него срещу произволите и насилията на римски граждански и военни власти.

Краят на III и началото на IV в. от н.е. са началото на нов етап в развитието на тракийските земи и значението им в цялостното икономическо и политическо състояние на късноримската държава. В резултат на различното икономическо развитие на отделните области на Римската империя западните райони, където робовладелският начин на производство бил по-развит, били обхванати по-пълно от кризата в робовла-

делския строй, докато източните запазвали по-голяма икономическа и социална стабилност.

В 330 г. столицата на Римската държава официално била преместена в стария Византион, преименуван тогава Константинопол /дн. Истанбул, или, както славяните го нарекли, Цариград/, и постепенно се оформяла Източната Римска империя. Границата между двете части на държавата минавала през днешните български земи. Диоцезът Тракия през IV–V в. пр. н. е. изгубил особена роля в икономическото и политическото развитие на империята. Той се превърнал в хинтерланд на столицата, която сама била град в Тракия, и същевременно в защитна преграда срещу набезите на „варварските“ племена от север по течението на Дунав. Сега Тракия станала център на важни и в някои случаи на съдбоносни събития за по-нататъшното развитие на империята. През тази епоха /IV–VI в. от н. е./ настъпили важни социално-икономически и етнически промени: изживели се робовладелските отношения, променила се класовата структура на тракийското общество, навлязла новата християнска идеология, настъпили големи промени в материалната култура и изкуството. Променил се и обликът на градовете.

Особено важни били етническите промени. В резултат на силните нашествия и преселения на „варварски“ племена местното население в днешна Северна България много намаляло. Тракийското население обаче запазвало своя етнически облик, своя език предимно в земите южно от Стара планина, където се съхранявали и най-значителните градове, и то с тракийска форма на имената им: трак. Пулпудева /Филипопол/, трак. Берое, което изместило римското Августа Траяна, Месамбрия. Тракийското население сега търсело препитанието си предимно във войската и немалко способни траки по пътя на военната кариера се издигнали до ръководни постове във византийската държава, дори до императорския трон.

Том I от „История на България“ разглежда подробно в посочените хронологически и географски граници цялостното обществено-икономическо, политическо и културно развитие на траките в периода на първобитнообщинния и робовладелския строй, техния принос в общочовешката културна съкровищница, състоянието на тези земи, когато тук се създава средновековната българска държава. Изложението в том I е построено въз основа на съвременното състояние на българската историческа наука в изследването на античната история на Тракия, на постиженията на историци, археолози, езиковеди, изкуствоведи.

Проучването на тракийската древност е започнало още в средата на XVIII в., но до освобождението на България от османско иго само пътешественици и чужди учени са отбелязвали паметници от Тракия, събития от нейната история.

След Освобождението и български учени започнали проучването на историята на траките от епохата на тяхната независимост, от времето на римското владичество. Направени са сериозни изследвания в областта на тракийския език, на тракийската материална култура и изкуство, на най-старите периоди от развитието на човешкото общество в Тракия. Сред тези учени особено място заемат акад. Г.И. Кацаров, акад. Д. Дечев, проф. Я. Тодоров, Р. Попов, Н. Мушмов, Б. Дякович, Ив. Велков, В. Миков и др., чешките учени К. Иречек, братя К. и Х. Шкорпил, В. Добруски.

Голям размах придобиха изследванията върху историята и културата на днешните български земи в древността през последните три десетилетия. Напредъкът в областта на историческите изследвания, археологическите проучвания, както и в другите области на тракийската древност е несъмнено резултат и закономерна последица от

социалистическата революция в нашата страна. Методологическото преустройство на нашата историческа наука постави нова проблематика, която даде възможност да се решат основни въпроси от историческото развитие на древна Тракия: върху изворознанието за траките, икономиката и обществения строй на древнотракийските земи, върху историята на гръцките колонии по бреговете на Тракия, робовладението, демографската и социалната структура на Тракия, историческата география и религията на траките. Проучени бяха ходът и размерите на романизма в някои райони на Тракия. Появиха се изследвания върху етническото и културното състояние през епохата на римското владичество, върху развитието на градовете и поземлените отношения. Обнародвана бе и по-голямата част от античните епиграфски паметници и писмените литературни извори за траките. Извършена бе голяма работа по издирването, систематизирането и проучването на тракийските езикови остатъци.

През тези десетилетия бяха направени значителни по обхват археологически проучвания, чиито резултати промениха нашите предишни представи за характера на най-ранните цивилизации от епохата на палеолита, неолита, халколита, бронзовата епоха, желязната епоха и за тяхната хронология и периодизация.

Открит и проучен бе освен това един цял тракийски град — Севтопол, както и много други тракийски селища и крепости. Изследвани бяха тракийски могили, некрополи, открити бяха забележителни златни и сребърни съкровища от IV–III в. пр. н. е. Значителни са и резултатите от разкопките на градовете от епохата на римското владичество /I–III в./ и на късноримската епоха /IV–VI в./.

Изследователите на горепосочените проблеми — историци, археолози, езиковеди, изкуствоведи и др., са в по-голямата си част и автори /по съответните раздели/ на том I от „История на България“.

Характерът на изследванията, равнището, до което са стигнали проучванията в областта на историята, археологията, езикознанието, изкуствознанието, историята на религията и пр., ограничено в много случаи от количеството и състоянието на нашите извори и паметници, които непрекъснато се увеличават, не дава възможност да се изяснят напълно всички проблеми. Изложението отразява онези резултати, до които понастоящем е достигнала историографията и които са възприети в съвременната наука. Съществуващи хипотези и различни схващания са посочени на съответното място.

Цялостното изложение на хилядолетната история на древнотракийските земи води до по-дълбоко и всестранно изясняване на историческото развитие, което достигнало до образуването на сложна социално-икономическа и културна действителност през Късната античност и Ранното средновековие. Тази действителност именно е и античното наследство — и това, което е привнесено от траките и прякото въздействие на гръко-римската цивилизация — основата, на която се изгражда историческата приемственост между древността и Българското средновековие.

Редакционната колегия на том I благодари сърдечно на всички колеги-специалисти, които взеха активно участие в обсъждането на тома, на рецензентите на тома Д. Николов, Вл. Попов, Х. Тодорова, М. Тачева-Хитова, на музейните работници от окръжните и градските исторически и археологически музеи в страната за предоставените сведения за необнародвани находки и за илюстративния материал.

Дял I

ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ПЪРВОБИТНООБЩИННИЯ СТРОЙ

Символичен /без скелет/
гроб № 3 с глинена маска
на човешко лице,
върху която са апликирани
златни предмети,
обозначаващи
различни негови части.
Некропол от късния халколит
във Варна /втора половина
на IV хил.пр.н.е. —
некалибрирана дата по C-14/.
Окръжен исторически музей —
Варна

НАЧАЛО НА ЧОВЕШКОТО ОБЩЕСТВО Стр. 39/53. РАЗВИТА РОДОВА ОБЩИНА ПРЕЗ НОВОКАМЕННАТА И МЕДНО-КАМЕННАТА ЕПОХА Стр. 54/86. РАЗЛАГАНЕ НА ПЪРВОБИТНООБЩИННИЯ СТРОЙ. БРОНЗОВА ЕПОХА Стр. 86/110. НАСЕЛЕНИЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. ЕТНОГЕНЕЗИС НА ТРАКИТЕ Стр. 110/129. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 129/133.

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛО НА ЧОВЕШКОТО ОБЩЕСТВО

1.

Физикогеографски условия през четвъртичния период

В своето геологическо развитие земята е преминала през няколко големи ери. Петата, съвременната ера, кайнозойската /или неозойската/ /т.е. „ера на новия човек“/ е времето, когато са се развили висшите форми на животинския свят, или млекопитаещите. Последният период от тази ера — четвъртичния /кватернер/ — се разделя на плейстоцен /ледников период/¹ и холоцен /следледников/, който продължава и в днешно време.

Настъпилите климатични промени в предходната епоха станали причина за образуването на ледниците през първата половина на четвъртичния период. Започнала ледниковата епоха — най-значителното природно явление през този период. Тя се характеризира с многократни колебания на климата навсякъде. Редували са се ледникови /гласиални/ с по-продължителните междуледникови /интергласиални/ периоди. Според изследванията на А. Пенк и Е. Брюкнер,² извършени в Алпите, плейстоценът се дели на четири ледникови и три междуледникови епохи, а именно: първа ледникова епоха — гюнц; първа междуледникова епоха — миндел; втора междуледникова епоха — миндел-рис; трета ледникова епоха — рис; трета междуледникова епоха — рис-вюрм; четвърта, или последна, ледникова епоха — вюрм.

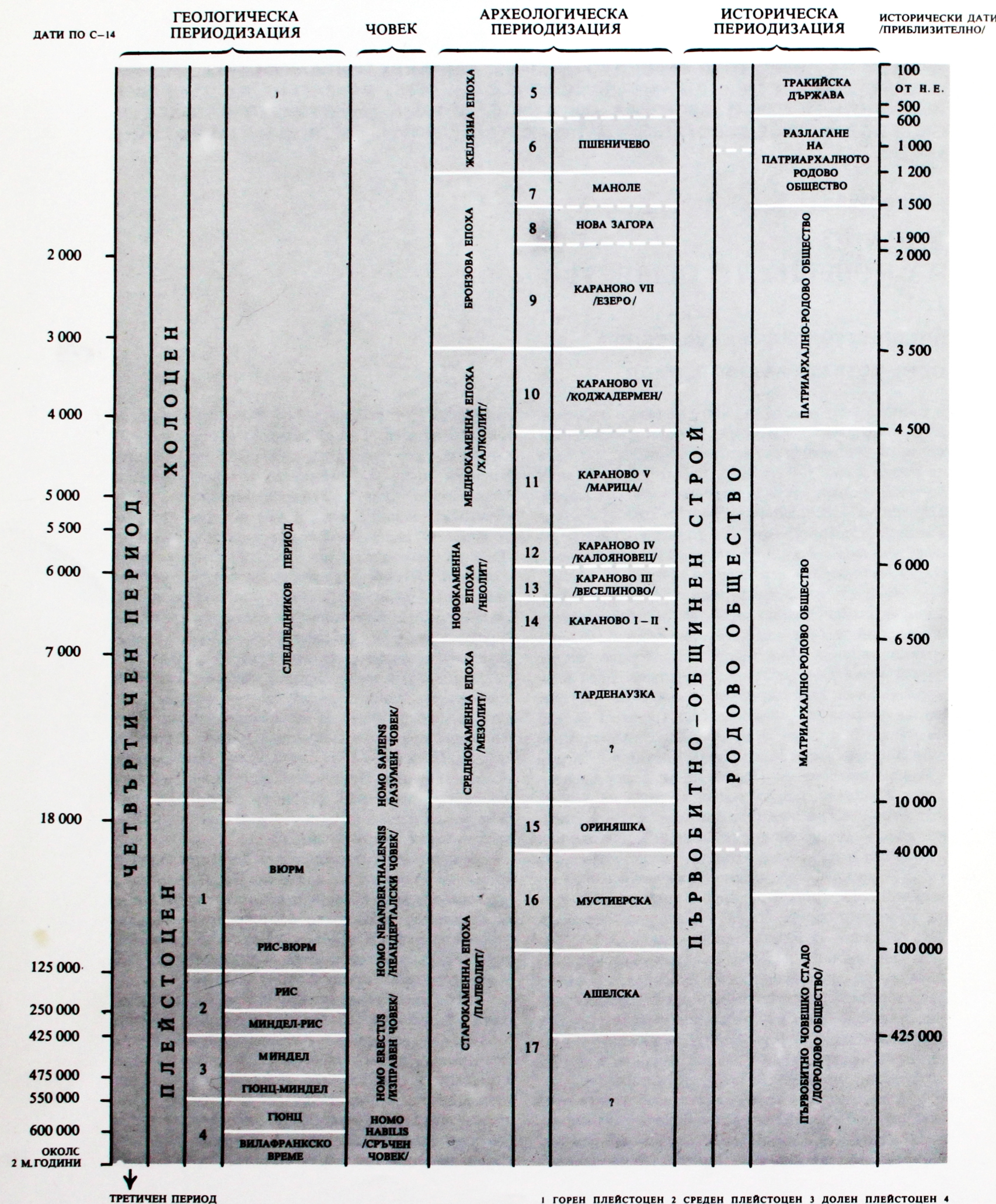
Ледниковите явления били повсеместни. Дебели ледове покривали големи пространства от Европа и останалите континенти. Най-големият ледник се намирал в Скандинавския полуостров. Повисоките планини, като Алпите, Пиренеите и планините в Кавказ, Азия, Северна Америка и др., били сковани от дебелия лед на ледниците.

Вследствие на измененията на климата през четвъртичния период се променили съответно флората и фауната. До настъпването на най-голямото, риското залежаване климатът първоначално

бил топъл. Постепенно той се променил в умерено топъл и влажен. Тогава живеели „топлолюбиви“ животни, като южния слон */Elephas meridionalis/*, етруския носорог */Rhinoceros etruscus/*, древния слон */Elephas antiquus/*, големия хипопотам */Hippopotamus major/*, слона трогонтери */Elephas trogontherii/*, носорога */Rhinoceros Merckii/* и мн. др. През риското залежаване климатът станал студен и влажен. Особено характерни за това време били мамутът */Elephas primigenius/* — приблизително два пъти и половина по-голям от сегашния слон/, сибирският носорог */Rhinoceros tichorhinus/*, пещерната мечка */Ursus spelaeus/*, пещерният лъв */Felis leo/*, пещерната хиена */Hyaena spelaea/*, благородният елен */Cervus elaphus/*, северният елен */Rangifer tarandus/* и др. В междуледниковата епоха рис-вюрм климатът бил отново умерено топъл и влажен. През вюрмското залежаване температурата се понижала. През това време преобладавали полярните животни, например северният елен */Rangifer tarandus/*, и степните животни като антилопата сайга */Antilopa saiga/*.

Изчезването на ледниците било предизвикано от затоплянето на климата. Настъпила следледниковата, или съвременната геологическа епоха /холоцен/, през която постепенно се създали физикогеографски условия, близки до съвременните. Обикновено се приема, че четвъртичния период продължил около 800 000 години.

През четвъртичния период природният ландшафт на днешните български земи бил коренно различен от сегашния.³ Релефът на земната кора бил изменян на няколко етапа. Към края на периода някои от планинските масиви се извисили над тогавашната снежна линия /2200—2300 м/, което предизвикало залежаването на високите им части. Сигурни следи от залежаване има само в Рила и Пирин, което се приема, че е станало през времето

на вюрма.

Издигането на терена обусловило врязването на реките и образуването на няколко ерозионно-аккумуляционни тераси /без заливните тераси/, намиращи се на различна височина над съвременното речно ниво. Долини и полета потънали или били наводнени и заблатени. Някои от предпланините и отделни райони от страната останали извън зоната на залежаването и ледниковите явления. В тях съществували условия за заселването на първобитния човек.

През късния четвъртичен период станало натрупването на льосовата покривка в северната част на Дунавската равнина.⁴ Край брега на Дунав тази покривка достигнала дебелина до 100 м. В льосовите наноси при Русе са открити кости от мамут */Elephas primigenius/* и оръдия на труда от кремък.

Климатичните условия в днешните български земи били по-благоприятни, отколкото в Централна и Северна Европа. Льосът в Северна България показва, че тук е съществувал континентален климат, който отговарял на вюрмското залежаване в Северна Европа.

Приема се, че растителността не се е променила коренно от предишната терциерна геологическа епоха, както станало в по-голямата част от Средна Европа. Причините за това са географското положение на страната, отдалечеността ѝ от главните ледникови области, защитната роля на планините и други фактори. Предполага се, че горната горска граница през ледниковия период е била средно между 1100 и 1400 м. Тази граница отговаря на горския пояс на смесените гори. Горската растителност била богата. В планините с ледници имало бореални иглолистни гори, а в по-нисколежащите планински масиви — широколистни гори от европейски тип. В междуледниковите периоди, когато климатът бил топъл, по речните тераси вирееела богата растителност, с която се хранел дивечът.

Ледниковият период оказал голямо влияние и върху развитието на фауната. С него е свързана появата на нов фаунистичен комплекс, известен като арктичен, или алпийски. Фауната била вече диференцирана. Известни са десетки видове бозайници, някои от които са изобщо изчезнали, а други сега не живеят в България.⁵ Дивото магаре, дивият кон, безоаровият козел и турът, разпространени през старокаменната епоха, не се срещат вече през следващата епоха.

От тези данни се вижда, че днешните българ-

ски земи подобно на останалите земи на Балканския полуостров са преходна географска област към средиземноморските земи на юг. Характерно за тях било голямото разнообразие във физикогеографско отношение. Докато в Дунавската равнина се проявявали морфоложките климатични особености на Източна Европа, в котловините и полетата на Рило-Родопския масив се чувствувало влиянието на средиземноморския климат. Различията в природния ландшафт оказвали влияние върху културното развитие на отделните географски области на страната, макар да нямали решаващо значение.

Кратката физикогеографска характеристика на ландшафта през четвъртичния период показва, че в България са съществували благоприятни условия за заселването на човека.

2.

Човешкото общество през старокаменната епоха

Първобитнообщинният строй, най-древната обществено-икономическа формация, обхващала няколко последователни археологически епохи, а именно старокаменната, среднокаменната, новокаменната, медно-каменната, бронзовата и отчасти желязната. Тези епохи са обособени според материала, от който са изработени оръдията на труда.

Старокаменната епоха, или палеолитът /гр. *palaios* — стар, и *lithos* — камък/, е разделена на три периода: стар /ранен/, среден и късен, всеки от които има по няколко подпериода, наречени по името на находище във Франция, където за пръв път били открити характерни за него оръдия на труда. Това е археологическата класификация на френския учен Г. дьо Мортиле /1821—1898/, допълнена и усъвършенствувана от други френски учени-археолози. Според нея към стария палеолит се отнасят главните му подпериоди /наречени още култури/: дошелски, шелски /Шел при Париж/ и ашелски /Сен Ашел във Франция/; към средния палеолит — мустиерски подпериод /Льо Мустие във Франция/; към късния палеолит — ориняшки /Ориняк в Югозападна Франция/, солютрейски /Солютре във Франция/ и мадленски /Ла Мадлен във Франция/ подпериод. Тази класификация е валидна главно за Западна Европа, но се използва до известна степен и за останалите европейски страни.

ДОРОДОВО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ РАННАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА. Най-ранният стадий от историята на човешкото общество, известен под наименованията „детство на човешкия

Хронологическа таблица

род“, „първобитно човешко стадо“ или „дородово общество“, съвпада със стария /ранния/ палеолит. Както показаха откритите кости от *Homo habilis* Leakey /„сръчен човек“/ в Източна Африка и от други изкопаеми, този първобитен човек си служел с каменни оръдия, които сам изработвал.

Главната причина за очовечаването на човекоподобните маймуни, както обръща внимание Фр. Енгелс, бил трудът: „Трудът е първото основно условие за човешко съществуване, и то в такава степен, че ние в известен смисъл сме длъжни да кажем: трудът е създал самия човек.“⁶ Паралелно с труда се развивали човешкото мислене, език и съзнание, които съдействували за сплотяване на човешкия колектив в процеса на труда и за предаване на придобития опит на следващите поколения.

„Сръчният човек“ живял след австралопитека /„южна маймуна“/ и преди вида *Homo erectus* — „изправен човек“, към който се отнасят питекантропът /*Pithecanthropus erectus*/, синантропът /*Sinanthropus pekinensis*/, хайделбергският човек /*Homo heidelbergensis*/ и други изкопаеми хора, живели в началото на четвъртичния период.⁷

Най-ранните /дошелски/ оръдия на труда имали универсално предназначение. Те били изработени от камък /кремък и други видове скали/, кост и дърво /неоцелели до наши дни/. Поради примитивния им вид трудно се отличавали от естествените камъни. Изработени били с помощта на техниката клактон /гр. Клактон-он-Си в Югоизточна Англия/. Обработени били от едната или от двете страни /валунни оръдия, чопери и чопинги/. От този тип били оръдията, открити в Северозападна Африка, а напоследък и в Западна Европа /Франция/.

Шелските оръдия били също примитивни и слабо се отличавали от дошелските. Започват да се срещат кремъчни ядра /нуклеуси/. От тях били отцепвани люспи /пластинки/. След вторична обработка /ретуширане/ тези пластинки се превръщали в оръдия. В употреба бил и т.нар. юмручен или двустранен клин /условно наименование/. Неговото усъвършенстване се извършило през ашелската епоха. През тази епоха се появили нови форми оръдия, като например оръдията за рязане. В края на ашелската епоха било поставено началото на левалоазката /Левалоа-Пере при Париж/ техника за предварителна подготовка на призматичните ядра, от които били отцепвани отломъци.

Главен поминък на „най-древните хора“ /архантропи/ били събирането на плодове и корени и колективният лов на едри, а не на дребни животни, както се приема обикновено. Огънят се получавал наготово от природата. Организиран били

в първобитно човешко стадо /дородова община/. Този най-древен етап от историята се характеризира с аморфност, недиференцираност на обществените отношения и отсъствие на общинно домашно стопанство. Липсвали каквито и да било религиозни представи.⁸

Сигурни културни останки от самото начало на палеолита са открити в Западна Европа /пещерата Валоне в Югоизточна Франция/ и Централна Европа /находището Вертешьольош в Унгария.⁹

Напоследък на няколко места, главно в Родопите и в Северна България, са направени теренни издирвания и сондажни разкопки, за да се открият културни останки от най-старите обитатели на днешните български земи. В резултат на тези проучвания са установени местата на няколко находища, непроучени все още чрез системни разкопки. Находките, намерени по повърхността на находищата, предимно оръдия на труда /стъргалки и остриета/ от кремък, по форма и техника на изработване са отнесени към късните етапи на ранния палеолит.¹⁰

Издирванията на палеолитни находища по дунавския бряг, осъществени през последните години, също се увенчаха с успех. Оръдия на труда /стъргалки, остриета от кремък и др./ са открити в м. Писаните камъни, около 2 км източно от Свищов.¹¹ Те не били намерени в първоначалното им положение, а са преотложени, т.е. били изработвани и използвани другаде. Мястото на находището все още не е установено с положителност. Оръдията са изработени от кремък с тъмносив, сив или черен цвят. Предполага се, че тези оръдия са от времето на късния ашел, т.е. от края на ранния палеолит или от мустиерския подпериод. Находките /листовидни остриета и стъргалки/ от м. Наклата при Никопол имат същия характер и датировка като тези при Свищов.¹² Известен брой находки от същата епоха са намерени на брега на Дунав между Тутракан и Силистра.¹³ Подобни на находките от България са открити и в долината на р. Държов в Румъния. Поселенията на ловните групи имали временен характер. Пещерите още не били обитавани.

Откритите досега находки, датирани главно към края на ранния палеолит, са недостатъчни, за да се проследи животът на най-древните обитатели на днешните български земи, но вероятно е бил, както е бил на други места на земята, където са открити следи от човек.

ВЪЗНИКВАНЕ НА РОДОВООБЩИННИЯ СТРОЙ ПРЕЗ СРЕДНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА. Повече и по-сигурни културни останки на територията на днешна България са известни от средата на старокаменната епоха /мустиерския

подпериод/, която се датира от около 100 000 до към 40 000 г.пр.н.е. Тя съвпада с времето на междупериодния период рис-вюрм и началото на ледниковия период — вюрм. Студът накарал човека да се загрижи сериозно за осигуряване на жилище, храна и облекло. Убежище намерил в естествените пещери и под скалните навеси. Той живял и на открито, като си строил подходящо жилище.

През средата на палеолита живял т.нар. „неандерталски човек“ /*Homo neanderthalensis*/, наречен по м. Неандертал, недалеч от Дюселдорф /ГФР/. Кости от неандерталци или „първобитни хора“ /палеоантропи/ в различни разновидности са открити заедно с фауна в Европа, Азия и Африка. Неандерталецът имал нисък ръст, силно набелени очни дъги, почти безбрадна ниска долна челюст. Притежавал мозъчна вместимост /1400 см³/ приблизително колкото на съвременния човек. Неандерталецът е един от стадиите във формирането на физическия тип на човека, именно от вида *Homo erectus* към вида *Homo sapiens*.

Оръдията за производство от средата на старокаменната епоха били изработвани от камък и кремък. Поради отличното си свойство да се цепи и обработва добре кремъкът бил най-предпочитаният материал за оръдия и оръжия до изнамирането на метала, а в някои случаи и след това. Техниката на изработването на оръдията се изменила. Вместо двустранното очукване на оръдието сега от грижливо пригответното кремъчно ядро /нуклеус/ с дисковидна /пирамидална/ форма „майсторът“ отцепвал люспи /пластинки/, които били старателно ретуширани, т.е. чрез натискане с твърд предмет /рог или кост/ върху краищата им се получавала желаната форма на оръдието. Тази техника е известна като левалоазка-мустиерска, тъй като в нея са запазени традиции за изработване на оръдията от предишната епоха. Познати са няколко вида оръдия. Най-характерни обаче са стъргалката и острието, за които са използвани триъгълни кремъчни пластинки. Острието служило на мъжете като нож за обработка на дърво, за убиване на животни и т.н. Жената използвала стъргалката като нож за одиране кожата на животните, от която приготвяла облекло. И двата вида ножове имали дървени дръжки. Срещат се и двустранно очукани оръдия, вероятно върхове на копия. Костта била използвана само за изработване на оръдия и предмети с малки размери.

Главно средство за препитание на човека бил ловът на едри животни, който му доставял и достатъчно месо. Въз основа на костите, останали от храната, се заключава, че неандерталският човек е ловял мамути, носорози, пещерни мечки, диви коне и други животни. Ловувало се задружно.

Кремъчно оръдие на труда от м. Писаните камъни при Свищов. Ранен палеолит. Окръжен исторически музей — Плевен

Устройвани били гонитби на животни, поставяни били капани, правени били маскировки на терена и т.н., т.е. човекът прилагал различни хитрости, за да си осигури най-главното — храната. Употребявана била и растителна храна.

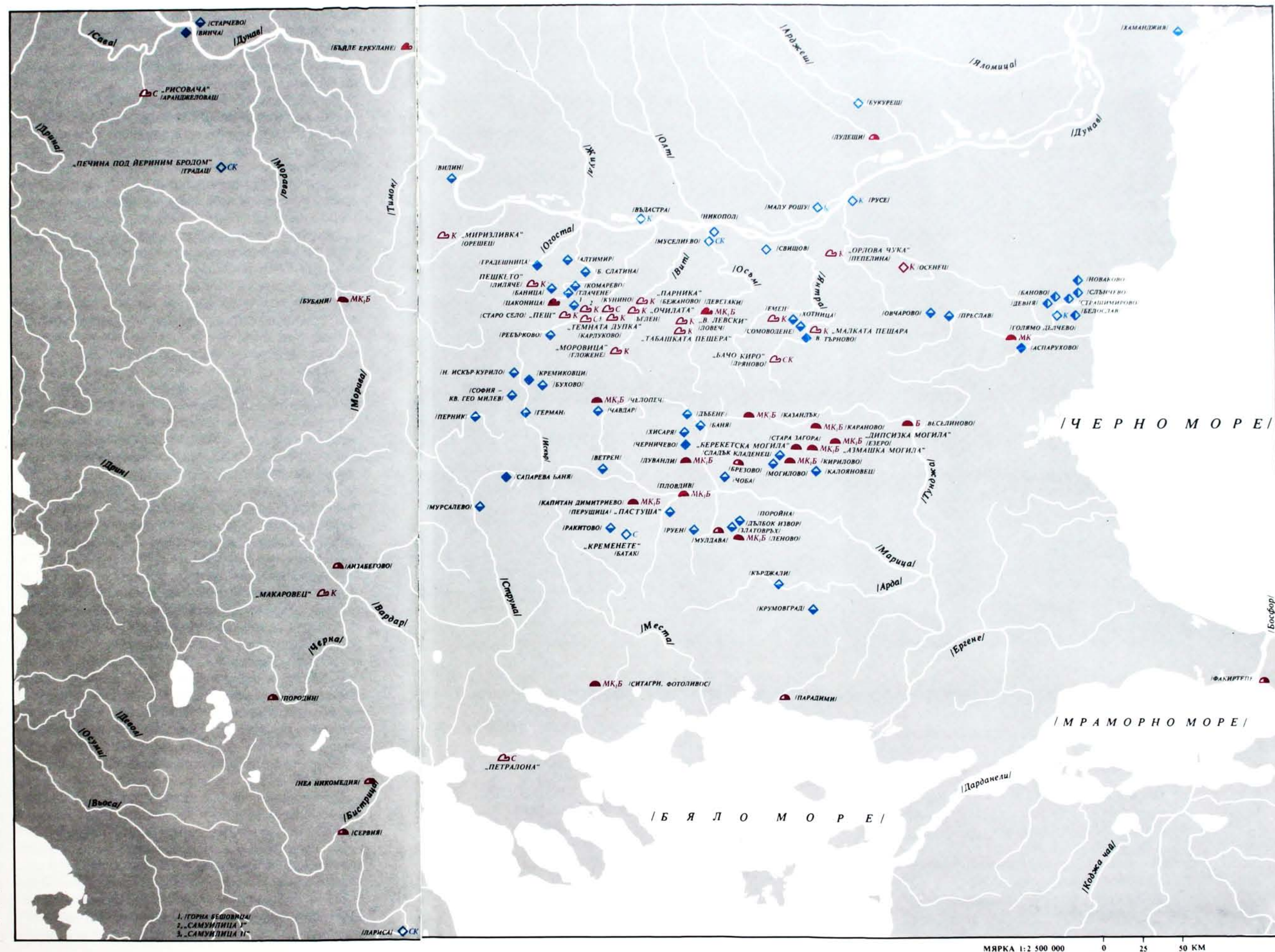
Важна придобивка за неандерталския човек, която е от голямо значение за по-късното човечество, е добиването на огъня по изкуствен начин. Как е ставало това — дали посредством триенето на сухи дървета едно о друго, както се практикува от съвременните изостанали в културното си развитие племена, дали с помощта на кремък или по друг начин, — не може да се потвърди с положителност. Огънят бил използван за отопляване на жилището, като средство за лов, за по-лесно приготвяване и консервиране на месната храна и т.н. Той придобил първостепенно значение в борбата на човека за съществуване и тласнал далеч напред развитието на неговата култура: „Защото добитият чрез триене огън за пръв път е дал на човека господството над една природна сила — както пише Фр. Енгелс — и с това го е отделил окончателно от животинското царство.“¹⁴ Може би още тогавашният човек виждал в огъня жива и могъща сила — вярване, което впоследствие дало начало на почитането му.

Засега се приема, че през средната каменна епоха и особено на прехода ѝ към късната старо-

В родовата община господствували първобитно-комунистически отношения на сътрудничество и взаимопомощ върху основата на обществената собственост на най-важните средства за производство. Обществена собственост на първо място била територията на родовата община с всичките ѝ природни ресурси, както и резултатът от колективния труд на членовете ѝ. Лична соб-

ПОСЕЛЕНИЕ, ОБИТАВАНО ПРЕЗ:	КЪСНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА
РАННАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА (ОК. 200 000 ДО 100 000 Г. ПР. Н. Е.)	СРЕДНАТА И КЪСНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА
СРЕДНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА (100 000 ДО 40 000 Г.ПР.Н.Е.)	НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА
КЪСНАТА (ГОРНА) СТАРОКАМЕННА ЕПОХА (40 000 ДО 10 000 Г.ПР.Н.Е.)	СТАРОКАМЕННАТА, НОВОКАМЕННАТА И ПРЕЗ ПО-КЪСНА ЕПОХА:
СРЕДНАТА И КЪСНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА	МЪ, МЕДНО КАМЕННАТА ЕПОХА /ХАЛКОЛИТ/
СРЕДНОКАМЕННАТА ЕПОХА (10 000 ДО 7 000 Г.ПР.Н.Е.)	Б БРОНЗОВАТА ЕПОХА
НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА (7 000 ДО 4 000 Г.ПР.Н.Е.)	СЕЛИЩНА МОГИЛА. ОБИТАВАНА ПРЕЗ:
НОВОКАМЕННАТА И ПРЕЗ ПО-КЪСНА ЕПОХА	НОВОКАМЕННАТА ЕПОХА
ПЕШЕРА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:	НОВОКАМЕННАТА И ПРЕЗ ПО-КЪСНА ЕПОХА
СРЕДНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА	МЪ, МЕДНО КАМЕННАТА ЕПОХА
	Б БРОНЗОВАТА ЕПОХА

По-важни находища от старокаменната /палеолит/, среднокаменната /мезолит/ и новокаменната /неолит/ епоха в НР България и съседните страни

Вътрешен изглед на пещерата Самуилица II до с. Кунино, Врачански окръг

Входът на пещерата Темната дупка до с. Карлуково, Ловешки окръг

ственост са били освен облеклото и украшенията още оръдията, с помощта на които се извършвала колективната производствена дейност.

За пръв път в човешката история неандерталският човек съзнателно погребвал своите мъртви. Той се грижел за тях, заравял ги в жилището, боядисвал ги с червена охра, слагал мидени черупки при главите им.

Установено е, че не само във Франция, но и в

други европейски страни среднопалеолитната или мустиерската култура не била единна, а имала локални различия.

През последните години броят на находищата от средната старокаменна епоха в днешните български земи се увеличи. Към пещерата Бачо Киро до Дряновския манастир, която доскоро беше единственото находище от тази епоха,¹⁵ се прибавиха Деветашката пещера /лява галерия/,¹⁶ пещерата Самуилица II до с. Кунино, Врачанско,¹⁷ поселенията при с. Белослав, Варненско,¹⁸ с. Муселиево, Плевенско, и др. Тук трябва да се причисли и находището в м. Кременете, недалеч от Батак.¹⁹ То е на около 1700 м надморска височина и принадлежи към типа на високопланинските алпийски находища. Намерените тук оръдия на труда от кремък са преотложени, т.е. били изработвани и използвани другаде. По техниката на изработването те се отнасят към края на средния палеолит, вероятно към локален вариант на мустиерската култура в Родопите, а не към началните етапи на културата от същия период.

В споменатите вече пещерни находища и поселения под открито небе са намерени оръдия на труда от кремък и по-рядко от кост, характерни за балканския вариант на мустиерската култура. Това са различни типове стъргалки, листовидни остриета с двустранна обработка, остриета от кост и др., които имат аналогии в съседните балкански страни. В пещерата Бачо Киро е открит зъб от пещерна мечка, снабден с дупка за окачване, който вероятно бил носен като амулет — най-старият в днешните български земи. Наковалня от кост, използвана при ретуширане на оръдията от кремък, е намерена в пещерата Самуилица II до с. Кунино, Врачанско.

Културата в днешните български земи през средния палеолит претърпяла развитие. Същевременно в нея могат да се различат местни особености, които дават основания да се обособят отделни групи, като група Самуилица, група Бачо Киро и др.

Мустиерската култура послужила за основа на по-нататъшното културно развитие на първобитнородовата община през късния палеолит в днешните български земи.

УКРЕПВАНЕ НА РОДОВООБЩИННИЯ СТРОЙ ПРЕЗ КЪСНАТА СТАРОКАМЕННА ЕПОХА. Началото на късната старокаменна епоха /около 40 000 — 10 000 г.пр.н.е./ съвпада със средата на последната вюрмска или късноледникова епоха. Сега ледниците имали по-малки размери, отколкото през риското максимално залежаване. В Европа те покривали само басейна на Балтийско море и принадлежащите към него райони.

Климатът бил сух, рязко континентален, с малко годишни валежи. Тундрата и степите обхващали големи територии с фауна, характерна за този период.

Преходът от средната към късната старокаменна епоха се ознаменува с важни изменения в цялостния живот на обществото както по отношение на физическия тип на човека, така и по техниката за изработването на оръдията, формата на стопанската дейност, обществените отношения и идеологическите представи.

През втората половина на плейстоцена, или през късния палеолит, от една от разновидностите на неандерталския човек, който притежавал черти на съвременен човек, се оформил т.нар. *Homo*

sapiens fossilis /„разумен изкопаем човек“/, предшественик на съвременния човек — неантроп /*Homo sapiens*/. Общоприето е схващането, че „класическият“ неандерталец трябва да се изключи от числото на преките предци на съвременния човек. Въз основа на най-нови антропологически данни се твърди, че произходът на съвременния човек /*Homo sapiens sapiens*/ трябва да се изведе не от австралопитеките или от палеоантропите /неандерталците/, а от вида *Homo sapiens faber*, живял през долния плейстоцен.²⁰

Измененията в техниката за изработване на оръдията се изразявали главно в следното: кремъчното ядро /нуклеусът/ с дисковидна форма от средната старокаменна епоха сега се сменило от

нуклеус с удължена призматична форма, от който били отцепвани тесни, тънки и продълговати пластинки с правилни паралелни краища, които без ретуш били използвани за рязане, а бидейки ретуширани — за направа на различни оръдия, като стъргалки, резци, тесли, ножове, пили, остриета, върхове за копия и стрели и др. Новата техника била икономична и позволявала да се усъвършенствува диференциацията на оръдията. Най-употребявани оръдия през този период били резецът и стъргалката. Резецът бил използван за обработване на твърди материали, а стъргалката — за помекване. Появил се и нов начин за ретуширане и на двете плоскости на оръдията, а именно посредством натискане с костен предмет /рог/. По такъв начин били отретуширани солютрейските върхове на копия, които имали правилна форма на лавров лист и били шедьоври на кремъчната индустрия. Подобни остриета са открити и в нашата страна. Те са разновидности на унгарската култура селета /наречена по името на пещерата Селета/.

Макар и рядко, но вече било поставено началото на шлифоването и полирането на каменните оръдия. Пробиването, т.е. провъртяването на дупки на оръдията от кост и по-рядко от камък, за да им се постави дръжка, било също познато. Започнали по-широко да се използват костите и рога на убитите животни за изработване на оръдия особено през мадленския подпериод. Костта, рогът и слоновата кост разширили кръга на суровините, от които човекът правил оръдия, оръжия и накити за задоволяване на потребностите си. Изработвани били игли, шила, върхове на копия, харпуни /към края на периода/, въдици, мотики от кост за различен вид изкопни работи, но не и за обработване на почвата, което станало по-късно. Към края на този период се появили композитни /съставни/ оръдия: в жлеба на дървена или костена дръжка посредством смола били заздравявани кремъчни зъбци. Тези оръдия, използвани по-широко през следващите две епохи — мезолита и стария неолит, — дали тласък за развитието на производителните сили.

Първобитните родове се препитавали главно от лов на диви животни. Усъвършенствувани и специализирани били копията от дърво, снабдени с каменни или костени остриета. Както преди, така и сега се прилагали всевъзможни ефективни методи и хитрости за убиване на животни. Упражняван бил колективен и индивидуален лов на големи бозайници, като мамут, северен елен, див кон /за северните райони, а за южните — газели и др./, а също и на дребни животни и птици. Зародил се риболовът, който играл по-голяма роля през следващата мезолитна епоха. Събирани били диви пло-

дове и семена, корени и треви, охлюви и др. Усъвършенствването и специализирането на оръдията на труда допринесли за по-бързото развитие на живота, отколкото в предишния период.

Човекът през този период изграждал временни /сезонни/ жилища /землянки или полуземлянки/ върху льосовите тераси, близо до водни източници, където се събирали дивите животни. Живял също в пещери и под скални навеси. Останки от жилища са открити за пръв път в поселения в Съветския съюз /Костенки, Мезин и др./, а по-късно — в Чехословакия /Павлов/, Полша и другаде. Жилищата, изградени от каменни плочи, дърво и кости на мамут, показват, че тогавашният човек не бил вечен скитник, а се задържал за известно време на едно и също място, водил донякъде уседнал живот. В жилищата или извън тях имало огнища. Огънят бил напълно овладян и използван за различни цели. За осветление на жилището служели примитивни лампи и факли. Облеклото, състоящо се от кожи на убити животни, било съшивано с помощта на костени игли.

Настъпили изменения и в организацията на обществото. Според някои автори за по-нататъшното развитие на матриархално-родовия строй свидетелствуват реалистичните изображения /статуетки/ на жени с подчертани белези на жената: майка, родоначалница и хранителка на рода. Този култ се развил особено много в новокаменната и медно-каменната епоха. Освен важната роля на жената в стопанството в подкрепа на схващането за наличието на матриархално-родова община като социален организъм са и големите жилища. Съществуват и други мнения за общественото устройство през късната старокаменна епоха, а именно, че не родовата община, а племето, началото на което се търси в мустерския подпериод, било основният организъм на обществото. Археологическите и етнографските данни в полза на това предположение са недостатъчни.²¹

Поставено било началото на изобразителното изкуство, на скулптурата, на танците и музиката — важен признак за духовния растеж на човека. Към това време се отнасят статуетките на жени и животни, изрязани от зъби на мамут и кост или моделирани от камък и глина, а също и изображения, гравирани върху кост. На обширната територия от Атлантическия океан до езерото Байкал са известни повече от 100 женски статуетки, изработени от кост, еленов рог и мек камък. Две трети от тях са намерени в Съветския съюз /Гагарино, Малта, Костенки и др./ Много известна е женската статуетка от Вилендорф /Австрия/, наречена „Венера Вилендорфска“. Подобни статуетки са познати от Чехословакия и от други запад-

но- и централноевропейски страни. У нас и в съседните страни не са открити сигурни паметници на изкуството от този период. Резките и драскотините върху някои кости, например от пещерата Темната дупка при с. Карлуково,²² са случайни и не могат да се тълкуват като изява на изкуство. Усетът за правилна форма и симетричност у първобитния човек се проявил най-ярко в прекрасно изработените върхове за копия от кремък от с. Муселиево, Плевенско, които могат да се причислят към шедьоврите на кремъчната индустрия от солютрейската епоха в Западна Европа.

Приемливо е становището, че палеолитното изкуство било свързано с трудовата дейност на човека и че в него са намерили отражение религиозните представи на епохата. Най-честият мотив в изкуството са животните, от които е зависел животът на ловните групи.

Появили се и разпространили различни форми на първобитните религиозни вярвания и обреди — анимизъм, фетишизъм, тотемизъм, магия и др. Религиозни вярвания имало още в средната старокаменна епоха. Открити са много погребения. Мъртвите били погребвани единично или групово в изпънато, свито /хокери/ или седящо положение. При някои от погребенията са поставяни червена боя /символ на живота/ и някакви предмети.

През късния палеолит населението в днешните български земи се увеличило значително. Във всички изследвани досега пещери с малки изключения са открити находки главно от това време. Пещерните находки и тези от поселенията при Русе се отнасят главно към оринияшкия подпериод, с който започва къснопалеолитната епоха. Следващият солютрейски период не е представен, а мадленският не е установен още с положителност.

По време на първите проучвания в България,²³ които започнали в началото на нашия век, са открити малко предмети, предимно оръдия от кремък и кости от диви животни, в пещери, където човекът предпочитал да живее поради студения климат. Заселвал се е, разбира се, и извън пещерите под открито небе. Такива останки са намерени в следните пещери: Малката пещера до В. Търново, Моравица при с. Гложене, Ловешко, Миризливка при с. Орешец, Видинско, Темната дупка при с. Карлуково, Малката пещера, или Бачо Киро, при Дряновския манастир.²⁴ Проучвани са и други пещери, но находките от тях погрешно са отнесени към палеолита.

По-нататъшните изследвания на старокаменната епоха и особено на късния ѝ период показва, че през палеолита културата на човека била добре развита в нашата страна.²⁵ Открити и из-

следвани са немалко пещери и поселения: пещерата Пещ при с. Старо село, Врачанско, Деветашката пещера /дясна галерия/, ловешките пещери Васил Левски и Табашката пещера, Самуилица I и II при с. Кунино, Врачанско, Парника при с. Бежаново и Очилатата при с. Ъглен, Ловешко, Еменската пещера, Великотърновско. Пешкетото при с. Лиляче, Врачанско, Бачо Киро до Дряновския манастир и др. В края на палеолита пещерите не били вече населявани.

По-малко културни останки са намерени в няколко т.нар. „открити“ поселения, които се отнасят към самия край на старокаменната епоха, а именно: с. Осенец, Разградско, с. Белослав, Варненско, и някои други в Родопския планински масив и по брега на Дунав между Тутракан и Силистра. Към тях трябва да се причисли и споменатото вече поселение при Русе. Измежду всички проучени досега от този тип най-голямо научно значение има обширното поселение при с. Муселиево, Плевенско.²⁶ То е разположено върху стара вюрмска ерозионна тераса на десния бряг на Осъм. В него са открити различни видове кремъчни оръдия, между които най-голямо значение имат големият брой бифациални /двустранны обработени/ кремъчни върхове. В поселенията под открито небе хората се задържали по-продължително време и си построявали жилища, каквито още не са открити в нашата страна.

Наред с оръдията, изработени с помощта на новата техника, характерна за този период, продължавали да се употребяват и оръдия, типични за предходния късномустиерски подпериод. Този факт говори за приемствеността на културата от двата следващи един след друг периода. Постепенно се появили микролити /оръдия с малки размери/. Едновременно с оринияшкото подобните форми оръдия се срещат селетски и листовидни остриета с широк и плосък ретуш /Самуилица II/. От самия край на късния палеолит са познати „източнограветски“ микропластинки с притъпен гръб /Темната дупка, Пещ до с. Старо село/, които говорят за връзки с Източна Европа, където се търси произходът на граветската техника. В нашите находища, а също и в находищата на съседните страни, населявани през късния палеолит, костта била малко използвана за направа на оръдия и предмети. Тя била заменена от твърдо дърво.

В пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир са намерени два човешки зъба, които се отнасят вероятно към кроманьонския тип човек /по пещерата Крьоманьон във Франция/, който през късния палеолит живял в Европа.

Покрай многото общи черти, които културата през късния палеолит има на обширната тери-

тория, в която е разпространена, тя показва и локални особености в отделните находища. Развитието на къснопалеолитната култура в днешните български земи се различава в някои отношения от развитието ѝ в Централна и Западна Европа предимно по формата и техниката на изработването на оръдията на труда. Тя има повече общи черти със средиземноморската културна общност и сродните ѝ култури в Югоизточна Европа.

3. Преход към развити родова община през среднокаменната епоха

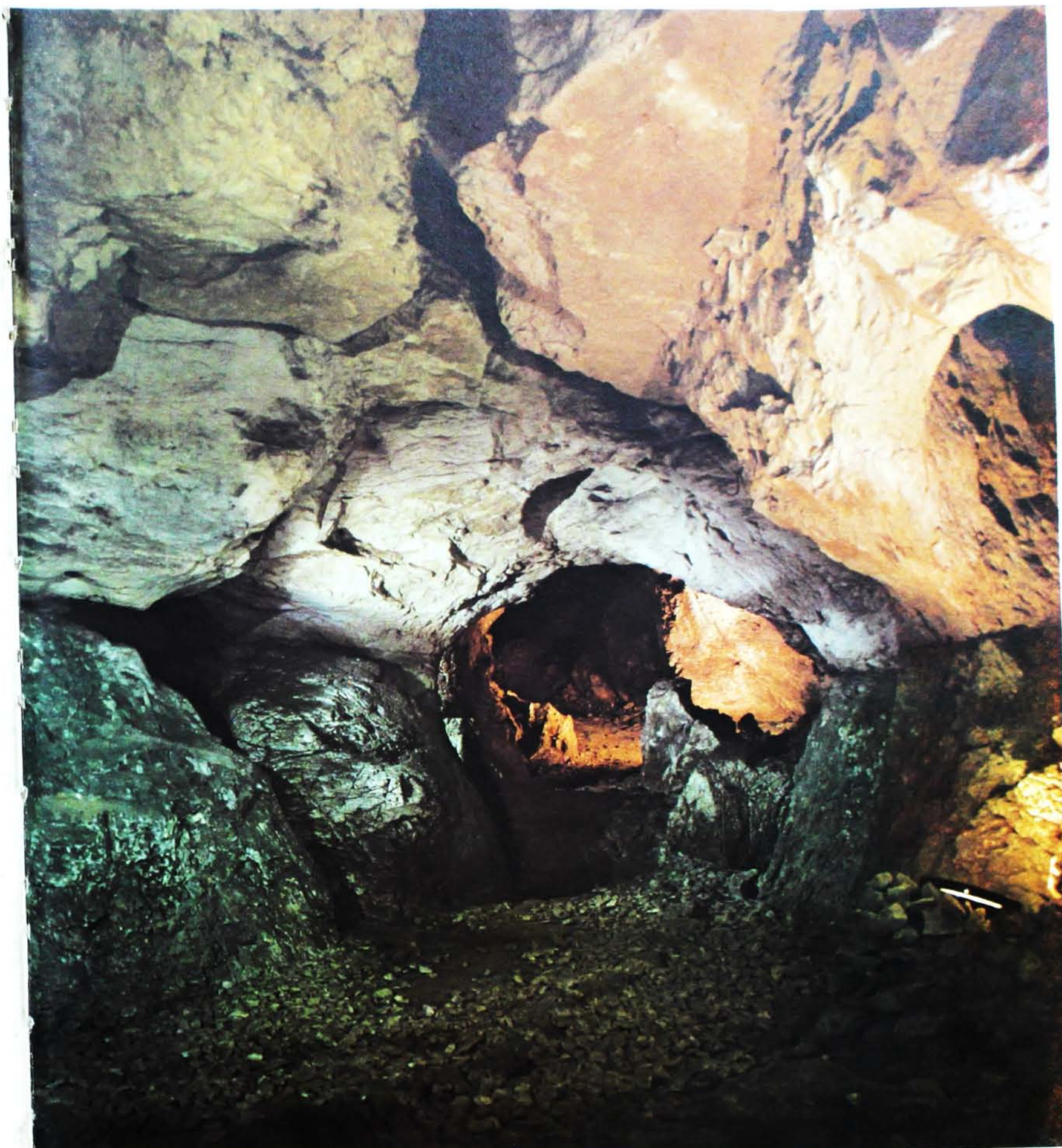
След разтопяването на ледниците настъпил съвременният геологически период /холоцен/. Линията на глетчерите се оттеглила до днешното Балтийско море и постепенно остатъците от тях заели сегашното си положение. Климатът станал топъл и влажен. Приключило палеолитното развитие и човечеството се приспособило към новите условия на живот, предизвикани от промяната на климата, които били по-благоприятни, отколкото преди. Настъпила среднокаменната епоха, или мезолитът /гр. mēsos — среден/, която е преход между старокаменната и новокаменната епоха. Тя е известна още като епипалеолит /гр. epi — след/. Към нея се числят редица регионални култури, най-известни между които са азилската /Мас д'Азил във Франция/ и тарденоазката /Фер-ан-Тарденоа във Франция/.

Ранномезолитните култури продължили традициите на късната старокаменна епоха, а късно-мезолитните показвали тенденции, които водели до възникването на културата на неолитната /новокаменната/ епоха. Поради това някои учени не признават мезолита за самостоятелна междинна епоха. Те причисляват ранномезолитните находки към финалния палеолит, а късномезолитните — към протонеолита /гр. protos — пръв/.

Мезолитът в Европа се датира в IX — VI хил. пр.н.е., а в Близкия Изток и в днешните български земи — в X — VII хил. пр.н.е. Производителни-

Находки от пещерата Бачо Киро: фрагмент от долна челюст на *Homo sapiens fossilis* /къснопалеолитни пластове/; зъб /амулет?/ от пещерна мечка; фрагмент от череп на *Homo sapiens fossilis* /късен палеолит/

Изглед от вътрешността на пещерата Бачо Киро до Дряновския манастир. Пещерата е населявана от човека през средния и късния палеолит

те сили през тази епоха получили по-нататъшно развитие. Оръдията на труда били изработвани от камък, дърво и кост. Най-характерни измежду тях са т.нар. микролити, които за пръв път се срещат в края на старокаменната епоха. Техниката на изработването на този вид оръдия е важно откритие, което тласнало напред развитието на производителните сили на обществото. Микролитите са оръдия от кремък с малки размери. Те имат геометрична форма /на трапец, трапеződ или сегмент/. Изработени са от тънки кремъчни пластинки и понякога имат страничен ретуш. Размерите им са от 1 до 2 см. Те били използвани за направата на съставни оръдия и като върхове на стрели. Покрай микролитите в някои области се срещат и груби оръдия /макролити — оръдия с големи размери/, върхове от кост, брадви, оръдия, подобни на мотики от рог, и др. Растежът на производителните сили довел до производството на постоянни, а не на случайни запаси за храна, което говори за уседал, а не за номадски начин на живот. Поселенията на мезолитните ловци и риболовци били сезонни. Разположени били край бреговете на морета, езера, реки и върху пясъчни дюни. Обитавани били също пещери и навеси. Мезолитните жилища били леки постройки. За облекло служели животински кожи.

Стопанска основа на мезолитното човечество били ловът на малки и средни животни, риболовът, ловът на птици, събирането на миди, охлюви, плодове и др. Условията за живот на малките ловно-рибарски групи били трудни, затова те били принудени да използват всичко, което им предлагала природата. Най-важните оръжия — лъкът и стрелата с малко каменно острие — служили за лов, харпуните с един или два реда зъбци и рибарските мрежи — за риболов. Намерени са лодки от дърво /еднодръвки/, а в някои от тях — дървени гребла. Според периодизацията на Л. Морган и Фр. Енгелс на първобитното общество тъкмо лъкът и стрелата са характерните елементи на културата през тази епоха. „Благодарение на изобретяването на лъка и стрелата — пише Фр. Енгелс — дивечът става редовна храна, а ловът — един от нормалните отрасли на труда“ или по-нататък: „за дивачеството лъкът и стрелата са били това, каквото са железният меч за варварството и огнестрелното оръжие за цивилизацията — решаващо оръжие“.²⁷

От събирането на диви плодове, корени и треви в края на епохата се създали условия за отглеждането на някои растения, чието култивиране станало по-късно — през неолита, и то най-рано в Предна Азия, където имало най-благоприятни условия за зараждането на земеделието.

Правени били опити за опитомяване на животни. Най-напред в Европа било опитомено кучето — верният спътник на мъжа-ловец, — после овцата, свинята и останалите домашни животни.

Археологическите и други данни за устройството на обществото са недостатъчни. Трябва да се приеме, че матриархално-родовият строй продължил да се развива по-нататък. Някои автори твърдят, че родовите общини били обединени в племена за извършване на колективен лов и обредни празненства.

Проучванията на мезолита в днешните български земи са в самото начало.²⁸ Мезолитни находки са открити предимно по повърхността на подвижните пясъци в м. Побитите камъни, в района на селата Белослав, Страшимирово, Слънчево, Баново и гр. Девня /квартал Повеляново/, Варненско, и в някои други селища в Североизточна България. Находките са без стратиграфски данни, т.е. нямат относителна хронология и само типологически са отнесени към мезолита. Става дума главно за оръдия, изработени от кремък. Оръдия или предмети от кост, както и кости от животни не са намерени. Костта не се запазва в пясъка на дюните. Познати са следните видове оръдия: стъргалки, остриета, върхове за стрели и микролити. Върховете за стрели с размери от 2 до 3 см имат дълговидно вдлъбната основа и ретуширани лицеви страни.

Откритите досега мезолитни находки произхождат от временни лагери, а не от поселения, каквито още не са открити. Те се отнасят главно към късната фаза /тарденоазка/ на мезолитната култура. Подобни мезолитни оръдия, главно геометрични микролити, са открити и в останалите балкански страни.

Различни типове кремъчни оръдия от средния и късния палеолит

1,4,6,7 — открито находище при с. Муселиево, Плевенски окръг. Среден палеолит. 1 — левалуазко ядро; 4,6,7 — листовидни двустранно обработени оръдия. Окръжен исторически музей — Плевен

2,8,9 — пещерата Самуилица II до с. Кунино, Врачански окръг. Среден и късен палеолит. 2 — напречно право стъргало; 8 — стъргало, изработено от фрагмент от ядро; 9 — надлъжно право стъргало. Национален археологически музей — София

3 — пещерата Бачо Киро при Дряновския манастир. Късен палеолит. Пластина с пресичащи се, ретуширани при върха ръбове. Национален археологически музей — София

5 — пещерата Темната дупка при с. Карлуково, Ловешки окръг. Късен палеолит. Ядро за пластинки. Национален археологически музей — София

ГЛАВА ВТОРА

РАЗВИТА РОДОВА ОБЩИНА ПРЕЗ НОВОКАМЕННАТА И МЕДНО-КАМЕННАТА ЕПОХА

1.

Обща характеристика

и

периодизация на новокаменната и медно-каменната епоха

След мезолита, а в някои части на земята след късния палеолит настъпила новокаменната епоха, или неолитът /гр. neos — нов/, която подобно на предишните епохи има три периода на развитие: ранен, среден и късен. В нея са включени голям брой културни комплекси, култури и групи, които отразяват напредналата диференциация в развитието на обществото.

Тази епоха започнала и приключила в различно време в отделните географски райони поради неравномерността в историческото развитие. В Предна Азия и Европа началото ѝ се поставя в VIII — VI хил. пр. н. е., а крайната ѝ граница е в зависимост от появата и развитието на металургията на мед, с която започва медно-каменната епоха, или халколитът /гр. chalkos — мед/, наречена

още енеолит /лат. aeneus — меден/.

ХАРАКТЕРИСТИКА. През неолита настъпил подем на производителните сили и на целокупния живот на обществото. Човечеството направило голяма крачка напред в сравнение с живота от старокаменната и среднокаменната епоха. Предпоставките за това развитие били създадени още в по-ранните епохи, но самото „неолитизиране“ се извършило, когато намерили условия за преминаването от „присвояващата“ към „производящата“ икономика, т. е. когато са възникнали земеделието и скотовъдството като нови и основни форми на икономическия живот. Този нов качествен прелом е известен под условното наименование „неолитна революция“¹ в смисъл на коренна, икономическа промяна, настъпила в резултат на дълъг процес на развитие. Началото на този процес се поставя при първите опити в култивирането на растенията и опитомяването на животните, а крайт му — при окончателното формиране на новата икономическа система от „неолитен“ тип.

Обикновено се приема, че земеделието и скотовъдството се зародили най-напред на територията на Близкия Изток. Един такъв център, може би най-старият, бил в планинския район Загрос, в западните части на Иранското плато. В този и в други райони на Предна Азия били опитомени някои животни и култивирани растения.

Напоследък в Азия и в Югоизточна Европа бяха открити селища, обитателите на които не познавали керамиката, но с голяма вероятност практикували примитивно земеделие и скотовъдство. Такива са например Шанидар /Иран/, Джармо /Северен Ирак/, Чайнютапеси /Югоизточна Турция/, Хаджилар и Чаталхюйюк /Турция/, Ерихон /Палестина/ и др. Културата на тези селища е известна под наименованието „докерамичен неолит“. Такъв неолит е открит също и в няколко селища на Тесалия /Северна Гърция/, например Аргиса, Суфли магула и Гедики, в околностите на Лариса, Сескло, в района на Волос, Ахилейон, в околностите на Фарсала и др.,² отчасти в Югославия и Румъния, където той се оспорва.

Географската близост и природна връзка на Мала Азия с Балканския полуостров позволяват да се приеме, че неолитният процес в тях се е извършил едновременно или в близък интервал от време. Наличието на „докерамичен неолит“ и някои, макар още малко на брой данни, като дивора-

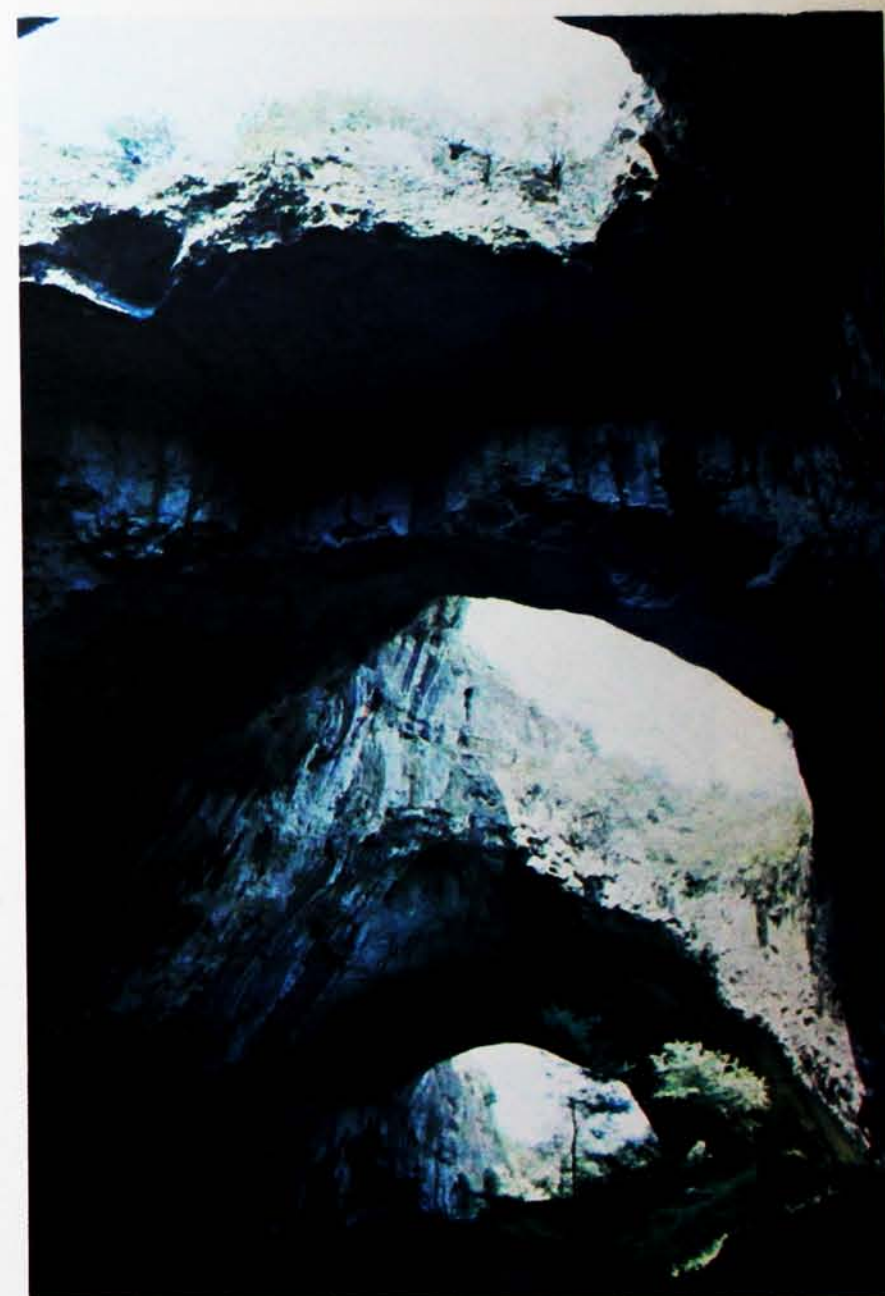
стияния вид едрозърнест лимец *Tr. aegilopoides*, който бил култивиран,³ и някои дребни диви животни, като овцата, която била опитомена,⁴ сочат, че съществували условия за развитието на този процес на Балканския полуостров, включително и в днешните български земи. Към очертаните центрове на „неолитната революция“ в Близкия Изток може следователно да се прибави още един център, който бил на Балканите.

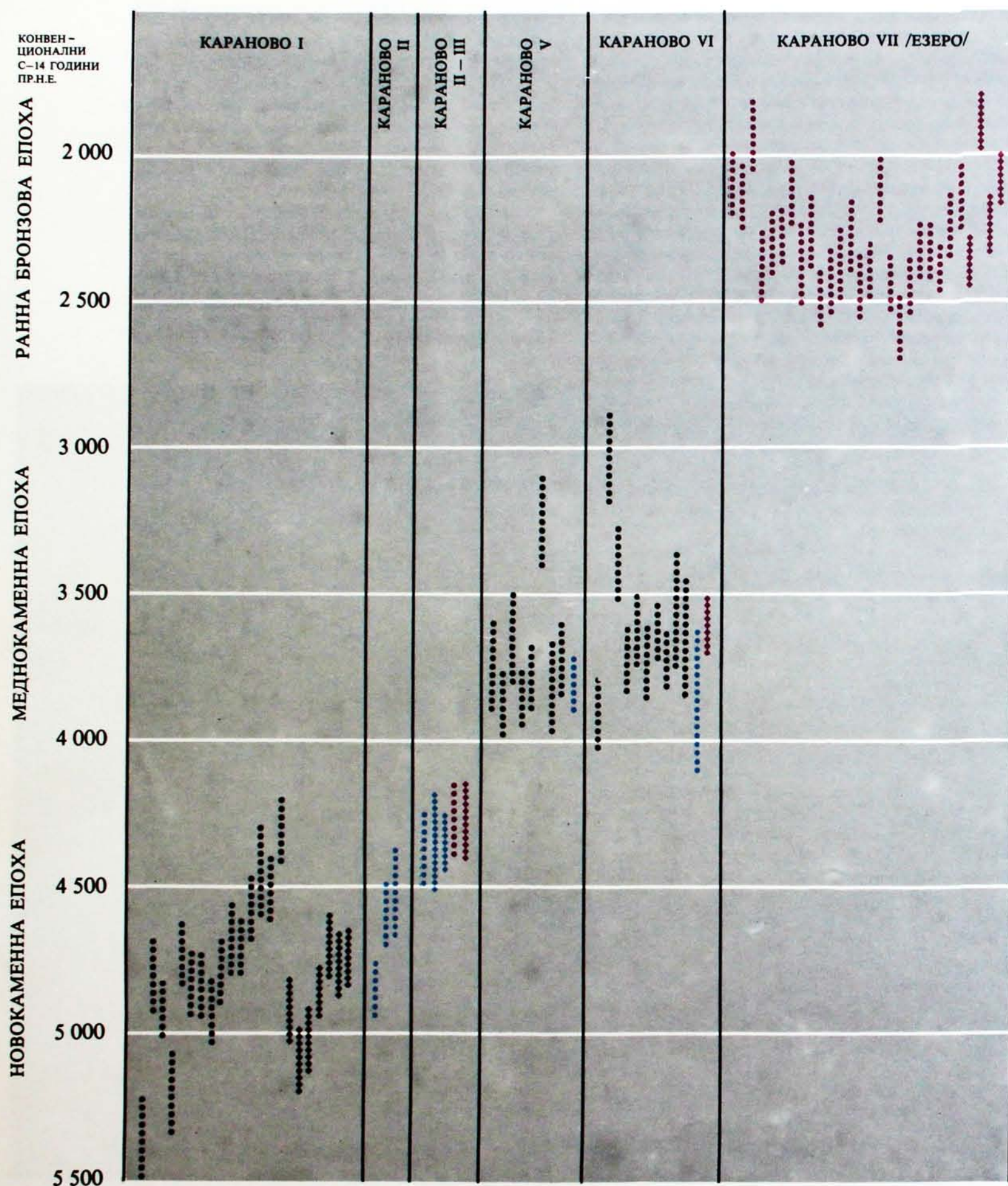
Появата и разпространението на земеделието и скотовъдството през неолита оказали голямо влияние върху по-нататъшното развитие на човешката цивилизация. В зависимост от основния си поминък неолитното население било принудено да води по-уседнал живот, отколкото в предишните епохи. Изграждало добре устроени сели-

Изглед на обширното палеолитно поселение при с. Муселиево, Плевенски окръг, разположено на брега на р. Осъм. Населявано през средния и късния палеолит

Вътрешност на Деветашката пещера, Ловешки окръг

ща и жилища. Увеличил се броят на оръдията на труда, например с брадвата, теслата, длетото и др., с помощта на които човекът задоволявал постоянно растящите си всекидневни нужди. Шлифоването, полирането и пробиването на дупки на някои от оръдията, водещи началото си от късния палеолит, били неизменна част от технологията на оръдията през неолита и халколита. Изработването на глинени съдове и предмети /керамика/ бил характерен, но не задължителен признак на неолита. Познати били преденето и тъкането. Развила се натуралната размяна между родовете и племената, преди всичко на различни суровини, необходими за изработването на оръдията на труда /напр. кремък, мед/, и продукти на животновъдството. Първобитнообщинният строй достигнал най-висшето си развитие. Обогатил се в значителна степен духовният живот на населението.

Културата на населението през медно-каменната епоха достигнала връхната си точка в дългия обществено-икономически и културен процес, започнал с появата на земеделието и скотовъдството. Открита била медта и нейната употреба, станала най-напред в области, богати с медни залежи, към които принадлежат и нашите земи, изиграла важна роля в производството и в целокупния живот на обществото.

Културата през неолита и халколита в днешните български земи била съставна част от голямата културно-историческа общност, която обхващала земите на Западна Мала Азия, Източното Средиземноморие и Балканския полуостров.⁵ Тя имала специфични черти, обусловени от физико-географските дадености и от местната традиция. Възникнала е на местна почва въз основа на по-старото културно-историческо развитие и поради икономическите и културните връзки и взаимодействия с населението на някои области в Близкия Изток и изпитала благотворното въздействие на тамошните високи култури. През медно-каменната епоха нашите земи играли значителна роля в живота на племената на Балканския полуостров и съседните му области.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ. Културата на обитателите на селищата през неолита и халколита в българските земи подобно на културата в Югоизточна Европа и Мала Азия преживяла дълго развитие. Това развитие е отразено в т.нар. Карановска хронологическа система,⁶ епоним на която е селищната могила при с. Караново, Сливенско. На

базата на добре проведени стратиграфски разкопки бе установена относителната хронология на отделните периоди на неолита и халколита, както и синхронизирането им с останалите култури на Балканския полуостров и Западна Мала Азия. Тази система се възприе и в съвременната наука и по нея се датират разкопаните други селища.

Тя изигра важна роля за правилното поставяне и решаване на голям брой проблеми по изучаването на неолита, халколита и бронзовата епоха в днешните български земи. В процеса на разкопките (1946 — 1957) се приемало, че стратиграфският профил на селищната могила съдържа до пет културни пласта. Културата на първите три пласта е отнесена към неолита, на четвъртия — към халколита и на последния, пети пласт — към ранната бронзова епоха. След приключването на разкопките и обстойното проучване на материалите, придобити от тях, е пристъпено към подробно разчленяване на културните пластовете. За тази цел са взети под внимание различни критерии, но главно цялостното съдържание на отделните културни пластовете. По този начин е получена установената през 1959 г. стратиграфия и съответно периодизация на културата на селищата в могилата, които съставят същността на Карановската хронологическа система.

Според тази система културното развитие през неолита и халколита в Южна България преминало през няколко етапа, които условно са наречени Караново I — VI. Седмият културен пласт съдържа находки от първата половина и отчасти от средата на бронзовата епоха. Първите четири етапа се отнасят към неолита, а етапите V—VI — към халколита. Културата на етапите Караново I — II се числи към стария /ранен/ неолит, на Караново III — към средния неолит, а на Караново IV — към късния неолит. Културата на етапа Караново V е известна още с наименованието „култура Марица“, която запълва съдържанието на ранния халколит в Южна България. Културата от етапа Караново VI се причислява към късния халколит. Валидността на Карановската хронологическа система се простира не само върху развитието в Южна България, но косвено и върху останалата територия на днешна България и извън нейните граници.

Неолитните и халколитните култури в нашата страна показват локални особености в различните райони на страната, които позволяват да се обособят отделни култури или културни групи.⁷ Така например в Софийското поле по времето на стария неолит /Караново I/ се развивала групата Кремиковци I. Междинно място между Караново I и Кремиковци I заема групата Чавдар I, разпро-

Таблица с абсолютни дати некалибрирани по радиовъглеродния метод /С-14/ на праисторически култури от неолита, халколита и бронзовата епоха в Южна България /по Х. Квита — Берлин, ГДР/

странена в Пирдопско-Златишкото поле. Посредством течението на Тополница тази група била свързана с групата Караново I в Тракийската низина. По същото време в Северозападна България цъфтяла развита неолитна група, която си служила с многоцветна керамика.

Групата Караново II е по-нататъшно развитие на Караново I в Южна България. Тази група по течението на Камчия /Тича/ се разпростряла отчасти в Североизточна България /например с. Голямо Делчево, Варненско,⁸ и др./ и послужила за основа на групата Караново III в нейния местен вариант.⁹

Групата Караново III /Веселиново I/ е генетически свързана с предшествувания я етап Караново II. Тази група била разпространена на днешната територия на България и в Южна /Беломорска/ Тракия, където е проникнала по течението на Места и Марица, които се вливат в Егейско море.¹⁰

Групата Караново IV /Калояновец/ била разпространена главно в Южна България.¹¹ В останалата част на страната се развивали други групи на късния неолит, които още не са добре проучени.

Ранно- и къснохалколитният комплекс Караново V — VI в Южна България има съответствия в другите географски покрайнини на страната. В Североизточна България това са групите Коджадермен — Русе¹² с редица по-малки локални групи, например Сава и Варна. В Северозападна България и Софийското поле по същото време се развивал комплексът Градешница — Криводол — Гниляне.¹³

Културното развитие в днешните български земи от неолита до халколита включително вървяло непрекъснато независимо от факта, че между някои от културните пластове на почти всички селища има временни прекъсвания /хиатуси/. Причините за временното напускане на селищата се криели повече в изтощаването на обработваемата почва и на природните промени, отколкото в насилиственото им изоставяне поради неприятелски набези за грабежи и миграции на племена, каквито без съмнение са ставали особено във времето на медно-каменната епоха.

В тясна връзка с периодизацията на културата стои проблемът за абсолютната ѝ възраст.¹⁴ Изследванията на голям брой проби от овъглено дър-

Въздушна снимка на селищна могила до с. Караново, Сливенски окръг, и околностите ѝ. Развитие на културата в селището през неолита, халколита и бронзовата епоха е послужило като основа за изработването на Карановската хронологическа система

во и житни растения /взети от добре стратифицирани културни пластове/ с помощта на радиоуглеродния метод /С-14/ показаха, че неолитните и халколитните култури в България и на Балканите са много по-стари, отколкото се предполагаше до неотдавна. Неолитните култури се развивали през VI — V хил.пр.н.е., а халколитните — през IV хил. пр.н.е. Самото начало на развитието на неолитните култури, което още не е проучено, трябва да се постави в VII хил.пр.н.е./некалибрирани дати/.

2. Производителни сили

ОРЪДИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВО. Оръдията от камък, кремък, кост и рог, а през медно-каменната епоха и от мед били изработвани в селището.¹⁵ Суровината се донасяла от близката околност или от по-далечни места. Кремъкът е добиван на повърхността на земята или по-дълбоко в нея чрез прокопаване на галерии /с. Крива река, Шуменско/, каквито случаи има на много места в Западна и Североизточна Европа. Често пъти доброкачественият кремък от дадено находище по пътя на размяната прониквал в съседни територии или далеч от тях, например от Североизточна в Южна България. В Южна България кремъкът бил по-недоброкачествен и оръдията от кремък се срещат по-рядко. През неолита кремъкът бил използван за изработване на резци на сърпове, на стъргалки и свредели, с помощта на които били пробивани дупки, а през халколита — на ножове, стъргалки, върхове на стрели и други оръдия.

Макар и рядко, през неолита бил използван и обсидиан /вулканично стъкло/ за изработване на оръдия на труда /Казанлък и Кърджали/. Той бил добиван в Бургаско и особено в Източните Родопи /Крумовградско/. Оръдия, а също накити и култови предмети били изработвани и от други по-рядко срещани видове камък /ахат, яспис и др./, особено в райони, където те се срещат по-често в природата /Родопите/.

От епохата на неолита са открити валчести и плоски брадви и тесли, както и оръдия във форма на обушарски калъп, длета от рог и др. Типични за старата неолитна култура в България и в Югоизточна Европа /Кърджали, Старчево и др./ са лопатките /шпатули/, изработени от кост на говедо /*Bos primigenius* /, с помощта на които било събирано смляното на хромела брашно.

Една част от оръдията на труда през неолита и халколита имала универсални функции, а друга част, особено през халколита, била усъвършенствувана и специализирана за извършване на

определени стопански дейности, домашни занятия и занаяти.

Съвсем оскъдни са археологическите материали за обособяването групата на оръжията през неолита. Глинените предмети с яйцевидна форма, които се срещат в старите неолитни групи, а понякога и по-късно, безспорно били хвърляни с прашка за лов на птици и дивеч. Освен в Тракийската низина подобни яйцевидни топки са засвидетелствувани и в други неолитни култури на Балканите и в Близкия Изток.

МЕДОДОБИВАНЕ. В Близкия Изток медна руда /малахит/ и предмети от мед са намерени в неолитни селища от VIII — VII хил.пр.н.е., обитателите на някои от които не познавали още керамичното производство.¹⁶ Поради тази причина с основание се приема, че един от най-старите металургични центрове за добиване и използване на мед бил Близкият Изток и по-точно Анатолия /Мала Азия/. Старите култури с „производяща“ икономика в Месопотамия /Двуречието/ и Египет се запознали с медта по-късно, т.е. през VI — V хил.пр.н.е.

Използването на медта в общественото производство изиграло решителна роля в целокупния живот на тогавашното общество в нашите земи. Това дало силен тласък за развитието на производителните сили. Земите на Югоизточна Европа, включително и територията на днешна България, били един от центровете на развито рударство и металургия на мед през металните епохи. Важна предпоставка за това развитие било наличието на медни руди.

Естествено е да се предположи, че първоначалното опознаване и използване на металите станало случайно. Най-вероятно е праисторическият човек да е попадал на находки от самородна мед, която се намирала на повърхността на изветрителните зони на първичните медни орудявания. При копаенето на местата, където била открита такава мед, той се натъквал на вторичните медни руди, главно малахит и азурит, от които започнал да получава мед. Тези карбонатни руди като окислени продукти са могли да се претопяват направо, без да се подлагат предварително на други металургични процеси, на каквито са подлагани сулфидните руди.¹⁷

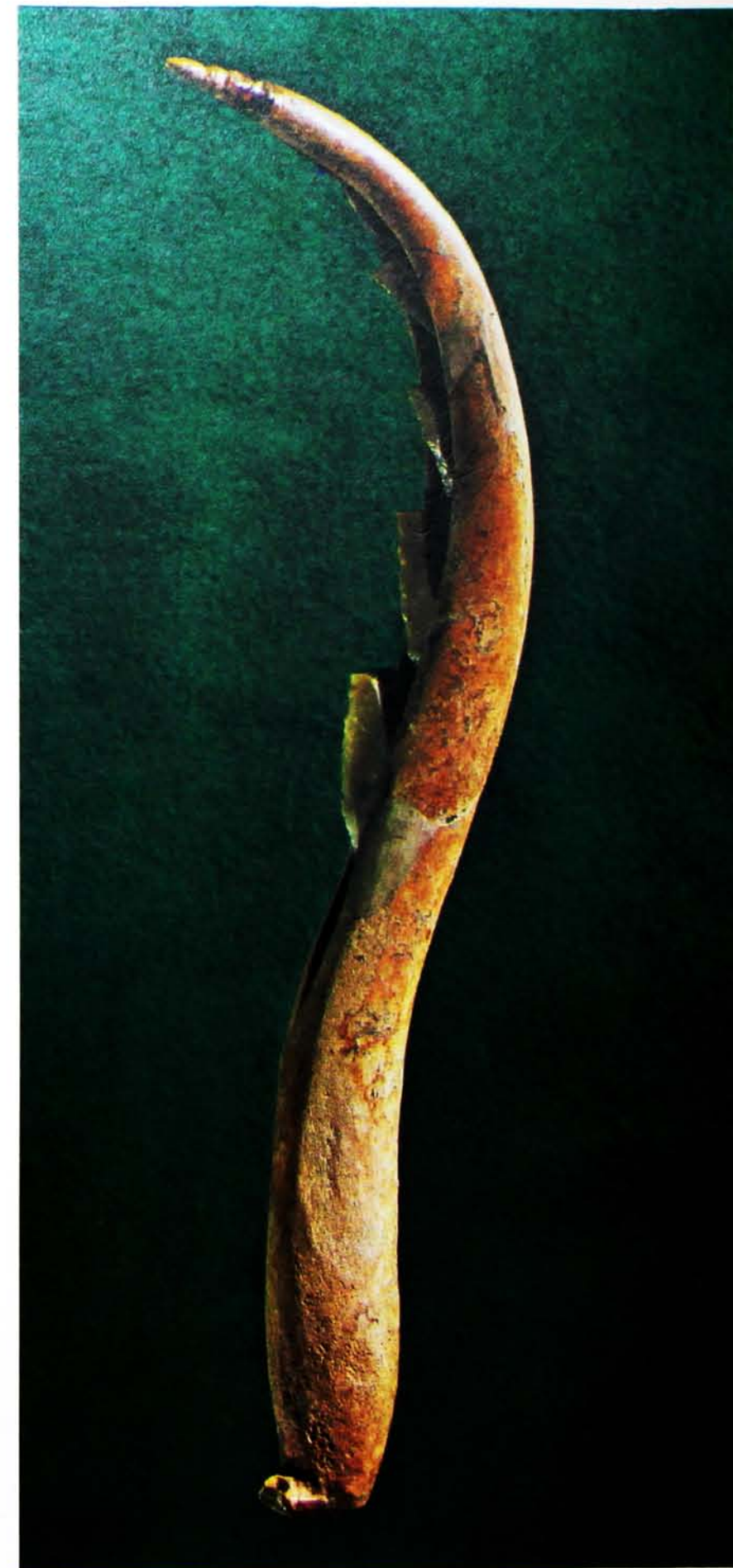
След изземването на рудата от повърхността древният рудокопач слизал надолу посредством наклонени шахти, като следвал рудното находище. Навлизайки по орудените тела, рудокопачите разширявали галериите в тях, при което се образували доста големи празни пространства — камери. За да се предпазят от срутване на скалите, те запълвали изработените вече камери с късове от

нерудна скална маса. Рудни разработки, отнасящи се към халколита и бронзовата епоха, са открити при с. Хришени, Старозагорско, и в м. Мечи кладенец /Айбунар/ при Старозагорските минерални бани.¹⁸ Това са засега едни от най-старите и най-големите рудни разработки в Европа /IV хил. пр.н.е./. От тях се установява, че древните рудокопачи са притежавали високо майсторство в рудните проходи /пробиване, прекопаване/. Две от разработките в находището при Мечи кладенец са достигнали дълбочина 13 — 18 м. Още по-дълбока и внушителна по размери е шахтата при с. Хришени. Тя била пробита в скалната маса на дълбочина до 27 м.

Рудодобивът през халколита се извършвал с помощта на все още несъвършени средства и методи. Най-прост и същевременно най-ефикасен при условията на тогавашната техника бил методът, свързан с използването на огъня. Силно нагорещената скала, която съдържа медни руди, заливали със студена вода. В резултат на рязката промяна на температурата в нея се образували дълбоки пукнатини, в които се набивали дебели дървени колове. Откъртените по този начин късове медна руда се изнасяли на повърхността, където продължавало нейното пречистване. Отделяли едрата от ситната руда. Едрите късове начупвали с големи каменни чукове, след което с помощта на ръчни каменни мелници и хавани били стривани на ситно.

Най-старите методи за добиване на метал от така приготвената руда били твърде несъвършени. Първоначално рудата била разтопявана в изкопана в земята плитка яма, чрез която се запазвала излъчваната встрани топлина. Впоследствие обаче топенето ставало в изградени от камък специални пещи, измазани отвътре и отвън с огнеупорна глина. Тези пещи имали правоъгълна форма. Отгоре те били отворени. Изградени били обикновено до някоя скала върху глиневата почва, в която изкопавали необходимата овална вдлъбнатина. На дъното запалвали огън, над който поставяли стритата руда. За да се получи по-висока температура, използвали и дървени въглища, като слой руда се редувал със слой от въглища. Отворите на пещите били обърнати към страната, откъдето идвал най-често вятърът. Вкарването на въз-

Сърп от рог на елен с кремъчни зъбци от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Ранен неолит. Карановският неолитен тип сърпове са имали най-голяма производителност на труда измежду всички известни досега праисторически сърпове. Национален археологически музей — София

духа в пещта се извършвало по естествен начин, като за тази цел на терена пред пещта са придавали известен наклон. Разтопеният метал се събирал на дъното. Шлакът се изпускала чрез дупка в пещта или пък била очуквана, след като изстине, като била разбивана предната стена на пещта. Полученият слитък далеч още не представлявал чиста мед. За да се пречисти, медта била подлагана вероятно на няколко претопявания. Тези пещи са служели и за топене на сулфидни медни руди.¹⁹

За да се изясни металургическата техника, интересен е един фрагмент от пещ за топене на медни руди, открит край Етрополе. По форма и големина тази пещ е напълно еднаква с откритата в Митерберг /Австрия/ пещ за топене на медна руда, която се отнася към бронзовата епоха.²⁰

В селищата от медно-каменната епоха, разположени на територията на Стара Загора и в близката ѝ околност, са открити късове от медна руда и известен брой оръдия на труда и предмети, изработени от мед. В къснохалколитните пластове на селищната могила при с. Караново, Сливенско, са намерени голям брой оръдия и накити от мед, както и правоъгълни кюлчета от мед, от които били изковавани медни предмети. В малки глинени потички с цилиндрична и двойно конусовидна форма, намерени в селищата в Старозагорското поле и в други части на страната ни, е открита стрита на прах малахитна или азурична руда с 48 — 50% мед, която била използвана за украса на глинени идоли и други култови и битови предмети.²¹ Намерени са също глинени съдчета с дебели стени /с. Габарево, Старозагорско/, в които била стопявана медна руда. Глинените лъжици с къса дръжка, които се срещат в селищните могили само от тази епоха, служили вероятно за изливане на стопения метал, а не за хранене, както би могло да се помисли. По-късно, през бронзовата епоха, били използвани за същата цел лъжици, изработени от камък. Опитите са показали, че едно от най-важните преимущества на медта спрямо камъка и кремъка, което я наложило в икономиката на първобитните общества, бил по-големият коефициент на работния ефект от действието на оръдията, изработени от нея.

От стопената и приготвена във вид на кюлчета мед били изковавани клинове, бравди, четириръбести шила, халкички, пластинки и обли телчета за украшения. Такива оръдия и предмети са открити във всички селища от медно-каменната епоха и особено в онези райони, които били богати на медни руди /например Старозагорско/. Докато изброените оръдия и предмети от мед се срещат в сравнително малко количество в селищата, по-голям е техният брой в гробовете от същата

епоха. Най-добър пример за това са къснохалколитните некрополи в Североизточна България — с. Виница, Шуменско /сега под водите на язовир „Виница“/, с. Голямо Делчево /сега язовир „Г. Трайков“/ и гр. Девня,²² Варненско, и особено във Варна,²³ — в гробовете на които наред с оръдията от камък и кремък са намерени различни типове бравди от мед, едни от които имали практическо, а други култово предназначение. Металографските изследвания показват, че плоските бравди /клинове/, бравдите с дупки и бравдите-копачи /наречени още кирко-мотики/ първоначално били изливани в калъпи и след това ковани. Калъпите били изработвани от нетраен материал, затова не се откриват в халколитните селища и извън тях. Металургията била един от главните фактори за бързия възход и стабилизиране на живота и културата на населението през това време.

Следователно през халколита в днешните български земи подобно на други райони в Югоизточна и Централна Европа съществували развито рударство и металургия на мед. Опитни рудари добивали медната руда, а майстори-специалисти я преработвали в оръдия и накити. Според някои изследвачи наличието на значителни медни рудни находища е съдействувало за самостоятелното възникване на металургията на Балканския полуостров, която по всяка вероятност предшествувала металургията на егейския свят.²⁴

Технологическо нововъведение по отношение на оръдията от камък е снабдяването им с кръгла дупка, в която била поставяна дръжка от дърво или рог на елен. Дръжката увеличавала в значителна степен ударната сила на оръдието, а следователно и ефективността от работата с него. Пробиването на каменните оръдия било познато още от предидущата епоха, но сега то влязло в по-голяма употреба. Пробиването се извършвало с помощта на куха кост и пясък при въртателното действие на специално конструиран за целта дървен стан.

Наред с металургията на мед развито било и златарството, за което засега няма други веществени доказателства освен готовите изделия от злато, главно накити. Най-голям брой златни предмети са открити в гробовете от времето на късния халколит, особено във варненския некропол, където общото им тегло надвишава няколко килограма.

През халколита за лов и риболов били из-

ползувани харпуни /Русе, с. Биково, Сливенско, и др./. Глинени тежести с вретеновидна форма, както и тежести от камък и глина, прикрепени към мрежи, също били в употреба при риболова в селища, разположени край реки, езера и блатата. Познати са въдици от кост и мед, върхове за стрели от кремък и кост.

ПОМИНЪК. Земеделието и скотовъдството били основна стопанска дейност през неолита и халколита. Земята била обработвана с помощта на дървени и каменни оръдия. През халколита били използвани мотички, изработени от рог на елен, а през втората му половина в употреба влязло ралото-кука, с което били разравяни рохкави почви. Може би някои почви били напоявани по изкуствен начин от водите на пълноводните реки.

Първите земедельци засявали различни сортове пшеница /най-рано бил отглеждан еднозърнестият лимец/, ечемик, фий, бобови растения и др. Отглеждали са лозата /Казанлък, с. Чавдар, Софийско/, събирали горски плодове. Реколтата от житните растения прибирали с помощта на сърпове, характерни за старата неолитна култура.²⁵ Този вид сърпове са изработени от рог на елен и снабдени с кремъчни зъбци, обикновено четири на брой. Зъбците били заздравявани в жлеба на съ-

рпа посредством иглолистна смола. Дължината на сърповете е около 30 см. Краищата на някои от тях са украсени с нарязи, а на дръжката има дупка за окачване. Такива сърпове са открити в неолитните селища при с. Караново, Стара Загора /Азмашката селищна могила/, с. Чавдар, Софийско, и особено в Казанлък /тук е открита при разкопки в селищна могила в неолитен пласт една от най-големите колекции от сърпове в Европа — към 70 сърпа/. Подобни сърпове са слабо познати досега в съседните страни, а също и в по-далечни области в Европа. Намерени са единични екземпляри /Румъния/ или само кремъчни зъбци от сърпове, които имали дървени дръжки. Първообразите на нашите сърпове трябва да се търсят в Близкия Изток, където във времето на мезолита /натуфийската култура в Палестина/ с подобен вид сърпове /жътвени ножове/ са рязали диворастящи растения. Неолитната култура в Близкия Изток и по Северноафриканското крайбрежие познава този вид сърп в местен вариант. Еднаквата или подобна икономическа основа е предизвикала появата и употребата на еднакво земеделско оръдие за прибиране на реколтата от културните растения в областите, където се зародило и развило особено добре земеделието.

5. Глинен съд от селищната могила до Русе. В него има овъглено жито и глинена лъжица, намерени при разкопки в могилата. Късен халколит. Окръжен исторически музей — Русе

Най-старите сърпове, открити в нашата страна и особено в Тракийската низина, в Казанлъшката долина, в Пирдопско-Златишкото поле и другаде, наред с други находки, като овъглени храни, които се намират в голямо количество в опожарените жилища, както и оръдията за обработване на почвата са красноречиво доказателство за съществуването на развито земеделие още през старата неолитна епоха. Житните класове на културните растения отделно или заедно със стъблото били отрязвани с помощта именно на такива сърпове, снабдени с кремъчни зъбци. От дългата употреба тези зъбци са силно полирани. Този вид земеделско оръдие дава следователно сигурни археологически данни за начина, по който била извършвана жътвата през неолита в нашите земи.

През халколита не са открити подобен вид сърпове. Намерени са само кремъчни зъбци, което показва, че сърпове е имало, но дръжките им били от дърво.

Освен в питоси, както било през неолита, зърнените храни през ранния халколит били съхранявани в ями, изкопани в земята. Дъното им било постлано с керамични фрагменти, а стените измазани с глина /например в Азмашката селищна могила/.

През тези епохи били отглеждани домашни животни — куче, говедо, свиня, овца, коза и др., — от които са намерени голямо количество кости в боклучните ями край жилищата. Месото, кожата и костите на дивите животни били широко използвани в домашния бит на населението.

През неолита в едни селища преобладават костите от диви животни, а в други техният процент е малко по-малък от този на домашните животни. През халколита преобладават в различен процент костите от домашни животни: на първо място е говедото, после домашната свиня и на трето място дребните домашни животни — овца и коза. Измежду дивите животни на първо място е еленът, после дивата свиня и сърната, а с малък процент са други диви животни.²⁶

Досега в района на селищата не са открити останки от постройки /обори/, в които да е бил затварян домашният добитък. Затова трябва да се приеме, че той е отглеждан извън тях.

КЕРАМИЧНО ПРОИЗВОДСТВО. Керамиката през неолита и халколита била обработвана на ръка, с глинени калъпи и може би на ръчно гърнчарско колело.²⁷ Глинени калъпи са открити в старонеолитното селище в Перник и в къснохалколитното селище в Караново. Калъпите били изработвани от глина или от нетраен материал. Те се състоели от една или повече части. Едно от доказателствата за употребата на ръчно гърнчарско

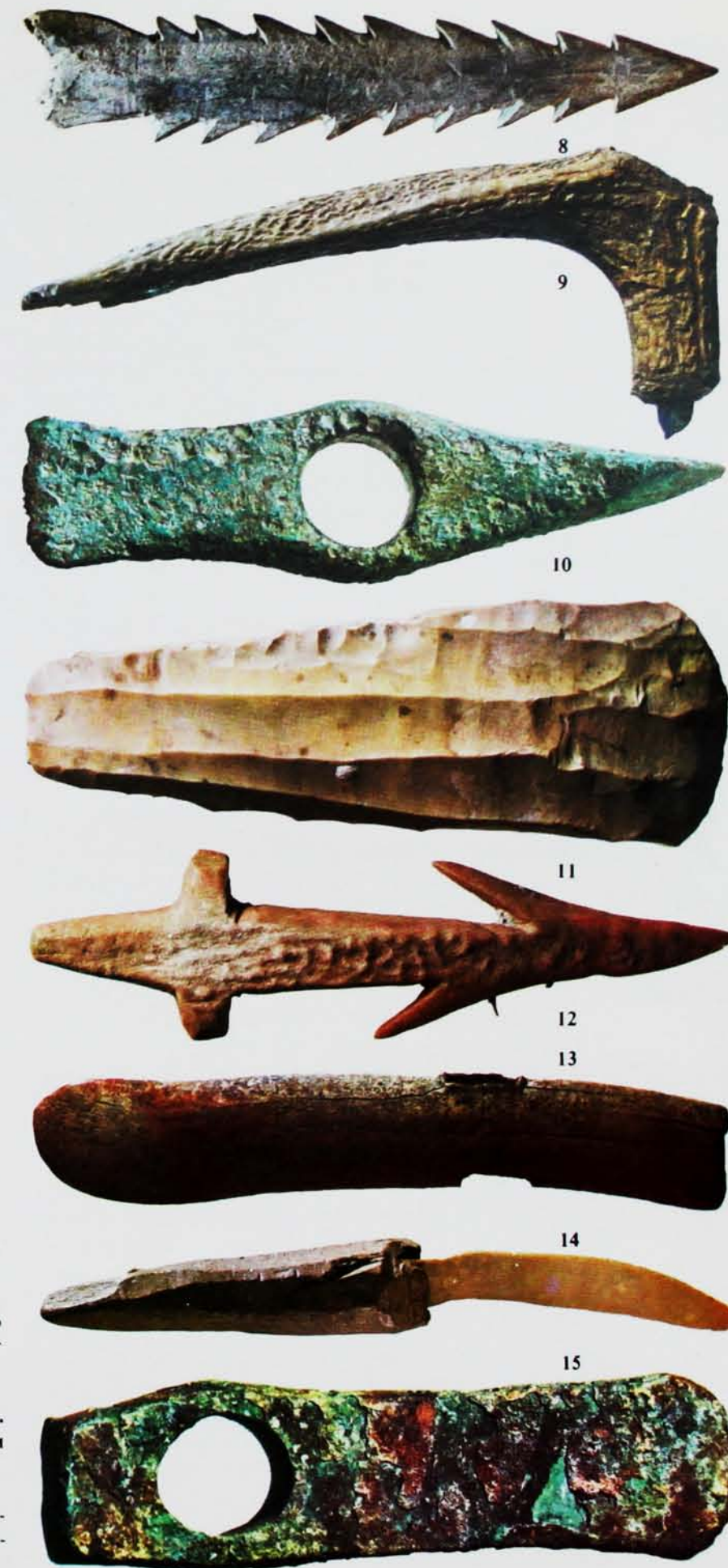
колело през халколита освен правилната форма на съдовете са концентричните драскотини, които се установяват по стените на някои от тях; впоследствие те били загладени с глина, затова не личат на пръв поглед. Посочените начини за

Оръдия на труда от камък и кост. Ранен неолит

1. Валчеста каменна брадва от с. Тополово, Пловдивски окръг. Археологически музей — Пловдив
2. Калъпест тип каменно оръдие от с. Громшин, Михайловградски окръг. Национален археологически музей — София
3. Костено длето от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Национален археологически музей — София
4. Костена лъжичка за събиране на брашно от ръчната мелничка от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Национален археологически музей — София

Оръдия на труда от халколита

5. Каменна брадва-чук с дупка от неизвестно находище. Национален археологически музей — София
6. Плоска каменна брадва /от колективна находка/ от с. Свобода, Старозагорски окръг. Национален археологически музей — София
7. Предмет от рог /жезъл?/ от селищната могила до с. Хотница, Великотърновски окръг. Окръжен исторически музей — В. Търново
8. Костен харпун от селищната могила до с. Биково, Сливенски окръг. Археологически музей — Пловдив
9. Каменна тесличка с дръжка от рог от селищната могила до с. Завет, Бургаски окръг. Национален археологически музей — София
10. Медна кирка-мотика от с. Памукчин, Старозагорски окръг. Археологически музей — Пловдив
11. Кремъчна брадва от селищната могила до с. Грудево, Старозагорски окръг. Окръжен исторически музей — Стара Загора
12. Харпун от рог от селищната могила до Русе. Окръжен исторически музей — Русе
13. Мотика от рог от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Национален археологически музей — София
14. Кремъчен нож с дръжка от рог от селищната могила до с. Денница, Шуменски окръг. Национален археологически музей — София
15. Меден копач от селищната могила в с. Габарево, Старозагорски окръг. Национален археологически музей — София

формуване на глинени съдове са важно технологическо нововъведение в българските земи.

Керамиката била изпичана на огън в откритото огнище, разположено в периферията на селището. По такъв начин и днес индианците в щата Северна Аризона /племето хопи/ изпичат керамиката. Не е имало още специални гърнчарски пещи или са съществували, но още не са открити в нашата страна. Гърнчарството се обособило като важен домашен занаят, упражняван от възрастни членове на родовата община, които за времето си имали завидна професионална подготовка. Съдове били изработвани, разбира се, и от дърво и дървесна кора, но поради неблагоприятни почвени условия не са оцелели до наши дни. Голямото количество съдове, които се откриват в някои жилища през неолита, например в едно жилище в неолитното селище при с. Мулдава, Пловдивско,²⁸ в което има повече от 50 съда, навежда на мисълта, че това били работилници-складове, в които се съхранявала изработената от майсторите-гърнчари обикновена и по-специална керамика за задоволяване на всекидневните и култовите потребности на родовата община и отделните семейства. Полобен случай е наблюдаван и през следващата, халколитната епоха, например в Караново, където в една постройка, в която няма глинена пещ, са открити около 130 съда и различни други съоръжения и предмети. Примерите от с. Мулдава и с. Караново показват, че през неолита-халколита отделни семейства в селището са изработвали глинени съдове и други керамични изделия в свободното си от селскостопански труд време. Полобен е случаят с оръдията за производство, оръжията и някои битови и култови предмети.

През различните етапи на неолита глинени съдове имали разнообразни форми и украси, изпълнени посредством различни техники — релеф, врязване, инкрустиране, боядисване, набойдане и др.²⁹ Така през стария неолит в Южна България и Пирдопско-Златишкото поле се наложил съдът с форма на лале с ниско кухо столче. Обикновено формите на съдовете от този етап наподобяват плодове от растителното царство /тиква, кратуна/. Грубата /кухненска/ керамика е украсявана с релефни или вдлъбнати орнаменти. Фината монохромна /едноцветна/ керамика има сивочерна или черна полирана повърхност. Най-характерна е боядисаната керамика с геометрични мотиви, изпълнени с бяла боя върху червена полирана основа преди изпичането на съда. Западнобългарската рисуванa керамика освен бяло върху червено има във фонда си и орнаменти, изпълнени с тъмни бои — кафява, черна, виненочервена и др., — които се срещат съвсем рядко в неолитните сели-

ща в Южна България. В с. Чавдар, Софийско, са открити едновременно и двата вида рисуванa керамика, геометричните мотиви на която се придружават от бели точки.

По същото време в Северозападна България цъфтяла старонеолитна културна група, която познавала наред с бихромията /двухцветността/ още и полихромията /многоцветността/ и достигнала високо съвършенство по отношение на мотивите на орнаментите.³⁰

Особено внимание заслужават антропоморфните съдове, които се откриват почти във всяко старо неолитно селище. Забележителен по своето изражение е лицевият образ върху един антропоморфен съд от с. Чавдар, Софийско, който много наподобява театрална маска. Твърде интересен е антропоморфният съд от Казанлък с отчетливо изобразен женски полов орган, който по безспорен начин позволява да се интерпретира като символизиращ култа към плодородието на „майка-земя“. Тази „лицева“ ваза прилича на познатите вази от Троя, но тя ги предхожда най-малко с две хилядолетия.

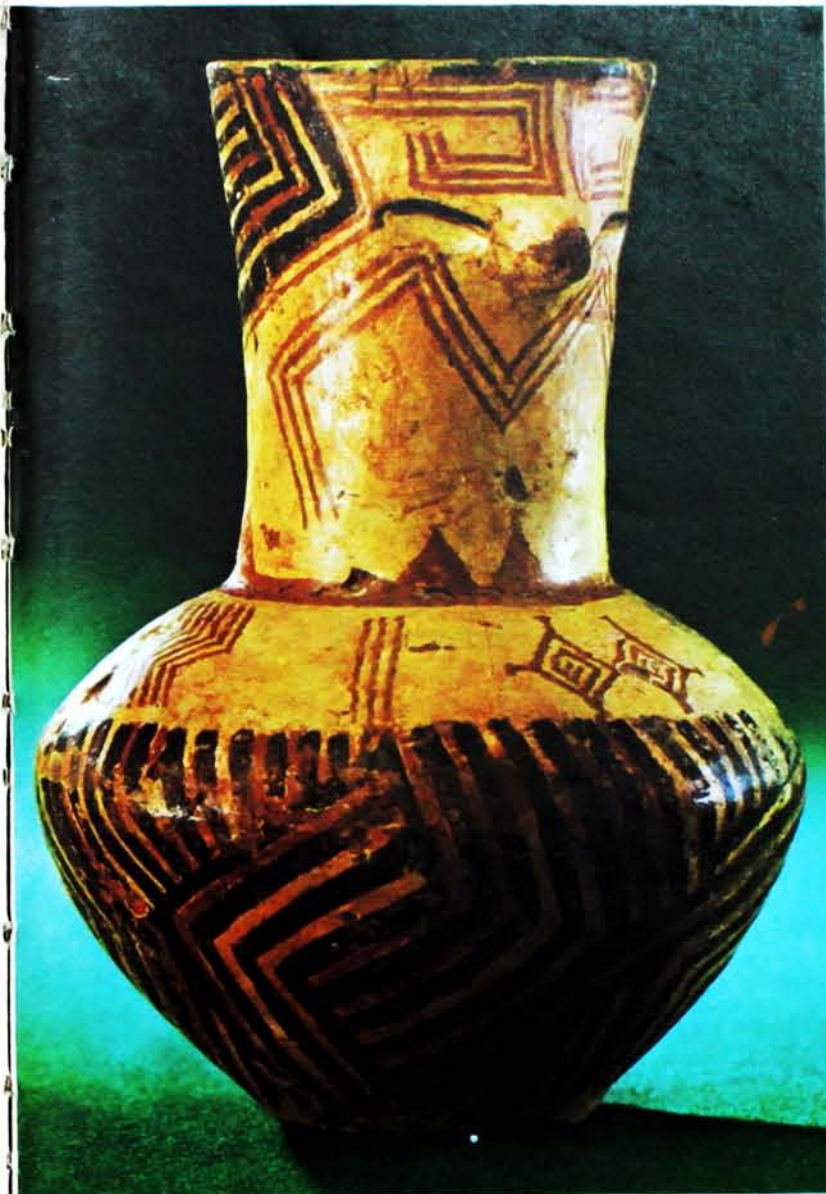
Безспорно е, че образът на елена-лопатар, каквато форма има един оригинален зооморфен съд от с. Мулдава, Пловдивско, богато украсен в стила на керамиката от същата епоха, е свързан с религиозните представи на старонеолитното население в Тракийската низина, най-вероятно с култа към слънцето и идеята за плодородието. Съдът вероятно играл ролята на ритон за изливане на течности при религиозни обреди.

През втория етап на стария неолит в Южна България техниката за украса на съдовете била доразвита. По-нататъшно развитие получила дръжката на съдовете. Изчезнала рисуваната керамика и вместо нея надделял плиткият канелюр, който води началото си от стария неолит.

През средния неолит керамичното производство било усъвършенствувано. В резултат на дългото предходно развитие сега се появили съдове с добре оформени цилиндрични дръжки и крачета, първообразите на които трябва да се търсят в дървени или каменни образци. Известно е, че в халколитните селища в Мала Азия и другаде са открити съдове, изработени от дърво, които приличат на нашите съдове. Рисуваният орнамент, който е свойствен за стария неолит, се среща и през средния неолит, но не върху керамиката, а само върху някои глинени идоли.

Богато инкрустирана и отчасти рисуванa с бяла боя керамика се среща през късния неолит.

През стария неолит, а по-късно и през халколита /по-рядко/ са познати съдове, изработени от мрамор, характерни повече за старите култури в

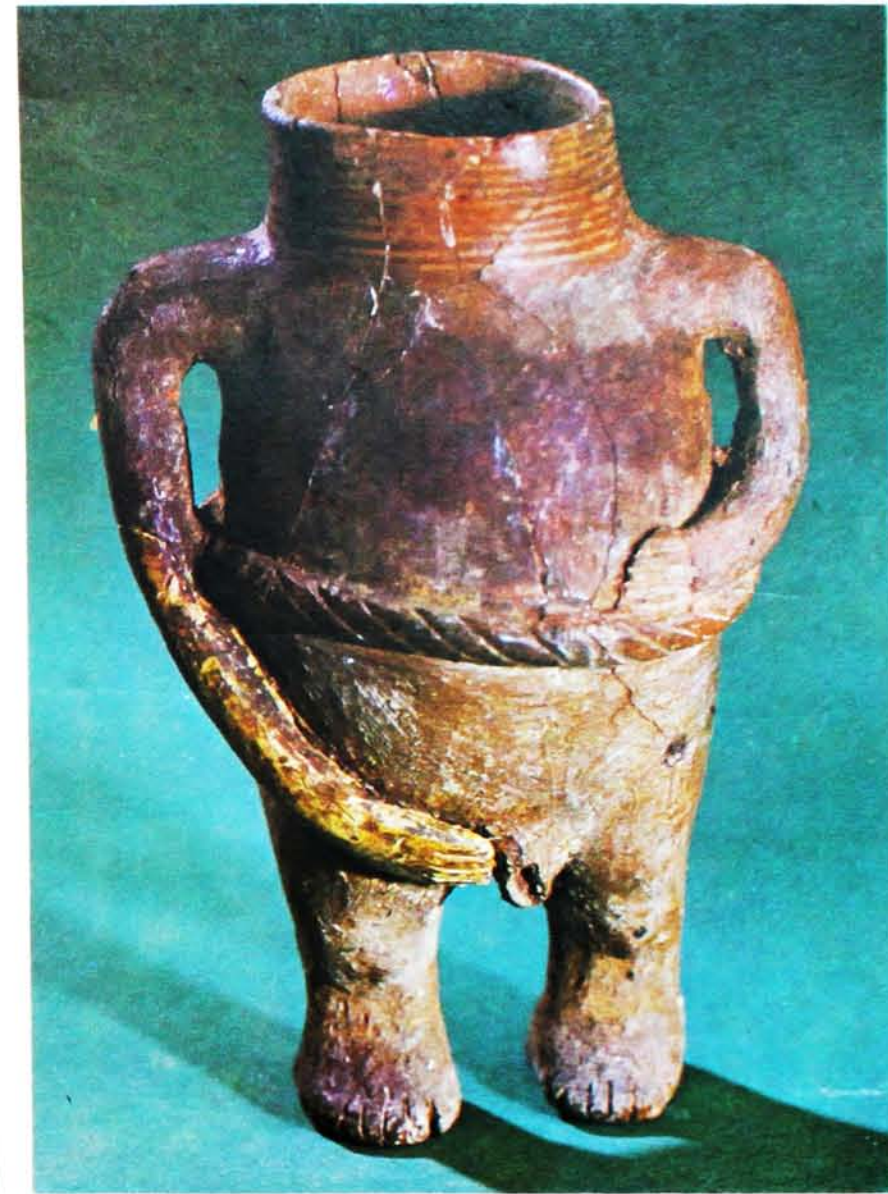

Антропоморфен съд с полихромна украса от с. Градешница, Врачански окръг. Ранен неолит. Окръжен исторически музей — Враца

Антропоморфен съд /без похлупак/ от селищната могила в с. Габарево, Старозагорски окръг. Късен халколит. Национален археологически музей — София

Близкия Изток /Месопотамия/ и Източното Средиземноморие /Кирокития в Кипър/.

Формите и украсите на съдовете през халколита са много разнообразни. Въз основа на това разнообразие наред с други белези се разграничават локални групи на халколитната култура в различните географски покрайнини на страната. Срещат се плитки и дълбоки паници, гърнета, двойноконусовидни съдове, съдове с по-особена фор-

ма, които имали по-специално предназначение в бита и култа на населението. Някои от съдовете подобно на тези от предидущата епоха били снабдени с дръжки и похлупаци.

Характерен белег на халколитната керамика е геометричният графитен орнамент, претърпял развитие през различните етапи на халколита. Графитът е от местен произход /находище при с. Графитово, Сливенско/. Той бил приготвян във вид на малки конусчета, снабдени с малки дупчици в горния край. Познати били всички техники за украсяване на глинени съдове и предмети и особено на онези от тях, които били свързани с религиозните вярвания и извършването на съответния обред, практикуван през халколита. Всичко в орнаментиката на халколитната керамика е геометризирано и силно схематизирано. Сцени от реалния живот, заобикалящ хората, не са изобразени. Са-

мо върху горната част на един глинен съд от селищната могила при Старозагорските минерални бани е гравирано изображение на рогато животно. Подобни примери в рисунка се срещат често в неолитните и халколитните култури в Близкия Изток. Често пъти геометричните орнаменти са символични знаци, посредством които старите земеделци и скотовъдци изразявали абстрактни мисли и желания.³¹

3. Поселищна система и центрове на културата през новокаменната и медно-каменната епоха

Благоприятните климатични условия в началото на неолита спомогнали за бързото увеличаване на населението. Възникнали малки или по-големи селища по терасите на реките, в долините и по високите полета. Избирани били такива места за заселване, около които има плодородна почва за земеделие, пасища за добитък и гори за лов на дивеч. Наличието на постоянна изворна вода е било едно от задължителните условия за продължителен живот на едно и също място. Най-старите неолитни селища били разположени в местности, които изобилствували с наносни почви, поддаващи се на лесно обработване. През медно-каменната епоха, когато оръдията на труда били усъвършенствувани и се преминало към орно земеделие, били усвоявани и по-трудно обработваеми терени.

СЕЛИЩА И ЖИЛИЩА. Те се изграждали в зависимост от местните условия, строителните материали и климатичните условия. Селищата на първите неолитни обитатели били оградени от земен вал, върху който имало палисада, т.е. дървена ограда /Азмашката селищна могила, Казанлък и др./. Освен под открито небе неолитните заселници живеели и в пещери, където изграждали жилища /например Деветашката пещера/.

От продължителния живот на едно и също място се образували т.нар. селищни могили, които съдържат дебели културни напластявания, състоящи се от развалини на жилища, останки от домашна покривина, като глинени съдове, оръдия на труда от камък, кремък, кост и рог, от хранителни отпадъци и от различни други материали.³² Тези могили дават представа за най-старите добре изградени и укрепени селища, обитавани от първите земеделци и скотовъдци в нашите земи. Натрупването им е започнало следователно при неолита, продължило е през халколита, бронзова-

та и отчасти през старожелязната епоха. През по-късните исторически епохи върху селищните могили също имало живот. В България има много селищни могили, по-голямата част от които са разположени в Тракийската низина и в Североизточна България. Те се срещат в Югоизточна Европа и в Мала Азия. Разположени са сред плодородна земя, близо до извор, река или блато. Наподобяват ниско пресечен конус с диаметър при основата от 60 до 250 м и височина до 15 м.

Жилищата през неолита били изградени от дърво и имали плетени стени, измазани с кал. Дървени греди служели за дюшеме, за да се изолира влагата /Караново, Казанлък и др./. Построени били от двете страни на тесни улички, постлани с чакъл, пясък или с дървен материал и шума. По форма жилищата през неолита били правоъгълни, близки до квадрат. Те били едноетажни или двуетажни. Вътрешното им устройство и къщният инвентар, състоящ се главно от оръдия за производство, битови предмети и др., между които първо място заемат различните видове съдове от глина, разкриват развито домакинство. Жилищата имат следните размери: дължина 7 — 8 м, ширина 5 — 6 м. Входът им бил обърнат на различни страни с оглед на планировката на селище-

Керамика от неолита

1. Глинен съд с цилиндрични крачета от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Среден неолит. Национален археологически музей — София

2. Глинен съд със столче от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Ранен неолит. Национален археологически музей — София

3. Глинен съд с врязана и инкрустирана украса от праисторическото селище западно от Нова Загора. Късен неолит. Градски исторически музей — Нова Загора

4. Глинен съд с форма на лале и полихромна украса от с. Градешница, Врачански окръг. Ранен неолит. Окръжен исторически музей — Враца

5. Глинен съд с три тръби от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Ранен неолит. Национален археологически музей — София

6. Съд с рисуван орнамент от с. Градешница, Врачански окръг. Ранен неолит. Окръжен исторически музей — Враца

7. Глинен съд от Кукова могила при с. Дувалии, Пловдивски окръг. Среден неолит. Археологически музей — Пловдив

8. Глинен съд с крушовидна форма и цилиндрична дръжка от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Среден неолит. Национален археологически музей — София

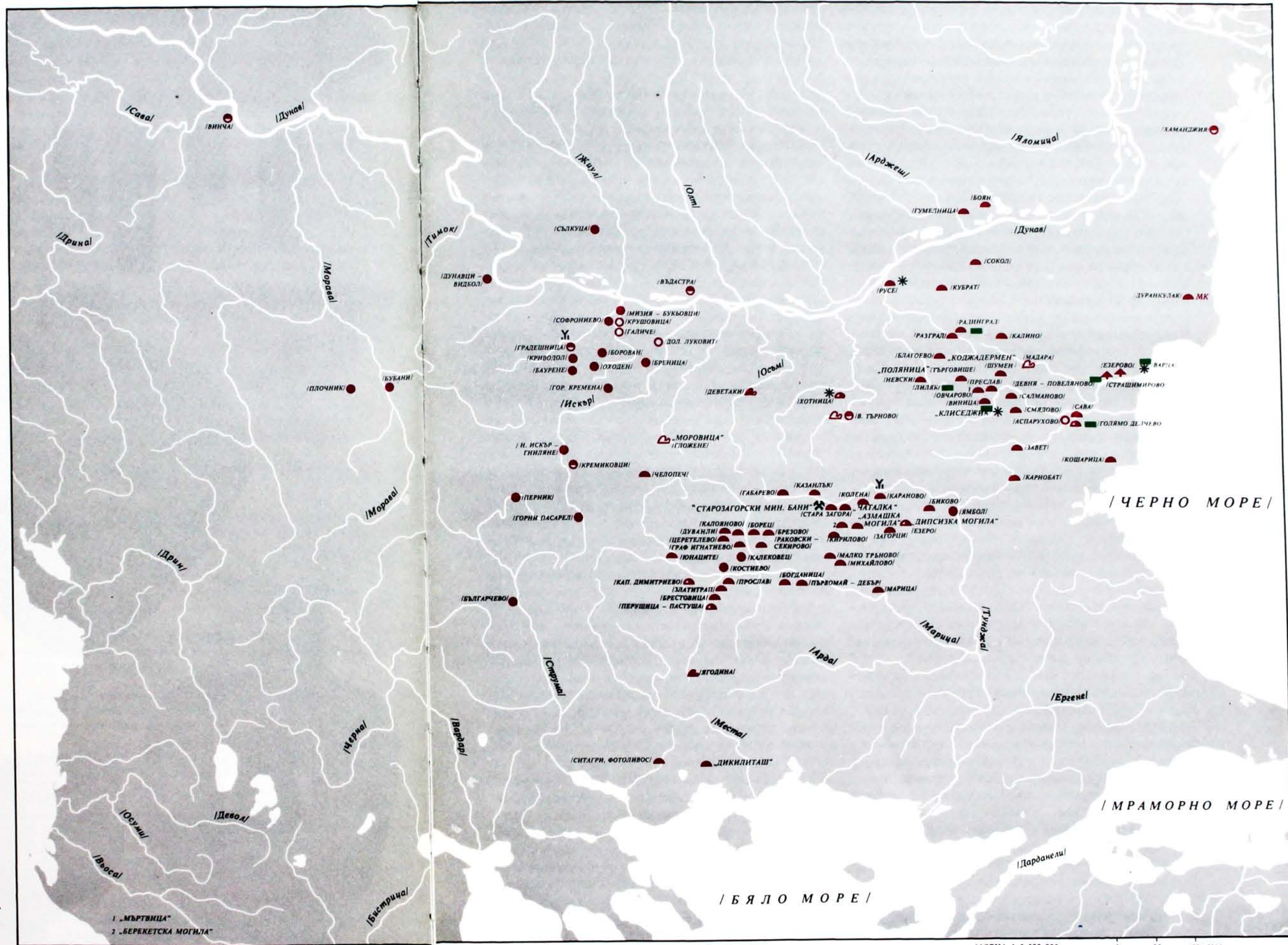

то, но обикновено на юг. Съставна част от всяко неолитно жилище били глинена засводена пещ, ръчната мелничка /хромел/, хаванът, зърнохранилищата /питоси/ и домашният инвентар, състоящ се от оръдия за производство, глинени съдове и други предмети от камък, кост, глина и рог, използвани в домашния бит. Питосите имат кръгла или четвъртита основа. Сводът на пещите бил изплитан от тънки лескови пръчки и измазан с дебел пласт глина. Ръчната мелничка /хромел/ се състояла от долен по-голям елипсоиден камък, вграден в глинено легло, за да не се пръска смляното брашно, и горен по-малък камък, с помощта на който било стривано зърното. Тя се намира непосредствено до пещта. В Азмашката могила /от стария неолит/ е открита триделна ръчна мелничка, разположена в ъгъла на добре изградено жилище. В някои неолитни селища мелничката нямала глинени перваз и хромелните камъни били преносими.

През по-късните етапи на неолита се запазила същата традиция за изграждането и обзавеждането на жилищата, а нейни елементи оцелели дори в традиционния бит на нашата страна. Отначало докрай е налице голяма целесъобразност във вътрешното разпределение на пространството и функционалното предназначение на помещенията. Жилищата имат само различна форма и друго вътрешно разпределение. Ценни данни за плана и устройството на жилищата през втория етап на стария неолит има освен от самото Караново и от Стара Загора, където е запазен почти целият късен инвентар на две опожарени жилища, долепе-

ПЕШЕРА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:	ИЛИ ЖЕЛЪЗНАТА ЕПОХА
Медно каменната епоха /старокаменната и новокаменната епоха/	Медно каменната и по-късна епоха
Медно каменната, по-ранна и по-късна /бронзовата или желязната епоха/	СЕЛИЩЕ, ОБИТАВАНО ПРЕЗ:
Медно каменната и по-късна епоха	Медно каменната епоха
СЕЛИЩНА МОГИЛА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:	Медно каменната и новокаменната епоха
МК Медно каменната епоха	Медно каменната и по-късна епоха
Медно каменната и новокаменната епоха	НАКОЛНО СЕЛИЩЕ
МК, Б Медно каменната, новокаменната и по-късна /бронзовата/	НЕКРОПОЛ
	РУДНИК ЗА МЕД
	НАХОДКА ОТ ЗЛАТО
	ПИСМЕН ЗНАК /ПИКТОГРАМА/

По-важни находища от медно-каменната /халколитна/ епоха в НР България и отчасти в съседните страни

ни едно до друго, глинена засводена пеш /най-добре запазената от този етап/ и други съоръжения от вътрешното им устройство.³³ През средния неолит жилището се състояло от три отделни помещения, които се съединявали помежду си — централно за живеене и две странични помещения — стопанско и култово. Наличните данни показват, че жилищата през късния неолит били изградени по същия начин, както преди. Основи на жилища, подобни на споменатите по план, начин на изграждане и вътрешно разпределение, са открити в Неа Никомидия при гр. Верия /Гърция/ и частично в Югославия.

Освен селищните могили продължавали да бъдат обитавани и някои пещери. Останки от наколни жилища са открити край бреговете на Варненското езеро. Селищата в полупланинските райони на Северозападна България и отчасти по високите полета на страната, където имало условия за едновременно развитие на земеделие и скотовъдство, били разположени на естествено укрепени места /например при гр. Криводол, с. Садовец, Ловешко, м. Чаталка, Старозагорско, и др./ Животът на този вид селища бил по-краткотраен, отколкото на селищата в равнините. Обработваемата почва около тях се изтощавала по-бързо и населението било принудено по-често да се мести. Заселването на полупланинските райони и високите полета започнало още през неолита, но по-интензивен живот в тях се развил през втората половина на халколита, когато нараснала ролята на скотовъдството.

Селищата през халколита /а вероятно и през неолита/ били изградени по предварително съставен план, който предвиждал ограждането на правоъгълно пространство, обхващащо от 5 до 20, дори до 30 дка. През средата на селището, където имало свободно пространство, се кръстосвали две главни улици, от двете страни на които се намирили жилищните сектори.³⁴ В едно селище със средни размери, например обхващащо 5 дка площ, имало 20 — 30 жилища, а в най-големите селища — до 150 жилища. При това положение населението на селищата от епохите неолит и халколит било от 300 до 1200 души. Дървени огради /палисади/, заздравени с трамбована глина, ограждали селището. Достъпът в него бил възможен чрез входи, разположени при изхода на уличките. Когато площта на селището била недостатъчна да побере увеличилото се население, то се разселвало и създавало ново, по-малко селище, близо до старото. Това е наблюдавано главно в Тракийската низина.

Укрепването на селищата се налагало от различни съображения, но главно заради опазването

на личното и колективното стопанство. Увеличаването на производителността на труда при земеделието, развитието на скотовъдството и появата на някои занаяти в резултат на специализацията на труда довели до натрупването на стопански излишъци и неравномерно разпределение на богатата, които предизвикали вътрешни стълкновения между родовете и племенните групи.

Изграждането на жилищата, вътрешното разпределение и обзавеждане през халколита били съществено подобрили. Открити са основи на жилища с правоъгълен план, с едно или две помещения в Караново и Азмашката могила, които съществували едновременно. Размерите на жилищата са различни. Малките жилища имали размери 4/3 м, а големите — 12/6 м. През ранния халколит се срещат жилища с преддверие, но те не могат да се причислят към типа „мегарон“, при който огнището се намирало в средата им. Добре проучени са пещите, огнищата, ръчните мелнички и други съоръжения, които били съставна част на всяко жилище през халколита подобно на неолита. През ранния халколит пещта се намирала в дъното на жилището, прилепена до задната къса стена, а по времето на късния халколит — в един от ъглите му. За разлика от пещите през ранния халколит, изградени във форма на подкова, през късния халколит те са четвъртити. Непосредствено до тях била разположена ръчната мелничка /хромел/ с принадлежащите към нея глинени преградки за зърнените храни, които предстоело да се смелят. Някои от жилищата, например в Североизточна България, били леко вдълбани в земята.

За вътрешното устройство на жилището през халколита може да се съди и по откритите глинени „моделки“ на жилища. „Моделите“ повтарят вътрешното разпределение на глинени съоръжения на жилищата от втората половина на халколита, например местоположението на глинена засводена пеш, ръчната мелничка и др., както показва т.нар. „открит макет на жилище“ от с. Овчарово, Търговишко.³⁵ Подобен вид „моделки“ бяха познати по-рано от халколитните селища на триполската култура в Украйна³⁶ и от неолитното селище Породин в Македония.³⁷

ЦЕНТРОВЕ НА КУЛТУРАТА. Центровете на неолитните и халколитните култури са разположени в онези райони на страната, които са предлагали подходящи условия за развитието на производящо стопанство. Тракийската низина, главно басейнът на Марица, е една от покрайнините, която била гъсто населена през неолита и халколита.³⁸ Навред из Старозагорското и Пловдивското поле и съседните им територии имало голям брой селища, по-голямата част от които, доколко-

то са изследвани, били заселени през стария неолит. Живот в тях или близо до тях е имало през халколита, бронзовата епоха и отчасти през желязната епоха. Плътни били населени и други райони от нашите земи, например Северозападна България, Софийското поле, Североизточна България и др.

Селищната могила, епоним на Карановската хронологическа система, се намира в западния край на с. Караново.³⁹ Обхваща площ повече от 25 дка, от които са разкопани само 1700 м². Дебелината на културните напластявания на могилата е 12,40 м. В Карановската селищна могила са разграничени седем културни пласта, които съдържат останки от три последователни епохи — новокаменна, медно-каменна и бронзова. Между отделните културни пластове с изключение между петия и шестия има кратки или по-продължителни прекъсвания /хиатуси/ в живота на селището.

Азмашката селищна могила е разположена южно от с. Хришени, на около 6 км източно от Стара Загора.⁴⁰ Има овална форма с диаметър при основата 80 м. Поселищната ѝ площ обхваща около 6 дка. Могилата е разкопана изцяло. Дебелината на нейните културни напластявания е 7,50 м, от които 3 м съдържат културни останки от неолита и 4,50 м — от халколита и ранния бронз. Между културите в Азмашката и Карановската могила, които отстоят една от друга на около 25 км, има известни различия. Така например установено е, че първият етап от развитието на културата през неолита тук, в Азмашката селищна могила, е получил своето по-нататъшно и завършено развитие. По този начин се вижда, че старата неолитна култура имала дълго и продължително развитие в днешна Южна България. Докато в самото Караново има известно прекъсване, то тя продължава да се развива в много други селища. През по-късните епохи — халколита и ранната бронзова епоха — животът върху селищната могила е продължил. Благоприятните физикогеографски условия — равнина с плодородна почва за обработване и с паша за добитък, близостта на гора с дивеч и т.н. — задържали човека на това място за по-дълго време. През халколита обитателите на селището се занимавали не само със земеделие и скотовъдство, но и с металургия на мед.

В Тракийската низина има и много други праисторически селища, населявани през неолита и халколита. Някои от тях били средищни центрове на обособени в географско отношение райони, а други — по-малки селища с незначителни размери и малък брой население. Обширно селище, населявано през средния неолит, през халколита и следващите метални епохи, имало при днешното

село Езеро на 3 км югоизточно от Нова Загора /т.нар. Дипсизка селищна могила.⁴¹ В Старозагорското и Новозагорското поле има и други праисторически селища, някои от които са проучвани чрез разкопки и са дали ценни данни за бита и културата на праисторическото население. Такава е например селищната могила при с. Биково, населявана през халколита и ранната бронзова епоха. В землището на с. Стамово при гара Коньово и в с. Дядово се намират големи по размери селищни могили, които не са проучвани чрез разкопки. Обикновено в съседство с по-големите средищни селища имало и такива с по-малки размери, които били тясно свързани със селището-метрополия. Такъв е случаят със селищните могили при с. Караново, с Берекетската могила, южно от Стара Загора, с Дипсизката могила, недалеч от Нова Загора, и др. Върху територията на Пловдив се намира селищната могила Ясатепе, разкопана изцяло, в която са застъпени култури от времето на средния неолит, от халколита и ранния бронз. Забележителни находки са придобити от неолитното селище при с. Мулдава, недалеч от Асеновград. В Пазарджишкото поле заслужава да се споменат частично разкопаните селищни могили при с. Капитан Димитриево и при с. Юнаците, населявани през неолита, халколита и през различни периоди на бронзовата епоха.

Казанлъшката долина също била заселена през неолита, халколита и следващите праисторически епохи. Известни са няколко селищни могили, между които е и могилата в чертите на Казанлък, разкопана изцяло.⁴² Могилата е разположена върху тераса на брега на малък приток на Тунджа, която тече на около 2,5 км южно от нея. Тя има елипсовидна форма с диаметър на основата 100 м и дебелина на културния пласт около 5 м. Могилата била населявана от неолита до ранната бронзова епоха, т.е. от VI до III хил. Новото, което дадоха разкопките на тази могила за стратиграфията и периодизацията на културата през неолита и халколита в Южна България, е установяването на генетичната връзка между стария и средния неолит. Този факт показва, че среднеолитната култура има местен, а не чужд произход.

Пирдопско-Златишкото и Софийското поле били заселени още по времето на стария неолит. Най-голямо значение за изясняване на главните проблеми на неолитната култура с рисуванa керамика в тези покрайнини имат селищата в с. Кремиковци и край с. Чавдар, Софийско.

Кремиковското неолитно селище се намира в центъра на селото на брега на селската река.⁴³ Дебелината на културния му пласт варира от 3,20 до 4 м. Животът на селището е започнал през стария

неолит /културна група Кремиковци I/, траял е през халколита и първата половина на бронзовата епоха. В Софийското поле, особено в подножието на Стара планина и Лозенската планина, има и други неолитни и халколитни селища, например при гр. Нови Искър /кв. Курило/ и при селата Бухово, Ребърково, Милковица, в София и др., които говорят за плътното му заселване.

Чавдарското неолитно селище е разположено на брега на Тополница, сред малка живописна долина.⁴⁴ Дебелината на културните напластявания на селището е около 3,50 м, в които е съществувала неолитна култура, която подобно на културата на селищата в Софийското поле, в Казанлъшката долина, в Тракийската низина и други покрайнини е претърпяла определено развитие. В долината на Струма също е съществувал интензивен живот през разглежданите епохи /Перник, Мурсалево, Сапарева баня и др./.

Природните ресурси на Северозападна България задържали за по-дълго време неолитните и халколитните заселници, развили богата по съ-

държание култура. Със стара неолитна култура били селищата при с. Тлачене и с. Градешница, Врачанско, а с халколитна — засега се открояват естествено укрепените селища при гр. Криводол и с. Градешница, Врачанско.

Североизточна България, особено Лудогорието, е осеяна с праисторически селища, по-голямата част от които били населявани през халколита и само някои от тях — през по-късните неолитни етапи на Карановската хронологическа система. Освен известните от по-рано селищни могили в м. Коджадермен до гр. Шумен и при с. Салманово, Шуменско, при Русе на брега на Дунав, в с. Невски /сега кв. на Попово/, при Разград и мн. др. през последните години бяха проучени цялостно или частично няколко селищни могили.

Селищната могила Клиседжик, разположена южно от с. Виница, Шуменско /сега язовир „Виница“/, съдържа културни напластявания, дебели до 4,5 м.⁴⁵ Могилата е разкопана изцяло. Проучен е и намиращият се в съседство с нея халколитен некропол. Селището е съществувало през втората

Керамика от халколита

1. Глинен съд с високо дъно и врязана украса от с. Бреница, Врачански окръг. Ранен халколит. Окръжен исторически музей — Враца

2. Глинен съд с графитна украса от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Халколит. Национален археологически музей — София

3. Глинена паница /вътрешност/ с врязана геометрична украса от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Ранен халколит. Национален археологически музей — София

4. Глинена паница с врязана украса от Рашевата селищна могила в Ямбол. Ранен халколит. Археологически музей — Пловдив

5. Глинен съд с високо дъно от селищната могила до с. Сава, Варненски окръг. Ранен халколит. Градски исторически музей — Дългопол

6. Глинен съд /поднос/ — вътрешност, с геометрични орнаменти, изпълнени със златна паста, от символичен гроб № 4

на къснохалколитния некропол във Варна. Окръжен исторически музей — Варна

7. Глинен антропоморфен съд, представящ две човешки тела /мъжко и женско/, съединени помежду си, от селищната могила при Старозагорските минерални бани. Късен халколит. Окръжен исторически музей — Стара Загора

половина на халколита.

Селищната могила Чуката при с. Голямо Делчево, Варненско /сега язовир „Г. Трайков“/, е проучена също изцяло.⁴⁶ Културният ѝ пласт е дебел 5 м и съдържа находки от неолита и халколита. Погребенията в намиращия се наблизо некропол се отнасят към времето на късния халколит. Селищните могили при Търговище и при с. Овчарово, Търговишко, проучени цялостно, датират от края на ранния до началото на късния халколит.⁴⁷

Изброените малки и големи центрове на културата са само незначителна част от големия брой селища, които са съществували през неолита и халколита на днешната територия на нашата стра-

на. Почти всяко сегашно населено място е имало праисторическо селище от времето на неолита, халколита или от по-късна праисторическа епоха. Селищата в плодородните райони през неолита и халколита отстояли едно от друго на 3 – 5 – 10 км.

4. Утвърждаване на първобитнообщинния строй и наченки на неговото разлагане

Халколитът съвпада с времето на пълното утвърждаване на първобитнообщинния строй и с началния етап от неговото разлагане. Най-новите резултати от разкопките на некрополи в Североизточна България, датиращи от втората половина на халколита, и особено забележителните находки от Варна⁴⁸ дават възможност да се направят макар и най-общи изводи за общественоекономическите отношения във Варненския черноморски край.

Общественото разделение на труда през неолита и халколита се извършвало в различни насоки. Съобразно с природния ландшафт при някои от родовете и племената първостепенна роля играло земеделието, а при други – скотовъдството и риболовът. Събирани били и готови продукти от природата. В Тракийската низина преобладавало земеделието. Натуралната размяна, която съществувала още от времето на неолита, се засилила особено много през халколита, когато връзките между родовете и племенните групи били по-оживени.

По-нататъшното развитие на различни занаяти, особено през халколита, водело до по-тесни икономически връзки с близки и по-далечни страни. Познати били предачеството, тъкачеството, шиенето и др. Веществено доказателство за тъкачеството е големият брой глиненни тежести за стан. Върху някои от тежестите от епохата на халколита са гравирани символични знаци. Голям е броят на иглите, шилата и прешлените за вретено, особено през халколита. Открити са овъглени шнурове и въжета. Съществували са работилници за из-

Развалини на две жилища от селищната могила в двора на Окръжната болница – Стара Загора. Ранен неолит. Жилищата са разрушени от силен пожар. В тях са открити: глинени засводени пещи, хромелни камъни, зърнохранилища, оръдия на труда, глинени съдове и други предмети. Селищната могила е населявана и през останалите периоди на Карановската хронологическа система. Жилищата са консервирани и вградени в защитна сграда-музей

Изглед от гроб № 43 от къснохалколитния некропол във Варна

Част от златните предмети в символичен гроб № 4 на къснохалколитния некропол във Варна. Окръжен исторически музей — Варна

работване на керамични изделия, на кремъчни оръдия — стрели /Мадара/⁴⁹ на култови предмети — костени идоли /с. Хотница, В. Търновско/⁵⁰ на метални предмети /Русе, с. Караново/ и др., които разкриват разделение на труда в рамките на родовата община и съществуването на някои занаяти, като грънчарството, металообработването и др.

По-голямата част от данните в това отношение се отнасят към втората половина на медно-каменната епоха.

Бързото развитие на производителните сили, изразило се в усъвършенстването и специализирането на оръдията от камък, кремък, кост и рог, във внедряването на медта в живота на обществото, в оживените връзки между племената на обширна територия, простираща се на изток до Черно море, на североизток — северно от р. Прут в Молдавия, на север — до Карпатите, на юг — до бреговете на Егейско море и на югозапад — до басейна на реките Вардар — Морава, която е богата на природни ресурси от различно естество, дало възможност да се развие висока за времето материална и духовна култура.

Въз основа на инвентара на някои погребения в Североизточна България /с. Виница, Шуменско, Девня, Варненско, и др. и особено във Варна/ могат да се направят изводи за социално-икономическите отношения в родовата община през халколита в тази част от нашата страна. Данните за съдържанието на гробовете в споменатите некрополи показват, че не всички съдържат еднакъв брой и вид находки. Например хокерните гробове в селищната могила при Русе са бедни на предмети от благороден метал /злато/, макар че в селището са намерени два златни предмета — една халка и един златен идол. В некропола в Девня, който има най-много сходни черти с варненските погребения и находки, също има различия по отношение на инвентара на гробовете. Подобен случай се среща и в халколитния некропол в с. Виница, Шуменско.

Броят на гробните дарове /глинени съдове и други предмети/, поставени при погребения, и особено качеството на изработката им, личните вещи като оръдия на труда и оръжия, с които си служил приживе, накитите, които носил, апликациите, които са украсявали одеждите, с които бил погребан умрелият, и особено някои по-редки предмети, символизиращи власт, които се срещат в някои от гробовете, показват социалното и имущественото положение, което погребеният имал в обществената група, към която се числял. В това отношение разкритите досега гробове в халколитния некропол във Варна дават много ценни данни. Така например не всички гробове съдържат еднакъв брой златни предмети и глинени съдове с позлатена украса. В едни гробове тези предмети са в голямо количество, докато в други съвсем липсват. Това обстоятелство показва, че в случая става дума за погребения на членове на заможни фамилии, които приживе заемали по-високо положение в обществото. Налага се следователно изводът, че в

къснохалколитното общество в Североизточна България, по-точно в приморския варненски край, започнал процес на социална и имуществена диференциация. Обособил се слой от заможни семейства. Може да се предполага, че във Варненския некропол наред с погребенията на обикновеното население е погребан старейшина или вожд на племенна група заедно с членовете на своята фамилия.

Размерите, вътрешното устройство и инвентарът на жилищата през халколита показват, че в тях са живели големи фамилии, които имали лично стопанство и притежавали следователно лична собственост. Отделните фамилии били организирани в родове, които образували родовата общи-

на. Няколко общини, разположени в географски обособена област, съставлявали вероятно племенна група.

Може да се предполага, че по аналогичен начин били извършвани погребенията на същата социална върхушка и в останалата част на страната. Тук на първо място трябва да се постави Южна България, където, както отбелязахме вече, съществували големи средищни селища от типа на карановското селище, материалната и духовната култура на обитателите на които се намирала на завидна висота.

Може би обичаят да се поставят богати дарове, особено символични предмети /например жезъл/, които олицетворявали властта, в гробовете

на по-заможните слоеве от населението в късно-халколитните некрополи в Североизточна България да бил далечен отглас на състоянието на нещата в близкотоизточните преддинастически общества през IV хил. пр. н. е., където през тази епоха може да се говори за наченки на робовладелски общества и царска /княжеска/ власт.

Предпоставки за наченки на разлагане на родовообщинните отношения имало в засилващата се роля на скотовъдството през халколита, което давало по-широки възможности, отколкото земеделието за създаването на излишен стопански продукт, който по пътя на натуралната размяна бил обменян с равностойни продукти с по-близки и по-далечни човешки общности. Общественото разделение на труда и наличието на някои занаяти съдействували за развитието на този процес.

Наред със скотовъдството усъвършенствването на оръдията, с помощта на които била обработвана почвата, и на първо място употребата на ралото-кука, ръчно или теглено от животинска сила, увеличило ролята на мъжа в стопанството. Същата роля изиграли някои от обособените занаяти, които изисквали по-тежък, мъжки труд. Такива били например рударството и примитивната металургия на мед, добиването и преработването на златото, набавянето на дървен материал за укрепяването на селищата и изграждането на жилищата и обществените постройки /например светилищата/ и др. Така стопанското положение на

женския труд отстъпило на заден план в сравнение с водещата роля на мъжкия труд. Мъжете участвували също в зачестилите междуобщинни стълкновения за грабежи и преразпределение на плодородната земя, районите на лов, водопоищата, залежите на минерали и др.

Успоредно с нарасналата лична и обществена производствена и друга дейност растяло влиянието на мъжа в семейно-брачните отношения на рода и в извършването на обществените работи на родовата община. Матрилокалният брак с родовата принадлежност по майчина линия бил заменен с патрилокалният брак, при който жената преминавала в рода на мъжа. Поставено било началото на патриархата, получил пълното си развитие през бронзовата епоха. Неслучайно броят на глинени фигурални изображения, някои от които имат индивидуализирани образи, в края на халколита се увеличил. Сега в гробовете на умрелите се срещат каменни и медни брадви с дупки, които имали, изглежда, по-скоро символично, отколкото практическо назначение и били атрибути на засилилата се власт на мъжа в семейството и в обществената група, към която принадлежал.

5. Религиозни вярвания и духовна култура

Унаследеният от миналите епохи положителен опит бил обогатен с голям брой нови технологически и други нововъведения, които улеснили в значителна степен живота на човека. Въпреки че той все още се намирал в голяма зависимост от заобикалящата го природна среда, произвеждащата икономика му гарантирала по-сигурен живот и повече свободно време за духовни изяви.

СВЕТИЛИЩА. Повече археологически данни има за религиозните представи и вярвания на най-старите земеделци и скотовъдци. Така например стените на някои постройки били украсени с геометрични орнаменти — релефни /от времето на стария неолит според някои находки от Азмашката могила/ или рисувани /от времето на халколита според находки от Караново, Русе и другаде/, които сочат, че в случая не става дума за жилища, а за светилища за извършване на култови обреди. За съществуването на светилища през

халколита говори също и глиненият „модел“ на светилище, открит в една селищна могила при Старозагорските минерални бани.⁵¹ За външния изглед на светилищата съдим по познатия „модел“ от м. Коджадермен, Шуменско /късен халколит/. От същия вид е и фрагментирият „модел“ на двуетажно светилище от Русе.

Тези своего рода светилища обслужвали членовете на цялата родова община и били вероятно от вида на индианските култови домове-светилища на племето хопи /Северна Аризона/, наречени кива. „Моделите“ на светилища от същата епоха са открити в съседните страни /например Румъния/.⁵² Светилища от времето на халколита са проучени в Мала Азия /Чаталхюйюк/.⁵³ Стените на които са украсени с митологически сцени, каквито отсъствуват в нашите светилища. Това се дължи на различната митология и символика на културно-историческите общности в източната част на Балканския полуостров и в Мала Азия. Разбира се, не били изключени взаимните повлиявания в религиозно отношение между отделните халколитни комплекси, граничещи едни с други.

ИДОЛНА ПЛАСТИКА. Тук се отнасят различните видове човешки и животински култови фигурки, антропоморфни и зооморфни съдове. Подобно на неолита и през халколита е голям броят на антропоморфните и зооморфните съдове, при които често пъти не може да се отгатне животното, което е моделирано. Безспорно е обаче, че в една глинена фигура от Старозагорските минерални бани лесно може да се разпознае таралеж. Втори подобен екземпляр е познат от Новозагорско. Следователно култът към това полезно животно, развит в античността, датира още от праисторическо време.

Религиозните вярвания и естетическият вкус на най-старите земеделци и скотовъдци се изразили не само във формата и украсата на съдовете, но също и в идолната пластика от глина, мрамор, кост и злато.⁵⁴ Скулптирани били човешки фигури и фигури на домашни животни и фантастични същества.

Човешките изображения от различните етапи на неолита и халколита се различават по стила на изпълнението си и по силата на идеята, която е въплътена в тях. Така например най-старата неолитна пластика от глина и мрамор се характеризира със стеатопигия /силно подчертани тазови части/ /Караново, Азмашката селищна могила, с. Чавдар и др./. През средния неолит /находки от могилата при с. Караново/ се появява тип човешка фигура с висока шия, моделирана от глина или мрамор. Разбира се, посочените типове фигурна пластика от времето на неолита не са единствени-

те. Те са обаче едни от най-типичните и представители.

Идолната пластика от халколита е още по-богата на разнообразни типове, изработени от глина, мрамор, кост и злато.⁵⁵ В селищната могила при Старозагорските минерални бани е открита човешка фигура, която е забележителна не само с големите си размери /висока около 50 см/, но особено с това, че при нея са моделирани едновременно две човешки тела от различен пол — мъжки и женски. Тя представя следователно някакво божество, което е един вид далечен първообраз на двуглавите божества.

Костените фигурки подобно на фигурките от злато /например от Русе/ представят по най-схематичен начин човешкото тяло. Типичен техен представител е човешката фигура от с. Ловец, Старозагорско, към която са апликирани украшения от меден тел. Тези фигурки са изпълнявали вероятно ролята на амулети за изпъждане на зли духове. Измежду тях са познати три типа — плоски, триъгълни и корубести. Корубестите са поставяни в гробовете /например Варна/.

Голям е броят на фигурките от времето на неолита и халколита, открити в Централна и Югоизточна Европа, Мала Азия и другаде. Във всички тези пластични фигурни изображения, както обикновено се приема, е въплътена идеята за плодородието на „майка-земя“ в най-широк смисъл на думата, която неолитните и халколитните земеделци и скотовъдци „обожавали“ и в нейна чест извършвали култови обреди. Те „измолвали“ плодородието на земята и развъждането на домашния добитък, от които главно зависело препитанието им. Следователно идолната пластика е веществен доказателство за развити религиозни представи и свързани с тях култове на неолитното и халколитното общество през VI — IV хил. пр. н. е.

ПОГРЕБЕНИЯ. Умрелите били погребвани в свито /хокери/ или изпънато положение в гробове, плитко изкопани и без ограждане. Гробовете се намирали в границите на селището /Русе, Кубрат/ или извън него в специален некропол /с. Виница, Шуменско, Варна, Девня и др. — късен халколит/. Началото на хокерните погребения било поставено още в неолита /Караново, Азмашката могила, Казанлък, Кърджали и др./. Тази традиция продължила през халколита и първата половина на бронзовата епоха /около Берекетската селищна могила при Стара Загора, с. Езеро, близо до Нова Загора, и др./ и по-късно. Погребването със свити ръце и крака се обяснява с религиозните схващания на тогавашните хора за задгробния живот. Вярвало се, изглежда, че умрелият трябва да бъде

Глинен „модел“ на светилище от м. Коджадермен при Шумен. Дъното му е изрязано елипсовидно. Късен халколит. Национален археологически музей — София

1

2

3

погребан в такова положение, в каквото се намирал в майчината утроба, преди да се роди, и че крайниците му трябвало да бъдат свити и вързани, за да не стане и причини зло на живите.

Погребенията са единични и групови. В селищната могила при Русе са открити много хокерни погребения, при някои от които била поставяна червена охра — символ на живот, от размиването на която костите на умрелия са обагени в червено.⁵⁶ Подобен случай има и при други погребения от този тип /например Варна/. В някои от гробовете на халколитните некрополи при с. Виница, Шуменско, Девня и др. и особено във Варна били поставяни гробни дарове /глинени съдове, каменни, кремъчни и медни оръдия и златни накити/, свидетелство за съществуването на вяра в загробния живот. При умрелите през неолита има по-малко гробни дарове, предимно накити от кост и черупки от вкаменени охлювчета.

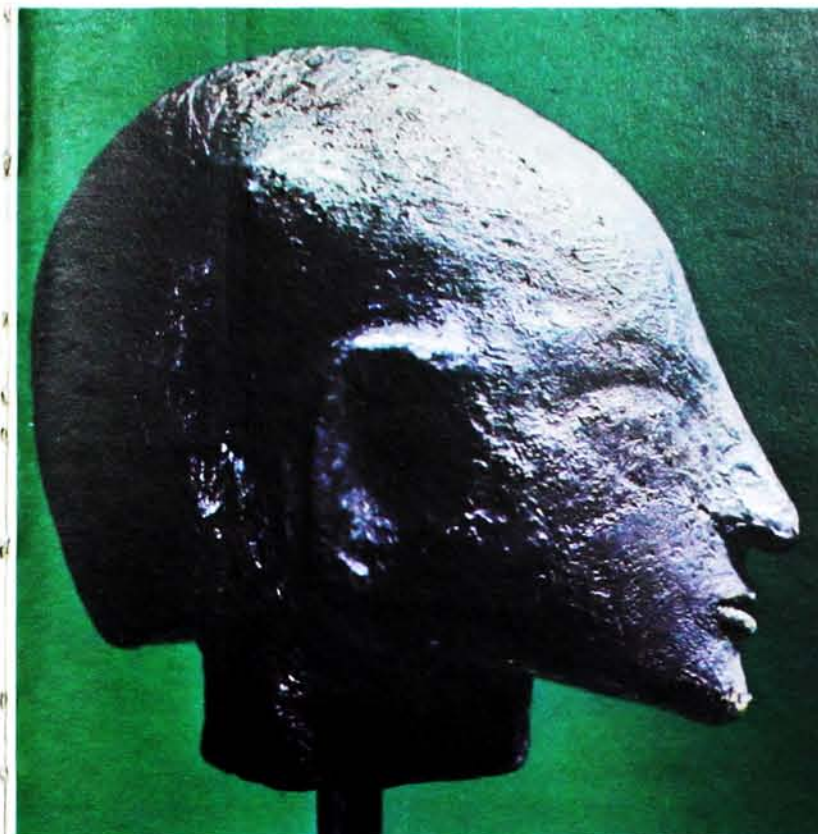
Познати са и символични погребения с голям брой златни предмети /Варна/, при някои от които са моделирани *in situ* /на място/ маски от глина. Отделните части на лицето са маркирани със златни пластинки. На ушите са окачени златни халкички. Предшествениците на подобен вид маски трябва да се търсят в безкерамичния неолит в Мала Азия /Ерихон в Палестина/. Варненските къснохалколитни гробни маски са далечен

първообраз на златните маски от критско-микенската култура в егейския свят.

Освен култа към мъртвите и аграрните култове, свързани с божествата на плодородието от двата пола, съществували редица други култове, появили се в началото на разлагането на родово-общинните отношения: патриархално родов и семеен култ на предците, култ към вождя и др. Съществували и различни морални предписания и възбрани, които регулирали обществените и семейно-брачните отношения в рода и семейството.

Във връзка с идолната пластика и религиозните вярвания стоят и често срещаните в неолитните и халколитните селища алтари. Това са глинени предмети с триъгълна или четириъгълна форма, снабдени с плитко коритце и с три или четири крачета. В предната част или по ръба на коритцето на някои от тях има антропоморфни или зооморфни изображения /с. Градешница, Врачанско, Пловдив — ранен халколит/. В един алтар от В. Търново е моделирана човешка фигура /фрагментирана/ — доказателство за неговото култово предназначение. Сполучливо някои от алтарите са интерпретирани като домашни лампи.

Амулети са изработвани от глина и от по-редки видове камък, каквито са например амулетите във вид на схематична човешка или животинска фигурка от Азмашката селищна могила и

4

5

1. Глинена фигурка от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Среден неолит. Орнаментите са рисувани с кафява боя. Национален археологически музей — София

2. Костена човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорски окръг. На коленете са апликирани медни пластинки. Късен халколит. Окръжен исторически музей — Стара Загора

3. Глинен зооморфен съд от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Халколит. Национален археологически музей — София

4. Похлупак на глинен антропоморфен съд, представящ човешка глава с индивидуални черти, от селищната могила в с. Габарево, Старозагорски окръг. Късен халколит. Национален археологически музей — София

5. Златни зооморфни пластинки от къснохалколитния некропол във Варна. Окръжен исторически музей — Варна

от неолитното селище в Кърджали /Караново I — азмашки вариант, стар неолит/. Подобен амулет е познат от Неа Никомидия /Северна Гърция/.

ДУХОВНА КУЛТУРА. През неолита и халколита обитателите на днешните български земи с голямо желание се украсявали с различни накити, изработени от глина, мрамор и особено от черупките на мидите *Cardium* и *Spondylus* и по-рядко от мед и злато. Антропоморфно изрязаните плас-

тинки от Хотнишкото златно съкровище. Русе, Варна и другаде, които датират от края на халколита, също били използвани като украшения, макар че не е изключена възможността да били употребявани и като амулети. Споменатите антропоморфни фигурки в никакъв случай не могат да се синхронизират с подобни изображения от Троя, както приемат някои изследвачи, тъй като те са по-стари от тях. Новооткритите антропоморфни изображения от злато във Варненския халколитен некропол, подобни на хотнишките, потвърдиха по безспорен начин становището, че този вид находки са действително от края на халколита, а не от раннобронзовата епоха.

Както през неолита, така и през халколита са познати глинени печати /пинтадери/ за татуиране на тялото или имащи друго предназначение. Докато през неолита формата им е елипсовидна и по-рядко правоъгълна, през халколита те имат кръгла основа. Върху долната им равна плоскост са връзани различни геометрични знаци /кръгове, спирали, зигзаг и др./.

Изящните форми на глинени съдове и на антропоморфните изображения и особено разнообразната украса, която ги съпровожда, свидетелствуват за развит естетичен вкус. Изкуството на най-старите земеделци и скотовъдци има абстрактен характер. Рядко в антропоморфните

изображения се забелязва известен реализъм. Превърнатите в символи орнаменти върху керамиката, идолната пластика и други предмети говорят за сложен мисловен процес, който невинаги е възможно да се изтъкува по най-задоволителен начин.

В процеса на трудовата си дейност човекът от това време е създавал песни, танци и подходяща съпровождаща ги музика. Изработвал детски играчки, познавал някои забавни игри. Грижил се още и за възпитанието на децата си, като им предавал натрупания от поколенията житейски опит.

В България са открити археологически находки, които недвусмислено са свързани с началото на един вид писменост, която все още е научна загадка, тъй като поради малкия брой паметници не може да се разчете. Става дума за откриването на едно малко глинено съдче /а не за плочка, както обикновено се приема/ в с. Градешница, Врачанско, датирано от началото на халколита /IV хил.пр.н.е./. Върху външната страна на дъното на съдчето е гравирани схематично човешко изображение, обградено със знаци, а върху вътрешната му страна в четири реда — „буквени“ знаци.⁵⁷ В същото селище са открити допълнително и други подобни знаци върху глинени съдове. Още по-интересен и загадъчен е един глинени печат /пинтадера/, намерен в могилата при с. Караново и датиран към края на IV хил.пр.н.е., върху долната плоскост на който са гравирани пиктограми и знаци, чието значение досега не е установено.⁵⁸ Те имат голяма прилика с подобни знаци от критската и хетската йероглифна писменост.

Посоченото явление от сферата на духовния живот е рожба на социално-икономическата база на халколитното общество. То е следователно закономерно явление в неговия живот, какъвто е случаят с появата на писмеността в Близкия Изток през халколита. По различни причини праисторическата „писменост“ не се развила по-нататък, какъвто е случаят в егейския свят, връзките на който с Близкия Изток били по-тесни. Тъй като засега е невъзможно да се разчетат знаците, не могат да се посочат истинските подбуди, довели до създаването им. По аналогия с други подобни знаци би могло да се изкаже предположението, че те са били необходими за обслужване на усложненото стопанство на родовата община /или светилището/ в по-големите селища.

В Централна и Югоизточна Европа през неолита и халколита е съществувала стара традиция върху дъната или стените на глинени съдове и предмети да се рисуват или врязват знаци /символи/. Такива знаци са открити както в епонимите Винча и Турдаш, така и в други селища на културата

Винча — Турдаш и Винча — Плочник, като техният брой е по-голям в последната фаза.⁵⁹ В България подобни знаци са открити в Деветашката пещера и с. Чавдар до Златица, които се отнасят към цялата епоха на неолита. Единичните знаци били по всяка вероятност грънчарски марки или имали магическа заклинателна сила. Знаците и пиктограмите, гравирани върху керамични произведения, били местно явление в Балкано-Дунавската и Карпатската област и началото им е поставено още в неолита. Те се появили едновременно с подобните им знаци в Мала Азия, с които имат известни прилики, но не са свързани с тях генетически.

6. Културни връзки и взаимоотношения със съседните области

Важното географско положение на днешните български земи в центъра на Балканския полуостров давало добри възможности на обитателите им да общуват със съседни родове и племена, да получават и предават стопански и културни придобивки, да бъдат посредник между Изтока и Запада, Севера и Юга още от най-древни времена. По-интензивни били тези връзки и взаимодействия през неолита и халколита, когато се създали благоприятни условия за по-трайни връзки и натурална размяна между населението на полуострова и съседните земи и на първо място с Близкия Изток.⁶⁰ Взаимодействията се извършвали по различен начин — по пътя на влиянията, на натуралната размяна или чрез проникване на малки или по-големи етнически групи в една или друга посока. Трудно може да се улови по археологически път динамиката на този процес. Не може да се приеме обаче становището на някои автори, които твърдят, че Балканите през неолита и халколита, а и по-късно били в пълна зависимост от културно-историческото развитие в Близкия Изток /ex Oriente lux/. Балканският полуостров бил съставна част на обширната географска област, включваща Мала Азия и Източното Средиземноморие, на която през VIII—VI хил.пр.н.е., а може би и малко по-рано се извършило т.нар. „неолитизиране“, т.е. появили се земеделието и скотовъдството. Нововведенията в технологията на оръдията на труда, в икономиката, в социално-икономическия и духовния живот, появили се в една или друга част от тази територия едновременно или в малък интервал от време, бързо се разпространявали и усвоявали

от населението ѝ. Приоритет в това отношение имали човешките общества в Близкия Изток.

Културните връзки на днешните български земи със съседните области могат да се установят най-добре, когато се проследи разпространението на неолитните и халколитните култури.⁶¹ Неравномерното археологическо проучване на отделни географски покрайнини в нашата страна и съседните ѝ области на полуострова и в Мала Азия затруднява изучаването на този важен въпрос. Така например досега в Източна и Южна Тракия не е открита неолитна култура, която по своето съдържание да се сравнява с този стар неолит, чийто център бил в Тракийската низина. Същото важи и за територията на Западна Мала Азия. Това обстоятелство прави невъзможно проследяването на връзките на групата Караново I с Анатолия и източната част на егейското пространство. Не са открити следи от тази или сродна на нея неолитна група в земите покрай Българското Черноморско крайбрежие и в Североизточна България. Подобен е случаят и със земите на север от Дунав, на територията на Мунтения /Румъния/, където досега не е била установена неолитна група от тази епоха.

По-силни били връзките на неолитните групи в Пирдопско-Златишкото и Софийското поле и Северозападна България със Северна Гърция, Македония и Сърбия. Културните връзки и взаимодействия с Македония и континентална Гърция били осъществявани посредством долината на Струма и притоците ѝ. Типичен представител на старата неолитна култура в Северна Гърция е селището Неа Никомидия при гр. Верия, културата на което има много сродни елементи с най-стария етап на неолитната култура в България. Такъв е случаят и с неолитните култури Протосескло и Сескло в Гърция, с Вршник и Анзабегово в Югославия и др., материалната и духовната култура на които била на едно и също равнище с културата в днешните български земи. Неолитната култура в Северозападна България била в тесни връзки на югоизток с културата в Софийското поле, а на запад с културните групи в Югославия /Сърбия/.

Неолитните култури от следващите етапи на Карановската хронологическа система също били по традиция тясно свързани с културата на съседните земи. Така например културата от средния неолит /Караново III/, която има южнобългарски произход, е засвидетелствувана в Южна Тракия и

Мраморна човешка фигурка от селищната могила при Старозагорските минерални бани, близо до с. Сулица. Късен халколит. Окръжен исторически музей — Стара Загора

в Западна Мала Азия в околностите на Цариград /Фикиртепе/.

Икономическите и културните връзки на племената в днешните български земи със съседните области се засилили още повече през халколита. През това време се наблюдава уеднаквяване на културата в рамките на по-големи културно-исторически общности, които били вероятно и племенни общности. Такива са например халколитните комплекси в Румъния /Боян—Гумелница/, в Югославия /Винча—Плочник/ и техните локални групи. Въз основа на археологически находки са установени влияния и прониквания както помежду им, така и с по-близки и далечни територии. Развитието на земеделието, скотовъдството и особено на металургията и други занаяти спомогнало за засилването на натуралната размяна и размяната на културните нововъведения.⁶² Така например установено е, че медта, добивана в Старозагорско /м. Мечи кладенец/, проникнала далеч на север, дори до Молдавия, а възможно и в други посоки. Керамика, характерна за ранния и късния халколит в Югоизточна Европа, е засвидетелствувана в Южна Тракия и в околностите на гр. Волос /Тесалия/.⁶³ Подобно проникване на елементи от една културна общност в друга се наблюдава и на други територии на полуострова. То говори за разпространението на културата през халколита и за засилване на връзките и разменните отношения между населението.

Продължили връзките на населението и с племената в Западна Мала Азия, започнали още от времето на неолита. Влиянията и взаимодействията се извършвали двустранно — от Мала Азия към Балканите и обратно. Те били както в материалната, така и в духовната сфера. По-осезаеми са тези влияния в областта на религиозните вярвания и култове. В Мала Азия и на Балканите, включително и в днешните наши земи, имало светилища. Известни аналогии се откриват във фигурната пластика, например в моделирането на статуетките на богинята-майка на плодородието и особено на фигурките на жени, които държат в ръцете си или носят на гърба си малко дете /например Хаджилар в Мала Азия и м.Чаталка, Старозагорско/. В ритуала на погребването на умрелите във Варненския некропол също може би трябва да се видят известни влияния, идващи от страна на Близкия Изток.

Най-сигурно археологическо доказателство за връзки и натурална размяна между България и земите на Източното Средиземноморие през халколита се вижда в присъствието на средиземноморските миди *Spondylus* и *Dentalium*, от които са правени накити. Черупката на средиземноморска-

та мида *Spondylus*, широко разпространена в дунавското пространство, играла ролята на разменно средство.

Интензивните икономически и културни връзки и взаимодействия между населението на днешните български земи и съседните области през халколита, както през неолита, съдействували за по-бързото развитие на културата на местните племена, което вървяло по самостоятелен път. Добре планираните и някои от тях даже укрепени селища с многобройни и добре устроени жилища, с открития в тях разнообразен инвентар, добиването и преработването на големи количества медна руда, наличието на най-ранни писмени знаци, откриването на данни за развита идеология, богатите находки от халколитния некропол във Варна доказват съществуването на изключително висока за времето си материална и духовна култура на територията на днешна България.

На тази територия през VI—IV хил., т.е. през новокаменната и медно-каменната епоха, цъфтели култури, които не отстъпвали на културите на племената в съседните области — по-близки и далечни през същото време, дори в някои отношения ги превъзхождали. Тези култури изпитвали влиянието и същевременно оказвали влияние върху културите на съседни области, с които поддържали тесни икономически и културни връзки.

Културата на най-древните земеделци и скотовъдци послужила за здрава основа, върху която се изградила културата на следващата по-напреднала бронзова епоха.

ГЛАВА ТРЕТА

РАЗЛАГАНЕ НА ПЪРВОБИТНООБЩИННИЯ СТРОЙ.

БРОНЗОВА ЕПОХА

1.

Характеристика и периодизация на бронзовата епоха

Значителният напредък в областта на общественоекономическите отношения и духовния живот, постигнат през неолита и халколита, продължил с още по-голяма сила след откриването на бронза /сплав от мед и калай/, който дал и името на последвалата след халколита бронзова епоха. Изнамирането на бронза е голяма победа на човека над

Култова сцена от селищната могила при с. Овчарово, Търговишки окръг. Намерена при разкопки в опожарена постройка. Върху алтарите с червена минерална боя са нарисувани геометрични знаци — символи, а върху фигурките — орнамент, означаващ вероятно облекло. Късен халколит. Окръжен исторически музей — Търговище

природата. Докато медта се срещала като готова суровина, бронзът се получавал при определена технология, където са необходими знания, умения и сръчност, придобити в процеса на трудовата дейност.

Внедряването на металургията на бронза и използването му като основен материал за изра-

ботване на оръдия на труда и оръжия е едно от важните постижения на човечеството, което изиграло огромна роля в по-нататъшното развитие на обществото. Най-старите засега оръдия на труда от бронз са открити в Предна Азия и се отнасят към IV хил. пр. н. е. Малко по-късно те се срещат в Египет, Индия и в значителна част на Европа.

Новите оръдия на труда дали голям тласък за по-нататъшното развитие на стопанския живот — металургията, орното земеделие, скотовъдството и занаятите. Необходимостта от по-свършени оръдия на труда обусловила и развитието на специализацията. Нараснала натуралната размяна и значително се оживили икономическите и културните връзки. Употребата на бронзовите сечива увели-

чила производителността на труда. Натрупването на продукти и умножаването на богатствата, извършващо се в различните общини неравномерно, довели до възникването на междубщинни и междуплеменни стълкновения.

Извършили се изменения и в обществения живот. Появили се предпоставки за преход към класово общество. Неравномерното развитие в различните географски райони, започнало в предшестващите епохи, през бронзовата епоха се проявило още по-силно. Новите оръдия на труда и напредъкът на стопанския живот създали условия за развитие на робовладелски отношения, чието начало за редица страни от Двуречието, Египет, Индия и др. се отнася още към епохата на халколита. Развитието на металургията съдействувало твърде много и за развитието на раннокласовите общества на територията на голяма част от Предна Азия, Егейските острови и континентална Гърция.

През бронзовата епоха на днешната територия на България се извършили съществени изменения, които обхванали както обществено-икономическите отношения, така и духовния живот. Причините за настъпилите промени все още не са окончателно изяснени. Те могат да бъдат от най-различно естество, като например поява на новите, значително усъвършенствувани метални оръ-

дия на труда и оръжия; засилване ролята на скотовъдството; преместване на отделни групи на близки разстояния във връзка с нарасналите нужди от обработваема площ, пасища и търсене на рудни находища; разпадане на старите културни общности и консолидация на новите племенни групи; засилване на културните връзки както с източните, така и със северните области. Под влияние на посочените фактори наред със старите традиции сега се създали нови, свързани с новите форми в стопанството и бита.

Непрекъснатото подобряване на техниката за изработване на оръдия на труда, по-нататъшното развитие на старите традиции в икономиката, уседналият начин на живот, запазването на дълговременните селища и на основните принципи на изграждането на жилищата опровергават миграционната хипотеза, според която животът на халколитните селища бил прекъснат в резултат на нахлуване на многобройни нови племена, които унищожили халколитната култура и предизвикали пълна смяна на населението в днешните български земи.¹

Археологическите материали не подкрепят хипотезата за наличието в началото на бронзовата епоха на миграция от многобройни степни племена на юг от Дунав, в резултат на която била преобразена културата на значителни области в Югоизточна Европа. По-големите или по-малките придвижвания на племена са закономерни прояви на връзките, които са съществували между севернопричерноморските степи и Балкано-Дунавската област през халколита и бронзовата епоха. Те играли определена роля в икономическото, културното и етническото развитие на Югоизточна Европа. Въпреки безусловната значимост на миграциите, вътрешното развитие, активното и многостранно взаимодействие културните връзки и асимилации били основни фактори в историята на големите племенни групи, които обитавали тези области.²

Глава на глинена фигурка с индивидуални черти от селищната могила до с. Съдиево, Сливенски окръг. Късен халколит. Градски исторически музей — Нова Загора

Плитко глинено съдче от с. Градешница, Врачански окръг. Върху вътрешната страна на съдчето в четири реда са врязани „писмени“ знаци. Ранен халколит. Окръжен исторически музей — Враца

Глинен печат /пинтадера/ с кръгла основа /диам. 6 см/ и конусовидна дръжка от селищната могила до с. Караново, Сливенски окръг. Върху долната му част са гравирани пиктограми и знаци, които не са разчетени. Късен халколит /Караново IV/ — втора половина на IV хил.пр.н.е. /некалибрирана С-14 дата/. Национален археологически музей — София

Бронзовата епоха в днешната територия на България³ започва от втората четвърт на III хил. пр.н.е. Въз основа на появата на новите форми оръдия на труда, оръжия и глинени съдове и на промените, които настъпват в плана на жилищата, тя се дели на три основни периода: ранен /2750 — 1900 г.пр.н.е./, среден /1900 — 1500 г.пр.н.е./ и късен /1500 — 1200 г.пр.н.е./. Тази периодизация в общи линии се покрива с периодизацията на бронзовата епоха в Северозападна Мала Азия и егейския свят.

2. Металургия и подеи в развитието на производителните сили

МЕТАЛУРГИЯ. Откриването на начините за получаване на метал от руди, наследено от предишната епоха, и изливането на метални предмети дали мощен тласък на обществено-икономическото развитие през бронзовата епоха. По-нататъшното производство изисквало внедряването на по-твърд и здрав метал от чистата мед. Такъв именно се оказал бронзът. Изливането на оръдия ставало значително по-лесно, тъй като бронзът се топял

при по-ниска температура /700—900°C/, отколкото медта /1083°C/. Той бил и по-устойчив на корозия. Тези качества гарантирали сравнително бързия успех на бронза като важен материал за изработването на различни оръдия на труда и оръжия. Твърдостта му зависи от количеството калай в сплавта. За най-добро съотношение се смята 90% мед и 10% калай. Но това съотношение варираше в зависимост от технологията на изработване на оръдието и от неговото предназначение.

С настъпването на епохата на изкуствените сплави преимуществото на металните оръдия се очертавало още по-ярко. Използването на новите оръдия на труда дало мощен тласък в развитието на производството и на обществените отношения.

Първите оръдия на труда, изработени от сплав на мед с арсеник, се появили в днешната територия на България през втората четвърт на III хил.пр.н.е. Тази сплав е характерна за ранната бронзова епоха в Югоизточна Европа и Кавказ. През следващите периоди на бронзовата епоха оръдията на труда и оръжията са изработвани вече от сплав на мед и калай.⁴

Първоначално металните предмети са отливани в отворени калъпи. Излетите в тях оръдия имали високо съдържание на меден окис върху горната повърхност, който значително намалявал към вътрешната част на предмета. Тъй като вън-

шната страна на тези оръдия била неравна и шуплеста, налагало се допълнително обработване посредством коване. Впоследствие оръдията са изливани в затворени калъпи, състоящи се от две, а за по-сложните предмети от три и повече части. Двойните калъпи били изработвани от глина или от кристалини и талкови шисти. Във всяка половина на калъпа била издълбавана формата на едната страна на предмета. Разтопеният в глинени поти метал бил наливан през специален малък отвор в съединените и здраво свързани части на калъпа. Новият технологически процес на изливане окончателно изтласкал предишното студено коване на метала.

Медта и бронзът предоставили широки възможности за изработване на оръдия на труда и оръжия с най-разнообразни форми. Но в самото начало древният бронзолеяр не се възползвал веднага от тях. Първите предмети от мед и бронз имали малки размери и в повечето случаи не само по предназначение, но и по форма повтаряли техните предшественици и прототипове, изработвани от камък, кремък, кост и рог на елен. Малко по-късно било усвоено изработването на такива форми оръдия, които в повечето случаи се съобразявали с техническите качества на новия материал. Усвоена била по-сложната техника за изливане на предмети с кухня /големи бравди с дупка, кухи бравди, върхове на копия с втулка и др./. Излетите предмети били подлагани на допълнителна обработка посредством коване, заостряне, шлифоване и други технологични операции. Откритите в селищните могили при с. Езеро и Нова Загора калъпи за отливане на оръдия на труда и оръжия говорят за наличието на развито бронзолеярство в Югоизточна България през ранната и средната бронзова епоха.

През късния период на бронзовата епоха металообработването постигнало още по-големи успехи. За това свидетелствуват многобройните калъпи за изливане на разнообразни метални предмети. При с. Побит камък, Разградско, е намерена голяма находка от калъпи за изливане на бравди с дупка, кухи бравди, мечове, върхове на копия, специални бравди за култови обреди и суров материал за приготвяне на калъпи и други предмети.⁵ Извънредно важна е и находката от с. Сокол, Сливенско, която съдържа девет калъпа за изливане на кухи бравди, върхове на копия и шила.⁶ Подобни калъпи са известни и от други краища на България /Врачанско, Хасковско, Старозагорско, Сливенско и др./.

Изливането на метални предмети в калъпи било голямо техническо постижение. То довело до нарастването на производителността на труда в

металообработването и до значително разширяване на употребата на метал. Новата технология позволявала да се изливат цяла серия предмети и осигурявала възможността за получаване на сложни по форма сечива, свидетелстващи за високото майсторство на древните бронзолеяри в днешните наши земи. Известни са и калъпи, в които са изрязани повече форми. В тях едновременно били изливани по няколко бронзови предмета.

Голямото количество много добре изработени и разнообразни бронзови предмети, а също така и колективните находки показват, че на днешната територия на България са съществували значителни металургични центрове. Колективните находки са показател за вътрешнообщинната специализация в областта на металургичното производство. Тези находки съдържат по няколко екземпляра от един и същ вид оръдия на труда, оръжия или накити, понякога излети в един калъп и при това без следи от употреба /с. Семерджиево и с. Новград, Русенско, с. Върбица, Плевенско, с. Горско Косово, Ловешко, с. Лесура, Врачанско, с. Суворово, Варненско, с. Калугерово, Пазарджишко. Те били предназначени за обмен. Често се намират калъпи, слитъци, недовършени и счупени бронзови изделия, приготвени за претопяване.

Естествено е да се предположи, че още в самото начало на възникването на металургията в родовете, общините и племената се отделили хора, специализирали се в това сложно производство. Разработването на рудните находища, строителството на пещи за топене на руда, получаването на дървени въглища, точното смесване на металите, приготвянето на калъпите и изливането в тях на оръдия на труда, оръжия и накити, разбира се, не били по силите на всеки член от колектива. За всичко това се изисквал известен производствен опит. Колективните находки от бронзови предмети и калъпи за изливането им са локализиран само в отделни райони. Това обстоятелство доказва също така, че металургията е специализирано, а не повсеместно домашно производство.

За развитието на металургията естествено голяма роля изиграли и значителните медни рудни находища край Стара Загора, Родопите, Врачанско, Светиийскиите възвишения до Нова Загора и др. На Балканския полуостров не е открита калаена руда, експлоатирана през бронзовата епоха. Калаят е доставян по всяка вероятност по пътя на обмяна от по-далечни области.

Големият прогрес в технологията на бронзолеярството, постигнат в края на бронзовата епоха в днешните български земи, е едно от съществени условия, необходими за появата на металургията на желязото. С появата на новите оръдия на

труда и на новата техника за тяхното изработване се свързват големите промени, които настъпват в живота на човека през бронзовата епоха.

ОРЪДИЯ НА ТРУДА. През тази епоха непрекъснато се усъвършенствуват оръдията на труда, които изиграват изключително важна роля за по-нататъшното развитие на производителните сили. Каменните оръдия на труда ставали по-разнообразни и значително по-специализирани. Едни от най-разпространените видове оръдия през ранния период на бронзовата епоха са каменните бравди с дупка. Те имат различна форма и големина. Преобладават големите и тежки бравди с много добре заострена работна част. В повечето случаи върху тях се откриват следи от продължителна употреба. Бравдите са намидали широко приложение при отсичането и по-нататъшното обработване на дървения материал, необходим за построяване на жилища, изработване на дървени предмети, издълбаване на лодки-еднодръвки и т.н. Наред с тях се срещат и много добре направени, често полирани каменни бравди с дупка. Те имат по-малки размери и са значително по-леки. По остриетата им почти не личат следи от допълнително заостряне. Повечето от тях имали култово, а не стопанско предназначение. Използвали ги вероятно за бойно или парадно оръжие или пък като отличителен знак на родовите старейшини и племенните вождове.

За пръв път през този период наред с каменните чукове с дупка се появили масивни каменни бравди-чукове без дупка. В горната им по-удебелена заоблена половина има околоръстен жлеб, посредством който бравдата-чук била здраво привързвана към дървената дръжка. Значителна част от тези оръдия са намерени в стари рудни разработки, което показва, че били използвани в рудодобива.

От камък са изработвани и грубо оформени масивни мотики, употребявани при разкопаването на по-твърдите почви. По размери и степен на обработка те значително се отличават от теслообразните каменни оръдия.

Значителен е броят и на каменните тесли и длета. Тези оръдия вероятно имали по-специални функции в дървообработвателния процес. Употребявани са за по-фина работа. По форма и начин на изработване теслите и длетата са много близки на предхождащите ги каменни образци от медно-каменната епоха. Както бравдите, така и теслите и длетата в процеса на работа е трябвало да преодоляват значително съпротивление. Това обстоятелство налагало те да бъдат направени от здрави скали, като андезитов туф, диоритов порфирит и други.

От каменните оръдия на труда най-голям е броят на различните по форма каменни чукалки и точила. Те били употребявани при изработването на почти всички видове оръдия на труда и оръжия, използвани през бронзовата епоха /оформяне, заостряне и източване/.

Значителен е броят на хромелните камъни и хавани, предназначени за стриване на зърнени храни и семена. Върху някои хромелни камъни и хавани, открити в селищните могили при с. Езеро, Казанлък и др., има значителни следи от червена охра, което говори, че те били използвани не само за получаване на брашно, но и за стриване на други материали. Макар и по-рядко, продължават да се срещат и добре оформените и полирани каменни боздугани. Производството на каменните оръдия в самите селища се доказва безусловно както от намираната суровина, така и от наличието на недовършени каменни оръдия.

Броят на оръдията на труда, изработени от кремък, бил твърде ограничен и отстъпвал значително на употребяваните през неолита и халколита кремъчни оръдия. Кремъчните ножове са продълговати пластинки с едър и стръмен ретуш, унаследен от неолита. Застъпени са и различни по форма типове кремъчни стъргалки с изпъкнал работен край. Те намидали широко приложение в битата на населението. Освен за обработване на кожи били употребявани и като режещи оръдия. Кремъчните остриета, свредели и пробивачи имат добре оформени чрез ретуширане остриета. Използвани били главно за пробиване на кости, еленови рога, зъби на животни и др. Някои от кремъчните пластинки с малки размери и полирана повърхност са употребявани за зъбци на сърпове.

Оръдията от кост и рог на елен не отстъпват по количество на каменните оръдия. От кост се правели разнообразни оръдия, използвани главно за задоволяване на всекидневните битови нужди — игли, шила, длета, гладилки за загладяване на повърхността на глинени съдове и шампи за тяхната украса. Изработвани били също така харпуни, върхове на копия и на стрели.

От рог на елен се правели главно сохи, мотики, копачки, чукове и длета. Сохите били използвани за разравяне на почвата, а мотиките били предназначени не толкова за разкопаване на почвата, колкото за разбиване на буците пръст на разкопани вече участък. Откриването на копачки от еленов рог в древните рудни разработки свидетелства за тяхното използване и в рудодобива. Върховете на някои от еленовите рога били допълнително заострени и, изглежда, намидали широко приложение при събирателската дейност. Те били удобни оръдия за изкопаване на корени, лу-

ковици и др. Тяхната силно полирана повърхност говори за продължителна употреба.

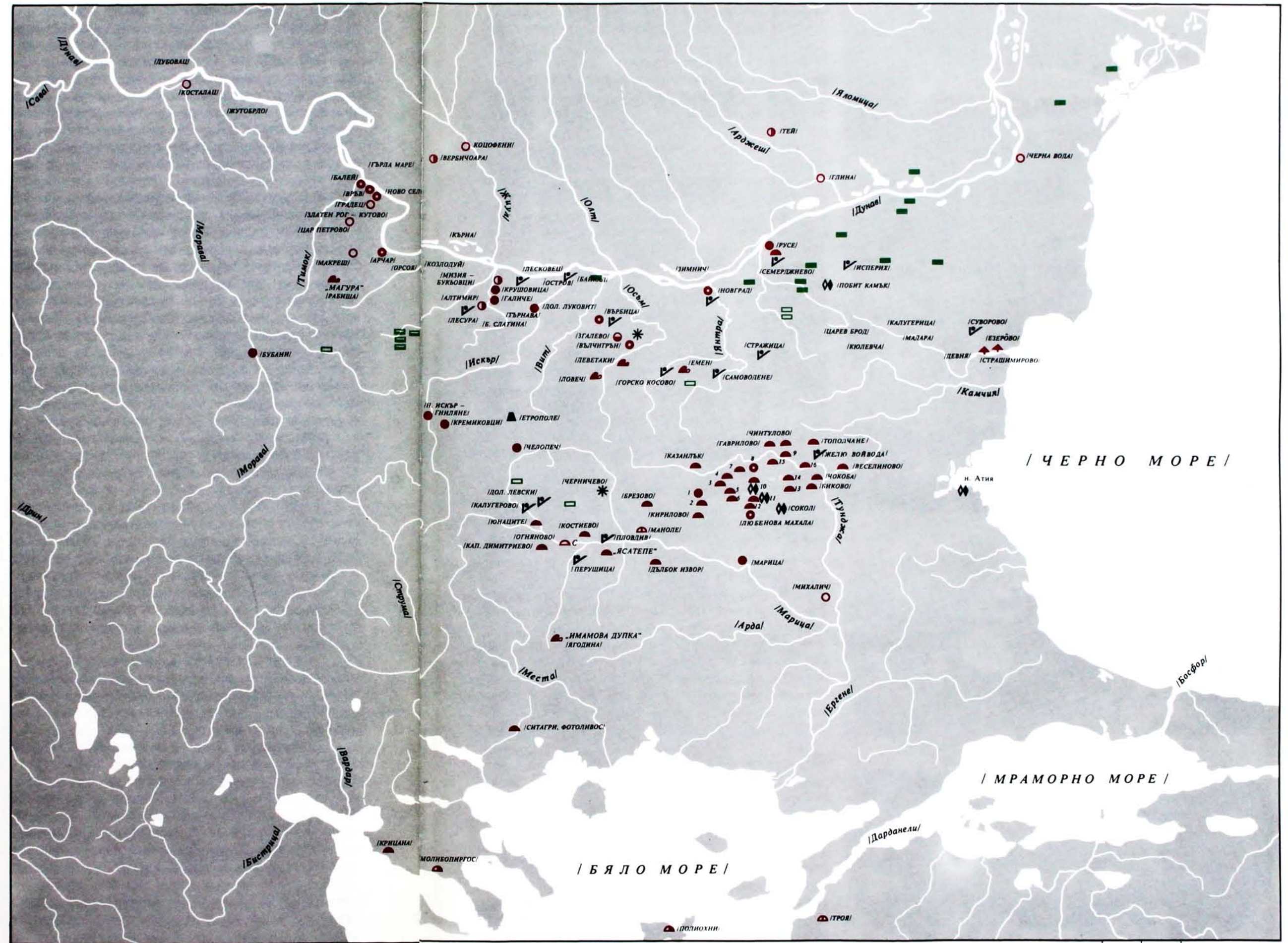
През средния период на бронзовата епоха броят на оръдията на труда и оръжията от камък, кремък, кост и рог на елен значително намалял, а в края на епохата те се срещат вече твърде рядко. Това обстоятелство свидетелствува за нарастване ролята на металните оръдия на труда и оръжия в края на ранния период на бронзовата епоха.

Първите метални оръдия на труда по форма изцяло повтаряли каменните. Така например най-ранните метални брадви и тесли били плоски, с късо острие и без дупка. Постепенно се създавали нови форми, в които най-целесъобразно били използвани качествата на новия материал. През ранната бронзова епоха от бронз били изработвани брадви, тесли, длета, клинове, мотики, ножове, шила, игли и др. В едно жилище от IV строителен хоризонт на селищната могила при с. Езеро е на-

ПЕШЕРА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:	● СРЕДНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
Р РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (2750–1900 г. пр. н. е.)	○ СРЕДНАТА И КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
С СРЕДНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (1900–1500 г. пр. н. е.)	○ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
К КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (1500–1200 г. пр. н. е.)	● НОВОКАМЕННАТА И БРОНЗОВАТА ЕПОХА
Б БРОНЗОВАТА И ПО-РАННА (СТАРОКАМЕННАТА, НОВОКАМЕННАТА ИЛИ МЕДНО-КАМЕННАТА) ЕПОХА	● МЕДНО-КАМЕННАТА И БРОНЗОВАТА ЕПОХА
Б БРОНЗОВАТА С ПО-РАННА И ПО-КЪСНА ЕПОХА	▲ НАКОЛНО СЕЛИЩЕ ОТ МЕДНО-КАМЕННАТА И БРОНЗОВАТА ЕПОХА
СЕЛИЩНА МОГИЛА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:	▲ ПЕШ ЗА ТОПЕНЕ НА МЕДНА РУДА
Р РАННАТА И СРЕДНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА	◆ КАЛЪП ЗА ОТЛИВАНЕ НА МЕТАЛНИ ИЗДЕЛИЯ
С СРЕДНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА	■ НЕКРОПОЛ ОТ:
СК СРЕДНАТА И КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА	■ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
Б БРОНЗОВАТА И ПО-РАННА ЕПОХА	■ РАННАТА И СРЕДНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
Б БРОНЗОВАТА И СТАРОЖЕЛЪЗНАТА ЕПОХА	■ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
СЕЛИЩЕ, ОБИТАВАНО ПРЕЗ:	▲ СЛУЧАЙНА НАХОДКА ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА
○ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА	* НАХОДКА ОТ ЗЛАТО ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА

ОЗНАЧЕНИ ОБЕКТИ С ЦИФРИ:
1. ЯЗОВИР „ЧАТАЛКА“. 2. СТАРА ЗАГОРА „БЕРЕКЕТСКА МОГИЛА“. 3. С. ДЪЛБОКИ. 4. С. БРАТА КУНЧЕВИ. 5. С. СТАМОВО. 6. С. ПЛОСКА МОГИЛА. 7. С. КАРАНОВО. 8. С. АСЕНОВЕЦ. 9. РЕЧИЦА (КВ. НА СЛИВЕН). 10. НОВА ЗАГОРА. 11. С. ЕЗЕРО „ДИПИСИЗКА МОГИЛА“. 12. С. ДЯДОВО. 13. С. ОМАРЧЕВО. 14. С. КОНЬОВО. 15. С. ЗЛАТИ ВОЙВОДА. 16. С. КРУШАРЕ.

По-важни находки от бронзовата епоха в НР България /2750–1200 г. пр. н. е./ и отчасти в съседните страни

мерена колективна находка от метални предмети, която се състои от брадва със завити странични краища, плоска тесличка, две длета и листовиден нож.⁷ Освен предмети в различните строителни хоризонти на селищната могила при с. Езеро са намерени и калъпи за изливане на метални оръдия на труда — доказателство за изработването им в самото селище.

Усъвършенствването на известните вече и появата на нови оръдия на труда се наблюдава и през следващите периоди от развитието на бронзовата епоха. През средния период се изработват вече масивни бронзови брадви с дупка в горния край,⁸ а през късния период на бронзовата епоха изключително широко разпространение получават кухите бронзови брадви със и без ухо и бронзовите сърпове с по-големи или по-малки размери. През тази епоха се развило извънредно много и производството на оръжия — мечове и върхове на копия.

Особено внимание заслужава глиненият калъп за връх на копие, намерен във II строителен хоризонт на селищната могила в Нова Загора. Излетият в него връх има листовидна форма и удължена конусовидна втулка. Този тип връх на копие се среща често в областите на Източна Европа и по-рядко в Гърция и Подунавieto през втората половина на II хил. пр. н. е.⁹

В резултат на увеличаване добива на метал и на по-нататъшното усъвършенстване на технологическия процес броят на бронзовите оръдия на труда и оръжия, които имат вече разнообразни форми и доста големи размери, нараства извънредно много в края на бронзовата епоха.

ЗЕМЕДЕЛИЕ И СКОТОВЪДСТВО. Внедряването на металните оръдия на труда в производството изиграло изключителна роля в развитието на всички отрасли на стопанската дейност и преди всичко на земеделието и скотовъдството. Земеделието е било едно от основните занятия на по-голямата част от населението през бронзовата епоха. За наличие на земеделие свидетелствуват оръдията за обработване на почвата — мотики, копачки и сохи, открити в редица селища от бронзовата епоха /селищните могили при с. Езеро, с. Биково, Сливенско, с. Веселиново, Ямболско, Нова Загора и др./.

Ограничените технически възможности на каменните оръдия на труда са задържали до известна степен развитието на земеделието през неолита и халколита. Изсичането на горите с каменните брадви изисквало неимоверни усилия и голяма загуба на време. Бронзовите сечива облекчили този процес и осигурили разширяването на обработваемата площ. Значително по-високото равнище на

развитие на производителните сили довело до преминаването от ръчното към орното земеделие с използване на тегловата сила на едрия рогат добитък. Най-старите рала, с които само разравяли земята, по всяка вероятност били от дърво, обстоятелство, което извънредно много намалявало полезното им действие. Основаното на тяхната употреба земеделие било екстензивно, свързано с по-кратки срокове на използване на почвата, бързо обрастваща с плевели, срещу които земеделецът с неговите все още примитивни оръдия не бил в състояние да се бори. При цялото несъвършенство дървените рала били необходима и много важна предпоставка за по-бързото развитие на земеделието.

Наред с новите способности за разораване на земята през бронзовата епоха се усъвършенствували и начините за прибиране на реколтата. Появата на бронзовите сърпове свидетелствува също така за големите успехи на земеделската техника

1. Бронзова брадва с дупка от Асеновград. Средна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

2. Каменен калъп за изливане на бронзови върхове на скиптри от с. Побит камък, Разградски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

3. Бронзова кама от Бяла Слатина. Средна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

4. Каменна бойна брадва от с. Кладоруб, Видински окръг. Ранна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

5. Каменна бойна брадва от с. Люлин, Ямболски окръг. Бронзова епоха. Национален археологически музей — София

6. Бронзова кама от с. Арчар, Видински окръг. Средна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

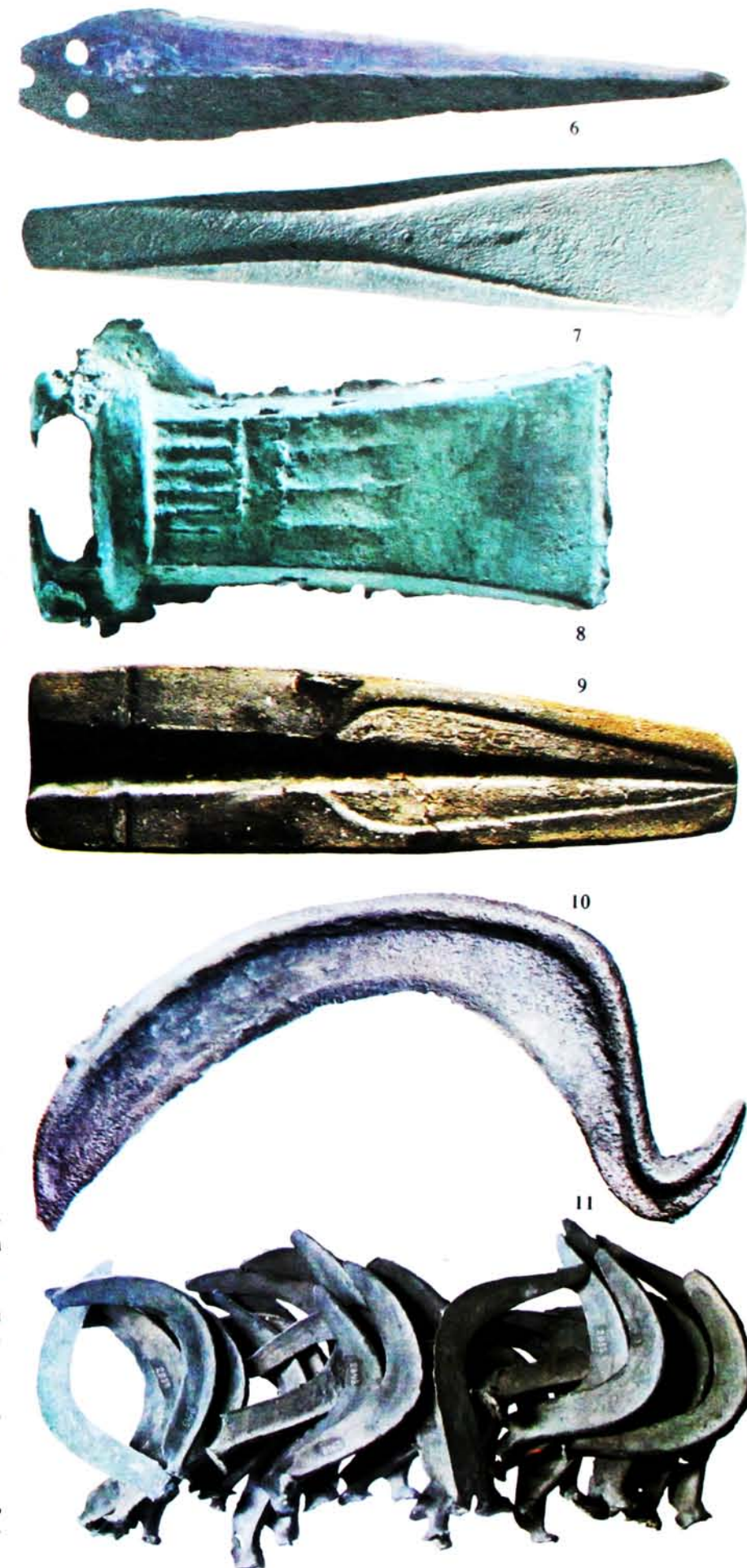
7. Бронзова брадва със завити странични краища. Неизвестно местонамиране. Средна бронзова епоха. Окръжен исторически музей — Варна

8. Куха бронзова брадва от колективна находка от бронзови брадви и сърпове от с. Върбица, Плевенски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

9. Глинен калъп за изливане на бронзови върхове за копия от селищната могила в Нова Загора. Средна бронзова епоха. Градски исторически музей — Нова Загора

10. Бронзов сърп /от колективна находка/ от с. Суворово, Варненски окръг. Късна бронзова епоха. Окръжен исторически музей — Варна

11. Колективна находка от бронзови сърпове от с. Върбица, Плевенски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

през тази епоха. Бронзовият сърп, получил форма, близка до съвременната, е облекчил значително трудовата дейност при жътвата. В полза на развитото земеделие свидетелствуват също така както големият брой ръчни каменни мелнички /хромели/, така и разнообразните изградени на място зърнохранилища и специалните глинени съдове за съхраняване на зърно.

Основните растения били житните култури, осигуряващи хляба на хората и фуража на добитъка през зимата. Населението през бронзовата епоха в днешните български земи е культивирало главно еднозърнестия и двузърнестия лимец, ечемика, пшеницата, а също и някои бобови растения, като грах, леща, фий и бакла.¹⁰ От пшеницата най-напред в нашите земи бил отглеждан еднозърнестият лимец, който продължава и сега да се среща в цяла България като примес в посевите на двузърнестия лимец. Обикновената мека пшеница в Южна България е известна от бронзовата епоха. Наред с нея продължавали да отглеждат и покритите пшеници.¹¹ Използували и наситнената слама, която добавяли в глината, предназначена за измазване на стените на жилищата, за да я предпазят от напукване.

Земеделието доставяло вече на хората през тази епоха и белтъчини, тъй като започнало отглеждането на бурчака. Семена от него са намерени в селищната могила при с. Веселиново. Това е първото легиуминозно растение, което оказва влияние върху почвата с грудковите си, азотфиксиращи бактерии. Бурчакът бил ценен и поради по-голямата му сухоустойчивост и способността му да вирее на слабо плодородни почви. Сега той се среща в България и като подивяло растение. Аристотел казва за бурчака, че е прекрасна храна за добитъка и че кравите увеличават млякото от него.

Намерените в селищната могила при с. Езеро семки от грозде показват морфологично изменение в сравнение с откритите гроздови семки в неолитните селища при с. Чавдар, Софийско, и Казанлък. Това обстоятелство свидетелствува, че по всяка вероятност лозарството било вече част от стопанската дейност на населението в днешна Тракия през бронзовата епоха.

Откритите в опожарените жилища в селищните могили при с. Езеро, Нова Загора и др. овъглени жълъди, черупки от лешници, костилки от трънки и дренки и семена от къпини показват, че населението и през тази епоха все още продължавало да събира и горски плодове.

През бронзовата епоха скотовъдството се оформя като напълно самостоятелен и важен отрасъл в стопанството на населението. Големият брой

животински кости, открити в проучените досега селища, показва, че през тази епоха били отглеждани различни видове домашни животни — говедото, овцата, козата, свинята и кучето. През ранната бронзова епоха за разлика от халколита отглеждането на говедото било по-ограничено главно за сметка на дребните преживни, предимно овцата, и по-малко на свинята /по сведения на проф. Ст. Иванов/. Възрастта на употребяваните за храна животни била различна за отделните видове. Убивали са предимно възрастни говеда, което показва, че до употребата им за храна те са били използвани за други стопански цели. От останалите домашни бозайници много рядко били убивани съвсем млади индивиди.

Развитието на скотовъдството се изразявало не само в увеличаване количеството на видовете домашни бозайници, но и в по-рационалното им използване. Сега те заемали особено важно място в храната на населението. Освен месото човекът използвал и млякото, от което произвеждал вероятно разнообразни млечни продукти. Благодарение на скотовъдството жизненото равнище и степента на материалната осигуреност значително се повишили.

Използуването на говедото като теглова сила и като средство за придвижване се развива и усъвършенствува значително. За тази цел е използван може би и конят, който за пръв път се появява в днешните български земи като опитомено животно през бронзовата епоха, но се среща все още извънредно рядко.

Засега са известни два вида говеда — дребно, което се среща по-рядко, и едро, значително по-разпространено,¹² което подчертава високата степен на вече развито скотовъдство, постигнато само в условията на уседналост и при наличието на достатъчно запаси от храна за животните и през зимата.

Намерените в селищата животински кости показват, че ловът през бронзовата епоха е играл ограничена роля като допълнителен източник на месна храна. Населението било принудено да се занимава с лов и за защита на своите посеви и стада от нападение на многобройните диви животни. Убивали главно турове, елени, сърни и глигани, а по-малко вълци, мечки и лисици. Намереното засега незначително количество кости от риба и малко риболовни принадлежности говори за слабото практикуване на този поминък през бронзовата епоха.

Развитието на земеделието и особено на скотовъдството довело до много важен обществено-икономически резултат, който Фр. Енгелс нарича „първо голямо разделение на труда“. Скотовъд-

ството в съчетание с орното земеделие дало възможност да се произвеждат все повече излишни продукти, които са необходима предпоставка за отделяне на занаятите, развитието на размяната и накрая възникване на експлоатацията на човек от човека.

КЕРАМИЧНО ПРОИЗВОДСТВО. Керамичното производство на днешната територия на България продължава да се развива и усъвършенствува. От глина са изработвани съдове, тежести за стан, прешлени за вретено и др. Настъпилите през бронзовата епоха промени се проявяват най-силно в керамиката. Типичните за халколита съдове с малки изключения се заменят от нови. Напълно изчезнала характерната за халколита графитна украса.

Глинени съдове през бронзовата епоха са работени на ръка или по всяка вероятност с помощта на примитивен грънчарски кръг от добре пречистена или примесена с пясъчинки глина.¹³ През по-късните етапи в тестото са прибавяли и ситно счукани късчета от глинени съдове. Керамиката е представена с най-различни форми — големи зърнохранилища, съдове за течности, за приготвяне на храна, фино изработени и украсени съдове за домашна употреба и др.

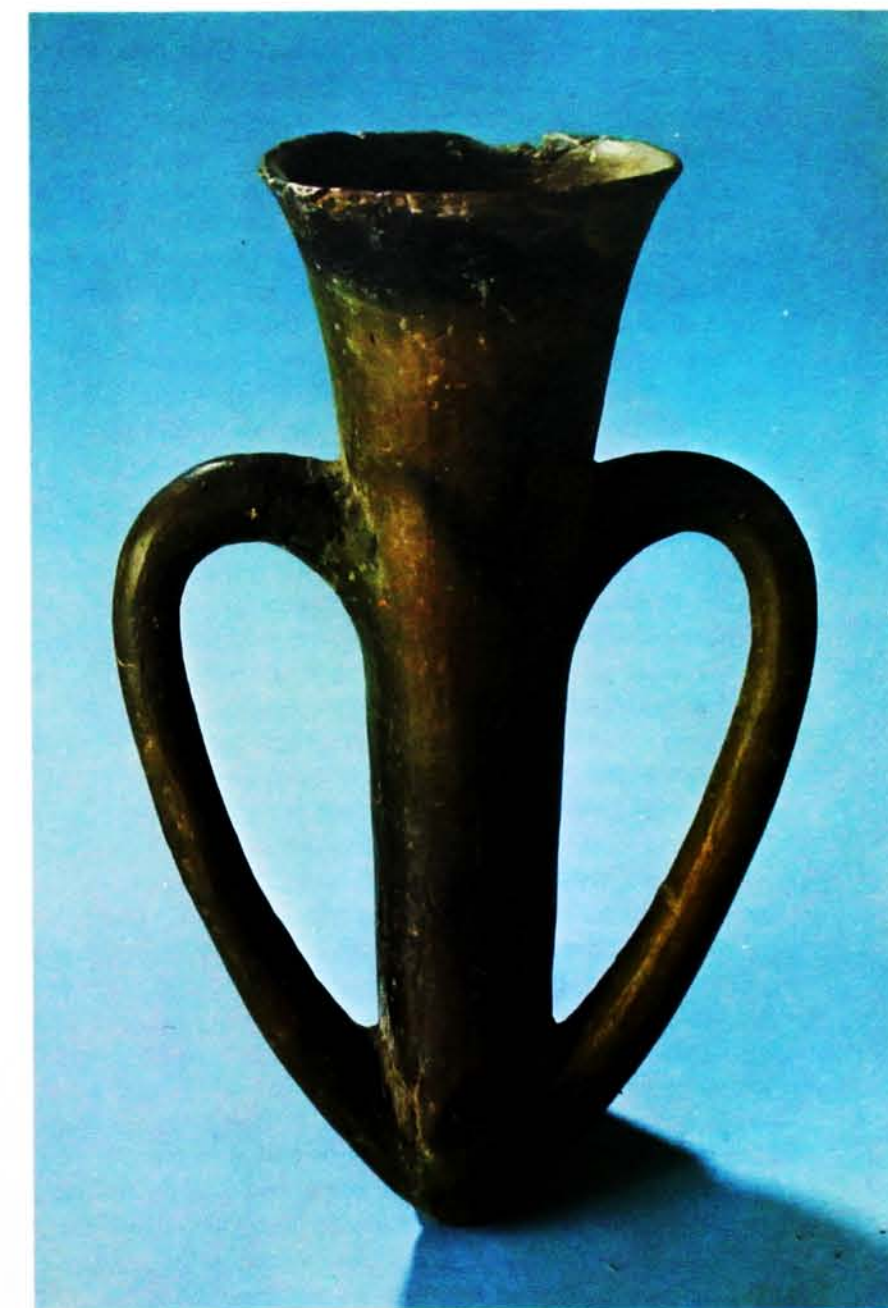
Най-голям е броят на паниците. Те имат слабо или силно завит навътре ръб на устието, който понякога е равно отрязан. Тази форма води началото си от халколита /културния комплекс Караново VI — Коджадермен — Криводол/ и продължавала да съществува и през следващите етапи на развитието на бронзовата епоха. Паниците имат сивочерна, кафява или черна добре загладена и порядко полирана повърхност. По-голямата част от тях са без украса. Някои са снабдени с вертикални лентести или „тунелести“ дръжки. Тези съдове намират многобройни паралели сред керамиката, открита в Терми на о. Лесбос, Полиохни на о. Лемнос и в редица селища в Тесалия и Югославия. Най-често те се срещат в Троя I — IV.

Значителен е броят и на урните, те имат най-различни варианти. Отликите се изразяват главно в начина, по който е оформен ръбът на устието, и в украсата. Горната част на урните е загладена, а долната — груба. Имат сивочерна или сивокафява повърхност. Украсена е обикновено горната им част и най-вече гърлото и ръбът на устието. Срещат се и урни, на които между ръба на устието и хоризонталния релефен ръб са пробити в един ред

малки дупчици. Подобни съдове са намерени в Румъния /културите Черна вода III, Глина III — Шнекенберг, Фолтеши/. Освен рядкото използване на този тип съдове като погребални урни на деца, за което има сигурни доказателства, те били употребявани за съхраняване на хранителни припаси. По-малък е броят на чашите и каните с равно отрязано устие. Повърхността им е сивочерна или сивокафява.

Срещат се и аскоси с черна или кафява излъскана, често полирана повърхност. Те са едно по-нататъшно развитие на този вид съдове, открити в някои халколитни селища в България и Румъния.

Характерни за началото на бронзовата епоха

Глинена чаша с две дръжки, т. нар. „тройски тип“ чаши, от с. Михалич, Хасковски окръг. Ранна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

са и съдовете със сферично тяло, цилиндрично гърло и профилиран навън ръб на устието. Те са снабдени с една или две плоски дръжки. В основата на гърлото си имат един или няколко хоризонтални реда от плитки, обикновено кръгли вдлъбнатинки.

През втората половина на ранния период на бронзовата епоха архаичните форми все още се запазили, но наред с тях се появили нови форми съдове и украси, които свързвали раннобронзовата култура в нашите земи с Трояда. Те са характерни вече за Троя II и по-късните ѝ периоди. Появили се паници, снабдени с улей за изливане, кани, чаши с широки прави или съвсем слабо скосени устия.

За синхронността между раннобронзовите култури, развивали се в днешна Тракия, Мала Азия и Егейските острови, освен посочените дотук паралели свидетелствуват както намерените у нас „троянски“ тип чаши,¹⁴ така и едно оригинално съдче с похлупак, открито в селищната могила при с. Езеро, което намира точни аналогии сред керамиката от Терми IV – V.

Украсата на съдовете в края на ранната бронзова епоха е много по-богата. Тя е релефна, врязана, набодена или шампована и има геометричен характер. Орнаментът е разположен обикновено в горната половина на съдовете и в повечето случаи подчертава някои техни части.

Шнуровата украса, която се появила в началото на ранната бронзова епоха, в края на този период постигнала своето най-голямо развитие. Тя свидетелствува вече не за връзки с Мала Азия, а за културни връзки със североизточните области, преди всичко със Северното Черноморие. При това трябва да се подчертае голямото своеобразие на тази керамика в България, която рязко се отличава от формите съдове, характерни за „културите с шнурова керамика“ в северните области.¹⁵ В днешните български земи шнуровата украса повтаря орнаменталната схема, известна и в предшествуващата ѝ фаза, но изпълнена чрез врязване. Тя се среща изключително върху съдове, които били употребявани както преди нейното появяване, така и след нея. Може със сигурност да се говори за разпространяване на специфична орнаментална техника, а не за нов керамичен комплекс, внесен отвън. Шнуровата украса засега е непозната в Троя и Егейските острови. Тя се среща съвсем рядко в Гърция и Югославия.

В наколните селища във Варненското езеро е открита керамика, която има доста общи черти с глинени съдове, употребявани в Югоизточна България през ранния период на бронзовата епоха.

Глинени съдове от ранната бронзова епоха в Северозападна България намират известни ана-

логии сред керамичния комплекс от началото на ранния период на бронзовата епоха в Югоизточна България. Близостта, която съществува между раннобронзовите култури в тези две области, е очевидна, но трябва да се отбележи, че по техника на изработване, форми, украса, по цвят и повърхност съдовете от Северозападна България са много по-близки на керамичния комплекс, принадлежащ на културата Коцофени в Румъния, която е отнесена към прехода от халколита към бронзовата епоха.¹⁶

През средната бронзова епоха много форми, типични за ранния ѝ период, се срещат съвсем рядко или напълно изчезват. Сега се появяват елегантните чаши и кани с косо отрязани устия, снабдени с по една висока дръжка, горният край на която завършва с конусовиден или цилиндричен израстък.

Особено внимание с оригиналната си форма заслужават съдчетата с остри или заоблени дъна, снабдени с по една или две отвесни дръжки със заострен израстък над устието. Те имат кафява или лъскавочерна повърхност. Понякога са украсени с врязан или шампован орнамент, инкрустиран с бяла материя. В типологично отношение тези съдове са може би по-нататъшно развитие на „троянския“ тип чаши. От друга страна, те са предшественици на формата на гръцкия кантарос. Тези характерни съдове се намират както в Южна, така и в Северна България.¹⁷

Керамиката от средната бронзова епоха намира известни паралели вече в петия и шестия град на Троя /първата половина на II хил. пр. н. е./. По-голямата част от глинени съдове, характерни за средния период на бронзовата епоха в Южна България, продължавали да се употребяват и през късния ѝ период. Появили се и съдове, снабдени с две високи дръжки, които излизат на право от ръба на устието и завършват при най-издутата част на тялото. Те имат черна лъскава повърхност. По-голямата част от тях са без украса.

За изясняване характера на керамиката през този период голямо значение има намерената в Пловдив колективна находка от глинени съдове.¹⁸ По-голямата част от тях са използвани в края на бронзовата епоха. Те намират вече много по-близки аналогии със съдовете, открити на север от Стара планина и Дунав /гр. Зимнич, Румъния/.

През късния период на бронзовата епоха в обширна територия по двата бряга на Дунав от реките Тиса и Драва до устията на Олт и Искър се развивала извънредно интересна култура, която се характеризира с изключително разнообразна по форма и украса инкрустирана керамика и с големи по площ некрополи, в които погребенията са

извършени чрез изгаряне на трупите. Глинени съдове имат загладена, често полирана тъмносива, сивокафява или черна повърхност. На някои от тях в най-разширената част на тялото има четири срещуположни конусовидни пъпки /букели/, една от които се слива с основата на дръжката. По-голямата част от съдовете са украсени отвън с най-различни геометрични мотиви — пояси, ленти, триъгълници, кръгове, спирали, гирлянди и др., инкрустирани с бяла материя.

Въпросите, свързани с произхода и носителите на тази култура, все още не са решени по удовлетворителен начин. Засага с положителност може да се твърди, че тя е послужила за основа на културата, развивала се на същата територия през ранната желязна епоха.

От глина са били изработвани не само съдове, но и различни предмети с практическо и култово предназначение. Големият брой глинени тежести за стан, плоски и двойно конусовидни глинени прешлени за вретено свидетелствуват за по-нататъшното развитие на домашните занаяти, като предачеството и тъкачеството. Занаятчийската дейност все повече се усложнявала. Отделила се една категория хора, която е притежавала вече значителен опит и умение при изработването на определен вид предмети.

3.

Поселищен живот

СЕЛИЩА. През бронзовата епоха селищата били разположени обикновено близо до езера, извори и реки, в местности с плодородни почви и пасбища. На територията на Южна България селищата от ранния и средния период на бронзовата епоха продължавали да се изграждат върху селищните могили, възникнали през новокаменната и медно-каменната епоха /селищните могили до селата Езеро, Караново, Биково, Сливенско, Капитан Димитриево, Юнаците, Пазарджишко, Веселиново, Ямболско, Маноле, Пловдивско, и др./. Най-добре е проучена селищната могила при с. Езеро.¹⁹ Тя се намира на 3 км югоизточно от Нова Загора и на 500 м североизточно от с. Езеро. Разположена е на десния бряг на р. Новозагорски Азмак, която непосредствено до южната периферия на могилата е образувала голям заблатен участък. Има елипсовидна форма с диаметри при основата 200 x 145 м. Културният и пласт е дебел около 10 м.

В пласта от бронзовата епоха, който е дебел 4 м, са разграничени 13 строителни хоризонта, т.е. 13 последователно наслоили се едно върху друго селища, явяващи се резултат или на сериозни ре-

конструкции, или на цялостно изграждане след пожар или други разрушения. Първото селище от ранната бронзова епоха е възникнало върху най-високата част на селищната могила. То е оградено от каменна стена с дебелина 1,50 м. Лицевите ѝ страни са изградени от големи необработени каменни блокове без спойка. Вътрешното пространство между тях е запълнено с дребни и по-едри ломени камъни, примесени с пръст. Поради увеличаване броя на населението защитеното от стената селище се оказало тясно. Неговите обитатели се принудили да строят жилища и извън нея. Необходимостта от тяхната защита наложила изграждането на нова още по-масивна каменна стена, която обхващала цялото подножие на селищната могила. С построяването на външната стена селището се превърнало в силна крепост. Населението нараснало. Наложило се непосредствено до могилата да се създадат малки неукрепени поселения, чиито обитатели поддържали постоянна връзка с централното селище и в случай на необходимост намирали надеждна защита зад неговата двойна отбранителна система. Във връзка с това структурата на селището придобила своеобразен характер — значителна площ от горната най-добре защитена площадка била заета от стопански съоръжения, пещи и зърнохранилища, предназначени не само за обитателите на централното селище, но и за цялото население около него.²⁰

В могилата при с. Езеро се забелязват и редица елементи, свидетелстващи за известно планиране на селището. Жилищата били наредени в правилни редици или в отделни групи, подчинени на единна ориентировка. Центърът на селището оставал свободен. Широки и незастроени „улицы“ водели от него към входовете на отбранителната каменна стена.

Останки от укрепени с каменни стени селища от бронзовата епоха са установени и в редица други селищни могили /Казанлък, с. Кирилово, Старозагорско, с. Прослав, сега кв. на Пловдив, и други/.

Докато в Югоизточна България в резултат на по-голямата стабилност в общественоекономическото развитие и в отношенията със съседните области животът продължил да съществува върху селищни могили, то в Северозападна България селищата нямали такъв дълготраен характер. Причините за това са както неустойчивата стопанска дейност с преобладаване на скотовъдството в едни райони, а в други на земеделието, така и набезите на отделни групи степни племена. Селищата през ранната бронзова епоха в този край на България възникнали върху естествено укрепени възвишения /селищата при селата Градец, Цар

Петрово, Макреш, Видинско/.

Освен този вид селища продължавали да се използват и пещерите, които предлагали една сигурна защита /Магурата при с. Рабиша, Видинско, Деветашката пещера, Ловешко, Еменската пещера, Великотърновско, и др./.

Интересен пример на подобно селище е пещерата Магура, обитавана през ранната бронзова и ранната желязна епоха. В долния културен пласт на пещерата, отнасящ се към ранната бронзова епоха, са разчистени основи на жилища, пеши и огнища. Между намерения в този пласт археологически материал и материала от най-долните строителни хоризонти на пласта от ранната бронзова епоха в селищната могила при с. Езеро има значително сходство.²¹

Към ранната бронзова епоха се отнасят и повечето от наколните селища, открити във Варненското езеро, в които е намерено голямо количество изключително добре запазени битови предмети, някои от тях изработени от дърво.²²

Много стари селища в Югоизточна Бълга-

рия продължавали да съществуват и през II хил. пр.н.е. Селищната могила в югозападния край на Нова Загора възникнала в началото на средния период на бронзовата епоха. Тя е разположена на десния по-висок бряг на старото корито на р. Чатал Азмак. Могилата има елипсовидна форма с диаметри при основата 150 x 120 м. В южната част на селищната могила са открити останки и от селище, обитавано в края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха.

В пласта от средната бронзова епоха, който е дебел 2,80 м, са разграничени осем строителни хоризонта. Установено е, че културата на най-долните строителни хоризонти притежава същите характерни черти, каквито има културата на трите най-горни хоризонта на селищната могила при с. Езеро. Този факт показва не само връзката между двете селища, намиращи се на 3 км едно от друго, но и това, че Новоагарската селищна могила е едно пряко продължение, един следващ етап в развитието на бронзовата епоха в Тракия.²³

1. Глинен съд от могилен некропол при с. Търнава, Врачански окръг. Ранна бронзова епоха. Окръжен исторически музей — Враца

2. Глинен паница от селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг. Ранна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

3. Глинен чаша от с. Ново село, Видински окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

4. Остроудно глинено съдче от селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Средна бронзова епоха. Археологически музей — Пловдив

5. Глинен съдче с похлупак от селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг. Ранна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

6. Глинен съд /зърнохранилище/ от Дипсизката селищна могила при с. Езеро, Сливенски окръг. Средна бронзова епоха. Градски исторически музей — Нова Загора

7. Дълбок глинен съд с улей за изливане от селищната моги-

ла при с. Езеро, Сливенски окръг. Средна бронзова епоха. Градски исторически музей — Нова Загора

8. Погребална урна от некропола при с. Орсоа, Михайловградски окръг. Късна бронзова епоха. Градски исторически музей — Лом

9. Глинен аскос от Берекетската селищна могила край Стара Загора. Средна бронзова епоха. Окръжен исторически музей — Стара Загора

През късната бронзова епоха станали значителни промени в структурата на селищата. През този период с изключение на някои единични случаи /селищните могили до Русе и с. Маноле, Пловдивско/ животът бил прекъснат. Възникналите на нови места селища имат друг характер. Те заемали твърде просторна площ в равнините и долините в съседство с реки и извори. Ако се съди по техните останки, открити главно в Северна България /селищата при селата Балеи, Ново село, Връв, Арчар, Видинско, Върбица, Вълчитрън, Плевенско,

Новград, Русенско, и др./, може да се твърди, че за разлика от селищата от предишните периоди на бронзовата епоха, които били на разстояние от 3 до 10 км едно от друго, през късната бронзова епоха разстоянията между тях са сравнително по-големи. Тези селища губят характерната за по-ранните периоди компактност. Те заемали големи площи, в които жилищата са значително по-отдалечени едно от друго.

Големият брой селища, обитавани през бронзовата епоха в днешните български земи, е доказателство за нарастването на населението през тази епоха. В тях са открити свидетелства за наличието на производства, между които особено място заемало бронзолеярството, документирано както от самите метални предмети, така и от калъпите за изливане на бронзови оръдия на труда и оръжия.

ЖИЛИЩА. Уседналото земеделско-скотовъдно население, обитавало територията на Юго-източна България през ранния и средния период на бронзовата епоха, имало големи познания в областта на строежа на жилища. То наследило и доразвило строителните прийоми, използвани и в по-ранните епохи, още от неолита. Наред с добре усвоения опит в изграждането на по-малките четириъгълни жилища то е познавало и правилата, необходими за построяването на жилища с по-големи размери, на които задната стена е оформена като апсида.

През ранната бронзова епоха жилищата имали сравнително лека конструкция. Те били изградени от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой от глина, примесена със слама. На редица места и преди всичко в ъглите основите им били укрепвани с ломени камъни. Обикновено имали правоъгълен план, но в края на периода се появяват и жилища, на които срещуположната на входа стена е дъгообразно извита и прилича на апсида. Те били дълги от 7 до 11 м и широки от 3,50 до 5 м. Вътрешна преградна стена ги разделяла на две помещения, едното от които се използвало за живеене, а другото — за стопански нужди. Жилищата са имали по всяка вероятност двускатен покрив, покрит със слама или блатни растения. Вътрешното им устройство било еднообразно.

Във всяко жилище имало пеш, изградени на място зърнохранилища, площадка за сушене на зърното, хромелни камъни и др. Пещите били издигнати на 0,15 — 0,25 м от пода на жилището, направен от силно трамбована глина. Те обикновено били съвсем близо до задната стена срещу входа на жилището, имали подковообразна, елипсовидна или кръгла форма с диаметри понякога до 2 м. Сводът им бил изграден с помощта на преплетени

пръчки. Често пъти той бил укрепван в периферията на основата с големи ломени камъни. За продължителното задържане на топлината в основата на пещите били нареждани фрагменти от глинени съдове, замазвани с дебел слой глина, силно излъскан отгоре по механичен начин. Някои жилища имали и огнища с кръгла форма, заобиколени с нисък бордюр, украсен отгоре с дълбоки вдлъбнатинки.²⁴

Ценни сведения за жилищата през средния период на бронзовата епоха добиваме от разкопките на селищната могила в Нова Загора. Жилищата от V строителен хоризонт на това селище имат слабо трапецовидна форма с дължина от 5,60 до 6,40 м и ширина от 5,40 до 6,25 м. Ориентиран са изток — запад. Между тях има тесни проходи /улички/ с ширина 1 — 2 м. Вховете им са обикновено на източната, западната или южната къса стена, откъдето идвали повече светлина и топлина от слънцето. Това разположение преследвало и целта да се избегне нахлуването на студения северен вятър в жилищата. Вътрешното им устройство почти по нищо не се отличавало от това на жилищата от ранния период на бронзовата епоха.

В VI строителен хоризонт са открити много добре запазени основи на жилище с дъговидно извита задна стена. То е ориентирано север — юг. Дължината от центъра на апсидата до входа е 12,70 м, а ширината — 5,15 м. Входът на жилището е на южната къса стена. Посредством вътрешна преградна стена то е разделено на две помещения, във всяко от които има засводена пещ. Намереният в жилището инвентар почти по нищо не се различава от инвентара на откритите в по-горните строителни хоризонти правоъгълни жилища. На 1,50 м западно от това жилище е проучено помещение от друго жилище с апсидно извита стена, източната половина на което е почти изцяло заета от шест зърнохранилища, изградени на място, и две ями с около 30 кг овъглено зърно от различни житни растения.

Планове на жилища с апсидна задна стена освен в България /селищните могили при с. Езеро и Маноле/ са известни и от някои селища в съседните страни /Гърция и Югославия/, които също така се отнасят към края на ранния и средния период на бронзовата епоха.²⁵

В резултат на устойчивата строителна традиция начинът на изграждане, планът и вътрешното устройство на жилищата от късния период на бронзовата епоха не се различавали съществено от жилищата на ранния и средния ѝ период.

Селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг

4.

Обществен строй

Големите успехи, постигнати в областта на материалната култура — развитието на металургията, на орното земеделие и особено на скотовъдството, разделението на труда и засилването на натуралната размяна, — довели до съществени изменения в обществените отношения.

Племената, обитавали днешната територия на България през бронзовата епоха, живели все още в условията на родовообщинния строй, в основата на който стояла обществената собственост на средствата за производство. Тази собственост е резултат на колективния труд, който се обуславя от все още сравнително ниското равнище на производителните сили. Гъстотата на жилищата и близостта на селищата от бронзовата епоха потвърждават наличието на родовообщинна организация. Наред с общинната собственост имало и лична собственост на оръдията на труда и на някои други предмети. Тази собственост обаче в условията на родовообщинния строй не била свързана с частното производство и не пораждала експлоатация на човек от човека.

Извършили се големи изменения в степента на развитие на производителните сили. Най-важното изменение в областта на материалната култура било усвояването на бронза като материал за изработване на оръдия на труда, изиграл решителна роля за по-нататъшното повишаване на производителността на труда.

Използването на по-съвършените оръдия и на дървеното рало допринесло за значителното увеличаване на количеството на земеделските продукти. Извънредно много нараснала ролята на скотовъдството, което водело до бързото увеличаване и натрупване на богатства под формата на добитък, месо, мляко, вълна и др. „Такива богатства, веднъж преминали в частно владение на семействата и там умножили се бързо, нанесли силен удар на обществото — казва Фр. Енгелс, — основано на брак по двойки и майчинскоправен ред.“²⁶

Занаятчийските производства — бронзолеярството, тъкачеството, гърнчарството и др. — получили още по-голямо развитие през бронзовата епоха. Изработването на разнообразни и висококачествени предмети и особено оръдия на труда и оръжия не било по силите на всеки член на родовия колектив. За това се изисквали умения, навики и голям производствен опит. Металургията била дело на отделни майстори, специализирали се в техниката на металодобиването и металообработването. Големият брой на бронзови предмети, осо-

бено в края на бронзовата епоха, свидетелствуват за нарасналата роля на бронзолеярите, които осигурявали продукция не само за членовете на своя род, но и за по-отдалечените родове и общини. Създали се реални икономически предпоставки за второто голямо разделение на труда, когато израсналото от домашното производство занаятчийство се отделило от земеделието.

Не само излишъците от общото производство, но и продуктите на специализираната производствена дейност били предназначени за размяна, която станала вече постоянно явление. Тя изиграла голяма роля за ускоряването на стопанското и общественото развитие на отделните области, особено на тези, които били богати на рудни находища.

„Размяната ставала първоначално между племената чрез техните родови старейшини, но когато стадата почнали да преминават в обособена собственост, размяната между отделни лица надделявала все повече и повече и най-после тя станала единствена форма — продължава Фр. Енгелс. Но главният предмет, който пастирските племена давали на своите съседи в размяната, бил добитъкът.“²⁷ Важно значение за развитието на размяната имала и металургията на бронза. Самата технология на производството е предполагала внос на суровини, а също така и внос на готова продукция — оръдия на труда, оръжия и накити.

С развитието на размяната се усъвършенствували и средствата за съобщения. Откритите в различните области на Югоизточна и Централна Европа глинени модели на коли с четири колела и на единични колела²⁸ показват, че за товарен транспорт и за впрягане използвали тегловата сила на едрия рогат добитък. Опитомяването на коня и появата на колата, макар и с примитивно устройство, открили свършено нови възможности за общуване между хората и за усиление на междуплеменните връзки.

Погребенията, извършени през бронзовата епоха, дават възможност да се проследят най-добре настъпилите промени в обществения живот. Наличните данни са твърде оскъдни, но все пак позволяват да се направят известни изводи за наличието на имуществено, а в известна степен и на социално неравенство между членовете на родовата община. В раннобронзовите некрополи до Берекетската селищна могила край Стара Загора, до Девня и с. Търнава, Врачанско,²⁹ са открити погребения с по-богат или по-беден гробен инвентар, но и погребения, лишени от каквото и да е инвентар.

Съотношението между малобройните сравнително „богати“ и многобройните „бедни“ гробове допринася твърде много за изясняването на

социалната структура на обществото през ранната бронзова епоха. Погребенията с беден или въобще без каквото и да било инвентар косвено свидетелствуват за социалното положение на погребаните в родовата община. Тези с по-богат инвентар принадлежали вероятно на глави на богати семейства, издигнали се над останалите членове на общината. Общественото им положение зависело от размерите на тяхното богатство.

Показател за по-нататъшното натрупване на излишъци и за нарастването на имущественото неравенство през късната бронзова епоха са големият брой колективни находки от бронзови предмети и уникалното Вълчитрънско златно съкровище. Те свидетелствуват не само за наличието на имуществено неравенство, но и за социални различия в обществото през този период.

Натрупването на продукти, което в различните общини ставало неравномерно, довело до засилване на междубщинните и междуплеменните съткновения, които давали възможност за бързо и леко обогатяване. Натрупването на материални богатства изисквало и определена организация за защитата им от посегателствата на враждебни племена. Това обстоятелство предизвикало появата на укрепени селища. Свидетелство за това са оградените с каменни стени централни селища, около които имало малки и краткотрайни по време поселения /селищната могила при с. Езеро и др./. Изграждането на тези укрепления, тяхното поддържане и използване изисквали не само строителни познания и опит, но вероятно и наличие на политическа организация. Въоръжените съткновения спомагали също и за развитието и усъвършенстването на военната техника. Започнало усилено изработване на специализирани нападателни и отбранителни оръжия — мечове, върхове на копия, бойни брадви, щитове, шлемове и др.

Вероятно през този период положението на военачалника в обществото значително нараснало. Заловените по време на военните съткновения пленници не се убивали, както по-рано. Те били превръщани в роби, които работели в стопанството на победителя. Първоначалното положение на робите вероятно не се отличавало съществено от положението на другите членове на семейството. С появата на патриархалното домашно робство се поставяло началото на експлоатацията на човек от човека. Откритите в некрополите гробове без погребален инвентар може би принадлежали на домашните роби.

Настъпили големи промени и в областта на семейно-родовите отношения. Повишаването на производителността на индивидуалния труд в резултат на използването на новите оръдия на тру-

да естествено усилило стремежа на отделните семейства да развиват самостоятелно стопанство независимо от стопанството на рода и общината. Според Фр. Енгелс с появата на стадата и другите нови богатства се извършила революция в семейството. Добиването на продукти било всякога работа на мъжа, а средствата за това се произвеждали от него и били негова собственост. Стадата били нови средства за добиване на продукти, а тяхното първоначално опитомяване и по-последно отглеждане е негово дело. Затова на него принадлежали и обменените срещу добитък стоки и роби. Целият излишък, който давало сега добиването на продукти, се падал на мъжа; жената се ползвала заедно с мъжа от него, но нямала дял в собствеността.³⁰ Децата сега оставали в рода на бащата и могли да наследяват неговото имущество. Енгелс нарича този процес революция и при това „една от най-коренните, които е преживяло човечеството“.³¹

В резултат на общия подем на производителните сили и на увеличаването броя на населението се появила необходимостта от по-тесна сплътност между племената. С образуването на големи племенни съюзи родовата организация достигнала своята последна форма на развитие. В подкрепа на това са археологическите материали от късния период на бронзовата епоха, разпространени в Северозападна България, Югозападна Румъния и Североизточна Югославия, които говорят за голяма обособена вече етническа група с напълно еднаква материална и духовна култура.

През късната бронзова епоха в ръцете на родовите старейшини, жреците и особено на военните предводители се натрупали значителни богатства. Родовата и племенната върхушка вече се диференцирала от останалите членове на общината. В подкрепа на това разбиране са и възникналите в края на бронзовата епоха каменни укрепления, изградени върху трудно достъпни възвишения. Някои от свидетелствата на Омировия епос, които без съмнение отразяват състоянието на обществото през късния период на бронзовата епоха, дават възможност да се предположи, че и на територията на днешна Тракия съществували всички необходими условия за възникване на първоначални форми на държавна организация.

5.

Духовен живот

Промените, настъпили в обществено-икономическото развитие на населението, обитавало днешните български земи през бронзовата епоха, са намерили отражение и в духовния живот. През ран-

Скални рисунки в една от галериите на пещерата Магура при с. Рабиша, Видински окръг. Изобразени са мъже, жени и животни при изпълнение на култови обреди. Бронзова епоха

Две глинени антропоморфни фигурки от некропола при с. Орсоя, Михайловградски окръг. Малката била поставена в долната куха част на по-голямата. Късна бронзова епоха. Градски исторически музей — Лом

ния и средния период на бронзовата епоха напълно изчезнала богатата глинена антропоморфна пластика, характерна за неолита и халколита. Известни са само две силно стилизирани човешки статуетки, открити в селищната могила при с. Езеро. Те са изработени от рог на елен и се отнасят към края на ранната бронзова епоха.³² В началото на тази епоха все още продължават да се срещат фигурки на животни /с. Михалич и Езеро/.³³ Те намират много близки аналогии сред зооморфните фигурки, открити в селищата на Северозападна Мала Азия, които също принадлежали на ранния период на бронзовата епоха.

През късния период на бронзовата епоха в Северозападна България отново се появили човешки статуетки, които съществено се отличавали от неолитните и халколитните. Те са изработени

от много добре пречистена глина и са силно стилизирани. Главата, която се слива с рамената, има обикновена пресеченоконусовидна или цилиндрична форма. Гръдната част на фигурите е почти елипсовиден плосък диск. Долната част на тялото, отделена от гърдите посредством силно стеснена талия, има форма на кух цилиндър, слабо разширен при основата. В редки случаи върху периферията на гръдната част са моделирани ръцете, предадени със слабо изпъкнали дъги, чиито краища завършват в средата на коремната област. В повечето случаи почти цялата добре загладена повърхност на фигурките е покрита с богата украса от спирали, ромбове, триъгълници, гирлянди, S-овидни орнаменти и др., инкрустирани с бяла материя. При подробното разглеждане на отделните елементи от украсата на тези статуетки могат да се различат части от облекло, а също така и някои характерни белези от неговата украса. По всяка вероятност и в тези женски статуетки е въплътена идеята за плодородието в най-общ смисъл. В некропола при с. Орсоя, Михайловградско, е открита статуетка на жена, в която е поставена малка фигурка на дете.³⁴

Срещат се и зооморфни глинени съдчета, изобразяващи птици. Отворът в горната част на тя-

лото им е покрит с кръгъл похлупак във форма на обърната гъба. Повърхността на съдчетата и на похлупаците е украсена с врязани и щемпелувани разнообразни геометрични елементи, инкрустирани с бяла материя.

В проучените досега селища от бронзовата епоха са открити съвсем малко накити. От ранния й период са намирани най-много висулки, изработени от пробити при корените зъби на хищни или други животни. Те са съставна част от носените по това време огърлици, като някои от тях са използвани и за амулети. Тези накити са разпространени на огромна територия от Мала Азия до Централна Европа. Значително по-малък е броят на накитите, изработени от камък, кост, рог на елен, черупки на мида, денталиум и глина. Златни, сребърни и медни халкички и спирали се срещат твърде рядко в погребенията, поставени като гробни дарове. Голяма част от накитите, употребявани през ранната бронзова епоха, продължават да се срещат и през следващите й периоди. В края на епохата броят на накитите, изработени от бронз, значително нараства.

Най-забележителният паметник на изкуството от късната бронзова епоха е Вълчитрънското златно съкровище. Повърхността на двата големи

диска е украсена със сложен мотив от вълнообразни линии и дъги, получен от плътно прилепена към златото сребърна лента. Контрастът между двата метала допринася извънредно много за художествения ефект на украсата. Особено интересен е тройният съд, чиито три полуяйцевидни съдчета, украсени с канелюри, са съединени помежду си с две леко извити тръбички от електрон /сплав от сребро, злато и мед/, позволяващи на течността да преминава от едното съдче в другите. Електроните тръбички, които излизат от заоблените части на трите съдчета, и плътните оси, които свързват тези тръбички, са украсени с ние-ло-техника, която се среща за първи път у нас при Вълчитрънското златно съкровище. Освен с украсата съкровището въздейства силно с внушителния си обем и изящните си форми. Съвършената изработка, едновременната употреба на различни метали и сплави предполага познаването на свойствата на металите и дълга практика на изливане и коване. Това златно съкровище, което е най-голямото засега в България, имало, изглежда, обредно-култов характер и е единствено от този род. По всяка вероятност то е изработено през XIII — XII в. пр. н. е., а не през VIII в. пр. н. е., както се приемаше досега.³⁵

Проучените досега некрополи в България свидетелствуват за наличието на определен погребален обред, свързан с представите за загробния живот. Погребения, които могат със сигурност да се отнесат към началото на бронзовата епоха, са открити в най-долните строителни хоризонти в селищната могила при с. Езеро. Умрелите са погребани със силно свити крака и ръце /хокери/. С изключение на едно от погребенията, в което са намерени мъниста от денталиум и мраморна висулка, останалите са лишени от гробен инвентар. Подобни мъниста са открити и в раннобронзовите погребения в Източна и Централна Европа. Намерените в Троя³⁶ погребения почти по нищо не се отличават от тези при с. Езеро.

Откритият до Берекетската селищна могила некропол показва, че и през ранната бронзова епоха съществували специални места извън селищата, където погребвали мъртвите. В повечето случаи погребенията са индивидуални, но твърде рядко се срещат и гробове, в които са погребани мъж, жена и дете. Децата обикновено са поставени в ръцете на майката. Гробовете имат трапецовидна форма. Всички скелети са свити. Често до главите им има късчета червена охра. Глинени съдове слагали до главата, но се срещат и пред ръцете. Освен тях съвсем рядко в някои гробове са поставяни накити и медни предмети. Погребаните в некропола при Девня са положени на дясната стра-

на и имат различна ориентация. Децата до 1 година както през ранния, така и през средния период на бронзовата епоха са погребвани в плитки ями под пода на жилището. Те са силно свити и са поставени направо в ямата или в специално приготвена за целта урна /с. Езеро, Казанлък, Нова Загора/.

Най-старите засега могилни погребения, засвидетелствувани на територията на Северна България, се отнасят към началото на бронзовата епоха. Надгробните могили от този период са насипвани обикновено върху ниски възвишения. В повечето от тях има по едно централно и няколко вторични погребения.³⁷ Централните погребения са извършени в квадратни или правоъгълни ями, понякога облицовани с дървета и покрити отгоре с плътни наредени една до друга дървени греди. Умрелите са полагани по гръб с опънати ръце и силно свити в коленете крака, на лявата или дясната страна. В повечето случаи скелетите са оцветени с червена охра, с която вероятно бил намазан целият труп на покойника. Най-често те са ориентирани с глава на запад или северозапад. Повечето от тях са лишени от гробен инвентар. По-късно на различни места и дълбочина в насипаната над гроба пръст са извършвани други погребения, които по ритуал не се различават от централното. По гробните съоръжения и ритуал тези погребения са ново явление, което няма връзка с културите, развивали се на територията на България през халколита и началото на бронзовата епоха. По своя характер те са много близки на най-ранните могилни погребения в Северното Черноморие. Това обстоятелство говори за проникване на отделни групи степни племена, принадлежащи на древноязната култура, и то на сравнително ранен етап от нейното развитие.³⁸

В надгробните могили в Северозападна България /с. Търнава, Врачанско/ са открити погребения, в които липсва първоначалната примитивност, характерна за най-старите степни групи. Тук най-добре се проследява смесването на различни културни елементи. В погребалния обред се запазили все още някои степни традиции, но сред сравнително богатия и разнообразен гробен инвентар се намират глинени съдове, чиито форми са несвойствени за източноевропейските степи. Те са характерни както за централноевропейските, така и за егейско-анатолийските раннобронзови култури. Освен това в тези надгробни могили наред с полагането на трупове за пръв път се среща и изгаряне на трупове, което също не е характерно за степите.

Могилни погребения с хокери, в някои от които има късчета от червена охра, се срещат и в Юж-

на България, но изглежда, че те са от по-късен етап на бронзовата епоха.³⁹

Засега на днешната територия на България е известно само едно погребение, което въз основа на гробния инвентар може да се отнесе към средната бронзова епоха. То е открито в Ловеч и е силно разрушено.⁴⁰ Заедно със свития скелет на умрелия е погребано и куче. Гробът бил покрит с поставени в куполовиден ред обли речни камъни. Освен глинени съдове в гроба са намерени бронзова кама, златен нит, предназначен за прикрепване на дръжка от нетраен материал към камата, и златна спирала.

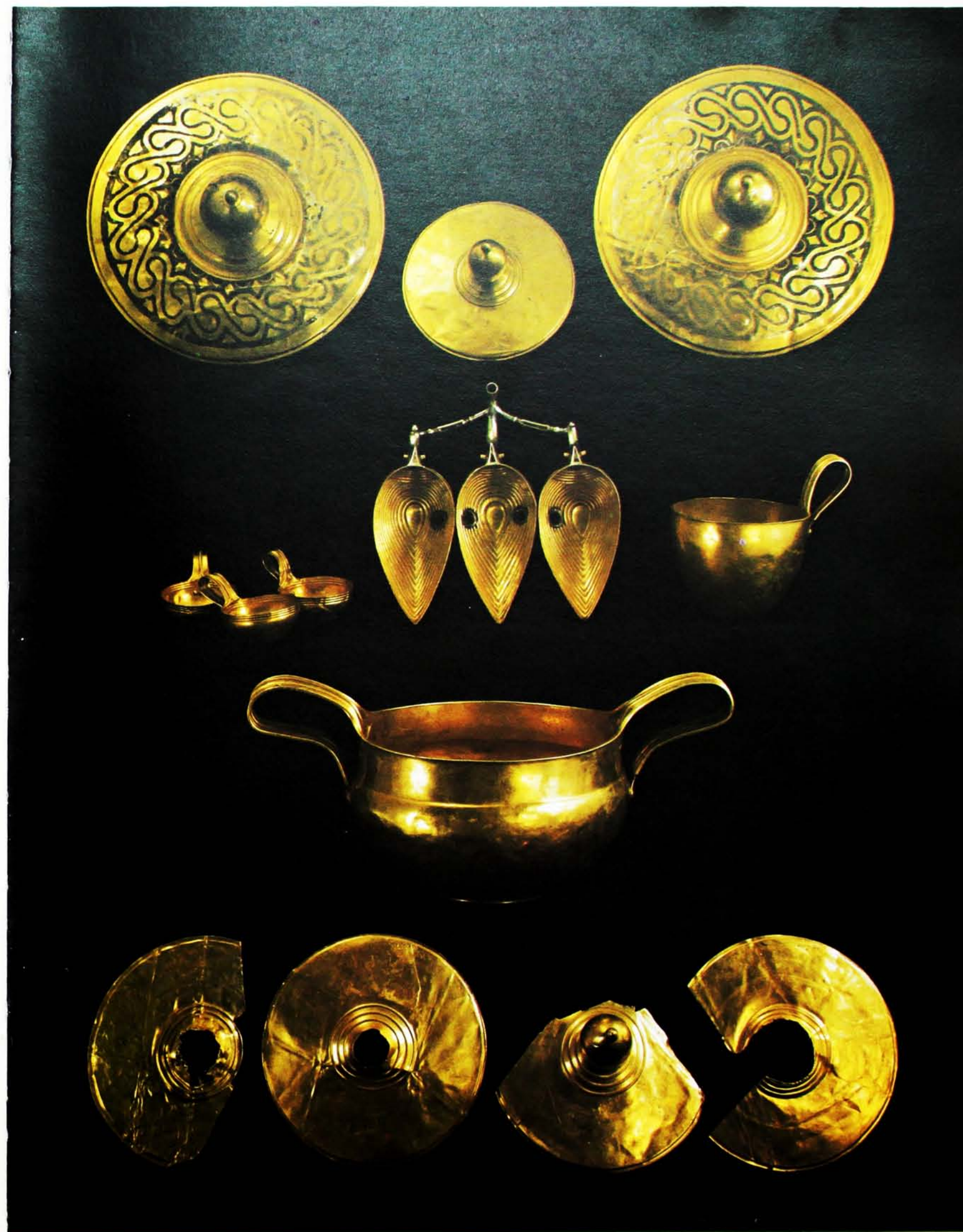
През късната бронзова епоха погребенията в северозападната част на България се извършвали в големи некрополи чрез изгаряне на трупове. Изгорените кости и пепелта са поставяни в погребални урни, покрити с глинени паници. В самите урни и около тях като гробен инвентар са поставяни глинени чаши, кани, паници, човешки и животински фигурки, богато украсени и инкрустирани с бяла материя. В някои от урните имало и глинени модели на култови бравички, каменни мъниста, бронзови накити и ножчета.

Всички приведени данни свидетелствуват за сравнително богатия духовен живот на племената, обитавали днешната територия на България през бронзовата епоха.

6. Културни връзки и взаимоотношения със съседните области

Настъпилният подем в материалната култура през бронзовата епоха допринесъл извънредно много не само за разширяването на междуплеменните връзки, но и на връзките и взаимоотношенията с подалечните области. През бронзовата епоха те имали своя специфика, която ги отличавала съществено от връзките през предидущите епохи. Ако през ранния период на неолита се забелязва известно влияние на напредналите предноазиатски центрове с развито произвеждащо стопанство върху днешната територия на България, а посредством

Златно съкровище, открито край с. Вълчитрън, Плевенски окръг /т.нар. Вълчитрънско съкровище/. Състои се от 13 съда — голям дълбок съд с две дръжки, една голяма и три малки чаши с по една дръжка, троен съд, два големи и пет по-малки диска. Всички предмети са изработени от масивно злато и общото им тегло е 12,425 кг. Съдовете са били използвани при култови церемонии. Съкровището е най-забележителният паметник на изкуството от късната бронзова епоха в Тракия /XIII—XII в.пр.н.е./. Национален археологически музей — София

нея и на Европа изобщо, то през късния неолит и халколита тези влияния слабо се чувствуват. Развитието на балканските земи, в това число и на българските, станало по-самостоятелно. Сега те от своя страна влияели на по-изостаналите области в Централна и Източна Европа. Културните връзки с тези области се активизирали още повече, но придобили вече взаимен характер.

През ранния период на бронзовата епоха се засилили връзките и взаимоотношенията с егейския свят и особено със Северозападна Мала Азия. През този период част от откритите каменни и метални оръдия на труда и оръжия, основи на жилища с общи дълги стени, глинени съдове, погребения, накити и особено глинени лъжички, котви, куки и прешлени за вретено намират абсолютно точни аналогии сред находките от раннобронзовите селища в Мала Азия и Егейските острови.⁴¹ Това обстоятелство показва, че през ранната бронзова епоха по двата бряга на Егейско море се развивала единна култура. Земи южно от Стара планина нямали разграничителна линия с егейската култура. Тази област, включително и Халкидическият полуостров, била център, където се събирали културните влияния от юг и север. Наред с многобройните елементи, общи за днешните български земи и егейско-малоазийската област, в пластовете на селищата от ранната бронзова епоха се срещат и някои елементи, характерни за раннобронзовите култури както в Средното Подунавие /Баден Костолац/ и Долното Подунавие /Коцопфени, Черна вода III, Глина III, Фолтешци/, така и в Северното Черноморие.⁴²

Културата през средния период на бронзовата епоха в България имала сравнително самостоятелно развитие. Тя оказала значително влияние на културите в съседните земи /например на културата Бубани – Хум III в Югославия/. Глинени съдове от късния период имат много по-близки аналогии със съдовете, открити на север от Стара планина и Дунав, отколкото с тези от Северозападна Мала Азия. Самостоятелното развитие на културата в днешните български земи, което започнало през средната бронзова епоха, сега се задълбочило и обхванало много по-голяма територия.⁴³ Необходимо е да се подчертае, че по същото време е налице и активизиране на връзките между днешните български земи и континентална Гърция. От двете страни на Стара планина са изработвани бронзови мечове и върхове на копия, които намират точни паралели само сред микенското въоръжение. Същото важи и за двойните брадви, които се откриват заедно с кухи бронзови брадви. В процеса на извършващите се през бронзовата епоха взаимодействия на територията на Бълга-

рия принадлежала ролята на най-важното звено, свързващо малоазийско-егейския район със земите по средното и долното течение на Дунав и Централна Европа.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАСЕЛЕНИЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. ЕТНОГЕНЕЗИС НА ТРАКИТЕ 1.

Етнически произход на населението на Балканския полуостров

Балканският полуостров е тясно свързан в историко-географско отношение със земите на Предна и Мала Азия и с Кавказко-Черноморския басейн. Тези земи са едно от ключовите места в общата теория за произхода на индоевропейците. В научните проучвания от XIX и първата половина на XX в., в които доминираха реакционните схващания на немската езиковедска школа, се приемаше, че т.нар. индоевропейска прародина се локализира в Северна Европа и Прибалтика. Оттам именно започнало разселването на индоевропейските групи, които покорили и асимилирали завареното в цяла Европа предииндоевропейско население. Тази теория не може повече да се поддържа след големите открития в областта на археологията и езикознанието, които очертаха друга етническа картина на Югоизточна Европа и егейския свят, едни от люлките на европейската цивилизация.

Преди всичко се изясни, че въобразяемата прародина на индоевропейците не може да се локализира в един определен район и още по-малко в Северна Европа и Прибалтика, тъй като обитаваната от индоевропейците територия в Азия не може да бъде населена с групи, идващи от този район. Затова днес се приема, че идеята за „прародина“ не може да бъде защитена и че процесът на индоевропеизация следва да се търси едновременно върху огромна територия, която обхващала части на Централна, Източна и Югоизточна Европа, а също така и някои райони от Мала Азия в Азиатския континент. Процесът на индоевропеизация е свързан и обусловен от вътрешно движение на племенни състави в цялото това огромно пространство.¹

Подобно схващане вече сближава с идеята за евентуалната автохтонност на групите, които постепенно са се индоевропеизирали до онази степен, при която те могат да бъдат доловени във веществните и в писмените извори. Това е от особено значение за Югоизточна Европа, тъй като последните езиковедски издирвания показват убедително, че на нейна земя едва ли е имало предииндоевропейско население. По този начин се очертава една относителна компактност на обитаващите тези области племенни състави и на относително самостоятелно местно народностно развитие, което от неолитната епоха насетне се изяснява все повече при определени и по-ясни историко-материални условия. Етногенетичните процеси в Югоизточна Европа не могат да се основават единствено на т.нар. миграционна теория /преселване на етнически групи/, чрез която учените от предишните поколения се мъчеха да обясняват всички най-съществени явления на народностното развитие, като се започне от появата на човека, на *Homo sapiens*, на предполагаемото предииндоевропейско население, на самите индоевропейци и най-сетне на етнически обособилите се народностни групи. Преселвания е имало, но те не са могли през тази отдалечена епоха да ликвидират напълно по-старото население, части от което се е смесвало със завоевателите, които са били етнически близки до тях.

По силата на съществуващите схващания елинската народност се била оформила в хода и чрез миграциите от север най-малко на две последователни вълни. Първата довела ахейските племена, а втората — дорийските. Разселването на ахейците обаче не е факт на миграция, чийто епицентър се намирал извън очертаната голяма тери-

1. Бронзова рапира „микенски тип“ от с. Доктор Йосифово, Михайловградски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

2. Бронзов меч от Оряхово. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

3. Бронзова рапира „микенски тип“ от с. Долно Левски, Пазарджишки окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

4. Бронзов меч от с. Байкал, Плевенски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

5. Бронзов връх за копие от с. Саранци, Софийски окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

6. Бронзов връх за копие от с. Долно Левски, Пазарджишки окръг. Късна бронзова епоха. Национален археологически музей — София

тория, а, както изглежда, резултат от вътрешни племенни движения. Появили се през III хил., те достигат през II хил., особено в неговата втора половина, след западането на критската цивилизация, висока материална култура. Тя е известна с разкопките на редица силно укрепени центрове в Гърция, между които особено място заемат Тиринт, Пилос, Микена. По името на Микена тя е известна и като микенска цивилизация. Носители на предкласическия гръцки език, документиран в надписите с т.нар. линейно писмо Б, което вече е разчетено, те играли голяма икономическа и политическа роля в егейския свят. Тяхното влияние обхванало Мала Азия, егейския свят, Егейските острови, о. Крит, засегнало южните и източните области на Балканския полуостров, о. Сицилия и Южна Италия.

Значителни промени в етническата картина на Югоизточна Европа и Мала Азия настъпили в последната четвърт на II хил., когато започнало разместване и преселения на тук живеещите етнически групи, породено от неизвестни причини. Това е т.нар. егейско преселение. За древна Гърция това е време, когато се появили последните гръцки племена — дорийците, оттам и названието на това движение дорийско преселение, осъществило се около едно столетие след Троянската война, т.е. около XII в.пр.н.е.²

Ролята на дорийците през този период е особено важна, защото тяхното движение било съпроводено с появата на желязото в Гърция. Те самите били въоръжени с железни оръжия. Но до толкова, доколкото местното развитие на металодобива и металургията в Югоизточна Европа довело по самостоятелен път до опознаването и употребата на новия метал, един друг аргумент в подкрепа на миграционната теория отпада. Дорийското преселение, което протекло в посока север — юг, не било миграция на племена, идващи от предполагаемата „прародина“ на индоевропейците, а закономерно вътрешно племенно движение, което, както и другите, се породило през този период от дълбоките промени в развитието на производителните сили и в общата икономическа структура на Югоизточна Европа.

Дорийските племена унищожили старите микенски центрове, средища на бронзовата култура. Старото население не било напълно избито. Част от него се заселили по островите и в Мала Азия, други се слели с новодошлите и им предали много от своите производствени и културни традиции, трети били покорени изцяло и превърнати в зависимо население.

Тези промени довели до разместване и усядане на гръцките племена, което станало в първи-

те векове на I хил.пр.н.е. и което се превърнало в основа на по-нататъшното обществено-икономическо и политическо развитие на гръцката народност. Тя се консолидирала в трите си основни области — континентална, островна и малоазийска Гърция, — в три основни пласта от север към юг: еолийци, йонийци и дорийци. Най-бързо се развили и достигнали до висока степен на икономическо и политическо развитие и на духовна култура йонийските племена, населяващи западното крайбрежие на Мала Азия /градовете Милет, Ефес и други/ и п-в Атика, където била разположена Атина.³

Аналогично развитие на народностите в границите на споменатата обширна територия се установява и при произхода на другите етнически групи, чиито етноними се появили в сигурни писмени извори едва към края на II и началото на I хил.пр.н.е. — илири, мизи, дардани, пеони, фриги, траки.⁴

В последно време бе подложено на преоценка становището за нашествието на илирийските племена в западните краища на Балканския полуостров. Въз основа на старите възгледи за индоевропейската „прародина“ в литературата се поддържа мнението, че илирийските племена, обитаващи пространството на запад от поречието на Морава и Вардар до адриатическия бряг, са дошли на две вълни в края на II и началото на I хил. пр.н.е.

Напоследък югославски и главно албански учени установиха очевидна приемственост в материалната култура и отчасти в поселищната система между бронзовата и ранножелязната епоха в илирийските предели. Това дава основание да се смята, че и тук не се наблюдава коренна промяна в народностния облик на областта и че местното самостоятелно развитие на племената е довело до окончателната консолидация на илирийския племенен състав в началото на I хил.пр.н.е. Схващането, разбира се, не изключва присъствието на миграционни елементи с по-голям или по-малък дял в етногенетичния процес, но имигрантите отново, както и в Елада, представляват част от общия индоевропейски местен състав, разположен върху изследваната територия. Тази констатация е особено важна, защото се подкрепя и за тази област от езиковите проучвания. В илирийските предели действително не могат да бъдат забелязани никакви сериозни езикови следи в топонимията, хидронимията и оронимията от предииндоевропейски или от неиндоевропейски езиков слой.⁵

Въз основа предимно на езиковите данни се приема, че мизите, обитавали през бронзовата епоха северозападните предели на южнодунавските

земи от течението на Морава на изток и отчасти в откъснудунавските области, излъчили значителни преселнически маси в югоизточна посока с крайна точка Горна Месопотамия, където името им, изглежда, е било отразено в асирийските клинописи. Никакви писмени, езикови и археологически свидетелства не позволяват да се мисли за население, което е предхождало мизите в техните първоначално обитавани области, и по всичко личи, че техният племенен състав е придал окончателния индоевропейски облик на цялата област. Остатъци от диалекта на мизите са документираны както в северозападните предели на бъдещата Тракия и южно от Карпатите, така и в Егейските острови. Това са главно топонимични данни в някои говори в Мала Азия. Присъствието на долнодунавските мизи в Мала Азия е обилно засвидетелствувано от писмените извори за I хил.пр.н.е., което най-добре се вижда от дълбоко вкорененото се наименование на Малоазийска Мизия, област, чиито граници получили през римската епоха окончателно административно утвърждаване.

Индоевропейски характер има и езикът на фригите, който според някои учени е дори диалект на тракийския. Известно е, че фригите са най-старото засвидетелствувано население в областта на двуречието Струма — Вардар към средата на II хил.пр.н.е. и след нея. Името на фригите е съхранено у гръцки автори от класическия период за същата област във формата „бриги“. Голямата част от племето се е изселила в Мала Азия по време на егейското преселение, където фригите изиграли голяма роля в етническото развитие. Следователно и в тази област на Югоизточна Европа най-старото засвидетелствувано местно население е от несъмнен индоевропейски произход.

Другите големи етнически групи в тази област са дарданите и пеоните, като части от тях взели също участие в движенията към Мала Азия пак по времето на егейското преселение, където са оставили следи в малоазийските езикови остатъци. Там преселилите се пеони били наречени меони. Досега не е установено със сигурност дали дарданите и пеоните са били напълно обособени в езиково отношение индоевропейски племена или са принадлежали към някои от основните народности на полуострова — към илирите или към траките. С траките ги свързвали през I хил. дълбоки политически и културни връзки. Независимо от тяхната етническа принадлежност обаче дарданите и пеоните безсъмнено са най-старото индоевропейско население по Струма и на запад от нея, което още Омир подробно описва.⁶

В този район през I хил. се появили и древните македонци. Относно техния етнически произ-

ход в научната литература се застъпват становища, които са крайно противоречиви и дори взаимноизключващи се. Едната теза за произхода на македонците застъпва гледището, че те представлявали клон от северногръцките племена. Нейните аргументи са почти изключително от езиково естество, но тъй като, общо взето, данните за езика на македонците не са особено убедителни и достатъчни, поддръжниците на тази теза използват предимно имената на македонските царе. Най-сериозният довод срещу формулираното становище е обстоятелството, че имената на царете в същност биха могли спокойно да бъдат заети от гръцки език в хода на една естествена елинизация на върхушката.

Другият възглед внушава хипотезата за негръцкия произход на населението на страната. Според нея македонците са напълно обособена в народностно отношение племенна група, която се разграничава по съвкупността на етнокултурните си белези и от елините, и от траките, и от илирите. Основанията за такова твърдение са също от езиково естество и се извличат предимно от текстовете на онези антични автори, които по различни поводи споменават за това, че македонските царе и специално Александър III Велики не е говорил на войниците си на гръцки, а на техния роден език. Текстовете на тези автори обаче не съобщават дали този „роден“ език не е чисто и просто говорът на населението, който естествено не се е използвал в двора на македонските царе и още по-малко в двора на самия Александър. При това положение ще се получи една съвсем обичайна картина, която представя елинизираната македонска аристокрация в езикова антитеза спрямо масата от селяни-войници, които ще говорят своя собствен език. Какъв е този език обаче, не може да се каже въз основа на използваните сведения.

Необходимо е етногенезисът на древните македонци да се разглежда, като се държи сметка за всички писмени и веществени данни и за всички конкретни исторически условия. Омировият епос не познава нито географското, нито политическото понятие Македония, нито пък отбелязва името на древните македонци. У Омир се среща името Ематия,⁷ което означава равнинната и плодородна част, затворена между Халиакмон /дн.р. Бистрица/ и Аксий /дн.р. Вардар/. Опитите да се извлече името Ематия от гръцки език не доведоха до успех, пък и приписването му старогръцко съдържание — пясък, пясъчливи, пясъчливо крайбрежие — съвсем не отговаря на облика на плодородната равнина. Певците от Омировия епос са наричали бъдещата Македония с по-старо име, което не е от гръцки произход и което по-късно било грецизи-

рано. Трудно е да се установи точният произход на наименованието, но поне е ясно, че той не е гръцки, а вероятно тракийски.

Към такива заключения ни отвеждат и някои сведения, почерпани от разказите за подвизите на митичния цар Ематин, който според античните схолиasti бил дал името на страната и който фигурира в митографския, следователно късно изработен списък на македонските царе. Този Ематин се споменава и в други легенди, и то като владетел на обширната област Пиерия, чиито име и население са тракийски. Гръцките и римските поети от елинистическата епоха, които са разполагали с много повече косвени, митологически и преки исторически сведения за ранните етнокултурни връзки между Тракия и Троада, говорят и за делата на няколко троянци с името Ематин, което добре се свързва с многобройното тракийско население на малоазийската област, появило се там далеч преди преселването на витините от долината на Струма.

Един от митичните владетели на о. Самоотраки от предгръцкия период на острова, период, който несъмнено спада към времето на т.нар. от Диодор тракийска таласократия, се наричал Ематин. Това име се предава и във формата Ематий, и то като баща на Брусос и Галадрос. Името Брусос се извежда правомерно от името на племето бруси, което живеело в областта край брега на Солунския залив и което е несъмнено тракийско племе. При това същият етноним е напълно покрит от етноними, топоними и антропоними във Витиния, където дори царе от елинистическата епоха носят името Прусий.⁸

Тракийското селище Ойсиме, което се споменава още у Омир, се намирало недалеч от устието на Вардар и впоследствие било преименувано в Ематия⁹/Ематидя/. По името на тракийското племе ситони средната част на Халкидическия полуостров е наречена Ситония.

Към края на бронзовата и в началото на желязната епоха населението на наречената по-късно област Македония било много пестро в етническо отношение, с подчертан тракийски облик. През I хил. между долното течение на Вардар и Струма живеели тракийските племена миглони, крестони, бизалти, малко по-на изток били медите, едоните, одомантите, синтите и др.

Името на древните македонци се среща за

Скални дискове във високопланинската тракийска крепост при Тополовград. Изсечени са върху източната част на скалистата верига от зъбери, които сутрин озарява изгряващото слънце

първ път на гръцки език в края на VII в. пр. н. е. Споменава се и име на герой Македон в един от фрагментите на Хезиод.¹⁰ Името Македон у Хезиод се носи от един герой, който бил роден заедно с брат си Магнес от Зевс и от Туюя, дъщерята на Девкалион. Според този фрагмент двамата синове на Зевс, родени от Девкалионовата дъщеря, били страстни конеукротители и обитавали „земите при Пиерия и Олимп“. Двата митически герои са в същност персонифицирани обобщени образи на тракийски вождове от Омировата епоха, които живеели именно в крайбрежната област и се славели като конни бойци.

Не е възможно антропонимът, извлечен от Хезиодовия фрагмент, да обясни по-късния етноним, който очевидно произхожда от друг корен. Действително много по-лесно е обяснението на етнонима на македонците от гръцкото прилагателно *makednós*, което на български означава „висок, дълъг, снажен, едър, строен“ и др. Като се има пред вид какъв е географският облик на страната — висока и планинска, — няма съмнение, че името на нейните обитатели и нейното собствено име се появили в гръцката литература не чрез грецизирането на едно усвоено от елините местно название, а обратно — чрез пренасянето на гръцката представа за страната върху нея самата и върху жителите ѝ.¹¹

Затова въпросът за етническата принадлежност на древните македонци не е решен окончателно. Още самите гръцки наблюдатели — и то не само отявлените политически противници на Македония като Демостен, но и промакедонски настроените автори като Исократ — гледали на македонците като на варвари /т.е. неелини/. Разликите между гръцкия свят и страната между Бистрица и Вардар били, разбира се, много големи и цяла серия писмени сведения изрично подчертават, че такава разлика съществувала и в езика. Малобройните остатъци от езика на древните македонци, които днес са се запазили, не са достатъчни, за да се реши категорично дилемата, дали македонският език произхожда от някой северногръцки диалект или не. При това запазените остатъци могат да бъдат отнесени и към един сравнително късен период от развитието на езика, когато той неизбежно и в особено важни културни и политически сфери се е грецизирал — например календара или политическата терминология, или имената на македонските царе. Вярно е, че имената на македонските царе са гръцки и по своя строеж и фонетика напомнят особеностите на северно-тесалийските /ахейските/ диалекти.

Според легендата македонската династия произлиза от Аргос в Пелопонес и затова тя се на-

рича династия на Аргеадите. Освен това археологическият материал също показва връзка между некрополните находки от долината на Вардар и Тесалия. Но всичко това е по-скоро доказателство за евентуално движение на племенни групи от юг на север, които са се втели в етническия състав на страната, били са най-многобройни в племенната върхушка и са предали и онзи политически облик, който е отразен в гръцката литература. Това също така може да бъде доказателство за значителни културни и политически влияния с обща посока юг — север, засвидетелствувани за цялото Егейско крайбрежие на Тракия през първите столетия на I хил. пр. н. е. Този процес е усилен от ранната колонизация на Егейското крайбрежие, благодарение на която периферията на гръцкия културен кръг могла да се измести далеч на север и по естествените излази на долините на реките дори да упражни влияние в отдалечени области.

В Македония от класическата епоха се забелязват и илирийски следи, и то дори в някои имена на жени от македонската племенна върхушка, където те се появяват като заемки или пък са носени от принцеси, произхождащи от Илирия.

Етническата принадлежност на обитателите на Македония е сложен въпрос, който не може да бъде изцяло решен в полза само на една от възможните съставки на племенната група. Може да се допусне, че основният състав, формиран към края на II хил. пр. н. е., спада към трако-фригийския кръг и че впоследствие той бил прорязан от инфилтрации, които, общо взето, били повърхностни и които били носители на една елинизация, засегнала главно политическата върхушка.¹² Този процес е напълно естествен и най-добре се вмести в историческата обстановка на страната. Като историко-материално и етнокултурно цяло обаче Македония била напълно обособена от Гърция в почти такава степен, в каквата е и Тракия, независимо че в редица сфери останала винаги много близка до елинския свят.

Общият преглед на населението от Балканския полуостров, представено от най-компактните и от най-добре засвидетелствуваните в изворите племенни групи — елини, илири, мизи, фриги, дардани, пеони и македонци, — показва, че автохтонното народностно развитие се разгръща на базата на индоевропейския слой обитатели, покрил цялата огромна територия южно от Карпатите с Балканския полуостров, Егейските острови, Мала Азия, части от Предна Азия и Кавказко-Черноморския басейн. Тези обитатели не са изолирана група индоевропейци сред неиндоевропейско население, а тъкмо обратното — те образуват клон на индоевропейската народностна общност в цялото

пространство и са единствено достоверно документирани във всички видове извори. Следователно обликът на населението на Балканския полуостров е напълно индоевропейски независимо от ясните езикови и културни разлики между племенните състави, които се долавят през II — I хил. пр. н. е.

2.

Произход на траките

Археологическите материали и наблюдения показват по безспорен начин, че от началото на новокаменната до края на медно-каменната епоха в културно-историческото развитие на племената, които населявали България, е съществувала приемственост. През това време в Тракийската низина се развила една, и то много висока култура. Тази култура изживяла дълга еволюция и в известни моменти под влияние на различни вътрешни и външни фактори претърпявала изменения, които са я издигали на по-висок етап. Населението в новокаменната епоха не е проникнало отвън. То било местната основна етническа маса, сътворила високата материална и духовна култура, която цъфтяла през посочените две праисторически епохи. В подкрепа на това схващане са и данните на палеоантропологията. Според тях — и този извод е валиден и за другите народностни общности, разгледани в предишния параграф — основната маса на населението на Балканския полуостров е от местен произход. Палеоантропологията показва обаче, че през различни периоди на новокаменната, медно-каменната и особено в началото на бронзовата епоха, а понякога и през следващите епохи в местното население се вливали малки или по-големи етнически групи, идващи от различни посоки и предимно от север. На тях вероятно се дължало присъствието на чужди расови типове сред автохтонното население.¹³

Археологическите и палеоантропологическите данни могат да се използват за по-сигурни етнически характеристики само тогава, когато се свържат и осмислят с езиковите сведения, защото всички народностни имена са от езиково естество и представата ни за народност се изгражда окончателно само въз основа на езиковите наблюдения. Само топонимията и особено хидронимията, която е обикновено много устойчива при демографски промени, могат да дадат относително сигурни указания за етническата принадлежност на население, живяло в твърде отдалечени времена в дадена област. Тракийската ономастика се характеризира с речни имена, като Асамос — Осъм,

Атрюс — Янтра, Нестос — Места, Оский /Ойскос/ — Искър, Серме — Стряма, Стримон — Струма, Тонзос — Тунджа /Тъжа/, Утус — Вит, Хеброс — Марица, и др., планински названия, като Хемус — Емине — Стара планина, Родопе — Родопи, и др. и местни имена, като Енос, Арзос, Брендице, Германе — Джерман, Исмар, Пергам, Перинт, Сестос, Месамбрия, Полтимбрия, Селимбрия, Бендипара, Бесапара, Дризипара, Белиз, Буртудиз, Тарподиз и др. Това е тракийският топонимичен пласт. Никой досега не е могъл да докаже, че преди този пласт е имало в Тракия друг, по-стар от него, прединдоевропейски или изобщо предтракийски.¹⁴

Много от тези имена са засвидетелствувани от преди 2500 — 3000 години и са запазени до днес, макар и през този продължителен период от време в Тракия да са се извършили съществени етнически промени. Следователно има сериозни основания да се приеме, че поне част от имената са възникнали в една твърде отдалечена епоха.

Посочените местни имена и особено имената на по-големите реки се появили главно през онази епоха, когато населението започва да става многобройно, по-компактно, когато то изоставя чергарския живот и преминава към уседналост по време на възникването на примитивното земеделие, т.е. в началото на новокаменната епоха в Тракия. Според днешното състояние на изследванията върху праисторията на Тракия най-правдоподобна е тезата, че прадедите на траките обитавали пределите на Тракия още от началото на новокаменната епоха. От какъв произход било населението преди тази епоха — тракийско или предтракийско, — никой не може да даде отговор на този въпрос.

Миграционни движения в тези райони през разглежданата епоха са съществували и те не могат да се отрекат, но те не са в състояние да определят времето на заселването на траките в тракийските предели.¹⁵ През тази страна, която лежи на кръстопът между Европа и Азия, още от дълбока древност несъмнено са преминавали различни племена и племенни групи, които отчасти оставали тук на разни места за по-дълго или за по-кратко време. Тези движения безспорно оказвали различно влияние върху местните племена, но в никакъв случай не могат да се разглеждат като фактор с определено значение за оформяне на етническия облик на населението в Тракия.

Обобщените данни на археологията, палеоантропологията и езикознанието, които засягат произхода на траките, вестват напълно този проблем и изградената вече представа за етногенетичните процеси в Югоизточна Европа. От друга

страна, те категорично се противопоставят на миграционната теория като обяснение на промените в културата на дадена област с много по-обоснованата теза за културно-историческото развитие на дадено население. Траките, както и другите древни обитатели на Балканския полуостров и на Западна Мала Азия, били родствени племена, живели при почти еднакви природно-географски условия. При това положение откриването на нови средства за производство, появата на нови битови възможности или, общо казано, на нов начин на живот се извършвали почти едновременно или малко по-рано в някои области, малко по-късно в други, но независимо за всеки колектив. Това са именно откритията, които давали тласък за развитието на човешкото общество и които пораждали нуждата от племенни движения в условията на екстензивно развитие на производителните сили. Заедно с това са напълно възможни и културни въздействия между съседните и по-далеч разположените племена.

Това развитие не дава основания да се приема както миграционната теория като единствено обяснение за народностното развитие на траките, така и теорията за цялостната автохтонност на дадена племенна група. Досегашните проучвания засега посочват, че върху основата на един относително компактен автохтонен слой население, съсредоточен предимно в Тракийската низина, се разгръщат всички главни етногенетични процеси в Тракия с участието на индоевропейски миграционни елементи през новокаменната, особено в края на медно-каменната и отчасти през бронзовата епоха. Основният автохтонен слой от индоевропейски произход може да бъде определен заедно с миграционните елементи като население на бъдещите тракийски земи до бронзовата епоха.

Археологическите и езиковедските сведения показват, че през бронзовата епоха населението на древнотракийските земи изживявало постепенно процеса на окончателното оформяне на народността. Ето защо за периода на III – II хил. пр. н. е. е подходящо да се употреби терминът „пратраки“ за това население, още повече, че в самия край на II хил. пр. н. е. в Омировия епос за пръв път се появява и терминът „траки“. От това време насетне този термин постепенно се превръща в обединителен етноним за населението между Карпатите и Егейско море и между Черно море и поречията на реките Морава и Вардар, население, говорещо сродни или близки диалекти на един език.

Етногенетичните процеси, които изживяло населението на тази част на Балканския полуостров, определена по-късно историко-географски от гръцките автори като Тракия, били твърде

продължителни и сложни и обхващали фактически времето между новокаменната и ранножелязната епоха. В периода между VI и края на II хил. индоевропейците, обитатели на страната, постепенно се тракизират, т. е. окончателно придобили етническият тракийски облик, езиково обогатен от нашироко разпространения тракийски език, облик, който е отразен в етнокултурните описания на елинските автори и в епиграфските паметници. Най-вероятно е някое от тракийските племена, които населявали егейската зона на древнотракийските земи, да е носело име, наподобяващо името, което чули и предали до наши дни най-напред певците от Омировия епос. Това племе, или племенна група, се наложило най-рано на гръците от Омировата епоха с някои свои характерни черти или пък просто поради факта, че то живеело в близко съседство с гръците.¹⁶

Значението на общото племенно-етническо име на траките е неизяснено. Произходът на това име обаче, както и произходът на имената на отделните племена и племенни групи е ясен. Племенните названия на всички траки говорят недвусмислено за техните индоевропейски етнически-езикови корени.

3. Траките в Мала Азия и егейския свят

Етнически и културно-исторически връзки между централната част на Балканския полуостров и Мала Азия /в частност северозападните области/ съществували в новокаменната и медно-каменната епоха. В географско отношение Западна Мала Азия била значително обособена от централните части на полуострова и в една или друга степен по-тясно се свързвала с островна Гърция и най-близките области от Балканския полуостров. Проливите между двата континента не представлявали сериозна преграда, а по-скоро удобна връзка, по която се осъществявали както проникването на културни елементи в двете посоки, така и непрестанни движения на различни племенни групи. Материалите от археологическите разкопки от Мала Азия отбелязват твърде осезателно за времето до началото на II хил. пр. н. е. по-голяма близост на западните райони в културно отношение с Балкано-Егейския басейн, отколкото с източните области и страните от Двуречието.

По-късно с развитието на бронзовата епоха разделението на Мала Азия на две културно-исторически области получило по-отчетлив характер. По това време централната част на полу-

острова започнала да поддържа връзки със земите от Северна Сирия и Месопотамия, докато западните райони се свързали още по-тясно с балкано-егейския свят. Някои историци отнасят към тази епоха формирането на Троя II, чиито хронологически рамки най-често се приемат за времето между 2400 и 2200 г. пр. н. е. Засега се предполага, че населението на Троя II било свързано по произход с населението от земите, които в по-късно време получили географските наименования Тракия и Македония, но много въпроси в това отношение не са окончателно изяснени. В тази връзка особено внимание заслужава да се обърне на сходството, което се забелязва между изделията от Троя II и някои находки от Тракия, Македония, Гърция и дори от области на север от Дунав, като Бесарабия и съседна Южна Русия.

Важно място в науката заема въпросът за етническият състав на населението от Троя VI и VII-a и съседните райони през втората половина на II хил.¹⁷ Обикновено се приема, че между Троя VI и VII-a не съществува рязка историческа граница, тъй като Троя VI рухнала в резултат на земетресение и била естествено продължена от т. нар. Троя VII-a, така добре описана в Омировия епос. Хронологическите рамки на това общество обхващат почти изцяло втората половина на II хил. — точно времето от 1600 до 1200 г. пр. н. е. Ако се съди по данните от Омировия епос, по време на Троянската война множество тракийски племена дошли в Мала Азия в помощ на Троя.¹⁸ Освен това Трояда и съседните области били населени с племенни маси, поддържащи близки връзки помежду си, като по този начин формирали ясно обособена общност. Всичко това е дало основание на някои изследователи да разглеждат населението на Трояда, представено в частност от Троя VI и VII-a, като население от балкански произход, свързано в една или друга степен с тракийската етническа общност. Известни доказателства в това отношение се забелязват както в археологическите материали, така и в някои данни от ономастиката и топонимията на Западна Мала Азия и някои райони от Балканския полуостров.

Първото исторически засвидетелствено проникване на население от тракийската етническа общност от Балканския полуостров в Мала Азия се отнася към средата на II хил. пр. н. е. Обикновено се приема, че по това време започнало раздвижването на племенните групи на мизите, част от които напуснали района на Долнодунавския ба-

сейн и прекосявайки Балкана и Протоците на няколко етапа, се установили в Мала Азия. Тук те уседнали в съседни на Трояда области, които в последствие получили името Мизия. Към епохата до началото на Троянската война се отнася и преселението на армено-фригийските племена, които също се установили първоначално в северозападната част на Мала Азия. Тук се появила и областта с име Фригия.¹⁹ По всяка вероятност заедно с мизите или армено-фригите се преселили и дарданите, чието присъствие в Трояда е засвидетелствено и от Омировия епос.

До XIII в. пр. н. е. разселването на тракийските племена из Мала Азия протичало с бавни темпове и имало в много отношения мирен характер вероятно поради временната близост на разселващите се групи и относителната им слабост във военнополитическо отношение. Това разселване не предизвикало големи политически изменения и не създавало възможности за такива до периода на Троянската война. Хетските текстове до времето на загиването на държавата през XII в. не съдържат никакви сведения за каквато и да е сериозна опасност от северозапад. Напротив, хетското военно внимание било насочено до този момент към Сирия, което е доказателство за относителния покой в Северозападна Мала Азия, където движението на племената било прието, изглежда, като проява на вътрешен живот на включения в обширната хетска федерация тракийски свят от този район на Мала Азия.

Към XIII в. пр. н. е. положението в Западна Мала Азия рязко се изменило. Троя и Трояда станали прицелна точка на военната експанзия на

Златен съд от София /кв. Казичане/. Ранна желязна епоха. Музей за история на град София

ахейците из Егейско море. Като се има пред вид неплодородният характер на Трояда и част от съседните области, интересът на ахейците към Троя може да се обясни както с цел грабеж, практика, твърде характерна за микенския свят, така и с определени трайни интереси поради ключовото местоположение на града. Освен че била разположена на място, където се кръстосвали търговски пътища от Египет, Сирия, Мала Азия, континентална и островна Гърция и Тракия, Троя заемала важно стратегическо място към подстъпите за Черно море. Краят на II хил. бил за микенска Гърция време, когато нуждата от употреба на желязото била поставена вече на преден план. Желязната епоха била за Мала Азия отдавна реално явление, което, изглежда, тласнало ахейците към южното крайбрежие на Черно море, известно с наличието на железни, златни и други метални залежи.

Троянската война като историческо събитие съвпаднала със започващите етнически промени и разселвания в Балкано-Егейския басейн.²⁰ Към това време се отнася началото на широки миграционни движения на племена, идващи в основното си мнозинство от Балканския полуостров, които раздвижили принудително и уседналото вече по тези места население. Писмената историческа традиция от малко по-късно време е запазила спомен за т.нар. „морски народи“ вероятно поради обстоятелството, че част от тях проявили малко по-голяма „активност“ по море, като дори достигнали до Египет. Това ново раздвижване се отразило в голяма степен и на установилите се преди това в Северозападна Мала Азия мизийски, арменско-фригийски, дардански и някои други племенни групи.

Натискът от Балканите и голямото раздвижване в Егейския басейн и Северозападна Мала Азия създали възможности за значителен етнически тласък към централните райони на Мала Азия като една от малкото най-удобни посоки на движение. Всичко това се оказало твърде неочаквано за Хетската държава, която немного преди това била в периода на най-голямото си военнополитическо могъщество. Етническият тласък, идващ от северозапад, не можел да бъде отразен. Независимо че всички тези движения нямали чак толкова бърз характер и създадената опасност да била възприета от хетския двор, не били намерени

Котва от крайбрежието на Аполония /дн. Созопол/ — II-I хил. пр.н.е. Градски исторически музей — Созопол

Меден слитък с форма на опъната волска кожа от с. Черково — Бургаски окръг. Втора половина на второ хилядолетие пр.н.е. Окръжен исторически музей — Бургас

никакви възможности за противодействие. Основните причини за това могат да се потърсят в отслабването на държавата по това време в резултат на продължителната напрегнатост на вътрешните сили на страната при близо двестолетните непрекъснати войни в Западна Мала Азия, Северна Месопотамия и Сирия. Немалка роля изиграло и обстоятелството, че появилото се движение от северозапад увлякло и значителна част от федеративите и съюзниците.

Днес все още не може да се каже със сигурност каква е относителната роля на племената от Северозападна Мала Азия при превземането на Хатушаш и унищожаването на държавата, но ролята на тракийските племенни групи била от първостепенно значение. След превземането на столицата и унищожаването на Хетската държава фригийските племена се задържали доста дълго в централното анатолийско плато, част от което впоследствие отстъпили под натиска на Асирия. Непосредствено след тези събития асирийските писмени документи дават сведения за движението по горното течение на Ефрат и дори по изток на т.нар. мушки, които много антични и съвременни автори отъждествяват или свързват с племенната общност на мизите.²¹ Пак по това време и малко по-късно следва да се отнесе преселването на арменските племена, твърде сродни по произход, език и култура с фригите, на изток към Кавказ, в зоната на източните части на Хетската държава и държавата Урарту, където постепенно се смесили с населението от този район.²²

Посочените движения от края на II хил. пр.н.е. изменили значително картината в Мала Азия и оказали силно влияние на историческото развитие през следващите столетия. След XII в. пр.н.е. движението на различни племенни маси продължило с по-слаби темпове докъм VII в., като през това време в Мала Азия проникнали още много други тракийски етнически групи.

След завладяването на Хетската държава централните области на Мала Азия се оказали във владение на фригите, които вероятно по това време били и най-мощната племенна формация сред племената от тракийската етническа общност на полуострова. Именно фригите създали първото по-сериозно държавно образувание и продължили държавно-политическите традиции по тези места. Постепенно фригите възстановили част от старите градски центрове и основали нови. Макар по археологически път да са разкрити доста фригийски средища, знаят се имената само на два града — Мидас и столицата Гордион /на около 100 км западно от Анкара/. Освен това фригийското присъствие е регистрирано и в редица други цен-

трове, като Богазкьой-Хатушаш, Аладжахьойюк, Пазарлъ, Алишар, Анкара, Кюлтепе и др.²³ Към 695 г. пр.н.е. с нашествието на кимерийските племена, дошли от Кавказ, фригийската държава била унищожена.²⁴ След последвалите безредици през 650 г. пр.н.е. Гордион и фригите попаднали под политическото влияние на издигащата се по това време в Западна Мала Азия държава Лидия с център Сарди. Един век по-късно Лидия и фригите били включени в пределите на огромната персийска държава.

Фригите оставили трайни следи в културно-историческото развитие на Мала Азия през първата половина на I хил. пр. н. е. Столицата Гордион, един от най-значителните градове в Мала Азия по това време, била обградена от висока каменна стена. Неотдавна бе разкрита и главната порта, твърде импозантна, с височина около 10 м. Дворците в Гордион са от тип мегарон и са построени главно от камък и дърво. Съществена особеност на архитектурната декорация е преобладаването на орнаменти с геометрични мотиви и каменни мозайки. Основните архитектурни комплекси се отнасят към VIII в. пр. н. е., когато фригите били в най-големия си културно-политически разцвет.

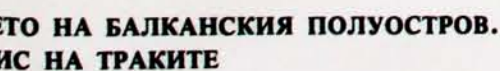
От тази епоха са останали много произведения на фригийското изкуство. Сред релефите и другите творби на изобразителното изкуство най-често се срещат мотиви с военни сцени, борба на бикове и лъвовете и др. Керамиката е богато украсена най-често с геометрични орнаменти, а така също и със сцени от ежедневиен живот, сцени с животни и др. От фригийската епоха в Мала Азия са останали повече от стотина могиленни гробници. Най-голямата от тях е край Гордион с височина 50 м и диаметър 300 м и обикновено се свързва с един от последните фригийски царе — Мидас.²⁵ Античната традиция и археологическите материали показват, че фригите били твърде големи майстори в металообработването.

Споменът за фригите останал дълго през следващите епохи сред народите на Мала Азия. Той намерил широко отражение и в гръцката историческа традиция. Освен оригиналният принос и самостоятелната роля, която играли в живота на Мала Азия, фригите изпълнявали и ролята на междинно звено между древноизточния свят, който, както никога дотогава, проникнал така близо до Европейския континент, и между балкано-егейските цивилизации, които през тази епоха излезли на по-широк географски фронт.

С голямо значение и по-резултатно се оказало започналото в края на VIII в. и завършило, както изглежда, през VII в. пр. н. е. преселение на голямата племенна съюз на тракийските витини от

В края на II хил. по време на етническите движения на Балканите многобройни тракийски племена проникнали в цяла Северна Гърция и прекосявайки Тесалия, се озовали в Средна Гърция и Пелопонес. Присъствието на траки в Тесалия, в Беотия, в Атика и дори на о. Евбея е засвидетелствувано изрично не само от античните гръцки историци, но е отразено и в топонимията на тези области, както и в редица гръцки митове. Във Фокида митологията поставя тракийския цар Терей, а една гръцка легенда дори приписва на траките въвеждането или подобряването на земеделието в

Тракийски племена и гръцка колонизация /VIII–VI в. пр.н.е./

Атика.

Тракийски племена се прехвърлили по островите на Егейско и Мраморно море /Пропонтида/. Особено плътно било тракийското население по островите, разположени в северната половина на Егейско море. Тези райони на Егея били наречени отрано Тракийско море. Неслучайно и някои от тези острови носят тракийски имена. Така островът Самотраки, т.е. Самос тракийски, се наричал още Саонесос, т.е. остров на саите, които били едно от най-рано проникналите в басейна на Егея тракийски племена. От тракийски произход е и името на о. Имброс. С траки били гъсто населени не само о. Тасос, но и островите Лемнос, Наксос, Лесбос /Митилена/ и др. Тракийски Херсонес, т.е. Тракийски полуостров, се наричал на гръцки и днешният Галиполски полуостров. Тракийски Боспор, т.е. Тракийски проток, било името на днешния Босфор. В посочените и редица други данни от областта на историческата география е отразен правдиво и нагледно един от най-връхните периоди от разселването на траките. Още тогава населението не само на Халкидическия, но и на Галиполския полуостров, както и населението по двата бряга на Протоците, които свързват Черно с Мраморно и Егейско море, а чрез него и със Средиземно море, имало подчертано тракийски етнически облик. Това огромно по своята пространственост разселване на тракийски племена произвеждало неотразимо силно впечатление на старите гръци. Израз на това впечатление е старинната гръцка легенда за някогашното морско господство /на гръцки таласократия/ на траките.

Траките останали господари на морето след Троянската война и тяхната таласократия траяла 79 г.²⁸ Независимо от това, че в случая става дума за легенда, заслужава да се изтъкне, че от негръцки племена, които населявали тогава Балканския полуостров, единствено траките се споменават в дадения случай като таласократи, т.е. като господари на моретата. Няма съмнение, че необикновеното по своя обхват разселване на траките през XII – XI в.пр.н.е. е породило тази легенда, която старателният Диодор намерил в съчиненията на гръцките митографии и преразказал в своята „Историческа библиотека“. В тази легенда се съдържа зрънце от историческата истина. В нея е отразен фактът, че траките тогава се разселват не само по континенталната суша на Балканския полуостров, в указаните вече морски райони, но също и в югоизточна посока – към Мала Азия.

Постепенно обаче тези траки попаднали под по-силното икономическо и културно влияние на елините и се претопили, като оставили доста следи в топонимията и в преданията.

4.

Тракия и тракийските племена през I хил.пр.н.е.

С името Траике /Thraike/, съответно Треике /Threike/, по-късно Треке или Траке /Threke/ старите елини наричали най-общо земите, които се намирали на североизток от населяваните от тях области на Балканския полуостров. Населението било означавано с понятието Тракес /Thrakes/ – траки. Представите на певците от Омировия епос, които първи отбелязали това име за страната – Тракия, били крайно ограничени в северна посока. Тогава те разбирали само тясната ивица земя по брега на Егея, Пропонтида /Мраморно море/ и по двата бряга на Хелеспонта /дн. Дарданели/. Те отбелязали и племената, които живеели там.

Постепенно обхватът на понятието Тракия се разширил, но и през VII в.пр.н.е. неяснотата върху действителните предели на Тракия в гръцката етногеография продължавала. Хезиод знаел вече за съществуването на Дунав, но не споменава Стара планина, Родопите, дори и Марица. Той познавал обаче реките Стримон /дн. Струма/, Несос /дн. Места/, Артеск /дн. Арда/. Познавал също студения северен вятър Борей, който „налитал през коневъдната Тракия“.

Повече и по-изобилни сведения за траките и за Тракия навлезли в гръцкото историческо предание, след като започнала гръцката колонизация и били създадени многобройни колонии през VII – VI в. по цялото крайбрежие на Тракия.²⁹ Сега вече с понятието Тракия се означавала областта между Дунав, Черно, Мраморно и Егейско море и възникналата по-късно държава Македония. През тази епоха, както се вижда от сведенията на Херодот и Тукидид, с траки била населена и тази зона по западната граница на Тракия, която била включена между реките Бронгос /тракийското име на дн. Морава/ и Вардар.

Крайните североизточни предели на областите, които били заселени с траки, се изясняват по археологически данни. Те разкриват тяхното присъствие не само на север от долното течение на Дунав, но и от долното течение на Тирас /дн. Днестър/.³⁰

Данните на топонимията се явяват също в подкрепа на археологията: античните имена на най-

Котви от крайбрежието на Аполония /дн. Созопол/ – II-I хил. пр.н.е. Градски исторически музей – Созопол

големите реки в тази област /каквито са Дунав и Днестър – Истрос и Тирас/ са от тракийски произход. Живеещите в тези области агатирси също са от тракийски произход.

Докато Хекатей /VI в./ разказвал в своята „Обиколка на света“ за Тракия в един статичен вид, то в „Историите“ на Херодот /V в./ тези сведения са дадени много по-раздвижено, с много повече подробности и уточнявания. Това е направено въз основа на големите военнополитически събития по време на гръко-персийските войни. Херодот сам пребивавал в Тракия и познавал много неща от лични впечатления. На най-големия историк на класическата древност Тукидид /края на V в./ се дължат множество ценни сведения и допълнения към сведенията на неговите предшественици за тракийските племена и техните землища, особено за Одриската държава. Тукидид пише за Тракия във връзка с най-значителното събитие в историята на елинските градове-държави /полиси/ през втората половина на V в. – Пелопонеската война, в която траките взели активно участие. Към тези основни сведения се прибавят и данните от Ксенофонт, особено в неговия „Анабазис“ /началото на IV в./, написан въз основа и на лични впечатления от неговия престой в царството на Севт II.

Историците от първата половина на IV в. /особено най-значителните – Ефор и Теопомп/ допринесли сравнително малко със сведенията за Тракия за обогатяването на нейната етногеография. Едва някои автори от елинистическата епоха начело с големия историк Полибий /II в.пр.н.е./ дават повече данни за етнографската картина и за политическата история на тракийските земи. Те били използвани в пълна мяра в „Географията“ на Страбон. Този забележителен учен, живял около началото на новата ера, обогатил дотогавашните познания за Тракия и нейното население посредством сведения, почерпани от изчезналите

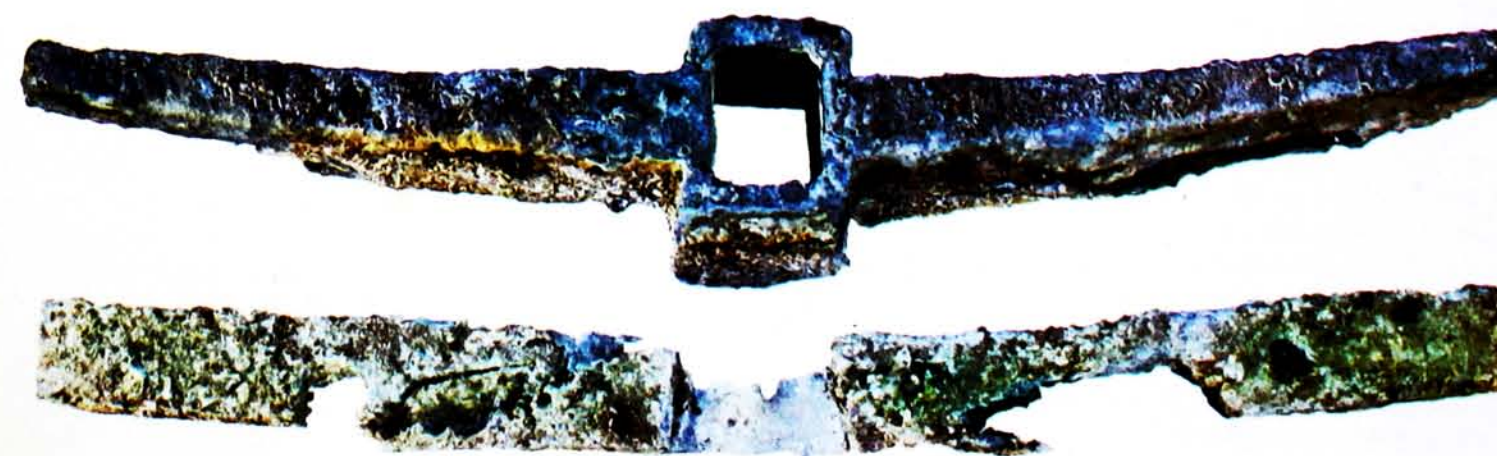
днес съчинения на гръцки писатели от елинистическата епоха, някои произхождали и от гръцките колонии по бреговете на Тракия.

Географското положение на племената в древнотракийските земи е известно от сведенията както на споменатите по-значителни писатели, така и на други допълнителни сведения от епиграфски, нумизматични източници, данни на топонимията.³¹ Локализирането на тези племена и уточняването на техните землища и граници е много трудно и понякога съвсем невъзможно. Някои от тези племена са съществували по-кратко време и са изчезнали, други са се претопили в по-големи етнически групи, името на трети се е разпростряло и обхванало повече траки.

През различните времена на I хил. етническата картина в Тракия се променяла поради различни икономически и политически причини. Разпространението на тракийските племена, което е известно и което се дава при разкриването на етногеографията на древна Тракия, посочва в географски ред местата, където те живели тогава, когато съществували и били отбелязани в писмените извори.

В Северозападната окрайнина на Тракия живеели трибалите. Тяхната племенна територия започвала някъде в Нишката област и завършвала в днешна Северозападна България. На север трибалите граничили с р. Истрос /Дунав/, по-точно с тесния пояс земи, населени с мизи. На юг те стигали тогава до предпланините на Стара планина, а на изток – до долното течение на Искър. Трибалите играли впоследствие значителна, макар и не всякога положителна роля в историята на древнотракийските земи. Към края на VII, през VI в.пр.н.е. и по-късно те се намирали все още на сравнително ниска степен на културно развитие.

Северозападният край от земите на трибалите се връзвал в землището на сигините, които населявали в същност тесни ивици земи по двата

брия на Дунав. Голяма част от западната периферия на древнотракийските земи южно от трибалите спирала на широк фронт в земите на дарданите. Тези племена били обединени в многолюден и мощен съюз, съставен от илири и по-малко от пеони. Като непосредствени съседи на трибалите по тяхната източна граница, която опирала на Искър, живели тракийските племена трери и тилатеи, които населявали главно територията на днешното Софийско поле.

По течението на Искър пак в посочения район, но след II в.пр.н.е. живеели сърдите.³² Разположени край планината Скомброс /дн. Витоша/, в югозападна посока те стигали до племенната територия на дентелетите. Областта, която се смята за племенно землище на дентелетите, отговаря на долината по горното и част от средното течение на Струма. По обхват тази област отговаря на днешното Кюстендилско и Станкедимитровско поле. По най-горното течение на Струма живеели агрианите, чиято племенна територия се вклинявала между територията на дентелетите /от север/ и на медите /от юг/. Агрианите, които били първоначално от пеонски произход, отрано били асимилирани от по-многобройните траки по тези места.

Медите /заедно със своите клонове/ били безспорно едно от най-многолюдните и силни западнотракийски племена.³³ Те представлявали племенен клон и един вид ариергард на витините. Поселищата на медите се намирали на юг от поселищата на дентелетите, по средното течение на землището на р. Стримон и нейното поречие, между днешното Кресненско и Рупелско дефиле. Благодарение и на планинския характер на своите земи медите проявили забележителна устойчивост по време на въоръжената съпротива, която оказвали на македонците, а по-късно и на римляните.

Придвижвайки се на изток към долината на Места, трябва да се отбележи, че откриваните тук паметници на материалната и духовната култура се приписват на живеещото по тези места мощно тракийско племе сатри.³⁴ Това били областите, включени между Пирин планина и средното и част от долното течение на Места. На север племенното землище на сатрите опирало до висока преграда, каквато представлявала Рила планина /вероятно ант. Донакс/. По този начин сатрите били отделени от западната окрайнина на племенното землище на бесите.

По горното течение на Места живеели диите, а по горното течение на Марица /Хеброс/ — диобесите. Двете племена представлявали клонове от бесите и се славели със своето умение да добиват и обработват металите. Второто племенно название на диите — махайрофори, което на гръцки означа-

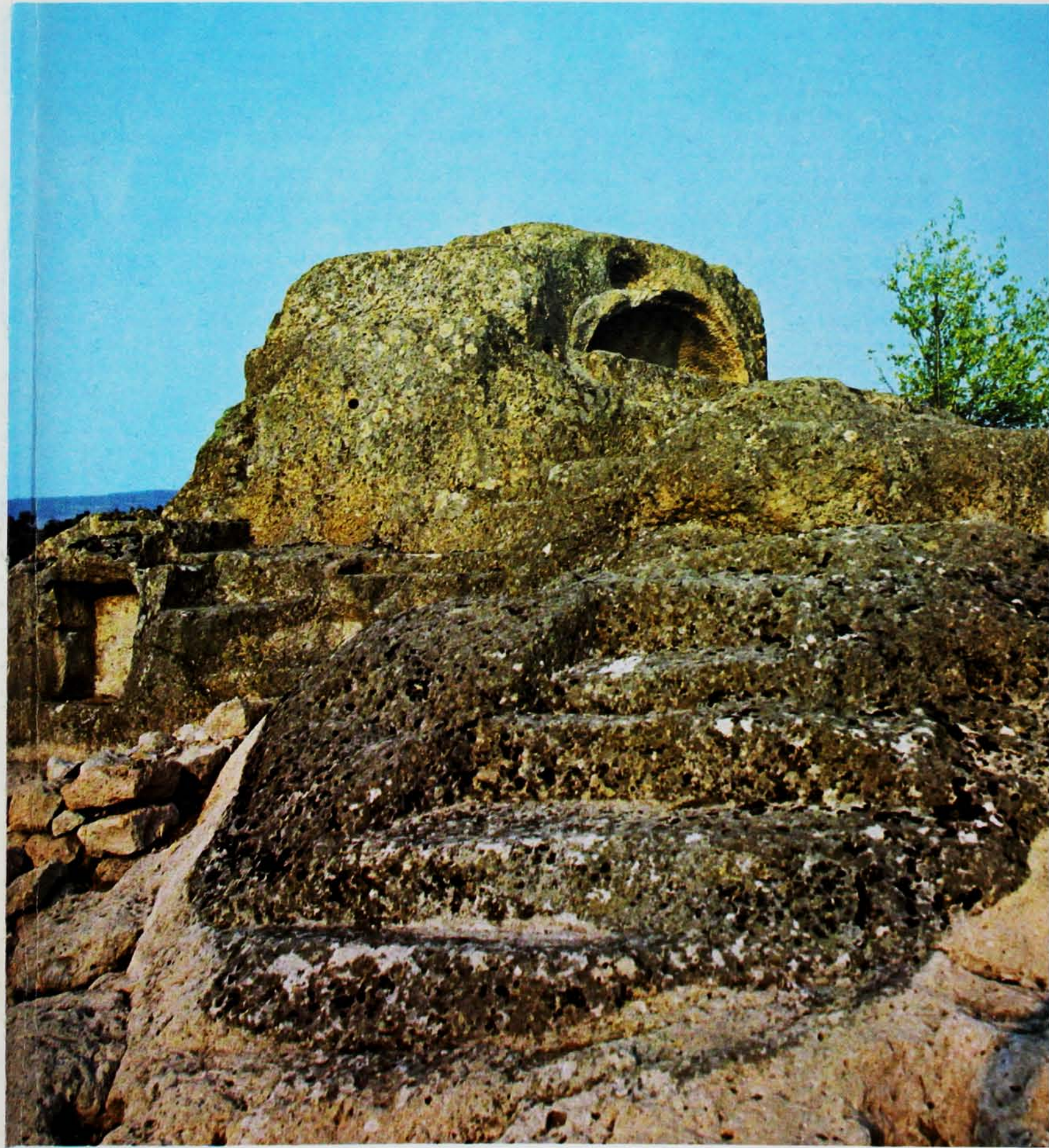
ва „мечоносци“, говори за тяхното основно оръжие, което те сами си изковавали. Диите се отличавали и със своята свободолюбивост, с готовността си да отстояват своята самостоятелност, която заставило централната част в древнотракийската държава дори и по време на нейната най-голяма мощ да зачита автономията на диите. И за това и диите са охарактеризирани в съчиненията на Тукидид като автономни.

Южно от медите живеело многолюдното тракийско племе синти, или синтии, което попаднало отрано под мощното кръстосано влияние на медите, пеоните и на не по-малко силното влияние, което излъчвали съседните с Югозападна Тракия области на Гърция. На десния бряг на Струма, по нейното най-долно течение, живеели бисалтите. Наляво от долното течение на Струма пък се намирали едоните и пиерите.

Като по-значителни тракийски племена по запад, т.е. в пространството между долното течение на Струма и Вардар, се явявали крестоните, чието племенно землище се простираше от изворите на р. Ехейдор /дн. Галик/ до езерото Болбе /дн. Бешикгьол/ в областта Мигдония. На запад от крестоните живеели мигдоните, които били клон на споменатото вече голямо тракийско племе едо-ни. Племенното землище на мигдоните се простираше от левия бряг на долното течение на Вардар до южния бряг на езерото Болбе. Част от мигдоните се преселили заедно с фригите още през XII в.пр.н.е. в Западна Мала Азия, където оставили името си в две области. От тракийските племена, които населявали Халкидическия полуостров, по-голямо значение имали ситоните, живеещи на полуострова Ситония, т.е. на средното от трите полуостровчета на Халкидика.

Многобройни тракийски племена живеели по изток, в Южна и Югозападна Тракия. Центърът на този широк фронт се заемал от многолюдното тракийско племенно обединение на бесите.³⁵ Най-владеният на северозапад край от племенната територия на бесите стигал до горното течение на Искър, на неговия десен бряг. По този начин северозападната част на територията на бесите граничела със сърдите в днешното Софийско поле. На запад бесите били преградени главно от Витоша, а една част от Рила ги отделяла от диите — мечоносците. На югоизток племенната територия на бесите продължавала през землището на травсите и се свързвала с разположените още по югоизток сапеи и трали. Тралите населявали областта по левия бряг на долното течение на Места. Като

Скална гробница при с. Татул, Момчилградско

югозападни съседи на споменатите вече сатри са многолюдните одоманти. Тяхното племенно ядро се намирало около съвременното планинско възвишение Боздаг, на север от Сяр /Серес/. Споменатите дотук племена, както и редица по-малки племенни клонове и отломки населявали местности, които били разположени, общо взето, на юг от централното ядро на планинските беси. С течение на времето голяма част от тях се спуснали в Маричината низина.

Диите, травсите, сапеите и тралите били сродни с бесите или техни клонове. Койлалетите около началото на новата ера се споменават като две племена. Великокойлалетите населявали областта, която се напоявала от горното течение на реките Стряма и Тунджа. Малокойлалетите пък живеели главно по средното течение на Артеск /дн. Арда/. Може би двата големи клона на койлалетите впоследствие били отделени един от друг поради „вклиняването“ между тях на „авангардни“ клонове на бесите в хода на споменатото тяхно спускане от планините в равнинните части на Тракия.

Преди сапеите на югозапад от одрисите живеели корпилите. Те населявали крайбрежната зона на Егея, включена между устията на реките Марица и Места. Но у ранните гръцки историци има сведения, от които може да се съди, че в същата южноегейска зона на Тракия или в съседство с нея е имало по-рано и други племена. Някои от тези племена „изчезнали“ или най-малко заглътнали по време на бурните събития, които разтърсили тази част на Тракия в началото на VI в.пр.н.е. Едно такова племе били киконите. Заедно със своите клонове те били „подплеменни“ и играят ярка роля в Одисеята, особено в нейната IX песен, във връзка с премеждията на Одисей и неговите другари по брега на Егейска Тракия. Тогава киконите населявали онзи сектор от Егейското крайбрежие на Тракия, който се включва между устието на Марица и езерото Бистонида /дн. Буругьол/. В Тракийския Херсонес /дн. Галиполи/ живеели долонките и апсинтиите.

Най-значителното тракийско племе били одрисите.³⁶ Географският простор, в който протичало историческото развитие на тракийските племена в югоизточната част на Балканския полуостров начело с одрисите, се мие главно от водите на Марица в долната част на нейното средно и долно течение, както и от онези притоци, които се вливат в нея откъм Източна Тракия начело с р. Ергене. Както изглежда, първоначалните поселища на одрисите се намирили именно по долното и част от средното течение на Марица. Херодот отбелязва, че одрисите живеели и по течението на р.

Артеск. Може би ранното племенно ядро на одрисите лежало настрана от долното течение на Марица. Предполага се, че се е намирало в долината на р. Ергин и е известно у гръцките автори с името Одрисида /или Одрисия/, едно географско понятие, което едва по-късно било разпространено върху значително по-обширна племенно-географска територия.

У някои антични автори се среща и името на племенния център на одрисите — Одриса. По всяка вероятност едва по-късно, т.е. след като одрисите взели връх над съседните с тях тракийски племена, техният главен племенен център, или столица, се намирал недалеч от Марица или може би на самата Марица. Някои изследователи са локализирали столицата на Одриското царство в Ускудама, т.е. на мястото на по-късния Адрианопол /дн. Одрин/, а други — в гр. Кипсела /дн. Ипсала/ — на долното течение на Марица.

На изток от одрисите по тракийското крайбрежие на Черно море живеели редица по-малки племена, като меландитите и транипсите. В племенното име на тините се съдържа очевидно част от племенното название на витините. Тините били остатък от онези витински племена, които се преселили към края на VIII или в началото на VII в.пр.н.е. в Западна Мала Азия. В съседство с меландитите, тините и транипсите пак по тракийския бряг на Черно море живеели и мелинофагите, чието име /на гръцки то означавало „просоядци“/ свидетелствува достатъчно красноречиво за това, че те сеели и отглеждали на своя земя главно просо.

Освен тези по-малки и зависими от одрисите племена би трябвало да споменем и други, още по-дребни тракийски племена, които населявали през V в.пр.н.е. южния сектор от западното крайбрежие на Черно море, каквито били скирмиадите, нипсите, сирите и др. Сирите живеели в близко съседство с племенната територия на одрисите и когато одрисите взели връх над останалите племена в Югоизточна Тракия, племенната територия на сирите била една от онези земи, които станали част от земите на одрисите. Меландитите и транипсите, за които вече се спомена, живеели в по-обширната племенна област Тиниада, наречена така по името на тините, които били значително по-многобройни и мощни в миналото. Така някои гръцки племенни извори от IV в.пр.н.е. свидетелствуват за това, че транипсите, пък и едно по-малко тракийско племе ладепсите станали по едно време поделение на тините. Същото би трябвало да се каже и по отношение на меландитите, а може би и на мелинофагите.

Сведенията за тези племена са наистина

крайно оскъдни и все пак те отразяват достатъчно нагледно редица характерни моменти от отношенията между одрисите и техните по-малки съседи на изток. Колкото пъти в хода на борбата за надмощие одрисите вземали връх над своите съседи, в античното писмено предание намалявали обикновено сведенията за съседите на одрисите на изток, а разтял броят на сведенията за съседите на одрисите на запад и северозапад. Колкото пъти през този период одрисите отслабвали, толкова пъти техните „засенчени“ дотогава съседи на изток, както и живеещите в други посоки тракийски племена започвали да се появяват все по-често в трудовете на античните писатели от края на V и през IV в.пр.н.е.

Особено характерен пример в това отношение представлявало тракийското племе асти, което живеело също така на изток от одрисите. Областта на тракийските асти се споменава за пръв път в античната писмена традиция в един

фрагмент на Теопомп /IV в.пр.н.е./. Би трябвало да се предположи, че астите подобно на други тракийски племена могли да излязат изпод сянката на одрисите, след като одрисите били разбити окончателно от войските на Филип II Македонски. През III — II в. /по данни на Скимнос/ областта Тиниада, някогашната племенна територия на тините, се смятала вече като периферна /крайморска/ област от територията на астите. Те били по това време племе, което играло определена роля в политическото развитие на тази област от Тракия.³⁷

В днешна Североизточна България живеели кробизите и теризите. Източно от тях и по двата бряга на Дунав до нейното устие били разположени многобройни гетски племена, създали висока материална култура във вековете преди новата ера и достигнали до възникването на държава. Западно в Карпатите и днешна Трансилвания живеели сродните с траките дакийски племена.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 39/53 НАЧАЛО НА ЧОВЕШКОТО ОБЩЕСТВО

1. Флинт, Р. Ледници и палеогеография плейстоцена. М., 1963. 576 с.
2. Penk, A. et E. Brückner. Die Alpen im Eiszeitalter. Bd. 1 — 3. Leipzig, 1901 — 1909.
3. География на България. Физическа география на България. I. С., 1966. 548 с.; Янакиев, К. Географската среда и човекът през кватерна. — Пр, 1954, № 1, с. 66 сл.
4. Минков, М. Лъсът в Северна България. С., 1968. 202 с.
5. Марков, Г. Бозайниците в България. С., 1959. 156 с.
6. Енгелс, Фр. Ролята на труда в процеса на превръщане маймуната в човек. С., 1948, с. 28.
7. Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966, с. 555.
8. Борисковский, П. И. Проблемы становления человеческого общества и археологические открытия последних десяти лет. — В: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, робовладения и феодализма. М., 1970, 71 — 73.

9. Иванова, И. К. О следах деятельности ископаемых гоминид в отложениях эоплейстоцена и раннего плейстоцена Европы. — В: Геология и фауна нижнего и среднего плейстоцена Европы. М., 1972. 220 — 241.
10. Теренин проучвания на Й. Шопов, материалите от които не са обнародвани.
11. Джамбазов, Н. Раннопалеолитни находки при гр. Свищов. — А, 1967, № 1, с. 60 сл.
12. Джамбазов, Н. Раннопалеолитни находки край гр. Никопол. — А, 1969, № 2, с. 55 сл.
13. Змеев, Р. Палеолитни находки по Долни Дунав от Силистренски окръг. — А, 1972, № 1, с. 67 сл.
14. Енгелс, Фр. Анти-Дюринг. С., 1970, с. 150.
15. Garrod, D. Excavations in the Cave of Bacho Kiro, Nord East Bulgaria. — BASPR, 1939, № 15, p. 46 sq.; Popov, R. The Animal Remains from the Cave of Bacho Kiro. — BASPR, 1939, № 15, p. 35 sq.; Ginter, A. D., B. Ginter, J. K. Kozłowski et N. Sirakov. Drianovo, District of Gabrovo /Bulgaria/. Gisement du Paléolithique moyen et supérieur dans la grotte Băcho Kiro. — In: Recherches Archéologiques de 1971. Krakow, 1972, p. 41 sq. и необнародвани археологически материали.
16. Миков, В. и Н. Джамбазов. Де-

- веташката пещера. С., 1960, с. 5 сл.
17. Джамбазов, Н. Разкопки в пещерата Самуилица II. — А, 1959, № 1 — 2, с. 47 сл.
18. Джамбазов, Н. Разкопки на палеолитното находище при с. Белослав, Варненско. — А, 1962, № 3, с. 53 сл.
19. Шопов, Й. За появата на човека в нашите земи. — ИП, 1965, № 4, с. 72 сл.
20. Происхождение человека. — КЮ, 1972, авг. — сент., 3 — 70.
21. Монгайт, А. Л. Археология Западной Европы. М., 1973, с. 146 сл.
22. Попов, Р. Пещерата Темната дупка. С., 1931, обр. 28 — 30.
23. Миков, В. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, 9 — 11.
24. Попов, Р. Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г. — ИБАД, 2, 1911, 248 — 256; Разкопки в пещерата Моравица. — ИБАД, 3, 1912/1913, 263 — 290; Пещерата Мирзливка. С., 1933, с. 74 сл.; Пещерата Темната дупка.... с. 148.
25. Джамбазов, Н. Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България. — А, 1964, № 3, с. 67 сл.; Начало на късния палеолит в България. — А, 1971, № 4, с. 1 сл.
26. Джамбазов, Н. Епипалеолитни находки при с. Муселиево, Плевен-

ски окръг. — *ИАН*, 33, 1972, с. 21 сл. и цит. там лит. върху находки от същото поселение.

27. *Енгелс, Фр.* Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1971, с. 15 сл.

28. *Джамбазов, Н.* Проучвания на палеолитната и мезолитната култура..., 74 — 76.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 54/86

РАЗВИТА

РОВОДА ОБЩИНА

ПРЕЗ

НОВОКАМЕННАТА

И МЕДНО-

КАМЕННАТА ЕПОХА

1. *Массон, В. М.* Поселение Джейтун /проблема становления производящей экономики/. Л., 1971, 107 — 161.
2. *Титов, В. С.* Неолит Греции. М., 1969, 99 — 103.
3. *Арнаудов, Н. и П. Василева.* Принос към изучаване на праисторическите лимеси. — *ГСУИМФ*, 44, 3, 1948, 87 — 116.
4. *Петров, П.* Към въпроса за основите на балкано-карпатското овцевъдство. — *ИЕИМ*, 13, 1971, с. 44.
5. *Монгайт, А. Л.* Археология Западной Европы. М., 1973, 205 — 247; *Istoria României*. 1. București, 1960, 29 — 71; *Гарашанин, М.* Праистория на тлу С. Р. Сърбия. Београд, 1973, 17 — 157.
6. *Georgiev, G. I.* Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien /Südbulgarien/. — In: *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*. Praha, 1961, 45 — 100; *Das Neolithikum und Chalkolithikum in der Thrakischen Tiefebene /Südbulgarien/. Probleme des heutigen Forschungsstandes*. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 5 — 27 и цит. лит.; срв. *Vajsova, H.* Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. — *SLA*, 14, 1966, No 1, 5 — 48.
7. *Georgiev, G. I.* Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1970, 209 — 225.
8. *Todorova, H.* Die frühneolithische Kultur Tsonevo in Nordostbulgarien. — In: *VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd*, 1972. Act. 1. Beograd, 1973, 226 — 235.
9. *Todorova, H.* Новая культура среднего неолита в Северо-Восточной

- Болгарии. — *СА*, 1973, № 4, 16 — 31.
10. *Georgiev, G. I.* Verbreitung und Entwicklung..., 217 — 218 и цит. лит.
 11. *Georgiev, G. I.* Kulturgruppen..., 71 — 72; *Димитров, М.* Нови находки от неолитната култура Караново IV в Старозагорско. — *ИНМ-В.*, 1, 1969, 21 — 42; *Кънчев, М.* Културната група Караново IV в Новоагорско. — *А*, 1973, № 3, 42 — 51.
 12. *Георгиев, Г. И. и Н. Ангелов.* Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 — 1953 г. — *ИАН*, 21, 1957, 41 — 127.
 13. *Миков, В.* Праисторическото селище до Криводол, Врачанско. — *РП*, 1, 1948, 26 — 62; *Николов, Б.* Праисторическото селище „Калето“ при с. Градешница, Врачански окръг. — *ИАН*, 32, 1970, 231 — 253; *Идолната пластика от Градешница*. — *А*, 1970, № 4, 56 — 68.
 14. *Kohl, G. et H. Quitta.* Radiocarbon Measurements, II. — *Radiocarbon*, 8, 1966, 52 — 38; *Quitta, H.* Radiocarbon und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolithikum. — *AF*, 12, 1967, No 3, 115 — 125; *Quitta, H. et G. Kohl.* Neue Radiocarbon daten zum Neolithikum und frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. — *ZA*, 1969, No 3, 226 — 232; *Neustupný, E.* Absolute Chronologie of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-East Europe. 2. — *AR*, 21, 1969, 783 — 809.
 15. *Георгиев, Г. И.* За някои ордия за производство от неолита и енеолита в България. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 369 — 387; *Кънчев, К.* Земеделски ордия от неолита и енеолита в българските земи. — *А*, 1967, № 3, 50 — 63.
 16. *Neuninger, H., R. Pittioni et W. Siegel.* Frühkeramikzeitliche Kupfergewinnung in Anatolien. — *AAu*, 35, 1965, 98 — 110.
 17. *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 12.
 18. *Черных, Е. Н.* Металл — человек — время. М., 1972, 132 — 134; *Черных, Е. Н. и А. Радунчева.* Старите медни рудници около гр. Стара Загора /Предварителен отчет/. — *А*, 1972, № 1, 61 — 66. *Черных, Е. Н.* Айбунарский медный рудник IV тысячелетия до н.э. на Балканах /Исследования 1971, 1972 и 1974 гг./. — *СА*, 1975, № 4, 132 — 153; *Природа*, 1976, № 2, 58 — 69.
 19. *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството..., с. 122 сл.
 20. *Davies, O.* Ancient Mining in the Central Balkans. — *RIEB*, 3, 1938, p.

- 414; *Коняров, Г.* Цит. съч., с. 123.
21. *Георгиев, Г. И.* За някои ордия за производство..., 381 — 384.
 22. *Тодорова-Симеонова, Х.* Късноенеолитният некропол край гр. Девня, Варненско. — *ИНМ-В.*, 7, 1971, 3 — 40.
 23. Необнародвани материали в Окръжния исторически музей във Варна. Разкопките са ръководени от М. Лазаров и Ив. Иванов.
 24. *Renfrew, C.* The Autonomy of the South East European Copper Age. — *PPS*, 1969, 25, 2, 12 — 47.
 25. *Георгиев, Г. И.* За някои ордия за производство..., 369 — 373, и непубликувани материали от Казанлък, Стара Загора и с. Чавдар, Софийско.
 26. По данни на проф. Ст. Иванов.
 27. *Миков, В.* Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — *ИАН*, 29, 1966, 165 — 210.
 28. *Детев, П.* Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — *ГПАМ*, 5, 1963, 5 — 25.
 29. *Georgiev, G. I.* Kulturgruppen..., *Vajsova, H.* Stand...
 30. Материали от с. Тлачене и с. Градешница в Окръжния исторически музей във Враца; *Николов, Б.* Градешница. С., 1974, 23 — 24.
 31. *Рыбаков, Б. А.* Космогония и митология земледельцев энеолита. — *СА*, 1965, № 1, с. 24; № 2, 13 — 33; *Тодорова, Х.* Нови данни за мирогледа на човека през каменно-медната епоха. — *ФМ*, 1972, № 11, 60 — 69.
 32. *Георгиев, Г. И.* Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, 31 — 59; Проучвания на културата на селищните могили. — *А*, 1964, № 3, 59 — 67.
 33. Необнародвани материали. Разкопките са ръководени от М. Димитров /Стара Загора/.
 34. *Todorova, H.* Die früheste Fortifikationsysteme in Bulgarien. — *ZA*, 7, 1973, 229 — 237 и непубликувани данни.
 35. *Тодорова, Х.* Идолната пластика в България в светлината на новите открития. — *ИБИД*, 29, 1974, обр. 16.
 36. *Пасек, Т. С.* Периодизация Трипольских поселений /III — II тысячелетие до н.э./М., 1949, рис. 68 — 69.
 37. Неолит централног Балкана. Београд, 1968, сл. 30.
 38. *Детев, П.* Праисторически се-

- лища в Пловдивски окръг. — В: *Археол. проучв. ист. Пловдив и Пловд. край*. Пловдив, 1966, 7 — 39.
39. *Georgiev, G. I.* Kulturgruppen... и цит. там лит.
 40. Срв. лит. върху тази селищна могила у *Georgiev, G. I.* Das Neolithikum und Chalkolithikum..., p. 8, p. 4.
 41. Необнародвани материали. Разкопките през 1952 — 1958 г. са ръководени от В. Миков и Н. Койчев, а през 1961 — 1971 г. — от Г. И. Георгиев и Н. Я. Мерперт.
 42. *Georgiev, G. I.* Neues über das Neolithikum Bulgariens. — In: *II Congr. int. étud. sud est europ. Athènes*, 1970. Act. 2. Athènes, 1972, 81 — 88.
 43. *Георгиев, Г. И.* Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковици, Софийско. — *А*, 1975, № 2, 17 — 30.
 44. *Георгиев, Г. И.* Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско-Златишкото поле. — В: *I Конгр. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 297 — 308; *Die neolithische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkan Neolithikum*. — In: *VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd*, 1972. Act. 2, Beograd, 1973, 263 — 272; *Кънчев, К.* Каменни ордия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — *А*, 1970, № 4, 46 — 55.
 45. *Радунчева, А.* Селищната могила при с. Винаца, Шуменско. С., 1976.
 46. *Тодорова, Х. и др.* Селищната могила при с. Голямо Делчево, Варненско. С., 1975.
 47. Непубликувани материали. Разкопките са ръководени от Х. Тодорова.
 48. *Иванов, Ив.* Енеолитният некропол при Варна. — *МПК*, 1974, № 2 — 3, 44 — 47; Енеолитният некропол при Варна. — *В*, 1975, № 1, 106 — 111; Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972 г. — *ИНМ-В.*, 11, 1975, 1 — 16.
 49. *Георгиев, Г. И.* Относно датуването на първобитното селище при Мадара, Коларовградско. — *ИАН*, 22, 1959, 29 — 39.
 50. *Ангелов, Н.* Работилница за плоски костни идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. — *А*, 1961, № 2, 34 — 38.
 51. Необнародвани материали в Окръжния исторически музей в Стара Загора. Разкопките са ръководени от М. Димитров.
 52. *Dumitrescu, H.* Un modèle de sanctuaire découvert dans la station

- énéolithique de Cascioarele. — *Dac, N. S.*, 12, 1968, 381 — 394.
53. *Mellaart, J.* Catal Hüyük. Bergisch — Cladbach, 1967, 95 — 210
 54. *Миков, В.* Идолната пластика през новокаменната епоха. — *ИБАН*, 8, 1934, 183 — 214; *Бибииков, С. Н.* Ранне-трипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — *МИА*, 38, 1953, 193 — 275; *Тодорова, Х.* Идолната пластика..., 5 — 20.
 55. *Радунчева, А.* Доисторическое искусство в Болгарии /V — II тисл./ С., 1973, обр. 69 — 104, 112 — 113.
 56. *Георгиев, Г. И. и Н. Ангелов.* Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 — 1953 г. — *ИАН*, 21, 1957, 112 — 121.
 57. *Николов, Б. и Вл. Георгиев.* Научки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. — *А*, 1970, № 3, 1 — 9.
 58. *Миков, В., Г. И. Георгиев и Вл. Георгиев.* Надписът върху кръглия печат от Караново — най-древната писменост в Европа. — *А*, 1969, № 1, 4 — 13.
 59. *Todorović, J.* Written signs in the neolithic cultures of South Eastern Europe. — *AJu*, 10, 1969, 77 — 84.
 60. *Quitta, H.* Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa. — In: *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*. Berlin, 1971, 38 — 63.
 61. *Georgiev, G. I.* Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit. — In: *II Int. Colloq. of Aegean Prehistory. Athens*, 1971. Act. Athens, 1972, 115 — 128; *Gjetje prehistorike ne Bulgari dhe zhvillimi kulturak ne Maqedons dhe Shqiperi prej neolitit deri ne periudhen e hershme të bronzit*. — *StH*, 1973, No 1, 121 — 129.
 62. *Массон, В. М.* Развитие обмена и торговли в древних обществах. — *КСИА*, 138, 1973, 3 — 11.
 63. *Theocharis, D. etc.* Neolithic Greece. Athens, 1973, pl. 231, 236, 1.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 86/110

РАЗЛАГАНЕ

НА ПЪРВОБИТНО-

ОБЩИННИЯ СТРОЙ.

БРОНЗОВА ЕПОХА

1. *Mikov, V.* La Bulgarie à l'âge du bronze. — *StB*, 5, 1971, p. 61.

2. *Мерперт, Н. Я.* О связях Северного Причерноморья и Балкана в раннем бронзовом веке. — *КСИА*, 105, 1965, с. 20.
3. *Георгиев, Г. И. и Н. Я. Мерперт.* Раскопки многослойного поселения у села Езеро близ Г. Нова Загора в 1963 году. — *ИАН*, 28, 1965, с. 155; *Georgiev, G. I.* Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — *AAu*, 42, 1967, p. 125; *Mikov, V.* Цит. съч., p. 55; *Renfrew, C.* The Autonomy of the South East European Copper Age. — *PPS*, 1969, 25, 2, p. 24 sq.; *Катинчаров, Р.* Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — *А*, 1974, № 1, с. 1.
4. *Черных, Е. Н.* Спектрален анализ на металните находки от праисторическото селище до с. Езеро /предварителни данни/. — *А*, 1971, № 1, с. 56 сл.; *История древнейшей металлургии Восточной Европы*. М., 1966, с. 50, 91; Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии /IV — начало I тыс. до н.э./ — В: *Thracia*. 3. S., 1975, 379 — 385.
5. *Миков, В.* Материали от последния период на бронзовата епоха от Северозападна България. — *А*, 1970, № 3, с. 59.
6. *Койчев, Н.* Колективна находка на калъпи за бронзови брадвички и върхове на бронзови копия в землището на с. Сокол, Новоагорска околия. — *ИАН*, 17, 1950, 218 — 221.
7. *Мерперт, Н. Я.* Первый год работ Советско-Болгарской экспедиции. — *КСИА*, 93, 1963, обр. 10; *Georgiev, G. I.* Beiträge..., fig. 30 — 31.
8. *Катинчаров, Р.* Периодизация и характеристика..., с. 7, обр. 6.
9. *Катинчаров, Р.* Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора /Южная Болгария/ в 1968 и 1970 гг. — *СА*, 1972, № 1, с. 245 и цит. там лит.
10. *Dennell, R. W.* The interpretation of plant remains. Bulgaria. — In: *Papers in Economic Prehistory. Studies by Members and Associates of the British Academy Major Research Project in the Early History of Agriculture*. Cambridge, 1972, p. 156 sq.
11. *Странски, Ив.* Влияние на човека върху почвата в земите на България. — *ИПИ*, 5, 1958, с. 89.
12. *Иванов, Ст.* Кости животных из многослойного поселения у с. Езеро близ г. Нова Загора. — *ИАН*, 28, 1965, с. 162.
13. *Миков, В.* Техника на керамич-

ното производство през праисторическата епоха в България. — *ИИИ*, 29, 1966, с. 178 сл., обр. 10 а, б, 11; *Мерперт, Н. Я. и Г. И. Георгиев*. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — В: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Baden-Kultur*. Bratislava, 1973, 231 — 245, обр. 11.

14. *Dimitrov, D. P.* Zweiheklige „trojanische“ Tonbecher aus Südostbulgarien. — *AA*, 58, 1943, fig. 1; *Димитров, Д. П.* Нов принос към въпроса за културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на третото хилядолетие преди н.е. — *БелП*, 1, 1942, 149 — 156, обр. 1, а, б, с; *Миков, В.* Предисторическото селище до с. Михалич, Свиленградско. — *РП*, 1, 1948, обр. 12; *Аладжов, Д.* Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. — *А*, 1969, № 4, обр. 7.

15. *Георгиев, Г. И. и Н. Я. Мерперт*. Поселение Езеро..., с. 147 сл.

16. *Berciu, D.* Contribuții la problemele neoliticului în România lumina noilor cercetări. București, 1961, p. 338.

17. *Detev, P.* Traces de la civilisation de Razkapanitza en Transylvanie. — *Ap*, 7, 1968, No 1; fig. 8₁, 18₃; *Миков, В.* Селищната могила при Юнаците /Пазарджишко/. — *ГПНБМ*, 1937, 1939, обр. 24, 25; *Миков, В. и Н. Джамбазов*. Деветашката пещера. С., 1960, обр. 92 д; *Чичикова, М.* Находка от глинени съдове при с. Згалево. — *ИИИ*, 18, 1952, обр. 341; *Simeonová, H.* Die vorgeschichtlichen Funde von Sadovec /Nordbulgarien/. — *JR-GZM-M.*, 5, 1968, Taf. 35, 6.

18. *Детев, П.* Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. — *А*, 1964, No 4, 66 — 70.

19. *Мерперт, Н. Я.* Ранний бронзовый век Южной Болгарии. — В: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, p. 241 sq.; *Мерперт, Н. Я. и Г. И. Георгиев*. Поселение Езеро..., с. 216 сл.

20. *Мерперт, Н. Я.* Древнейшие каменные крепости Болгарии. — В: *Новое в археологии*. М., 1972, с. 51 сл.

21. *Джамбазов, Н. и Р. Катинчаров*. Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. — *ИИИ*, 34, 1974, с. 126.

22. *Маргос, А.* Открити следи от нови наколни селища във Варненското езеро. — *ИВАД*, 12, 1961, 128 — 131; *Маргос, А. и Г. Тончева*. Праисторическото наколно селище при с. Езерово, Варненско. — *ИВАД*, 13, 1962, 1 — 16.

23. *Катинчаров, Р.* Основные ре-

зультаты..., 242 — 247; *Katinčarov, R.* Trouvailles de l'âge du bronze moyen à Nova Zagora /Bulgarie du Sud/. In: *VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd*, 1972. Act. 3. Beograd, 1973, 66 — 75.

24. *Георгиев, Г. И.* Разкопки на Дипсизката селищна могила при с. Езеро през 1964 и 1965 г. — *А*, 1966, № 3, с. 13; *Мерперт, Н. Я.* Ранний бронзовый век..., с. 248.

25. *Katinčarov, R.* Habitations de l'âge du bronze moyen du tell de Nova Zagora /Bulgarie du Sud/. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, p. 53.

26. *Енгелс, Фр.* Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1949, с. 61.

27. Пак там, с. 168.

28. *Banner, J.* Die Pécelér Kultur. — *АН*, 35, 1956, Taf. СХХ. Голямо количество модели на глинени колела е намерено в селищните могили при с. Езеро, Нова Загора и др.

29. Разкопки край Берекетската могила на М. Димитров /Окръжен исторически музей в Стара Загора/; *Иванов, Ив.* Енеолитно селище и гробове от бронзовата епоха при гр. Девня. — *ИНМ-В.*, 8, 1971, 246 — 252; Разкопки в с. Търнава на Б. Николов /Окръжен исторически музей във Враца/.

30. *Енгелс, Фр.* Произход на семейството..., с. 170.

31. Пак там, с. 62.

32. *Катинчаров, Р.* Антропоморфни фигури от селищната могила до с. Езеро, Сливенско. — *ИИИ*, 33, 1972, 71 — 77.

33. *Миков, В.* Предисторическото селище..., обр. 11 а; *Георгиев, Г. И. и Н. Я. Мерперт*. Разкопки многослойного..., обр. 28.

34. *Миков, В.* Материали..., обр. 8, 9; *Филипов, Тр.* Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — *А*, 1974, № 2, обр. 12 а, б, обр. 13 а, б.

35. *Миков, В.* Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958, 51 — 55; По мнение на Л. Огенова дисковете по двойки могат да се идентифицират като цимбали и да се съпоставят с идентични дискове от пещерата на Зевс в планината Ида на о-в Крит. Това е свързано с култа на Зевс-дете и в Тракия с култа към божественото дете Дионис, чиито следи са запазени в орфическото учение. *Ognevova-Marinova, L.* Le trésor de Vălcitrăn, un jalon sur l'étude de la religion thrace. — In: *Pulubeva*. 2. S., 1978.

36. *Blegen, C. W., J. L. Caskey, M.*

Rawson et J. Sperling. Troy. I, P. 2. plates. Cincinnati, 1950, pl. 282, 284, 309, 311 — 313.

37. *Попов, Р.* Могилните гробове при с. Ендже. — *ИБАИ*, 6, 1932, 89 — 116; *Миков, В.* Последни могили находки. — В: *Мадара*. 1. С., 1934, 429 — 438; *Миков, В.* Стари могили гробове при Калугерица и Кюлевча. — В: *Мадара*. 2. С., 1936, 3 — 10.

38. *Мерперт, Н. Я.* О связях..., с. 14.

39. *Гетов, Л.* Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. — *ИИИ*, 28, 1965, 203 — 229; *Буюклиев, Хр.* Две раннотракийски могили погребения от Старозагорско. — *А*, 1964, № 4, 61 — 65; *Бацова, Е. и М. Кънчев*. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. — *А*, 1974, № 1, с. 50 сл.

40. *Китов, Г. и П. Павлов*. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. — *МПК*, 1973, № 4, 4 — 9.

41. *Мерперт, Н. Я.* К вопросу о связях Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — *SNM-Pr.*, 20, 1966, № 1—2, 109—115; *Мерперт, Н. Я. и Г. И. Георгиев*. Поселение Езеро..., 215 — 254.

42. *Мерперт, Н. Я. и Г. И. Георгиев*. Поселение Езеро..., с. 236 сл.; *Катинчаров, Р.* Периодизация и характеристика..., с. 17.

43. *Alexandrescu, A. D.* La nécropole du bronze récent de Zimnicea (départ. de Teleorman). — *Dac, N. S.*, 17, 1973, 77 — 97.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА Стр. 110/129 НАСЕЛЕНИЕТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. ЕТНОГЕНЕЗИС НА ТРАКИТЕ

1. *Меликишвили, Г. А.* Возникновение Хеттского государства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии. — *ВДИ*, 1965, № 1, 3 — 30; *Гамкрелидзе, Т. В.* „Анатолийские языки“ и вопрос о переселении в Малую Азию индоевропейских племен. — В: *I Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. Москва*, 1964. Тр. 5. М., 1970, 665 — 672; *Kammenhuber, A.* Die Arier im Vorderen Orient. Heidelberg, 1968.

2. *II Int. Colloq. on Aegean Pre history.* Athens, 1971. Act. Athens, 1972.

3. *Starr, Ch. G.* Le origini della civiltà greca. Roma, 1964, p. 98 sq.

4. *Georgiev, Vl.* L'ethnogenèse de la péninsule Balkanique d'après les données linguistiques. — *StB*, 5, 1971, 155 — 170.

5. *Kronasser, H.* Zum Stand der Illyristik. — *LB*, 4, 1962, p. 5 sq.; *Georgiev, Vl.* Illyrier, Veneter und Urslawen. — *LB*, 13, 1968, 5 — 13; *Russu, I. I.* Ilirii. București, 1969, с подробна библиография.

6. *Fol, A.* L'unité politique thracopéonienne. — *ЕН*, 7, 1975, 13 — 23.

7. *Homerus.* Ilias, XIV 226 = *ИТМ*, с. 11.

8. За антропонимията и топонимията във Витиния вж.: *Oberhammer*. — *RE*, 3, 1897, col. 906; *Robert, L.* Index commenté des noms de personnes. — In: *Firatli, N.* Les stèles funéraires de Byzance gréco romaine. Paris, 1964, 131 — 189.

9. *Tümpel*. — *RE*, 5, 1905, col. 2481.

10. *Hesiodus.* Carmina, frg. 5, 2.

11. Срв. *Boisacq, E.* Dictionnaire étymologique de la langue grecque. 4. éd. Heidelberg, 1950, p. 602.

12. Литературата върху произхода на древните македонци е многобройна. Срв. *Pudič, A.* Die Sprache der alten Makedonen. — *StB*, 5, 1971, 207 — 223, с библиография.

13. *Boev, P.* Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft dieser Bevölkerung. S., 1972, p. 262; *Detev, P.* Données archéologiques pour la continuité de la culture du tell Razkapanica près du village Manole, département de Plovdiv. — *StB*, 5, 1971, 93 — 105.

14. *Georgiev, Vl.* Die Herkunft der Namen der größten Flüsse der Balkanhalbinsel und ihre Bedeutung zur Ethnogenese der Balkanvölker. — *LB*, 1, 1959, 5 — 27; *Georgiev, Vl.* La toponymie ancienne de la péninsule Balkanique et la thèse méditerranéenne. — *LB*, 3, 1, 1961, 1 — 62.

15. За движенията на племената и промените на населението в Балканския Югоизток през II хил. вж. и *Венедиков, Ив.* Произходът на траките. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 525 — 543. Той смята, че през разни периоди на II хил. населе-

нието на Балканския полуостров се придвижило на юг, отстъпвайки мястото си на ново население. В Северна Мала Азия и Балканския полуостров се установило ново население, което се смесило с по-старото. По-широкото участие на старото население в Тракия съхранило името на траките и техния език, поради което югоизточната област от земите на траките носи тяхното име Тракия. Останалите области били с преобладаващо ново население. Вж. и *Тончева, Г.* Sur l'origine des Thraces. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 77 — 85.

16. За тълкуването на името траките от името на тракийското племе таврски /Thrausoi/ вж. *Kretschmer, P.* — *Glotta*, 24, 1935, p. 41. Друго мнение у *Влахов, К.* Името на древните жители на нашите земи траките. — *ЕЛ*, 1968, № 2, 32 — 44, който ги свързва с племенното име Dersioi Dersaioi; срв. *Михайлов, Г.* Траките. С., 1972, с. 298.

17. *Димитров, Д. П.* Троя VIIb2 и балканските тракийски и мизийски племена. — *А*, 1968, № 4, 1 — 15.

18. *Velkov, V.* Thraker und Phryger nach den Epen Homers. — *StB*, 5, 1971, 279 — 285; *Гундин, Л. А.* Лингвистическият коментарий к упоминанию двух групп фракийских племен в „Илиаде“. М., 1974, 1 — 14; *Danov, Chr.* — *StB*, 5, 1971, 271 — 277.

19. За произхода и преселението на фригите вж. *Herodotus.* Historiae, VII 73 = *ИТМ*, с. 30; *Strabo*, VII 3, 2; X 3, 16; VII Fr. 25 = *ИТМ*; с. 210; с. 220; с. 222; от българската литература срв. *Кацаров, Г.* Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров и Мала Азия. — *ОБАИ*, 4, 1925, с. 29 сл.; *Георгиев, Вл.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958, с. 145; *Akurgal, E.* Les problèmes de l'art Phrygien. L'origine du peuple phrygien et la période obscure des peuples thracomacédoniens en Asie Mineure. — In: *VIII Congr. int. archéol. class. Paris*. 1963. *Rapp. et comm.* Paris, 1963, p. 154.

20. *Blegen, C. W.* Troja and the Trojans. London, 1963.

21. *Goetze, A.* Kleinasien. München, 1957, p. 202.

22. *Дьяконов, И. М.* Хетты, фри-

гийцы и армяне. — В: *Преднеазиатский сборник. Вопросы хеттологии и хурритоологии*. М., 1961.

23. *Akurgal, E.* Ancient civilisations and ruins of Turkey. Istanbul, 1973, 270 — 283.

24. *Bittel, K.* Kimmerier, Phryger und Skythen in Kleinasien. — *KIASI*, 1942, No 5, 54 — 126.

25. *Gabriel, A.* La cité Midas /Topographie. La site et les fouilles/. Phrygie, II. Paris, 1952.

26. *Herodotus.* Historiae, VII 75 = *ИТМ*, с. 30.

27. *Xenophon.* Hellenica, III 2,2 = *ИТМ*, с. 97.

28. *Danov, Chr.* Altthrakien in den mytographischen Büchern Diodors. — In: *Acta ant. Philippop. St. hist. et philol.* S., 1963, 81 — 89.

29. За изворите за траките и Тракия през I хил. пр. н. е. срв. *Данов, Хр.* Древна Тракия. С., 1968, 43 — 74.

30. Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969.

31. Подробен преглед на данните у античните автори за разпределението и разселването на тракийските племена вж. у *Данов, Хр.* Древна Тракия, 100 — 157.

32. За племената трери, тилатеи, трибали, серди вж. *Героу, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. 2. — *ГСУФФ*, 61, 1, 1967, 17 — 55.

33. За тракийските племена в западнотракийските земи вж. *Героу, Б.* Пак там. Ч. 1. — *ГСУФФ*, 54, 3, 1960, — меди, 7 — 15, дентелети, агриани, леи, 74 — 84.

34. *Сарафов, Т.* Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. — *ГСУФФ*, 67, 1, 1974, 121 — 191.

35. *Кацаров, Г.* Тракийските беси. — *ИИД*, 6, 1924, 31 — 47.

36. *Danov, Chr.* Zur historischen Geographie der ostthrakischen Stämme vor und zur Zeit des Odrystenreiches (VI — IV Jh.). — *ЕН*, 3, 1966, 11 — 29; *Данов, Хр.* Древна Тракия, 131 — 145.

37. *Данов, Хр.* Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III век до средата на I век пр. н. е. — *ГСУФФ*, 47, 1952, 105 — 166.

Дял II

**РАННО
КЛАСОВО ОБЩЕСТВО
И ВЪЗНИКВАНЕ
НА РОБОВЛАДЕЛСКИ
ОТНОШЕНИЯ**

Тракийската гробница
в Казанлък
/края на IV в. пр. н. е./
Правя жена поднася плодове.
На главата си носи було.
Облечена е в дълъг хитон.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА. Стр. 137/174. ДЪРЖАВАТА У ТРАКИТЕ. Стр. 175/200. ТРАКИТЕ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА. БОРБИТЕ ИМ ЗА САМОСТОЯТЕЛНОСТ. Стр. 200/217. КУЛТУРА И ИЗКУСТВО НА ТРАКИТЕ. Стр. 217/267. БЕЛЕЖКА КЪМ ДЯЛ II. Стр. 267/273.

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА

1.

Икономическо развитие

В древността земите от северната и източната половина на Балканския полуостров, както и почти всички земи около басейна на Черно море правели силно впечатление на елините с редица особености на своите климатични и природни условия. Векове наред те си представяли тези земи много по-просторни, отколкото били в действителност. На тях им правели дълбоко впечатление и обширните и плодородни планини и полета, разположени на север и юг от долното течение на Дунав, а така също Хемус и Родопите, двете успоредни планински вериги, станали отрано наред със северния вятър Борей едни от най-ярките синоними на древна Тракия.

Откъм Егейско море и Пропонтида /дн. Мраморно море/ древнотракийските земи били достъпни за благотворното въздействие на топлите и влажни средиземноморски ветрове. Същевременно обаче древна Тракия била по-открита за северните и североизточните студени ветрове, които определяли характерните черти на климата в по-голямата част на този район. Именно мразовитите тракийски земи се виждали особено непоносими на гърците и те намерили необикновено живо отражение в научната проза и в поезията.¹ И все пак климатичните условия на Южна Тракия чувствително се различавали от тези на север от Балкана и те в същност определяли облика на страната такъв, какъвто ни е познат от писмените извори. Още певците от Омировата епоха възпявали голямото плодородие на тракийската земя. Най-добрите черноземни почви на Балканския полуостров се простирали в Югоизточна Тракия и в Дунавската равнина.²

Доминиращ елемент на тракийския пейзаж били горите. Те покривали горното и голяма част от средното и долното поречие на Марица. Родопите, Рила и Пирин били по-гористи, отколкото са

днес и докато в техните дебри преобладавали иглолистните, широколистните гори покривали Стара планина, Средна гора, т.нар. Лудогорие и Североизточна Тракия чак до дунавската делта.³ Тракийските гори давали обилен, разнообразен и висококачествен дървен материал и привличали силно вниманието на завоевателите — на персите, гърците и македонците. Дървеният материал подхранвал корабостроителството, от него се приготвявали дървени въглища за домакински и за култови потребности. Извличала се и много смола.

Особено значение за икономическото развитие на Тракия през I хил.пр.н.е. имали подземните рудни богатства. Освен многобройните лековити минерални извори, които се прославили особено през римската епоха /I — IV в.от н.е./, изключителното икономическо значение на тракийските находища идвало от златото и среброто и преди всичко от медните, железните и други метални залежи. Югозападна и Западна Тракия заедно с Пеония се смятали за области на златото и среброто, добивани главно в планината Пангей /дн. Кушница/.⁴ Омировите сведения за тракийския базилевс Рез, който имал обкована със злато и сребро колесница и бил облечен в разкошни доспехи, се отнасят може би за този район.⁵ Същата приблизителна локализация имат и другите сведения на Омир за тракийско въоръжение⁶ и тази традиция се проследява в историческата литература върху областта на двуречието Струма — Вардар чак до елинистическата епоха.

Обликът на епохата обаче се определя от усвояването на желязната металургия и от постепенното въвеждане в употреба на железните оръдия и оръжия.⁷ Епохата на желязото обхваща времето от края на II и цялото I хил.пр.н.е. и се дели на старожелязна /халщатска/ и новожелязна /латенска/.

Според възприетата археологическа хронология ранният период на ранножелязната епоха в Тракия⁸ се отнася от края на XII до IX в. пр. н. е. и се синхронизира с аналогични или близки периоди от Централна Европа и от Гърция. Той бил онова преходно време, през което постепенно се усвояват технологическите процеси за добива и обработката на новия метал. Според някои схващания усилващото се разпространение на желязото в много европейски области се дължало на посредническата дейност на финикийските търговци. Тезата обаче е неприемлива, защото рударството било развито в Тракия още от медно-каменната епоха и защото по естествен път рударите започнали да отделят желязо в богатите находища на планинските масиви между Варлар и Струма, между Струма и Места, в Централните Родопи, Стара планина, Средна гора и Странджа.⁹ Това се потвърждава и от обстоятелството, че желязото дълго време е било рядък метал и че най-старите железни предмети възпроизвеждат формата на бронзовите. Така например няколко меча от X в. пр. н. е. повтарят формата на по-старите бронзови мечове от карпатско-дунавски тип.¹⁰

Желязната металургия се усъвършенствувала напълно и желязото в голяма степен изместило бронзовата сплав при изработката на оръдия на труда и оръжия през средния период на старожелязната епоха (VIII — VI в. пр. н. е.). Тогава в Тракия се разпространило и грънчарското колело, което подтикнало развитието на керамичното производство. Този подем в икономическото развитие на днешна Тракия, който се долавя в археологическите находки и е отразен и в писмените извори, се отнася приблизително към втората половина и края на VI в. пр. н. е. Той бележи прехода към разцвета на тракийската материална култура през V — IV в. пр. н. е.

Въвеждането на железните оръдия на труда и специално на железния лемеж рязко повишило добивите от обработката на земята. У нас на много места са намерени оръдия на труда от тази епоха — колективна находка от железни сърпове, брадви, длета (Врачанско, VII в.),¹¹ плоски железни брадви (Пловдивско, IX — VIII в. пр. н. е.) и др. Земеделието се развивало навсякъде в плодородните равнини на Тракия.

„Тлъстопочвената“ тракийска земя раждала

Тракийската гробница в Казанлък. Коларят и колесницата. Част от главния фриз на входа срещу централната съпружеска двойка. Представена е колесницата на починалия, впрегната с четири коня. Конете са с всички подробности на конската амуниция. Коларят е облечен в къс бял хитон, в едната си ръка държи бич

разнообразни житни растения. Траките отглеждали пшеница, ечемик, просо, ръж. Тракийската ръж е известна и с тракийското си име „бриза“. Според Теофраст /IV в.пр.н.е./ тракийската пшеница имала много люспи, никнела и зрела по-късно от другите средиземноморски области. Това се обяснявало с по-студения климат. Пшеницата около устието на Марица обаче зрела по-бързо, зърната ставали едри и пълни поради по-благоприятните условия в този район.¹² В Тракия се отглеждало много коноп и лен.¹³

Силно развитото земеделие намерило отражение в ранни митове и легенди, в разпространението на редица земеделски култове, в изображението на пшенични класове върху монети. Около 400 г. в тракийските села в областта на тините се намирили големи количества пшеница, ечемик и много дребен и едър рогат добитък. Голямото зърнопроизводство в Тракия в края на IV в.пр.н.е. личи добре и от факта, че владетелят на Тракия Лизимах изпратил на о. Родос 42 024 хл пшеница.¹⁴ Тракия била действително хлебородна земя и нейното

доброкачествено зърно обуславяло търговските и връзки с елините и другите балкански народности през I хил.пр.н.е.¹⁵

Лозарството и винарството били широко разпространени в Тракия, за което благоприятствували редица подходящи райони в страната, главно в Южна Тракия. Тук лозата виреела много добре, а вината се славели с пивкостта си и разнообразието си. Още Омир отбелязвал виното в околностите на гр. Маронея, гроздове се изобразявали върху монетите на градове в Тракия, а поети като Пиндар /VI в.пр.н.е./ изрично пишели за лозата и плодовете в тракийските земи. С лозарството били свързани и важни култове у траките.¹⁶

Като овощарски области са известни долините на реките Струма и Места. Между зеленчуците гръцките автори специално отбелязвали кромида и чесън. В букета на даровете на тракийската земя се намирала дори рядко срещаната в целия античен свят роза. Според сведенията на авторите, съобщаващи за нея, в Тракия виреели рози с по 60 и 100 листенца.¹⁷ Траките били прочути като опитни пчелари, които произвеждали големи количества мед и восък — едни от най-драгоценните и търсени стоки.

Непосредствено свързано със земеделието било скотовъдството, което се развивало в планинските и полупланинските райони на Тракия. Широките пасбищни пространства създавали големи възможности за отглеждането на едър и дребен добитък. Поселищната система в Тракия се развивала така, че всяко семейно стопанство изграждало около жилищната постройка двор със складови помещения за храни и добитък. Голям брой от т.нар. тракийски планински крепости били предназначени за укриване на хората и стадата в случай на опасност. Още Омир възпява Тракия като „майка на овце“, като „родина на влеконоги говеда“, а траките били прославяни като отлични коневъдци. В резултат на високото равнище, достигнато в скотовъдното стопанство, от Тракия се изнасяли различни скотовъдни произведения — солено и пушено месо, кожи на добитък и дивеч. Ловното и риболовното стопанство на траките били предмет на много описания. Тракийските пле-

менни първенци уреждали свои ловни стопанства и менажерии.

Многобройни са и сведенията за тракийските вълнени, конопени и ленени облекла, често пъти изкусно обогрени с естествени бои. Те очевидно са се произвеждали както в скотовъдните райони, така и в онези области, които са били добре напоявани, т.е. по низините на големите реки.¹⁸

Горите се експлоатирали в широки мащаби, особено в Родопите и Стара планина, богати на изобилни и разнороден дървен материал. Траките умело използвали всички условия за развитието на дърводобива, ловните стопанства, пчеларството, плодосъбирането, производството на дървени въглища, които горите са предлагали. В Тракия съществували добри условия за развитието на минното дело, което тук имало дълбоки корени още в предходните епохи. То било на такова високо равнище у траките, че те — в някои периоди представени в изворите под обобщителното понятие на популярното тракийско племе беси — запазили славата си на рудари и металолери през цялата антична епоха.

Днес в много райони на Югоизточна Тракия, предимно в Странджа, Средна гора, а така също в Родопите и Централна Стара планина непрекъснато се откриват минни разработки още от предимската епоха. На много места са намерени и оръдия на труда, предназначени за работа в мините. От сведенията на античните автори личи, че минното дело било основен поминък на населението от Централните Родопи и от планинските масиви в Западна и Югозападна Тракия. Племената от тези области се славели като производители на оръжие и са добивали благородни метали. Някои сведения дори подсказват за изключителна интензивност на разработките и за добив на големи количества самородно злато.¹⁹

Високото развитие на минното дело и на металодобива обуславяло преди всичко един от най-съществените дялове на занаятчийското производство в Тракия — металлообработването. В този занаят траките проявявали голямо майсторство. Произведените предмети били извънредно разнообразни и археологическите находки ни ги представят в цяла серия първокласни образци. През цялото I хил.пр.н.е. продължавало производството на бронзови изделия, които са познати от поранно време и които се срещат в гробните находки — торкви, гривни, пръстени, обици. Заедно с тях се появили и произведения от желязо, от които най-разпространена е фибулата, първата безопасна игла, служила и като женски накит, която постепенно започнала да се прави от желязо.²⁰

Фибулата е документирана с обилни архео-

логически данни, и то в няколко вида за цяла Тракия, но това се дължи на обстоятелството, че тя била един от най-често поставяните предмети в гробния инвентар. Оръжейното производство е засвидетелствувано добре, макар и с по-малобройни образци, чрез върховете на копия, ножовете, мечовете, които съставлявали съществени части от въоръжението на тракийското селячество.²¹ В същност занаятчийското производство, организирано в самите села или укрепени племенни селища, било предназначено да задоволи производствените, битовите и военните нужди на тракийските селяни. В резиденциите на царете и на племенната аристокрация се изработвали предмети, необходими за върхушката — преди всичко тежкото нападателно и защитно въоръжение на аристократа-бояр и пищните женски накити. Тези оръжия поради изаянната си изработка и богата украса представляват произведения на изкуството.

Още от началото на старожелязната епоха керамичното производство в Тракия отбелязало висок разцвет и една част от съдовете представлявали по-нататъшно развитие на керамични форми, засвидетелствувани в по-ранните периоди на бронзовата епоха. Керамичното производство показало покрай добре изявените местни особености и културното единство на населението от двете страни на Стара планина в края на II хил. пр. н. е.²²

В края на бронзовата и през първите векове на старожелязната епоха в Тракия се разпространила керамика с богата украса от врязани и щемпелувани орнаменти. Тази керамика, намирана на много места в Южна и Североизточна Тракия, отново показва покрай своите варианти единството на културата в цялата страна с центрове в предпланинските райони на Стара планина, по средното течение на Марица и по склоновете на Родопите, т.е. в районите, в които демографската гъстота е най-висока. През VIII — VII в. пр. н. е. грънчарското производство достигнало високо професионално равнище с елегантната форма и с чистите линии на съдовете, наподобяващи метални образци. Керамиката от този тип с епицентър в Тракия била разпространена на обширна територия, в която се включвали севернодунавските земи и земите от днешна Югославия.

През следващия период и след разпространението на грънчарското колело тракийската керамика вече обхващала цялото разнообразие от съдове, употребявани във всекидневния живот и в култа. Значителна част от производството било организирано в рамките на домашното стопанство, било дело вероятно на жените и често е представяно от съдове, направени на ръка и твърде груби. Съдовете, работени на грънчарско колело,

„ДВОЙНИ БРАДВИЧКИ“
ОТ КЪСНАТА БРОНЗОВА
ЕПОХА (XI—X В.ПР.Н.Е.)

СЛИТЪЦИ ОТ БРОНЗ
/СТРЕЛИ С ПРИТЪПЕНИ

ВЪРХОВЕ /УПОТРЕБЯВАНИ
ОТ ТРАКИЙСКОТО ПЛЕМЕ
АСТИ, ОТ VI В.ПР.Н.Е.

МЯСТО, КЪДЕТО СА
ПРИГОТВЯНИ СЛИТЪЦИ

Размненни средства в Тракия през бронзовата и старожелязната епоха /XII—IX в.пр.н.е./

се отличават с прецизната си изработка и понякога възпроизвеждат заети от гръцките образци форми. Макар и със скромна украса, тракийските съдове са с гладка и стройна форма и плавна извивка на контурите. Този вид съдове показва, че значителна част от занаятчийското производство било организирано извън домашното стопанство, в работилници, които посрещали нуждите на един по-широк пазар.²³

Пазарните средища в Тракия могат да бъдат доловени въз основа на сумирани археологически, езикови и писмени свидетелства, към които следва да се добавят и данните за пътната система. Някои разкопани или документиран на терена археологически обекти, които представлявали укрепени селища със средишно положение, могат със сигурност да се определят и като тържища. Езикови данни показват, че някои от тракийските приставки към селищните имена могат да бъдат тълкувани като „пазар“, „пазарно място“.

От IV в.пр.н.е. датират най-ранните сведения за друг тип тържища — панаири /panegyris/. Те възниквали около мястото на почитане на местно божество и периодически събирали жители от близки и по-далечни места за обмяна на стоки. Подобен панаир ставал в района на античния Филипол. Панаирите продължавали да съществуват и през римската епоха чак до края на античността в Тракия.²⁴

Важни заключения за развитието на търговските връзки могат да се направят и въз основа на пътищата в тракийските земи, които действително свързвали средишните пунктове и производителните райони с изходните търговски центрове на страната по източното и по южното ѝ крайбрежие. Тези пътища, чието добре проследимо трасе е известно от писмени извори чак от римско време, били създадени далеч по-рано, още през I хил. пр.н.е. Техният естествен маршрут несъмнено бил по-стар и очертан още през бронзовата епоха, ако не и в някои случаи в още по-ранни епохи. И все пак най-ранните точни сведения за тракийската пътна мрежа са от края на VI и през V в.пр.н.е. и започват с онзи път, който пресичал диагонално тракийските земи, като идвал от средното течение на Дунав и се насочвал през днешните Нишко и Софийско полета към Пловдивско, Одринско за предримския Византион, по-късния Константинопол. Този път бил основната артерия, свързваща Европа с Мала Азия и Средния Изток.

Пак от северозапад, вероятно от горното течение на Сава, започвал друг важен и дълъг път, който следвал течението на Дунав чак до неговата делта. Още в предримската епоха по това трасе се движели племена и племенни групи и били пре-

По-важни находища от старожелязната, /ранножелязната епоха/ от края на XII до края на VI в.пр.н.е. в НР България и отчасти в съседните страни

- ПЕЩЕРА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:
- ▲ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ▲ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА /VI-I в.пр.н.е./
 - ▲ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И ПО-РАННА /СТАРОКАМЕННАТА, НОВОКАМЕННАТА, МЕДНО КАМЕННАТА И БРОНЗОВАТА/ ЕПОХА
 - ▲ СЕЛИЩНА МОГИЛА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ:
 - ▲ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И ПО-РАННА ЕПОХА
 - ▲ СЕЛИЩЕ, ОБИТАВАНО ПРЕЗ:
 - БРОНЗОВАТА И СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ▲ УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ ОТ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ▲ НАКОЛНО СЕЛИЩЕ ОТ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ ОТ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ▲ СКАЛНА ГРОБНИЦА ОТ СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ПЛОСЪК /РАВЕН/ ГРОБ ОТ:
 - СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И БРОНЗОВАТА ЕПОХА
 - СТАРОЖЕЛЯЗНАТА И КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА
 - ДОЛМЕН
 - ★ НАХОДКА ОТ ЗЛАТО И СРЕБРО
 - ТРАКИЙСКО ПЛЕМЕННО ОБЕДИНЕНИЕ ОТ КРАЯ НА СТАРОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА

МЯРКА 1:2 500 000 0 25 50 КМ

возвани стоки от Черноморското крайбрежие на запад. Голямо политическо и стратегическо значение през класическата епоха имал пътят, който започвал от водосборния район на Тунджа, Арда и Марица и вървял на запад през днешните Пловдив, Пазарджик, Самоков и Сапарева баня към долината на Струма. Много по-голямо значение обаче имал вторият почти успореден път на Тракия, който започвал от Византион и вървял по протежението на бреговете на Мраморно и Егейско море, по линията Енос — Маронея — Абдера — Тесалоника и оттук на северозапад завършвал при Драч на Адриатическо море. Този път, наречен по-късно от римляните Виа Егнация, останал векове наред, до и след гръко-персийските войни, основната артерия на стопански и културен обмен и на военнополитически начинания в Южна Тракия.²⁵

Вертикалните пътища в Тракия свързвали Севера с Юга и следвали по правило теченията на реките. Дунав се свързвал с Егейско море по перпендикуляра, образуван от низините на реките Морава и Вардар, а така също и чрез този, образуван от Искър и Струма. Ако пътят по долината на Места от Абдера на север извеждал в поречието на Горна Марица при Пазарджик — Пловдив, по самата Марица от Енос на север вървяла друга артерия, която от водосборния басейн на Арда, Тунджа и Марица се разклонявала на две — по долината на Арда на запад в Родопите и по долината на Тунджа на север до Средногорието. Пътят по Марица — Тунджа е от огромно стопанско, културно и военнополитическо значение за цялата история на трако-гръцките отношения и на Одриското царство и е маркиран с най-известните засега тракийски центрове Кабиле /край Ямбол/ и Севтопол /край Казанлък/. Той водел до Византион чрез югоизточната отсечка на диагоналия път и чрез многобройни трасета през Странджа планина. Тези трасета отвеждали на изток към Черно море в района на Бургаския залив. Там именно се осъществявала пряката връзка между пътя Марица — Тунджа и крайбрежния черноморски път. Този път — пътят на Дарий I срещу скитите — свързвал Византион и Мала Азия със западночерноморските гръцки колонии най-малко до Олбия при устието на Буг в СССР. Пътят имал важни отклонения в северозападна, западна и югозападна посока, най-известното от които е трасето Аполония — Перинт на Мраморно море.²⁶ Като се държи сметка за използването на моретата и реките, които в предримската епоха били пълноводни и по които могъл да се извършва търговски обмен, ще се види, че тракийската пътна мрежа напълно покривала страната и свързвала производителните райони с пазарните центрове по крайбрежието.

Пътната мрежа била скелетът за движението на стоки във и от страната за износ. Тракия изнасяла през цялата предримска епоха значителни количества от своето земеделско, скотовъдно и занаятчийско производство, а така също и роби за тържищата на Елада и Мала Азия. Изглежда, че главните стоки на този износ били зърнените храни, месото, рибата, кожите, вълната, медът, смолата, дървеният материал, рудите и пр. Особено важно е да се отбележи обаче, че от края на VI в. пр. н. е., времето на подема на производителните сили в страната, натуралният обмен в Тракия започнал постепенно да се заменя със стоково-паричен.

Началото на сечене на парични знаци в Тракия се отнася към късната бронзова епоха, когато във вътрешността на страната се употребявали двойни бравички, не по-дълги от 12 см, с тясна дупка, през която се прокаряла връв. Съкровища от такива двойни бравички, които вероятно са най-ранните парични знаци, са намерени на няколко места в Тракия и се допълват от други съкровища от малко по-късно време /VII—VI в. пр. н. е./, които представляват слитъци от бронз, наподобяващи върхове на стрели.²⁷ Разпространението на този втори вид съкровища е в хинтерланда на милетските колонии по Черноморското крайбрежие. Много вероятно е тези парични знаци да са първата домонетна форма на пари, които милетските колонисти са употребявали в обмена си с местното население.

Същинското тракийско сечене на монети започнало в края на VI в. пр. н. е., но е локализирано в долното течение на Струма, на териториите на онези племена, които в ранна епоха са установили търговски връзки с гръцки и малоазиатски търговци и които са могли да използват златните и сребърните съкровища в планините Пангей и Дисорон.²⁸ Тракийските царе от V в. пр. н. е. нататък, и то почти изключително владетелите на Одриското царство, сели също свои монети. Тези монети, повечето от които са от бронз и само в някои случаи от сребро, започнали със Спарадок, сина на първия засвидетелстван одриски владетел Терес, и се сечат през V, IV, III, II в. пр. н. е.,²⁹ за да изчезнат с последните тракийски владетели от I в. пр. н. е. до I в. от н. е.

Сеченето на монети на тракийските царе и на някои племенни вождове от края на VI в. пр. н. е., имало с много редки изключения местно значение, вероятно било осъществявано в гръцките монетни ателиета от егейския бряг и сигурно било предназначено за натрупване на съкровища от драгоценен метал или за затвърдяване на царската власт в определена територия. Този извод оба-

Сребърна монета от тракийското племе дерони /VI—V в. пр. н. е./. Хермес в двуколка, теглена от волове. В горната част на монетата — слънчевият символ. Национален археологически музей — София

Сребърна монета от о-в Тасос. Изобразен е сатир, държаш в прегръдките си менада /V в. пр. н. е./. Национален археологически музей — София

че съвсем не означава, че парите не били използвани на тракийския вътрешен пазар, защото не могли да бъдат в обращение тракийските царски емисии с неопределен или с несигурен номинал, а онези, които играели роля на международно платежно средство. Тези средства били получавани от износа в големите пазарни центрове, каквито били Енос, Перинт, Маронея, Абдера, Амфипол, Аполония, Месамбрия, Лампсак, Кизик. От една страна, тя се пазела в хазните на владетелите за заплащане на наемни отреди, а, от друга — била използвана за закупуване на скъпи бронзови съдове, на оръжие, на луксозна керамика, на украшения от злато и сребро, на скъпи тъкани и други стоки, необходими в бита на богатите траки. Ето защо в Тракия били използвани, както доказват археологическите разкопки и отчасти писмените сведения, кизикените, т. е. сечените в гр. Кизик електронови статери от 16 г.,³⁰ аполонийските драхми, тетраболите и тетрадрахмите, месамбрийските златни и сребърни монети, Филиповите и Александровите монети, Лизимаховите монети и пр.

От III в. пр. н. е. нататък в южнодунавските зе-

ми постепенно започнали да проникват денарите на Римската република, чието разпространение през тази епоха се долавя в територията до р. Вит. Особено важно място за характеристиката на стокообмена и на стоково-паричните отношения в Тракия заемат подражанията на монетни емисии, които имали висока стойност на пазарите в Източното Средиземноморие. През различни периоди, по-точно от края на IV в. пр. н. е. нататък, в тракийски монетни ателиета се изработвали препечатки и подражания на подобни ценни емисии, каквито са тасоските, византийските, Касандровите, Лизимаховите и пр. Това показва, че тракийският вътрешен пазар изпитвал остра необходимост от свободната циркулация на такива емисии и следователно познавал висока степен на развитие на стоково-паричния оборот.

Икономиката на древна Тракия се развивала с бързи темпове и след края на VI в. пр. н. е. достигнала високо технологическо и производствено равнище, като била дълбоко белязана от стоково-паричните отношения.

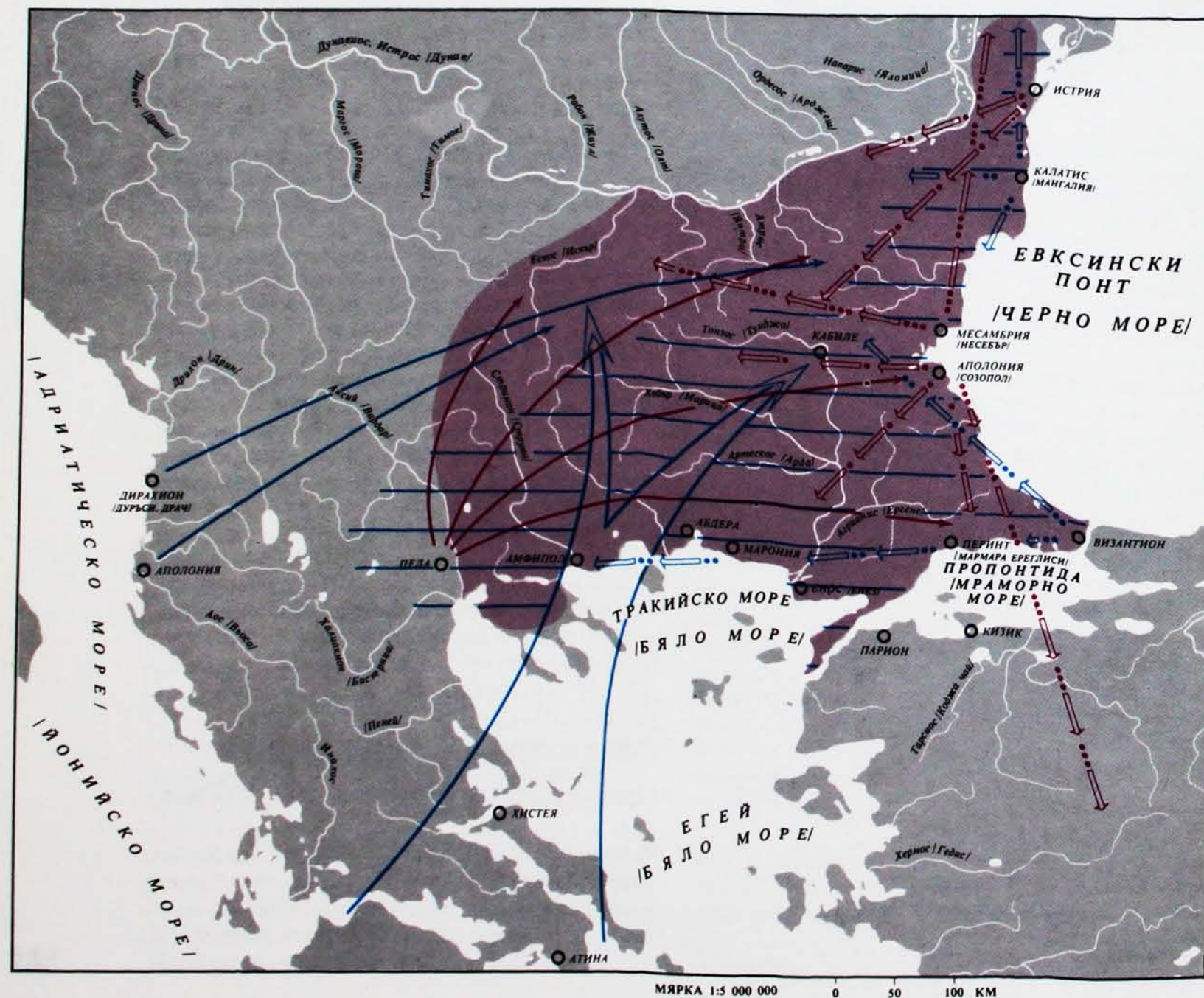
2. Обществен строй на тракийските племена през I хил. пр. н. е.

Икономическото развитие на древна Тракия достигнало към края на I хил. пр. н. е. вече степен, която била достатъчно висока за историко-материалните условия на страната. Разграничават се два големи периода: първият е от края на II

хил.пр.н.е. до края на VI в.пр.н.е., а вторият — до времето на римското завоевание. Вторият период в същност обхваща и разцвета на тракийската държава и култура за времето между края на VI и началото на III в.пр.н.е.

Тракийските племена образували през I хил. пр.н.е. относително единен племенен етнодемографски масив между Карпатите и Егейско море. Независимо от изричното сведение на Херодот за многобройността на траките³¹ и от сведенията на някои други по-късни автори за техните рекрутни възможности³² точна картина за броя на населението, демографския баланс и възпроизводството на населението не може да се пресъздаде. Все пак възможно е да се направят някои констатации. Пър-

во, съвсем сигурно е, че това население не било разпространено равномерно върху целия простор на древнотракийските земи и че най-голямата му гъстота трябва да се търси на юг от Стара планина и в Родопите. Второ, нужно е да се изтъкне, че значителният брой селища в Тракия, групирани често в плодородни райони, още не означава пряко свидетелство за предполагаем висок брой на населението, защото застроените площи били малки. По-вероятно е, че обитателите на тези селища са сравнително малобройни. Трето, гористопланинският ландшафт на страната, изпъстрен в крайморските низини с много езера и блата, а по долините на реките — с наводнявани терени и тресавища, предполага разрежено население.

Независимо от установеното въз основа на епиграфски данни от римската епоха относително дълголетие на траките-военнослужещи общата средна възраст на най-работоспособната група е била ниска поради високата смъртност и постоянното изтичане на хора навън /от V в.пр.н.е. нататък/ в качеството им на наемници и роби. Тъй като демографският баланс в древността бил практически постоянна величина за големи периоди от време и възпроизводството на населението било незначително, възможно е да се заключи, че една обща ориентировъчна цифра за броя на населението би била валидна за цялото I хил.пр.н.е. Тази цифра е най-малко 1 000 000 души /с демографска тенденция за увеличаване/, едно население, което живеело в пространството между Дунав и Бяло море, т.е. племенното ядро на тракийския племенен състав. Тя се извежда хипотетично от сравнително сигурните писмени данни за класическата епоха и от съпоставката им със сумирания епиграфски статистически материал за римската епоха.

Посоченият брой на населението на древна Тракия през I хил.пр.н.е. не включва племенните групи, които се локализирали на север от Дунав. Също така не е възможно да се мисли /освен в най-общи количествени измерения/ за тракийските етнически елементи между Днепър и Днестър, за инфилтрациите, които все пак изглеждат значителни благодарение на надписите от IV в.пр.н.е. нататък, по Северното Черноморие, за населението на Витиния и за тракийските преселници в Мала Азия,³³ както и за тракийското население по Егейските острови.

Поселищният живот, който се изменял и развивал в новите условия, породени от усвояването на желязната металургия и от въвеждането на же-

лезни оръдия и оръжия, лава добра, но обща картина на демографското състояние на Тракия. Траките от I хил.пр.н.е. обитавали райони, оформени географски от планини и възвишения, които затварят по-големи или по-малки полета. Населението се струпвало в тези райони, които се характеризират с плодородни обработваеми земи, с добри пасища, с водоизточници и са близо до рудни находища. Такива райони, вече теренно изследвани, се очертават ясно в северните предпланински полета край Стара планина, в Странджа, в северните родопски котловини, по Маричината низина и другаде. В един подобен район поселищната система непременно включвала т.нар. още от Тукидид „открити села“, т.е. незащитени селски поселения, и различни видове крепости с различен произход, функционално предназначение и социална характеристика.

В няколко пещери в Северозападна България, каквато е Магурата при с. Рабиша, Видинско, са намерени следи от живот от ранния период на старата желязна епоха.³⁴ Останки от селище от тази епоха са открити и в Деветашката пещера, Ловешко, върху пластове от неолита, енеолита и бронза,³⁵ а също така и в горните пластове на няколко селищни могили. Особен интерес представлява селището от могилата Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, което лежи върху пластове от края на средния и от късния бронз и е в тясна приемственост с тяхната култура.³⁶

През същия период обаче започнало и изграждането на добре изградени крепости в планински райони, на високи, мъчно достъпни върхове или масиви. Стените на крепостите, изградени от ломени, необработени камъни без спойка, оформили укрепления с кръгла или елипсовидна форма, но във всички случаи с очертания, наложени от терена. Много характерна е крепостта на скалистия връх Острър камък северно от с. Устрен, Кърджалийско.³⁷

По-голямата част от населението в тракийските земи през къснобронзовата и старожелязната епоха обитавало обширни, неукрепени селища, разположени в равнините на удобни речни тераси или на ниски полегати склонове, често пъти оградени с реки или дълбоки долове. Много селища от този вид са известни в басейна на Дунав, където част от римските градове на долнодунавския лимес — Ескус, Нове и др. — са изградени върху тях или в тяхно съседство. Подобна картина се наблюдава и по Черноморското крайбрежие. Тук под старогръцките колонии Месамбрия и Аполония са открити останки от тракийски селища от къснобронзовата и старожелязната епоха. Тези селища били разположени в богати производствени мета-

Монетно обръщение в Тракия и Македония през IV—III в.пр.н.е.

лодобивни и земеделско-скотовъдни райони и обикновено се отличавали с по-значителните си размери.

Типичен пример на равнинно селище от селски тип било това при с. Пшеничево, Старозагорско.³⁸ Селището било разположено на по-висока равна тераса, обградена от три страни от малки рекички, които му осигурявали добра естествена защита. То имало продълговата форма с размери 500 × 120 м и заемало около 6 ха площ. В северо-западната му част са открити останки от жилища, които били надземни или малко вкопани в терена, със стени, изградени от преплетени пръти, измазани с глина. В Пшеничево били разграничени два пласта — долен, който принадлежал на по-ранно селище от края на средния и от късния бронз, и горен, в който са открити останки от старожелязно селище. Подобно е положението в този вид селища и през по-късно време. Поселенията от V — IV в. пр. н. е. на мястото на язовир „Виница“, Шуменско, и с. Брестак, Варненско, например били разположени на удобни тераси, близо до реки. Жилищата представлявали колиби или полуземлянки обикновено с правоъгълна форма, в които са се намирали пещи и огнища. В съседство с жилищата били открити и ями за зърнени храни.³⁹

От втората половина на VI в. пр. н. е. продължавало и се усилвало строителството на крепости в планинските райони на стратегически места, чиято естествена защита била подсилвана с каменни стени. Такива крепостни съоръжения са открити на много места в предпланините на Стара планина, на Шуменското и Провадийското плато, в Родопите, отчасти в Сакар планина и значителен брой в Странджа, където те дори образували поселищни системи на местното население в хинтерланда на градовете-колонии.⁴⁰

Безспорно е, че традицията от старожелязната епоха продължавала и след края на VI в. пр. н. е. и затова първоначално крепостните съоръжения възникнали като убежища за околното население, което се приютявало в тях при опасност. По северните склонове на Стара планина обаче високопланинските крепости очевидно служели и за поселения на скотовъдните племена. Селищата в Странджа били на рудокопачи и скотовъдци и имали жилищни постройки дори вътре върху малката площ на ограденото пространство. Някои от крепостите в посочените райони били издигнати от военни съображения, за да контролират проходи и пътища.

Съществували и далеч по-обширни, с по-сложна еволюция и функционална характеристика укрепени селища. Така например на „Големия връх“ при с. Драгойново, Първомайско, скалистото било с размери 60 × 70 м било укрепено здраво

с крепостни стени, а долу, в подножието му, имало селище от много по-напреднал тип, в което стопанските дворове били оградени с каменни огради. Изглежда, че с течение на времето крепостта и селището започнали да се сливат, като върху все по-голяма площ от склоновете на възвишението жителите оформяли терасовидни площадки. Издигнатите върху тях постройки по-късно били включени в защитния пръстен и старата крепост на върха останала да играе ролята на цитадела.⁴¹ Вероятно положението е аналогично и със селището на скалистия връх „Св. Петър“ между Горна и Долна Секирия, Брезнишко. Построеният на върха акропол постепенно бил включен в чертите на укрепеното селище и образувал с него едно цяло поселение.⁴²

Тракийската поселищна система през този период се характеризирала с две основни групи селища — открити, или незащитени, и укрепени. И двата основни вида в същност са отразени в гръцкия и след него в римския историопис с някои термини, които са действително общи и неточни, но изразителни. При това не бива да се забравя, че и гръцката терминология далеч не била прецизна. Така Тукидид е този, който говори за „открити села“ и за „укрепени места“, като диференцира с понятията, вариращи от „градче“ до „град“. В тракийския език са съхранени подобни термини и по всяка вероятност съставката „па̀ра“ в местни имена като Бесапара означава „ограден двор“ или „село“, а съставката „диза“ в селищни имена като Тиродиза значи „укрепено място“ или „крепост“.⁴³ Известният термин „бриа“, преведен от Страбон като „град“, на тракийски е, както личи, едно от най-древните означения за населено място изобщо, защото е запазено в топоними като Месамбрия и Селимбрия и дори Полтимбрия по Черно и Бяло море.⁴⁴ С течение на времето понятието е могло да бъде прецизирано в „град“, но този град не е от полисен тип и представлявал по-скоро укрепено племенно средище.

От двата основни вида тракийски селища вторият се проявявал в редица варианти — стражеви крепости, крепости-убежища, крепости-селища и крепости — племенни центрове. От края на VI в. пр. н. е. тези разновидности вече могат да бъдат доловени и това е напълно закономерно на фона на усиленото развитие на производителните сили и на усложняването на производствените отношения. Последните два типа „укрепени места“ са резултат на общото социално-икономическо въздигане на тракийското население и еволюирали до степента на производствени, административни, военнополитически и религиозни центрове.⁴⁵

Няма съмнение, че там и особено в тракий-

ската „бриа“ били седалищата на племенните вождове и на цялата аристокрация. Ксенофонт е този, който въвел за Тракия понятието „кула“, т. нар. тюрсис, и го описал като типична резиденция на Севт II, на тракийския династ, включваща укрепен пункт, стража, вероятно гарнизонни помещения и пристройки.⁴⁶ Това е в същност центърът на контролираната територия, на аристократическия дом и тази „кула“ е могла да бъде разположена извън населено място, в определен и предпочетен стратегически пункт. Такива пунктове са забелязани и дори описани за царуването на Котис I през първата половина на IV в. пр. н. е., но тя може да бъде вместена и в цитаделата на укрепеното селище. Така резиденцията на владетеля, на местния аристократ, се оформяла като ядро, около което се развивало през по-късни времена селището с подчертан градски облик, т. е. тогава, когато към икономическите фактори се добавяли абсолютно задължителните условия на административната политическа и военна власт.

Като изключим крайбрежните ивици на Тракия, където ранната гръцка колонизация е унищожила или изменила тракийския облик на селищата, във вътрешността на страната също са забелязани „градове“, т. е. поселения от типа „бриа“, укрепени племенни средища. Още Хекатей изброява „полиси“ отвъд Балкана и това неточно определение може поне да подсказва дълговременната еволюция на племенните центрове. От края на VI в. пр. н. е. обаче заедно с високия подем на селскостопанското производство, на занаятите и на търговията, и то вносно-износната, по относително гъстата пътна мрежа на Тракия възниквали повече подобни селища. Към края на V и през IV в. пр. н. е. сведенията за тях се увеличили и се появили нови имена: Кабиле, Мастейра — с вероятна локализация по десния бряг на Марица преди вливането на Тунджа в нея, Дронгилон — отново там, на пътя на Филип II от похода му през 341 г. пр. н. е. в Тракия, но все още без други доказателства, Севтопол на Тунджа край Казанлък и Филипол.⁴⁷

Археологически са проучени или се проучват Севтопол, Кабиле и Филипол, но Филипол, където най-ранните следи от живот са на Небеттепе, все пак трябва да бъде изключен от общата характеристика на тракийските градове и поради оскъдността на събрания досега материал, и поради изменения му от Филип II облик.⁴⁸

Кабиле, чието име е споменато за пръв път във връзка с кампанията на Филип II в Тракия от 341 г. пр. н. е. и което се потвърди епиграфски от по-късно време, бил разположен по склоновете на Зайчи връх край Ямбол върху спускащата се посте-

пенно просторна терасовидна площ над старото корито на Тунджа, сега изместено на изток с около 2 — 3 км. Градът лежал точно на завоя на реката, на основната артерия на Тракия по Марица — Тунджа, свързваща Егейско море при Енос със Стара планина при проходите около Сливен, и оттам — по поречието на Златаришката река към Янтра и Дунав. Освен това Кабиле разполагал с други стопански и стратегически преимущества. Той се намирал на върха на триъгълника, който се образувал от венеца на Източна Стара планина и от хребетите на Бакаджиците със Северна Странджа, който завършвал на Бургаския залив и обхващал цялата Бургаска низина с плодородните ѝ терени и великолепните излази-пристанища на морето, увенчани от Месамбрия и Аполония. Селището имало акропол. То е заемало значителна площ /днес останките, които обхващат и римския период, са на около 500 дка/.

Кабиле се появил като поселение най-късно през бронзовата епоха и животът тук продължил до края на Античността и през Средновековието. Населението му било многобройно и това се потвърждава освен от застроената площ и от много то и големи близки некрополи, които маркират, особено в посока на север към Стара планина, същинската близка територия на града. Оживен земеделско-скотовъден и търговски център до времето на Филип II, Кабиле вероятно бил благоустроен от македонския цар. Градът поддържал интензивни търговски връзки с гръцките колонии и с малоазийските гръцки градове и разполагал очевидно с големи монетни и грънчарски работилници. От надписа, открит в Севтопол, се знае, че в града имало градски площад /агора/ с олтар на Аполон и храм на Артемида, наречен Фосфорион.⁴⁹

Местоположението на града и неговият акропол са сигурно доказателство за произхода му. Кабиле е хорион /у Теопомп, IV в. пр. н. е./ — голям одриски племенен център, — който приел през ранната елинистическа епоха и след нея гръцки урбанистичен облик. Превръщането му в градски, т. е. и във военнополитически и административен център, станало най-вероятно тогава, когато бил и резиденция на династи от одриския династически дом. Името на един от тях е известно от Севтополския надпис — то е Спарток от края на IV в. пр. н. е.

Най-добре проученият засега тракийски град е Севтопол на левия бряг на Тунджа, разположен върху малък полуостров на около 7 км западно от Казанлък в самото сърце на одриската територия от втората половина на IV в. пр. н. е. Той е основан от Севт III, който може би след победата си над Лизимах побързал да изгради своя столица и по

подобие на другите елинистически владетели и дал името си. Естествено защитен от три страни с вода, градът бил здраво укрепен и с крепостни стени, от които се запазили каменните основи. На северозападната и югозападната стена били разположени градските порти. От тях към вътрешността на града водели две главни, взаимно перпендикулярни улици, които в центъра на града се пресичали и затваряли от юг и изток обширен градски площад. Агората имала почти квадратна форма 42×46 м/ и била настлана с дребни речни камъни, както били настлани всички улици в града. На агората се издигали олтар, посветен на Дионис, и други култови сгради. Важен политически и религиозен център представлявал и укрепеният квартал — цитаделата в югоизточния ъгъл на града. Тази вътрешна крепост съществувала като укрепена кула — резиденция на Севт, и при похода на Филип II в 342/341 г.пр.н.е. била разрушена и опожарена, за да бъде отново построена и включена в общия план на новосъздадения град.

Цитаделата включвала голям двор, в дъното на който се издигал монументален архитектурен ансамбъл — личната резиденция на Севт III, която изпълнявала няколко функции. Наред с голямата зала за приеми в източната част на сградата и жилищните помещения от запад в двойното помещение до приемната зала било включено и светилището. Това бил храм на Великите самотракийски богове — Кабирите — според данните от големия надпис, намерен в едно от помещенията на храма. Заедно с широкото използване на принципите на гръцката архитектура при изграждането на двореца и при неговата вътрешна украса от фина цветна мазилка се чувствувало влиянието и на някои местни тракийски традиции. Те се изразявали в двете големи култови огнища /олтари/, каквито през този период вече не се срещали в гръцките домове.

Широкият размах на строителството в Севтопол, което изисквало големи средства, свидетелствувал за разцвета на Севтовата столица и за нейното нараснало политическо значение. Севтопол бил изграден по градоустройствена схема, добила широко приложение през елинистическата епоха. Севт III не останал настрана от своите съвременници и при изграждането на столицата си възприел принципите на античното градско строително изкуство. В силуета на града ярко се откроявали правоъгълните, продълговати, с почти ед-

Тракийската крепост край с. Устрен, Кърджалийско. Мощна крепостна стена с дебелина 2,30 м и дължина 258 м ограждала от три страни върха, който от юг завършвал със стръмни, непристъпни скали

наква големина квартали, ограничени от мрежата на пресичащите се под прав ъгъл паралелни и напречни улици. Жилищата по своя план и външен облик също не се отличавали значително от античното жилище. Те били обширни, с много помещения, наредени около централен вътрешен двор. Повечето принадлежат на т.нар. пастаден тип къщи, при който от едната страна на двора, обикновено северната, обикалял покрит проход-портик, отворен към двора. Зад портика имало жилищни помещения, ориентирани с гръб към студените ветрове и с отвори към двора, който заемал южната част на дома и бил източник на светлина и топлина. В града се срещали примери и от следващия жилищен тип — перистилния, при който портикът обграждал двора от всички страни.

Основните на къщите били градени от камъни, споени с кал, а нагоре конструкцията била полска — кирпичени стени или скелет от дъски с пълнеж от глина. За покрива били употребявани широки плоски и извити керемиди. Някои сгради имали антефиси /керамични украшения при корнизите/, украсени с релефни палмети. Една характерна особеност за севтополската къща е глинобитната площадка с квадратна или правоъгълна форма върху пода, в средата на главното помещение на жилището. Повърхността ѝ била много добре огладена, плътна, със сив цвят, напомнящ цимент, а вътрешността ѝ от изпечена до червено глина. Едни от площадките отгоре имали кръгла вдлъбнатина, около която била разположена богата украса, отпечатана върху още влажната мазилка с шнур — концентрични окръжности и правоъгълници, бръшлянови листа и клони, розети, три змии, зигагообразни линии, представляващи вероятно мълнии, а повърхността на една площадка била оцветена в червено и синьо. Богатата цветна украса от изображението със символичен характер показва убедително, че тези площадки не представлявали обикновени огнища, а били домашни огнища-олтари, свързани с култа. Огнища-олтари били известни още от критско-микенската епоха. В светилището на двореца във Фест на Крит е открито подобно глинено съоръжение със свещен характер. От по-късно време глинени жертвеници са известни от Украйна, Румъния и Франция, което дава основание да се мисли, че те са възникнали въз основа на общ прототип, създаден вероятно в Източното Средиземноморие през критско-микенската епоха. Каквато и интерпретация да се даде на огнищата-олтари, тя все пак би била обусловена от прастарата индоевропейска представа за домашния олтар на огъня — онова, което в гръцкия свят било Хестиа, в римския — Веста, — около който се изповядвали рели-

гията на предците, вярванията в безсмъртието на душата и може би идеята за хтоничните култове.

Севтопол разкри възможности да се проследят и установят етапите в развитието на тракийското строителство и архитектура. На единия полюс би могла да бъде поставена проучената в Средна Стара планина над Етрополе крепост Чертиград — типичен пример на строеж, изцяло съобразен с конфигурацията на терена. Един полуостров, надвесен над пропасти от три страни и абсолютно непристъпен от тях, е ограден откъм достъпното било със стена от ломени камъни без спойка, към която може да се стигне фронтално по естествена рампа или по хоризонтала на хълма. Вторият достъп бил допълнително преграден с нова стена, която майсторът свързал със старата, отново следвайки наклона на терена. Между Чертиград и Севтопол развитието е огромно и наблюдателят е изправен пред умението на тракийските строители да следват строго предварителната градоустройствена планировка. Градът бил снабден дори с канализационна мрежа и с водоснабдителна система. Водоснабдяването ставало чрез кладенци, изградени от речни или ломени камъни, а каналите били от камъни или глинени тръби. Домашните канали отвеждали водата в уличните, разположени обикновено по средата на улиците, с наклон към реката, до която стигали чрез отвори в крепостните стени.

Качественият скок бил изразен ярко и от неочакваната за Тракия поява на тухлата в куполните гробници от некропола на Севтопол, в зиданите гробове с правоъгълна форма и в прочутата Казанлъшка гробница. Установяването на тухлено строителство у траките в тази сравнително ранна епоха отбелязва важен момент от развитието на античната архитектура в Тракия. За изграждането на помещенията с кръгъл план с помощта на дървени калъпи били произвеждани специални тухли със секторна форма. В дромосите на гробниците, чийто план бил праволинеен, се употребявали правоъгълни тухли. За да се получат сводове с гладка повърхност, предназначени да бъдат украсени със стенописи, траките употребявали и тухли с косо отсечена вътрешна стена. Няма съмнение, че появата на тухлата в Севтопол не била продиктувана от нуждите на жилищното строителство, където основен строителен материал бил кирпичът. Богатото разнообразие във формата и размерите на тракийската тухла било наложено от своеобразния план и конструкция на куполните гробници, което представлява още едно силно косвено доказателство за централизираната организация на производството и на строителството в града.

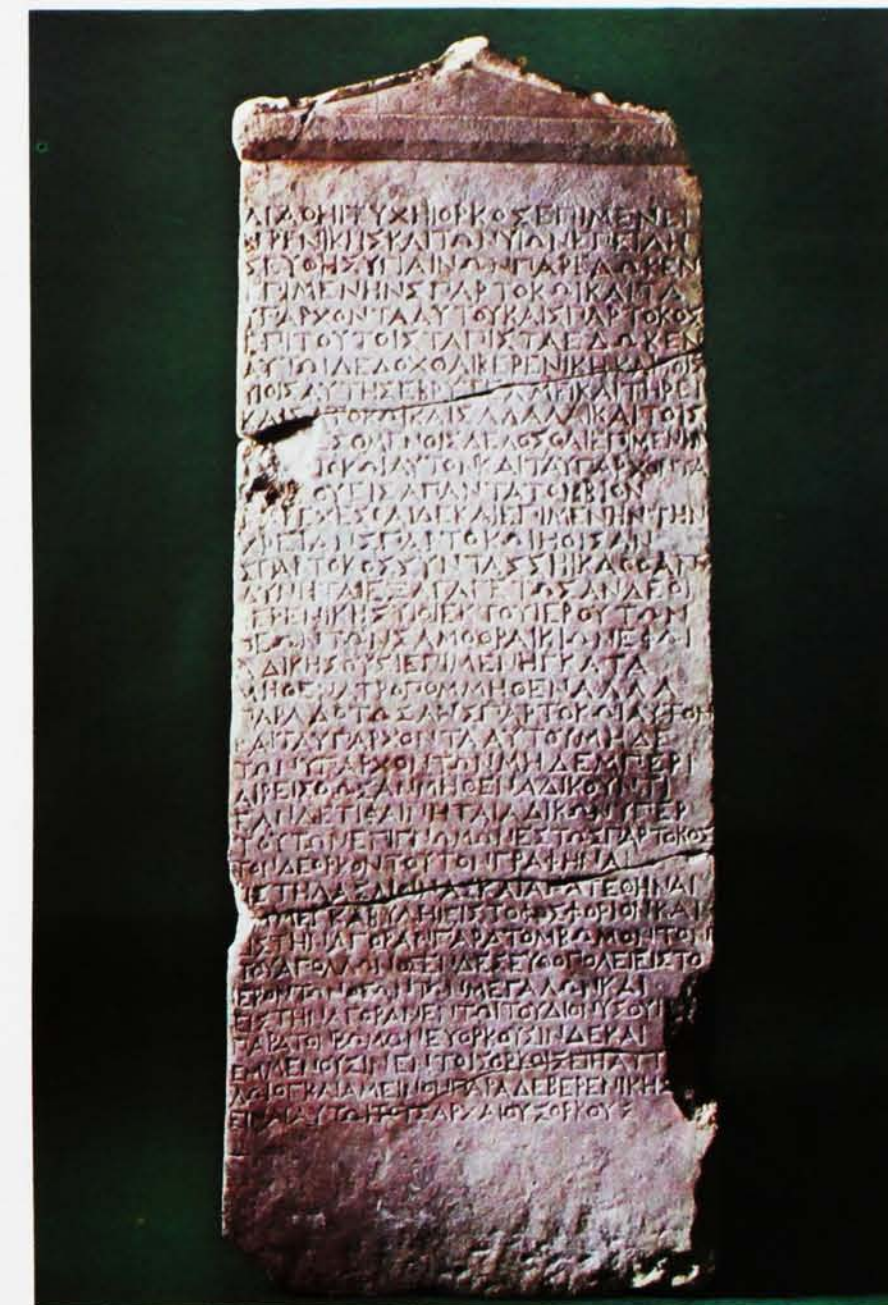
Важен поминък на населението на Севтопол били земеделието и скотовъдството. Смилането на житото се извършвало с помощта на каменни ръчни мелници с развита форма, широко разпространена в целия елински свят през този период. Няколко железни лемежа с лъжицоподобна форма, железни косери и други оръдия на труда свидетелствуват за висока техника, прилагана при обработката на земята и в другите дейности на селското стопанство. Високо развитие достигнало скотовъдството и свързаните с него предачество и тъкачество. Съществено място в поминъка на севтополското население заемали ловът и риболовът. За богато грънчарско производство свидетелства намерената в града местна керамика. Една част е работена на ръка и в нея ясно са отразени традициите на по-старата епоха, докато тракийската керамика на колело се развивала в тясна зависимост от формите на внесените гръцки съдове. Продукт на местното керамично производство са големите глинени питоси. Върху техните устия се срещат щемпелувани или врязани букви, розети и други знаци. С буквите била означавана вместимостта на питосите, а знаците са марките на отделните работилници.

Севтопол бил не само занаятчийски център. Част от населението му и живеещите тук преселници-гръци се занимавали с търговия. Печатите върху амфори, в които докарвали зехтин и вино, съдържали имената на прочути гръцки центрове, от които била внесена стоката. Между тях първо място заемал о. Тасос. За оживените икономически връзки на Севтопол несъмнено доказателство са и намерените в града в голямо количество монети на елинистически владетели и гръцки градове. В града била открита и огромно количество гръцка чернофирнисова керамика предимно от атически произход. Тя свидетелства, че Атика запазила икономическото си влияние и търговските си връзки с тракийския хинтерланд през IV и първата половина на III в.п.н.е.

Тесните връзки, които Севтопол поддържал с гръцкия свят, се отразили извънредно благоприятно върху развитието на местната култура. Гръцкото влияние засегнало преди всичко бита и кул-

турата на богатата върхушка, която имала икономическата възможност да строи обширни жилища, да издига монументални гробници и да си доставя скъпи изделия на изкуството и на художествените занаяти. Между произведенията на изкуството в Севтопол най-малобройни са скулптурните паметници, но в замяна на това значителен е броят на скъпите произведения на торевтиката. Едни от тях били внесени от чужди центрове, а други — работени в местни златарски ателиета.

Изящни фибули тракийски тип, обици, гривни и пръстени свидетелствуват за голямото майсторство на тракийския ювелир при обработката на метала. Това личи и в бронзовите монети на Севт III с различни номинали и типове. По худо-

Плоча с гръцки надпис, висока 0,63 м, оформена с фронтон. Намерена е в култовото помещение на двореца в Севтополис. Издълбаният надпис от 37 реда представлява клетвен договор между видни представители на тракийската управляваща аристокрация. В надписа се споменава и името на града — Севтополис, както и на град Кабиле, където трябвало да се поставят преписи от този надпис. Споменават се и храмовете на градските площади в двата града. Национален археологически музей — София

жествената си изработка те не отстъпвали на монетите, сечени от съвременни гръцки градове. Особен интерес представляват монетите на Севт с неговия портрет. В тях могат да се проследят две направления: едното, характерно за гръцкото изкуство, показва тенденция към типизация на образа, а другото — стремеж към по-реалистично представяне на чертите на владетеля. Севт III е изобразен със силно индивидуализирани черти, чрез които е разкрит и неговият характер. Лицето му говори за високообразована личност и изразява душевно спокойствие, съчетано с мъжествена решителност. Той е първият тракийски владетел, който, следвайки тогавашната мода и примера на елинистическите владетели, секъл монети със собствения си образ.

Столицата на Севт III процъфтяла и добила най-голямо значение през първата половина на III в. пр. н. е. В края на века животът тук бил преустановен за много векове. Едва в XII в. върху неговите развалини възниква неговолямо българско селище.⁵⁰

Севтопол е най-значителният досега изцяло разкопан одриски икономически и политически център — забележителен пример на тракийски град от ранноелинистическата епоха. Той показва максимално високата степен на развитие, достигната от напредъка на производителните сили през периода на разцвета на тракийската материална култура /края на VI — началото на III в. пр. н. е./. Севтопол бил напълно еволюирал племенен център на селскостопанското производство, занаятчийството, строителството, художествените занаяти и на вносно-износната търговия. Независимо от елинистически си урбанистичен облик обаче градът не е бил полис /град-държава/ в социален и политически смисъл, а център на обширна територия по горното течение на Тунджа, чийто стопански и административен живот той диктувал.

Севтопол показва засега най-точно какъв е произходът на тракийския град. Социално-икономическите и политическите явления, обусловили появата на този тип селище, общо взето, генетически са сходни с онези на балканския град от не-класически, от неполисен тип, на градовете от някои източни райони на античния свят и на градските поселения от Кавказко-Черноморския басейн. Този тип град възниква около резиденцията на владетеля — укрепената кула, — която може да е разположена във вече оформен племенен център или да е извън него, в подходящ стратегически и икономически район. Но и в двата случая процесът на възникването бил свързан с налагането на военнополитическа и административно-бюрократическа организация начело с династа, която вла-

деела племенната територия или част от нея и стимулирала стопанското, социалното и урбанистичното развитие на селището. Укрепването на селището би могло да се дължи преимуществено дори само на военнополитическите съображения на местната династия и впоследствие да се подсили от благоприятните икономически условия. Ето защо този тип град би могъл да бъде наречен условно и за разлика от полисната гръцка система „царски“⁵¹.

Разкопките на Севтопол показаха най-добре как развитието на производителните сили обуславяло структурата на производствените отношения. В града живял владетелят с приближените си, с други видни тракийски аристократи и около този кръг се доближавали богати занаятчии и търговци от местен и от гръцки произход. Извън крепостните стени живеело селското население, занаятчиите, масата от производителите на материални блага.

Структурата на обществения строй у траките се проследява добре от типа селища. Крепостите и крепостните съоръжения и особено условно наречените „царски“ градове от края на класическия и от началото на елинистическия период ясно показват, че господстващата класа била тракийската племенна аристокрация, групирана около местния династ. Това е експлоататорската класа, известна още от Омировия епос, която в края на бронзовата епоха е вече ясно отделена от останалата маса на населението с богатствата и стопанствата си, с военните, жреческите и съдебните права и привилегии, изявени в триединство, което е свойствено на последната фаза на родовообщинния строй.

Племенната аристокрация през I хил. пр. н. е. била особено изразително показана в текста на Херодот, който предава дълбокото ѝ презрение към обработката на земята. Консолидацията на тази класа не станала отведнъж и веднага след усвояването на желязната металургия. Това бил процес, който се разгръщал успоредно и заради развитието на производителните сили и чрез движението на племената, търсещи с война и грабеж места за заселване. Консолидирането на тракийската племенна аристокрация като класа било исторически факт от края на VI в. пр. н. е. за цялата територия на страната. Присъствието ѝ се вижда релефно не само в еволюиралата поселищна система, но и в богатите гробни находки и надгробни съоръжения. Още старожелязната епоха в Тракия познавала големите мегалитни паметници — долмените, които в Странджа, Сакар планина и Източна Стара планина са повече от 600 на брой. Те са безсъмнено предназначени в преобладаващата

си част за вечни жилища на племенните първенци от периода VII — VI в. пр. н. е., когато постепенно изчезнали, за да се заменят от правоъгълните и по-късно от куполните гробници. Строени били предимно в периода от края на VI до началото на III в. пр. н. е. и сочат, че властта на аристокрацията се утвърдила над обширни райони в Тракия.

Аристокрацията била собственик на средствата за производство и преди всичко на земята. Изрични сведения говорят за пълната собственост на династите и на първенците върху земи, селища, крепости. Но аристокрацията била в състояние да упражнява и упражнявала извъникономическа и икономическа принуда върху производителите на материални блага от цялото контролирано свое землище и затова фактически собствеността ѝ се разпростирила и върху мерите на общините. Знае се, че одриски царе изисквали натурални и ангарийни повинности от своите селяни и дори слагали ръка върху цялата реколта за дадена година.

Съществуващата собственост в някои случаи засягала и производителите на материални блага. Антични историци разказват, че тракийски династии се разпореждали със своите поданици, както намерят за добре, и посредством хищнически набези могли да се слобият с работна ръка, която обикновено се продавала на робските тържища в крайморските гръцки градове. Още по-важно е да се има пред вид, че тракийските първенци били собственици на онези производители, които работели в селските и в занаятчийските им стопанства. Може с пълно право да се приеме, че в образуващите личния домен на владетеля или на аристократа поселения, занаятчийски работилници и мини се трудили хора, които били негова собственост и положението им било уредено с различен статут на зависимост.

Втората класа на тракийското общество съставлявали селяните-общинници.⁵² При своето разлагане към края на бронзовата епоха родовата тракийска община постепенно преминавала към патриархална, съседскотериториална. Като излъчвала обособяващата се аристократическа върхушка и като я противопоставяла на самата себе си, териториалната община, съставена от домашните общини на селяните, които са урбанизационно оформени в откритото село, в същност се превръщала в организационно-производствено ядро на огромната част от експлоатираното население. Ако тракийската племенна аристокрация била собственик на средствата за производство и преди всичко на земята, селяните-общинници я обработвали при различни задължения от своя страна. Класовият антагонизъм лежал именно тук, в раз-

личното отношение към средствата за производство, картинно изразено от античните писатели с редица примери.

Селяните-общинници имали обаче различен статут на зависимост. Тези категории зависимост били достатъчно разнообразни, както при подобни случаи от средата и втората половина на I хил. пр. н. е. в Северна и Южна Гърция, в някои острови и в Мала Азия.⁵³ Най-вероятно е, че преобладаващият брой производители защищавали правото си да владеят земята с всички видове трудови и натурални задължения към владетеля и срещу все по-нарастващата извъникономическа принуда, осъществявана в историческата практика от въоръжената група на племенните първенци. Тази защита понякога могла да приеме формата на открито сражение, което не е нищо друго освен най-острата форма на класова борба.

Имало и други селяни, които били с далеч по-тежко положение, и те трябва да се търсят в личните стопанства на аристокрацията. Тук средствата за производство били просто преотстъпени от собственика на производителя и временно им използване, водещо до осигуряването на възможно най-ниския жизнен стандарт, било заплащано с огромния дял от добива. В тези стопанства по правило се изземвал не само принадлежният, но и необходимият продукт. Подобен бил статутът и на производителите в занаятчийските работилници, намиращи се в резиденцията на владетеля или работещи изключително за нея, където цялата продукция се взимала направо като лична собственост на владетеля. Най-тежко сигурно било положението на производителите в мините, защото там статутът стоял най-близо до робския.

Следователно експлоатираната класа на тракийското общество постепенно и в хода на бурното развитие на производителните сили на страната достигнала до по-нататъшно социално разслоение. Тези производители, чийто брой през и след V в. пр. н. е. несъмнено нараствал — както личи от примера на производството в Севтопол, — вече не могат да бъдат характеризирани и като владетци на средствата за производство, каквито са обикновено селяните-общинници. Те били частично или напълно лишени от средствата за производство и ясно носели тенденцията да се превърнат в собственост на работодателя, на тракийския аристократ.

Ето защо може да се заключи, че тракийското общество не се разграничава от обществата със сходна или близка социална структура, които обикновено се търсят и намират извън класическото робовладение, организирано в относително малобройните гръцки градове-държави, или поли-

сят спасение в емиграция и много често да участвуват в колонизационните акции на своите родни градове.

Гръцката колонизация по бреговете на Тракия започнала с егейския бряг. Тя изпреварила колонизирането на тракийския бряг на Черно море с почти цяло столетие.

Една от рано възникналите колонии била Потидея, основана от Коринт на най-тесното място на провлака, който свързвал полуостровчето Палена с континента.⁵⁵ Потидея била в същност единствената колония на Коринт, която може да бъде отнесена към източната гръцка колонизация. Нейното значение било отразено не толкова в икономиката, колкото във военнополитическите събития, развихрили се през първите години на Пелопонеската война /431—421/. В хода на тези събития Потидея наистина загинала, но нейното важно икономическо и стратегическо местоположение било потвърдено с основаването на мястото ѝ през ранноелинистическата епоха на града Касандрия. Друг град на п-в Палена е Менде, създаден от Еретрия на о. Евбея. Недалеч от брега на Торонейския залив се намирал град Олинт, разположен сред много плодородно поле. Околностите на Олинт, който има тракийско име, били гъсто населени с траки.

Град Халкида на о. Евбея основал на п-в Ситония в Халкидика значителния град Тороне, получил тракийското си име от местното население, тракийско по произход. На полуостровчето Акте /дн. Атонски полуостров/ били основани градовете Сане и Акант от колонисти, дошли тук от о. Андрос, един от значителните Цикладски острови.

Колонизирането по бреговете на Халкидика представлявало в хронологическо отношение несъмнено най-ранният етап на гръцката колонизация по бреговете на Тракия. Някои от споменатите в този район колонии възникнали към средата на VIII в.пр.н.е. Заселването на гръците по тези места почти съвпадало по време с най-ранния период на западната гръцка колонизация по бреговете на Сицилия и Южна Италия.

Колонизацията в сектора, включен между устието на Места и Марица, започнала почти цял век по-късно. В тази област изпъкнала особено ярко ролята на Тасос. По-далечната родина на тасоските гръци бил о. Парос, един от значителните Цикладски острови. Но както на Парос, така по-късно и на Тасос гръците страдали от недостиг на зърнени храни. Ето защо гръцките преселници, дошли от Парос, за да се заселят на Тасос, немного време след това се почувствували недоволни и от новите си поселища. Едва след като пароските колонисти, които положили основите на Тасос, ту-

рили ръка и на отсрещната тракийска суша, така наречената тасоска пера /тасоска „отсрещна земя“/, тяхното икономическо благосъстояние се увеличило многократно.

Абдера, разположен недалеч на изток от устието на Нестос /дн. Места/, бил основан към средата на VII в.пр.н.е. от преселници от Клазомена. Съществуването на клазоменската колония се оказало обаче неособено трайно, тъй като градът рухнал под ударите на местното тракийско население. Почти повече от цял век след това преселници от Теос, пак от западния бряг на Мала Азия, положили основите на втората Абдера, която наскоро след своето основаване се замогнала неособено бързо. За икономическото процъфтяване на Абдера допринесло не само плодородието на нейната територия, но и другите богатства, които криели недра на обраслите с гъсти гори южни склонове на Родопите. През Абдера преминавали важни пътища в Тракия. От друга страна, Абдера имала твърде изгодно местоположение на морето. Пристанището ѝ било едно от най-удобните в този сектор на егейския бряг, а в нейния просторен залив ставал обилен риболов.

С още по-голямо плодородие, отколкото околностите на Абдера се отличавало землището на Маронея. И тук още през Омировата епоха имало добри условия не само за земеделие и скотовъдство, но и за развитие на лозарство и винарство. Тракийският хинтерланд на Маронея изобилствувал с горски и други природни богатства. Обилни били и ресурсите на морето. Ето защо неслучайно тъкмо тук, на мястото на древнотракийското селище Исмар, стъпили здраво преселници от о. Хиос и положили основите на своята колония Маронея към средата на VII в.пр.н.е.

Една от най-значителните гръцки колонии на южното тракийско крайбрежие при устието на Марица бил Енос — старо тракийско селище. Този град бил основан от колонисти, които дошли от Митилена на о. Лесбос. Изглежда, че Енос имал отначало бляскави перспективи за развитие, тъй като неговата позиция на най-широката входна врата за вътрешността на Тракия откъм юг, каквато представлявала долината на Марица, му давала възможност да играе много важна роля в икономиката на древна Тракия и на древногръцкия свят през VI, V и част от IV в.пр.н.е.⁵⁶

Гръцката колонизация по бреговете на Тракийския Боспор и по северния бряг на Мраморно

Общ поглед /въздушна снимка/ на полуострова, където е било разположено тракийското селище и по-късно гръцката колония Месамбрия /дн. Несебър/

море се характеризира с надмощието на мегарските колонисти. И Византион на европейския бряг на Босфора, и Калхедон на отсрещния малоазийски бряг били основани от Мегара. Очевидно е, че Мегара е изпреварила по тези места не само Милет, но и всички останали гръцки центрове, които създавали колонии. Тези метрополии осъзнали сравнително по-късно огромното значение на ключова позиция, което щели да имат двата срещуположни града на южния вход на Тракийския Босфор и особено градът Византион.

Мегарската колонизация обхванала и северния бряг на Мраморно море. Тук мегарските преселници основали града Селимбрия /дн. Селиври/, намиращ се, както сочи името му, върху заварено тракийско селище. По-късно от мегарските колонисти на северния бряг на Мраморно море стъпили и преселници от о. Самос, които основали тук значителния град Перинт. Ако се съди пак по името на града, което е тракийско, неговата близка околност била гъсто населена с траки, което личи от тракийските имена, запазили се по надписите, и от редица изрични сведения у античните писатели. Основаните от Самос тук колонии са по-многобройни от мегарските и проявяват значителна жизненост. Колонизационната дейност на Самос по брега на Пропонтийска Тракия е увеко-

Мраморен релеф, открит в Несебър, представящ вътрешността на светилище в античната Месамбрия, където се извършва жертвоприношение по повод на някакво събитие от историята на града. Представени са шестте стратежи и техният секретар /граматевс/. Върху жертвеник се вижда релефна триобразна Хеката /I в.пр.н.е./. Градски исторически музей — Несебър

Сребърна апликация /украса на ризница/, открита в Големата могила при с. Дуванли /средата на V в.пр.н.е./. Представена е Нике, богинята на победата, облечена с дълъг хитон и мантия, караща колесница с четири коня. В дясната ръка държи венец. Археологически музей — Пловдив

вечена освен с основаването на Перинт, също и с основаването на по-малки селища от полисен тип, като Херайон Тейхос, Бизанте и др. На южния бряг на Мраморно море обаче Милет запазил първенството си, тъй като там почти всички колонии били резултат от неговата колонизационна експанзия.

Значителна била ролята и на гръцката колонизация в Тракийския Херсонес /Галиполския полуостров/.⁵⁷ Измежду градовете, които били основани тук, по-важна роля играли Сестос, Мадитос и Алопеконесос. Сестос, както и Мадитос, които носят явно тракийски имена, се намирали на източния бряг на Тракийския Херсонес, докато Алопе-

конесос бил разположен на неговия западен бряг. Очевидно гръцките колонисти от о. Лесбос, които положили основите на тези градове, се стремели да си осигурят контрола от двете страни на Херсонес. При Сестос те заварили селище от местен произход и положили на негово място основите на своята едноименна колония. Преценявайки крайно изгодното положение на Сестос и Мадитос на европейския бряг на Дарданелите, милетските колонисти побързали да основат точно противоположно на Сестос на отсрещния малоазийски бряг своята колония Абидос. Малко по-късно в резултат на дейността на Милет на Тракийския Херсонес били основани и coloniите Кардия и Лимне. При основаването на Кардия взели участие и преселници от Клазомена.

Немалко значение имала и колонизационната дейност, развивана на Тракийския Херсонес от Атина под ръководството на Милтиад Стари около средата на VI в.пр.н.е. В резултат на тази дейност възникнали няколко селища, като Критоте, Пактие и др. Тези селища имали полисен облик, макар че не могат да се сравнят по големината и по броя на населението си с повечето от споменатите колонии на Лесбос и Самос, както и с градовете, основани по тези места от Милет. Изглежда, че и градът Елеунт бил основан от Атина.

Повечето колонии, основани по западния бряг на Черно море, били дело на колонизационната дейност на Милет, големия и богат йонийски град на западния, по-точно на карийския бряг на Мала Азия. Милетските колонисти в повечето случаи изпреварили почти всички потенциални или действителни свои съперници по бреговете на Черно море. Само в съвсем малко пунктове, и то по северния бряг на Черно море, те били изпреварени от други метрополии, като малоазийската Клазомена, Самос, Хиос и др. Основаните от тях селища били обаче в повечето случаи търговски представителства или пък риболовни бази и затова те не се оказали особено жизнеспособни. Възникването им би следвало да се определи като първи етап на гръцката колонизация по бреговете на Черно море.

Милетската колонизация представлявала в общи черти част от втория етап на гръцката колонизация по бреговете на Черно море. През този етап, който започнал към средата и през втората половина на VII в.пр.н.е. и траял до първите 3 — 4 десетилетия на VI в.пр.н.е., били основани почти всички милетски колонии по тези места. За най-ранни се смятат градовете Аполония /дн. Созопол/ и Истрос /дн. с. Истрос при делтата на Дунав/. Приема се, че и двата града, които още през първоначалния период на своето развитие отбеля-

зали голям подем, били основани през последните две или три десетилетия на VII в.пр.н.е.

При избора на местоположението на двете свои първи колонии по тези места милетските гръци проявили присъщата си наблюдателност и прозорливост. Стъпвайки на южния вход на днешния Бургаски залив чрез основаването на Аполония, милетците си осигурили един от най-удобните пунктове за създаването на град, който не само бил построен на място, естествено защитено от природата, но притежавал и две пристанища. Освен това Аполония се намирала в съседство със солниците при бъдещата си колония Анхиало /дн. Поморие/ и докато била силна, можела да осигури значителен дял от приходите, които постъпвали от тяхната експлоатация. Колко жизнено важни били тези солници за Аполония, показва обстоятелството, че градът побързал да основе Анхиало, за да пресече пътя на Месамбрия към солниците. Почти всички спорове и войни, които избухвали между Аполония и Месамбрия, били за владенето на анхиалските солници, защото в античността солта била рядкост и имала на някои места стойността на златото.⁵⁸

Благодарение на близостта си до богатата с медни и полиметални руди Странджа Аполония станала отрано главен консуматор и износител на

дървен материал, дървени въглища, мед и восък, както и на ценна руда за цялото Западно Черноморие. Всички тези условия позволили на града да се превърне в най-силната западнопонтиска колония през V в. пр. н. е. с територия, която на юг достигала сигурно до нос Иниада. На тази територия са издигали аполонийски тържища и колонии, влизащи в състава на нейната политическа организация от полисен тип.

При основаването на Истрия южно от дунавската делта милетските колонисти се ръководели очевидно от по-други съображения. Изборът на мястото бил предопределен от близостта на богатата с риба делта, от дървения материал по островите и от зърнените храни, произвеждани във вътрешността на Тракия. По всяка вероятност изобиетието на зърнени храни, едно от главните богатства на Добруджа и през античността, подтикнало гърците от Милет да основат по северния откъс от западния бряг на Черно море и градовете Одесос /дн. Варна/, Дионисопол /дн. Балчик/ с по-старо название Круной, т. е. „Извори“, Томи /дн. Констанца в Румъния/. В известна степен подобни мотиви ръководили един век по-късно и дорийците-заселници, като положили основите на своите колонии Месамбрия на северния вход на Бургаския залив /дн. Несебър/ и Калатис /дн. Мангалия/ в Добруджа на юг от Томи. Разбира се, освен зърнодобива в хинтерланда на тези градове били силно развити лозарството и винарството. Няма съмнение, че населението на всички гръцки колонии се занимавало с риболов и с производство на

сушена, пушена и осолена риба. Истрия например държала едно от първите места и по дърводобив, и по добив на смола, както и на смолисти факли. С богати запаси от дървен материал по течението на Панисос /дн. Камчия/ разполагал и Одесос.

Двете дорийски колонии Месамбрия⁵⁹ и Калатис били основани от дъщерните градове на Мегара Хераклея Понтийска, Византион и Калхедон. Макар че мегарската колонизация по западния бряг на Понта /Черно море/ била по-слаба от милетската, тя обикновено се означавала като трети етап на гръцката колонизация в Черно море, осъществяван през втората половина на VI в. пр. н. е.⁶⁰

По западния бряг на Черно море са съществували селища на други заселници преди гръците. Такова било Карон Лимен /дн. гр. Шабла/ — име, което означава „Пристан на карите“ /Карийско пристанище/. Възможно е карите, които се заселили на мястото, получили тяхното име, да са се озовали тук още преди началото на милетската колонизация. Карите образували основното население на Кария в Западна Мала Азия, на чието крайбрежие бил основан Милет. Те били добри мореплаватели и не е изключено отделни карийски групи да са проникнали в Черно море и преди гърците. Хипотезата се потвърждава от находки, извлечени от морското дъно при нос Калиакра, които доказват, че тези северни брегове били посещавани от малоазийски мореплаватели от края на бронзовата епоха. Напълно е вероятно да се мисли още и за западнопонтиска зона на семитските /финикийските/ търговци.⁶¹

Повечето елински колонии били основани на местата или близо до заварени тракийски селища, както показваха разкопките в Одесос, Месамбрия и Аполония. Старите поселения били погълнати естествено от новите градове. Но Бизоне /дн. Каварна/ бил тракийско селище, което устояло на началния пристъп на колонизационната вълна, съществувало редом със силните си съседи Дионисопол и Одесос и постепенно изпитало влиянието на елинизацията. Този интересен процес не може

Сребърна монета, сечена в Аполония /дн. Созопол/ /IV в. пр. н. е./. Върху лицевата страна е изобразена главата на Аполон, а върху опаката — котва, от едната ѝ страна буквата А, а върху другата рак. Окръжен исторически музей — Бургас

Бронзова монета на Аполония с изображение на статуята на Аполон от атинския скулптор Каламис. Първа половина на III в. пр. н. е. Окръжен исторически музей — Бургас

Сребърна монета /диобол/, сечена в Месамбрия /IV в. пр. н. е./. Представен е шлем — емблемата на града. Окръжен исторически музей — Бургас

да се проследи много точно, защото Бизоне станал жертва на земетресение и към началото на III в. пр. н. е. бил погълнат от Черно море.⁶²

Както при елинските колонии по Егейското крайбрежие, така и при тези по черноморския бряг се водела борба между метрополиите за сфери на влияние. Още в най-ранния период на гръцката колонизация по Черно море имало определено съперничество между Клазомена, Самос, Теос и други центрове, от една страна, и Милет, от друга, но още през този първи етап, а и през втория Милет, изглежда, бил без сериозен съперник. Едва през следващия етап, когато Милет след 546 г. пр. н. е. попаднал заедно с Лидия под властта на Персия, по тези брегове се появили мегарските преселници, прииждащи главно от Византион, Калхедон и Хераклея Понтийска.

Както навсякъде, така и по бреговете на Тракия гръцките колонии имали устройството и конституцията на своите метрополии. Йонийските колонии имали демократичното устройство и институции на Милет и на много други йонийски градове. В тези колонии отрано играели ръководна роля представителите на търговско-занаятчийските слоеве от населението. В съответствие с това и в coloniите на йонийските метрополии решаващата роля имали съветът /булето/ и народното събрание, докато в дорийските колонии, особено в коринтските, пък и в мегарските, преобладавали олигархичните институции, в които понякога дори проличавали монархически останки от далечното минало. Колониите използвали пис-

мото и диалекта на своите метрополии и основните религиозни култове, които те пренасяли и тачели ревниво.

Гръцките колонии по бреговете на Тракия, като се изключат може би само Византион и Абдера, се отличавали със своите скромни размери и малобройното си население в сравнение с coloniите на о. Сицилия и Южна Италия. Прави впечатление обстоятелството, че дори и преди разгрома, който Калатис понесъл във войната си срещу Византион за монопола в Томи през III в. пр. н. е., неговото свободно население не било особено многобройно. През 313 г. пр. н. е. Калатис бил обсаден от войските на Лизимах и неговите граждани започнали да страдат от толкова остра липса на храни, че 1000 души от тях се принудили да търсят спасение при боспорския владетел Евмел. Тези бежанци от Калатис представлявали най-малко 1/3 част от населението на обсадения от всички страни град. Това наблюдение се потвърждава от факта, че населението на Хераклея Понтийска, т. е. на метрополията на Калатис, през елинистическата епоха не е надминавало 8000 души, и то заедно с робите.⁶³

Аполония, чието население по всяка вероятност било по-многобройно от населението на Калатис, едва ли е имала по времето на своя най-голям разцвет много повече от 3000 души свободни граждани. Да се мисли така дават основание интересните и автентични сведения на военния писател Еней от IV в. пр. н. е. за вратите на крепостните стени на Аполония, които се затваряли с помощ-

та на голям чук, чиито удари се чували по целия град.⁶⁴ Като се имат пред вид изнесените дотук съображения относно свободното население на Аполония и Калатис, би могло да се предположи, че населението на гръцките колонии по бреговете на Тракия е съставлявало в най-добрия случай 1/20 част, т.е. най-много 5% от населението на древнотракийските земи в източната половина на Балканския полуостров.

Първоначално повечето гръцки колонии, основани по бреговете на Тракия, имали предимно аграрен характер, тъй като тяхното предназначение било да задоволяват нуждата на гръцките преселници от повече и по-добре обработваема земя. Може би само няколко от основаните през началния период на гръцката колонизация селища по Черно море били замислени и като риболовни центрове. С течение на времето обаче настъпили чувствителни изменения и в икономиката на много от тези колонии. По западния бряг на Черно море в много от милетските колонии започнали да взимат връх риболовното стопанство, занаятчийството и добиването на ред важни суровини и полусуровини за местно производство и за износ. Много от тези колонии се развили като важни търговски центрове, като например Аполония, Месамбрия, Истрия, Византион, Енос, Абдера и др. Несъмнено е, че за вътрешните изменения играла често пъти решаваща роля близостта на тези колонии до богати рудни находища в Тракия.

Важно място в цялостното занаятчийско производство на старогръцките колонии заемало керамичното производство. До началото на елинистическата епоха /III в.пр.н.е./ нуждите от изцяло рисувана керамика, често пъти от известни вазописци, били задоволявани чрез внос от атически и египетски ателиета. В черноморските колонии се изработвали три вида керамика — местна сива с орнаменти, характерни за тракийската керамика, работена на грънчарско колело; местна със светъл цвят на глината, работена на грънчарско колело, наподобяваща вносната, и местна със сиво-черен цвят на глината, работена на ръка със силно проявени тракийски традиции.⁶⁵

Местната сива керамика, работена на ръка и украсена с въжеобразни релефни пояси и издътки и пъпки, е служила за всекидневни нужди. Тези съдове имат в повечето случаи форми, които повтарят формата на съдовете от тракийските некрополи, датиращи от VI — IV в.пр.н.е. Керамиката с розовочервен цвят на глината служила за „трапезни“ нужди и за съхраняване на течности. Някои от тези съдове имат орнаменти, характерни за тракийския тип, но повтарят формите на вносните съдове и били работени вече на грънчар-

ско колело с по-съвършена техника. Местната керамика със светъл цвят на глината, която наподобява вносната, е най-многобройна. В западнопонтийските градове се изработвали глинени рисувани съдове и глинени чаши от типа на т.нар. „мегарски“ купи. Този вид съдове са украсени с листовидни, геометрически и фигурни орнаменти.

Между керамичните произведения голямо значение имали теракотите. Много от тях са открити в Одесос. Някои от тях копират известни скулптурни произведения в града, например монументалната статуя на бог Дарзалас. Повечето от теракотите са истински произведения на изкуството. Известна част представляват и божества. Много от тях са със сюжети от всекидневния живот: жена, стриваща зърна, жена, която меси хляб, комически артисти, танцуващи момичета, момичета с кастанети, момичета, загърнати в плащ, и т.нар. танагреенки, изработени под силното влияние на теракотите, произвеждани в Танагра — прегърбен старец, негър, нубийка и т.н.⁶⁶

Металообработването също било силно развито в колонии. Обработвали се желязото, бронзът, среброто и златото. Голямо значение добили Аполония и Месамбрия, които използвали близките находища на медна руда около Бургаския залив и произвеждали метални предмети и оръжия. В градските работилници изработвали наколенници, вероятно брони и най-вече особен тип шлемове, познати като „тракийски“. За да могат да поддържат своите работилници с мед, месамбрийци и аполонийци трябвало да се отнасят с голямо внимание към траките от богатата с рудни находища Странджа. Шлемът бил избран от месамбрийците като отличителен знак за монетите им, защото техните оръжейни работилници били реномирани. В продължение на повече от 300 години шлемът и щитът били постоянните емблеми върху монетите на Месамбрия.⁶⁷

От желязо се приготвяли различни оръдия на труда и оръжия, части на конска сбруя, юзди и някои други дребни предмети. От бронз се изработвали съдове, огледала, украшения, стригили /стъргалки/, с които атлетите почиствали тялото си, лекарски инструменти и т.н. От бронз се изливали и малки красиви статуйки.

Обикновено бронзови хидрии с релефни изображения около дръжките се внасяли отвън. Красивата бронзова хидрия от Месамбрия с релефна сцена под дръжката изобразява грабването на Орейтия от Бореас.⁶⁸ Впоследствие по външни образи били изработвани подобни хидрии и бронзови съдове в самите колонии.

Истински шедьовър на изкуството е жертвеният съд от Дионисопол с релефни изображения,

възпроизвеждащи сцени от Еврипидовата трагедия „Ифигения в Таврида“. Особено голямо развитие в черноморските градове добило и ювелирното производство, което се издигнало до високо изкуство. Някои от произведенията са изпълнени в местен стил, с детайли, които са характерни за тракийското изкуство, макар и да копират образци от гръцкото ювелирно изкуство.⁶⁹

Колониите по бреговете на Тракия били значителни средища на гръцка материална и духовна култура, върху която влияели естествено и местните тракийски традиции.⁷⁰

Археологическите разкопки в най-долния културен пласт на повечето гръцки градове по западния бряг на Черно море разкриват следи от постари тракийски селища. Засега е почти невъзможно да се възстанови обликът на гръцките колонии по бреговете на Тракия през ранния период на тяхното развитие. Едва за времето V — IV в.пр.н.е. са налице повече археологически паметници, въз основа на които би могла да се създаде една сравнително по-пълна представа за материалната култура и изкуството в гръцките колонии по егейския и черноморския бряг на Тракия. Трябва да се отбележи, че такива милетски колонии като Истрия и Аполония по западния бряг на Черно море били прославени със забележителни паметници на строителството и на статуарното изкуство. Още със своето идване милетските колонисти имали в своята среда и даровити ваятели, строители и др. Интересен факт е, че като „ойкист“ /основоположник на колония/ на Аполония е бил определен и изпратен от Милет видният общественик и мислител Анаксимандр.⁷¹

Повечето от колониите не били построени по канонично-регулярна система. При избора на място за градове елинските преселници се съобразявали предимно с местните топографски особености и следвайки своето „влечение“ към морето, гледали новоосновените градове да предоставят по възможност най-изгодни условия за съоръжаване с най-малко усилия и техника на удобни и естествено защитени от ветровете и прибоа на вълните пристанища. В това отношение и Истрия, и Томи, и Одесос, но най-вече Аполония /свояте две пристанища/ отговаряли на тези условия.

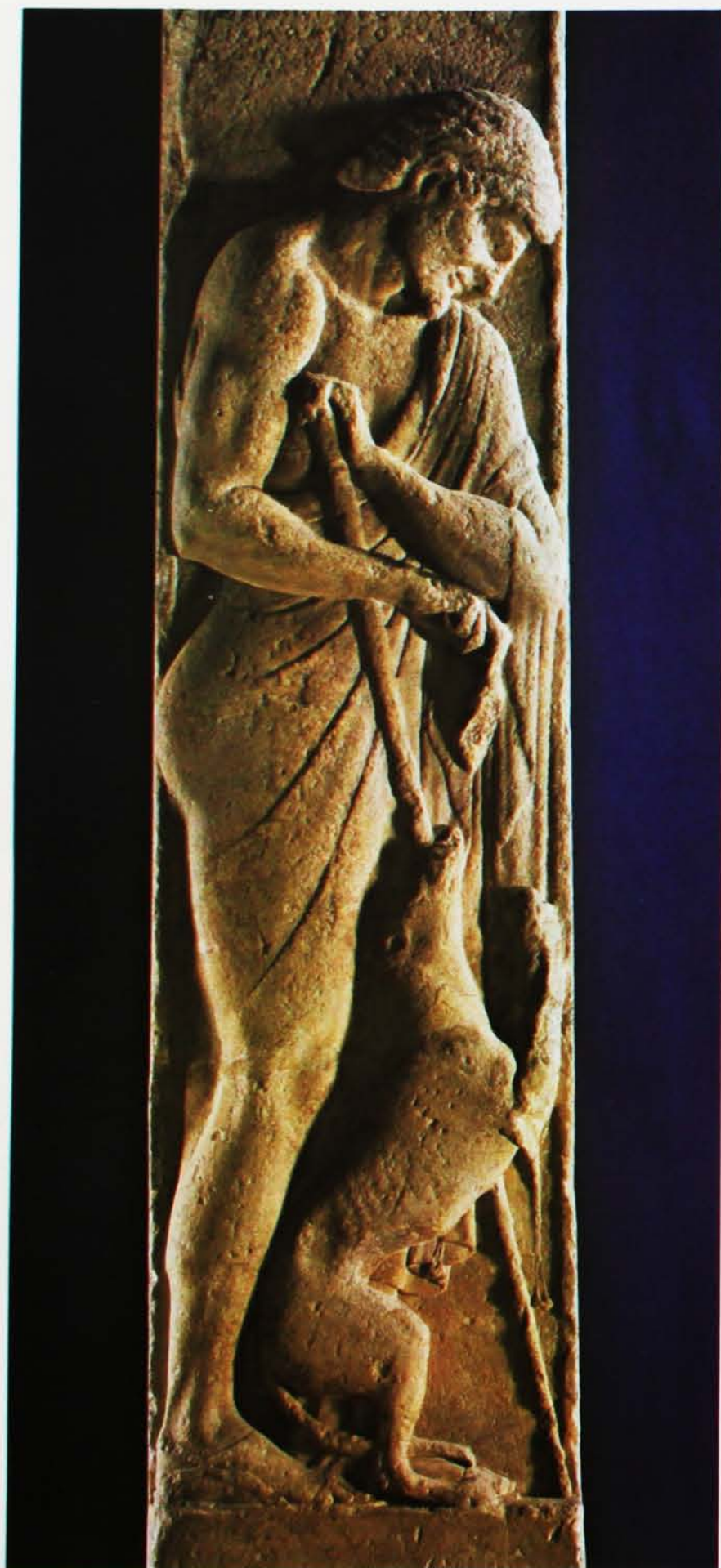
Пристанищните съоръжения имали голямо значение за гръцките колонии, тъй като те се развивали като големи търговски центрове. Край град Каварна бе открита вълноломна стена с напречно сечение в трапецовидна форма. Долната ѝ част била изградена от големи скални късове, а нагоре с големи камъни. Над тях била построена площадка, покрита с варовикови плочи, а отстрани с корниз. Добре изградени съоръжения са имали и две-

те пристанища на Аполония. Удобно пристанище, образувано от естествените скални масиви и надстроено отгоре, имала колонията Карон Лимен, останките от която се намират зад фара на Шабла. Преки сведения за постройки, предназначени за „огневи стражи“, които играели ролята на фарове, няма, но от някои съобщения на стари автори във връзка с пиратството в Черно море става ясно, че на сегашния нос Калиакра в крепостта Тирзис е имало някаква постройка за „огнева стража“.

Наред с пристанищните съоръжения гръцките преселници по бреговете на Тракия гледали да осигурят новоосновените градове с укрепителни съоръжения, т.е. с крепостни стени. Най-ранни съоръжения от този вид са открити засега в Одесос, Аполония и др., но те били заменени отрано с такива крепостни стени, които са характерни за строежа през V — IV в.пр.н.е. Тези стени са изградени от грижливо изгладени каменни блокове, които са наредени плътно един до друг без спойка помежду си и които се редуват по своята надлъжна и напречна част. По стените на много от тези колонии имало издаващи се навън четириъгълни кули, а при портите се издигали шестоъгълни кули.

Важно място в архитектурния облик на колониите заемали обществените сгради и на първо място светилищата на различните божества. Едни от най-старите светилища в елинските колонии били храмовете, посветени на Аполон, какъвто имало в Аполония. Към V в.пр.н.е. може да се отнесе и светилището, посветено вероятно на Аполон, от Одесос, останки от което са открити във Варна. То било построено в дорийски стил. Интересно обстоятелство при почитането на това класическо гръцко божество е, че в някои колонии този култ се явявал отрано синкретизиран с местни тракийски религиозни представи и вярвания. На други места пък този култ се откроявал в своите чисто гръцки форми и изяви. Така в Абдера Аполон бил почитан със своя тракийски епитет Деренос. Светилището на Аполон Деренос в този град било издигнато на същото място, на което преди това е имало тракийско светилище на мъжко божество, което очевидно било „внесено“ от тракийското племе дерени /зерани/, което населявало околностите на Абдера. Вероятно също такъв тракийски облик имал и Хермес Перферайски, един от главните богове на Енос.

В светилищата на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море култът на Аполон запазил по-чист своя елински облик, и то в неговата йонийско-милетска изява на Аполон Лечител. Култът на това божество имал особено здрави корени в Аполония и във вътрешността на Тракия.

Вероятно още от IV в.пр.н.е., а може би и по-рано в Одесос съществувал храм на бог Дарзалас, покровител на града. Неговата статуя, която по стил може да се отнесе към IV в.пр.н.е., украсявала святилището на бога и била изобразена върху автономните монети на Одесос. Малко по-късно били построени святилищата на самотракийските божества Кабирите и на Херос Карабазмос. Святилището на тракийския Херос Карабазмос било малка сграда с квадратна форма, обърната с фасадата си към югозапад. Стените ѝ били изградени от големи квадри и са запазени на 2 м височина. На пода на това святилище са открити оброчни плочи на Херос Карабазмос и на богинята Фосфорос, олтар от варовик, много теракотни статуетки, архитектурни детайли, много керамични фрагменти от ранноелинистическата епоха. Близко до святилището са открити и жертвено огнище, сграда, в която се съхранявали даровете, поднесени на божествата, посветителни ями и т.н. По всяка вероятност тук се намирал свещеният теменос, в които се почитали тези две божества.⁷² Големи и красиви святилища имало и в Месамбрия. Открити са останки от святилището на Зевс, а се знае и за съществуването на храм на Дионис, който също като святилището на Аполон е бил хранилище на държавни документи. Почитали се Серапис и Изида. В чест на различните божества се уреждали празненства.⁷³ В Одесос са известни празниците в чест на боговете Дарзалас и Хермес — Дарзалея и Хермайа. Съществували са и празници на „младите“. Устройвали се и Дионисови празненства.

Елинските колонисти се погрижили и за вътрешното устройство на своите колонии. Всички градове имали агора, т.е. главен пазарен площад. В много случаи агората се намирала недалеч от пристанището. На агората или непосредствено до нея се издигали важните обществени сгради, като булевтериона, архива, главните святилища, пясъчния часовник и др. Известна представа за агората в Одесос дават два надгробни паметника, от които се вижда, че тя била украсена по всяка вероят-

Надгробната плоча на Дейнес, сина на Анаксандър, изработена в Аполония /края на VI в.пр.н.е./, един от шедеврите на йонийската надгробна пластика. Национален археологически музей — София

Антична ваза /кратер/, открита във Варна с изобразена Дионисова сцена /втора четвърт на IV в.пр.н.е./ Окръжен исторически музей — Варна

Сребърна паница от Башова могила при с. Дуванли /V в.пр.н.е./. Около центъра са гравирани четири колесници, теглени от по четири коня. На външната страна е изчукан надпис: „Дадалема“. Археологически музей — Пловдив

ност със статуи на Хермес и имала слънчев часовник. Тук именно са ставали и състезания по музика и поезия.

Частното строителство е документирано най-добре засега в двете големи колонии Месамбрия и Одесос. В Месамбрия са разкопани няколко жилища — едното от V в.пр.н.е., а другите от елинистическата епоха. В една от къщите са открити част от двора, покрит с плочи, и част от перистила на северното крило. Основите на постройката, както и стените на избените помещения са изградени от камък, а нагоре от кирпич. Разноцветна мазилка покрива стените от вътрешната им страна.⁷⁴

Известна представа за плана на жилище от IV — III в.пр.н.е. в Одесос дава една от разкопаните край святилището на Херос Карабазмос постройка. Тя има вътрешен двор, обграден откъм юг с три помещения, а от изток — с две. Разкрити са избените помещения, изградени от камък с правоъгълна лицева част. От вътрешната страна стените са боядисани в карминеночервено или оранжево. Жилищата имали дървени покриви с плоски и извити керемиди, които често се внасяли от Синопе.

През V — IV в.пр.н.е. в скулптурата се чувствувало силно атическо влияние /надгробни плочи от околността на Месамбрия/. Монументалните скулптурни произведения изобразявали в повечето случаи божества или видни магистрати, което личи от статуята на младеж или на Аполон от Одесос, на Аполон Ятрос /Лечител/ от Аполония, на Дионис от Дионисопол, от статуята на цар Митридат и др. Тези произведения били изработени по поръчка и от добри майстори. Повечето от тях копирали известни произведения от античността. В противовес на това официално изкуство са редицата релефи, обикновено надгробни или посветителни, по-голямата част от които имат занаятчийско изпълнение.⁷⁵ Могат да се открият също така и първите стъпки в една по-самостоятелна работа, при която не се използвал и копирно определен модел. Така се създава местен стил, който се характеризира с по-плоскостно и по-статично предаване на фигурите. Сюжетите са разнообразни, но повечето са възприети от Атика и Мала Азия.

В колониите били създавани истински шедеври на скулптурата. Вероятно през последното десетилетие на VI в.пр.н.е. била изваяна от известния гръцки скулптор Каламис колосалната бронзова статуя на Аполон Лечител, висока 13 м, която била поставена в храма му в Аполония. Великолепно изработен скулптурен паметник е и надгробната плоча на Дейнес, сина на Анаксандър, от Аполония Понтийска. Върху нея е изобразен починалият в момента, когато се забавлява с

Надгробна плоча на Агасиклея, дъщеря на Ной, от Месамбрия /III в.пр.н.е./. Починалата е изобразена танцуваща с кастанети в двете си ръце. Окръжен исторически музей — Бургас

Надгробна плоча, открита в Шаплъдере край устието на р. Марица /V в.пр.н.е./. Представена е четириколка, теглена от два коня, пред която на кон язди младеж, облечен в къс хитон. В едната си ръка е държал камшик, а в другата — поводите на коня. Плочата вероятно е била част от украсата на гробница. Национален археологически музей — София

кучето си. Лека усмивка е озарила лицето му. Той е наметнат с плащ и се подпира на тояга. Тази плоча е един от шедьовите на йонийската надгробна пластика.⁷⁶ Много характерна за скулптурата от преходната епоха на строгия стил към гръцката класика е мраморната глава на статуя от Одесос. Смята се, че тя е представлявала Аполон и че е копие на колосалната статуя от Аполония Понтийска. Създателят на това произведение бил под силното влияние на Фидий, най-вече на неговите скулптури от храма на Зевс в Олимпия. Със сигурност може да се каже, че този паметник е свързан с атическата скулптура от края на първата по-

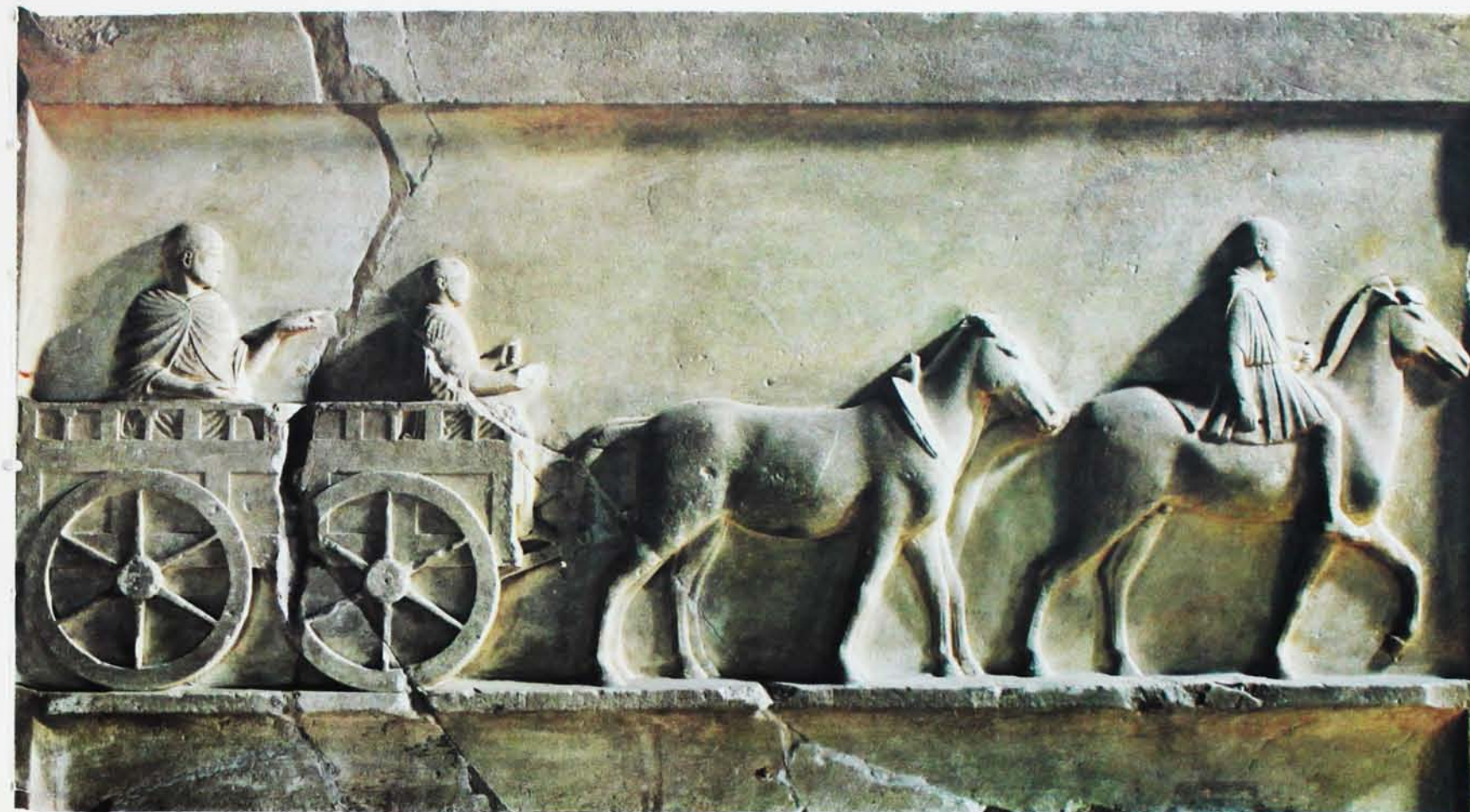
ловина на V в.пр.н.е. Към изкуството от това време може да се отнесе известният релеф от Шаплъдере /от некропола на Аблера/, представящ траурно шествие.⁷⁷

През III в.пр.н.е. в Месамбрия съществувало скулптурно ателие, от което са запазени десетина надгробни плочи с релефи на починалите и надписи с данни за тях. Това са едни от най-изящно изработените надгробни плочи от тази епоха от черноморските колонии.⁷⁸ Тези традиции продължили и по-късно, през I в.пр.н.е. Пак от Месамбрия са запазени няколко релефа с цели религиозни и държавни церемонии, свързани с колегията на стратезите в града.⁷⁹

4. Взаимно влияние между гръцките колонии и траките и значението му за тракийския свят

Областта край западните брегове на Черно море и по Егейско море представлявала в културно отношение твърде своеобразна част на античния свят. Това своеобразие се определяло от взаимодействието на двете различни културни начала — на гръцкото и тракийското. Така както траките се елинизирани, приемайки редица културни постижения на гърците, така и самите гърци, жители на колонии, се „варваризирали“, приемайки обичаи, привички и навици на местните жители, прилагайки ги към своя бит, към своя занаят, към своето изкуство. Това обратно влияние на местната среда върху гърците от градовете на западния бряг на Черно море и от Беломорието започнало още от първите векове от тяхното пребиваване на тракийска земя и все повече се усилвало, достигайки своята най-голяма степен в първите векове на нашата ера.⁸⁰

В развитието на трако-гръцките отношения чрез колонии хронологически могат да се обособят три периода. Предполага се, че в началото на гръцката колонизация тези отношения нерядко имали неприязнен и на места открито враждебен характер. Преки писмени сведения за въоръжени конфликти през VII — VI в.пр.н.е. за Западното Черноморие няма, пък едва ли биха се открили и веществени паметници, защото колонии имали малобройно население, което не би издържало война с притискащите го околни племена. Това състояние може сега да се наблюдава на терена при Аполония, която била опасана с пръстен от тракийски крепости по билото на Медни рид /Бака-

джика/ от п-в Атия до Маслен нос.⁸¹ Разкопките на най-стария некропол на Аполония от втората половина на VI в.пр.н.е. и на укрепеното селище с огромен некропол на Медни рид, наречено „Малкото кале“, показват, че тракийски елементи рано са проникнали в състава на аполонийското население и че контактите с жителите от вътрешността били тесни и оживени практически от момента на основаването на колонията.

Изглежда, че траките от егейския бряг, които към началото на колонизацията били и по-компактни, и по-организирани във военнополитическо отношение, оказали действителна съпротива на някои места — например при Аблера и особено при Амфипол, който бил основан едва през 437 г. пр.н.е. след първия неуспешен опит на атиняните. Този опит коствал живота на 10 000 колонисти, паднали срещу едоните при Драбеск.⁸² На други места обаче политическите изгоди от трако-гръцкото съжителство наложили своеобразни решения. Типичен пример за това е ранната, откъм средата на VI в.пр.н.е., атинска колонизация на Тракийския Херсонес, която била осъществена в сложна обстановка. Понеже Милтиад Стари е трябвало да напусне Атина заради враждата с Пи-

зистрат, тракийското племе долонки, населяващо полуострова, го потърсило за свой владетел чрез посредничеството на прорицалището в Делфи, за да си осигури подкрепа и ръководство във войната със съседните апсинтии. Така се образувала трако-гръцка държавна организация, в която Милтиад и приемниците му заемали през втората половина на VI в.пр.н.е. приблизително положение между тирани и династи.⁸³

През класическия и през ранноелинистическия период трако-гръцките отношения се задълбочавали и подобрявали по трите крайбрежия. Няма съмнение, че съществена причина за това явление била появата на Одриското царство, което през V — IV в.пр.н.е. приело до голяма степен контрола на главните стопански, културни и политически отношения не само с отделните колонии, но и със своя най-значителен партньор Атина и нейното архе/обединение на полиси — градове-държави/. Тези отношения често били поддържани и укрепвани посредством династически бракове. Известният одриски владетел Ситалк от V в. пр.н.е. се оженил за знатна и богата гъркиня от Аблера.

Третият период в отношенията между гръцките колонисти и траките настъпил през напред-

налия и през късния елинизм, когато тези отношения бързо и трайно се влошавали. Причините за това ново развитие били от различно естество. Важната причина за влошаването на отношенията между тракийските племена и гръцките колонии се съдържала в създалата се след пропадането на Одриското царство обстановка. На мястото на единното и силно държавно обединение в Тракия възникнали значителен брой малки царства, чиито отношения към гръцките полиси по правило били враждебни. Тази враждебност била взаимна.

Царствата, изникнали върху развалините на някогашната Одриска държава след IV в.пр.н.е., не били в състояние да възстановят обширното и мощно обединение на одрисите, но немалко от техните владетели, тези своеобразни тракийски диадохи, имали амбицията да подражават начина на живот и на своите предшественици, и на някои от съвременните им елинистически царе. Икономическият упадък на Тракия предопределил безславния крах на това поведение и появата на една политика на грабеж, войни, натиск и компромиси между партньорите и главно между местните ди-

насти и най-близките им колонии. През III и II в.пр.н.е. такива отношения са засвидетелствувани за Византион у Полибий, за Истрия и Месамбрия — в епиграфския материал.⁸⁴

Изобщо причината за влошаване на отношенията между тракийските племена и гръцките колонии е двустранна и се корени в социално-икономическата, политическата и културната криза на елинистическия свят, която обхванала и колонии, и Тракия. Двустранността на тези кризисни отношения се вижда най-добре от прочутия декрет за проксения /почетно гражданство/ на Месамбрия в чест на тракийския династ Садала. В него се говори за финансови затруднения, които изпитвал династическият дом на Садала, както и за затрудненията от икономическо и политическо естество на самата Месамбрия към средата или втората половина на III в.пр.н.е. Поучително и интересно е, че в надписа от Месамбрия в чест на Садала кризисните моменти в отношенията между траки и месамбрийци са представени доста идилично.⁸⁵

През напредналия и през късния период на Омировата епоха гърците внасяли от Тракия не са-

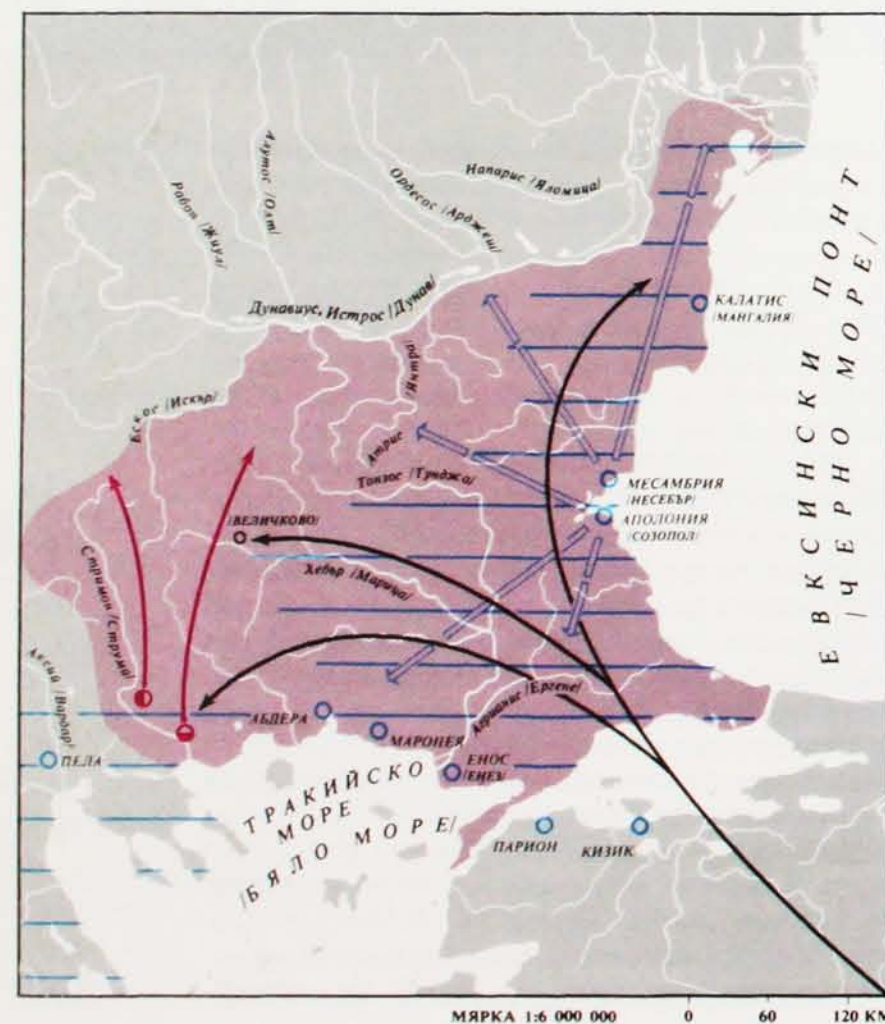
мо жито и вино, но и едър и дребен рогат добитък, както и породисти коне. По-късно Тракия започнала да интересува гърците и със своите гори и подземни богатства. Но днес не е възможно да се каже с абсолютна сигурност кои клонове от икономическия потенциал на древна Тракия са привличали най-вече и най-рано гръцките колонисти по нейните брегове. Западният бряг на Черно море, като изключим делтата на Дунав, бил все пак победен на риба в сравнение с неговия южен и северен бряг. Затова може би най-ранните гръцки колонии тук възникнали по-късно, отколкото първите гръцки колонии и емпории /тържища/ по северния и южния бряг на Черно море. Неслучайно едно от най-ранните тържища на гърците по северния бряг на Черно море носело името „Клазоменска наблюдателница на рибните пасажи“.

Рибното богатство на Егейското крайбрежие на Тракия било добре известно на гърците от метрополиите и рационално използвано от техните колонии. Особено богат улов добивали жителите на Византион и Калхедон, както и заселниците при устията на големите южнотракийски реки. Същото важи и за някои езера по южното крайбрежие на древна Тракия, каквито са Бистонида /Буругьол/ и Болбе /Бешикьол/. По западния бряг на Черно море милетските колонисти се интересували преди всичко от роби, от зърнени храни, от дървен материал и дървени въглища, метали, сол, от едър и дребен рогат добитък, от дивеч, с който изобилствували горите и планините на Тракия.⁸⁶ Доброкачествените и обилни промишлени растения, от които конопът и ленът били особено високо ценени, интересували също един такъв крупен занаятчийски център като Милет. Тъкачеството и изкуството боядисване с пурпурночервена боя на изработените ленени и конопени тъкани били един от основните клонове на милетската занаятчийска промишленост.

Колониите, основани по бреговете на Тракия, не могли да съществуват без богатствата на вътрешността на Тракия. В условията на античността не било обичайно, нито възможно метрополията да оказва специална помощ на колонията, ако тя е преживявала сериозни икономически затруднения. Гръцките, по-специално милетските колонии били свикнали да очакват по-скоро политическа поддръжка от своята метрополия, доколкото, разбира се, тя е била силна. Между някои милетски колонии по западния бряг на Черно море съществувала традиция в случай на нужда да си оказват и военна помощ. По правило метрополията очаквала от своята колония несравнено по-голяма полза за себе си в икономическо отношение, отколкото тя би могла да ѝ даде. В действител-

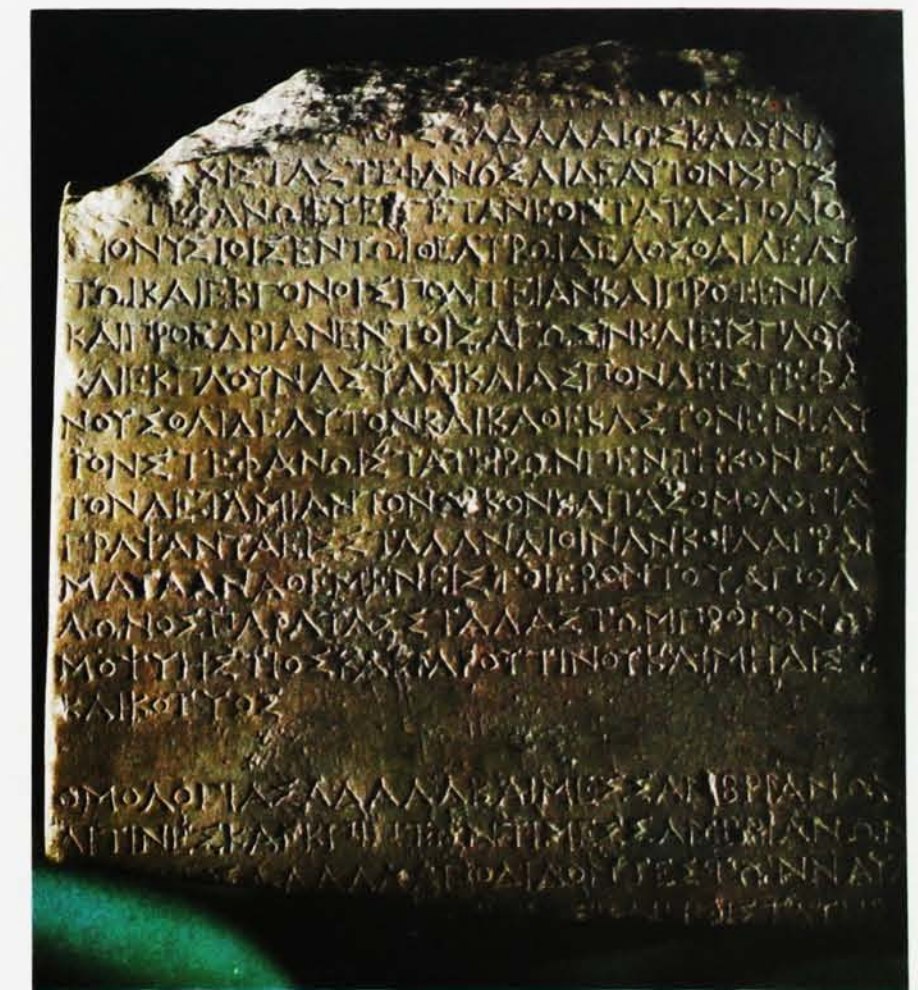
ност и колониите имали икономическа полза от своите метрополии чрез поддържаните търговски връзки с тях. Тази полза те реализирали предимно като посредници в търговията на своите метрополии със съответния „варварския“ в случая/ тракийски хинтерланд.

Търговският обмен между тракийското население и населението на гръцките колонии имал, както изглежда, различни форми, но основната форма, особено през началния период, бил обменът в натура. Траките, които били главните доставчици на населението от колониите, отивали в пазарните дни със своите стоки в гръцките колонии и там, обикновено на пазарния площад, ги обменяли срещу изделията и стоките на гърците, представляващи интерес за тях. Срещу своите стоки траките могли да получат първоначално онези изделия, които те не произвеждали в нужното количество и със същото качество. Това били преди всичко метални изделия: сечива, съдове и оръжия от бронз и желязо, покъщнина, а по-късно и керамични изделия. Със засилването на процеса на социалното разслоение сред траките към и през втората половина на VI в.пр.н.е. по-богатите среди в

Монетно обръщение в Тракия и Македония през VI—V в.пр.н.е.

Мраморна плоча с гръцки надпис, открита в Несебър /III в.пр.н.е./: договор между Месамбрия и тракийския владетел Садала. В запазената част /която е средата на надписа/ се чете: „... да се изкаже похвала на Садала, по възможност по-скоро. Той да бъде увенчан със златен венец в театъра като благодетел на града по време на празника Дионисий. На него и на потомците му да се даде месамбрийско гражданство, проксения, правото да заема почетно място при състезанията, право да влиза с кораб и да излиза от пристанището неприкосновен и без договор предварително. Садала да бъде увенчаван всяка година с венец на стойност петдесет статера, а касиерът, след като напише клетвата и спогодбата с вдлъбнати букви върху мраморна плоча, да я постави върху плочите на неговите предшественици Мопсиестий, Тарутин, Медиста и Котис в храма на Аполон. Спогодба между Садала и месамбрийците: онези от месамбрийците, които се движат с кораби и изпаднат в територията на Садала, дават от навлото в размер на ... статера и полустатера... Окръжен исторически музей — Бургас

тракийските племена започнали да купуват от гърците и по-скъпи сечива, по-скъпи оръжия и доспехи, както и значително по-скъпи съдове.

В течение на същото това време се появило и сеченето на тракийски монети най-напред в племената от Югозападна Тракия. Но стоково-паричният обмен се извършвал не чрез тези монетни емисии, значителната част от които придобивала веднага характера на съкровище, а чрез гръцките, и то с онези на колониите. През ранния период от развитието на милетските колонии по тракийския бряг на Черно море монетите на самия Милет липсвали или ако ги е имало, те били в малки количества. По всяка вероятност поради това, че Милет пускал тогава емисии в ограничено количество, градът предпочитал разменната търговия със своите колонии по бреговете на Тракия. След катастрофата, която Милет преживял в началото на гръко-персийските войни, и след възстановяването му неговите емисии не били вече в състояние да делят пазара по тези места с емисиите на Атина и особено с тези на някои нейни съюзници. Съществено обстоятелство обаче е това, че Аполония и Истрия започнали значително по-рано от всички останали гръцки колонии по тези места да сечат монети. Техните емисии улеснявали много търговията на гръцките колонии с траките и преди всичко тяхната собствена външна търговия. Разпространението на монетите на колониите във вътрешността на Тракия, установено на голяма дълбочина в страната чак до северозападните ѝ предели, било сигурният показател за широкия търговски обмен между гърци и траки.

Същинските връзки, които обуславяли взаимните влияния, са осъществявани от хората, и то предимно на територията на града и по неговото землище. Ако отрано гръцки търговци и пътешественици, а след тях през V и IV в. пр. н. е. майстори, строители, занаятчии, живописци, военни командири, политически лица и наемници са прониквали в цяла Тракия, а вероятно и чак до средното течение на Дунав, то траките от всички обществени слоеве също влизали в състава на населението на колониите. Отрано в гръцките писмени извори се намират изрични сведения за представители на тракийската знатна и богата племенна върхушка в колониите. Що се отнася до траките, произхождащи от племенните низини, трябва да се изтъкне, че тяхното проникване било много по-интензивно,

Атически червенофигурен кратер /трета четвърт на V в. пр. н. е./ Орфей, седнал на скала, свири пред траки, наметнати с шарени „ямурлуци“. На главата си носят кожни шапки. Altes Museum — (West) Berlin

само че е отразено много по-късно в писмените надписи и е доказано от масов археологически материал. Един от редките примери от ранно време, отразяващ масовото присъствие на траки във Византион, е споменаването на мястото или площта — може би в самия град, — което носи красноречиво име „тракийски“ или „тракийско“.⁸⁷ Очевидно тук живеели преселници от Тракия или пък в пазарни дни траките от близката и по-далечната околност на Византион донасяли тук стоките, с които търгували.

През елинистическия период в редица колонии по бреговете на Тракия по обществените върхове започнали да се издигат и лица от местен тракийски произход, които благодарение на своето богатство и влияние и на своята приобщеност към елинския начин на живот, към елинската култура започнали да се проявяват като благодетели на полисите, а признателните граждани да ги чествуват също така пишно, както чествували своите заслужили съграждани от гръцки произход. Един твърде типичен случай от този род е с тракиец Меток, сина на Тарула.⁸⁸ Със свои средства Меток извършил основен ремонт и други поправки и технически подобрения по градската стена на Аполония, която била разрушена.⁸⁹ Освен това той построил със свои средства и сграда на Аполон, главното божество на града. Този документ в същност осветлява приобщаването към гръцката култура и начин на живот от страна на богати представители на тракийската аристократическа върхушка. Такива връзки съществували и с останалите гръцки колонии по Черноморието.

Друг пример за проникването на лица от знатен тракийски произход в гръцките колонии по бреговете на Тракия е засвидетелствуван в списъка на жреците на Великия одесоски бог, който, както е известно, бил първоначално местно тракийско хтоническо /на подземния свят/ божество.⁹⁰ В списъка, запазен ненапълно, наред с гръцките имена на останалите жреци се среща и един Котис, син на Дернайос, очевидно тракиец. Като се има пред вид, че надписът е от около средата на I в.пр.н.е. и че списъкът на жреците бил съставен след „завръщането“ на одесоските граждани, които били напуснали принудително своя роден град по време на нашествието на гетите начело с Бурбиста, може да се предположи, че в по-ранния списък на жреците на същото божество е имало значително повече лица от тракийски произход.⁹¹

Заселващите се в колониие траки внасяли и почитането на своите божества, преди всичко на Херос, комуто издигали и светилища. Такова било светилището на Херос Карабазмос в Одесос⁹² и в други градове.

От социално-икономическо гледище гръцкото присъствие било несъмнено благоприятно, защото стимулирало косвено, но постоянно напредъка на производителните сили и допринасяло за увеличаването на обема на продукцията. Наложеният по тази основна причина натурален и впоследствие паричен обмен имал заслугата да ускорява и да стабилизира натрупването на принадлежащия продукт, който естествено ще се съсредоточи в ръцете на върхушката, останала винаги най-заинтересована от връзките с колониие и затова съхранила контролните си права. В условията на териториално-общинната социална структура това не само е напълно, но и единствено възможно. Ето защо социалните резултати биха били значителни и установеното вече задълбочаване на класовата диференциация в Тракия след втората половина на VI в.пр.н.е. не би било цялостно разбрано, без да се държи сметка за последствията от трако-гръцките взаимоотношения.

Тези отношения имали значение и за политическото развитие на страната, и то както косвено — по силата на достигнатите обществени резултати, — така и пряко. Прякото значение се изразявало в исторически създамата се необходимост от военни стълкновения и политически отношения с гръцките партньори от крайбрежията и особено с егейските колонии и с Атина през V — IV в.пр.н.е. Те улеснили укрепването на властта на владетеля, довели до по-голяма гъвкавост на неговия административен и фискален апарат, до подобряване на дипломатическите ходове, до усъвършенстване на военното дело в течение на бурните десетилетия от края на V и в началото на елинистическата епоха.

От тази област е може би най-добрият пример за взаимно влияние, тъй като именно през IV в.пр.н.е. знаменитият атински стратег и наеман командир Ификрат въвел в елинската войска тракийските леки пехотинци, т.нар. пелтасти.⁹³

Независимо от ясно изразеното пряко елинско влияние в занаятчийството, художествените занаяти, изкуството и духовния живот върховете на взаимните отношения са общо постижение на синкретизирани традиции и умения. Паметник на такова взаимно влияние е Казанлъшката гробница от края на IV или началото на III в.пр.н.е. Но още по-значителни били духовните паметници на трако-гръцкото взаимно влияние, които останали и едни от най-големите придобивки на античната класическа древност.

Много рано редица тракийски божества били приравнени като антропоморфни същества в съзнанието на гърците със съответните представители на техния собствен пантеон. Ако се вземе ка-

то извор на това развитие Омировият епос, би трябвало да се предполага, че това се извършило по-специално в егейската зона на древнотракийските земи още преди VIII в.пр.н.е. Ако се обърне обаче внимание на обстоятелството, че имената на Арес и Дионис — тези типично тракийски божества — се срещат в микенските надписи, които са най-късно от XIII в.пр.н.е., би трябвало да се предположи, че сближаването на някои култове е започнало много по-рано.⁹⁴

Не е преувеличено да се каже, че няма друг негръцки народ на Балканския полуостров, чиито религиозни представи да са упражнили по-силно влияние върху гръцката религия от религиозните представи и вярвания на траките. Впрочем в гръцката религия не се чувствувало влиянието на религията на никой друг от северобалканските народи. Бакхическото и екстатическото начало, пък и итифалическите елементи в гръцката религия били заимствувани от траките вероятно посредством Дионисовия култ. От особено значение обаче не само за гръцката, но и за общочовешката култура било обстоятелството, че възприетият от Тракия култ на Дионис в Гърция дал огромен тласък за развитието на гръцката трагедия и комедия.

Редица важни съставки на гръцкия орфизъм почивали върху основите на тракийските религиозни представи и митове. Под термина орфизъм, или орфика, се разбират обикновено два вида творчество в гръцката литература. Това са значителните по брой и тематика стихотворения с космогонически и с теологически характер и сравнително малобройните литературни произведения, посветени на учението за съдбата на душата и на онези средства, които да се прилагат, за да се води праведен живот и се постигне блаженство в загробния мир. И двата споменати вида орфическа поезия се приписват в една или друга степен на митическия тракийски певец Орфей.

В гръцката митология Орфей се славел преди всичко като чародеен тракийски певец и музикант. Очевидно той бил олицетворение на безбройната плеяда надарени певци и музиканти, за родина на които се сочила Тракия. Неслучайно у някои от най-видните гръцки философи и музикални теоретици се наблягало на тракийските начини на изпълнение на някои музикални произведения, на особеностите на тракийската музика, на тракийските музикални инструменти и пр.

От синкретизма на гръцкото спекулативно мислене с тракийското мистично и емоционално възприемане и обяснение на нещата и хората се създава грандиозната орфическа доктрина за видимия и невидимия свят и за мястото на човека в

него, който — и това е вероятно върховното преливане на диаметрално противоположните начала на Тракия и Гърция — се люшка между съзерцанието и опиянението. Защото Орфей и Дионис са колкото противоположни, толкова и сближени в крайностите си.

ГЛАВА ВТОРА

ДЪРЖАВАТА У ТРАКИТЕ

1.

Възникване на държавен живот

Форми на политическа организация в Тракия съществували още от втората половина на II хил. пр.н.е., от периода на късната бронзова епоха, когато се разпадали родовообщинните отношения. Естествен резултат на това разпадане било обособяването на родовата върхушка. Нейното присъствие — в социален и политически смисъл, се долавя изразително в планинските крепостни съоръжения, чийто строеж и керамика ги отнасят още към последната фаза на бронзовия век. Тези материали, открити засега с най-твърда датировка в Западна, Югозападна и Югоизточна Тракия /Стара планина и Странджа/, се допълват от някои за момента редки оръжия от края на бронзовата епоха и от предмети на лукса.¹ Безспорно е, че най-добрият образец на тези находки е знаменитото Вълчитрънско златно съкровище с обреден характер, чиято изработка и пишност го правят реквизит за дома на владетеля в края на II хил.

От последната фаза на бронзовата епоха Тракия безусловно била обхваната от влиянието на микенската цивилизация.² В Тракия съществували държавни образувания, които независимо от някои местни различия са принципиално сходни с микенските. Засега още не е възможно да се очертае политическата карта на Тракия от втората половина на II хил. Във вътрешността на страната обаче такива държавни обединения съществували в посочените райони на Западна и Източна България. Наскоро откритият в София златен съд с тегло близо 1 кг, който по изработка и стил се доближава до Вълчитрънското златно съкровище,³ е сериозно доказателство в подкрепа на подобна хипотеза.

Въз основа на сведенията на Омир може да се пристъпи и към едно относително по-прецизно политическо райониране на някои области от страната към края на бронзовата и началото на желязната епоха. То обхваща Тракия покрай Егейското крайбрежие. От запад към изток се откроявали три големи области, познали политическата центра-

лизация от микенски тип. Най-западната област била тази, която за Омир е Пеония, или земята от най-долното течение на Вардар. В същност най-многобройните вождове, отишли в Троя от Европа, са пеонски. Вторият район, отразен в епоса, бил този на киконите от областта между Места и Марица, в която се издигал Омировият град Исмар. С киконските племена именно се сражавал Одисей и това сражение показало отличната военна организация на гръцките противници, воюващи и с колесници, и като пехотинци. Третият район бил самият ъгъл на Югоизточна Тракия, който „се мие от бързотечащия Хелеспонт“, т.е. областта на изток от Марица с Тракийския Херсонес.

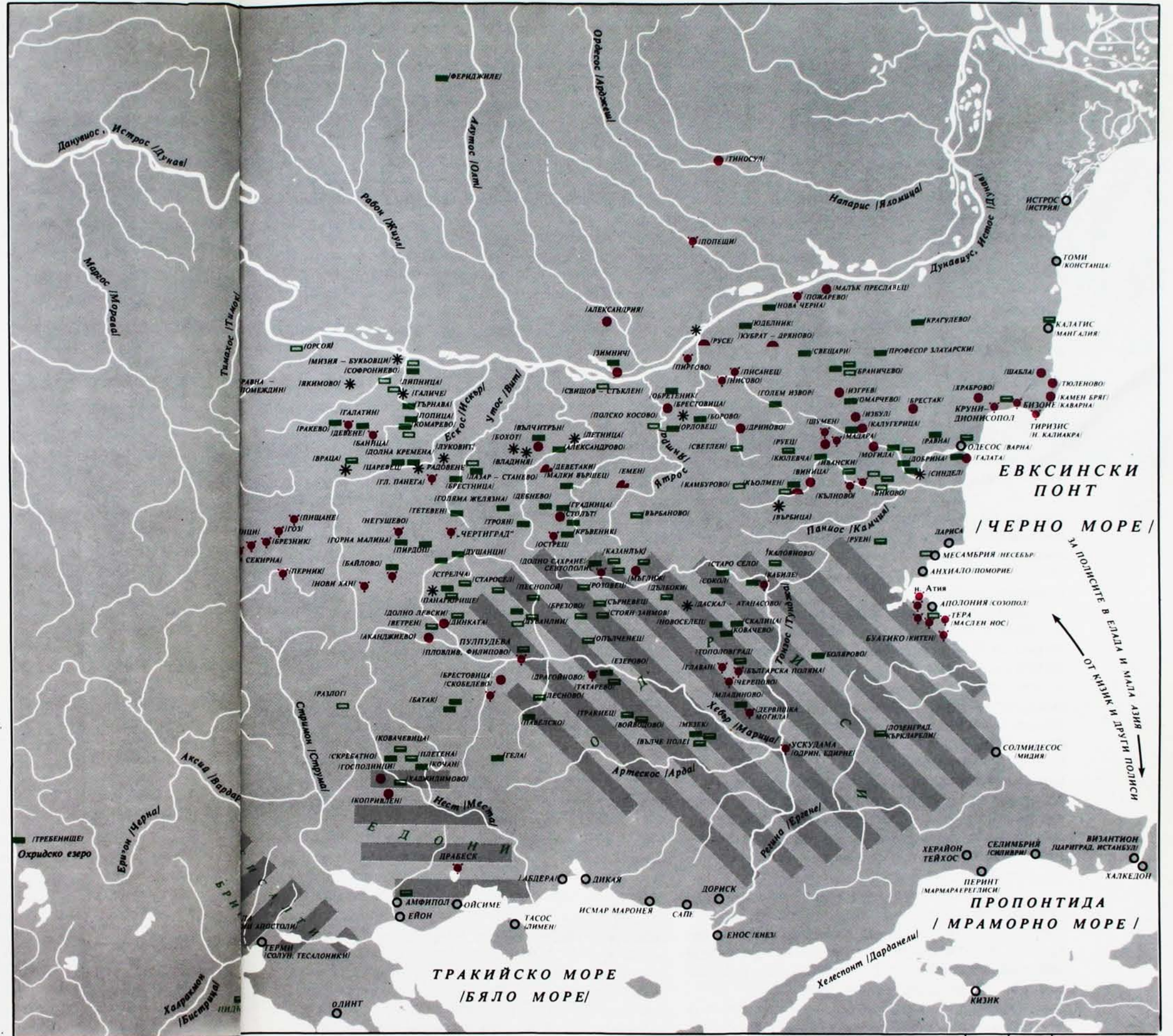
Това райониране на тракийски държавни обединения в Тракия от края на II хил., извлечено от епоса, се потвърждава от по-късното състояние на политическите организации по тези места, приели традициите на предшествуващата епоха. Районът на Омировата Пеония в по-късната литература обхващал и долното течение на Струма. Така в десетата песен на Илиадата, т.нар. Долония, която е от най-късния пласт на Омировите поеми, вероятно принадлежащ на VI в.пр.н.е., тракийският цар Резос се появява като приемник на своите пеонски предшественици. Независимо от обстоятелството, че киконите като етноним и политическа организация изчезват напълно към времето на Херодот, политическите традиции в тяхната земя не угаснали и били възприети и продължени през VI и след VI в.пр.н.е. от одрисите.

Приблизително по същия начин протекло развитието и в Югоизточна Тракия на изток от Марица в Тракийския Херсонес. Тук именно племето долонки още към средата на VI в.пр.н.е. се появило в писмените източници със своя политическа организация, начело на която стояли споменатите от Херодот царе. Те носели типичното въоръжение на тракийските първенци — двете копия, изобразени на знаменития кратер, на който е представен Орфей, пеещ пред траки. Тези владетели на долонките при това очевидно са поддържали дипломатически отношения с гръцкия свят, тъй като са водели преговорите с Милтиад Стари чрез посредничеството на светилището в Делфи.⁴

Действителният статут на политическите организации в Тракия от края на II хил.пр.н.е. в съпоставка с микенска Гърция е намерил отражение в някои легенди. Така в лицето на Орфей митологията представя обобщената фигура на един владетел от втората половина на II хил.пр.н.е. Извън приписваната му орфическа литература неговият образ се свързвал с подобни образи, познати от историческата епоха — Залмоксис, цар и бог на

Тракия
през късножелязната епоха
/латен/ /VI—I в.пр.н.е./

- ▲ ПЕЩЕРА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА И ПО РАНИИ ЕПОХИ /СТАРОКАМЕННА, НОВОКАМЕННА, МЕДНО КАМЕННА, БРОНЗОВА И СТАРОЖЕЛЯЗНА/
- СЕЛИЩНА МОГИЛА, ОБИТАВАНА ПРЕЗ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА И ПО РАНИИ ЕПОХИ
- ОТКРИТО СЕЛИЩЕ
- БРЯ /ХОРИОН-МЕТОПОЛИС/, УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ
- НЕКРОПОЛ
- ЗИДАНА ГРОБНИЦА В МОГИЛА И ГРОБ
- МОГИЛНО ПОГРЕБЕНИЕ
- РАВЕН /ПЛОСЪК/ ГРОБ
- * НАХОДИЩЕ ОТ ЗЛАТНИ ПРЕДМЕТИ
- ТРАКИЙСКО ДЪРЖАВНО ОБЕДИНЕНИЕ
- ГРЪЦКА КОЛОНИЯ
- ГРЪЦКА КОЛОНИЯ, СЪЗДАНА ВЪРХУ СТАРО ТРАКИЙСКО СЕЛИЩЕ
- ИЗНОС ОТ ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ТРАКИЙСКАТА ЗЕМЯ
- ← ВНОС В ТРАКИЙСКАТА ЗЕМЯ

гетите. Този владетел бил с подчертани религиозни функции — той бил преди всичко жрец, съсредоточил в ръцете си политическата и военната власт. Не е възможно да се направи за Тракия подробно разграничение във функциите на владетеля от II хил.пр.н.е., както това не бе възможно и за Гърция до разчитането на линейното писмо. Може само да се предполага, че базиленсът разполагал със собствеността на царския си дом и че производителите на материални блага били зависими от него главно заради ролята му на жрец и бог. Тъй като именно тази роля обуславяла военните и политическите власти на микенския владетел в качеството му на върховен пълномощник на аристокрацията, то орфизмът бил държавно-религиозната доктрина, която съчетавала и утвърждавала най-важните ѝ, религиозните ѝ страни — единството на вярванията към едно главно божество, слънцето, и в безсмъртието на душата.⁵

Съчетаването на соларния култ и на хтонизма било най-висшата идеологическа изява на върховния предводител, която в Тракия намерила дори материално доказателство в откритите в Родопите скални гробници, издълбани по самите върхове, достъпни цял ден за слънчевите лъчи и за масово поклонение.⁶ Според Софокъл /V в.пр.н.е./ слънцето било висше божество у траките, което показва, че дълго преди това време този култ е съществувал. Това е най-добрата възможна илюстрация на прочутата легенда за Орфей, чиято урна била положена върху висока колона, за да може слънцето първо нея да докосне.

Държавно-религиозната доктрина на орфизма била отразена и в нумизматичния материал, познат от Югозападна Тракия за края на VI и началото на V в.пр.н.е. Монетите на племето дерони от този край на страната често показват бога Хермес в ролята му на психопомп, т.е. водач на душите към подземния свят.⁷ Представен в хтоничния си аспект, Хермес се явявал на тези монети като божество от микенската древност, превъплътило и персонифицирало в новите исторически условия старото вярване в безсмъртието на душата, което идвало от орфизма. Ето защо в прочутото сведение на Херодот за тракийската религия Хермес е посочен като божество на царете, което те почитали отделно от съплеменниците си.⁸

Тези данни дават възможност да се проследи продължителността и устойчивостта на политическата традиция в Тракия от II хил.пр.н.е. Независимо от настъпилите социално-икономически промени тя се запазила и спомогнала да се консолидират новите политически организации.

Развитието на тракийския политически живот в условията, породени от въвеждането на же-

лезната металургия, се проследява най-добре. Развитието на поселищната система в Тракия през първата половина на I хил.пр.н.е. — оформянето на откритите села, на различните видове крепости, на средишните укрепени центрове — разкривало обособяването на малки държавни обединения в най-напредналите райони на страната. Порасналото значение на тракийската племенна аристокрация най-ярко се проявило в югоизточната част на Тракия, където са открити и най-голям брой мегалитни надгробни съоръжения, датирани в първите векове на I хил.пр.н.е.

Политическото развитие в Тракия до възникването на Одриското царство показва появата на малки държавни обединения главно в южните райони на страната, които били разположени покрай Егейското крайбрежие, където продължавали политическите традиции от II хил.пр.н.е., отразени и у Омир.

Извънредно благоприятните икономикогеографски условия на областта в двуречието Вардар — Струма позволили на местното население да достигне високо икономическо развитие и да поддържа широки търговски връзки чак с Мала Азия и Египет. Политическите организации се създали тук към и през VI в.пр.н.е. Обобщеният образ на югозападните тракийски владетели бил Резос, вождът на траките от долината на Струма, описан от Омир като равноправен на троянците и на ахейците. Но в конкретната историческа действителност държавният живот бил организиран у пени, дерони, крестони, бисалти и едони. Някои от владетелите били анонимни, а други се появили през V и IV в.пр.н.е. Всички те обаче са били суверенни носители на политическата, военната и жреческата власт, последната от които сигурно била все още изявена в духа на традициите от микенската епоха, както показват монетите от Югозападна Тракия. Високото равнище на военното дело у тези траки било сигурен критерий и за здравината на държавното обединение. Това военно дело се долавяло още от Херодот и Тукидид по повод схватките на атиняните с местното население през втората половина на V в.пр.н.е.⁹

В Югоизточна Тракия и по-точно в Тракийския Херсонес се създава тракийската държава на долонките начело с Милтиад Стари и неговите приемници, чиято власт се простирила както върху производството на храни, така и върху строителството на крепостни съоръжения. Милтиад Стари бил обграден от съвет на местни първенци, с които очевидно решавал всички въпроси на управлението и на външната си политика, област, в която той бил съвсем независим. Тази власт все пак не се покривала напълно със старогръцкото

понятие за „тирания“ от епохата и се доближавала частично до идеята за персийската сатрапия. Такова междинно място по всяка вероятност заемал и тракийският владетел от вътрешността на страната. Единствената съществена разлика между владетеля от предкласическата епоха и владетеля Милтиад безусловно се съдържала в жреческите функции, които на елина не били достъпни. Ако до политическата фигура на Милтиад се поставят анонимните царе на долонките, въоръжени с ритуалното тракийско оръжие на царя-жрец, би се получил пълният образ на тракийския владетел от епохата.¹⁰

Трети район в Тракия, в който възникнал държавен живот през предкласическата епоха, била областта между Струма и Места със Западните и Централните Родопи, оградена северно от горното течение на Марица. От тази област произхождат едни от най-забележителните некрополни находки от цяла Тракия — могилените погребения край с. Дуванли, Пловдивско /разкошните погребения от Мушовица, Кукова могила, Башова могила, Арабаджийската могила и др./, най-старите от които /от края на VI в.пр.н.е./ принадлежат на тракийски принцеси. Некрополът от Дуванли, съдържал едни от най-блестящите образци на тракийските художествени занаяти и на вносни гръцки съдове, бил и най-изразителният паметник за социалното положение и за политическото място на тракийската върхушка от този край. Обикновено некрополът от Дуванли се приписва на бесите, които населявали и целия Родопски масив в посочените граници.¹¹

В същност процесите, довели до създаването на държава в този район на Тракия, са документирани най-добре в равнината. Те са обхванали през периода до края на VI в. онези племенни групи, разположени на изходите на Родопите на север и на юг, по и към поречията на реките, Егейското крайбрежие и рудните находища. Затова на север тези процеси били засвидетелствувани от дуванлийския некропол, а на юг — от писмените сведения на най-ранните наблюдатели, засягащи населението около и над Пангей.

Появил се държавен живот в новите условия на желязната епоха и в североизточните предели на Тракия, в земите на гетите. Тяхната обширна територия била сравнително по-гъсто заселена в триъгълника, очертан от Дунав, Черно море и Източна Стара планина. По-развит поселищен живот около средата на I хил.пр.н.е. се появил във високите плата, като Провадийското, Шуменското, а също и по склоновете на Стара планина, обърнати на север между Върбишкия проход и нос Емине. Издигнатите крепости посочват наличие-

Позлатен сребърен нагръдник от могилата при с. Мезек /IV в.пр.н.е./, Национален археологически музей — София

то на племенна аристокрация.¹²

Социалното положение и политическата роля на тази племенна аристокрация личат и от т.нар. Кьолменски надпис, датиран в края на VI в.пр.н.е. и намерен в некропола на с. Кьолмен при Върбишкия проход. Надписът е с религиозен характер и макар че има спорове около тълкуването му, разбира се, че това са заклинания, покрили гроб на тракийски първенец, умишлено отделен от другите в некропола. Надписът е забележителен пример на религиозно и политическо съзнание, които за тази епоха били неделими, и е най-ранният епиграфски документ за мястото на един тракийски владетел спрямо останалото население.¹³

Надгробната статуя от с. Белоградец, Варненско, ни показва в цял ръст тракийски племенен вожд от епохата, в която се създават и укрепват условията на държавния живот в Тракия. В разкопаната могила под статуята е намерена инкрустираната със злато ножница на вожд. Самият вожд е изобразен в бойното си въоръжение и с реалиите на жреческата си власт. Подобни статуи са открити в Украйна и в Молдавия, а също и край Калище, Пернишко, в Югозападна България.¹⁴

Плочата от с. Белоградец е много добра илюстрация на тракийски племенен вожд от земята на гетите и в нея би могло да се види едно пресъздаване на легендата за Залмоксис — царя-бог на гетите, предадена през V в.пр.н.е. от Херодот в нейната йонийска и гетска версия. Редица данни посочват, че тя представлява една локална интерпретация на орфизма с корени в по-старата епоха. Залмоксис бил бог, жрец — тълкувател на своето собствено учение, и политически предводител. Култът към него, изповядван очевидно от племената на гетския племенен съюз в съчетание със съвременни на епохата черти, бил валиден за цяла Североизточна Тракия и естествено намирал израз и в изобразяването на починалите владетели.

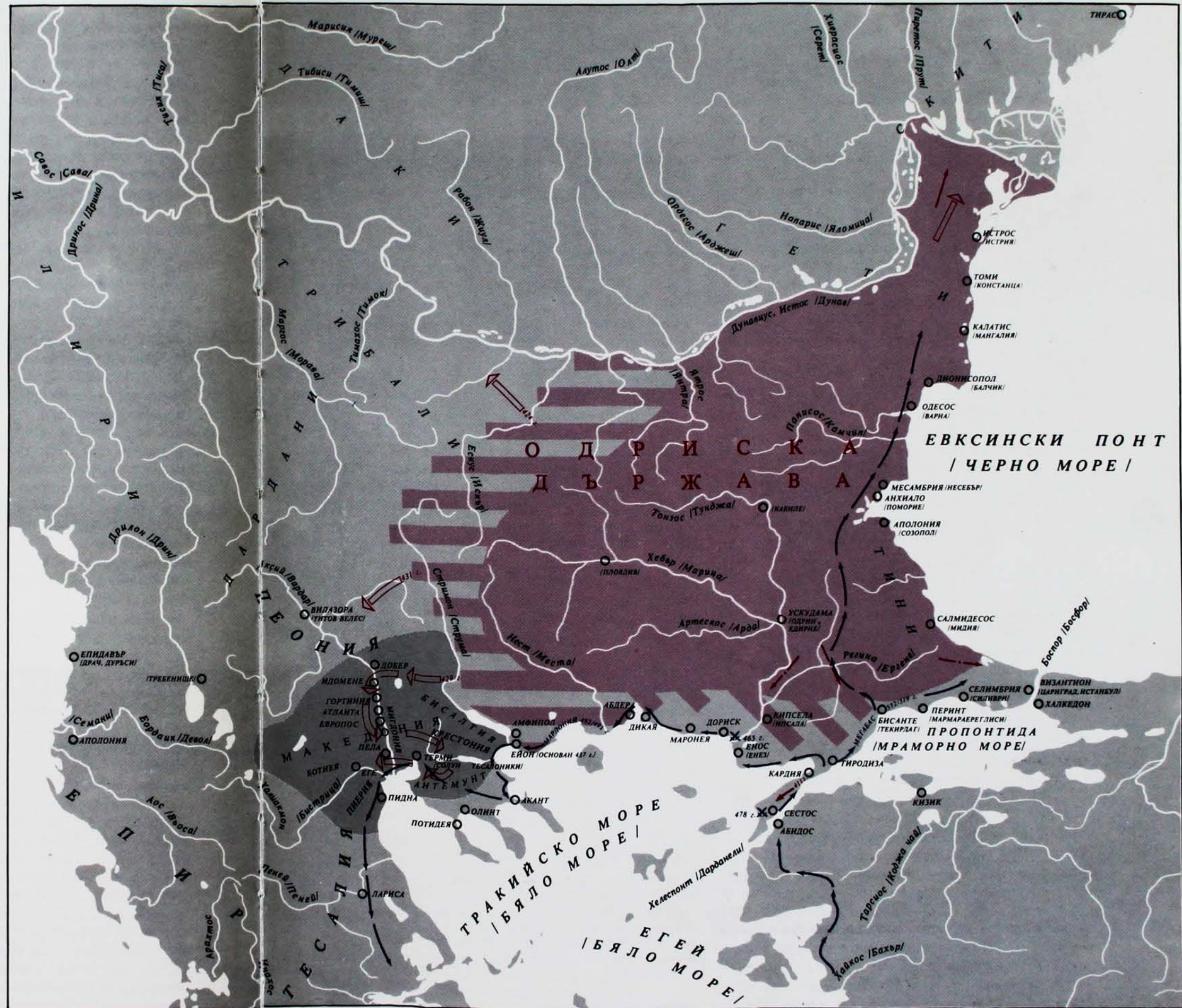
Петият район от политическата карта на Тракия до края на VI в.пр.н.е. обхващал приблизително Източните Родопи по поречието на Арда до вливането ѝ в Марица, триъгълника между Марица и Тунджа в планината Сакар и масива на Странджа на изток от Тунджа. Естествените граници били Стара планина на север между Твърдишкия и Върбишкия проход, Странджанските възвишения над Бургаския залив и до нос Инеада на юг по Черно море и южните склонове на Странджа с басейна на р. Ергин /дн. Ергене/ до вливането ѝ в Марица заедно с долното течение на тази река. Перпендикулярът Тунджа — Марица, който оформя прекия път между Егея и Стара планина — а оттам под връх Чумерна по долината на Златаришката река на север към Янтра и Дунав, — бил основната икономическа и политическа артерия на бъдещото най-голямо обединение на траките.

Разкритите многобройни и със значителни размери мегалитни паметници, проучените долмени и скални гробници, наличието на големи по размери укрепени селища, крепости показват, че обитавашите този район племена през първата половина на I хил.пр.н.е. са отишли твърде напред в своето обществено-икономическо развитие и към VI в.пр.н.е. представлявали общество с развити производствени отношения. Значителна роля са изиграли извънредно благоприятните икономико-географски предимства.

Това общество на относително дълбока социална диференциация се очертавало в територията на описания район, където най-вероятно племенните групи разширявали землищата си от запад към изток. Движението на племената в тази посока било продиктувано от необходимостта да се издирват рудни находища, да се използват планинските пасища на Странджа и Сакар и да се заселват плодородните равнини на Марица и Тунджа. Тъкмо по поречието на Марица се появили най-късно в началото на V в.пр.н.е. и първите гробни-

Политическо развитие в средната и източната част на Балканите през V в.пр.н.е.

- ПРИБЛИЗИТЕЛЕН ОБХВАТ НА ТРАКИЙСКАТА ОДРИСКА ДЪРЖАВА ПРИ ТЕРЕС (ПЪРВА ПОЛОВИНА НА V В.ПР.Н.Е.)
- ПРИБЛИЗИТЕЛНИ ПРЕДЕЛИ НА МАКЕДОНСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ ПЕРДИКА II (454-414 Г.ПР.Н.Е.) И АРХЕЛАЙ (413-399 Г.ПР.Н.Е.)
- РАЗШИРЕНИЕ НА ОДРИСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ:
- СПАРАДОК (ПЪРВА ПОЛОВИНА НА V В.ПР.Н.Е.)
- СИТАЛК (440-424 Г.ПР.Н.Е.)
- ПОХОДИ /С ГОДИНА/:
- НА ПЕРСИТЕ ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА VI И ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА V В.ПР.Н.Е.
- НА ОДРИСИТЕ ПРИ:
- ТЕРЕС
- СИТАЛК
- СЕВТ I
- ✕ ПО ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ НА ГЪРЦИ С ПЕРСИ /С ГОДИНА/

ци в Тракия, които са генетически свързани с долненната форма.¹⁵ Следователно в някои райони от тази обширна област ще трябва да се търси първоначалното ядро на Одриската държава.

В Тракия най-малко в пет области се забелязват благоприятни условия за развитие на държавен живот. Още до втората половина и края на VI в. пр. н. е. възникнали отделни малки държави. Тези области се намирили в много благоприятна икономикогеографска и историческа среда и били пряко свързани с гръцките колонии по Егея, по Черно и Мраморно море с развит вече държавен живот във формата на антични полиси. В края на VI в. в тези области били налице бързо развитие на производителните сили и богата и обособена племенна аристокрация.

Създаването на Одриската държава не е единствено явление за тракийския държавен живот, а негов краен резултат и върховна изява на вътрешноикономическото и политическото развитие на страната. Възникването на държавата станало и при наличието на някои външни фактори, които в този исторически момент действували стимулиращо. Те били персийското нашествие на Балканите — походът на Дарий I срещу скитите, засегнал източните части на полуострова — и последвалите го гръко-персийски войни, изпълнили първата половина на V в. пр. н. е.¹⁶

За пръв път персийската заплаха се появила още през 556 г., когато Харпаг, пълководецът на Кир, превзел о. Теос и теосци се принудили да се настанят на брега и за втори път да основат Абдера. След като Дарий I завоювал Малоазийското крайбрежие, кампанията в Европа се превърнала в предстояща задача на династията, чието изпълнение започнало със скитския поход на царя. Този поход, който бил проведен между 512 — 510 г. пр. н. е., завършил без успех, но кампанията на Мегабаз, по време на която персите преминали пространството от Хелеспонта до Бутковското езеро, Струма и пеонските предели, трябвало да компенсира несполуката на Дарий I. До 494/493 г. пр. н. е. персите засегнали сериозно някои от тракийските земи. Тогава именно Дарий I проникнал в Тракия до Калхедон и стигнал най-напред при изворите на р. Теар, чиято локализация се колебае между южностранджанските реки, вливащи се в Ергин. Вторият преход на Дарий I бил от Теар до р. Артескос, която течала през земята на одрисите, а след третия персите подчинили гетите.¹⁷ Макар и не всички спорове върху пътя на Дарий през Тракия да са решени окончателно, персийската войска е атакувала и отхвърлила три от най-големите тракийски племена — тини, одрис и гети. Походът на Мегабаз и свързаните с него събития

от своя страна засегнали приблизително по същия начин племената в Югоизточна и Югозападна Тракия, между които у Херодот са споменати едоните, разгромили след 499 г. пр. н. е. избягалия от Милет в Миркин Аристагор.

Персите се появили отново в 492/491 г. пр. н. е., когато Мардоний минал по стария маршрут на Мегабаз и затвърдил властта на персите по Егейското крайбрежие. След смъртта на Дарий I през 485 г. пр. н. е. Ксеркс започнал да укрепява пътя на войската си към Гърция и създал хранилища и гарнизонни крепости, между които най-важни били Ейон на устието на Струма, Дориск по долното течение на Марица, Тиробиза и др. Тези данни за времето на Ксеркс и някои други косвени сведения дават основание да се предполага за наличието и на персийска сатрапия в Тракия. По-вероятно е обаче властта на нашествениците по Егея да е имала временен характер и да не е могла да бъде упражнявана по военен и административен път извън гарнизонните средища.¹⁸ При това в сведенията на Херодот изрично се говори за непокорството на тракийските племена и за техните успешни набези срещу персите. След 479 г. пр. н. е. персийският обръч по бреговете на Тракия започнал да отслабва с операциите на Ксантип, бащата на Перикъл, който през 478 г. пр. н. е. превзел Сестос на тракийския бряг на Дарданелите, и през 476/475 г. пр. н. е., когато Кимон, синът на Милтиад Млади, превзел Ейон при устието на Струма.

Тези крайни дати — последните 20 години на VI и 60-те години на V в. пр. н. е. — отбелязали важен период в историята на Тракия. През това време чуждото нашествие и последвалото го настъпление на елините по Егея, в района на Протоците и в Мала Азия, се проявили като стимулиращ фактор във вътрешнополитическия живот на страната и особено при стабилизирането на Одриската държава. Присъствието на персите и борбите, които те водили с местното население и с елините, обективно изиграли положителна роля, защото съдействували да се активизира политическият живот. Това наложило да се възприемат форми на военнополитическа организация въз основа на примера на по-напредналите армии, да се организира защита и да се централизира властта на местните династи. С други думи, персийският удар, краткотраен в сравнение с дългата еволюция на вътрешнополитическото развитие на Тракия, бил нанесен в изключително важен исторически момент на гра-

Тракийски пелтаст, въоръжен с две копия, наметнат с „ямур-лук“, с островърха шапка, обут с ботуши. В лявата си ръка държи щит. Червенофигурна ваза, открита в Созопол /IV в. пр. н. е./ Градски исторически музей — Созопол

ницата между една отживяваща епоха и новото време.

При тези условия, породени от закономерно развитие на тракийския икономически и държавен живот и от благоприятната международна обстановка, естествено се стигнало до създаването на Одриската държава в края на VI и началото на V в. пр. н. е.

2.

Основаване и организация на Одриското царство

Създаването на Одриското царство и неговото укрепване продължили сравнително дълго време. В навечерието на гръко-персийските войни са били налице всички вътрешни предпоставки за началото на трайното политическо утвърждаване на Одриското царство, и то на фона на вътрешнополитическо развитие в голяма част от Тракия. Походът на Дарий I срещу скитите и близо 40-годишното присъствие на персите по южната периферия на Тракия докъм средата на 60-те години на V в. пр. н. е. могат да бъдат онези хронологически рамки, между които да се търси предполагаемата точна дата на основаването. Това е период, в който одриската политическа организация излиза на историческата сцена като фактор в международните отношения.¹⁹ Затова тя тогава, и то не толкова у Херодот, колкото у Тукидид, за пръв път изрично била спомената в писмените извори и за пръв път била описана.

В съвременната наука все още не е установено със сигурност къде било разположено племенното ядро на одрисите.²⁰ Предполага се, че ранното ядро се е намирало в долината на р. Ергин. Според Херодот през земите на одрисите течала р. Артеск, която от някои се отъждествява с Тунджа /трудно приемливо, защото нейното име било Тонзос/, а от други — с по-голяма вероятност с р. Арда. Поради характера на тогавашното обществено и икономическо развитие на тези племена, които се намирали в движение, едно такова първоначално ядро е много трудно уловимо. Също така не може да се установи и местоположението на главния племенен център. Предават се имената на Одриса, на Ускудама /дн. Одрин/, на Кипсела /дн. Ипсала/, но това били имена на средища от различни епохи, а и характерът на Одриското царство бил такъв, че давал възможност да има и повече средища.

Одриското царство било най-значителната и богата държава северно от елинските полиси в Югоизточна Европа през V в. Според характера на

обществения строй в тракийското общество неговата организация и структура се различавали коренно от тези на града-държава и се доближавали до други, които се развивали в Балканския полуостров, в Кавказко-Черноморския басейн, в Предна и Мала Азия.

През периода на класическата древност Пропонтида /дн. Мраморно море/ си оставала вътрешнотракийско море, което по европейския си бряг било обиколено от одрисите и от подчинените им племена, а по азиатския — от витините. Витиния от своя страна била силно сближена с Персия и от времето на Дарий I била включена към персийската сатрапска система.

Аналогиите с Витиния, които обхващат социални, етнодемографски и политически явления през V — IV в. пр. н. е., имат важно значение за разбиране на подобни явления в Одриското царство. Витиния, която била царска земя от елинистически тип, се определяла с античното понятие страна на „царска икономика“, което включвало режима на собственост и организирането на фиска. Подобно било може би и положението в Тракия, макар че сведенията за нея са, общо взето, малобройни. У Псевдо-Аристотел е запазен епизод с Котис I /от IV в. пр. н. е./, в който се разказва как царят разпоредил на поданиците си да засеят площи с определено от него количество зърно, за да може да събере реколтата, да я продаде и да получи пари за войската си. Тук одриският владетел е типичен ръководител на „царската икономика“ и се изявявал като върховен собственик на средствата за производство.

Както във Витиния, така и в Тракия съществували поземлени владения, експлоатирани от царя и от династите. Освен царските земевладения големите тракийски храмове и светилища във Витиния разполагали също с движими имоти. Такова било, както изглежда, положението и в Тракия, където типичен пример е Дионисовото светилище в Родопите.²¹ Държавният апарат във Витиния, породен и предназначен за регулиране на класовия антагонизъм между аристокрацията-собственик и зависимите производители чрез формите на принуда и експлоатация, може да се проследи в общи линии поне от средата на VI в. пр. н. е. чак до елинистическата епоха с изричната уговорка, че витинският царски двор се елинизирал много бавно. Витинските царе управлявали еднолично със съвет от приближени и с помощта на наместници, които контролирали административния и стопанския живот в страната и в градските центрове. Сеченето на монети се водело по персийски образец и сам царят следял постъпленията в хазната.²²

Аналогично било и политическото устрой-

ство на Одриската държава, простираща се от северната страна на Пропонтида. Общо взето, на одриските владетели се гледало като на всетракийски само когато Одриското царство било най-мощно. В писмените извори и в епиграфските паметници /на гръцки език/ те били титулувани „базилевси“, а самата държава — „царство“ /базилея, *basileia* /например у Тукидид/. Как е звучало „цар“ на тракийски, не е известно.²³

Тракийските владетели се смятали за носители на лична власт, получена след отстраняването на всичките им противници и в резултат от възможността да се поведе мнозинството от съплеменниците на война. Този характер на властта личи най-добре от монетите на царете, които не се използвали на тракийския вътрешен пазар — където в циркуляция били монетите на колониите, кизикените и дарейките — и които образували съкровища. През V в. пр. н. е. емисиите на тракийските царе, сечени в гръцките колонии от Егея, били и форма на заплащане на фороса /данъка/, който членовете на Атинския морски съюз давали на силните си съседи.

Тракийският владетел, който в ранния период на Одриското царство властвувал над обширни територии, разполагал и със съответен управленчески и административен апарат, с който например били събирани данъците от отделните племена. При Севт I тези данъци достигнали 400 таланта и се плащали в злато и сребро, една изключително голяма сума. Тукидид добавя, че „не по малко злато и сребро се поднасяло и във формата на подаръци, без да смятаме шарените и простите платове и други неща“.²⁴

В Одриското царство не е установено със сигурност дали е съществувал някакъв правов ред за наследяване на царската власт. Владетелите се стремели да оставят за свой наследник някой от синовете си, но в повечето случаи, което се и очаква в практиката на ранните класови държавни обединения, властта била обект на класово-политически борби.

Около владетеля, изглежда, се конструирал съвет, засвидетелствуван по-скоро косвено през V — IV в. Отделни негови членове се появили в изворите през драматичните епизоди от историята на Одриското царство. В състава на такъв съвет през различни времена ще да са влизали синът на Спарадок, бъдещият Севт I, довереникът на Севт II Медосад, едър земевладелец, преводачът на Севт II Хаброзелм, който би могъл да се смята и за бъдещия цар Хебризелм, а така също и гърци, каквито са Хераклид от Маронея, дипломат на Севт II, Ификрат и Харидем, съветници и пълководци на Котис I и на Керсеблепт. Ако се използва тер-

минологията на Тукидид, която безспорно е най-точна, трябва да се приеме, че в съвета или най-малко в неговия разширен състав влизали т. нар. „родовити“ одрис и парадинастите, т. е. представителите на племенната аристокрация. Присъствието на парадинастите в този съвет е естествено да се очаква, защото — в аналогия с витинското и персийското устройство — те в нормална обстановка са представителите на централната власт в районите на страната и са действителните съуправители. Ето защо Тукидид изрично отбелязва, че тракийският обичай изисква да се поднасят дарове на царя, на „родовитите“ одрис и на парадинастите.

Институцията на парадинастите е важен елемент в политическото устройство на Одриската държава. В изворите могат да се идентифицират имена и на някои парадинасти, а също така да се локализируют и някои парадинастически области в Тракия.²⁵

Като се изхожда от сведенията на Птолемей за стратегиите в провинция Тракия /II в. от н. е./, които у него са 14 на брой и се смятали за същинските деления на страната през елинистическата епоха преди увеличаването им на 50 през I в. от н. е., появата на елинистическите стратегии в Тракия би могла да се свърже с институцията на парадинастите от V и IV в. пр. н. е., като се вземат пред вид и някои промени, настъпили през този период. Може следователно да се твърди, че стратегиите на Птолемей отразявали приблизително територията на парадинастическите области, и този извод се подкрепя най-добре с примера на стратегията Астика, която се простирала първоначално от Бургаския залив до Перинт. Същата тази земя е и владението на парадинаста Месад и на син му Севт II в края на V и началото на IV в. пр. н. е.

При това положение същинска Тракия би могла да се раздели на три групи парадинастически области и по-късни стратегии.²⁶ От запад към изток тези три групи образували три големи ивици. Първата обхващала стратегиите Дентелетика, Сардика, Удикесика и Селетика, като последните две били разположени на север от Стара планина и от средата на Дунавската равнина на изток. Втората ивица обхващала стратегиите Медика, Дросика, Койлалетика, Сапаика, Корпилика и Кеника, разположени от поречието на Струма на изток до Тракийския Херсонес и ограничени от Рило-Родопския масив и Егея. Третата ивица лежала по средното течение на Марица в източна посока до черноморския бряг и включвала обитаемите площи на Бургаския залив и Мраморно море. Тук били разположени стратегиите Бесика, Беника, Самаика и Астика.

Политическото райониране на страната се подкрепя по-нататък и от археологическия материал. Систематизацията на находките, колкото и те да са понякога случайни и недостатъчни, вече показва, че действително по тези географски ивици се оформят в посочената по-горе последователност територии, наситени около едно централно ядро с най-голям брой предмети и паметници. Такова е положението в Бесика и Беника по средното течение на Марица, в Дентелетика, в Сардика, където се откри голямата находка от Могиланската могила — Враца, и в Усликесика, където бяха намерени съкровищата от Летница и Ловеч.

В Одриската държава през V и до средата на IV в. пр. н. е. не може да се разграничи категорично йерархия в местата на „родовитите“ одриси и на парадинастите. Сред тях е имало и представители на племенната аристокрация, но също и други лица, например чужденци, които са могли да проникнат в тази „служебна“ аристокрация. Целият управленчески апарат бил настанен в своите укрепени резиденции, които безспорно били и центрове на поземлени имения. Поради характера на извъникономическата принуда и поради голямата територия на Тракия целият този йерархически апарат начело с царя бил заставен понякога да бъде в движение. Той ни е представен в действие само веднъж от Ксенофонт, който описва Севт II, обкръжен от конна свита, облечена в ризници.²⁷

Добрата илюстрация на класово-политическата структура на Одриската държава и на другите тракийски държавни обединения, сходни с нея по типологически признаци, е бойният ред и военното дело на траките, оформени според техния обществен строй.

Траките имали два основни рода войска — конна и пехотна. Селяните-общинници попълвали редовете на пехотните части. Те били въоръжени с леко защитно и нападателно оръжие — кръгли щитовете от кожа, копия за хвърляне и къси мечове, известни като въоръжение на тракийските пелтасти. Тукидид нарича родопските дии мечоносци. В равнинните части на Тракия тази лека пехота на селяните се превръщала в лека конница, каквато е практиката на гетите, наречена от Тукидид „конни стрелци“.

Ударната сила на тракийската войска за всички райони на страната през V и IV в. пр. н. е. била конницата. Тя била облечена в защитни доспехи от различни видове шлемове, ризници, наколеници и щитовете. Нападението се извършвало

и с копия, и с мечове, но в някои части — отново при гетите — бойците от тежката конница носели лъкове и стрели.

За разлика от гръцката полисна армия основна ударна сила в Тракия била конницата на племенната аристокрация и затова целият боен ред бил съобразен с нея. Докато пехотата и леката гетска конница нападали вихрено, но бързо отстъпвали и безусловно използвали тактиката на изненади, на засади и на обходни движения, тежката конница била способна да приеме по-продължително сражение. Ето защо при нощния марш на Ксенофоновите наемници в Тракия Севт II поставил тежката конница, т. е. своята собствена свита, на челно място в колоната.

Някои описания на късни антични писатели, несъмнено повлияни от македонската и римската военна подредба, дават и обща характеристика на тракийския боен ред в редовно сражение. Такова сражение е битката на Александър Македонски с трибалите при р. Лигин /с неустановено местонахождение в Северна Тракия, втората половина на IV в. пр. н. е./. Там тракийският център бил съставен от леката пехота, но той бил слаб и не могъл да издържа натиска на настъпващия неприятел. Изглежда, че тракийският център, както и цялото бойно построение, е разчитал на успех от първоначалния досег с неприятеля. Тракийската конница стояла по фланговете и ако се държи сметка за аналогите и практиката, тежката конница би

трябвало да заеме десния фланг.²⁸

Силата на тракийската войска обаче съвсем не била в нейната постройка и това се вижда от похода на Ситалк в Македония, където траките изпитали най-големи затруднения при схватките си с македонската тежка конница и доминирали там, където се налагали с многолюдното си.²⁹ Боят по време на атаката и бързото отстъпление били най-характерни за тракийската войска, защото на това я приучили самите условия на страната им.

В тази страна именно се създавали най-високите бойни добродетели на тракийската войска — свободолюбивият дух и несломимата воля за победа. Тези качества до голяма степен компенсирали недостатъците на обучението и слабо-

Зайчи връх с останки от укрепената част на град Кабиле /I хил. пр. н. е./. Поглед от юг

то развитие на бойната тактика и направили траките едни от най-добрите бойци на античността. От V в.пр.н.е. насетне траките били непрекъснато призовавани като наемници и съюзници в елинистическите армии и в римските спомагателни части, а от II в. от н.е. — и в легионите. Присъствието на тракийски войскове части и на тракийски войници в елинистическия и в римския свят е засвидетелствувано с огромен и разпилян между Месопотамия и Британия документален материал. Понякога дори — в Египет и в Мала Азия през елинистическата епоха — войниците траки образували военни колонии, били заселвани там, като им предоставяли и обработваеми площи.³⁰

В такава военно-административна система се оформила най-значителната държава у траките — Одриското царство, и възникнала одриската династия, която в продължение на век и половина ръководила държавата в една много усложнена вътрешна и външнополитическа обстановка.

3. Външна и вътрешна политика на Одриското царство /до средата на IV в.пр.н.е./

Първият известен владетел и представител на одриската династия бил Терес, за когото Тукидид казва, че пръв основал „голямото Одриско царство, което заемало по-голямата площ на Тракия“³¹. В това определение на Тукидид се долавя процесът на организирането на държавата, тъй като от текста личи, че Терес не е първият владетел въобще, а първият голям цар на племето.³² Началото на царуването му е между 480 и 460 г.пр.н.е., а краят — към 440 г. Ако е вярно сведението на Плутарх, че Терес е умрял на 90 години, неговото царуване трябва да се постави още в края на VI и през цялата първа половина на V в., защото наследникът му Ситалк се появил у Херодот преди 445 г.пр.н.е.

Първият дипломатически ход на Терес било съглашението със скитския цар Ариапит, което било сключено между похода на Дарий I и операциите на Мегабаз в Южна Тракия. То било скрепено и с династически брак. Тези съглашения уреждали териториалните въпроси между двете царства в района на Долни Дунав, където след оттеглянето на персите се разкрили свободни пространства за разширяване владенията на юг и на север. Реката станала гранична зона на военен контрол. Одриската държава се стремяла да поддържа винаги приятелски отношения със скитите, за да изпъл-

зува военния потенциал на гетските племена, да осигури северния си тил и да получи възможност да разреши много по-важните си външнополитически задачи в югоизточна, южна и югозападна посока.³³

На югоизток и юг Терес се придвижил по-късно, и то сигурно след като Ксантип изгонил персите от Сестос през 478 г.пр.н.е. В това първостепенно икономическо и стратегическо направление за държавата Терес срещнал съпротивата на племето тини, в битка срещу което изгубил хора и целия си обоз. След 465/464 г.пр.н.е., когато атиняните окончателно прогонили персите от Дориск при устието на Марица, одрисите намерили пред себе си открит път към т.нар. тракийска делта, разположена между Византион и Салмидес /дн. Мидия/. По този начин била овладяна зоната между Бургаския залив и Мраморно море с басейна на р. Ергин и с долното течение на Марица. Одриската държава при Терес се разпротряла от дунавската делта през водосборната зона на Тунджа, Арда и Мзрица и на юг-югоизток от нея до тракийската делта.

Терес имал синове, от които със сигурност се знаят имената на Спарадок и Ситалк. Херодот споменава за трети син на царя в разказа за преговорите между Ситалк и Октамасад, царя на скитите. Този брат, който засега остава анонимен, бил избягал при скитите и бил разменен при подновяването на договора между двете царства. Един единствен път било споменато името на Спарадок у Тукидид като брат на Ситалк и баща на Севт I, но името му, типично „царско име“, е познато от сечените от него монети. Хипотезата, че Спарадок царувал между Терес и Ситалк за кратко време през първата половина на 40-те години на V в.пр.н.е., не е невъзможна и най-съществено то й доказателство са сребърните монети на този династ. Монетите на Спарадок са с висока стойност заради изображенията в тях, които по всяка вероятност са заети от Олинт и от македонските царски емисии до и през 40-те години на V

Тракийски мечове:

1. Къс меч /акинак/, открит при с. Девене, Врачански окръг /V в.пр.н.е./. Окръжен исторически музей — Враца

2. Железен меч, Севлиево /V в.пр.н.е./. Градски исторически музей — Севлиево

3. Тракийска „махайра“, открита при с. Софрониево, Врачански окръг /VII—VI в.пр.н.е./. Окръжен исторически музей — Враца

4. Къс меч, открит при с. Галатин, Врачански окръг /VI—V в.пр.н.е./. Окръжен исторически музей — Враца

в.пр.н.е., и заради теглото им, което се доближавало до монетната система, използвана в Тракийския Херсонес, Енос и Аполония Понтийска, близо до персийската.

При Спарадок започнал натискът на Одриското царство и в югозападна посока и вероятно траките заели плътно хинтерланда на Мраморно и Егейско море западно от устието на Марица.

Следващият голям владетел на одрисите бил Ситалк. Първото сведение за този тракийски цар се съдържа у Херодот в разказа му за бунта на Октамасад, сина на Ариапит от Тересовата дъщеря, срещу брат му Скил, цар на скитите. Скил избягал при Ситалк, а Ситалковият брат — при Октамасад. Освен династическите борби и в двата царски дома отново възникнал на преден план териториалният спор между траките и скитите през първата половина на 40-те години на V в.пр.н.е. Спорът бил отново разрешен по дипломатически път, независимо че и двете страни извършили насрещни походи, тъй като бегълците били разменени и договорът на Терес бил подновен. Походът на Ситалк срещу скитите е отразен и в Еврипидовата драма „Резос“, макар че датировката на тази кампания се колебае чак до 425 г.пр.н.е. В същност срещата между Ситалк и Октамасад безспорно е станала в самото начало на Ситалковото царуване или преди 445 г.пр.н.е.

Най-напред гетите признали върховенството на царя, защото го последвали в похода му срещу Македония. Изглежда, че походът на североизток и договорът със скитите действително осигурили тила на Ситалк, който веднага се отправил на юг, за да затвърди придобитото от предходниците си. По негово време именно одриските владения стигнали до устието на Места при Абдера, град, от който Ситалк си взел жена.

След като затвърдил властта си в Североизточна, Източна и Югоизточна Тракия и стигнал до поречието на Места, Ситалк продължил опитите си да разшири територията на държавата още по запад, в басейна на Струма, където водил операции срещу пеоните. При това развитие на събитията Одриското царство показало ясно своите намерения за експанзия в Западна и Югозападна Тракия и навлязло в сложните външнополитически проблеми на останалите държави в този район на Балканите — Атина и Македония. Така спрямо Македония Одриското царство се превърнало в потенциален враг, тъй като Македония се стремяла да премести границите си на изток от Струма и да се настани на Халкидическия полуостров. Идеята на Ситалк да се намеси в македонските дела, за да получи териториални придобивки, се вижда и от обстоятелството, че той държал при себе си Фи-

лип, брата на македонския цар Пердика, и поддържал неговата кандидатура за владетел на Македония. Обстановката се усложнявала и от македонската намеса в Халкидика, и от присъствието на проспартански елементи в полуострова. Тяхна крепост била Потидея, която от 434 г. се присъединила към Пелопонеския съюз.

Още по-сложни били отношенията с Атина. Атиняните почувствували, че се е появил много сериозен съперник от север с претенции за териториално разширение, което засягало интересите на Атина в Южна Тракия и по крайбрежието. Още през 447 г. Перикъл повторил инициативата на милтиадовци, завел колонисти в Тракийския Херсонес и дори отново оградил шийката на полуострова със стена. Приблизително по същото време в Енос вече бил настанен атински гарнизон, чиято задача безсъмнено била да брани този невралгичен пункт от одрисите. В другата стратегическа зона на Егейска Тракия, югозападната, Атина още в 446/445 г.пр.н.е. основала колонията Брея, чието тракийско име показва, че колонистите завзели тракийското селище. В 437 г.пр.н.е. Хагнон, като отхвърлил на север едоните, най-сетне успял да основе Амфипол с цената на много жертви на атиняните. Известно е, че Терес влязъл в гръцката литература чрез идентификацията си с легендарния цар на траките в Давлида /Фокида/ Терей, герой на известния мит. Тази идентификация е с чисто политически цели, поради което и Тукидид я опровергал.³⁴

Отношенията между одрисите и Атина били в същност отношения между царството на егейските и хелеспонтийските градове — членове на Атинско-делоския морски съюз. Членовете на съюза от тракийския и хелеспонтийския участък плащали форос /данък/ освен на Атина и на одриските царе. Съобщената от Тукидид и Диодор огромна цифра на данъчните постъпления в одриската хазна е поделена между „варварите“ и „елините“, които плащали преди всичко частта в пари. Тази част е погасявана чрез сеченето на монети от тракийските владетели, извършвано в някои егейски градове, но вероятно същественият дял бил онзи, който градовете — членове на съюза, плащали направо на одриските царе.

Според една стара хипотеза забелязаното намаляване на фороса, който членовете на съюза от тракийския и хелеспонтийския участък внасяли в касата му, се дължало на увеличаването на сумата на откупа, депозиран пред одрисите. Намаляването на данъка за Атина било забелязано по данъчните регистри след 444 г.пр.н.е. и засягало градовете Тиродиза, Енос, Селимбрия, Абдера, Дикая при Абдера, Маронея и др. Тези данни, извле-

чени от епиграфския материал, съвпадали с активното одриско настъпление на юг още преди 445 г.пр.н.е. или по времето на Спарадок.

Тъй като е невъзможно да се смята, че егейските и хелеспонтийските градове плащали данък на одрисите без дипломатическа регламентация между Атина и Одриската държава, то хипотезата трябва да се разшири и да се предположи съществуването на един ранен договор между двамата партньори. Най-късната възможна дата за този договор може да се свърже с преустройството на съюза към 446 г.пр.н.е., когато атиняните при Перикъл затвърдили предимството си в Югоизточна Тракия и продължили настъплението в Югозападна. Следователно към това време може да се постави сключването на първия одриско-атински договор, чийто титуляр от тракийска страна бил Спарадок. Така за пръв път по Егейска Тракия се създадо особено статукво на градовете, минали на двойно финансово подчинение, което се запазило почти цял век и по-късно предизвикало много конфликти. Това статукво било в същност израз на военнополитически компромис между Атина, която не била в състояние да отрази напълно натиска на Одриската държава. Траките все още не са могли да пробият атинските предимства по Егейското крайбрежие и да намерят излаз на море.

При Ситалк тази одриска политика е вече категорично изразена. Систематизираните сведения за промените в плащанията на градовете — членове на Атинския морски съюз, сочат, че през 30-те години на V в.пр.н.е. одрисите взимали редовно данък от тях. Към споменатите пунктове сега могат да се добавят Бисанте, Сериотейхитай, Дерайон, Сале, Зоне, Дориск. Ситалк продължил делото на Терес и Спарадок и превърнал Одриската държава в най-сериозния егейски конкурент и партньор на Атина. Царят увенчал това свое начинание с договора от 431 г.пр.н.е.³⁵

Договорът между Ситалк и Атина обикновено се тълкува като уреждане на взаимно изгодни отстъпки в навечерието на Пелопонеската война, тъй като в назряващия въоръжен конфликт между Атинско-делоския и Пелопонеския съюз северният, или трако-македонският фронт имал първостепенна важност.

И така, за да превземе Потидея, за да отстрани Македония от егейските си владения и за да получи силна подкрепа срещу Спарта в този район, Атина неизбежно трябвало да предприеме дипломатическата инициатива и да сключи договор със Ситалк. Мисията била изпълнена блестящо от абдераца Нимфодор, станал междувременно проксен /застъпник на интересите/ на Атина, който в

качеството си на шурей на Ситалк склонил царя да помогне да се ликвидира войната в Халкидика. Нимфодор дори помирил временно атиняните с Пердика, който за компенсация получил Терме на Солунския залив.³⁶

Но атинският план не се осъществил, защото Ситалк не потеглил веднага на поход. Той безспорно е преценил всички страни на подписания съюз и дори — както показал епизодът със злощастните спартански пратеници, арестувани с помощта на Садок и закарани в Атина, за да бъдат избити без съд — е държал сметка за възможната игра между Спарта и Атина.³⁷ Това продължило цели две години и забавянето най-добре говори за намеренията, които имал Ситалк. Той е изчакал дори падането на Потидея, която в самото начало на 429 г.пр.н.е. била превзета от атиняните. Изглежда, че тъкмо тогава Ситалк решил да се намеси и понеже македонският претендент Филип починал, той повел със себе си сина му Аминта, за да го възкачи на македонския престол. Атиняните изпратили второ пратеничество при одрисите начело с Хагнон, когато чули, че Ситалк опустошавал Македония, а чрез едно трето пратеничество, натоварено с подаръци, в същност отказали своята помощ от кораби и войска и вероятно се постарали да се оправдаят.³⁸

От атинско гледище кампанията на траките вече нямала смисъл, тъй като договорът с Пердика бил вече сключен и халкидският въпрос щял да се разреши окончателно в тяхна полза. В техни очи — и това е най-доброто възможно тълкуване на мудността на Ситалк — царят преследвал свои собствени цели и те били да се закрепят одрисите в басейна на Струма и евентуално на запад от него към Вардар.

Ситалк нахлул в Македония със 150-хилядна войска /по данни на Тукидид/, от която една трета била конница. От времето на гръко-персийските войни средиземноморският свят не бил виждал такава огромна армия. Освен одрисите в нея влизали гетската конница, пехотата на родопските племена и почти всички тракийски племена от състава на Одриското царство. Събирането на такава войска изисквало отлична организация, за която има едно единствено сведение у Тукидид. Той съобщава, че Ситалк подготвил похода си, като запоядал да изсекат път през гористата планина Керкине /от планинските масиви между Струма и Вардар/, още по време на кампанията срещу пеоните.

Пътят на Ситалк минавал от горното течение на Марица покрай северните и западните склонове на Рила и през днешния Благоевград, Царево село /дн. Делчево/, Струмица, Валандово дости-

Античен шлем /коринтски тип/, VI в.пр.н.е., открит в околностите на София. Военноисторически музей — София

Ризница, открита в могилно погребение при с. Руец, Търговишки окръг /втора половина на V в.пр.н.е./. Мускулите на предната и задната част са стилизирани. Към ризницата е прикачена допълнителна подвижна част с полукръгла форма, която закрива корема. Национален археологически музей — София

Конник от тракийска сребърна апликация, част от съкровище, с подобни плочки, открито при с. Летница, Ловешки окръг /средата на IV в.пр.н.е./. Представен в бяг, вдигнал копие в дясната си ръка, с лявата държи поводите на коня, зад него — лък. Конникът е с дълга коса, вързана на перчем, облечен е с ризница и панталони. Окръжен исторически музей — Ловеч

гал пеонския град с тракийско име Добер. Оттук Ситалк влязъл в Македония и превзел Идомене, Гортиния, Аталанта; някои други селища му се предали заради приятелство с Аминта, сина на Филип. В долината на Вардар Ситалк безуспешно обсаждал Европ. Тъй като одрисите не владеели обсадното изкуство, те не могли да превземат добре укрепени градове и затова предпочели да се прехвърлят на запад от Вардар и да опустошат областите Мигдония, Крестония и Антемунт. Македонците се съпротивявали частично, и то на места, които били удобни за тежко въоръжената им конница. По това време започнали преговорите с Пердика, в които най-активно участвувал Севт, синът на Спарадок и бъдещият цар. Той по-

лучил от Пердика подкуп и сестра му Стратоника за жена. Изглежда, че Ситалк бил склонен или се убедил в безсмислието на по-нататъшния си поход, а вероятно получил и потвърждение на част от териториалните си претенции, защото прекратил кампанията, извършвана при тежки зимни условия. Той изпратил само част от войската си срещу халкидците и ботиените, за да опустоши страната им. Нашествието на траките предизвикало паника дори и сред гърците чак до Термопилския проход.³⁹

С този поход завършила една страница от политическата история на Одриската държава и на отношенията ѝ със съседните страни. През последните години на живота си Ситалк се обърнал и

на северозапад, тъй като вече владееел Горна Струма и Софийско, които му послужили за изходна територия. Оттук той се насочил срещу трибалите, с които водил сражения през 424 г.пр.н.е. Войната обаче била несполучлива и новите западни граници на Одриската държава сигурно не били закрепени по естествения перпендикуляр Тимок — Струма, защото същата година Ситалк загинал по време на този поход.⁴⁰ Приема се единодушно, че Ситалк е най-забележителният одриски цар, но не бива да се забравя, че това място той дължи на подробния разказ на Тукидид. Без съмнение походът на Ситалк срещу Македония и Халкидика през 429 г.пр.н.е. поразил въображението на гърците и тракийската войска ненапразно е наречена от

Аристофан „облак скакалци“. Ситалк бил почитан и по-късно от траките, които го възпявали при военните си танци, известни под името „ситалкас“.

Развитието на тракийската държава преди и след Ситалк показва, че при него тя не е изживяла неочакван скок, а укрепнала върху основата на делото на Терес и Спарадок. Избраното от Ситалк западно-югозападно направление на одриската експанзия не е било перспективно, защото оттатък Места живеели големи и силни племена начело със свои династии и в района на Струмския залив и на Халкидика тракийските интереси срещнали гръцките и по-късно македонските. Ситалк обединил по-голямата част от тракийските племена под властта си, но голямата цел — да се излезе на морето — не била постигната.

Колко синове имал Ситалк, не се знае. Известен е един от тях, който приел атинско гражданство и се наричал Садок. Той обаче не наследил баща си. В едно писмо, запазено сред съчиненията на Демостен и което се приписва на Филип II, се говори за убийство в двора на Ситалк. От това писмо се заключава, че Спарадоквият син Севт се възкачил на престола чрез преврат и убил най-вероятно Садок — една версия, която засега остава недоказана.

За вътрешните дела на Севт I, възкачил се на престола след 424 г.пр.н.е., се знае сравнително малко. По негово време постъпленията в одриската хазна стигнали значителната за гръците цифра 400 таланта в злато и сребро и още толкова приблизително в дарове.⁴¹ Това увеличение засегнало членовете на морския съюз и разкрило порасналото значение на Одриското царство в балканските дела по времето на Севт I. От друга страна, вероятно то било свързано с напълно реален сключен или подновен договор с Атина. Договорът трябва да е след 424 г., съобщена от Тукидид като начална година за увеличаване данъците на одриската хазна и година на кампанията на спартанеца Брасида в Тракия, нанесъл тежък удар на морския съюз. След битката край Амфибол през 422 г. пр.н.е. атиняните побързали да се споразумеят с Пердика и с ботиите и започнали подготовката на Никиевия мир от 421 г.пр.н.е. През този период може да се смята, че се уредило и положението на членовете на съюза по егейския бряг спрямо Севт I. За подобно заключение подсказват и монетите на царя, сребърни драхми и дидрахми, с името му, които са близки до халкидските монети.⁴²

Увеличаването на данъчното бреме, което засегнало както тракийското население, така и гръцките полиси по бреговете на Тракия, увеличило богатствата на самия Севт и на ръководните ари-

стократически среди в Одриското царство. Натрупани били значителни количества злато и сребро, скъпи съдове, парадни въоръжения. Към тях се прибавяли монетите на гръцките градове, особено на Кизик, както и монетите на тракийските владетели. При Севт I монетното обращение в Тракия се засилило, показател за чувствителното нарастване на относителната част на стоково-паричните отношения в икономиката. Това забогатяване на тракийската аристокрация се потвърждава от скъпите предмети в тракийските некрополи на Тракия.

Преки сведения за Севт I липсват, но един текст позволява да се мисли, че той е действувал срещу атиняните в района на Тракийския Херсонес, където ги е разбил и превзел може би града Кардия. Епизодът най-добре се свързва с положението в областта към 411 г.пр.н.е., когато в този район отпаднали от Атина Абидос, Византион, Калхедон, Селимбрия, Перинт и Кизик. Военната кампания на Севт I слага началото на поредица от военнополитически начинания, която одриските владетели подхващали към края на V и осъществявали до средата на IV в.пр.н.е. От това гледище Севт I стои начело в списъка на владетелите, които насочили тракийската външна политика към югоизток и направили по-добър избор от този на Ситалк, понеже по-добре преценили силите на държавата си и възможността ѝ да завладее Тракийския Херсонес. Ето защо може да се заключи, че Севт I надвишавал Ситалк във възгледите си и трябва да бъде характеризиран като опитен политик на Одриската държава, преценил нейната първостепенна роля по време на кризата на елинските полиси от първата половина на IV в.пр.н.е.

Със Ситалк и Севт I приключил вторият етап от развитието на Одриската държава. Това е времето, през което тракийското царство достигнало своя най-голям военен и политически разцвет.

С наследника на Севт I Медок, или Амадок, за когото не се знае точно кога е починал, започнал третият период на Одриското царство, период на вътрешнополитически борби и сътресения. Медок е бил вече на одриския престол преди битката при Егос Потамос в 405 г.пр.н.е. Той вероятно не е предприел големи военни операции, но авторитетът на Одриската държава продължавал да бъде много висок и може би най-висок за този район на Средиземноморието. В 400 г.пр.н.е. пратеничеството на Парион тръгнало да сключва съюз с Медок, когато градът и другите му съседни центрове изпаднали в затруднения под натиска на персите.⁴³

За времето на Медок възниква спор, дали Одриската държава била разделена на две цар-

ства — горно и долно. Този спор е породен от една фраза на Ксенофонт, чута от самия автор в лагера на Севт II край Перинт. Обяснявайки положението си, Севт II, синът на Месад, парадинаста на областта, която получила през елинистическата епоха наименованието Астика, съобщава на гръцкия командир, че „горен“ цар е Медок. Но това определение разяснявало на гръците положението на самия Севт спрямо ядрото на Одриската държава и съвсем не казва, че ако Медок бил „горен“, то Севт би трябвало да бъде „долен“ цар. Месад и Севт са парадинасти и най-доброто доказателство за този политически ранг е самата цел на Севт — да отвоюва бащината си земя с помощта на гръцкия наеман отред. Именно поради присъствието на гръцките наемници и на Ксенофонт в Тракия доста подробно се знае за поведението и дейността на Севт, наречен условно Севт II, докато за одриския царски дом няма почти никакви преки сведения.

Сеченето на монети при Медок, което било очевидно продукция на монетарница в Мароней, е в същност единственият документален материал, показващ най-важната царска реалия на епохата. В замяна на това Ксенофонт пише, че Севт влизал във военни състълкновения със спартанците по време на операциите им във Витиния и се намесвал в тамошните дела. Този парадинаст, изглежда, никога не е останал просто съуправител на царя си, а се стремил да вземе властта.⁴⁴

След капитулацията на Атина, с което приключила Пелопонеската война, победилата Спарта се оказала в центъра на бурните събития и не успяла да въдвори свой ред в Елада. След като олигархическото управление в Атина паднало в 401 г.пр.н.е., спартанците започнали продължителни операции в Мала Азия срещу персите, които продължили чак до 394 г.пр.н.е. В същата година започнала и Коринтската война, която новият съюз с най-важни членове Коринт, Атина, Беотия, Аргос, Евбея, Локрида и Акарнания започнал със Спарта и издържал успешно до 386 г.пр.н.е. Като контраудар на победите на съюзниците Персия и Спарта в 387/386 г.пр.н.е. сключили т.нар. Анталкидов мир.

В хода на Коринтската война обстановката в Тракийския Херсонес отново се изострила и наложила решителната намеса на Атина, която използвала събитията, за да възстанови морския си съюз. В същност през този период атиняните трябвало да изпълнят три задачи в Хелеспонта — да прогонят спартанците, за да поемат отново контрола на морския път, да стабилизират съюза си в участъка и да нормализират отношенията си с одрисите. Това са и задачите на операцията на

Бронзов шлем, открит при с. Ковачевица, Благоевградски окръг /IV в.пр.н.е./. Шлемът е от т.нар. тракийски тип, с подвижни набузници, прикрепени към шлема. Двата набузника се закопчават в средата на брадата и образуват един наличник с отвори за очите, носа и устата. Покрит е с украса, представяща пластично мустаци и брадата. Национален археологически музей — София

стратега Тразибул през 389/388 г.пр.н.е., чиято най-важна грижа на първо време била да действа бързо и да освободи градовете от двойния натиск, упражняван едновременно от Медок и от неговия парадинаст, който вече бил влязъл с царя си в открит конфликт. Тразибул установил дипломатическите си връзки най-напред с Медок и сключи

чил с него договор, запазен върху фрагментиран епиграфски паметник. В договора Тразибул поставил царя наравно с големите му предшественици и с това го признал за владетел на държавата от международно гледище, като му предоставил правото единствен да събира данък от крайморските градове. По този начин атиняните регламентирали отношенията си с Медок и го насочили както срещу спартанците в Хелеспонта, така и срещу всички претенденти от типа на Севт.

Севт не приел веднага официалния договор между Атина и Одриската държава и всички данни говорят, че Тразибул не уредил отношенията си с него. Атиняните, изглежда, успели да се справят дипломатически с този партньор след експедицията на Тразибул и в самото навечерие на Анталкидовия мир, когато Хабрий действувал в Егея срещу спартанците, и то с успех. Ето защо ненапълно запазенният надпис, който съдържа имената на Хабрий и на Севт, е от договор през 388/387 г.пр.н.е. със сигурен сепаративен характер.⁴⁵

Веднага след Анталкидовия мир Атина трябвало да преодолее политическата си изолация и побързала да влезе в дипломатически преговори с новия одриски владетел Хебризелм. Каква е била съдбата на Севт и на Медок, не е ясно. Хебризелм продължил с по-голяма настойчивост плана на своите предшественици. Атинският декрет от 386/385 г.пр.н.е. го показва като едновластен владетел на одрисите — политически наследник на Медок. По атинска инициатива, осъществена от двама гърци — посредници при царя, Хебризелм

изпратил в Атина пратеничество от двама души, единият от които бил родственик на царя. При преговорите отново се припомнили привилегиите, които владетелят получил в наследство от своите предци и в които основното е да се дели данъкът от крайморските градове между Атина и Одриската държава. Тази клауза обаче не е крайната цел на дипломатическата офанзива на царя. От запазените откъслечни редове може да се заключи, че Хебризелм изявил нови, и то териториални претенции за района на Пропонтида и на Тракийския Херсонес и тези претенции се видели необикновено големи на атиняните, които, преди да вземат окончателно становище, решили в отговор да изпратят свое пратеничество.

Хебризелм секъл монети, чиято монетарница се търси в Кипсела по долното течение на Марица. Дори Кипсела да не била непременно резиденция на Хебризелм, сеченето на монети сочи, че царят очевидно се укрепил в хинтерланда на Егея и над Тракийския Херсонес. Този момент е много съществен за развитието на Одриската държава, понеже показва, че нейният военнополитически център е и трябва да бъде в Югоизточна Тракия, както и станало в бъдеще при Котис I и при Керсеблепт. В тази територия се търсели предимствата, за да се постигне излазът на море. С царуването на Хебризелм следователно приключил третият етап от развитието на Одриското царство, в който се забелязва как политиката на държавата се насочила към едно основно направление, югоизточното, и активизирането ѝ е израз на нова ис-

торическа роля на балканските държави в епохата на настъпващата криза.

Първата половина на IV в.пр.н.е. е период на дълбока икономическа и политическа криза на гръцките робовладелски полиси. Между елинските градове-държави се водели безкрайни войни, но никой не могъл да поеме хегемонията в Елада. Икономическата криза, обхванала земеделското и занаятчийското производство, подкопавала устоите на града-държава. Тенденциите на епохата водели към териториално разширение на робовла-

делската база на производство. То не било възможно в границите на Елада, но било осъществимо в рамките на едно по-голямо пространство, включващо Балканския полуостров и Близкия Изток. Търсела се обединяващата личност, която да сплоти населението и да му открие исканите територии и ресурси, и то по военен път.

Решението на този проблем е дълъг процес, в който Тракия станала изразител на тези исторически тенденции, и то изявени във външната политика на Котис. Те били осъществени по-късно от Филип II и Александър, които действували при много по-благоприятни исторически условия във взаимоотношенията си с елинските полиси. Ролята на Котис била от голямо значение за политическата история на Балканския полуостров през средата на IV в.пр.н.е., понеже одriskият владетел доказал бъдещото развитие на събитията с действия, които били аналогични по съдържание и цел на Филипите.

Котис дошъл на власт най-вероятно в резултат на дворцов преврат в 383 г., при който Хебризелм бил премахнат. С него започнал четвъртият етап от развитието на Одриската държава и най-драматичният период от трако-атинските отношения.⁴⁶

Царят веднага получил атинско гражданство и златни венци, а сватбата на атинянина Ификрат с Котисовата дъщеря била своеобразен династически брак за скрепяването на договора от 383/382 г.пр.н.е. Към тази година положението на гръцките градове по крайбрежията било определено но-

1. Сребърна монета на тракийския владетел Спарадок, брат на Ситалк /трета четвърт на V в.пр.н.е./. Върху лицевата страна е изобразен кон и надпис „монета/ на Спарадок“. Национален археологически музей — София

2. Опако на същата монета: орел държи змия. Национален археологически музей — София

3. Сребърна монета на тракийския владетел Котис I /384–359/. На лицевата страна глава на Зевс. Национален археологически музей — София

4. Бронзова монета на тракийския владетел Керсеблепт /357–343/. На лицевата страна женска глава. Национален археологически музей — София

5. Монета на Котис
Национален археологически музей — София

6. Бронзова монета на тракийския владетел Хебризелм /преди 386/5–384/3/. Национален археологически музей — София

минално от клаузите на Анталкидовия мир. Те били формално автономни. Но действителното състояние било друго и Атино-одриският съюз безусловно регламентирал отново двойното финансово бреме на тези селища. В началните години на царуването си Котис се укрепил на брега на Мраморно море и организирал в Хиерон Орос своята главна крепост и хранилището на хазната си. Монетите му със символа на Кипсела — съда с двойната дръжка — е доказателство за района на одриското политическо ядро, наследено от Севт, Медок и Хебризелм. Котис търсил сближение с Атина и на елинофилска основа. Най-интересни са епиграфските сведения за неговите внуци, споменати в един делфийски декрет, двама от които носели гръцки имена.⁴⁷ Елинофилската тенденция на одриската династия през IV в. пр. н. е. никак не е случайна, защото тя се оказала типична и за македонския царски двор на Филип II, и то с подчертан политически уклон.

Междувременно до края на 70-те години Котис I се посветил и на укрепването на властта си в Тракия. Първото външнополитическо събитие в този период, свързано с неговото име, е нахлуването на трибалите срещу Абдера през 376/375 г. пр. н. е. Котис добре се справил с необичайната обстановка и провел съвместна операция с нападащите трибали, която, разбира се, не могла да доведе до краен успех и може да се характеризира като военна авантюра от епохата на кризата. Важното в случая е, че Котис поддържал с тракийските племенни вождове тесни политически връзки, което се доказва от надписите върху тракийските фиали — подаръци от царя на династите — от първата половина на IV в. пр. н. е.⁴⁸

Веднага след 371 г. пр. н. е., когато Спарта била сразена от тиванците, всички сили на Балканите се надигнали за решителни действия в своя полза и Котис на свой ред преминал в настъпление. Към това време се отнася и натискът му върху Перинт. Той измамил перинтийците, събрал допълнителен трибут и блокирал града до такава степен, че жителите му поискали от атинския стратег Тимотей наемници за охрана. През първата половина на 60-те години на IV в. пр. н. е. обстановката в Тракийския Херсонес и в Хелеспонта отново се усложнила поради междуособните борби в Персия, които Котис използвал и в 365 г. пр. н. е. нахлул в полуострова. Той обсадил Сестос, но бил отхвърлен, защото Тимотей и персийският сатрап Ариобарзан се съюзили срещу него.

За разлика от другите одриски царе Котис не се отказал от намерението си. Появилият се по това време Ификрат насочил царя на запад от Тракийския Херсонес, тъй като в Македония до 365

г. пр. н. е. се разгаряла междусобица между Павзаний и Пердика, която след това продължила между Павзаний и Филип II през 360/359 г. пр. н. е. Вероятно по съветите на Ификрат Котис избрал Павзаний за свой претендент за македонския престол, за да може да разшири отново границите на Одриската държава на запад и да проникне в Халкидическия полуостров. Котис наистина влязъл в Халкидика като съюзник на Олинт, където се сдобил с един нов приятел, ученика на Ификрат, наемния командир Харидем. Тази война се затегнала, тъй като нито една от страните не взела връх и за одрисите скоро станала безпредметна — отново се видяло, че този район е твърде далеч от техните изходни позиции.

Към 362 г. пр. н. е. Одриската държава вече била за пръв път в своята история стабилно стъпила на Егейското крайбрежие в резултат на Котисовите походи в Херсонес и Халкидика.⁴⁹ Фактически двойната данъчна зависимост на членовете на морския съюз била нахвърнена едностранно от Котис още с извличането на голямата сума от Перинт през 365 г. пр. н. е. Преки и брутални отношения несъмнено се установили между царя и гр. Енос. Котис дарил своя зет Ификрат с градчето Дрис от Самотракийската переа /места, заселени от самотракийци от Егея/ и сигурно е притежавал други пунктове в този район.

През декември 362 г. пр. н. е. Котис без особени усилия покорил Тракийския Херсонес с изключение на градовете Елеунт, Сестос и Критоте. През цялата 361 г. пр. н. е. траките се сражавали на два фронта, защото в тила им избухнало въстанието на Милтоки, неговия ковчезник. Котис бил принуден да подхване дипломатически интриги с Атина, за да тури ръка на подкрепяния от нея Милтоки, и едновременно да подкупва атинските стратегии, които били изпратени срещу него в Херсонес. Някои от тези стратегии впоследствие били дадени под съд, а Котис потушил въстанието, върнал съкровищата си и пощадил Милтоки.

От декември 361 г. пр. н. е. битката за Херсонес навлязла в решителна фаза и противниците на Котис вече не могли да се справят с неговите атаки. При това Котис и Ификрат спечелили за съюзник гр. Абидос. Сестос бил превзет и предаден на Котис. След като провел нова успешна морска операция срещу атиняните, в полза на Котис, Ификрат напуснал одриския царски двор. Котис се споразумял с Харидем и с наемниците му да се

Входът /дромос/ на куполната гробница Мелтепе при с. Мезек, Хасковски окръг. Входът е дълъг 20,65 м, широк 1,55 м, стените му са високи 1,70 м, а триъгълният свод — 0,90 м. Изграден е с каменни блокове /квадри/

прехвърлят от Абидос в Сестос и да се поставят на негово разположение. С този нов съюзник Котис предприел откритите си намерения срещу последните атински владения на полуострова Елеунт и Критоте.

Междувременно обаче, когато Пердика в самото начало на 359 г.пр.н.е. загинал в битка с илирите, Котис тласнал Павзаний в династическа борба. Изглежда, че в перипетиите на тази борба Котис и Филип II се срещнали в една от резиденциите на одрисеца Онокарсис през пролетта на същата година, където били уговорени териториалните компенсации за Котис и дипломатическото признание на Филип II.

Когато се върнал, за да довърши херсонеската офанзива при една нова и далеч по-благоприятна обстановка, царят бил убит. Убийството е дело на еноските братя Питон и Хераклид, които античната гръцка литература слави като избавители на света от един цар, груб, покварен, жесток и безскрупулен. Но тази нравоучителна версия няма нищо общо с историческата действителност. Убийството на царя е обичайна практика в борбите на епохата и е напълно атинско дело, сторено, за да бъде спасено най-важното хелеспонтийско владение. Това именно опровергава преднамерената литературна характеристика, водеща началото си от Демостен, и реабилитира образа на Котис като голям предшественик на Филип II.

Сключеният наскоро договор между Атина и тримата непосредствени Котисови приемници Берисад, Амадок и Керсеблепт пресъздавал реалния резултат от Котисовата външна политика и действителното място на Тракия в средата на IV в. За егейските градове била запазена двойната финансова зависимост от Атина и от тримата одриски владетели, схващани като представители на единната Одриска държава. Но за херсонеските градове била вмъкната една отделна клауза, която уточнявала, че те ще се върнат към статута на членове на съюза, след като одрисите се оттеглят от полуострова. Това означавало, че на херсонеските градове надписът съобщава нещо ново и непознато за тях в момента. Полуостровът, който винаги се смятал за атинска собственост, сега за пръв път минавал на двойна финансова зависимост при това с присъствието на одрисите в гр. Кардия. Всичко това показва, че Одриската държава при Котис I разстроила монолитността на Втория атински морски съюз и този резултат бил един от главните фактори, улеснили и подготвили победата на Филип II над Атина.⁵⁰

След смъртта на Котис историята на Одриската държава е история на разцеплението ѝ, което се извършило в естествено обособилите се две па-

радинастически области между Струма и Места и между Места и Марица, където властвувал Берисад със синовете си Амадок и Терес. На изток от Марица по подстъпите на Тракийския Херсонес и при Мраморно море била източната граница на ядрото на държавата на Керсеблепт. Времето между 359 и 341 г.пр.н.е. е време не толкова на вътрешни междуособици, колкото на напрегната борба със съседите и на оживена дипломатическа дейност. Нахлуването на Филип II в Тракия и окончателното сломяване на съпротивата на Керсеблепт в 341 г.пр.н.е. не турили край на Одриската държава и на нейната династия, но отбелязват дълбоката граница между два исторически периода. Новото време било период на политическа децентрализация и на обособяването на нови или странични политически организации. Това е времето и на социално-политическата криза в самата Тракия.

ГЛАВА ТРЕТА

ТРАКИТЕ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА.

БОРБИТЕ ИМ ЗА САМОСТОЯТЕЛНОСТ 1.

Древна Македония

Първоначалното ядро на древномакедонската държава се очертало по горното течение на Халиакмон /дн. Бистрица/. Вероятно тук най-рано са уседнали племената, които проникнали от северо-запад по тези места и се слели с останалите етнически елементи. Към началото на VII в.пр.н.е. се долавяли предпоставките за възникването на държавна организация. Тази държава се извила на политическата сцена на Балканския полуостров с определено значение в навечерието на гръко-персийските войни. В периода на Пелопонеската война /последната четвърт на V в.пр.н.е./ Македония активно се включила в конфликта и била вече в състояние да оказва влияние върху събитията. Нейната роля пораснала през първата половина и към средата на IV в.пр.н.е., когато след залеза на Одриската държава Македония се превърнала в най-могъщия военнополитически фактор на полуострова.

Древна Македония била тази балканска страна, чието цяло предходно развитие ѝ позволило да се укрепи тъкмо в периода на упадък на гръцкия полис и да се превърне в първостепенна полити-

ческа сила, осъществила решителен прелом в обществено-икономическото и политическото развитие на Балканския полуостров, Източното Средиземноморие и Близкия Изток.

Географското понятие Македония се меняло непрекъснато в очите на гръцките наблюдатели според политическото си покритие. Областта, която била означавана с името Македония, обхващала ниската равнина, спускаща се на юг, до Олимп и Халкидическия полуостров. На запад Македония се простирала до планината Бермий /дн. Докса/, на север — докъм планинския масив на Нидже планина. Отвъд Вардар пределите на Македония стигали приблизително докъм планината Беласица и въобще докъм планините по десния бряг на Струма. Макар че била наклонена към Солунския залив и стигала до морето, македонската равнина обхващала само неговия западен бряг. През древността обаче този бряг бил благодатен и удобен за пристанища. Особено обширна била лагуната на мястото на днешното Ениджевардарско езеро, която тогава събирала водите на Халиакмон, Аксий и Лудиас /дн. Мавронери/.

През ранния период от историята на страната липсата на удобни пристанища до известно време се компенсирала от значителното плодородие на равнинната ѝ част. Горите на Македония били обширни и гъсти и тук съществували всички природни и стопански условия те да се запазят за дълго време. Македонските гори предоставяли богат дървен материал, особено ценен в Гърция. Античната писмена традиция често предава сведения за природните особености на Македония и за флората и фауната на тази страна, богата и с най-редки животни.

Цялата област в географско и поселищно отношение през класическата и елинистическата епоха се делила на Долна, Горна и Източна Македония.¹

Долна Македония, или старата Ематия, се намирала между Вардар и Бистрица и стигала на юг до Солунския залив и до Пиерия. Тя включвала областта Ботиея между долното течение на Вардар и Бистрица. Там се намирали най-старите македонски селища — Еге /дн. Верги/, Бероя /дн. Версия/ и Пела /при дн. с. Апостол/. Към Долна Македония спадали областта Пиерия от източното подножие на Олимп до реката Пеней, Анфакситида — ивицата земя между левия бряг на Вардар и Ехейдор /дн. р. Галик/, и Алмопия — плодородната долина на север от Еге.

Горна Македония, която била присъединена трайно към македонската държава едва след Филип II, се делила на следните области: Елимея, на юг от днешното Островско езеро и по средното те-

Сребърна каничка от съкровище, открито при с. Борово, Русенски окръг. Предметите са част от погребални дарове. Представена е Дионисова сцена. Върху шията на съда надпис: Котис /средата на IV в.пр.н.е./ Окръжен исторически музей — Русе

чение на Бистрица; Орестидата, която се намирала на север и се смятала за най-старата македонска земя — нейните поселения били на днешната планина Грамос и когато римските завоеватели я превзели, центърът ѝ, наричан дотогава Хераклея Линкестийска, бил преименуван в Пелагония /дн. Битоля/; към Горна Македония могат да бъдат отнесени и Девриоп — по течението на Еригон /дн. р. Черна/, с население, спадащо към пеонската

група; Дасаретида, която се намирала от Лихнида /дн. Охрид/ до Антипатрия /дн. Берат в Албания/ и била населена от илирийските дасарети; Бордея, също с преобладаващо илирийско население, която се простирала на запад до Линкестидата, на изток докъм Воден, на север докъм Пелагония.

Северната част на Вардарската долина с център гр. Билазора /дн. Велес/ била населена от пеоните, а по на юг се намирал другият важен племенен център Стоби /край дн. Градско/.

Източна Македония обхващала земите между Вардар и Струма заедно с низината, на която по-късно се издигнал градът Филипи /дн. развалини между Драма и Кавала/. Областта била населена от траки, което намерило израз и в имената на отделните ѝ области. Мигдония била заселена от траките-мигдони. Тя граничела на запад с Вардар и на север с Круша планина. Нейният най-значителен градски център станал по-късно Терме /Тесалоника, дн. Солун/. Другата голяма област на Източна Македония е Бисалтия, страната на тракийските бисалти, която на изток стигала до Струма. Крестония /Грестония/ е земята на тракийските крестони и била разположена на север от Мигдония. Антемунт била долната част на Мигдония.

В тези области — преди всичко в най-южните от тях — в началото на I хил. пр. н. е. протекло таква социално-икономическо и политическо развитие, което към средата на VI в. пр. н. е., също както в Тракия, дало своите реални резултати. Най-доброт материално доказателство за този процес са изключително богатите некрополни находки от Требенище на Охридското езеро,² които показват наличието на една обособена и богата племенна върхушка. Общественият строй в Македония не се отличавал съществено от този в Тракия и в Северна Гърция. Основните производители на материални блага били селяните-общинници, изпаднали в зависимост, която, както и в Тракия, се проявявала в различни форми.

За разлика от Тракия мястото и ролята на племенната аристокрация се долавяли далеч по-добре. Тази класа е обозначена с термина хетайрой /бойни другари на царя/ и е добре обрисувана в писмените сведения. Тя е съставлявала и тежко въоръжената македонска конница, добре позната от сраженията на Филип и на Александър Велики, разполагана на дясното крило на тактическия македонски строй.

Своеобразието на македонската политическа уредба се състои в това, че независимо от сравнително по-бързото развитие на обществено-икономическия строй през класическата и особено през ранноелинистическата епоха, т. е. V — IV в. пр. н. е.,

политическата уредба запазвала някои действително архаични черти, напомнящи периода на военната демокрация на елините. Това се дължало вероятно на силните племенни традиции и на голямата обособеност на отделните племенни групи. Изразявала се в събранието на всички свободни въоръжени мъже. Това събрание имало глас при избора на цар и тази му функция се запазила поне формално дори по времето на Александър Велики, когато то било свиквано от предводителя си да взема важни решения по време на похода на изток.

Наред с това обаче македонските базилевси се радвали на много силна власт, която показвала известни черти на абсолютизъм. Тези черти вероятно се затвърдили по време на непрекъснатите вътрешни войни и в крайна сметка довели до обединението на Македония.

Вътрешното политическо развитие на страната през VII в. пр. н. е. носи белега на борба, водена непрекъснато между племенните династии. Гръцките историци посочват за пръв македонски владетел Пердика, възцарил се вероятно към 640 г. пр. н. е.³ От негово време насетне македонските владетели се насочвали предимно на юг, където основали царската резиденция Еге, и още по-на юг към Антемунт и към бреговете на Солунския залив. Тази политическа експанзия се съпътствувала, разбира се, от остри династически борби, тъй като центробежните стремления на Аргеадите срещали силната съпротива на родово-племенната аристокрация.

Към края на VI в. пр. н. е. македонските владетели вече се вплели в международните отношения, породени от гръко-персийските войни. Така Аминта I още в 513 г. пр. н. е. приел временно върховенството на Персия, а в 510 г. пр. н. е. влязъл във връзка с Хитий, прогонения от Атина син на Пизистрат. Александър I с прякор Филелин се проявил като ревностен васал на персите и въпреки че декларирал приятелството си с гърците, превзел гр. Пидна и нахлул с войските си чак до устието на Струма. Значението на този владетел се определя от неговата военна реформа, по силата на която македонското селячество било организирано в пехота, наречена „пеши другари“ /песхетайрой/. Александър I добивал от рудниците до планината Дисорон на Бутковското езеро по един талант сребро всеки ден,⁴ което извънредно много укрепило хазната, осигурило издръжката на войската и му позволило да вземе връх над родово-племенната аристокрация. Добър държавник и ловък дипломат, Александър I бил приет да участва в Олимпийските игри и по този начин сполучил да бъде приравнен с елините.

Синът на Александър I, Пердика II /454 — 414/, наследил баща си в трудна вътрешна и външна политическа обстановка, която го поставяла в конфликт с Атина за Халкидическия полуостров и с Тракия при Ситалк за областта Вардар — Струма. Във всеки случай целостта на Македония по негово време не била накърнена. Той подготвил условията за управлението на Архелай I /413 — 399/. Архелай е известен македонски владетел, при когото държавата укрепнала вътрешно. Той, изглежда, поставил стабилните основи на укрепени селища и на пътна мрежа и по този начин създал условия за развитието на Македония в една централизирана държава, в каквата се превърнала през първата половина на IV в. пр. н. е. Тези негови усилия го облъскали с представителите на аристокрацията и той бил убит.

След продължителна междусобна борба на престола се наложил Аминта III /397 — 370/, който се възползувал и от активната подкрепа на Спарта. През тази епоха външната политика на Македония била вече тясно преплетена с борбите на гръцките полиси и главният район на действие бил Халкидическият полуостров. Държавата се развивала успешно в стопанско отношение, защото по-плътено се приближавала до морето и осъществявала постепенна експанзия на изток от Вардар и на изток от Струма към богатите рудни находища. Независимо от династическите борби — синът на Аминта III, Александър II, бил убит от претендента Птолемей Алорски /369 — 365/ — държавата крепнела в политическо отношение. Птолемей регентствувал като настойник на Пердика III и загинал от възпитаника си, но самият Пердика паднал в битка с илирите в 359 г. пр. н. е., като оставил сина си Аминта IV под опеката на Филип II.

Краткият преглед на историята на страната до 359 г. пр. н. е., когато Филип, възпитаникът на великия тиванец Епаминонд взел властта, показва разликите между Македония и Тракия. Освен на несъмнените природни богатства, относителната компактност на територията ѝ, възловото ѝ разположение трябва да се обърне внимание и на своеобразното икономическо и политическо развитие. Това развитие, от една страна, достига по-близо до класическото робовладение, тъй като Македония е по-тясно свързана исторически с елинските полиси. Същото това развитие обаче, от друга страна, протичало в сложна вътрешна социална и политическа обстановка, която запазвала за дълго време някои архаични черти на държавното устройство. Именно в хода на междуплеменните и междудинастическите борби още далеч преди Филип били извършени финансови, военни и градо-

устройствени реформи, които позволили на Македония да се справя с външните си неприятели и по-активно да участва в международния политически живот. Историческото присъствие на Македония в кризата от първата половина на IV в. пр. н. е. се определяло и от елинизацията на нейния царски двор, който стоял много по-близо от тракийския до живота в Елада и познавал всички сфери на елинските духовни изяви. Тази близост се оказала решителна за вплитането на Македония в общогръцките дела и превръщането ѝ в хегмон на гръцкия свят в похода на изток.

2. Македонското нахлуване в Тракия при Филип II и Александър Велики

След смъртта на Котис I започнало отслабването на военнополитическия подем на Одриското царство и се проявили някои центробежни процеси. През 359 — 357 г. пр. н. е. синът и приемникът на Котис, Керсеблепт, укрепил положението си в стария район на Хебризелм и на баща си. Както изглежда, той предприел същите фискални мерки, насочени към зависимите селяни, за да се слобие с жито за продан и с пари, за да плаща на наемниците си.⁵ Тези наемници начело с Харидем, който останал при одрисите и след смъртта на Котис, отхвърлили атинската войска от Тракийския Херсонес и затвърдили завоеванията на убития цар. Сигурно тогава Атина е подбудила династиите Амадок и Берисад да действуват срещу Керсеблепт и по този начин в хода на една кампания е постигнала заветната цел на Демостен да раздели могъщата Одриска държава.⁶ Процесът на разделянето бил възможен само в условията на военни схватки и на политически комбинации, тъй като Тракия не могла да бъде поделена по административен път. Тогава именно атинският стратег Атенодор настъпил на изток от името на двамата противници на Керсеблепт и го накарал да отстъпи Херсонес на атиняните с изключение на гр. Кардия. Но от текста на Демостен, който е нашият главен източник за това събитие, следва още, че Керсеблепт признал съвладетелските права на Берисад и Амадок.

Подялбата добила международно признание, но Керсеблепт и Харидем отново престъпили сключения договор и нахлули в Херсонес. Този път техен противник бил известният Хабрий, който не могъл да удържи атинските позиции и в 358 г. сключил най-тежкия възможен за атиняните до-

говор. Целият полуостров минал под контрола на одрисите и било изрично указано, че Керсеблепт щял да събира всички десетки и мита от Херсонес на стойност около 30 таланта годишно.⁷

Така била постигната крайната цел на Котисовата външна политика. Атина се опитала да подтикне другите двама одриски царе към действие, но напразно и затова дала неограничени пълномощия на Харес, който превзел Сестос и отново настанил атински клерухи /заселници/ в полуострова. Именно тази успешна кампания довела до споменатия договор от 357 г.пр.н.е.⁸

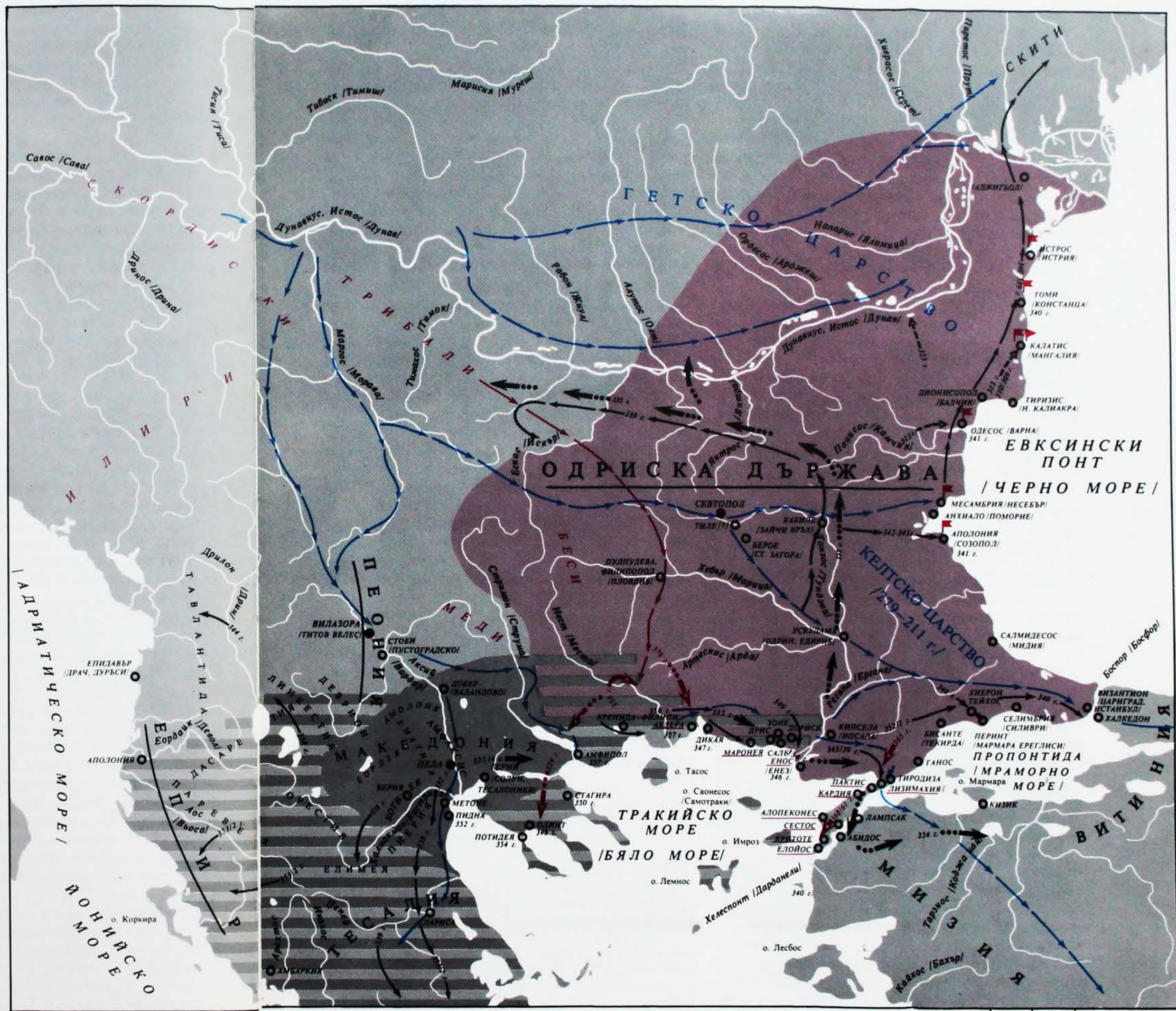
Междувременно в 358 г.пр.н.е., след като Парменион победил илирите и след като тесалийският тиранин Александър умрял, Филип II видял тила си осигурен и нахлул в Тесалия. Първото военено начинание на Филип в Гърция имало за цел да овладее атинските стратегически пунктове по македонското и по най-западното тракийско крайбрежие. Между 357 и 354 г.пр.н.е. паднали в македонски ръце Амфиол, Пидна, Потидея и Метоне. Като се възползвал от молбата на тасоските колонисти от селището Крениди край Пангей да им помогне срещу набезите на съседните траки, Филип превзел поселението, пратил заселници и му дал името си. Градът Филипи позволил на македонския цар да започне експлоатацията на пангейските рудници с хиляда таланта годишен доход и да организира сеченето на златни статери.

През този период трако-атинските отношения станали приятелски и Керсеблепт и Харидем получили атинско гражданство и почетни венци. Делфийският декрет от 356 г.пр.н.е., който предоставял обичайни привилегии и почести на четиримата синове на Керсеблепт — Йолай, Посидоний, Медиста и Терес, — показвал извън изтъкнатата вече частична елинизация на одриския двор политическото направление на сближаване с гръцкия свят. Този факт е твърде важен, тъй като декретът е от времето на Свещената война между 356 и 346 г.пр.н.е., когато Делфийската амфикидония трябвало да бъде политически подкрепена.

След договора от 358 г.пр.н.е. Берисад умрял и негови непосредствени наследници станали синовете му начело с Кетрипор. Изглежда, те се опитали да отхвърлят македонците от Крениди /Филипи/, но безуспешно и затова участвували в широката коалиция, създадена през 356 г.пр.н.е. срещу Филип, в която влизали илирийският цар Граб и пеонският цар Ликей. В създаването на коалицията най-активно участие взели наследниците на Берисад, което личи от присъствието на брата на Кетрипор, Монуний, в Атина. Но преди още съюзниците да приведат в действие войските си, Филип с енергични движения ги заставил един по

Политическо развитие в средната и източната част на Балканите през IV и III в.пр.н.е.

- ПРИБЛИЗИТЕЛЕН ОБХВАТ НА ТРАКИЙСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ КОТИС I (383/2–359 г.пр.н.е.)
- МАКЕДОНСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ ВЪЗПАРЯВАНЕТО НА ФИЛИП II (359–336 г.пр.н.е.)
- РАЗШИРЕНИЕ НА МАКЕДОНИЯ ПРИ ФИЛИП II
- 346 Г. ГОДИНА, В КОЯТО Е ЗАВЛАДАН ГРАД ОТ ФИЛИП II
- ЕНОС ЗАВИСИМИ ОТ КОТИС И СИНА МУ КЕРСЕБЛЕПТ ГРЪЦКИ КОЛОНИИ В ЕГЕЯ И ТРАКИЙСКИЯ ХЕРСОНЕС
- ЕПИР ДЪРЖАВА, ПОСТАВЕНА В ЗАВИСИМОСТ ОТ ФИЛИП II
- ПОХОДИ НА:
- КОТИС I (С ГОДИНАТА ИМ)
- СЪЮЗНИЦИТЕ МУ ТРИБАЛИ
- ФИЛИП II (С ГОДИНАТА ИМ)
- АЛЕКСАНДЪР III МАКЕДОНСКИ (336–323 г.пр.н.е.)
- ЛИЗИМАХ
- КЕЛТСКИ НАШЕСТВИЯ ОТ НАЧАЛОТО В ШИРОКАТА КОАЛИЦИЯ, СЪЗДАДЕНА ПРЕЗ 356 г.пр.н.е. СРЕЩУ ФИЛИП, В КОЯТО ВЛИЗАЛИ ИЛИРИЙСКИЯТ ЦАР ГРАБ И ПЕОНСКИЯТ ЦАР ЛИКЕЙ. В СЪЗДАВАНЕТО НА КОАЛИЦИЈАТА НАЙ-АКТИВНО УЧАСТИЕ ВЗЕЛИ НАСЛЕДНИЦИТЕ НА БЕРИСАД, КОЕТО ЛИЧИ ОТ ПРИСЪСТВИЕТО НА БРАТА НА КЕТРИПОР, МОНУНИЙ, В АТИНА. НО ПРЕДИ ОЩЕ СЪЮЗНИЦИТЕ ДА ПРИВЕДЪТ В ДЕЙСТВИЕ ВОЙСКАТА СИ, ФИЛИП С ЕНЕРГИЧНИ ДВИЖЕНИЯ ГИ ЗАСТАВИЛ ЕДИН ПО
- НА ЗАПАДНОЧЕРНОМОРСКИТЕ ГРАДОВЕ, НАЧЕЛО С ГР. КАЛАТИС В СЪЮЗ С ГЕТИ И ТРАКИ В 313 г.пр.н.е.
- НА ГР. КАЛАТИС В 310/309 г.пр.н.е.

един да сключат с него сепаративни съглашения. Това било единственият възможен ход на македонския цар, който съвсем не се ангажирал с окончателния разгром на царството на Кетрипор, понеже тъкмо тогава бил зает с военни действия в Гърция. Едва през 354 г., когато Филип използвал апела на персийския сатрап Артабаз за помощ от Тива, македонците се присъединили към тиванския отред наемници и преминали през земите на Амадок — между Бистонското езеро и Марица — не с цел да ги завладеят, а да сключат съглашение с него и да се опитат да вкарат Керсеблепт във война с Атина. Сега Филип вече не е имал никакво време да извършва кампания в Тракия, а трябвало да се намеси по-активно в Гърция, за да постигне главната си цел.⁹

През 353/352 г.пр.н.е. Филип покорил цяла Тесалия и се озовал при Термопилите, откъдето извършил демонстративни движения в Епир. Преговорите на Керсеблепт с Филип II през 354 г.пр.н.е. не дали резултати за двете страни. Тракийският цар започнал война и с Амадок, и с наследниците на Берисад, като междуременно развил и двойствена дипломатическа игра с Атина. Изглежда, че това подтикнало Филип да предприеме първия си поход в Тракия от 352/351 г.пр.н.е.

На страната на Филип веднага минали Амадок и градовете Византион и Перинт, които продължавали да имат териториални спорове с одрисите. Македонският цар стигнал до Пропонтида и обсадил одриската крепост Херайон Тейхос. Атина, разбира се, се отзовала с някои частични мерки в Хелеспонта, но подкрепата ѝ не била достатъчна и Керсеблепт се принудил да сключи мир, с който връщал спорните земи на Византион и Перинт и дал на Филип един от синовете си за заложник.¹⁰

Между 351 и 348 г.пр.н.е. Филип съсредоточил усилията си в Халкидическия полуостров и след продължителна обсада превзел Олинт. Неговите жители били продадени в робство и полуостровът станал македонска земя. Сътресението в Атина било много голямо и през 346 г.пр.н.е. бил сключен т.нар. Филократов мир, който развързал ръцете на Филип и срещу Тракия, и срещу Гърция.

Междувременно след 351 г.пр.н.е. Амадок бил наследен от Терес, който продължил да бъде съюзник на Филип срещу Керсеблепт. През 347 г.пр.н.е., след превземането на Олинт и за да се подготвят клаузите на евентуалното съглашение с Атина, Филип изпратил Антипатър в Тракия. Той превзел Абдера и Маронея, където, изглежда, поставил гарнизон. Няма съмнение, че завоеванията на Антипатър по егейския бряг заставили атиня-

ните да подпишат наложения им Филократов мир. При това Филип усилвал натиска, като използвал новите си предимства по Егейска Тракия и през март 346 г.пр.н.е. възглавил Антипатровата войска, преминал Марица, прогонил атинските гарнизони от малките крайбрежни крепости, влязъл в Дориск и най-сетне превзел Хиерон Орос.

Окончателната победа над Одриската държава била извоювана от Филип между 342 и 339 г.пр.н.е. не в еднократна кампания, а след цяла редица операции. Те включвали походите на Филип срещу Керсеблепт, и то срещу неговите по-отдалечени изходни позиции по поречията на Тунджа и Марица, действията срещу Атина в Херсонес, обсадите на Перинт и Византион, похода на царя срещу скитския владетел Атей и последвалата го битка с трибалите. Тъй като наследникът на Амадок, Терес, се отметнал от Филип и се съюзил с Керсеблепт, македонският цар повел тежка война, която траките издържали, въпреки че били изправени пред по-добрата македонска армия.

След като бил принуден през 342/341 г.пр.н.е. да презимува в Тракия поради болест и трудни военни действия, през пролетта Филип напреднал с нови отреди към долината на Тунджа. През 40-те години на IV в.пр.н.е. той завладал в крайна сметка сърцето на одриската територия, заключена между Марица и Тунджа, сливащи се над Одрин. В същия този триъгълник Филип създал ядрото на своята колонизация в Тракия, увенчана от Филипол. Понякога колонизацията на Филип в Тракия се надценява и ѝ се приписват достоинства на цялостна система, осигуряваща покоряването и администрирането на цялата страна. В същност обхватът на колонизацията и броят на основаните градове, а и тяхното значение, ако изключим Филипол, показват, че същинските македонски владения могли да бъдат контролирани от гарнизони само в старото ядро на Одриската държава от последните години на Керсеблепт. Самият Филип не се е чувствувал сигурен в страната, защото в 339 г.пр.н.е. приел да преговаря със скитския цар Атей. При много неясни обстоятелства и вероятно за компенсация на неуспешната си обсада на Византион той се отправил на север сигурно по поречието на Тунджа и през района на

1. Бронзова монета на тракийския владетел Кетрипорис /356 г./ На опаката страна: съд „котиле“ и надпис „/монета/ на Кетрипорис“. Национален археологически музей — София

2. Бронзова монета на тракийския владетел Севт III — /края на IV — началото на III в./ На опаката страна: изображение на владетеля на кон. Национален археологически музей — София

Бургаския залив минал в Североизточна Тракия.

Тук Филип II сключил съюз с гетския цар Котела, взел дъщеря му за жена и получил много подаръци. Отблъскването на Атей от южнодунавските земи било осъществено в съюз с гетите. Връщането на Филип II обаче било злощастно, тъй като царят бил спрял от трибалите вероятно в някои от старопланинските проходи, водещи към Софийското поле, т.е. по най-прекия път към Македония. В битката паднали много македонци и плячката, взета от скитите — 20 000 роби и много добитък, — била изгубена. В боя конят на Филип бил убит, а царят ранен в бедрото.¹¹

Филиповото нахлуване в Тракия не довело до цялостното покоряване на страната. Македонското присъствие до смъртта на царя било силно ограничено и съсредоточено по Егейска Тракия и поречията на Марица — Тунджа. Македонските гарнизони в страната имали за задача да осигуряват северния тил на Филип преди решителната схватка с Атина. Северният тил включвал старите одриски владения, и то в техните военнополитически ядра между Струма и Места, между Места и Марица и по Места на север.

Това се потвърждава и от похода на Александър Велики в Тракия през пролетта на 335 г.пр.н.е., многократно разискван, и то винаги от гледището, че е извършен, за да се укрепят завоеванията на Филип II.¹² Александър е влязъл в Тракия по път, който не е определен досега със сигурност. Обикновено се приема, че Александър се движил от югозападния ъгъл на Тракия към басейна

на Горна Места и Горна Марица и през някои от централните старопланински проходи слязъл към Дунав. Не е изключено обаче — и това най-добре ще го кажат бъдещите находки от Филипови и от Александрови монети, които точно ще очертаят пътя на войската — движението на Александър да се е извършило по стария маршрут на Филип или по Егейска Тракия и от Марица на север към Кабиле, откъдето през ниските проходи на Източна Стара планина би могло да се проникне в земите на трибалите.

Това предположение би решило успешно и най-спорния въпрос около уточняването на пътя, повдигнат от интерпретаторите на основния писмен извор, на Ариан, според който Александър, като влязъл в Тракия, имал от лявата си страна град Филипи. В такъв случай няма да бъде нужно да се търсят други Филипови градове в дувречието Струма — Места, за да се прокаква оттам на север Александровият път, а ще се очертае познатото трасе на македонската експанзия, чиято цел ще си остане осигуряването на тракийския тил и следователно укрепването на владенията по Егея и в ядрата на одриската политическа територия. Изглежда сигурно обаче, че и Александър се върнал по пътя на баша си през Западна и Югозападна Тракия.

Пред настъпващия враг трибалите начело със своя цар Сирм се отдръпнали и изтеглили жените и децата си на о. Певка на Дунав. Александър минал през р. Лигин, отстояща на три дни път от Дунав. Тогава обаче забелязал, че множеството три-

бали се върнали назад към Лигин и явно искали да го поставят между два огъня, тъй като вече Сирм със свитата си бил на острова. Македонският цар предусетил хода на противника, върнал се сам към Лигин и дал сражение на трибалите, в което те за пръв път се проявили във вече описаното относително правилно бойно построение. След като разпръснал трибалите, Александър достигнал Дунав и заварил корабите си, които междувременно му идвали на помощ от Византион през Черно море и през устието на реката нагоре по течението. Тази маневра в същност е още едно доказателство в полза на мнението, че маршрутът на Александър повторил този на Филип.

Точното местоположение на Певка е невъзможно да се определи, но описанието на острова показва, че той едва ли е бил в делтата. Александър опитал да направи десант, но не сполучил и затова решил да компенсира неуспеха си с демонстративен поход срещу гетите на левия бряг на Дунав. С кораби, лодки и кожени палатки, напълнени със слама, той сполучил да дебаркира с 1500 конници и 4000 пехотинци. Неговото преминаване било внезапно и призори Александър в бърза схватка разпръснал гетите. Той се страхувал да се отклони от реката и най-отдалечената му точка в равнината на север било едно гетско укрепено място, разположено на 5–6 км от Дунав, от което жителите вече били избягали. Македонците, разбира се, разрушили селището и на брега принесли дарове на Зевс, Херакъл и на самия речен бог Истрос.

От военно гледище походът срещу трибалите и нападението срещу гетите били просто демонстрация на сила и не могли да окажат никакво смущение върху тяхното политическо развитие през втората половина на IV в.пр.н.е. В лагера на Александър след връщането му от гетската земя дошли пратеници от племената покрай Дунав от страна на базилевса Сирм и келтите, които живеели по израза на Ариан при Йонийския залив /дн. Адриатическо море/. С пратениците Александър разменил думи за вярност. Походът на Александър не разширил териториалните завоевания на Филип II, но поне показал, че македонците са в състояние да осъществяват бързи маневри, за да контролират положението главно в източната част на страната. В същност източната част на Тракия и дори само крайбрежието със своя хинтерланд представлявали стратегически интерес за македонските царе, планирали и осъществили похода на изток. За този поход ивицата земя в Тракия покрай Черно море заедно с пристанищните си центрове представлявала естествен северен тил.

Така наречените стратегии на Тракия не са ни-

що друго освен наместници на ограничена територия с много малки военни и административни възможности, в непрекъснат конфликт с неунищожената одриска династия и с черноморските градове. Първият стратег на Тракия е Александър, син на Аероп, който дошъл от Азия след 334 г.пр.н.е. и от когото нямаме никакви следи. През 331 г.пр.н.е. стратег на Тракия е Мемнон, който пожелал да се отдели от царя си и да се сближи с траките. Затова Антипатър е воювал с него поне докато избухнал метежът в Пелопонес, предвождан от Агис. Антипатър се принудил да се насочи към спартанците, да ги победи при Мегалопол и да ги приобщи към Коринтския съюз. В същност Мемнон е едно от действащите лица на одриско-атинското съглашение, засвидетелствувано от декрета от 330 г.пр.н.е., с който един от синовете на Севт III, Ребулас, бил обявен за атински гражданин. Този декрет показал, че извън македонските гарнизони по течението на Тунджа до вливането ѝ в Марица — в земята, на която тази река е главна артерия — продължавал да пулсира тракийският държавен живот.

Новият стратег на Тракия Зопирион потвърдил с действията си истинското македонско намерение да се контролират добре само крайбрежието и непосредственият му хинтерланд. Вероятно през 329/328 г.пр.н.е. Зопирион преминал Източна Стара планина, прекосил гетските предели и стигнал до Олбия, която обсадил. Стратегът паднал в битка срещу скитите някъде в „гетската равнина“.

Неуспехът на Зопирион подбудил към действие всички племенни вождове. Особено активни били одрисите. При Севт III одриската династия бързо укрепнала, Севт III изградил своята резиденция Севтопол върху малко тракийско селище, вероятно опожарено от Филип II при неговия поход. Тъй като одриската мощ не била сломена, Севт III бил в състояние да запази и да отстои независимостта си. Освен естественото сближаване с Атина новият цар подел ново направление на одриската външна политика за връзки с малоазийските градове през една епоха, през която Мала Азия била арена на борбите между наследниците на Александър и търсила естествени съюзни-

Бронзова монета с портретен образ на тракийския владетел Севт III /323–311/. Той е с дълга коса и гъста брада, носът е представен с една права линия, която преди върха му се пречупва косо надолу, което предава една особена форма на носа; силно са развити надочните дъги, под които се виждат изпъкнали очи. Лицето е слабо, с изпъкнали скули. Погледът на владетеля е устремен напред. Целият образ разкрива твърд и волеви характер /описание по Т. Герасимов/. Национален археологически музей — София

ци. Най-доброто материално доказателство за тези връзки е произведеното в някоя елинска колония Панагюрско златно съкровище, внесено в Одриската държава. Втората жена на Севт III Береника била вероятно малоазийска принцеса от кръга на Антигон Едноокия и в този брак може дори да се види дипломатическият контакт на царя с най-главния противник на Лизимах, наследника на Александър Македонски в Тракия.

В 323 г.пр.н.е. Лизимах получил Тракия като свое владение и образувал елинистическа провинция със западна граница течението на Места.¹³ Но толкова далеч навътре Лизимах никога не е ходил и всичките му действия се ограничили в ивицата покрай Черно море. Той тръгнал да поставя гарнизони в градовете, но срещнал Севт III с 20 000 пехотинци и 8000 конници. Битката, която най-вероятно е станала някъде по Дариевия път, завършила нерешено, но тя още повече стеснила обхвата на Лизимаховите начинания.¹⁴ Както изглежда, той поставил гарнизони в черноморските градове и на н.Тиризис /Калиакра/ може би наистина е криел своята хазна.

През 313 г.пр.н.е. под предводителството на Калатис избухнало въстанието на черноморските градове срещу Лизимах. Жителите на града изгонили македонците, освободили Истрия и други съседни градове и образували съюз за война срещу Лизимах. Към този съюз се присъединили и „съседните траки и скити“. В това трудно въстание освен Одесос вероятно участвували Месамбрия и Аполония. Лизимах трябвало да смаже бунта, защото бил заплашен със загуба на северозападния тил, и то по времето на третата война на диадохите — решителен епизод от битката на Касандър, Птолемей, Селевк и Лизимах срещу Антигон. Той преминал Стара планина по пътя на Дарий, Филип II и Запирион, обсадил Одесос и го принудил да капитулира и след това потеглил срещу Калатис. На помощ на Калатис се притекли гетите и скитите, но Лизимах ги разединил, като победил скитите в открит бой, а подкупил траките да минат на негова страна. Тогава обсадата на Калатис започнала, но Лизимах разделил войската си, за да насочи едната ѝ половина на юг срещу стратега Павзаний, изпратен от Антигон в подкрепа на въстаниците. При повторното преминаване на Стара планина Лизимах отново се срещнал със Севт III и след тежко сражение си отворил път. Той победил Павзаний и спечелил войната, макар че Калатис се вдигнал още веднъж на въстание в 310/309 г.пр.н.е. Сега вече Лизимах окончателно турил ръка на града и принудил 1000 свободни граждани да потърсят убежище на Кримския полуостров при боспорския цар Евмел.¹⁵

Но трудностите на Лизимах в Тракия не свършили. Нов противник на царя тук станал Дромихет, гетски владетел. Локализацията на царството на Дромихет предизвиква много спорове в научната литература — има колебание между Влашката низина и десния бряг на Дунав в района между Силистра и Тулча. Първата локализация не е основана на достатъчен археологически материал и е само хипотеза, която свързва Дромихет с по-късните владетели на даките с цел да им припише непрекъснатата линия на т.нар. понтийска външна политика. Това би означавало, че тези владетели непрекъснато се стремели не само да контролират колонии, но и да турят ръка и на някои пристанищни пунктове. Втората локализация е основана на значителен археологически материал, към който спада голямата гробница на Аджигьол край Тулча с богатия си гробен инвентар. При това „съюзниците-траки“ на черноморските брегове от 313 г.пр.н.е. не могли да бъдат други освен гетски племена непосредствено до Калатис. Тези гетски племена дошли от десния бряг на реката и най-вероятно в посочения район, в който са намерени и най-много монети на добруджанските колонии, преди всичко на Истрия. Само тези траки имали реални основания да воюват с Лизимах, защото те били пряко заплашени от него, докато намесата на племена на север от Дунав в конфликта е чиста догадка. Дори сведенията на Страбон за тежкото положение, в което изпаднала Лизимаховата войска в „гетската пустиня“, да са верни, те просто означават, че гетите са маневрирали отвъд Дунав и че Лизимах напълно в духа на военната практика на епохата е искал да ги догони, спласи или разбие отвъд земите, които смятал за свое владение.

Войната с Дромихет не е точно датирана. Тя би могла да намери място в хронологията на Лизимаховите действия след първата схватка със Севт III през 323 г.пр.н.е., когато Лизимах за пръв път проникнал на север, или през 313 г.пр.н.е., когато трябвало да открие пътя си към Калатис. По-късните датировки на събитието са малко вероятни, тъй като през следващите години Лизимах е изцяло ангажиран с малоазийските си дела. Така или иначе Дромихет пленил Лизимах и заедно със синовете му го отвел в своята укрепена резиденция Хелис засега с неустановено местонахождение. Според друга версия пленен бил синът на Лизимах, Агатохъл. Мир бил сключен, и то след като Дромихет дал на Лизимах голям морален урок, показвайки му своята бедност и с това — безсмислието на поведената от македонците война.¹⁶

След второто сражение с одрисите и след окончателното потушаване на въстанието на чер-

номорските градове, а така също след войната с Дромихет Лизимах имал основания да се сближи най-после със Севт III. Това било нужно, за да бъде той сигурен за северозападния си тил и за да направи опит да отнеме един от най-добрите съюзници на Антигон в Европа. Това се налагало и от обстоятелството, че фигурата на Севт III доминирала в политическото положение в Тракия, което се потвърждава и от Севтополския надпис и особено от гробницата при Казанлък. Това състояние на нещата се запазило и към края на столетието, и в началото на следващото, защото монетите на Севт III често представляват препечатки от Касандър след 306 г.пр.н.е. Въпреки всичко обаче данните за сближението на Лизимах със Севт III не са ясни. Говори се, че една от първите жени на Лизимах била одриска принцеса, от която се родил синът му Александър. След битката при Курупедион в 281 г.пр.н.е. Александър получил разрешение от Селевк да погребее баща си и да му издигне паметник в Лизимахия.

Македонското проникване в Тракия при Филип II и Александър Велики и последвалите го и произтичащи от него военнополитически събития са преломен момент в историята на страната от средата и края на IV в.пр.н.е. Без да се надценява значението на т.нар. македонска колонизация и без да се преувеличават размахът и изпълнението на завоевателните планове на македонските царе, трябва да се подчертае, че едното и другото спомогнали за включването на Тракия в елинистическия свят и за задълбочаването на синкретичните процеси между тракийската и гръцката култура. Същевременно македонското нахлуване е способствувало за появата и ускоряването на кризисните явления в Тракия,

3. Кризата в елинистическия свят и общият икономически и политически упадък на Тракия през III—I в.пр.н.е.

Постигнатото от Александър Велики огромно териториално обединение на земите между Балканския полуостров и Месопотамия /Двуречието/ било несъмнен изход от острата криза на гръцката полисна система през първата половина на IV в.пр.н.е. Но това обединение, което било мимолетно и се крепяло на изключителния военен подем приживе на пълководеца, рухнало бързо. Поради тази причина ефимерната империя на Александър

Велики не могла да създаде необходимите предпоставки за окончателно и трайно разрешаване на кризата във всичките области на Източното Средиземноморие. В тези отделни области отново и с пълна сила започнали да се проявяват закономерностите в развитието на робовладелската формация, и то в далеч по-усложнени условия. Основната закономерност, по силата на която робовладението могло да се развива само екстензивно, и то до известен предел, сега започнала да се проявява при сплитането на източни и на класически робовладелски отношения и при съжителството на различни форми на зависимост. Историческото развитие през късната елинистическа епоха достигнало нови и по-високи степени само в някои страни и райони, в които съществували подходящи и перспективни историко-материални условия за живот. Робовладението през елинизма изживяло кратък етап, в много отношения кризисен и преходен към епохата, когато целият елинистически свят бил включен в римската политическа и административна система.

Някои страни и области на елинистическия свят били в още по-неблагоприятно положение и кризисните явления в тях се разгръщали с най-голяма сила. Такава страна била Тракия, която заедно с другите балкански страни, с гръцките градове и Македония включително изведнъж се оказала далечна северозападна покрайнина на мощните елинистически центрове в Египет, по островите и Предна и Мала Азия. Тракия и Балканският полуостров били до голяма степен изолирани от тези центрове и не могли да се включат нито в общата социална и политическа система, нито в общата търговска и съобщителна мрежа на напредналите елинистически държави. Затова Тракия през III—I в.пр.н.е. е страна преди всичко на икономически упадък. Това явление се наблюдава най-добре по археологическия материал, който, общо взето, след първите десетилетия на III в.пр.н.е. силно обеднял и произведенията на изкуството се превърнали в бледи копия на предишните шедьоври. Вярно е, че в Тракия през този период продължавали да бъдат в обращение много монети, но голяма част от тях са варварски имитации и препечатки.

Особено характерен белег на кризата в Тракия са промените в стабилно установената през предишните столетия поселищна система. От края на IV в.пр.н.е. голяма част от населението на укрепените тракийски селища и на високопланинските крепости започнало да се спуска към равнините. Това е типично явление на ново преустройство на икономическия живот в кризисни условия, когато жителите ще търсят по-голяма близост с произво-

дителните центрове на страната и ще се настани-
ват в района на старите поселения или покрай но-
воиздигнатите градове.

Междувременно през III в.пр.н.е. Тракия се превърнала в арена на военни състолкновения между диадохите. Първият, който се настанил и за-
крепил по егейския бряг на страната, е Птолемей I Сотер. След смъртта на Лизимах Птолемиите про-
дължили да настъпват в Тракия в двубой със Се-
левкидите. Съперничеството с Египет по тези мес-
та се поделило от Антиохидите и Антиох II проник-
нал в Тракия през 50-те години на века, но бил из-
тласкан оттук от Птолемей III Евергет. Египет-
ските царе владеели областите на Енос и Маро-
нея, но контролирали и земи, разположени по на-
запад. Техните наместници събирали данъци от
Тракия и успели да превърнат Тракийския Херсо-
нес в царски домен, който по-късно щял да преми-
не във владение на Аталидите и чрез тях на Рим.¹⁷

Присъствието на диадохите в Егейска Тра-
кия и относително силната власт, която Птоле-
миите установили по крайбрежието, станали
основна причина за извличането на работна ръка
от Тракия по силата на наемническата практика.
След смъртта на Александър Македонски, който
оценил воинските добродетели на траките и пръв
привлякъл големи групи пехотинци и конници във
войската си, изтичането на мъже от страната през
III в.пр.н.е. се усилило и стигнало върхната си точ-
ка. От това време датира и най-голямото количес-
тво документален материал за Египет и за части
на Мала Азия и Сирия, който показва, че огромен
брой траки — наемни войници или рекрутирани
контингенти — са служили в армиите на Птоле-
миите и Антиохидите. По правило тези хора били
заселвани по долината на Нил във военни коло-
нии или в някои градове и там оставали за цял жи-
вот, като сключвали бракове и постепенно влиза-
ли в състава на смесеното местно елинистическо
население. При, общо взето, слабото възпроиз-
водство на населението през античността изтича-
нето на селяни-общинници от страната, и то от
нейните най-южни плодородни области, не могло
да остане без последствие за развитието на произ-
водителните сили и да не допринесе за техния упа-
дък.

Сериозен фактор за задълбочаването на ико-
номическата и политическата криза в Тракия би-

ло нашествието на келтски племенни групи.¹⁸ На-
тискът на пришълците започнал да се чувства в
Тракия още през IV в.пр.н.е. и предизвикал някои
вътрешни племенни размествания в северозапад-
ния край на южнодунавските територии. През 298
г.пр.н.е. Касандър се сражавал в Стара планина с
келтски нападатели, но нашествието не могло да
бъде спряно и през 280/279 г.пр.н.е. достигнало
кулминационната си точка в Гърция, Македония и
Тракия. Келти проникнали, както изглежда, на юг
от Стара планина и Родопите. Нова келтска офан-
зива срещу Тракия била предприета под предво-
дителството на Керетрий, като в същото време
още по-многобройни келтски групи нахлули в Ма-
кедония. В борба срещу тях намерил смъртта си и
Птолемей II Керавн през 279 г.пр.н.е.

Други групи, предвождани от Леонорий и Лу-
татрий, преминали през Тракия и стигнали до Ви-
зантион, откъдето имали намерение да се пре-
хвърлят в Мала Азия. Македонският владетел Ан-
тигон Гонат през 277 г.пр.н.е. им нанесъл сериоз-
но поражение при Лизимахия, но това не проме-
нило съществено хода на нещата, тъй като келти-
те се прехвърлили в Мала Азия и дори увлекли със
себе си тракийски племена. Келтско прехвърляне в
Мала Азия станало и в други случаи, и от други
групи, които се движели през Гърция и Македо-
ния.

В Тракия се задържали келти, които основа-
ли царство със столица Тиле. Въз основа на архео-
логически паметници се правят изводи, че кел-
тски етнически елементи проникнали и се засели-
ли в Софийско, по долините на Тополница и Мес-
та, в Югоизточна и дори в Североизточна Тракия.
Но тълкуването на този археологически материал
и на някои епиграфски и езикови данни е все още
много хипотетично, за да се твърди със сигур-
ност, че келти се заселили на толкова много мес-
та, че дори — както се допуска за Софийското по-
ле — се настанили в компактни групи сред тракий-
ското обкръжение. Спорни са както келтският про-
изход на редица археологически паметници, така и
тяхната точна датировка.

Главните извори за Келтското царство в Тра-
кия са Полибий и Тит Ливий. Ако се съди само по
Полибий, то не се е намирало много далеч от Ви-
зантион. В същност трудно може да се установи
точно неговият район, защото едва ли някога ще
се събере достатъчно археологически материал от
една краткотрайна политическа организация. Но
тъй като по крайбрежието, в района на Бургаския
залив и на Странджа са съществували тракийски
династи, по поречието на Тунджа одриската ди-
настическа линия е засвидетелствувана и за това
столетие, а долното течение на Марица било оку-

Златен ритон с форма на женска глава /глава на амазонка/ от съкровището от Панагюрище /началото на III в.пр.н.е./.
Амазонката е с шлем на главата. В средата на гърданата си тя
носи медалион с лъвска глава, в устата на която има малък
отвор за пиене. Археологически музей — Пловдив

пирано от Птолемеите, ясно е, че политическата карта на Югоизточна Тракия през III в. е доста пъстра. В четириъгълника, очертан между Енос и Византион и между Бургаския залив и Тунджа, се намирало единственото възможно място — плодородната равнина на Югоизточна Тракия, непосредственият хинтерланд на северозапад от Византион, — което би могло да даде простор за временното съществуване на келтската държава.¹⁹

Келтското царство в Тракия било обединение на племена и големи родове. Основното ядро на населението, ако се съди по описанията на Полибий за въоръжените сили на тракийските келти, едва ли е достигало 20 000 души. Властта била организирана според келтската практика, отразяваща условията на военната демокрация, и наследниците на Комонторий, най-известният от които е Кавар, си останали вождове на обединените родове. Слаби по море и в обсадното изкуство, келтите на Кавар едва ли са играели голяма роля в политическия живот на елинистическите държави, но затова пък тормозили непрекъснато Византион с набезите си и се опитвали да влязат в търговски и политически отношения с тракийските си съседи.

Трако-келтските отношения обаче на терито-

1. Монета от Първа македонска област /168—146/. Национален археологически музей — София

2. Тракийско подражание на тетрадрахма. На лицевата страна: глава на Дионис. Национален археологически музей — София

3. На опаката страна: образ на Херакъл. Национален археологически музей — София

4. Монета на Филип V /началото на II в.пр.н.е./. Национален археологически музей — София

5. Тракийска имитация на монета, сечена от пеонския владетел Патрай /началото на III в.пр.н.е./. Национален археологически музей — София

6. Сребърна монета на тракийския владетел Сараток. Опако. Национален археологически музей — София

7. Сребърна монета на тракийския владетел Сараток. Лице. Национален археологически музей — София

8. Монета на тракийския владетел Скосток /края на IV — началото на III в.пр.н.е./. Национален археологически музей — София

9. Сребърна тетрадрахма на Лизимах /306—281/. Национален археологически музей — София

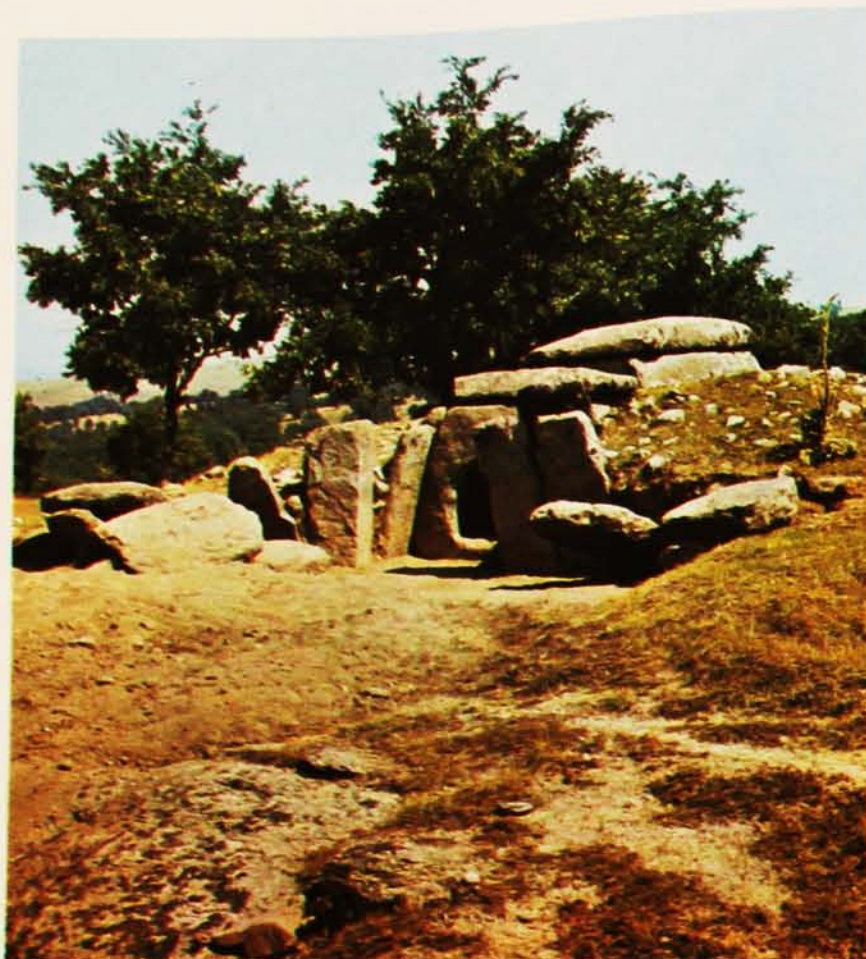
рията на страната могли да бъдат само враждебни. Оградено отвсякъде от неприятели, Келтското царство не могло да се задържи дълго време и приблизително към 212/211 г.пр.н.е. било разгромено от надигналите се траки. В същност келтската държава, донесла толкова тревоги на Византион, напълно се вместила в политическата действителност на Тракия от епохата на напредналата криза като област, ръководена от династи и племенни вождове. Тя изчезнала по същия начин, по който изчезнали и други местни държавни обединения.

Такива са външните фактори, които следва да бъдат отбелязани независимо от общите, валидни за целия Балкански полуостров причини за задълбочаването на кризата в страната през късната елинистическа епоха. Те, разбира се, са твърде съществени, защото ускорявали кризисните явления, но значението им не бива да се преувеличава. Така например не е възможно да се обясни цялостният икономически и културен упадък на Тракия единствено чрез келтското нашествие в страната и заради присъствието на келтската държава в югоизточния ѝ край. Ако е нужно да се държи сметка за ролята на келтите в този процес, по-правомерно би било да се разгледат последиците от тяхното проникване и настаняване в целия Бал-

кански полуостров, особено в Македония. С това се подчертава още веднъж, че Тракия, която съставлявала неделима част от един исторически комплекс, несъмнено изпитвала неблагоприятните последици от дълбоко нарушените икономически, търговски и културни взаимоотношения със съседните области — поредица от събития, породени от закономерностите на развитието на робовладението на полуострова и от странични причини, между които стои и нашествието на чуждоземци във всички балкански страни.

Одриската династическа линия се проследява сравнително добре в изворите. Един делфийски декрет от 270 или 269 г.пр.н.е. споменава Котис, син на Райздос, цар на траките. От средата на III в. произхожда и един фрагмент от Аполония, който споменава цар Котис, дал сина си Рескупор като заложник в града. Независимо от опита да се разграничат тези два паметника и по този начин да се локализираат две царства — едното в района на Странджа, а другото около Кавала — по-вероятно е, че надписите показват съществуването на одриската династия през III в.пр.н.е., и то именно в старата ѝ територия от поречието на Тунджа до Бургаския залив.²⁰

Към края на III в.пр.н.е. одриският царски

Долмен край с. Хлябово, Ямболски окръг. Старожелязна епоха

дом²¹ е отново засвидетелствуван чрез Севт, наречен Севт IV, който секъл бронзови монети с името си. Севт и неговите наследници изгонили македонския гарнизон от Филипопол, оставен там от Филип V, което означавало, че преди 179 г.пр.н.е. Севт бил в състояние да осъществява големи военни операции в Югоизточна Тракия.

Синът на Севт, Котис, изглежда, царувал между 171 и 167 г.пр.н.е. Той секъл бронзови монети с надпис „цар Котис“, а Полибий изрично го нарича цар на траките и цар на одрисите. Котис бил силен владетел, с много положителни качества, който развил твърде активна външна политика. Царят е споменат за последен път през 167 г.пр.н.е., след като участвувал в коалицията на Персей срещу римляните в битката при Пидна. През тази година именно той направил сполучлив опит да освободи сина си Битюс, взет от римляните като заложник. Много важно е да се отбележи, че Котис имал възможност и военни сили да се насочи срещу Абдера, част от земята на която взел

още от 168 г.пр.н.е. Това военно предприятие не могло да има стойността на походите на предишните одриски царе в югозападна посока и е проява на кризисните политически условия на късноелинистическата епоха.

Не е известно дали Битюс, синът на Котис, е наследил баща си, но от средата на II в.пр.н.е. е познат владетелят Терес, който бил женен за дъщеря на Филип V. По време на въстанието на Андриск срещу римляните от 148 г.пр.н.е. Терес оказал помощ на Андриск със 100 войници и го дарил с диадема. Съществена подробност в тази история е обстоятелството, че Андриск се добрал до Терес, след като минал от Пергам през Византион в Тракия. Така той се движел от югоизток към северо-запад и се озовал тъкмо в политическото ядро на одриската династия по поречието на Марица — Тунджа.

Политическата децентрализация в Тракия се развихрила още през III в.пр.н.е. Първото доказателство за това е Месамбрийският надпис, в който предците на титуляря Садала са представени последователно в реда Мопсиестий — Тарутин — Медиста — Котис. Този династически дом владее територия, която е стара одриска парадинастическа област. Това се подкрепя и от дългата поредица владетели, споменати в надписа, които сигурно са живели през втората половина на IV и първата половина на III в.пр.н.е. Като се има пред вид това и като се вземе под внимание вече уточненото местоположение на Келтското царство в Тракия, ясно е, че датировката на надписа спокойно може да се постави през III в.пр.н.е. В литературата най-много е разискван въпросът за етническата принадлежност на тази династия, която се определя като астейска или като одриска, т.е. че семейството на Садала спадало към одриския династически кръг.

Споменатите в Севтополския надпис династи Спарток от Кабиле и Епимен, чиито владения може би се намирали между Севтопол и Кабиле, са други имена от същия кръг, които вече се изявили като носители на центробежните политически тенденции.

След започналия процес на разпадане на одриската държавна организация и на образуването на местни царства политическият хаос станал неизбежен. Известна е цяла поредица имена на гетски вождове, които действували в различни области на гетската територия, а надписите от гръцките колонии показват, че военните сблъсквания между местното население и градовете са продължавали непрекъснато през III и II в.пр.н.е. Това явление е описано красноречиво от Полибий, който представя набезите на тракийските племена

към колонията Византион, грабежите им на рекотата и натиска да получат откуп.²²

Самите градове действително били в много тежко положение. Всеки епиграфски документ от III — II в.пр.н.е. доказва това състояние. Между най-познатите е отново Месамбрийският надпис, от който се вижда, че Месамбрия дала големи права на Садала и тази отстъпка е очевидно продиктувана както от стопански, така и от политически съображения.²³

Така към средата на II в.пр.н.е. политическият сепаратизъм обхванал цялата страна. Анонимни или споменати само с едно-две имена династически домове започват да действуват по долината на Струма, където сега се появяват дендетелите и медите — две племена, които преплитат военната си история със съдбата на римската провинция Македония. Същото било положението и по долината на Места, където в началото на II в.пр.н.е. е засвидетелствуван първият сапейски цар Абруполис. С него започнала познатата добре от изворите през I в.пр.н.е. сапейска династия, чието начало се отнася за периода 178 — 173 г.пр.н.е. — началото на конфликта между римляните и последния македонски цар Персей. Сапейските владения се локализирали по долното течение на Места, където още от първата половина на IV в.пр.н.е. се появили монети на местни владетели.

В Източните Родопи и по поречието на Марица също се забелязва появата на местни династически домове. Те се долавят и от нумизматическите данни, които ни съобщават името Скосток от преди келтското нашествие.

Развитието на икономическата и политическата криза в Тракия, доловено само в най-общи черти, показва несъмнения упадък на производствените сили, застой в развитието на производствените отношения и всеобщата политическа слабост на всички държавни обединения.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

КУЛТУРА

И ИЗКУСТВО НА ТРАКИТЕ

1.

Материална култура и бит

Материалната култура и битът на траките се установяват от сумираните свидетелства на античните гръцки и римски писатели и от археологически разкопки.

Тракийските села, основният вид селища в Тракия, се състояли от десетина-петнадесет къщи, всяка от които била оградена с дървен плет. Села

та нямали планировка и между оградените дворове се оставяло празно пространство за движение. В дворовете имало леки постройки за съхраняване на зърното, за подслон на добитъка и за скъпване на целия земеделски инвентар. Както показват досегашните разкопки на селищата от Североизточна и Южна Тракия, планът на жилищата и особено на тези леки стопански постройки е твърде опростен. Правоъгълната форма била предпочитана, но още от средата на II хил.пр.н.е. става известна апсидалната къща с вход откъм правата къса страна. Съществен елемент било огнището, което по правило — и това е една хилядолетна традиция — се намирало винаги при входа. От разположението на подпорните колове в градежа на къщата се долавя, че пред входа обикновено е имало навес. Къщите били изградени твърде примитивно от преплетени пръти, измазани с глина, като стените им се укрепвали от дълбоко вбити в земята колове.

Този благоустройствен елемент със строга социална характеристика — къщата на патриархалното семейство с оградения стопански двор — се открива и в онези селища, които вече били градени от камък без спойка или със спойка от кал и които били защитени със стени. Такива били в същност и къщите на патриархалните семейства у тракийските тини. Така било градено и в тракийското селище край с. Драгойново, Първомайско, където са открити останки от жилища с обикновен правоъгълен план и вход от едната къса страна. Може да се отбележи, че тук, както и в описаните вече тракийски селища общата ориентация се стремела да спазва посоката север — юг и затова входът бил поставен обикновено откъм южната страна.¹

Укрепителната система на различните видове селища досега е, общо взето, слабо проучена. В Западна, Централна и Източна Тракия засега са само отбелязани в литературата или в най-добрия случай снабдени с първоначална документация редица укрепени селища. По правило до края на VI и началото на V в.пр.н.е. стените се изграждали от ломени камъни без спойка, но тази практика продължавала и през по-късно време. Особен белег на старожелязната епоха бил стремежът на строителя да гради с големи грубо обработени камъни, в ъглите така оформени, че ръбовете им добре прилягали и образували внушително съоръжение. Засега най-добрият пример, един от най-късните възможни, е тракийската крепост на м. Платото край Перник, разкрита под средновековното българско селище.² Далеч по-разпространеният тип тракийска крепост до и след V в.пр.н.е. е разкопаната в м. Чертиград в Етрополския Балкан. Тракийският

майстор, следвайки умело конфигурацията на терена, издигнал стена от ломени камъни без спойка, като често за свързка използвал Т-и Г-образни камъни — техника, която му позволявала да усложни укрепителните съоръжения, като вреже в стената наблюдателни площадки или кули.³

Едва след V в.пр.н.е., когато в Тракия забележимо проникнали елински архитектурни традиции, в най-напредналите селища, каквото бил Севтопол, се появили всички елементи на развитото градоустройство — в строежа на крепостните стени, канализацията и водоснабдяването и в плана на постройките.⁴ Сега се появили и плановете на пастадния и перистилния тип къщи. През тази епоха обаче действителното тракийско постижение в областта на градостроителството и на гробничната архитектура била появата на печената

тухла.⁵ Това явление все още няма ясно и пълно обяснение, но тъй като се появило в сравнително обширна територия на древна Тракия и приблизително в едно и също време, явно е, че то трябва да се характеризира като голямо производствено откритие, което позволявало на тракийските майстори по-гъвкави строителни решения, т.е. такива, каквито тяхната древна техника на градеж с камъни не им позволявала.

Същинската стойност на тракийската архитектура обаче се проявила в надгробните съоръжения. Най-старите гробници в страната са скалните, групирани най-вече по течението на Арда в Източните Родопи. Те показват значително разнообразие независимо от тяхната простота, която се диктува от материала. Най-развитата им форма, изглежда, била фурнообразната, която в ня-

кои случаи на дълбочина до 2 и повече метра позволявала да се вмести леглото на покойника. Според последните изследвания тези скални гробници, които били свойствени на населението от голяма територия в Източното Средиземноморие и били несъмнено отражение на вярвания от бронзовата епоха, свързани с култа към слънцето, били в архитектурно отношение генетически свързани с друг вид мегалитни паметници — долмените. Проблемът за долмените, който включва техния произход, причините на разпространението им в определена географска област на Югоизточна Тракия /Странджа, Сакар планина и Източна Стара планина/, датировка и хронология на различните видове, начин на използването им и дори причините за изчезването им към края на VI в.пр.н.е., все още не е решен.⁶

Долменът в Тракия е импозантно по своите размери мегалитно съоръжение, образувано често пъти от огромни блокове. Появата им в Тракия трудно може да се свърже с подобните паметници в Кавказ, Западна Европа и Северна Африка, защото изглежда, че в тези различни земи те се появявали в различно време. Затова долмените в Тракия трябва да се смятат за самобитно тракийско постижение, които, както се приема от намерената в тях керамика, се появили в края на бронзовата и съществували през цялата старожелязна епоха. Независимо от предположението, че долмените отразявали влияние на микенска Гърция, въпросът продължава да стои открит, защото микенското влияние в архитектурата не може да се локализира само в една ограничена територия на страната и освен това би трябвало да се търси в двуречието Вардар — Струма, което било географски свързано пряко с големите микенски центрове. Ето защо хипотетично трябва да се приеме, че традициите на тази архитектура в Тракия били носени от дадено население и навеждат към бронзовата епоха, от времето на големия разцвет на производителните сили през последната ѝ фаза. Това е толкова по-вероятно, колкото по-несигурна е датировката само по керамиката, тъй като съоръженията са използвани многократно.⁷

Мегалитната архитектура била най-високото постижение на строителното творчество на траките до края на VI в.пр.н.е. Майсторът използвал

най-добрите възможни решения, за да стабилизира сглобката на огромните блокове. Той е успял, като познавал както най-простата, едноделната, така и най-сложната, триделната форма на съоръжението, включваща централна камера, предкамера и предверие, да открие всички основни принципи на градежа и дори на градежа на свода, които ще бъдат използвани през цялата следваща епоха.

Правоъгълните и куполните гробници в Тракия, появили се най-напред в Маричината низина, били генетически свързани с долмените. От началото на V в.пр.н.е. с гробницата при с. Татарево, Хасковско, те започнали дългата си еволюция, завършила със забележителните постижения на строителите на гробницата от Малтепе край с. Мезек, Свиленградско, и на Казанлъшката гробница.

Тракийски конник в бяг, изобразен върху червенофигурна ваза, открита в Созопол. Конникът е с островърха шапка, наметнат е с „ямурлук“, в дясната си ръка държи две копия /IV в.пр.н.е./. Градски исторически музей — Созопол

Тракийски пелтаст, изобразен върху атическа ваза /V в. пр.н.е./. Ashmolean Museum — Oxford

Куполната гробница при с. Мезек е градена с дялани каменни блокове. Състои се от дълъг коридор, покрит с триъгълен свод, две четвъртити помещения и погребална камера с кръгъл план и кошеровиден купол. Общата ѝ дължина е 29,95 м. По-малка по размери и с по-опростен план е Казанлъшката гробница, която има каменно преддверие с коридор и кошеровидна куполна камера, изградена от тухли.⁸

Както долмените, така и правоъгълните и куполните гробници в Тракия били съоръжения с ясна социална характеристика. Те били строени и предназначени да приютят останките на знатни и богати. Политическият смисъл на съоръженията личи още по-ясно при гробниците, които се строели до първата половина на III в.пр.н.е. и след това изчезнали, т.е. те били издигани в периода на бурния политически подем на тракийските държавни образувания. При това от общия брой на гробниците, който засега е към 30, преобладаващата част били градени по територията на Одриското царство, в долините на Тунджа и Марица. Очевидно те принадлежали на одриската политическа върхушка.

Обстановката в къщата на селянина била проста и скромна, което се потвърждава от археологическия материал, открит в разкопаните селища, и намира блестящо косвено потвърждение в бедните, с оскъдни дарове гробове на некрополите. Семейството произвеждало грубата керамика за битови нужди, а жените тъчели дрехите на всички членове на малкия колектив. Климатът в Тракия налагал хората да се обличат с топли дрехи и затова от описанията на античните автори е известно, че връхните дрехи били най-често многоцветни ямурлуци, панталони за мъжете, навуша от кожи и калпаци. Обикновено в личното си стопанство и в дома си хората си служили с прости сечива от желязо, каквито са лемежите и косерите, сърпове от кост, ножчетата и др. Как точно било обзаведено жилището на селянина, не се знае, но от описанията на някои угощения в резиденциите на владетели и династи, например на Севт II, се вижда, че дори там мебелировката била скромна. В най-добрия случай изглежда, че помещенията били обзаведени с дивани, покрити с кожи, и малки столчета, които са споменати веднъж като столчета с три крачета.

Селянинът-войник разполагал, общо взето, с елементарно защитно и нападателно оръжие. Най-разпространеният вид щит у траките била т.нар. пелта, която имала сърповидна лунообразна форма и се изработвала от гладко опъната върху върбови пръчки кожа. Войникът си служил с копия за хвърляне и мушкане и с къс меч и нож. В някои

области, където коневъдството било силно развито и основната група на войската съставлявала конницата, войниците носели лък и колчан със стрели. Техни изображения са запазени с графитна техника върху плочи и по някои апликации за бойни доспехи. Цялото това въоръжение се произвеждало на място в работилниците на селищата, които често пъти имали продукция, задоволяваща изискванията на пазара за цял микрорайон. Археологически данни за начина, по който се топяло и обработвало желязото в предприемската епоха, няма, но принципиални разлики между техниката от I хил.пр.н.е. и тази от римската епоха не са съществували.

Далеч по-трудно било да се изработва тежкото нападателно и защитно въоръжение на конника-боец от племенната върхушка. В работилниците край резиденцията на владетелите и династите и произвеждащи за тях тракийските майстори използвали свършени за времето си техники на обработката на благородни метали. Златото и среброто се изливали в матрични форми, което се вижда от намерените части на доспехи от гробния инвентар, но също така се изучавали /особено среброто/ върху негативни матрици. Тракийският майстор познавал и техниката на запояване на златото със среброто и на неблагородните метали с благородните. Благодарение на нея той е могъл да създаде уникалните си постижения, висока форма на проява на развитото се тракийско изкуство, по украсите на защитното въоръжение и апликациите към конската амуниция.

Траките познавали всички видове защитно въоръжение и изработвали чудесни образци на шлемове, ризници, наколенници, в които основен материал бил бронзът, тъй като е по-податлив на обработка от желязото.⁹ Траките били особено изкусни в направата на конските снаряжения и на различните видове юзди.¹⁰ Без съмнение конят — любимо животно на траките и свързано с най-разпространения техен култ — бил винаги обект на големи грижи. Конете на аристократите били обикновено богато украсявани и умело снаряжавани. Не е ясно до каква степен и впрегнатият в колата кон бил притяган в богато украсено или бедно снаряжение. Колесницата, позната на траките още преди средата на I хил.пр.н.е. и документирана от археологическите находки за елинистическата епоха, сигурно била теглена от богато украсени впрягове от два или четири коня.¹¹ Към такива заключения отвеждат изображенията на Казанлъшката гробница, по които се виждат колесници с два и четири коня, а и описанията на богатите впрягове на Резос у Омир.

Битът на богатите траки коренно се отлича-

вал от този на селячеството. Намерените при разкопките гробни дарове убедително сочат, че тракийската аристокрация се обличала и у дома си твърде пишно. Особено впечатление правят всички видове женски накити, някои от които, както е венецът от Врачанското съкровище, показват голямото умение на майстора. Повечето от тях били изработени от благороден метал. Дрехите на жените, изглежда, били многоцветно обагрени, а ямурлуците /наметалата/ на мъжете били украсявани със златни апликации и копчета. Тоалетът завършвал със сандаловидни обувки, също украсени със златен варак.¹²

В своите резиденции аристократията спазвала традиционния тракийски бит. От описанията на пирове в домовете на племенните първенци се вижда, че този бит освен в обстановката се изразявал и в някои дълбоко вкоренени навици. Например домакинят сам нахъсвал хляба на големи парчета и го раздавал на гостите, а виночерпците наливали неразреденото вино направо в глинени или металните ритони, което силно изненаждало гръцките наблюдатели. Обичай било домакинят да пие от един и същ съд със знатния си гост и затова сигурно амфората-ритон от Панагюрското съкровище има два срещуположни отвора за пиене. Късовете месо, които били основната храна на скотовъдците-траки, също се раздавали от домакина на гостите.¹³

От IV в.пр.н.е. нататък в бита на тракийската аристокрация проникнало влияние на гръцкия бит. Това явление било напълно естествено, тъй като племенната върхушка се стремяла да спазва възприетите обичаи, дошли до нея чрез колонните и смятани за белег на по-висока класова принадлежност и по-висока култура. Така гробните находки показват, че в домовете на богатите траки проникнали най-разпространените бронзови съдове, каквито са хидриите, кофите-ситули и др. Особено употребявана била гръцката вносна керамика, представена с основните си форми в Тракия, която несъмнено широко се използвала в бита на аристократията. Най-яркият пример за това съчетаване на тракийските традиции в бита с внесените елементи се вижда в стенописите на Казанлъшката гробница. В коридора и в някои сцени на горния фриз преобладават тракийските елементи на материалната култура. В централната сцена ясно се долавят възприетите гръцки обичаи. Там и облеклото, и мебелировката, и съдовете, и дори разположението на фигурите са доказателство, че гръцките елементи и гръцката мода били вече свойствени за тракийската аристокрация от втората половина на IV в.пр.н.е.¹⁴

Писмените извори до голяма степен уеднак-

вяват състоянието на материалната култура и опростяват бита на траките през I хил.пр.н.е. Археологическите находки на свой ред не са достатъчни, за да попълнят празнините и да нарисуват пълната картина на материалната култура в цялата тази огромна за древните мащаби страна. Не е напълно ясно дали забележителното известие на Херодот за празненствата, които траките уреждали при погребването на своите мъртви, като изразявали по този начин радостта си от преселването на душата в света на безсмъртието, се отнасяло до всички траки.¹⁵ Същото може да се каже и за известието за погребването на любимата жена заедно с починалия ѝ мъж и с убиването на коня край могилата. Някои археологически данни само подсказват, че първото е възможно.

Пълно обобщение на материалната култура и бита за всички тракийски племена не е възможно. Отделните райони на древна Тракия, които са на относително големи разстояния един от друг, се различавали значително по някои типични черти на материалната култура и бита. Сигурно е обаче, че материалната култура и битът на тракийските племена могат да се определят класово. Докато селяните-общинници запазвали за дълги периоди от време и в историческата практика съществено не променяли своята относително примитивна материална култура и съхранявали древните и най-прости белези на своя патриархален бит, тракийската аристокрация използвала всичките си икономически и политически предимства, за да се разграничи от съплеменниците си. Разбира се, най-древните и обикновено свързани с култовите действия обичаи се съхранили и в нейните домове, но поне хвърлящите се в очи външни белези на бита много се променили. Това е напълно естествен резултат на общото развитие на производителните сили и на обособяването на антагонистичните класи в тракийското общество. Характерните външни

Страница 222/223

Фигурална живопис в купола на Казанлъшката гробница. Централно място заема тракийска съпругеска двойка. В дясната ръка той държи сребърна чаша /с вино/, а с лявата поема десницата на съпругата си. Облечена в дълъг бял хитон и кафява мантия, тя е навела полупокритото с воал лице леко надолу. Отдясно към починалия се приближава облечена в дълъг пеплос жена, която му поднася блюдо с плодове. Зад нея — роб виночерпец, две робини надуват медни тромпети, следвани от двойка оседлани коне, край които са изобразени конярът и въоръженият с дълго копие и тракийски шлем телохранител на покойния. Към съпругата на починалия се движат бавно две робини, които носят кутия и сандъче със скъпоценности и син воал. Зад тях квадрига, пред която е застанал кочияшът, мъчещ се да успокои конете. В центъра на купола — надбягване на три колесници

белези на този процес се долавяли в домовете на племенната аристокрация, защото по търговски път до тях прониквали много стоки и чрез колонните, от гръцките работилници по крайбрежията и от Мала Азия, а и от по-далечни страни.

2. Тракийският език

Данните за езика на древните траки не са много. Известни са около 250 тракийски думи, въз основа на които може да се състави най-обща представа за езика.¹⁶

Най-достоверен материал за тракийската лексика са т.нар. глоси, т.е. споменатите у антични автори думи, чието значение е посочено и за които изрично е указано, че са тракийски. Те са около 40 на брой: болинт /„див бик“/, бриа /„град“/, бриза /„вид житно растение, лимец“/, брюнх /„китар“/, гент /„месо“/, динупула /„дива тиква“/, залм /„кожа“/, зейра /„вид горна дреха“/, зелас, зила /„вино“/, зетреа /„гърне“/, зибютидес /„благородните тракийки и траки“/, ктисти /„название на траки, които живеят без жени“/, питюс /„съкровище“/, ромфеа /„голям меч“/, скалме /„нож, къс меч“/, скарке /„сребърни монети“/, тореле /„траурна песен“/ и др.

Оскъдните сведения за лексиката на тракийския език се допълват с думи, изведени от тракий-

ската ономастика.

От пределите на древна Тракия са известни около 500 названия на селища, реки и планини, както и около 1000 лични имена, някои от които се повтарят многократно /Битюс, Севт, Терес, Мука-тралис, Мукапор и др./. Въз основа на тези тракийски собствени имена с помощта на т.нар. сравнително-исторически метод могат да се изведат сигурно или с голяма вероятност около 200 тракийски думи.

В пределите на древна Тракия са намерени и няколко надписа на тракийски език, а именно:¹⁷

1. Надписът върху златния пръстен от с. Езерово, Първомайско, състоящ се от 61 букви и датиращ от първата половина на V в.пр.н.е.

2. Надписът върху голямата каменна плоча от с. Кьолмен /Върбишко градище/, Преславско, състоящ се от 56 букви и датиращ вероятно от VI в.пр.н.е.

3. Надписът върху златния пръстен от с. Дуванли, Пловдивско, отчасти повреден. Той е имал 21 букви, но 5 от тях не се четат и датира вероятно от втората половина на V в.пр.н.е.

4. Надписът, който се повтаря четири пъти върху четири сребърни съда от с. Дуванли /Башова могила/, Пловдивско, се състои от 8 букви и датира от края на V или от началото на IV в.пр.н.е.

Тези надписи са писани с гръцки букви, и то без разделяне на думите, което създава големи трудности при тяхното тълкуване.

Освен това при разкопки на о.Самотраки, чието име означава буквално „Тракийският Самос“, бяха намерени около 40 съвсем кратки надписа, отчасти повредени, половината от които могат да се определят като тракийски.¹⁸

Досега са правени многобройни опити за тълкуването на надписа върху златния пръстен от Езерово,¹⁹ но те не могат да се смятат за убедителни. Тълкуването на този надпис е следното:²⁰

Текст: Ролистене, ас/Н/, Неренеа Тилтеа /или нере /е/ неан т'илтеа/ неско а разеа до меан тилезуптам, ие ераз елта.

Превод: „Ролистене, аз, Неренеа Тилтеа /или

Плоча от пясъчник, част от каменна гробница, открита край с. Кьолмен, Преславско. Върху плочата надпис на тракийски език /с букви от старогръцката азбука/. Текстът върви последователно отлясно наляво и отляво надясно /VI в. пр.н.е./. Национален археологически музей — София

Златен пръстен, открит в могилено погребение при с. Езерово, Първомайско, с надпис на тракийски език /с букви от старогръцката азбука/. Пръстенът представлява извита почти като арка отворена халка с дупчица на двата края, в която е вмъкната ос с масивна плочка. Върху плочката е гравирани надписът. Национален археологически музей — София

младата ти жена, избраната/, умирам редом до моя блаженопочивши, /аз/ която децата отхрани /отгледа/.“

Тълкуването на текста върху каменната плоча от Кьолмен е по-лесно, понеже става дума за надгробен надпис. Вероятно тълкуване:²¹

Текст: Ебар Зес /а/ асн ЕН етеса игек а Н блабахе гн, Н уа /с?/ сн летедн уед/н/, не ин дакатр с!

Превод: „Ебар /син/ на Зеса /с/ аз 58 години живях тук. Не повреждай този /гроб?/. Не осквернявай самия този покойник, за да не ти се направи това /същото/.“

Освен надписите с буквено писмо в пределите на древна Тракия са намерени два надписа с пиктографско писмо, а именно:²²

1. Надписът върху един кръгъл глинен печат, намерен в VI пласт на селищната могила край с. Караново. Според археоложки съображения, се отнася към медно-каменната епоха към края на IV хил. или към първата половина на III хил.пр.н.е.

2. Надписът върху една глинена плочка, намерена в пласт от медно-каменната епоха при разкопки при с. Градешница, Врачанско.

Знаците върху двата споменати предмета са пиктографски или идеографски, което е характерно за най-древната писменост. Една част от тях са подобни на знаците от пиктографската писменост на о. Крит, която датира от средата и втората половина на III хил.пр.н.е. и още не е дешифрирана.

Това са уникални предмети с извънредно голяма културна стойност. Писмеността от Караново и Градешница има голямо значение за праисторията на населението, живяло през IV и III хил. пр.н.е. в източната половина на Балканския полуостров. Наличието на писменост показва, че в онези отдалечени епохи тук живели племена с висока култура, която по началния стадий на развитието на писмеността не отстъпва на древните цивилизации от Мала Азия, Близкия Изток и Египет. Балканският полуостров бил едно от средищата на най-високоразвитите древни цивилизации.

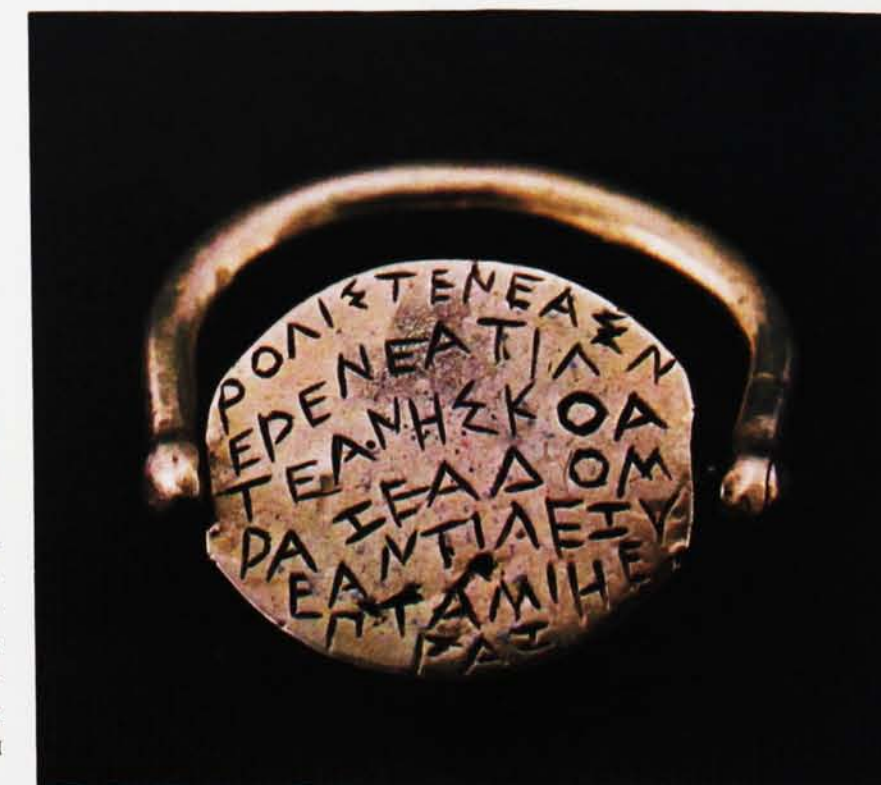
Дълго време се смяташе, че тракийският език се говорил в древността по цялата огромна територия, която днес се обхваща от Югозападна Украйна, Румъния, Източна Унгария, Източна Югославия, България, Европейска Турция, Егейска Тракия, както и Северозападна и Централна Мала Азия. Това схващане се основаваше на сведения на някои антични автори, според които дакийски и фригийски били идентични с тракийски език. Несъмнено в цялата тази област в древността се говорили сродни индоевропейски езици и диалекти, между които тракийският език заемал значително място.²³

Поради оскъдните данни може да се даде само най-обща характеристика за тракийския език в сравнение с другите индоевропейски езици, и то почти изключително относно неговата сравнителноисторическа фонетика и словообразуването.

Данни за тракийския език има от края на II хил.пр.н.е. /става дума за няколко тракийски лични и местни имена, споменати в Илиадата и Одисеята, чиито най-стари части възхождат към края на микенската култура докъм VI в.от н.е./. През този дълъг период от време, който трае хилядолетие и половина, в историята на тракийския език се извършили несъмнено редица промени, които трябва да се вземат пред вид при определяне на особеностите на езика. Историята на тракийския език може да се раздели на два периода: ранен и късен тракийски, който започва от началото на елинистическата епоха, приблизително от III — II в.пр.н.е. Освен това ще да е имало няколко тракийски диалекта, както това е обикновено за всички езици.

Тракийски е индоевропейски език, който в сравнение с другите индоевропейски езици се характеризира със следните особености:

1. Индоевропейските кратки и дълги гласни са запазени непроменени, но краткото *o* е преминало в *a*. Освен това дългото *a* е преминало в *e* /в повечето диалекти/, а краткото *e* през *nt/h/* се е изменило в *i*. В късния тракийски дългото *o* е преминало в *u*, дългото *e* в *i*, дългото /и/ краткото /и/ в *ü* > *i*. Гласните без ударение са били редуцирани и чes-

то съвсем са изчезвали /редукция, синкопа и апокопа/, което е характерно и за източнобългарските говори /срв. *пулѣ* = *полѣ*, *рапта* = *работа* и под.; тракийски субстрат?/.

Индоевропейските дифтонги са били запазени с изключение на *ou* и *ou̯*, които са преминали в *ai* и *ai̯*; в късния тракийски *ai* и *ei* са преминали в *e* /респ. *i*/.

Сричковите индоевропейски гласни и носови гласни /*i*, *ɹ*, *m*, *n*/ са преминали в *ir*, *il*, *in*, *im* или *ur*, *ul*, *un*, *um* /респ. *or*, *ol*, *on*, *om*/, както в балтославянски.

Индоевропейската полугласна *w* е запазена, но в късния тракийски в интервокално положение е изчезнала в повечето диалекти.

При съгласните се извършило едно особено изместване, като индоевропейските звучни аспировани съгласни са преминали в звучни /*bh*, *dh*, *gh* > *b*, *d*, *g*/, звучните в беззвучни /*b*, *d*, *g* > *p*, *t*, *k*/, а беззвучните в аспировани /*p*, *t*, *k* > *ph*, *th*, *kh*/, както и в арменски и в прагермански.

Индоевропейските веларни съгласни са преминали при предни гласни /*e*, *i*/ и *j* в спиранти /*k'*, *g'*, *g'h* > *s*, *ʃ*, *z*, *d*/.

Индоевропейските лабиовеларни съгласни били делябиализирани /*k'*, *g'*, *g'h* > *kh*, *k*, *g*/.

Индоевропейските съчетания *ti*, *di*, *dhi* се изменили в *si*, както в славянски.

Индоевропейските плавни и носови съгласни *l*, *r*, *m*, *n* са запазени.

Индоевропейската съгласна *s* е запазена, но в късния тракийски в началото на думите пред гласна и в интервокално положение /както и *ʃ*/ е преминала в *z* /*ḏ*/, както в немски език. Индоевропейското съчетание *sr* е преминало в *sr*, както в славянски и германски.

В областта на словообразуването характерни за тракийски са многобройните сложни /двуосновни/ собствени имена /и нарицателни/, например Ебрю-зелм, Епта-кент, Мука-пор. Засвидетелствувани са сложни думи, образувани с т.нар. съединителна гласна или с падежна форма, главно родителен падеж.

3.

Художествени занаяти.

Изкуство и духовен живот

Най-големият източник на произведения на изкуството в Тракия са некрополите, а така също и случайните находки. Тези паметници, разпределени неравномерно из страната, поради различната степен на проучване не могат да дадат завършена

и цялостна картина на всички прояви на тракийското изкуство. В отделните области на Балканиите, където живели тракийски племена, се създавали произведения на изкуството, различни по своето равнище поради нееднаквостта в обществено-икономическото развитие, близостта или отдалечеността от по-напредналите и по-развитите културни центрове, различните културни влияния и пр.²⁴

Един от най-ранните забележителни паметници на тракийското изкуство е споменатото вече съкровище, открито при с. Вълчитрън, Плевенско, известно като Вълчитрънско златно съкровище от къснобронзовата епоха /XIII – XII в.пр.н.е./. От малко по-късно време е големият златен съд, най-малкият от трите, намерени заедно /останалите от глина и бронз/ в София. Той представлява не толкова еволюция на Вълчитрънското съкровище, колкото белег за настъпващата нова епоха в изкуството. Златният съд е с широко цилиндрично устие, покрито с хоризонтални канелюри и украсено с два пояса от полукръгове с означен център, изработен с пунктир. Цялото тяло на съда е заето от несръчно направени канелюри. Дъното на съда е украсено с концентрични окръжности. Майсторът златар е използвал орнаменти, взети от керамиката. За съдовете от тази епоха е характерна украсата с хоризонтални канелюри около устието и с вертикални около тялото на съда. Това се забелязва и при металните вази на Изтока от това време. Но докато в тракийската керамика канелюрите са изработени сръчно, в златния съд от Софийско те са много по-груби.

Вълчитрънското съкровище и съдът от София бележат началния период от развитието на тракийското изкуство. В тях се срещат елементи, характерни за т.нар. геометричен стил, който се появява у народите от Източното Средиземноморие от края на бронзовата и началото на старожелязната епоха.

Геометричното изкуство в Западна Тракия е представено с много богатите некрополни находки в Баргала,²⁵ Бохемица, Оризово, Чаушица, Гевгели, където най-типичните образци са бронзовите фигурки на водни птички и кончета, които очевидно били използвани като амулети. Аналогични паметници на това изкуство в Тракия са еленчето от Севлиево и малкото амулетче от Оряховско. Статуйката на елен от Севлиево може да се отнесе най-късно към VII в.пр.н.е. Едно оригинално третиране на птичата глава се среща в амулета-брадва от Рилския манастир, където, както в едно изображение на петел от Гевгелийско, гребенът на птичата е даден като дълъг рог.²⁶

Сюжетите на това геометрично изкуство са

вдъхновени от животинския свят. Особено добре е представена животинската декорация в амулети-те-брадви в същата епоха, изработени от бронз. Тяхната пета е украсена с глави на бик, козел, овен, елен, кон, птица. Брадвите в Тракия обикновено нямат отвор за поставяне на дръжка, а са отлети наведнъж и сигурно били запоявани към по-дълга желязна пръчка, за да се получи къс жезъл.²⁷

Към този очевиден символ на царската власт трябва да се добавят и украшенията към конска амуниция, защото още за Омир те са царски знаци. И тук засега най-интересната находка от Северозападна Тракия е една гарнитура, намерена при с. Софрониево, Врачанско /VI в.пр.н.е./, която е съставена от розетки, измежду които най-интересната е начелникът с форма на диск. Дискът е украсен с две триъгълни крила и една триъгълна птича опашка, към които са прибавени и три чифта волути.²⁸

Тези примери поставят големи проблеми. Първият от тях е за произхода на животинската декорация, интерпретирана в геометричен стил. Тази декорация е характерна за изкуството на много народности от Източния Средиземноморски басейн, защото повечето от тях – племената от високото Иранско плато, от Кавказко-Черноморския басейн и от Югоизточна Европа – изживявали приблизително еднакви етапи на своето историческо развитие и живеели в приблизително еднаква материална среда. Тракийският майстор неизбежно виждал като майсторите от другите земи животинския свят, който му е най-близък и най-разбираем. Но в отделните страни този свят бил населен с различни животни и затова вместо фантастичните животни на Изтока – лъвовете-чудовища – в тракийската орнаментация се появявали местните животни. Те именно били третираны и в свойствения за епохата схематичен геометричен стил.

Вторият проблем е свързан с принадлежността на изработените предмети, най-добрите образци от които, дело на бронзолеярите, били предназначени за племенната аристокрация. Към посочените предмети, някои от които са безуслов-

Култова брадвичка /старожелязна епоха/. Национален археологически музей – София

Железен кинжал, 0,42 м, открит в могилно погребение при с. Белоградец, Варненски окръг /VII в.пр.н.е./. Национален археологически музей – София

Златна обковка на ножницата на кинжала от с. Белоградец. Национален археологически музей – София

Златен венец от могилено погребение във Враца /първа половина на IV в.пр.н.е./ Окръжен исторически музей — Враца

Златни обещи от могилено погребение във Враца /първа половина на IV в.пр.н.е./ Състоят се от две части: горната образува диск, украсен с пластично изработени розети със спирали и перли и едно изображение на сирена. Към диска е прикрепена луновидна част с помощта на златни нишки, украсена също със спирали и перли. На един ред розети по нея са закачени на дълги верижки малки жельди. Окръжен исторически музей — Враца

Бронзова фигурка на елен от Севлиево. Главата, почти триъгълна с кръгло око, стои на призматична шия. Тялото е също призматично и завършва с къса опашка. Клоните на рогата, стилизирани като куки, напомнят птици глави. Паметник на геометричен стил /VII в.пр.н.е./ Национален археологически музей — София

но знаци на царската власт, сега трябва да се добавят и златните. Ако филигранът е източно постижение, то той бил използван от майсторите на Западна Тракия още в най-ранна епоха вероятно благодарение на културните и търговските връзки между населението от устието на големите реки Вардар, Места и Струма и това от Предна и Мала Азия.²⁹

В Югозападна Тракия от старожелязната епоха са известни много предмети, чиито форми са обикновено местни — фибули, обици с разминаващи се краища, като спирали, висулки за уши, сребърни и златни гривни, украсени по краищата

със змийски глави. В Северозападна Тракия се срещат подобни златни накити, но по-опростени, както показват случайните находки на златни обици от Видинско и Плевенско най-вероятно от VIII — VII в.пр.н.е. През старожелязната епоха в Тракия се появили и златните нагръдници, които също били царски знак.³⁰

Обстоятелството, че сюжетите и стилът на паметниците на изкуството, оставени от цяла група народности от областите около Черно море, са твърде близки, се потвърждава и от два уникални паметника от Североизточна България, датирани в началото на VII в.пр.н.е. Това са късият меч-кинжал със златна обковка на ножницата³¹ и каменната статуя, произхождащи и двата от надгробната могила до с. Белоградец, Варненско. Върху схематично антропоморфно изображение се виждат детайлно предадени оръжия. За пръв път при подобни паметници оръжията, открити при погребения в могилата, са изобразени върху надгробната статуя, намерена на върха на същата могила. Надгробни паметници от този вид не са нещо изолирано, типично само за културата на старите траки. Подобни статуи са известни и от други области на континента.

Ювелирството и торевтиката, както и монументалната скулптура в Тракия се развивали като сложно явление на местните сюжетни и стилови постижения, обогатени от внесени или заети форми и елементи. Това било неизбежен резултат на класовия характер на изкуството през старожелязната епоха, защото продукцията несъмнено следвала предпочитанията на консуматора. Тези предпочитания естествено налагали възприемането и на онези форми на царски знаци и на скъпи накити заедно с някои от най-типичните им орнаменти от страните, с които Тракия била свързана в културно и търговско отношение.

Разцветът на тракийската култура и изкуство започнал през V в.пр.н.е. пак най-рано в Западна Тракия, където бил представен с многобройните произведения на местното ювелирство и торевтика. В Тракия най-старата могила от комплекса могили при Дуванли, съдържаща богати погребения, е Мушовица³² от последната четвърт на VI в.пр.н.е. Останалите могили в Дуванли, които са наистина богати, са от различно време на V в.пр.н.е., а именно: Кукова могила и Арабаджийската могила от първата му половина, Голямата могила от средата му, Башова могила от края на V и началото на IV в.пр.н.е. Към тях трябва да се прибавят още няколко забележителни находки от Старо село, Сливенско, от Пастуша /сега кв. на Перушица/, Пловдивско,³³ от първата половина на V в.пр.н.е., от Татарево, Хасковско, от с. Светлен,

Поповско, и от с. Руец, Търговишко,³⁴ все от втората половина на V в.пр.н.е. През IV в.пр.н.е. броят на богатите погребения нараснал и към тях трябва да се прибавят и много случайно намерени съкровища и отделни предмети. Богатите находки, които през това време преобладавали в долината на Марица и в земите между Родопите и Балкана, сега се разпрострели в Югоизточна, Южна и Северозападна Тракия.

Тази епоха на разцвет продължила през целия IV в. и завършила в първите десетилетия на III в.пр.н.е. със забележителни паметници — Казанлъшката гробница и Панагюрското съкровище.

Това, което прави впечатление в инвентара на надгробните могили от онова време, е присъствието на голям брой предмети, внесени от гръцките полиси. Тази серия находки е представена от кратери, хидрии, кофиситули, разлати съдове, амфори, чаши /гобелета/, фиали, някои накити, ритони и пр. В изделията от бронз и благородни метали от края на VI в.пр.н.е. насетне започва да се открива съществена сюжетна и стилова разлика между образците от Източна и тези от Западна Тракия, значителна част от която сега влиза в състава на новообразуващата се държава на древните македонци по долините на Вардар и Бистрица.

Докато в Македония продукцията имала белезите на западногръцките ателиета, след които във вноса несъмнено доминирали коринтските, то в Източна Тракия се откриват съществените черти на работилниците, които преосмисляли в гръц-

ка трактовка източни форми и мотиви. Тези работилници с право се търсят в малоазийските градове и в градовете около Мраморно море. Тъй като Източна Тракия с център долините на Марица и Тунджа напредвала в икономическо, политическо и културно отношение и в периода VI — III в.пр.н.е. заемала първостепенно място в общото развитие на страната, тя естествено насочила връзките си към най-близките производствени центрове. Вносът от малоазийските градове имал подчертан класов характер и олицетворявал високото социално положение на аристокрацията и на нейната политическа мощ.

Тракийският майстор продължавал да изработва онези предмети, които правил и в предишната епоха — оръжието, част от накитите, облеклото, част от трапезните съдове, украшенията на конете и щитовете. За изработката на едни и същи предмети майсторът използвал различни материали — откриват се юзди от бронз, сребро, злато и желязо и украшения към конска амуниция от бронз, сребро и дори от злато — и въвеждал много нови форми. Дръжката на меч се опростявала, типизирал се кривият нож. По същото време пред майсторите на оръжие се поставял въпросът да се изостави старото предпазно въоръжение от кожа и да се замени с по-солодно метално, което или било купувано от местните гръцки работилници, или се изработвало от траките.

В Тракия са открити два типа шлемове — атически и халкидски,³⁵ — най-старите образци от кои-

то са от V в.пр.н.е., но се срещат и коринтски тип. Типичен за Тракия обаче бил тракийският тип шлем, който се употребявал в Родопите и имитирал кожената шапка, носена в Тракия и Мала Азия.³⁶ Той бил снабден обикновено с набузници, които били подвижни и покривали цялото лице, като оставяли един голям отвор за очите и носа и един малък за устата. Обикновено върху набузниците били предавани пластично брада и мустаци. Без съмнение този вид шлемове били изработвани в Тракия от местни майстори, които сигурно са създавали част от останалите шлемове от други типове.

В тракийските могили са открити архаични камбановидни ризници /Татарево, Светлен, Търничане/ и ризници с подвижен защитен нагръдник /Дълбоки, Башова могила при Дуванли, Руец/, засвидетелствувани засега само в Тракия. Вторият тип ризници са съвременни на мускулните ризници, създадени в Гърция под влияние на развитието на скулптурата през V в.пр.н.е. Ризниците били

работени в ателиета, които се намирали в Тракия. Това добре личи от украсата на две от тях. Обикновено ризниците възпроизвеждали пластично мускулите на онези части от тялото, които покривали, и то не само моделирани, но и подчертани с бордюри.

Към предпазното въоръжение спадали и наколенниците, които се срещали рядко в Тракия и възпроизвеждали пластично покритите части на краката от коляното до глезена. Изключение правели сребърните наколенници, намерени в находките от Враца и Аджигоул край Тулча. Точно върху коляното е представено човешко лице, напълно симетрично, със строго стилизирани черти, увенчано от разкошна прическа от завити букли. Сред тези екземпляри изпъква наколенникът от Враца. Макар по принцип системата на украсата и в трите паметника да е обща, във врачанския наколенник майсторът е проявил удивително композиционно и декоративно чувство, умело подчинил изображенията и орнаментите на формата на предмета и дори я подчертава чрез тях, използва контрастите между гладките и обработените части, между златото и среброто, между правите и завитите линии. Това е един от шедевровете на тракийското изкуство, в който проличава не само самобитността, но и величината на местния майстор.

В Аджигоул и в няколко находки от левия бряг на Дунав се срещат богато украсени сребърни и златни шлемове от атически и халкидски тип. Тяхната декоративна система изхожда от едни общи принципи. Позлатата покривала орнаментите, както и релефно представените големи очи с двойни вежди в полето над лицевия отвор и ушите над набузниците. В едни от шлемовете са изобразени шестивия от реални и фантастични животни, в други — конници, а в златния шлем от Кооцефенеши виждаме воин, принасящ в жертва овен. Явно е, че за нуждите на аристокрацията местните майстори обогатили украсата на традиционния шлем от халкидски тип, като запазили неговата конструктивна основа. Подобни орнаменти и изображения се срещат и върху няколко полукръгли нагръдници-пластри, изработени от желязо и покрити с тънка сребърна пластинка.³⁷ Докато тези нагръдници и шлемове били безспорно дело на тракийски майстор, върху единия чифт наколенници от

Златна каничка от могилно погребение във Враца /първа половина на IV в.пр.н.е./. Върху каничката — еднакви изображения на двама колари на колесници един срещу друг. Колесниците се теглят от по четири коня. Предполага се, че в колесницата е Аполон. Окръжен исторически музей — Враца

Асеновград има щемпел на гръцка работилница, написан на дорийски диалект, доказателство, че част от предпазното въоръжение на траките било работено в гръцките колонии по тракийското крайбрежие.

Между другите предмети, които изменяли формата си през вековете, били фибулите. Широко разпространени били два типа — тракийският тип фибули, иглодържателят на които е извит като буквата S, и фибулите от типа Букьовци /с. Букьовци, сега кв. на гр. Мизия/, чийто лък е украсен с пластични розети. Този тип фибули предимно от сребро е известен в Гърция, а през IV в.пр.н.е. и в страната на илирите.³⁸

Юздата също променяла формата си. През V в.пр.н.е. в Тракия била широко разпространена юздата с полукръгли или S-овидни страни, а збалецът ѝ имал форма на верига — една юзда, която е позната и препоръчвана от Ксенофонт. В Тракия тази юзда отстъпила на друг тип, характерен за втората половина на IV в.пр.н.е.³⁹

Между предметите, които продължавали да съществуват, но силно изменили формата си, трябва да се поставят и гарнитурите от украшенията към конска амуниция. Най-ясна е връзката с предишната епоха при начелниците и кръстовидните и кръглите апликации, но тъй като и при тях се въвежда животинската украса, те навсякъде станали почти неузнаваеми. Среброто било основен материал за предмети през IV в.пр.н.е. Имало апликации с изображение на животно, на група от животни, на животинска глава или на крака, съединени с рамо, които по форма поразително приличали понякога на подобни украшения от Южна Русия. При други апликации били представяни животински глави и чудовища. Някои от конските амуниции, като тази от Враца или от Луковитското съкровище, се състояли от по двеста-триста малки предмета с най-различна форма и украса. Интересно е, че украшенията към конска амуниция се отнасят най-рано към края на V в., но повечето са от IV и началото на III в.пр.н.е.⁴⁰

През този период широко разпространение получили и някои други предмети, които, макар и рядко, се срещат и по-рано. Това са златните нагръдници с елипсовидна форма. При тях украсата е по-разнообразна и се появяват както старите геометрични орнаменти /кръг, точка, концентрични кръгчета, перла/, така и нови — две устни, животинска глава и животинска и дори човешка фигура.

Друг типичен за тази епоха паметник са фиалите, изработвани от бронз, сребро или злато. Те украсявали трапезите на владетелите и династите. Най-старата фиала е от находката от Софроние-

во, Врачанско, и е изработена от бронз. Повечето от откритите в Тракия фиали са сребърни с изключение на четири от злато. Дълго време се смяташе, че те са работени в гръцките колонии в Мала Азия и по тракийското крайбрежие, защото възпроизвеждали не само типичните за персийската фиала форми, но следвали от много близко и тяхната декорация /когато са украсени/.

Почти половината от фиалите в Тракия не носят никаква украса. Между тях три, както се вижда от надписите върху тях, са изработени от някой майстор, наречен Етбеос, по нареждане на одриския цар Котис I, една — от друг негов майстор, Енгеистон, една е правена от майстора с типично тракийско име Тарула⁴¹ по поръка на някой си Ксебанок. Фиалите с името на цар Котис и на майстора му Етбеос произхождат от Враца и Аджигоул, тези с майстор Енгеистон са от Александрово, Ловешко, а с майстор Терес по нареждане на цар Аматок — от Браничево, Шуменско. Фиалите, повечето от които дело на местни майстори, са многобройни в Тракия от двете страни на Балкана, но в земите на север от Дунав досега не са засвидетелствувани.

Почти същото е положението с многобройните канички,⁴² които се срещат в Тракия и липсват на север от Дунав. Те са образували с фиалите сервиси за тракийската аристокрация. Между тях особено място се пада на две, които по своята украса безспорно трябва да се отдадат на тракийски майстор — бронзовата каничка от Тъжа, Казанлъшко, украсена с изображения на птици, риби и бичи глави, и златната каничка от Враца, носеща две примитивни, но интересни изображения на Аполон в колесница.⁴³ Забележителна е и друга сребърна ваза с антропоморфна украса.⁴⁴ Тя е намерена в Мастогино /Украйна/, но трите човешки лица, украсяващи тялото ѝ, много приличат на образите от тракийските наколенници /кнемиди/. Те дори са покрити с хоризонталните златни ивици, имитиращи татуировката на благородните траки.

Особено типична за Тракия форма на съд бил ритонът. Показателно е, че сред двадесетте произведения от този тип намираме и три амфори-ритони. Най-ранен от тях е екземплярът от Кукова могила /края на V в.пр.н.е./. Сред съдовете на новооткритото Русенско съкровище има малка амфора-ритон с една дръжка. Върху стените ѝ в два фриза е разположена сцена, свързана с култа на Дионис. Траковката на фигурите показва, че майсторът е бил добре запознат с принципите на гръцкото изкуство, но в предаването на някои детайли /например окоото анфас/ той проявява тенденция към архаизация. Към същия тип вази принадлежи

и златната амфора от Панагюрското съкровище, началото на III в. пр. н. е. Дръжките ѝ отново са фигурно оформени като биещи се кентаври. Гирлянда от лотосови цветове и палмети отделя страните на съда, украсени с фриз от фигури. В него е представен сюжетът „Селемте срещу Тива“. Макар и изобразени в елинистически дух с доста анатомични подробности, трактовката на фигурите показва и известни условности. Движенията са пресилени, експресията на лицето е преувеличена, в постановката има неверни съчетания на профила и фаса. Тези три съда, от които единият е от началото на културния разцвет в Тракия, другият — от кулминацията и третият — от края му, в същност ни очертават не само времето, но и вкуса на онези, които са използвали блестящите произведения на торевтиката.

Ритонът навлязъл в бита и култовите обреди на траките, измествайки рога. От целия древен свят тази чаша била най-широко разпространена именно в Тракия.⁴⁵

При всички тези паметници, за които има основание да се предполага, че са изработени от тракийски майстори, трябва да се прибавят и сребърните чаши от Северна Добруджа и Железни врата, украсени с изображения на животни. Те, както и останалите съдове в Тракия били изработвани на специални матрици.

Безспорно един от шедьоврите на разцвета на тракийската култура е матрицата от Гърчиново.⁴⁶ Тук тракийският майстор възпроизвел стари мотиви, като изоставил скованата неподвижност на геометричното изкуство и извил свободно тялото на животното. Той е подгънал с остро чувство за движение неговите крака, моделирал свободно хълбоците му и стилизирал по странен начин рамото му.

Върху златния нагръдник от Башова могила⁴⁷ е представен лъв — животински сюжет, който в по-старото изкуство не е известен. Главата на лъва е гледана отгоре, поради което долната ѝ челюст е прерязана от четири гънки — две особености, които се срещат в почти всички изображения на лъв или на лъвска глава от Южна Тракия, а именно в апликациите от Средната могила при Мезек, където са представени три лъва, в триизмерното и релефното изображение на две лъвски глави на начелника от Брезово, в лъвските глави при украшенията на ризница от Голямата могила при Дуванли, в изображенията на змии с лъвски глави в наколенника от Враца и т. н. Следователно тракийският майстор често представял лъвската глава с тези особености, които се виждат в изображенията на чудовищата по дръжките на амфората от Кукова могила.

В тракийското изкуство се оформял ориентализиращ стил, в който един мотив и декоративни средства се вземали наготово, докато други се претворявали.⁴⁸ По този начин се представяли и новите сюжети от животинския свят, които навлизали сега в тракийското изкуство, и старите. Новите били лъвът, грифонът, фантастичните чудовища, които заемали много по-голямо място от старите — коня, бика, овена, козела. Ако се сравнят едно от старите и едно от новите животни, какъвто е случаят с изображението на лъва, който напада бик, в една от апликациите към конска амуниция от Враца, ще се види, че гривата и главата както на лъва, така и на бика са изработени по един и същ начин.

На подобни изисквания са подложени и изображенията на човека или на човешката фигура, появили се в много тракийски паметници. Най-старите изображения се намират в златните пръстени от V в. пр. н. е., между които изпъкват пръстените от Брезово и Гложене, където е представен най-старият образ на тракийския бог-конник.⁴⁹ По същия начин е третирана човешката фигура в централната пластинка, украсяваща щита от Панагюрище. Там Херакъл е облечен и е представен с глава в профил, рамене анфас, крака в профил и с око в цяла дължина.

Косата на човешката глава, предадена отделно от тялото, както в начелника от с. Свещари, Иперихско, е стилизирана. По-пълна представа за начина, по който се стилизирала косата от тракийския майстор, ни дава главата на жена, вероятно богиня, която украсява наколенника от Враца. Къдрите са стилизирани като многобройни спирали. По същия начин е представена брадата върху набузниците в тракийския тип шлемове.

В тракийското изкуство изцяло облечените фигури, каквито са многобройните конници в съкровището от Летница, Ловешко, в които не се вижда нищо друго освен главата и китките на ръцете, са без съмнение проява на този начин на виждане, при който всички фигури са облечени и тялото не се чувства под дрехата. Особено красноречив пример на този похват е женският бюст в съкровището от Летница, който тракийският майстор е означил с две врязани колелца.⁵⁰

Действително тракийският майстор е обръщал голямо внимание на изобразяването на облек-

Златното съкровище от Панагюрище /края на IV — началото на III в. пр. н. е./, състоящо се от 9 златни съда — сервиз за пиене: седем ритона — три с форма на животинска глава, три с форма на глава на амазонка, един с форма на предна част на козел, една амфора-ритон и една фиала. Археологически музей — Пловдив

лото, както и на други битови елементи. Тези жанрови моменти разкриват наблюдателността на художника и придават специфичен облик на неговото изкуство. От друга страна обаче, за него, както и за персийския майстор обектът е социален знак, белег на икономическо и социално положение.⁵¹ Ето защо художникът лишава дори и гръцкия Херакъл от неговата хероична голота и по този начин го приобщава към своите представи.

Изображението на човека в тракийското изкуство се появява в различни по функции паметници: апликации, съдове, предпазно въоръжение. Въпреки това то притежава редица общи черти, които свидетелствуват за формиране през IV в. пр. н. е. на единен стил в тракийските земи на север от Балкана.⁵² Вниманието на майсторите е привлечено по-скоро от детайлите, отколкото от правилната конструкция на фигурата. Те опростяват формите и строят лицето до една схема. При тях изображението винаги се подчинява на изискванията на микродекоративния ансамбъл, в който е включено, и това води до известни условности. Движенията на фигурите са демонстративни, сведени най-често до красноречиви жестове, което е наложено от характера на съдържанието и символичната му изява. Затова в тези сцени се създава и впечатление на застиналост. В предаването на позите художникът не се стреми да постигне илюзорна триизмерност, а ги проектира върху една плоскост, което води до композиционни условности.

В тракийската торевтика човекът е винаги в действие — най-често той се бори с животни. Явно е, че това е основната тема, която религията и царската идеология поставят пред изкуството. Но борбата на героя, означен със символите на царската власт, е постоянна тема и в източното изкуство. Сред неговите паметници ние можем да открием редица паралели на апликациите от Летница.⁵³ В представянето на цели сцени тракийският майстор се стреми преди всичко да постигне максимална нагледност на действието и умело избира композицията, служи си с хризографията, с контраста между свободните и разработените части. В антропоморфния стил на тракийската торевтика могат да се отделят няколко основни иконографски типа, които се повтарят с малки варианти. Това показва, че през IV в. пр. н. е. вече се е създала и една сравнително устойчива иконография, друг признак на художествена самобитност. Всички тези стилови и иконографски черти свидетелствуват за оформянето на специфичен антропоморфен стил в торевтиката на Тракия.

Погрешно би било да се мисли, че животинската декорация е изместила напълно всички дру-

ги изображения и орнаменти. В тракийското изкуство се явяват много растителни орнаменти, които се използват за същите декоративни цели, за които се използвали и животинските и човешките изображения. Позлатеният сребърен колан от Ловец, Старозагорско,⁵⁴ е украсен с две симетрични сцени, представляващи конник, който е хвърлил копие си по бягащ глиган и е следван от стрелец с лък, приклекнал на едно коляно, за да пусне стрелата си. Тези две хералдически групи са разделени от т. нар. „дърво на живота“, представено от три лотосови цвята. Подобно дърво на живота, стилизирано като геометрична фигура, предлага и златният нагръдник от Старо село, Сливенско, от първата половина на V в. пр. н. е. Стилизиран силует на дърво се среща в нагръдниците от Арабаджийската могила и от Скалица, Ямболско. Розетата е постоянен елемент в украсата на тези нагръдници. Тя се среща и в централната апликация от щита от Панагюрище от втората половина на IV в. пр. н. е., където разделя два животински мотива — две фантастични животни във вертикална посока. Това редуване на растителни с животински орнаменти в хоризонтални редове, както в колана от Ловец, или във вертикална посока, както в пластинката от Панагюрище, е най-разпространеното явление в декоративните мотиви на източните изкуства.

Ако се сравнят златните нагръдници от Тракия с полукръгла форма с нагръдника от Требенище, където отделните растителни и животински мотиви са дадени в мадаљони, както това се наблюдава в нагръдниците от някои източни страни със същите форми, ще се видят прецизността и яснотата на един начин на виждане на нещата, съвсем различен от този на тракийския майстор. В нагръдника от Требенище гръцкият майстор следва от много близо своите източни оригинали, като им дава свое третиране. В тракийските нагръдници от Дуванли, от Дълбоки и от други някои находки майсторът възприел тези мотиви, но в неговата трактовка те стават по-линеарни и по-схематични. Растителните орнаменти могат да се видят и в много други паметници. Една от кръглите апликации от щита от Панагюрище и нагръдникът от Старо село са с гирлянди от лотосови цветове. Златната каничка от Враца е с гирлянда от палметки. Розети, като тези от Враца, Свещари или Калояново, са изпълнени сами за себе си като отделни златни орнаменти, украсяващи обектът. Богинята от наколенника от Враца носи на главата си пластичен позлатен бръшлянов венец, какъвто виждаме и в ритони, чаши и шлемове.

Съществува теория, че корените на тракийското изкуство трябвало да се търсят в Скития,

тъй като понякога приликата между тракийското и скитското изкуство е поразителна; в други случаи обаче се забелязва голяма разлика. Форми, мотиви и стил ту напълно си сходжат, ту съвсем се различават. Причините за сходството между тракийското и скитското изкуство днес са достатъчно ясни. Двете племенни групи изживявали преди всичко сходно в основните си закономерности историческо развитие, което било определено от близка историко-материална среда, породила дълбоката прилика в отношението на човека към природата, хората и нещата. Освен това скитите и траките очевидно принадлежали към един относително обособен културен кръг, кавказко-черноморския, който бил трайно свързан с изкуството, оформено от територията на Иранското плато. Ако към тези съображения се добави и подчертано класовият характер на изкуството в двете общества, то би се стигнало до най-приемливото обяснение за появата на типологически еднакви явления в културата на траките и скитите.

Скитското изкуство започнало да се развива със своя ориентализиращ стил още от края на VII в. пр. н. е., когато приело животинската декорация. Тракийското изкуство се създава малко по-рано от появата на първата бравда с украсена пета с животински глави, когато и приема тази декорация. В продължение на повече от векове двете изкуства се развивали по свои пътища. Приликата се явила едва през V в. пр. н. е. и колкото по-късно са находките, колкото повече отиват те към началото на III в. пр. н. е., толкова повече тя се засилвала. Това се дължало на обстоятелството, че в своето развитие двете изкуства са намерили окончателно общ език и са образували трако-скитско койне /общност/ или поне са били на път да го достигнат.

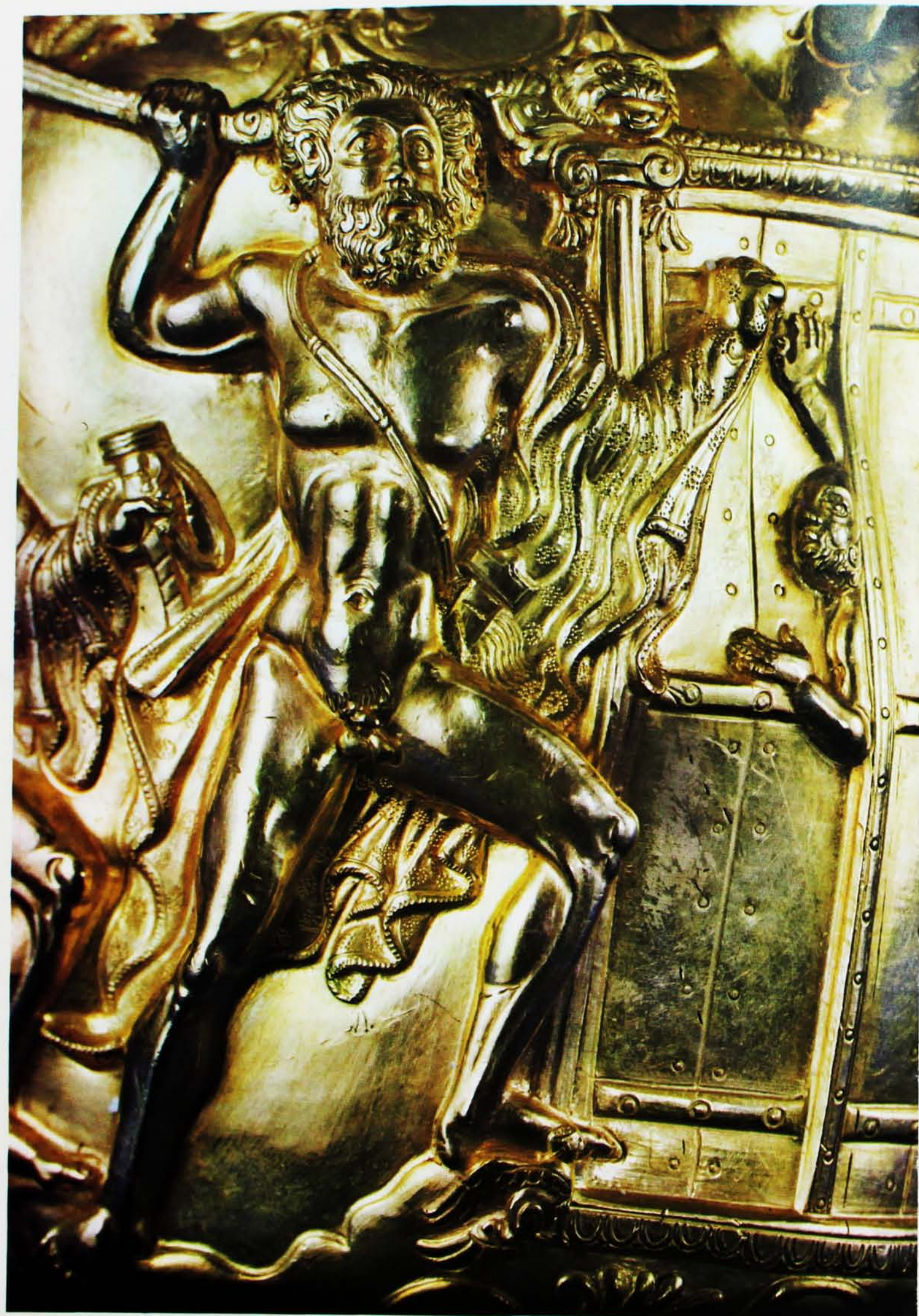
Изследователите наричат това изкуство с условното название животински /зверинен/ стил, макар че в Тракия то не може да се нарече така, защото тракийският майстор си служи с извънредно много растителни орнаменти, въвежда човешката фигура в сюжетите си, изобразява херои и божества. В съкровището от Летница има една апликация, представляваща човешка фигура и триглава змия, друга изобразява нереида, в централната апликация от щита от Панагюрище са изобразени Херакъл и сирена, в каничката от Враца — Аполон на колесница. Това са гръцки сюжети и гръцки елементи в тракийското изкуство. Двете гривни от Кукова могила, изработени от масивно злато, са украсени в двата си края с протомета /глави/ на змии. Подобна украса имат една торква от Северна България и една обица от Мазара-чево. Пръстените с форма на дракон от Несебър и златната гривна от Айтос поразително напомнят

Сребърна апликация с изображение на ловна сцена от тракийското съкровище, открито при с. Летница — Ловешко. Окръжен исторически музей — Ловеч

бижутата от Тесалия. За своите произведения тракийският майстор често използвал готови форми и украси. Златните нагръдници навсякъде се отличавали с предпочитанието на растителни или прости геометрични орнаменти, каквито се явявали най-често и в Тракия.

По тракийските монети по-рядко са се появявали елементите на тракийското изкуство, мотивите, които се виждат в анализирания паметници. Монетите на племето дерони, а и някои анонимни третират сюжети или от Дионисовия кръг, или от митологията. Изразните средства в тези най-стари монети, които са единствените от това време на официалното тракийско изкуство, били типично гръцки. Същите наблюдения са в сила и за монетите на тракийските царе, при които дори е известно в кои гръцки градове са сечени. Няколко царе в Тракия, между които и Севт III, както и някои от пеонските царе /например Патрай/ сечат монети, на които поставяли портрета си.⁵⁵ Работилниците се намирали в близки и зависими от царете гръцки градове. Но дори и монетите на посочените двама владетели, които не били във връзка с никой гръцки град, показват същото изкуство.

От монументалното изкуство в Тракия, обслужващо царския двор, са достигнали малко неща. Пред входа на гробницата Малтепе, край Мезек, която очевидно била издигната в чест на някой от одриските царе, управлявали в средата на IV в. пр. н. е., се намирала голяма бронзова група на конник, нападащ глиган. От нея е запазен само раненият глиган. Трябва да се предполага, че тя е представлявала погребания в гробницата владетел като херой-ловец. В цитаделата в съседство с двореца в Севтопол е имало статуя на тракийски владетел, но от нея е останала само каменната подставка.⁵⁶

Най-важният паметник в Тракия от тази епоха е Казанлъшката гробница, датирана от края на IV и първата четвърт на III в. пр. н. е. Няма съмнение, че архитектурата на гробницата е тракийска. Открита под надгробна могила, тя очевидно е строена за някой от близките на тракийския владетел Севт III или може би тук е бил погребан самият владетел, одриският цар. Живописата в гробницата е дело на отличен майстор или по-право на майстори, защото в нея се чувствуват две ръце — едната изработила украсата на купола, а другата рисувала сцените в дромоса. Творците са запознати великолепно с всички художествени средства на гръцката живопис от това време.⁵⁷ В нея се чувствува ясно канонът, прокаран от Лизип, с издължените тела и малки глави. Нито едно от изображенията и орнаментите в гробницата не се отделя от общия ѝ стил. Ясно е, че тракийското общество е разполагало с високоталантливи художници. Ако се съди по значителните фрагменти от живопис в други гробници, например тази до гр. Мъглиж, Казанлъшко,⁵⁸ пак в територията на Севт III, а и по останките от живопис в една гробница в Бургаско и друга при с. Янково, Шуменско, ще трябва да се отдели голямо място на живописата в Тракия и да се предполага, че през втората половина на IV в. пр. н. е. тя вече е била предпочитана и покровителствувана от тракийската аристокрация.

Кои са били художниците, които са работили в Тракия? Отговор на този въпрос може да даде засега сюжетът на живописата в Казанлъшката гробница. Централната сцена представлява голямо шествие от дарители, поднасящи различни дарове на умрелия, който е изобразен в типичната за

Детайл от украсата на амфората-ритон от златното Панagyриско съкровище: воин, който заедно с още четирима напада вратата на някакъв дворец, между двете крила на която се крие стар мъж. Предполага се, че това е момент от легендата Седмината против Тива. Археологически музей — Пловдив

тази епоха сцена на погребално угошение. С други думи, слети са два сюжета — погребалното угошение и шествието на дарителите. Докато първият сюжет е типичен за гръцкото изкуство в Мала Азия и Тракия, вторият — шествието на тези, които носят дарове на умрелия — се изобразява в гръцките надгробни плочи обикновено много скромно. Тук художникът го е разширил, като е нарисувал не само близки и прислужници на умрелия, но и тромпетисти, коняря с коня му и коларя с колесницата му.

Трудно е да се установи етническият произход на художниците, сътворили живописата в Казанлъшката гробница.⁵⁹ Тяхното изкуство обаче е вдъхновено от тракийската действителност и е тясно свързано с тракийския бит и дух.⁶⁰

Торевтиката от III — I в. пр. н. е. по материал, форми, сюжети и съвършенство на стила била много по-бедна от изкуството на предшествуващата епоха. Сега се използвало най-често среброто, покрито с позлата. Обикновено върху много тънки сребърни листове се изчуквали или гравирани изображения. Основни форми са съдовете, фалерите, гривните и фибулите с орнаменти или човешки изображения.

Съдовете от това време имат най-често конична форма. Съкровищата от Бохот, Синдел и Якимово са богати сервиси. Много подобни съдове съдържат и съкровищата, открити в днешна Румъния /Синкръйени, Сурча, Олтения, Херъстръу/.⁶¹ Тъй като типът на полусферични и конични вази бил широко разпространен от южните области на СССР до Иберийския полуостров, може да се приеме, че той бил особено характерен за късноелинистическата епоха. Едни съдове са лишени от украса и естетическият ефект се създавал само от простотата на формите и от блясъка на среброто; при други единствена украса са линиите, които като жлеbove опасват тялото на съда, а при трети надделява стремешът към пишна, дори претрупана украса /Синкръйени/. Тя е съставена от няколко основни мотива — спираловиден и плетен орнамент, акантови листа или пера, запълващи долната част на съда, и точки или концентрични кръгчета, които допълнително обогатяват главните мотиви. Понякога съдовете имат високо столче и са снабдени с една или две дръжки най-често от усукан сребърен тел, завързан на възел. Столчето има разширение в средата, а долната му част е покрита с растителен орнамент.

По изпълнение съдовете се делят на две групи. Към първата спадат много грижливо и прецизно изработените вази, които отвеждат към някой гръцки център. Те са лишени от орнаменти. Другата група съставляват съдове, чието техни-

ческо изпълнение не е на тази висота. Формите не притежават чистота на линията и яснота на конструкцията, орнаментът е изработен доста грубо, без особена грижа за завършеност и изящество, а простотата е заменена с претрупаност. Именно в тези предмети се разкриват добре характерните черти на местната торевтика от късноелинистическата епоха.

През II — I в.пр.н.е. в Тракия били много разпространени различни накити — фибули, фалери, гривни, торкви. Особено популярни станали фибулите с ромбовидна плочка на лъка, украсена с прости геометрични орнаменти — точки и концентрични кръгчета. Една своеобразна група представляват фибулите с триъгълна плочка, на която освен орнамента е изобразена и глава на жена. По-характерните гривни са два типа — от усукан сребърен тел и спираловидни, завършващи с плоско разширение. В тази широка част са представени схематично протомета на различни животни — лъв с дълга схематизирана грива и опашка като палмета /Коада Малулуи и др./ или змия с геометризиран черти на главата и прешлените на тялото /Якимово и др./. Често в тези части на гривните има и допълнителни орнаменти във вид на

палмети или листа, точки или насечки.

Торквите представляват най-често кръгове от усукан тел, подобни на гривните. Най-характерни типове фалери предлага съкровището от Галиче, Белослатинско.⁶² Част от тях са полусферични, други — по-малки и плоски, но и двете групи са разкошно украсени с акантови листа и розети. Понякога орнаментът е толкова претрупан, че няколко розети се представят една върху друга. Впечатлението за претрупаност се засилва и от начина на изобразяване на орнаментите: листата са назъбени, с означени жилки и са предадени върху фон, покрит с дребни точки. Точно такива фалери са намирани и в Украйна /съкровищата от Старобелск и Таганрог/.

През III в.пр.н.е. в Месамбрия активно работила златарска работилница. С нейната продукция трябва да свържем златния нагръдник, върху който е изобразен митът за Персей. Композицията се разгръща хоризонтално, а фигурите, макар че участват в единно действие, са представени фронтално. Наред с тези условности формите са изпълнени твърде общо, а пропорциите доста скъсени. Елинското влияние, което се усеща не само в избора на сюжета, но и в голотата на фигурите,

все пак е твърде повърхностно и ние трябва да видим зад това тракийско по функция произведение един тракийски майстор. Към продукцията на същата работилница се отнасят и няколко овални аграфа, украсени с образа на Зевс, който има в центъра си крилата глава. Точно такива мотиви, подобен начин на декоративно оформление посредством шнуровиден орнамент и сходна пластична интерпретация на човешкото лице, ще видим в по-късните фалери и аграфи от Ахтанизовското съкровище /Крим/. Ако прибавим към това и несъмнената стилова прилика, и подобната ориентация към гръцката митология в някои предмети от Федуловското съкровище /Крим/, ще изпъкне отново ролята на Тракия в развитието на късноелинистическата торевтика в басейна на Северозападното Черноморие.

Един от най-разпространените образи през този период бил женският. Обикновено в кръгла апликация се помещавал бюст на жена. Най-ранните фалери от този тип в Тракия са ни известни от Аполонийския некропол и се датират от края на III в.пр.н.е. В тях са представени бюстове на Атина и Афродита, а по бордюра вече се появяват познатите шнуровидни и спираловидни орнаменти.

Макар че елинистическата традиция в пластическата и образната трактовка тук все още е силна, няма съмнение, че тези произведения трябва да се разглеждат като непосредствени предшественици на многобройните фалери с женски образ, които към края на II в.пр.н.е. се разпространяват в Карпато-Дунавския басейн и Северното Черноморие.

Най-голям интерес от гледна точка на изкуството обаче представляват апликациите, в които се срещат отново човешки изображения. Подобни произведения са открити на обширна територия — Северна България, Румъния и Украйна.⁶³ И въпреки това те се отличават с такова иконографско и стилово единство, че трябва да се разглеждат като една група. По всяка вероятност това е някоя местна богиня, защото в отделни екземпляри тя има крила /Якимово, Михайловградско, и Янчокрак, Украйна/ и държи кантарос или фиала, а в други от двете ѝ страни са представени птици /Галиче/. Лицата на жените от тези апликации имат редица общи белези — пълен овал, едри черти, завити коси, а в тези от Якимово и Херъстръу си приличат до такава степен, че може смело да се предположи, че са излезли от едно и също ателие. Близки до тях са изображенията на жени в т.нар. „трансилвански фибули“ /особено от Коада Малулуи/. Бюстовете са върху фон, покрит с хоризонтални редове от дребни точки, а кръглото поле е обградено от украсена рамка. Жените във всички тези фалери са облечени по един и същ начин — дреха с триъгълно деколте и украсени ревери, която прави широки успоредни дипли. На шията обикновено са представени торкви или огърлици. Изображенията са работени в много висок релеф, като главите почти статуарно се отделят от фона, докато тялото е третирано по-плоскостно. В изобразяването на лицето се наблюдава характерна за всички паметници особеност — общата маса на главата е във висок релеф, но чертите са предадени върху една и съща плоскост, от която те излизат като отделни обеми без особена връзка с останалите. Позите са застинали, лицата са неизразителни, което контрастира с подробното означаване на детайлите на костюма и с характера на пластическата.

Досега е открит само един подобен паметник с бюст на мъж /Якимово/. В сравнение с другите изображения тук виждаме влиянието на елини-

Бронзова матрица, открита при с. Гърчиново, Шуменски окръг /V в.пр.н.е./, предназначена за изработване украсата на сребърни чаши. Матрицата е разделена на два фриза: горен с четири животни — грифон, елен, нападател от малък лъв, и птица, и долен със седем различни животни. Окръжен исторически музей — Шумен

тическото изкуство. Лицето е с правилни черти, пластично е моделирано добре, брадата и мустациите са завити, косата е разделена на плавни и меки кичури. Общият израз е много по-оухотворен. В този паметник именно човешкият образ е главното и почти липсват орнаменталните допълнения, толкова характерни за останалите произведения на късноелинистическата торевтика в Тракия. Показателно е, че тази пластинка и другата с изображение на крилатата богиня от Якимово са служили като апликации на дъното на две конични купи, а не са били използвани като фалери. Това показва, че едни и същи иконографски мотиви са били прилагани в предмети с различни функции.

По всяка вероятност идеята да се представят във формата на кръгъл медальон бюстове на божества местните майстори са заимствували от съвременното им гръцко изкуство. Тази форма има и по-стари традиции в античната торевтика, но се развила особено през късноелинистическата епоха.

Друг мотив, също популярен през тази епоха в тракийските земи, е конникът. Той е основен във фалерите от Галиче и Сурча и върху стените на големия сребърен съд от Якимово. Конникът-воин е облечен богато, понякога е наметнат с плащ, с дълги панталони, с торкви на шията и е въоръжен с дълъг меч. По отношение на иконографските подробности тези изображения намират точни аналогии в конника от надгробната плоча от Абдера /I в.пр.н.е./. С подробности е изобразена конската амуниция и чрез паралелни редове от дребни насечки се имитира окосмяването на коня. Във фалерите от Галиче и Сурча конникът е в профил и по един и същ начин — като дълги кичури — е представена косата му. В изображението от Якимово кръглото лице е анфас, неговите черти са твърде общо означени, а косата му е разделена на хоризонтални редове чрез къси насечки. Разширен иконографски тип на това божество се вижда в елипсовидната апликация от Сурча, където над главата му е разперил криле орел, а под краката на коня тича в обратна посока куче. Изображенията са изпълнени в сравнително висок релеф, което ги отделя от фона от успоредни редове точки, а рамката от шнуровиден орнамент и украсата на долната рамка с триъгълници допълват декоративната пишнота на тези предмети. Формите на човека и животните са изобразени с повече грижа за точността на детайла, отколкото за конструкцията, пропорциите не са вярно схванати — обикновено главата е голяма за тялото, ръцете и краката са дълги, а торсът е слаб.

Тези особености приближават разгледаните

изображения до паметниците с бюстове, глави и орнаменти. Несъмнено е, че те образуват една и съща стилна група. Към нея спадат също така и две фалери от Щип /Югославия/,⁶⁴ отбелязващи най-югозападната точка в разпространението на образци от този кръг. Няма никакво съмнение, че през късноелинистическата епоха в Карпато-Дунавския басейн и Северното Черноморие се развило доста широко производство на предмети на лукса. Може би работилниците не са били многобройни, защото тяхната продукция е изключително хомогенна в стилно отношение. В своята дейност майсторите явно използвали опита на съвременното им гръцко изкуство. Обаче в редица черти може да се открие приемственост с традициите на тракийската торевтика от класическата епоха.⁶⁵ В сферата на иконографията трябва да се подчертае, че образите на жената и конника са много често срещани и в произведенията от IV в.пр.н.е. И там божествата са изобразени облечени, украсени с накити, въоръжени. Но паралелите между двата периода с лекота се проследяват и в стила. Така косите на богините в пластинките от Якимово и Херъстръу, както и в редица т.нар. „трансилвански фибули“ са оформени точно по същия начин, по който са в летнишките апликации — вчесани на път, падащи като двойно завити букли. Дългите, завити на плитки коси на жената във фалерата от Галиче и някои фибули имат аналогии с прическата на жените върху ритона от Поройна. Йератичните пози и строгите застинали лица напомнят изображенията върху същия ритон и фиалата от Луковит. В предметите от късноелинистическата епоха много често се използва насечката за предаване козината на животните. Този прием се среща в доста паметници от класическия период, а за обозначаване окосмяването на кон е приложен в един тракийски ритон от Керч, където за пръв път в торевтиката се вижда и фриз със спираловиден орнамент върху фон от точки и обграден с редове от перли.

Разбира се, могат да се проследят и много разлики между стиловете на двете епохи. Преди всичко в късноелинистическите произведения формите са по-вяли, в тяхната трактовка липсва уверена стилизация. Изображенията са станали по-декоративни, дори често претрупани с орнаменти, което нарушава яснотата на композицията и затруднява възприятието на основните образи. Докато през класическата епоха човекът в тракийската торевтика се представя изключително в про-

Съпругата на починалия тракиец. Стенопис от купола на Казанлъшката гробница

фил, през този период решително преобладава фасовата постановка. Дори когато фигурите са свързани в единно действие, каквото се вижда в пластинката от Чиоара, те са изобразени в пълен фас, а само краката в профил. Тази фронталност постепенно се въвежда като композиционен принцип на елинистическата торевтика /амфората от Панагюрище, ритоните от Кимерийския Боспор и Керч в Ермитажа, ритона от Поройна/, а през III в. пр. н. е. местните художници вече се придържали строго към този принцип /плочката от Месамбрия с изображение на Персей и Андромеда/.

Независимо от подобни недостатъци, които трябва да се отдадат по-скоро на вкуса на епохата, отколкото на неумението на майсторите, всички тези произведения образуват единна стилова група. Вече няма основания да се причисляват към т. нар. „сарматско“ изкуство. В тях се проследява влиянието на тракийската торевтика от предшестващата епоха и това /освен съсредоточаването им главно в Карпато-Дунавския басейн/ е още един аргумент за местния им произход. От друга страна, паметниците от късноелинистическата епоха повлияли върху развитието на келтското изкуство и дори може да се предполага, че такъв негов шедевър като украсения с изображения котел от Гундеструп е работен на Балканите.⁶⁶ Сред находките от това време могат да се посочат и примери на обратно явление. Характерната за келтските произведения ажуреност е вдъхновила тракийския майстор „Севт от Пайагара“ в работата му над сребърната ножница за меч, открита в Стара Загора.

Известна стилова връзка с произведенията от разгледаната група показват изображенията върху големи сребърни фалери, открити в погребението от Стара Загора. Най-добре запазената от тях съдържа сцената на борба между Херакъл и лъва сред двойки хералдично разположени лъвове и грифони. Гръцкият герой е хванал животното с лявата си ръка, но не само го души, както е в елинския мит, а и го пробжда с нож. Подобна иконография се среща в източното изкуство. Друг елемент, който също ни отвежда към Изтока, е, че Херакъл не е изобразен гол като античен герой, а облечен. От друга страна обаче, тези два момента се срещат и в многобройните изображения в тракийската торевтика. В стилово отношение старозагорските фалери представляват особен интерес, защото напълно идентични паметници се пазят в Лайден и Париж и се смята, че те са оказали влияние върху келтското изкуство. Върху парижкия екземпляр е запазен надпис, съдържащ името на Митридат. Това е указание за анатолийския произход на тази група паметници и ги датира точно

от I в. пр. н. е.

Следователно и през късноелинистическата епоха връзките между Тракия и Мала Азия се запазили и развили. Това обяснява общите елементи в тракийските паметници и анатолийските произведения. Фонът на кръглите апликации е изпълнен с дребни насечки, а по края върви спираловиден орнамент от точки, избодени в метала. Фигурите на човека и животните са във висок релеф, но, както и в произведенията на майсторите от Карпатско-Дунавската област, формите им не са пластично разработени. Техните обобщени обеми са разнообразени само чрез насечката, имитираща козина или пера. Именно в използването на това изразно средство и в разчленяването на формите се проявява връзката със старите традиции на торевтиката в Тракия.⁶⁷

По отношение на орнаменталния репертоар торевтиката от този период не се различава особено от съвременната ѝ керамика. Към края на III в. пр. н. е. из целия елинистически свят се разпространяват т. нар. „мегарски чаши“. Техните форми са твърде монотонни — дълбоки съдчета, чиито стени са покрити отвън с щемпелувани растителни, геометрични и фигурни изображения. В различните области се създават и местни работилници, които комбинират вносни или собствени печати. Сред орнаментите често се срещат перата, спиралата, акантовият лист и розетата, толкова характерни за украсата на металните съдове и фалери. Дори самата форма на мегарските чаши е близка до тази на сребърните купи и апликации. Често в късноелинистическата керамика към дъното на съдовете били прилепвани медальони с бюстове на божества или отделни сцени. Точно такива мотиви са изобразени и върху апликациите, които понякога били припооявани към дъната на сребърните купи /Якимово/.⁶⁸ Приближаването на керамиката към торевтиката е ново явление в Тракия. То се дължи на няколко причини. От една страна, въвеждането на щемпелната техника облекчава и поевтинява производството. По този начин орнаментът, изображението престават да бъдат изключителна привилегия на торевтиката, а оттук и на аристокрацията. От друга страна, самата торевтика през този период не разполага с богатата почва от традиции и източници, свойствена за това изкуство през IV в. пр. н. е. Сега тя е бедна на инвенции, нейният образен репертоар е ограничен и тя действа вече не толкова с изображението, колкото със скъпоценността на материала.

Интересни данни за развитието на изкуството в късноелинистическа Тракия дават монетите. По това време особено широко разпространени

били местните имитации на тасоските тетрадрахми. Върху едната страна на монетите на о. Тасос се вижда главата на Дионис, а от другата Херакъл. Местният майстор запазил и двата образа, но ги третира според своите пластически възможности и според своя художествен опит. Могат да се различат няколко типа подражания, в които основните мотиви се схематизират в различна степен. Едни майстори по-близко следвали оригинала, други по-решително го опроставали. Така сплетените и прихванати с лента дълги коси на Дионис се превръщат в пластично неразчленена дъга, която се свързва с правилния обем на издължения нос. Устните се отделят като две къси паралелни отсечки, падащите на шията кичури се стилизират като зигзаговидни линии, а бръшляновият венец се опростява до линия и отворени тригълници вместо листа. В тази на пръв поглед твърде свободна интерпретация все още се долавя старата традиционна за тракийската торевтика схема на построение на лицето в профил, толкова ясно проведена в апликациите от Летница. Това е още едно доказателство за връзката на късноелинистическото изкуство в Тракия с традициите от предшестващата епоха.

Фигурата на стоящия Херакъл от тасоските тетрадрахми в местните имитации е третирана като една примитивна схема на фронтално стоящ човек с крака в профил — характерна постановка за това време. Тъй като майсторите не разбирали гръцкия език на надписите, те превръщали буквите в съчетания от линии и кръгове без смисъл, но с определено декоративно подреждане. Понякога дори надписът бил заменен от два паралелни реда точки, обхващащи фигурите отдолу и от двете страни. Ясно е, че за майстора било по-важно да постигне най-общо внушение за знаците на тасоските тетрадрахми, добре познати на съплеменниците му, а не да се домогва до пластическата красота на гръцкото изображение.⁶⁹

Анализът на паметниците от късноелинистическата епоха показва, че и през този период може да се говори за нов подем на изкуството в Тракия. Макар че не достига богатството на художествената култура от предшестващата епоха, то черпи от нея форми, мотиви и средства, запазва до известна степен ориентацията си към Изтока и затова може да се разглежда като нов етап в развитието на една дълга традиция.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ТРАКИЙСКАТА КУЛТУРА. Изкуството на траките през I хил. пр. н. е. е пряко отражение на тяхната социална структура, поминък, бит и мироглед. Промени в него трябва да се обяснят със социалната диференциация в племената, с постепенното оформяне на аристократическа върхушка. Към края на VI в. пр. н. е. този процес се ускорил и инвентарът на погребенията ни показва, че бронзът е вече изместен от скъпоценните метали — златото и среброто. Промени се обаче не само материалът, но и образният репертоар на изкуството. Ако през VIII — VI в. пр. н. е. основни мотиви били главите или фигурите на домашните животни /вол, овен, козел/, през V — III в. пр. н. е. в произведенията на торевтиката вече се изобразяват хищници; мирното патриархално шествие е заменено от жестоката борба между животните. Тези промени не могат да се обяснят задоволително, ако се изхожда единствено от иманентното развитие на изкуството или от влиянията, които оказват върху него чуждите култури. Причините са вложени в измененията, които претърпява самата социално-политическа структура на Тракия, а оттук — и в оформянето на нова идеология, свързана с царския институт.

Жанровите моменти в паметниците на антропоморфния стил са съсредоточени главно в изобразяването на облеклото, въоръжението и действията на конния херой. Той е облечен и въоръжен като аристокрацията и се занимава с тези дейности, които тя е смятала като най-благородни и единствено достойни за нея — войната и лова. Тракийската върхушка, управляваща държавата, става основен образ на новопоявилите се антропоморфен стил. Това означава, че тя моделира и митологичните представи на траките според своите собствени идеологически нужди. Ето защо Херодот казва, че „отделно от народа царете почитат Хермес повече от всички богове, кълнат се само в неговото име и изкарват от него своя произход“. Този „Хермес“ вероятно не е нищо друго освен тракийски вариант на идеята за първия човек, който с помощта на боговете става и първият цар, толкова популярна в митологията на Иран, Скиция и микенска Гърция.

Настъпило времето, когато родоначалникът на племето придобива функцията на родоначалник на династията. Така Севт II и Котис I имат самочувствието на потомци на легендарния цар Терей — първият нарича атиняните „роднини“, вторият встъпва в брак с богинята Атина, както неговият митичен прадед се оженил за Прокне, дъщеря на атинския цар Пандион. Вероятно именно тази функция на родоначалник застъпва воинът-съпруг от сцената с хиерогамия в летнишката апликация. Неговият брак с великата богиня-майка му дава властта над страната. Дали не поради това доста тракийски царе извеждат имената си от епитетите на тази богиня /Котис, Амадок, Медок и др./? Ето защо хероят, а съответно и царят, полу-

чава атрибута на властта — ритона — от ръцете на това божество, както се вижда в пръстените от Розовец и Брезово. Тази сцена на инвеститура откриваме и в изображенията върху шлема от Бъйчени и наколенника от Аджигьол — хероят седи на стол и държи във вдигнатите си ръце съответно фиала и ритон и орел и ритон. И в други паметници е представен съкратен вариант на същия сюжет /няколко пръстена, една апликация от Летница и т.н./. Това показва, че основа за зараждането на антропоморфния стил в Тракия било развитието и усъвършенстването на царската идеология.

В доста паметници се изобразява обаче и друг повтарящ се сюжет — борбата на хероя с животното. В идеологическите представи на Изтока тази сцена има смисъла на ценностно изпитание за легендарния „първи човек“ — той трябва да победи някакво чудовище, за да се превърне в цар. Поради това там ловът става царска привилегия. Но в биографиите на Александър Велики и Лизимах също откриваме моменти на този символичен лов — те храбро побеждават в единоборство лъвовете. А митичният тракийски цар Резос е охарактеризиран от Филострат по следния начин: „той отглеждал много коне, въоръжен бил и се занимавал с лов“. Както се вижда, ловът в съзнанието на балканските владетели също бил привилегия и изпитание. Втората основна тема в тракийското изкуство също е свързана с царската идеология.

И все пак, изглежда, антропоморфните представи не са могли да изместят напълно от съзнанието на траките зооморфно оформените идеи. В борбата на лъва с бика или елена явно е вплътена същата идея за необходимостта от ритуален лов, който осигурява могъществото и реда. Може би в една емблема, появила се върху няколко шле-

ма и чаши, ще трябва да видим зооморфен паралел на сюжета на инвеститура. Голям орел с дълъг рог държи в силната си човка риба, а в мощните си нокти — заек. Той сякаш ги поднася на един по-малък орел, стоящ пред него.

Явно е, че за древните траки идеите, които изследователите разкриват сега твърде трудно, са били познати, а техните художествени образи — леко разбираеми. Затова и изкуството си изработва една канонична иконография, в която всеки детайл има значението на атрибут, а всеки жест е символ на дадено действие. Но и самият стил трябвало да възплъщава основната цел — да пропагандира неизменността на идеята за богодадена власт. И в тракийската торовтика бързо се изработват стилови похвати, които осигуряват най-ясното, нагледно и точно образно възплъщение на идеите. При това положение местният майстор няма нужда да търси натуралната завършеност на човешката или животинската фигура, нито да се интересува от точното предаване на движенията или взаимоотношенията на персонажите. За него всичко, всеки образ, всеки жест имат предварително определено значение, те са знаци на дадени представи и са третираны знаково, с грижата за осигуряване на необходимата им комуникативност. Както в иконографско, така и в стилово отношение тракийското изкуство представлява удивително хомогенна система, настроена по един консервативен начин.

При изграждането на тази система тракийските художници се ръководили от идеологическите задачи в съвременното им общество. Те били длъжни да се ориентират в тази културна област, която на времето представлявали Предна и Мала Азия и Балканите. Към V в. тук имало две господ-

Тракийски сребърен позлатен колан, открит при с. Ловец, Старозагорски окръг /V—IV век пр.н.е./. Разделен е на три полета с изображения на ловни сцени: в двете крайни полета е представен по един конник, следван от стрелец, а в средното — две животни/гиганти или лъвове/. Двата конника са хвърлили копията си към преследваните животни в средното поле. Едно „дърво на живота“ разделя композицията на две симетрични групи. Национален археологически музей — София

стващи култури — персийската и гръцката. От тях тракийският майстор трябва да избере тази, която е по-близка по задачи, функции, тематика. Гръцката е създадена от народ, който благодарение на своя демократичен строй се стреми да си изгради обективна представа за света. За тях космосът е един хармоничен, постоянно движещ се организъм, в който човекът заема такова централно място, че неговото тяло може да се превърне в персонификация на космическото съвършенство!

Иранската култура се заражда в условията на една деспотична монархия. Редът в света е неизменен и йерархичен, както и в обществото. Религиозните представи тук се изискват от гръцкия антропоцентризм, защото човекът на Изток е песчинка в пустинята, а не герой, готов да се съпротивява на божествената воля. Затова и божествата на персите не са персонифицирани и Херодот с упрек разказва, че те не ги почитат като кумири. И ако все пак в иранското изкуство присъства човекът, то не е, за да бъде хероизиран поради красотата му, а за да бъде показан като васал или цар.

В Елада художествената култура обслужва демократичните идеали на полиса, в Персия нейните паметници имат за цел единствено да прославят монарха, неговата власт, нейния божес-

твен, т.е. неприкосновен характер. Панатинейското шествие на Партеона е израз на духовна свобода, безкрайните релефи от двореца на Персепол внушават духовно подчинение. Ето между тези две култури е трябвало да избират своя път тракийските художници. И съвсем естествено те се насочват към персийското изкуство като източник за иконографско-стилово вдъхновение, защото техните царе се стремят да създадат силна държава като тази на ахеменидските монарси. Нали Херодот разказва, че траките почитат пътя, по който минал Дарий, като свещен. По този път тръгват тракийските владетели и тракийските художници.

Но този път се намира в Тракия, той минава през нейните девствени гори и чисти извори, населени с демони и херои, с нимфи и музи. Затова и тракийското изкуство притежава свой собствен облик. В него виждаме тракийския бит, представи от тракийската митология, жанровете, необходими на тракийските владетели, вкусовете на тракийските майстори. Възможно е сега в своето възхищение пред тези древни произведения да се моделира това примитивно, но мощно изкуство. Възможно е зад естетическата му привлекателност да се забравят тези идеологически моменти, които някога превръщали не само скъпоценния материал, но и изображението в социално отличие. Но силата на едно изкуство, която му осигурява място във вековната история, е в това да продължава да служи като идейно-естетически образец през всяка нова епоха.

Тракийската култура била мост между Изтока и Запада. Илирийското и келтското изкуство й дължат повече, отколкото се мисли. Но то е и мост във времето, защото то все пак е единственият материален израз на духовната култура на траките.

достигнал до нас. То дава път на недостатъчните, бегли и съмнителни сведения на древните автори за тази култура, поразявала елините най-вече с другите свои изкуства. Затова всеки предмет, излязъл от древната ни земя, е естетическо свидетелство за историята и съзнанието, за обичаите и мисленето на нейните тракийски обитатели, той е една нишка, която ни свързва с тях през разстоянието на две и половина хилядолетия.

Духовният живот на траките бил обогатен от древни вярвания и култове, които очевидно възхождат към бронзовата епоха и са групирани в три сфери. Това било вярата в слънцето, или т.нар. соларен култ, с който се изповядвало убеждението за единството в гигантското разнообразие на природата, чийто живот бил възможен благодарение на светлината и топлината. На второ място, това са били култовете, с които се изповядвала вярата в безсмъртието и прераждането на душата, или т.нар. хтонични култове, с които се защищавала идеята, че човекът винаги присъствува на голямото пиршество на природата, пък бил той и антропомедон. На трето място, това бил култът към всевъзбуждащата се природа, или т.нар. оргиастични култове, без които обитателят на Тракия не може да си представи кръговрата на нещата.

Ето защо Орфей, Тракийският конник и Дио-

нис били три персонификации не толкова на религиозния, колкото на духовния живот въобще, отразен в играта на човешките, животинските и растителните фигури и мотиви в произведенията на творците. Там именно те се съчетават в това единство, в което е изграден и духовният живот на траките. У една народност, запазила толкова архаични черти на родоовообщинния строй и толкова много консервативност в институциите си, това единство може да запази през вековете облика й.

Така именно може да се тълкува онова, което се нарича обикновено духовен живот, за което няма изрични писмени сведения и което се възстановява сега по косвен път по археологическите данни и чрез сведенията на митографите, засягащи легендарното минало на траките. За гръцките наблюдатели, които са описали Тракия, хората на тази страна изглеждали два различни типа, като че ли са две различни раси. Онова, което било легенда и мит, е свързано с името на Орфей, на Тамирис, на Музей и било проява на едно непознато за гръците върхово единение на музика, танци и поезия. То се отразявало по същия начин и в чествуванията на Дионис и Дионисовите почитатели го правят стихийно, народно, но пък по-мощно.

Почти нищо не се знае за музиката, танца и поезията на тази орфико-дионисовска Тракия, която изскача от мрака на II хил.пр.н.е. най-късно, но която сигурно била още по-стара, защото първите данни отразявали не началото, а края на една духовна еволюция. Тук именно лежала съществена разлика между нея и елинския свят, защото музиката на Орфей, ако Орфей е синонимът на тракийската музика, орфическите танци и орфическата поезия, които са собствено тракийски, а не са „орфически“ по терминологията на гръцките философи от VI в.пр.н.е. насетне, са безкрайни и безначални като самата природа.

Дионисовата характеристика на тракийските духовни изяви в музиката, танца и поезията била най-добрата характеристика на тракийския духовен живот, и то в непременно съчетание с орфическото начало. Към такъв извод впрочем отвеждат и етнографските наблюдения, валидни за онези балкански народи, които днес обитават земите на днешна Тракия. Изследователите са свикнали да смятат, че безспорен реликт на езическата древност, което е равнозначно на тракийска древност,

Сребърна фалера, открита в с. Галиче, Оряховско /II-I в.пр.н.е./. Лицевата страна е позлатена и е украсена с бюст на жена. Сресана на път коса се спуска на две плитки по раменете. Горната част на бюста остава гола, а дрехата е представена затворена отпред. Национален археологически музей — София

са нестинарските и кукерските игри. Без да се опровергава това становище, трябва да се допълни, че игрите около и върху огъня и маскирането, което включва и позната от писмените извори татуировка на траките, доказана и по археологически път чрез наколенника от Враца, на който е показана татуирана жена, са достойни на всички индоевропейски народности. Култът към огъня бил свързан с дълбокото вярване на индоевропейците, че огънят е символ на култа към предците и че той изчиствал душата и давал път както към живия, така и към мъртвия свят. Самото нестинарство, или съприкосновението с огъня, е тъкмо този обред на очишението. А що се отнася до татуировката и до игрите с маски, това е начинът да си представи човек, докато е жив, онези превъплъщения, които безсмъртната му душа ще има да изживее след смъртта на тялото.

Такива най-общи черти вероятно отразявали тракийската поезия, музика и танц и ако днес те не могат да се чуят, то могат да се видят от запазилите се игри около големите празници на народностите от Югоизточна Европа, свързани с почитането на св. Георги, св. Димитър, каквито са празниците в края на зимата или в началото на есента. Те са празници на горските шествия, на изворите, на животните, на човека, избягал от себе си и се отдал в планината и в гората на стихии, които в него са невидими, а там са всекидневие.⁷⁰

Гръцките и римските писатели обаче представят и една друга Тракия, която за тях била извънредно примитивна и чийто духовен живот можел да бъде характеризирани от тяхно гледище като твърде изостанал. В оскъдните сведения по този въпрос могат да се намерят пасажи, които показват песни и танци, свързани с военни игри, с инсценирани убийства и с възпяване на вождове. Разбира се, това е извънредно примитивно състояние, което за гръците и за римляните било несъвместимо с нормите им за поведение и с тяхното мировъзрение. Но тази тяхна Тракия е същата както в легендите за Орфей и Дионис, тъй като те чисто и просто не са я разбрали. Описаният от Ксенофонт военен танец, в който участниците пеели песни в чест на Ситалк, в която победителят взема доспехите на победения, и играта, в която осъденият трябва да пререже въжето около шията си, преди да увисне на него, са в същност музикално-сценична и поетическа изява на същата тази орфико-дионисовска Тракия, в която всекидневният бит, включително до военното дело, бил белязан от дълбока символика, неразбираема за писателите-историци. В конкретния случай тук имало едно връщане към старата идея за царя-бог, какъвто става Ситалк, но такъв е още Орфей, и към вярва-

нето в безсмъртието на душата, по силата на което човекът общува направо с бога, какъвто бил обредът на култа към Залмоксис.

Духовният живот на траките носи тази архаична религиозна характеристика и всички други прояви, за които мимоходом съобщават изворите — какъвто е например тракиецът Дионисий, създал през елинистическата епоха първата граматика на гръцки език, — са изключения, които се дължат на спорадични културни връзки и на по-голям синкретизъм с гръцкия свят през последните столетия на I хил.пр.н.е. Обратното има стойност и то е, че тракийското изкуство и тракийският духовен живот са резултат на самостоятелно развитие и плод на изключителен народностен дух, който отстоявал на всички превратности, за да бъде предаден след повече от хиляда години на своите исторически наследници.

4.

Погребални обичаи. Религия

Тракийският духовен живот бил дълбоко обогатен от религиозните вярвания и култове и това е напълно закономерно за всички народности от епохата на робовладелския строй. Разликата е само в степента на религиозната окраска и в Тракия е особено подчертано поради дълговечния живот на трите главни направления на религиозно мислене — култа към слънцето, култа към безсмъртието на душата и култа към силите на природата. Затова в тази страна, в която никога не са достигнали формите на класическото робовладение и следователно на класическото светоусещане, религиозният живот ще доминира във всички области на материалната и духовната култура.

Тракийските погребални обичаи представлявали материален израз на тези три основни сфери на религиозно възприятие. Като се оставят настрана погребалните съоръжения — били те мегалитни паметници, правоъгълни или куполни гробници от камък или облицовани от греди, какъвто е случаят при Дуванли, Пловдивско, били те най-сетне прости, бедни погребения в могилния насип, — възниква големият проблем, с кои от тези сфери на религиозно мислене те са най-вече свързани.

Преди всичко това са култът към слънцето и култът към безсмъртието на душата. Първият се вижда в онези гробници, издигнати по високите върхове на Родопите, които били прости фурнообразни дупки в скалите, но могли да бъдат и значителни съоръжения с гробни легла, тъй като били построени там, където най-рано и най-дълго ги

огрявало слънцето. Впрочем това е известно именно от легендата за Орфей, която дава писмената документация на тези археологически паметници. Легендата за Орфей разказва как царят — жрец, певец и прорицател, бил погребан на висока колона, огряна от слънцето, на която била поставена урната с праха му и която е достъпна за поклонение от всички страни.⁷¹ Същата представа се внушава на изследователя от скалните гробници в Родопите, някои от които, открити за всички ветрове, били действително места за поклонение и дори до тях се стига по издълбани в скалата стълби.

Култът към безсмъртието на душата е засвидетелствуван в погребалните обичаи и в този случай чрез тайнствата около огъня. В прастарите индоевропейски религиозни представи пламъците на огъня очиствали тялото от всички орисани грехове, когато се допрат до него, но в същото време и по силата на същия обред покровителствували тялото на новороденото, когато то било поставено до тях на земята. Както всички индоевропейски народности, и траките практикували изгарянето и полагането на трупове. С това възпроизвеждали култовите действия около новороденото в момента на кончината, т.е. момента, в който душата се готви да се пресели в света на безсмъртието. От гледището на индоевропейската тракийска религия изгарянето на трупа и заравянето му са две тайнства с еднакъв смисъл и с еднаква цел. Поради тази причина в Тракия се практикували и двата погребални обичая, като понякога и се редували. Така през VI — V в. пр. н. е. в Тракия преобладавало изгарянето на трупове, докато през други периоди преобладавало полагането на трупове.

Сребърен наколенник от могилно погребение във Враца /първа половина на IV век пр. н. е./. Горната част има форма на женска глава с коса, съставена от множество спирално навити къдри, образуващи над челото плетка. Дясната буза на лицето е покрита с широки позлатени ленти. Косата и венците също са позлатени. Част от косата пада на едри букли от двете страни на лицето и преминава във фигури на два лъва върху шията на жената. Надолу наколенникът е украсен с изображения на змии с глави на лъв-грифон. Едната от змиите е нападната от орел с огромни нокти. Двете страни на наколенника са украсени със спирали, която преминава в художествено изработено птиче крило. Окръжен исторически музей — Враца

Сребърна фалера от съкровището, открито при с. Летница, Ловчанско /средата на IV в. пр. н. е./. Представена е т. нар. хиерогамия: мъж, който държи в скута си жена, облечена в дълга, вдигната отпред дреха. Тя го е прегърнала. Дългата ѝ коса се спуска по гърба ѝ. Втора жена стои права зад двойката, в едната си ръка държи вейка, а в другата — голям орнаментиран съд. Също е облечена в дълга дреха. Окръжен исторически музей — Ловеч

Пак поради същата причина и при двата вида погребения непременно се поставял гробен инвентар, който ще е необходим на душата в отвъдния свят. Тези гробни дарове са бедни или богати в зависимост от социалното и от политическото положение на мъртвеца.

Някои погребални обичаи все още не могат да се отнесат със сигурност към всички тракийски племена, макар че, общо взето, са повсеместни. Става дума за тези писмени сведения, според които някои тракийски племена погребвали мъртвите си с радост, защото мъртвите се освобождавали от всички земни неволи, а посрещали новороденото с плач, тъй като тегла го очакват във видимия свят. Освен това става дума за вече споменатите сведения, че някои траки погребвали любимата жена на покойника в неговата гробница и любимия му кон в насипа на могилата. Тъй като всички тези обичаи все още не могат да бъдат доказани по археологически път, и то за цялата страна, те могат засега да се характеризират не толкова като особено изключение, колкото като фолклорен детайл към практикуването на двата основни култа, определящи типичността на тракийските погребални обичаи.

Писмени, археологически и някои етнографски сведения са в състояние да представят обобщено политеистичната тракийска индоевропейска религия с най-древните ѝ черти, които и по времето на класическата епоха ѝ предават облика на религиозна стародавност, трудно възприемлива за гръцките наблюдатели.

Съществува обаче цяла друга поредица от сведения и изразени решения, които са запазени у гръцките автори, били те митографи, историци или географи. Тези сведения показват, че общият проблем за тракийската религия все пак не може да се изчерпи с предложеното вече обобщение за II — I хил. пр. н. е., а изисква по-подробен анализ, който ще покаже сложността на цялата проблематика.

В областта на тракийската религия за класическия и елинистическия период съществуват твърде малко, и то откъслечни сведения. Данните са предимно от римската епоха, след като Тракия вече толкова века се развивала и се намирала в непрекъснат културен обмен с околния свят. Поради това и представите не са нито пълни, нито точни както за отделните епохи, така и за отделните култове, а това е пречка за възстановяване на цялостната религиозна система.⁷²

Херодот, който имал склонност да говори за религиозни неща, съобщава, че траките са почитатели на Арес, Дионис и Артемида, а царете им почитали Хермес повече от всички богове, като се кълнели в него и изкарвали от него произхода си.

Това сведение очевидно не е точно, защото на други две места той говори за гетския Залмоксис и апсинтийския Плейстор, а пак други автори от същата епоха съобщават за Аполон или богинята Котис. Но то е важно, защото се вижда, че Херодот схваща тракийската религия като политеистична. От друга страна обаче, въз основа на сведението му за Залмоксис и особено много въз основа на известното от повече от 1500 оброчни паметника божество Тракийски конник, или Херос, се подхвърля идеята, че у траките е съществувал монотеистичен принцип, който едва по-късно под влияние на гръцката религия е еволюирал към многобожие. Във връзка с тази идея би могло да се обясни и сведението на Херодот за многото божества в смисъл, че Херосът, който се проявявал на различни места с различни функции, бил сближен от него с притежаващите съответните функции гръцки божества и поради това бил наречен различно по гръцки. Все пак известно е едно женско божество у траките, Бендида, а това вече противоречи на монотеистичния принцип. Следователно основният въпрос за първоначалния характер на тракийската религия е много сложен, но като се имат пред вид посоченият факт и обстоятелството, че за един индоевропейски народ е присъщо многобожието, много по-вероятна е именно тази теза.

Както у всички примитивни народи, и в основата на култа у траките лежало почитането на онези сили, които те са откривали в околната природа и с които са свързали живота и съществуването на човека. Тракийската демонология не може да се схване добре, но почитането на пещери, скални места, извори, гори говори за съществуването на вяра от най-древни времена. Тези демонични сили приемали постепенно образа на божества, повече или по-малко оформени, с различни, обикновено немного разграничени функции. По какъв начин е станало това, не може да се каже, но вероятно и тук се е минало през етапите на фетишизма и зооморфизма. Тази примитивна форма също е оставила известни рудиментни елементи в почитането на дървета и животни, които в никакъв случай не са били само отвлечен символ. В такъв именно смисъл трябва да се обяснят дървото и змията, които почти винаги съпътствували в релефите Тракийския конник.

Религия без култ е немислима. И тракиецът е извършвал култови действия било в къщи, било на определени места. За тях има твърде малко сведения, но като се вземат под внимание принципите на примитивния култ изобщо, могат да се открият някои основни елементи. Най-разпространеното действие било молитвата — да се поиска нещо

от божеството. Първоначално, разбира се, молитвите не са имали определена форма, но са имали определена идея. В древната религия съществува принципът „давам, за да дадеш“ — божеството трябва да получи някакъв дял било предварително, било като му се обрече, ако изпълни молбата, като и в двата случая се цели да се спечели неговото благоволение.

Важен елемент в култа били магическите действия, имащи за цел да отстранят злото и да докарат доброто, както и в отделни случаи да докарат зло на отделно лице или лица. Най-разпространеното магическо действие било очишението, когато лицето или колективът са попаднали под властта на враждебни сили и трябвало да се освободят от тях /например при раждане, смърт, убийство и пр./. Най-обикновено и изпълнимо при всички обстоятелства било очишението с вода, която на дадени места, например при изворите, имала подействена същност. Почитането на извори, във или до които живеят водните демони, тачени и от траките /в надписите под гръцкото име „нимфи“/, било свързано с култовото действие човек да се напръска и да пие от водата им. Дали е имало очищение с кръв на жертва, не е предадено, но по принцип може да се допусне.

Имало е и магически действия, свързани със здравето и размножаването на добитъка, с опазването на посевите и добрия берекет и при други случаи. Едно сведение на Аристотел подсеца за магически действия с вода /може би къпане на добитъка/ във връзка със скотовъдството.⁷³ Пшеничната слама, с която хипербореите увивали своите дарове, когато ги пращали на юг през Тракия до о. Делос, била свързана с някаква магия по нивите.⁷⁴ По този повод Херодот изрично споменава подобен обичай, изпълняван от тракийските и пелопонеските жени, които никога не поднасяли на царица Артемида, т.е. Бендида, даровете си без пшенична слама.⁷⁵

Магически характер имал и обичаят мъжете да донасят оръжието си до кладата на мъртвия и да го поканват на бой, с което те се помирявали с неговия дух с оглед да се оженят евентуално за жените му.⁷⁶

Магията играела особено голяма роля в медицината — баяния и заклинания, придружени с някакви действия. Лекарите на Залмоксис, предава Платон, знаели лек против главоболие, но за да бъде той ефикасен, преди това се правели някакви баяния /„припявания“/, действащи на душата.⁷⁷ В тракийската медицина играели роля и магиите. Това личи и от преданието за Траке. Тя била някаква млада жена, известна между магносите, веща в баянията /„припяванията“/ и лекар-

ствата. Тя могла както да премахва страданията чрез лекарства, така и да ги причинява. По името на тази Траке, изглежда, била наречена страната, съобщава Ариан.⁷⁸ Във всички тези случаи се говори за фармакон, което означава „дрога“, както полезна, така и вредна, и оттам /медицинско/ лекарство, отрова, чародейно лекарство, чародейство, както се вижда много ясно от текста на Платон.

В гръцката литература Тракия се славела открай време и като люлка на рядко надарени и вещи лечители, които прилагали изкусно освен многобройните целебни билки на своята родна земя и оригинални методи, например метода на целебното внушаване, с други думи, лечебното въздействие. Още в Омировия епос е отбелязано умение на траките да лекуват рани. Така сам Хефест разказва, че когато паднал на о. Лемнос и се наранил, за него се грижили и го лекували живеещите там траки от племето на синтите.⁷⁹

Други култови действия били жертвоприношенията. Дали се правели жертвоприношения с плодове, липсват сведения, но вероятно е имало такива „безкръвни“ жертви, при които са се поднасяли и плодове в дар. В същност и самото поднасяне на плодове е вид жертва. Нещо обикновено били кръвните жертви, които в повечето случаи после били изяждани.

В някои случаи била запазена страшната форма на принасяне в жертва на хора. Такива жертвоприношения са засвидетелствувани изобщо у примитивните народи, а между индоевропейците — у гърци, римляни, перси, скити, келти и др., както и у някои балкански народи — илири, скордиски. В 479 г. пр. н. е. атиняните обсадили крепостта Сестос в Тракийския Херсонес, която била в ръцете на персите. Персийският военачалник Ойобаз избягал със своите хора в Тракия, но съседните траки-апсинтийци го заловили и „го принесли в жертва на домашния си бог Плейстор по своя начин“.⁸⁰ Според Диодор през II в. пр. н. е. по време на сватбата си царят на кените в Пропонтидската област, Диегилис, принесъл в жертва двама младежи-гърци, проснал ги надлъж и с един удар разсякъл и двамата, докато присъстващите възпявали с пеан похвалността му.⁸¹

Смътни сведения за такива обреди се намират в романа на Ксенофонт Ефески /II в. от н. е./ „Хаброком и Антия“, където главната героиня трябвало да бъде принесена в жертва на Арес.⁸² Но в случая нямаме сигурна опора, дали обредът трябва да се отнесе именно към траките от Пропонтидската област, още повече, че известни моменти в разказа по своята атмосфера напомнят „обезсмъртяването“ в култа на Залмоксис. В този

култ именно има особен вид жертвоприношение, при което гетите всеки четири години изпращали пратеник до бога, подхвърляйки го във въздуха, за да падне върху три копия, и докато още бил жив, те поръчвали да предаде това, от което се нуждаели.⁸³

Може би трябва да се припомни и убиването на любимата жена на гроба на починалия, за което разказва Херодот.⁸⁴ но то не се потвърждава от археологическите находки. Интересна находка представляват някои могили близо до Истрия, в които в изкоп около или до една централна клада били нахвърляни в необичайни положения или просто безразборно скелети на хора, коне, магарета и керамика без всякакви следи от облекло или сбурия. Предполага се,⁸⁵ че става дума за изкупителни жертви, които трябвало да се отдадат на трако-скитското население от хинтерланда на колонията.

Естествено култови обреди могли да бъдат извършвани навсякъде, но те били свързани преди всичко с определени свещени места. Тези места се отличават с природни особености — пещери с някакви образувания/сталактити, сталагмити, подземни води и пр./ или места и скали с особени форми, в които човекът виждал или проява, или образ на божествената сила, но също така и места, които наглед не съдържат нищо, което да прави впечатление и което е могло да бъде свързано по неразбираем за нас начин с религиозен момент. Наред с това започвала да се проявява и човешката ръка, но за най-старата епоха данните са много оскъдни. Скалните ниши при Ардино и другаде нямат култово предназначение, както се смяташе, а погребално. Изглежда, че става дума за култ и в Кукова могила при Дуванли, Пловдивско. Там са открити кошеровидни ями, в които са намерени пепел и въгленчета, счупени глинени съдове, отделни животински и човешки кости. Намерените предмети водят към медно-каменната и бронзовата епоха, а това разкрива дълбока традиция. Култово предназначение безспорно притежават глинени кръгове на пода на помещенията в севтополското жилище, украсени със змии. Това са вероятно огнища-олтари, свързани с култа към предците. Естествените пещери и скали не се изоставят и след като в свещените места почват да се изграждат и постройки. Общо взето, в такива светилища и култови места религиозната традиция била продължена по-късно от християнството.

За класическия период /V — IV в./ главно от литературни извори са известни доста божества. Но от тези споменавания с малки изключения,

както е при култа на Залмоксис и Плейстор или на Котис и Бендида, не може да се извлече нищо определено за същността им. Споменаването им под гръцки имена говори за близост със съответните гръцки божества, но това е само общо заключение без особена стойност, тъй като и в самия гръцки свят на различни места божествата са имали подчертани повече или по-малко едни или други качества. Нещата могат да се изяснят до известна степен ретроспективно чрез материалите от римската епоха, доколкото може да се отдели късното от ранното. Имайки пред вид обаче консервативността на религията изобщо, трябва да се приеме, че същността на божеството, общо взето, се е запазила и че тази същност е позволила развитието до степен, която е известна през римско време. Сведенията ни представят отделните божества, едни почитани повече, други по-малко, но не позволяват да се определи характерът на тракийския пантеон, а именно дали има генетична връзка и йерархия между божествата, както е например с гръцката религия. Не може да се каже и дали гръцката религия, която е оказала съществено влияние върху тракийската, е повлияла този пантеон да се организира по неин или подобен начин, тъй както е въздействувала върху римската. Затова божествата, които споменава Херодот, трябва да се разгледат с предположението, че те са имали може би най-голяма тежест през класическата епоха, затова той съобщава именно тях.

За гърците Арес и Дионис са свързани тясно с Тракия. Според Илиадата Арес живее в Тракия. Може би в този смисъл говори и името на месец арейос в тракийската Витиния. Какви са били точно функциите на тракийския бог, не се знае, но за да бъде сближен с гръцкия Арес, той е имал подобна на неговата природа.

Второто божество, което споменава Херодот, е Дионис. Въпросът за произхода и същността на това божество е един от най-сложните в областта на религията и културата. Гръцката „биография“ на Дионис е много богата, защото в нея са влезли най-различни елементи с религиозен и фолклорен характер, запазени са стари черти и осмислени по новому, локалните различия са много и всичко това е оплодено и преработено от богатата художествена литература около Дионис.⁸⁶

Според общогръцката традиция Дионис е син на Зевс и Семела, дъщеря на тиванския цар Кадъм. Ако действително името Семела е тракийско и това на Дионис вероятно тракийско, а не от друг негръцки език, то заключението ще бъде, че у траките този култ е древен. Упоритостта, с която гръцката традиция свързвала Дионис с Тракия, и сведенията на древните, които говорят за особено

почитане на този бог у траките, доказват съществуването му в тракийските земи. Обаче друг е въпросът, дали той е само тракийски, преселил се и у гърците. От митическите връзки на Дионис с Мала Азия може да се заключи, че става дума за анатолийско божество, което са почитали и фригите. Обаче фригите или по-скоро част от това население, което наричаме фриги, са преселници от Македония, т.е. от същия балкански ареал на Дионис. Фригийският Дионис е Сабазий, чието име означава „свободен“⁸⁷/swobhod/h/io-s/, каквото значи и римското му име Либер, напълно подходящо за един „лудуващ“ Дионис. За да се примирят двете схващания, някои учени компромисно приемат, че Дионис има едновременно и тракийски, и анатолийски произход и че той се е настанил у гърците от тези две области. Засвидетелствването му през минойската епоха не противоречи на едно такова схващане, но това доказва само, че култът е извънредно стар. Анализът на природата на Дионис и нейните прояви показват, че в действителност става дума за една много примитивна същност и различни нейни страни и прояви се откриват у първобитните народи. Гръцкият ареал не само е бил подходящ да възприема сходно такива чужди религиозни представи, но и сам ги е притежавал от най-дълбока древност, която надхвърляла минойската епоха. Напълно възможно е обаче нови влияния и влияние от страна на траките да са възродили или засилили този култ или някои негови страни, както и обратното — през класическата епоха вече напълно оформеният гръцки Дионис да е повлиял чрез колонията по тракийските брегове за засилването на оргиастичния момент у самите траки — нещо напълно нормално в областта на религиозния обмен.

Празненствата с буен характер у траките правели впечатление на техните южни съседи. Това се изтъква от древните автори за култа на Котис, на Бендида, за орфическите празненства, без, разбира се, да се абсолютизира, тъй като такъв основен момент съществувал без съмнение и в култа на тракийския Дионис; макар че изворите говорят съвсем малко за него, а местните археологически епиграфски паметници /извън гръцките колонии/, които са изключително от римската епоха /надписът от Севтопол от края на IV в. пр. н. е. осведомява за олтар на Дионис на агората и за негов жрец с тракийско име/, не разкриват представи за вакхическа лудост. Обаче през римската епоха тази страна на култа е вече съвсем избледняла навсякъде и Тракия не прави изключение; ако стари оргиастични традиции са се пазели, това е било в по-изостаналите тракийски области. Това „културно-виране“ на Дионис например у гърците е станало

постепенно и през класическата епоха такива прояви на Дионисовите тиаси с мистични обреди и свещени викове и танци, които са били повече смешни подскачания, извършвани още от някои хора, не са били гледани като нещо много сериозно. Затова и Демостен в средата на IV в. пр. н. е. си позволява да подиграва нашироко в атинския съд своя противник Есхин, който заедно с майка си участвувал в тиас с подобен характер. Оттук и поговорката „мнозина носят тирсове, малцина са вдъхновени от Бакх“.

За древно светилище на Дионис съобщава Херодот.⁸⁸ То се намирало у сатрите на „най-високата планина“ и жреците били беси, „едно племе от сатрите“. Там имало и жрица, която давала отговори като в Делфи. В тази връзка е интересно да се отбележи, че жената на Спартак, която е тракийка, била „с пророческа дарба и силно предана на Дионисовите оргии“⁸⁹. Вероятно към този религиозен център се отнасят думите на неоплатоника Макробий /около 400 г. от н. е./: „Научавам, че в Тракия Слънцето и Либер /т.е. Дионис/ се смятат за един и същ бог. Него траките наричат Себадий /Сабазий/, както пише Александър Полистор /I в. пр. н. е./, и на този бог на хълма Зилмисос е посветен храм във форма на ротонда, чийто покрив в средата е открит.“⁹⁰

С това светилище са свързани анекдоти и исторически събития. Там била „предсказана“ историческата съдба на Александър Македонски и на Октавиан Август като господари на света. Според Светоний това допитване до оракула станало „някъде из отдалечените краища на Тракия и в свещената гора на Дионис“⁹¹. През 28 г. пр. н. е., след като покорил бесите, Марк Лициний Крас отнел светилището от бесите и го дал на одрисите. Може би това е бил поводът бесът Вологес, жрец и пророк на Дионис, да повдигне голямото въстание на бесите, като довел съплеменниците си до френетично изстъпление.⁹²

Засега е спорен въпросът, къде се е намирало прорицалището на Дионис, за което говори Херодот. Облягайки се на сведението в античния коментар на Еврипидовата „Хекуба“, едни учени приемат, че то се е намирало в Пангей, а друго светилище имало в Хемус и с него били свързани сведенията за Александър, Октавиан и Вологес. Друго мнение е, че оракулът на сатрите бил различен от този в Пангей и че се намирал в планината Орбел /вероятно Беласица/ или в Родопите. Най-вероятно е, че всички споменати вече сведения се отна-

сят до едно и също светилище, което се намирало в Западните Родопи, където са живеели сатрите. То е било на „най-високата планина“, някъде из отдалечените краища на Тракия, което съвсем не подхожда за Пангей. Не само допустимо, но и съвсем естествено е, че в Пангей и Хемус са могли да съществуват също така почитани Дионисови светилища.

Дионис е в тясна връзка със Сабазий, което според думите на Павзаний дори било тракийското име на Дионис. Обстоятелството обаче, че Сабазий няма много паметници в Тракия, а откритите досега са изключително посветителни надписи без изображения и следователно не могат да помогнат да се видят характерните му черти, за да се

Дионисови сцени върху антична ваза /IV в. пр. н. е./ Окръжен исторически музей — Бургас

сравнят с тези на Дионис, не позволява да се свърже сигурно, че Сабазий е тракийският Дионис. Предположението обаче е напълно вероятно. Сабазий е велик бог у фригите, които са преселници от Македонската област.

У Херодот се среща трето божество — Артемида, с чието име той означава Бендида, и това изрично се казва и от други по-късни автори: „Траките наричат Артемида Бендида“ /Хезихий и др./ Близостта на двете божества е очевидна и за да се разбере природата на Бендида, трябва да се имат пред вид функциите на гръцката богиня. Но поради многостранните черти на Артемида с право се казва, че в същност има много „Артемиди“, чийто произход е различен: остатък от минойската епоха с привнесени впоследствие черти от дошлите по-късно гръцки племена. По времето на Херодот обаче тя е богиня на животинския свят, каквато е и прадревната „Господарка на животните“, „Великата майка“, „Великата богиня“, божество на горите и плодородието, на водите и изворите, а също и на раждането. Има опит името ѝ да се изтъкува не от гръцки, а от предгръцки субстрат, именно от предполагаемо *artos* /мечка/, от едно първоначално *arktos*, като последната форма е запазена в гръцки; припомня се, че посветените на тази богиня момичета се наричали у гръците „мечки“.⁹³ Тя е чествувана с танци — в някои области с разпуснат характер — и с нощни празници. По-късно тя станала богиня на луната /както брат ѝ Аполон — на слънцето/ и това я свързва с Хеката. Самата Хеката, с малоазийски /карийски/ произход, първоначално е едно могъщо всеобхващащо божество, у което постепенно се налагала хтоничната страна — богиня на мъртвите, с която общували магьосниците и вещиците. И понеже била зла богиня и трябвало да се умиловати, а, от друга страна, магьосничеството било предимно в ръцете на жените, те я правят своя покровителка, и то не само да ги пази, но и да бди над тях при раждането, което я свързва с Артемида.

Поради тази многостранност Артемида била сбличавана или идентифицирана по традиция с чужди божества. Както в Мала Азия „ефеската“ Артемида е чисто ориенталско божество, а у скитите страшната „таврическа“ Артемида, която иска човешки жертви, е местна богиня, така и у траките тя е в същност Бендида. Тази многостранност и многообразност отбелязали още древните и у Хезихий, който черпи традиция от цялата гръцка литература, се чете, че тракийската Бендида е Артемида, Кибела, Великата богиня /друг образ на Кибела/, Селена /Луната/, Хеката, Персефона. Всичко това поставя Артемида и Бендида в един много широк балкано-анатолийски религиозно-

културен ареал.

Името на Бендида се явява рано засвидетелствувано още през VI в.пр.н.е. у Хипонакс, който споменава Зевсовите дъщери Кибела и тракийската Бендида. Пролетният месец Артемизиос у витинските траки носи името Бендидиос /у тях има и месец Арейос/.⁹⁴ Това обстоятелство и фактът, че в тази област Бендида /с две копия в едната ръка и с нож в другата/ се изобразява по монетите, говорят за стар тракийски култ. Това, че у Херодот е наречена на едно място „царица Артемида“ /*basileia*/⁹⁵, някои смятат, че може би *basileia* е гръцки превод на тракийското ѝ име, но това не е подкрепено с нищо. Все пак прави впечатление, че и в римската епоха тя носи този епитет в латинските посветителни надписи. Етимологията на името от индоевропейския корен *bhendh* — „свързвам“, е само едно предположение.⁹⁶

Бендида била преди всичко богиня на животинския свят, на лова, вегетацията и плодородието. Според сведението на Херодот тракийските и пеонските жени, когато принасяли жертва на „царица Артемида“, увивали винаги даровете с пшенична слама. Това личи също и от оброчните плочки.

Въз основа на Херодотовия текст за почитаните у траките богове е изказано предположение, че Бендида била женско съответствие на бога на войната, нещо, което в същност я поставя във връзка с Тракийския конник. Тази връзка се вижда и в споменатите релефи. Но особено важен е един примитивен оброчен релеф от с. Върбовка, Павликенско, от II — III в. от н.е., на който е изобразена права богиня в дълъг хитон, с шлем и горгона на гърдите, в дясната ръка с късо копие, в лявата с малък щит — една войнствена богиня с атрибутите на Атина, която е в същност Артемида-Бендида, както показва и посвещението „на Артемида“.⁹⁷

През втората половина на V в.пр.н.е. култът на Бендида бил официално признат в Атина. Причината била не толкова значителният брой траки там, защото повечето били роби, а останалите — метеки с ниско обществено положение, колкото политическите отношения с Одриското царство. Това става през 430/429 г.пр.н.е., точно след сключването на съюза със Ситалк в 431 г.пр.н.е.⁹⁸ Този факт говори за нещо друго — за особено голямото значение на тази богиня у траките, за да

Детайл от сцената върху сребърната каничка, открита при с. Борово, Русенски окръг. Изобразен е Дионис, който държи в ръката си ритон, завършващ в долната си част със сфинкс и Семела /средата на IV в.пр.н.е./ Окръжен исторически музей — Русе

може да бъде именно тя почетена с официален култ в съюзната Атина. Празнуването ставало в Пирея, където след тържествената процесия се извършвало жертвоприношение. Според живописното описание на Платон вечерта имало празненство с надбягване на тракийски конници, които си подавали факлите един на друг. Имало и храм на хълма Мунихий с култова статуя на богинята. С този храм „бендидейон“ било свързано и едно светилище на нимфите, което показва, че и в самата Тракия съществувала връзка между Бендида и божествата на изворите и здравето. На същото място имало и сграда на култовото сдружение, където вероятно били устройвани и общи угощения. Храм на богинята бил построен по-късно и в самата Атина. Масовото присъствие на траки в Египет обяснява съществуването на храм и в делтата на Нил. В самата Тракия, съобщава Ливий, имало светилище и храм при гр. Кипсела до Долна Марица, „мендидеум“ /с промяна на б в м/.⁹⁹ Светилищата на Артемида, или Диана, каквито са тези при Михайловград или при Филипи, са в същност светилища на Бендида, почитана под чуждо име. Особено подчертан е култът ѝ по Средна и Долна Струма. Името на богинята се употребява и като лично женско име. То дава и производни, например с гръцки втори елемент Бендидорос, Бендидора, Бендифанес, с тракийски — Бендизета. Име на тракийско село е Бендипара. Много траки с имена, произведени от Артемида /Артемидорос, Артемидора и пр./, дължат имената си именно на почитането на Бендида.

Херодот говори за особената почит на Хермес у тракийските царе. Те се кълнели само в негово име и изкарвали от него произхода си. Предполага се, че това сведение се отнася само за Пангейската област, понеже Херодот бил посетил само тази част от Тракия, което се потвърждавало и от тракийски монети с образа на Хермес от тази област — на дероните, ореските и на едонския цар Гета /ок. 500 г.пр.н.е./. Това обяснение е възможно, но съвсем не е сигурно, защото е известно, че историкът е пътувал по цялото тракийско крайбрежие, и то когато е било създадено вече силното Одриско царство на Терес.

Наред с изброените от Херодот богове траките са почитали и други — Аполон, а по-късно и Асклепий. Какви са били тракийските им имена, не се знае.

Божество, подобно на Аполон, с много по-стар култ, са имали и траките. Доказателство за това, че Аполон е известен в балканските земи още в праисторическата епоха, представлява един глинен модел от Банат от края на II хил. В една триколка, теглена от птици, стои човешка фигура —

изразена е идеята за пътуване по суша, вода или въздух, напомняща за Хиперборейския Аполон, който на возена от лебеди кола отива есен на север, за да се върне напролет.¹⁰⁰

Гръцкият Аполон не е войнствен бог, въпреки че борави с лък. Възможно е обаче „тракийският“ Аполон да е имал и такива черти — гръцката религия не задължава да се прилагат нейните идеи към тракийската. Едно такова предположение става възможно от следното. В областта около устието на Марица се почитал Аполон Зеринтиос, който имал и храм. Според едни автори Зеринтия се наричали Артемида, Хеката и Афродита в Тракия, а според други в Самотраки, който остров принадлежи пак на тракийската област. Имало и град Зеринтос, и пещера със същото име — Зеринтийска. Празнували се мистерии с оргиастичен характер и в пещерата се принасяли в жертва кучета. Във връзка с този епитет един античен автор споменава: „В Тракия има не само свещеностивия на Арес, но и на Афродита.“¹⁰¹ Свързването на Арес с Афродита говори за войнствени функции на тази богиня. Следователно почитането на едно мъжко и на едно женско божество с епитет „Зеринтийски“ и отъждествяването им със споменатите гръцки божества говори за „тракийски“ Аполон и Артемида, които имали и хтонични, и войнствени черти. За да се настани Аполон така широко в Тракия, той заварил там свое тракийско съответствие, което било интерпретирано именно под името на гръцкия бог.

Асклепий, първоначално божество със съвсем нисък ранг, един от многото местни демони на здравето, станал през V в.пр.н.е. най-главното гръцко божество на здравето и лекуването и изместило в култовите места всички други подобни демони и преди всичко „баща си“ Аполон. С неговия култ били свързани не само термални извори, но и някои без практическо лечебно значение, а само религиозно. Спътници на Асклепий били Хигия /„Здравето“/, която, изглежда, имала първоначално самостоятелен култ, и Телесфор.

Култът на гръцкия Асклепий, както и на Аполон се настанил върху местен здравоносен култ. Що се отнася до Телесфор, той също така бил тракийски демон на здравето. Изобразявал се като момченце, облечено в ямурлук с качулка. Името му е гръцко — „който донася края, свършенство“, — но има предположение, че е превод от тракийски. В оброчните паметници от тракийските земи Асклепий и Хигия се представят или по стереотипния гръцки начин — той, възрастен брадат мъж с тояга, около която се увива змия, понякога с яйце; тя със змия или свещена паница, — или под сложния образ на Тракийския конник. Особено

бил почитан асклепионът на Пауталия /Кюстендил/. В най-голямото гръцко светилище на този бог в Епидавър в Пелопонес е намерено посвещение на „пауталийските Асклепий, Хигия и Телесфор“.

Наред с това трябва да се споменат и нимфите, които застъпвали също местен култ на изворни божества. По римските паметници ги виждаме три било облечени, било голи, понякога танцуващи като харитите /грациите/, като изворът се символизира с изтичаща се урна. Те имат също здравеносни функции и се свързват с Асклепий, Аполон, Зевс и Хера, Тракийския конник, а представянето на еросчета /?/ с факли ги поставя във връзка с Артемида и Афродита. В Атина с Бендидейона било свързано и едно тяхно светилище. Особено прочут през римската епоха бил нимфеумът при Бургаските бани в началото на III в. от н.е. В тяхна чест по времето на император Септимий Север там били уреждани състезания.

За Зевс и Хера през предримската епоха няма преки сведения, но без съмнение едно божество на дневното небе, каквото е Зевс, е било почитано и у траките. Митът на Зевс и Семела говори за старинността на култа и за функцията на небесния бог, бога на мълнията, който оплодявал земята. Точно с този мит, в който Зевс се явява на Семела целият обкръжен от небесния огън, трябва да се свърже иконографски образът на Зевс Гръмовержец с мълнията в ръка. Този образ бил използван и в релефите, и в някои от монетите на градовете в Тракия, и за тракийския Сбелсурд, което се уточнява и от посвещенията „На Зевс-Сбелсурд“. Това говори за присъствието у траките на божество, подобно на Зевс. Документацията за Сбелсурд е бедна — изображенията са няколко и те са същите, както и на Зевс, немногото надписи не съдържат данни за функциите му, а етимологията на името му от индоевропейския корен q'weg /„светя“/¹⁰² не може да се смята за сигурна. Поради това не би могло да се каже доколко тракийското и гръцкото божество са се покривали, най-вече пък изобщо дали е имало близост в социалната сфера, където гръцкият Зевс е носител на висшия държавен принцип.

Върху оброчните плочки се среща и иконографският тип на Зевс Гръмовержец с орел в ръка заедно с Хера на колесница, карана от два коня, под която се вие змия. Ако се съди по змията, може би трябва да се види и някаква хтонична същност или по-скоро връзка между небето и земята, както у гърците Зевс се е свързал с „хтоничната Земя“, за да даде плодородие. Може би тази хтонична същност траките са виждали в някаква богиня, която са отъждествявали понякога с Демет-

ра. Местни монети я представят с факел, което обяснява и функциите ѝ на богиня-лечителка в редица релефи.

И „тракийската“ Хера е била някакво небесно божество. У кебрените по Долна Марица и у сикабоите в Херсонес вождове били жреците на Хера.¹⁰³ Жрец и вожд веднъж бил Косингас. Траките не му се подчинявали. Тогава Косингас събрал множество големи дървени стълби и ги съединил една с друга. Той се готвел да се качи на небето, за да заяви на Хера, че траките не му се подчинявали. За стар култ, който също не е свързан със Зевс, говори почитането на богинята в областта при устието на Марица, на Рескинтийската планина, откъдето и името Рескинтийската Хера. В същата област били почитани и споменатите Зеринтийски божества. Важно сведение е, че там имало храм „на Хера и на Зеринтийския Аполон“¹⁰⁴.

Присъствието на релефи на Тракийския конник, Хеката, Дионис, Хермес на овен и нимфите в светилищата на Зевс и Хера и на релефи на Зевс и Хера в други светилища, съществуването на релефи, които представят Зевс и Хера в група с други божества, с Тракийския конник или с трите нимфи, самото им представяне на коне в един релеф — всичко това говори за близост между тези божества. По-специално изобразяването им с трите нимфи, както и епитетът „спасител“ /sotēr/ издават функция и на божества-лечители. Свързването на „Зевс“ и „Хера“ у траките в съпругеска двойка едва ли е станало само под влиянието на гръцката религия, а е, изглежда, самотитна представа, както личи от съществуването на голямото и добре благоустроено тяхно светилище при с. Копиловец, Кюстендилско. Освен това не бива да се забравя и свързването на Зевс с тракийската Семела. Самостоятелното почитане на една тракийска богиня с функция на Хера ни най-малко не говори против такава постановка, защото и у гърците тя има отделни, и то големи светилища, какъвто е прочутият херайон на Самос.

Траките почитали и други божества, но те са оставили малко следи, може би защото се слели с известните вече вероятно под влияние на гръцкия пантеон. Особено бил развит, изглежда, слънчевият култ. Това личи от един стих на Софокъл, в който слънцето е наречено най-почитаното божество у траките,¹⁰⁵ от вероятното изображение на слънчевия диск върху тракийските монети на дероните,¹⁰⁶ от това, че когато съдели, витинците сядали срещу слънцето, за да им гледа съдбата,¹⁰⁷ от присъствието му в мита за Орфей. Може би под влияние на гръцката религия, където Хелиос няма собствен образ, а Аполон става бог на това светило, и у траките то не е получило по-голяма култова са-

мостоятелност.

Едно хтонично божество у траките е Великият бог Дарзалас, или Дерзис, представян като възрастен брадат мъж, прав, полегнал или на кон, с рога на изобилието и жертвена паница, т.е. едно божество на подземния свят и плодородието, асимилирано с Плутон-Хадес-Серапис и Тракийския конник. Той имал и съответстващо хтонично женско божество, какъвто е случаят с представянето на една богиня с висок калатос, в лявата ръка с рог на изобилието, а в дясната с жертвена паница върху един олтар от с. Черна гора, Чирпанско. Може би тя е същата, която се явява върху монетите на тракийските градове, описвана обикновено като Конкордия /„Съгласието“/ или Абонданция /„Изобилието“/. Някои смятат, че това е Бендиди, но за това няма доказателства.

Един от най-трудните въпроси е този с Тракийския конник, известен единствено от оброчните паметници, които са много малко от късната елинистическа епоха и почти изключително от римската. В тях той е назван Херос, Господ /господар/ Херос, Бог Херос, Господ бог, Бог, обикновено с още някакъв тракийски, гръцки или римски епитет.¹⁰⁸ Неговата същност не би могла да се долови, ако не се има пред вид казаното досега. Основният иконографски тип е взет от гръцкото изкуство при изобразяване на почитания канон, като били прибавяни допълнителни елементи за обясняване на вложената в изображението идея.

Тракийският конник бил най-разпространеното божество и е представен досега с над 1500 паметника, намерени на около 350 места, някои от които са големи светилища. Няма да е място и в най-затътените области, където да не е бил почитан. Светилищата се намирили обикновено на височинки и хълмове, близо до студени извори /например Глава Панега, с. Златна Панега, Луковитско, Огняново, Пловдивско, и др./, както и в пещери /например в Мадара, в Родопите, при с. Лиляче, Врачанско, където светилището е било изнесено по-късно пред пещерите/ или на скали с ниши /например при Филипи/; други нямат видима особеност.

Конникът е представен почти винаги надясно /извънредно рядко наляво/ в ход, в скок или спокойно застанал. Той имал разнообразни епитети. По своята форма те са съществителни или прилагателни. Съществителните са отделни негови имена — Манимазос, Дабатопейос, Пирмерулас и др. Прилагателните, произведени от съществителни, говорят за специфични функции. Локалните епитети са според мястото, където е почитан, но са свързани с неговата местна сила или особеност. Някои от тези прозвища се носят и от

други божества.

Конникът се разкрива в своята същност като божество на природата, вегетацията и животинския свят. Оттук той е бог на лова, което се вижда от цяла група негови релефи с ловен сюжет. Епитетът му Пирмерулас /Pymerulas/ го свързва по всяка вероятност с посевите /ако на тракийски ругос е „жито“, както на гръцки/. За идеята като покровител на стадата говорят оброчните плочки с молба за опазване на добитъка и тази му функция се подчертава особено ясно от посвещението на пазачите на полско имение, направено му под образа на „Дионис“, но посветено на Асдулес, в Мелник. Връзката му с конете се долавя в епитета Утаспиос или Ветеспиос /Utaspios, Vetespios, сроден с думата asp, esp „кон“/, както и в посвещения, направени от лица, свързани с отглеждането на коне.

Като божество на вегетацията конникът е с хтоничен характер. Тази му функция личи от змията, рога на изобилието или факел, с които е изобразяван. За това говори и обстоятелството, че се поставя не само върху надгробните паметници и се свързва с други погребални сцени, но и самият мъртвец е представян често под неговия образ. Само така може да се разбере защо конникът се свързва с Плутон-Хадес-Серапис, какъвто е случаят с монетите на Одесос, Дионисопол и Томи от елинистическата епоха, и с някои релефи от римската епоха в хинтерланда на Одесос. Там е представен като възрастен брадат мъж, прав, възлегнал се или като Тракийския конник, с рога на изобилието и други атрибути и е наречен „Великият бог Дарзалас“ /Дерзалас, Дерзелас, също Дерзис/ — един Плутон-Хадес-Серапис, асимилиран с Дарзалас. В други плочки от римско време той е наречен направо Плутон.

Едно божество на природата е и здравеносно. Тогава конникът получава епитета „спасител“, който се дава на божества с такъв характер. Посвещават му се релефи „за добро здраве“. Затова той се свързва и с Аполон, Асклепий и нимфите. В светилището при с. Труд, Пловдивско, се почита Аполон с местен епитет /Згуламенос/ под два образа: прав, гол Аполон с лира и Тракийски конник в различни варианти, но в нито един паметник не се среща под прозвището Херос.¹⁰⁹ За да се подчертае, че конникът е Аполон, понякога се слага лира в краката му или до него. В светилището при с. Лозен, Хасковско, Аполон не би бил открит под образа на Тракийския конник, ако не са надписите „На Аполон“, придружени от локалния му епитет. Така е и на други места. Общата функция на Херос като покровител се изразява и чрез епитетите му „/бог/ на вратите“ на къщата

и на града /Propylaios/ и „/бог/ на къщата“ /Katoikadios/. В един надпис от Малко Търново, посветен на Аполон като спасител на тукашните минни работници, откриваме пак тракийския Херос.¹¹⁰ Това са основните черти на Тракийския конник и неговите връзки с други божества. Оттук се поставя и въпросът, дали се отнася до едно божество или до повече или по-малко конвенционален иконографски образ на много божества.

В тази епоха, когато боговете се лишавали до голяма степен от своето собствено съдържание и поради близките си функции се сближавали дори дотам, че да се асимилират напълно, такава обща идея за божествената същност и нейните прояви е съвсем обяснима. Но при консервативността на религията традицията още ревностно пазела представата за отделните богове и техните имена. Така се стигнало до сложната идея, че всеки един от тях е „Едно“ и същевременно „Множество“. Това е пътят към монотеизма, но не е още монотеизъм. Всяко важно божество гръците могли да наричат „върховно“ /hypsistos/. Преди всичко това е Зевс. Но през императорската епоха се явява един „Върховен бог“ /Theós hypsistos/, който не е Зевс, нито който и да е друг бог. Той няма име в истинския смисъл на думата, той е „Богът“, който е взел функциите на старите върховни божества, пък и не само техните. Тенденцията е толкова силна, традиция и ново така са се преплели, че се създава култът на „всички богове“ с жреци, празници и храмове, които често се наричат пантеон.

И така „Тракийският конник“ — „Херосът“ — „Богът“ — „Господът“ /„Господарят“/ е първоначално едно божество на природата, вегетацията и животинския свят и поради тази си същност е получил или по начало притежавал хтонични и здравеносни функции. Той е имал образ на конник-ловец и е бил наричан на различни места с различни имена и епитети. Той не е бил единственото божество у траките. Те са имали също свой Аполон, Асклепий, Арес, чиито имена за жалост не знаем и които може би /и това е най-вероятното поне в отделни случаи, и то у отделни племена/ понякога били наричани различно, както например Плейстор е вероятно Арес. В религията като тракийската, в чиято основа лежи обожествяването на природата и нейните сили, божествата не са били строго индивидуализирани и с разграничени функции. В епохата на елинистическия синкретизъм, който по същество е деиндивидуализиране на отделните божества, те са били сближавани с гръцките и представяни като тях, а понеже, от друга страна, са били близки до тракийското божество-конник, били изобразявани и като него. По-късно същото станало и с римските божества.

Мраморна оброчна плочка, представяща Асклепий, открита в светилището при Глава Панега. Посвещението е направено от страна на Елий Бейтукент, управител на фила /II в./ Национален археологически музей — София

За материализираната изява на представата за божеството-конник бил намерен образ в гръцкото изкуство — погребалният релеф на мъртвеца като конник. Връзката не е била формална, а органична поради функцията на Тракийския конник като божество на отвъдния свят, на света на мъртвите. Така трябва да се обясни и защо е наречен с гръцката дума „Херос“. Това име е изместило неговите първоначални имена и имената на другите тра-

кийски божества, идентифицирани или близки до него. Старите имена са запазени в редки случаи, например Дарзалас, Асдулес и др., а името Херос е получавало конкретен пълнеж с прибавяне на епитети.

При политическата и религиозната разпокъсаност на траките и божествата са имали локална и специфична сила. „Херосът на Салда“, „Херосът на Зимидра“ и всички други местни „Хероси“ проявяват най-добре своята сила в собственото си святилище независимо от общата си същност или общи страни на същността. Това е нещо нормално във всички религии. У гърците например Аполон и Асклепий били почитани навсякъде с храмове, но Аполоновите святилища в Делфи и Кларос /Мала Азия/ и асклепионът в Епидавър били най-тачени между всички. Така и в Тракия едни святилища се издигнали и получили през римската епоха особена известност. Тракийските святилища пазели дълбоката традиция на почитаното там от най-далечна древност божество с неговите функции, които се оформили в течение на времето и които се изразявали по начин, съответстващ на собствените представи на почитателите. През римската епоха, когато религиозният синкрети-

зм е във висшата си форма, в едно святилище, като това при Глава Панега например, едни виждали „Божеството на Салда“, други Асклепий, трети Аполон, четвърти Силван, като зад всяко от тези имена стои и обща същност, и повече или по-малко подчертана конкретна страна на тази същност.

Основен въпрос в религията е какво става след смъртта. Помпониус Мела /I в. от н.е./ съобщава: „Траките носят различни имена и имат различни обичаи. Някои от тях са диви и посрещат твърде охотно смъртта, особено гетите. Това се дължи на различните вярвания: едни вярват, че душите на умрелите ще се възвърнат, други — че душите не загиват, ако и да не се възвръщат, но преминават в по-щастлив живот, а пак трети — че душите умират и че така е по-добре, отколкото да живеят по нататък. Поради това у някои се оплакват ражданията и се окайват новородените; обратното — погребенията носят празничен характер и като свещенодействия се славят с песни и игри.“¹¹¹ Стойността на това кратко сведение на Мела, който не пише по лични наблюдения, но черпи от други, макар и по-добри извори, може да се прецени само като се постави в по-широка културно-историческа обстановка.

Възвръщането на душите не трябва да се схваща като циклическо прераждане в орфически и питагорейски смисъл, защото в догмата на тези свързани помежду си учения се отразяват чисто тракийски представи. Не би могло да се приеме, че сведението за „умирането на душите“ е вярно, и едва ли оплакването на новородените и радостта от смъртта трябва да се свържат с такава представа. Друг, по-късен автор, Солин, който предава почти същото, пропуска именно третия случай: „Всички траки зачитат единодушно доброволната смърт, като едни от тях вярват, че душите на умрелите отново се възвръщат на горния свят, а други — че душите след смъртта не загиват, а стават по-щастливи, отколкото са били приживе.“¹¹²

Следователно би трябвало да се приеме, че

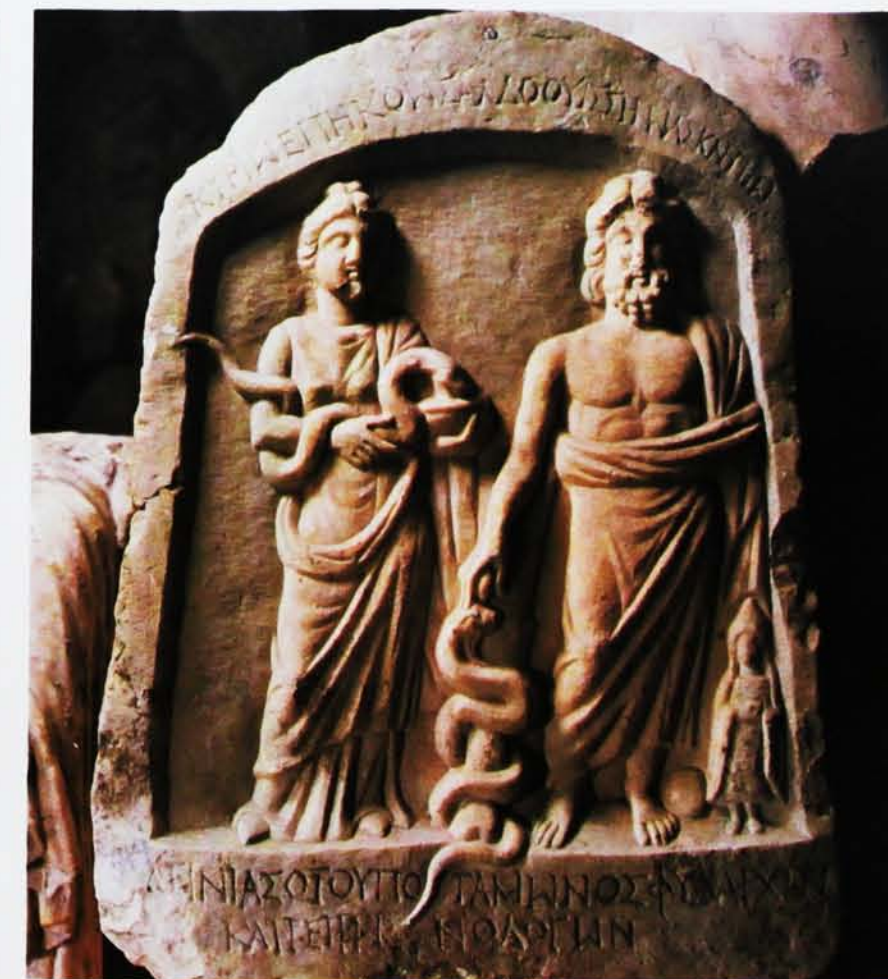
Оброчна плочка от святилището на трите нимфи край с. Огняново, Пловдивски окръг. Посвещението е направено от тракиец Ептекент, син на Битюс /II—III в./ . Национален археологически музей — София

Оброчна плочка, посветена на Артемида от Тит Статилий. Открита в святилището на Асклепий при Глава Панега /II—III в./ . Национален археологически музей — София

Оброчна плочка, посветена на Асклепий. Изобразени са здравеносните божества Асклепий, Хигия и Телесфор. Посвещението е направено от Диниас, който бил филарх. От святилището при Глава Панега /II—III в./ . Национален археологически музей — София

лмоксис е шял да се състои щастливият живот „с всички блага“, но за обикновения тракиец не ще съмнение, че той е бил съответствие на земния, само че освободен от всякакви грижи. „Обезсмъртяването“ при Залмоксис позволява да се направи връзка с един момент в култа на Херос и да се уточнят нещата малко повече. Много надгробни паметници — плочи и саркофази — са украсени с релефи на Тракийския конник, като едни представят само конника, а други наред с него дават погребално угощение или бюстове на починалите, нещо естествено при хтоничните функции на тракийското божество. Обаче в редица релефи лицето на конника носи индивидуални черти — в същност това е починалият, представен като Херос. В известни случаи, ако не бяха надписите, които изрично казват, че това е починалият, щеше да се смята, че става дума за божеството Херос. Например: „Това е/ Херосът Харитон, син на Лонгин“ /от Пловдив/ или „На своя другар хероса Салос /постави/ Аполондор, син на Пир“ /от Гоцеделчевско/. Но особено характерна е една епиграма от римската епоха, произхождаща именно от земята на гетите /от с. Белоградец, Варненско/, според която паметникът е посветен на тракийския Херос и

на нимфите, а починалият е станал „прочут безсмъртен Херос“, като неговият гроб се е превърнал в „олтар“, т.е. святилище. Ето в какъв смисъл траките са вярвали, че стават безсмъртни — тракиецът става сам божество, бог-конник.¹¹⁴

Надгробните релефи, които представят починалия като Тракийски конник, позволяват да се заключи, че тази вяра била разпространена в тракийските земи по-късно. Тя е била благоприятствувана от широко разпространените идеи, които от най-дълбока древност били присъщи на много философски школи и на много мистични религиозни секти, че душата е безсмъртна, че се намира „между хероните“, че общува с боговете, дори че настъпва пълно обожествяване на мъртвия — става „бог“. Така например — запазена е епиграма върху една надгробна плоча от римската епоха от Месамбрия, върху която един от релефите представя починалата като Хеката.¹¹⁵

Обреди и жертвоприношения са били извършвани не само по време на погребението, но и по-нататък периодически, като от жертвоприношенията мъртвият е получавал своя дял. Гробът на обикновения тракиец естествено скоро е бил забравян, докато при могилиците на първенците култът е продължавал, като някои от тези могили се превръщали в „хероон“ /място, където почива херос/ и святилище. Такъв е бил случаят с „гроба“ на Орфей или с „гроба“ на Резос, които са били показвани на различни места, т.е. това са били надгробни могили, свързани с митически личности. Но не ще съмнение, че с такава почит се ползували и такава съдба са имали могилиците на действително погребаните в тях царе и тракийски аристократи.

Всеки тракиец е извършвал религиозни обреди, но независимо от това е имало и жреци. У някои племена, у които до известна степен святилищата се ползували с особен авторитет, жреците са могли да споделят властта с царя, дори понякога сами са били царе, както при кебрениите и сикабоите, където вождовете са били жреците на Хера.¹¹⁶ Страбон набляга, че древните много повече почитали божиите заповеди и „затова и предсказателите са били на голяма почит, та да бъдат правени и царе“, като изрежда редица случаи, между които Орфей, Музей, Залмоксис и Декеней, който е историческа личност.¹¹⁷

Гръцките колонисти, които се настанявали по тракийските брегове, са дошли в новите си огнища със своята политическа и социална система, част от която е и религията им. При отделните градове с различен племенен произход — йонийски, дорийски, еолийски — едни божества държали първенство пред други или функции в дадено божес-

тво са подчертани повече от други, но пантеонът бил един и същ. Колкото и да била разнообразна гръцката религия, тя е един от важните елементи за културна спойка у този народ, ненадживял политическия партикуларизъм. Поради тази причина взаимните влияния в областта на религията били големи и те не спират през цялата древност и затова в гръцките градове в Тракия виждаме познатите гръцки божества, а през елинистическата епоха — и привнесените чужди божества като египетските Серапис и Изиди.

Със своето присъствие и своята търговия, която внася и произведения, свързани с религията и митологията, колонистите оказвали влияние и върху религиозните представи на местното население. Първоначално то засягало тракийската върхушка, и то най-напред в най-близкия хинтерланд, но постепенно с течение на времето влиянието ставало по-широко. Известна роля във вътрешността на страната играела македонската колонизация на Филип II и Александър Македонски, въпреки че нейният ефект, общо взето, бил доста слаб. В един фрагментиран декрет от края на IV в. пр. н. е. вероятно от такава колония с гръцка уредба като Филипопол, издаден в чест на синовете на Севт III, се споменава за храм на Аполон.¹¹⁸

В могилиците погребения при Дували, Пловдивско, са намерени метални предмети с изображения на сатир и менада, на Селена като ездачка, на Херакъл, на Нике и др., датирани в V в. пр. н. е. Гръцките монети с изображение на божески фигури от метал също допринасяли за запознаването с елементи от този вид, а тези монети циркулирали широко в Тракия. Границата между чуждото и местното постепенно изтънявала, приносът се засилвал на прехода към елинистическата епоха и особено през време на елинизма, когато и Тракия вече била част от елинистическия свят.

На притежателя на Панагюрското съкровище — лице от царски произход — били близки представените там божески и митологически образи и разбираеми сюжетите, повече от които са обяснени и с надписи: съдът на Парис, Херакъл в борба с киренейската сърна, Тезей в борба с маратонския бик, Дионис и вакханката Ериопа, групата на Хе-

Мраморна плоча 0,55 x 0,48 м/ с посвещение на тракийския Херос с прозвището Карабазмос, намерена във Варна /ант. Одесос/, където е имало святилище на това божество. Конникът е представен в ход, пред него алтар с изображение на бик, до алтара — херма, а зад алтара — женска фигура, която държи върху главата си тава с плодове — всичко това са елементи от култови действия, извършвани в святилището. Посвещението е направено от 21 членове на религиозно сдружение начело с техния ръководител жреца Нумений, син на Зенис /III в./ Окръжен исторически музей — Варна

ра, Аполон, Артемида и Нике, малкият Херакъл убива двете змии и дори разгърнатата и митологическа сцена върху амфората. Затова никак не е странно, че и местни майстори почнали да разрабват чужди сюжети, какъвто е случаят със сребърното украшение за щит от Панагюрище от втората половина на IV в.пр.н.е., което представя Херакъл с еримантския глиган или с немейския лъв.¹¹⁹ Херакъл бил доста позната фигура, както може да се съди от присъствието на негови изображения в Тракия през IV — III в.пр.н.е. И одриски монети от около 300 г. показват на една от страните си неговата глава.¹²⁰ Монетите на тракийските царе от IV — III в.пр.н.е. носят също така глави на Зевс, Аполон и Дионис.

В столицата на Севт III Севтопол имало храм на самотракийските богове,¹²¹ тайнствените кабинри на Самотраки, чийто култ продължава миноиската и вероятно още по-стара традиция. Островът преди гърците бил населен с траки, които сигурно са познавали този култ, добил разпространение между тях едва през класическата епоха. Оттам той бил „внесен“ в Тракия, поне в онези нейни части, които не са били непосредствено до острова, и то най-вече чрез гръцките колонии. В тях той получил добър прием, както личи от надписите, а в един декрет на Одесос от II — I в.пр.н.е.¹²² се говори за активно участие на този град в самотракийските мистерии. За да има в Кабиле фосфорион, храм на богиня Фосфорос, за свидетелствуван в Севтополския надпис от края на IV в.пр.н.е., и същият град да сече монети с образа на тази богиня, трябва да се допусне съществено влияние на гръцките градове, примерно на Византион, въпреки че този култ се е настанил върху местен култ на Бендида. Ако за Котис I, който бил необуздан човек, се разказва, че искал да се ожени за богиня Атина,¹²³ това показва, че той е познавал доста неща от гръцката религия.

Поради присъствието на келтски етнически елементи в тракийските земи от III в.пр.н.е. нататък се забелязват остатъци и от техния религиозен живот, който оставил следи и през римската

Надгробна плоча от Месамбрия с изображения и надпис в стихове. Починалата Юлия е обожествена. В надписа е вмъкната и легендата за произхода на името на града Месамбрия, така както са я представяли местните жители: „Тук, както виждаш, лежа аз, богиня Хеката. Някога бях смъртна, а сега съм безсмъртна и вечно млада, аз, Юлия, дъщеря на Никий, гордия мъж. А родният ми град е Месембрия, от „Мелса“ и „брия“... Текстът завършва с броя на годините на починалата и с обичайния поздрав към минаващите пътници. Римски период — II—III в. Окръжен исторически музей — Бургас

епоха. По този повод трябва да се припомни упоритото запазване у келтите на традицията на обичаите, изкуството и религията, което важи и за европейските и малоазийските келти, въпреки че при попадането им в по-висококултурна среда те загубват редица черти от своята култура. Във връзка с келтската религия някои изследователи обясняват значителен брой каменни геометрични изображения от елинистическата епоха с глава на кон или овен, които са имали култово предназначение при семейното огнище-олтар и са съставлявали неизменна част от неговата украса.¹²⁴

Не само тракийската религия изпитвала влияние, но и тя е влияела. Обстоятелството, че в Абдера през V в.пр.н.е. се почита Аполон с тракийското прозвище Деренос, говори, че в гръцките божества се влагали и тракийски представи. Ако е вярно предположението ни, че черноморската Аполония дължи името си предимно на местно божество, подобно на Аполон, то това е също красноречиво доказателство за приемствеността на тракийските култове и при новата обстановка. Градът Дионисопол, който по-рано се наричал Круной, дължи името си на засилването на Дионисовия култ през елинистическата епоха, още повече, че жителите били от смесен произход — гръцки и местен. Но най-характерен е случаят с Дарзас, който получил прозвището „Велик бог“. Той дори заемал в Одесос първо място ако не като бог-епоним, то поне наравно с бога-епоним, донесен от милетските колонисти при основаването на града, най-вероятно Аполон. Там той имал и храм и в негова чест се устройвали празници със състезания. За да бъде възприет, играела роля и близостта му с Плутон, Серапис, самотракийските богове и може би Дионис и под негово име се почитало вече

едно синкретизирано тракоелинистическо божество с хтоничен характер. Култът му се разпространил и в другите черноморски градове на север, като в Истрос му се издига храм.¹²⁵ Но колонистите започнали да тачат и тракийския Херос, както личи от негови релефи от Одесос и от светилището му при близкото с. Галата /сега кв. на Варна/, посветени от одесоски граждани през елинистическата епоха.¹²⁶ В Атина бил въведен официално през 431 г. култът на Бендида наистина по политически причини, но преди това почвата била подготвена от живеещите в този град траки, така както те го занесли през елинистическата епоха и в Египет.

С проникването на тракийското население в гръцките колонии, което се засилило през елинистическата епоха, тракийските култове се налагали все повече, за да се стигне през римско време до повсеместно и интензивно смесване на тракийско, елинистическо, римско, като местната традиция оставала в основата на вярванията на тракийското население.

Тракийската култура и изкуство са надстроени явления от сложен и многообразен характер, който се определя от същността на производствените отношения, белязани от съчетанието на архаични и на развити форми, от историко-географската обособеност на областите в Тракия, от политическия сепаратизъм и от тесните връзки на страната със съседни и сходни културни кръгове. Това обуславя силата и дълбокия традиционализъм на тракийската култура, които не се изгубили и през римската епоха, но се превърнали в изключително благоприятен фактор за съхраняването на тракийската народност през дългите столетия на империята.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 137/174 ОБЩЕСТВЕНО- ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА

1. Срв. например *Plato. Symposium*, 220 d, b; *Hesiodus. Carmina*, op. 504 — 508 = *ИТМ*, с. 15.
2. *Биро, П. и Ж. Дреш*. Средиземноморье. 2. М., 1962, с. 57.

3. *Schaffer, F. X. Landeskunde von Thracien*. Sarajevo, 1918, p. 62.
4. *Велков, В.* Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. — *ГНПМ*, 2, 1973, 23 — 40.
5. *Homerus. Ilias*, X 203 — 525 = *ИТМ*, 6 — 10.
6. Пак там, XXI 139 = *ИТМ*, с. 11; XXIII 560 сл., 808 сл. = *ИТМ*, с. 13; 824 сл.
7. *Дейвис, О.* Най-ранната железодобивна индустрия в България. — *ИБАН*, 11, 1937, 297 — 301; *Davis, O.* *Oxford Classical Dictionary*. 2. ed. Oxford, 1970, p. 551 (Iron).
8. *Čižikova, M.* Sur la chronologie du

- Hallstatt en Thracie. — *StB*, 5, 1970, 79 — 92; *Hänsel, B.* Gliederung der älteren Hallstattzeit im thrakischen Raum. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 87 — 94.
9. *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953. 172 с.; *Георгиев, Г. К.* Железодобивна индустрия в Мървашко. — В: *Рударството в Юго-западна България и Югоизточна Македония*. С., 1953, 5 — 100; Втори принос към изучаване историята на железодобивната индустрия в Алиботуш и съседните ѝ планини. — *ГВУМф*, 1, 1946, 3 — 30.
10. *Hänsel, B.* Bronzene — Griff-

zungenschwerte aus Bulgarien. — *PHZ*, 45, 1970, No 39 sq.

11. *Николов, Б.* Колективна находка от железни предмети от халцатската епоха до гр. Криводол. — *А*, 1970, № 1, 51 — 57.

12. *Theophrastus*. De caulis plantarum, III 24, 4; IV 2, 5; *Велков, В.* Сведенията на Теофраст за флората и климата на древна Тракия. — *Пр*, 1954, № 4, 82 — 86.

13. *Herodotus*. Historiae, IV 74.

14. *Diodorus*. Bibliotheca historica, XX 96; *Кацаров, Г.* Земеделието в древна Тракия. — *ТрСб*, 4, 1933, 6 — 9; *Kazarov, G.* Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916, 36 — 38.

15. *Данов, Хр.* К вопросу об экономике Фракии и ее Черноморского и Эгейского побережий. — В: *Античное общество*. М., 1967, 131 — 139.

16. *Kazarov, G.* Beiträge..., 40 — 42.

17. *Theophrastus*. Historia plantarum, VI 6, 4 = *ИТМ*, с. 128.

18. *Kazarov, G.* Beiträge..., 46 — 53.

19. Пак там, 57 — 61.

20. *Дякович, В.* Халцатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. — *ИБАИ*, 1, 1922, с. 31 сл.; *Попов, Р.* Халцатски и латенски фибули от разни находища в България. — *СпБАН*, 6, 1913, 140 — 164; *Милчев, А.* Към въпроса за най-старите фибули в българските земи. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 415 — 444; *Златковская, Т. Д. и Д. Б. Шелов*. Фибулы Фракии VII — V вв. до н.э. — *СА*, 1971, № 4, 50 — 70; *Venedikov, Iv.* Paros und Chalkis in der Frühgeschichte Thrakiens. — *KI*, 39, 1961, 31 — 44.

21. Срв. например *Николов, Б.* Тракийски паметници във Врачанско. — *ИАИ*, 27, 1965, 163 — 173.

22. *Детев, П.* Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. — *А*, 1964, № 4, 66 — 70. Паралели на тези съдове вж. у *Николов, Б.* Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско. — *А*, 1964, № 2, 69 — 77.

23. *Цончев, Д.* Сивата тракийска керамика в България. — *ГПАМ*, 3, 1959, 93 — 133; *Čičikova, M.* Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — In: *Acta ant. Philippopol. St. archaeol.* S., 1963, 35 — 49.

24. *IGBulg*, III/1, п. 1114.

25. За пътната мрежа в Тракия вж. *Данов, Хр.* Древна Тракия. С., 1969, 157 — 172.

26. *Велков, В.* Пътища по Западното Черноморие в предримската епо-

ха. — *ИВАД*, 14, 1963, 25 — 33.

27. *Герасимов, Т.* Съкровище от бронзови стрели-монети. — *ИБАИ*, 12, 1938, 422 — 427; Домонетни форми на пари у тракийското племе асти. — *А*, 1959, № 1—2, 85 — 87; *Димитров, Б.* За стрелите-пари от Западното и Северното Черноморско крайбрежие. — *А*, 1975, № 2, 43 — 48.

28. *Герасимов, Т.* Находка от декадрахми на трако-македонското племе дерони. — *ИБАИ*, 11, 1937, 249 — 257; *ИАИ*, 20, 1955, 576 — 577.

29. *Мушмов, Н.* Монетите на тракийските царе. — В: *Сб. Дякович*. С., 1927, 195 — 272; *Jurkova, J.* The Thracian Coins. Oxford, 1976.

30. *Герасимов, Т.* Находка от електронови монети на град Кизик от България. — *ГНМ*, 7, 1942, 72 — 89.

31. *Herodotus*. Historiae, V 3 = *ИТМ*, с. 23.

32. *Diodorus*. Bibliotheca historica, XVII 17, 4; *Thucydides*. Historiae, II 96, 1 — 5 = *ИТМ*, 54 — 55.

33. *Фол, А.* Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, 41 — 81.

34. *Чичикова, М.* Поселищното развитие в Тракия през I хил.пр.н.е. /по археологически данни/. — В: *И Конг. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 327 — 334.

35. *Миков, В. и Н. Джамбазов*. Девешката пещера. С., 1960, 141 — 150.

36. *Детев, П.* Селищната могила Разкопаница. — *ИАИ*, 17, 1950, 171 — 190.

37. *Велков, Ив.* Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. — *ИБГД*, 1, 1933, 149 — 153.

38. *Čičikova, M.* Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. — In: *Thracia*. I. S., 1972, 70 — 100.

39. *Нелчинова-Дремсизова, Цв.* Тракийско селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. — *ИНМ-Ш*, 4, 1967, 57 — 78; *Мирчев, М.* Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. — *ИНМ-В*, 5, 1969, 95 — 112; *Нелчинова-Дремсизова, Цв.* Към въпроса за селищата на гетите. — В: *И Конг. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 335 — 340.

40. *Велков, Ив.* Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — *ГПАМ*, 2, 1950, 161 — 163; *Цончев, Д.* Родопски крепости южно от Перущица. — *ИИД*, 22 — 24, 1943, 249 — 258; *Милчев, А.* Археологическо проучване в Севлиево и Троянско. —

ГСУФиф, 50, 1956, 502 — 520; *Венедиков, Ив.* и др. Мегалитите в Тракия. 1. С., 1977.

41. *Велков, Ив.* Драгойново — един тракийски селищен център. — *ИАИ*, 19, 1955, 85 — 93. Есхил описва такива села в Тракия. Вж. *Aeshylus*. Persai, 864 — 877 = *ИТМ*, с. 38.

42. *Велков, Ив.* Градища..., 160 — 161.

43. *Vlahov, K.* Das thrakische Wort „para“ und seine Deutung. — *ŽAnt*, 15, 1966, No 2, 295 — 304; Das thrakische Wort „diza“ und seine Deutung. — *LB*, 17, 1, 1974, 33 — 42.

44. *Beševliev, V.* Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen. — In: *II Congr. int. étud. sud est europ. Athènes*, 1970. Act. 2. Athènes, 1972, 277 — 286.

45. *Fol, A.* Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la Mer Egée jusqu'à la conquête romaine. — *EB*, 2 — 3, 1966, 309 — 317.

46. *Димитров, Д. П.* За укрепените вили и резиденции у траките. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 683 — 699.

47. *Данов, Хр.* Древна Тракия, с. 398; *Фол, А.* Политическа история на траките. С., 1972, с. 123, 125, 137.

48. *Детев, П.* Разкопки на Небеттеп в Пловдив. — *ГПАМ*, 5, 1963, 27 — 30; *Ботушарова, Л.* Стратиграфски проучвания на Небеттеп. — *ГПАМ*, 5, 1963, 66 — 70.

49. *Димитров, Д. П.* Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. — *ИП*, 1957, № 2, 65 — 70 /към *IGBulg* III/2, п. 1731/. Писмените сведения за Кабиле у *IGBulg* III/2, п. 164 — 165; *Герасимов, Т.* Към нумизматиката на град Кабиле. — *ИАИ*, 33, 1972, 113 — 119.

50. *Димитров, Д. П.* Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — *А*, 1969, № 1, 3 — 14; *Алексиева, А.* Амorfни печати от Копринка. — *ГПАМ*, 2, 1950, 185 — 190; *Чичикова, М.* Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в.пр.н.е. — *ИАИ*, 21, 1957, 129 — 152; *Чичикова, М.* Севтополис. С., 1970, с библиография; *Жуглев, К.* Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. — *ГСУФиф*, 47, 2, 1952, 217 — 289; 49, 2, 1956, 35 — 194.

51. *Fol, A.* Le développement de la vie urbaine..., p. 316; *Фол, А.* Демографска и социална структура..., 172 — 173.

52. *Fol, A.* Die Dorfgeometrie in Thracien im ersten Jahrtausend v. u. Z. — *JWG*, 1969, № 1, 279 — 322; *Златков-*

ская, Т. Д. К вопросу об общинном землевладении в период становления классового общества /по фракийским материалам/. — *СЭ*, 1970, № 5, 46 — 56.

53. Данните за селяните в Тракия през V — IV в. са разгледани у *Данов, Хр.* Югоизточна Тракия по сведенията на Ксенофонт. — *ИИБИ*, 3 — 4, 1951, 297 — 311.

54. *Велков, В.* Робството в Тракия и Мизия през античността. С., 1967, 14 — 25.

55. За колонизацията по егейския бряг вж. *Данов, Хр.* Древна Тракия, 227 — 248; *Velkov, V.* Über die Rolle der griechischen Kolonien an den Küsten Thrakiens im 6. — 4. Jh. v. u. Z. — In: *Hel-lenische Poleis*. 2. Berlin, 1973, 977 — 992.

56. *May, M. F.* Ainos. Its History and coinage. Oxford, 1950.

57. *Данов, Хр.* Древна Тракия, 193 — 202, 249 — 263.

58. Вж. статиите и изследванията в: *Аполония*. С., 1963, с подробни исторически бележки и данни за археологическите открития.

59. *Velkov, V.* Mesambria Nessèbre /Situation, recherches — notes historiques/. — In: *Nessèbre*. I.S., 1969, 9—28.

60. Подробен преглед на въпросите на гръцката колонизация вж. у *Данов, Хр.* Западният бряг на Черно море в древността. С., 1947; Характер и значение на гръцката колонизация по западния бряг на Черно море. — *А*, 1969, № 1, 13 — 21; Древна Тракия, 217 — 298; Pontos Euxeinus. — *RE, Suppl.*, 9, 1962, col. 1066 — 1093.

61. *Тончева, Г.* Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI — XIV в.пр.н.е. — *В*, 1973, № 3, 17 — 24.

62. *Strabo*. Geographica, VII 6, 1 = *ИТМ*, с. 216.

63. Ако *Beloch, K. J.* Die Bevölkerung der griechisch römischen Welt. Berlin, 1886, p. 241, е прав в това свое пресмятане, то свободното население на града, който е основал Калатис, едва ли е надхвърляло към края на III в.пр.н.е. цифрата 3500 — 4000 души.

64. *Aeneas*. Commentarius Poliorgeticus, XX4; *Данов, Хр.* Към старата история на Созопол, Западното Черноморие и Тракия. — *ИБИД*, 22 — 24, 1948, 172 — 183.

65. *Иванов, Т.* Антична керамика от некропола на Аполония. — В: *Аполония*. С., 1963, 65 — 273.

66. *Мирчев, М.* Сбирката от теракоти в музея на гр. Варна. — *ИВАД*, 10, 1956, 1 — 50.

67. *Ogdenova, L.* Nouvelles données

sur les artisans en Thrace dans l'antiquité /Vestiges d'ateliers métallurgiques du Ves. av. n. ère à Mesambria/. — In: *XI Conv. „Eirene“*. Varsovia, 1968. Acta. Wratislaviae, 1971, 485 — 492.

68. *Венедиков, Ив.* Бронзовите хилрии с изображение на грабването на Орейтия от Бореас. — *ИНМ-Б*, 2, 1965, 49 — 61.

69. *Гълъбов, Ив.* Каменни гробници от Несебър. — *ИАИ*, 19, 1955, 135 — 140.

70. *Венедиков, Ив.* Разкопките и проблемите на нашето Черноморие. — *А*, 1964, № 3, 46 — 51.

71. *Aelianus Claudius*. Varia historia, V 17.

72. *Мирчев, М.* За античните храмове в Одесос. — *ИНМ-В*, 3, 1967, 21 — 40.

73. *Velkov, V.* Antike Tempel in Mesambria Pontica. — *KI*, 52, 1970, 465 — 471.

74. *Ogdenova, L.* Les fouilles de Mesambria. — *BCH*, 84, 1960, 221 — 225.

75. *Тончева, Г.* Скулптурата в Одесос от V — I в.пр.н.е. — *ИНМ-В*, 5, 1969, 1 — 48.

76. *Гълъбов, Ив.* Каламис и аполонийската пластика. С., 1965; *Мънзова, Л.* Нови проучвания върху стелата на Анаксандър от Аполония. — *ИАИ*, 32, 1970, 255 — 276.

77. *Фрел, И.* Нов документ за статуята на Аполон от Каламис. — *ИАИ*, 21, 1957, 203 — 211; За плочата от Шапльдере вж. *Kazarov, G.* Zur Archäologie Thrakiens. — *AA*, 33, 1918, p. 12; *Арцирова, А.* Релефът от Шапльдере. — *А*, 1968, № 1, 56 — 65.

78. Вж. изображенията у *IGBulg*, I², п. 330 bis, 335, 335 bis, 335 quater, 335 ter.

79. *Венедиков, Ив.* Три забележителни паметника от Несебър. — *В*, 1972, № 6, 62 — 71.

80. *Тончева, Г.* Тракийското влияние в Одесос. — *ИВАД*, 10, 1956, 51 — 64; *Danov, Chr.* Thracian penetration into the Greek Cities on the West coast of the Black Sea. — *KI*, 38, 1960, 75 — 80; *Данов, Хр.* Древна Тракия, 401 — 454.

81. *Венедиков, Ив.* и др. Мегалитите в Тракия. 1.

82. *Данов, Хр.* Древна Тракия, 403 — 405.

83. Пак там, 319 — 321.

84. *Polybius*. Historiae, IV 45 = *ИТМ*, с. 137; *Данов, Хр.* Из древната икономическа история на Черноморието. — *ИБАИ*, 12, 1938, 216 — 217; Древна Тракия, 418 — 419.

85. За надписа на Садала вж.

IGBulg, I², п. 307; *Гълъбов, Ив.* Един новооткрит надпис от Несебър. — *ИНМ-Б*, 1, 1950, 7 — 22; *Данов, Хр.* Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III в. до средата на I в.пр.н.е. — *ГСУФиф*, 47, 1952, 105 — 166; К истории Фракии в III в. до н.е. — *ВДИ*, 1954, № 2, 174 — 177; *Михайлов, Г.* Към историята на Тракия през IV — III в.пр.н.е. — *ИАИ*, 19, 1955, 149 — 163; *Bengtson, H.* — *Hist*, 11, 1962, p. 25.

86. *Polybius*. Historiae, IV 38 = *ИТМ*, 135 — 136.

87. *Xenophon*. Anabasis, VII 1, 24 = *ИТМ*, с. 78.

88. *IGBulg*, I², п. 400.

89. Трудно е да се каже дали става дума за разрушаването на Аполония от войските на Лукул в 71 г.пр.н.е. или от войските на Бурбиста през 40-те години на I в.пр.н.е., или пък от времето на „варварски“ нашествия през II в. от н.е.

90. *IGBulg*, I², п. 46.

91. *Данов, Хр.* Към въпроса за проникването на траките в гръцките колонии по Западния бряг на Черно море. — В: *Изсл. в чест К. Шкорпил*. С., 1961, 201 — 208.

92. Срв. например *Тончева, Г.* Об иконография и характере фракийско-Хероса из Одесоса. — В: *Acta ant. Philippopol. St. archaeol.* S., 1963, 71 — 79.

93. *Best, J. G. P.* The Thracian Pelagists and their Influence on Greek Warfare. Groningen, 1969.

94. *Данов, Хр.* Древна Тракия, 212 — 213.

ГЛАВА ВТОРА Стр. 175/200 ДЪРЖАВАТА У ТРАКИТЕ

1. *Фол, А.* Политическа история на траките от края на II хил.пр.н.е. до края на V в.пр.н.е. С., 1972, 59 — 65.

2. Пак там, 65 — 68.

3. *Станчева, М.* Тракийски златен съд от София. — *МПК*, 1973, № 3, 3 — 5.

4. *Данов, Хр.* Древна Тракия. С., 1969, с. 319 сл.

5. *Фол, А.* Политическа история..., 48 — 53.

6. *Венедиков, Ив.* и *Н. Выходцевски*. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. — *ИБИД*, 28, 1972, 5 — 23; *Венедиков, Ив.* и др. Мегалитите в Тракия. 1. С., 1977, гл. II — III.

7. Вж. интерпретацията у *Фол, А.*

Политическа история..., 48 — 53.

8. *Herodotus. Historiae*, V 7 = *ИТМ*, с. 24.

9. *Фол, А.* Тракийското военно изкуство. С., 1969.

10. *Данов, Хр.* Древна Тракия, с. 319 сл.; *Фол, А.* Политическа история..., 83 — 87, и цит. там лит.

11. Според последните проучвания племенното наименование „беси“ било създадено в гръцката историография по принципа на териториалното му разпространение върху голям етнически състав. Първоначално те били „род от сатрите“ и са се грижили за светилището на Дионис в Родопите, както Аполоновите жреци — за светилището в Делфи. Вж. *Sarajov, T.* Une nouvelle étymologie du nom de la tribu thrace des Besses. — *EB*, 1972, No 2, 115 — 122; *Thracia*. 3. S., 1974, 135 — 138.

12. *Йорданов, К.* Поселищният живот на гетите и техните държавни обединения /края на VI — IV в.пр.н.е./ — *В*, 1974, № 1, 44 — 49.

13. *Дремсизова-Нелчинова, Цв.* Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. — *ИАИ*, 32, 1970, 207 — 228; за надписа вж. *Beševliev, V.* Inschrift in unbekannter Sprache aus Bulgarien. — In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, 347 — 348; *Georgiev, Vl.* Die Deutung der altägyptischen thrakischen Inschrift aus Kjolmen. — *LB*, 11, 1, 1966, 9 — 23.

14. *Тончева, Г.* Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям. — *В: Thracia*. 1. S., 1972, 101 — 119.

15. *Венедиков, Ив.* и др. Мегалитите в Тракия, гл. II.

16. *Castritius, H.* Die Okkupation Thrakiens durch die Perser und der Sturz der athenischen Tyrannen Hippias. — *Chiron*, 2, 1972, 1 — 15.

17. *Venedikov, Iv.* La campagne de Darius contre les Scythes à travers la Thrace. — *StB*, 1, 1970, 25 — 32.

18. *Фол, А.* Политическа история..., 92 — 93.

19. Литературата за Одриското царство е многобройна и съдържа различни становища за неговия характер. До 1944 г. трудовете засягаха предимно политическата история и в някои от тях то се характеризираше като „феодално“. Срв. *Кацаров, Г.* Произход и пръв разцвет на Одриското царство в древна Тракия. — *УПр*, 32, 1933, 737 — 754. Срв. с подробни библиографски посочвания *Данов, Хр.* Древна Тракия, 295 — 400; *Златковская, Т. Д.* Возник-

новение государства у фракийцев. М., 1971, 210 — 254; *Фол, А.* Политическа история..., 115 — 154.

20. *Fol, A.* Parallèles thraco bithyniens de l'époque préromaine. Le régime de la propriété. — *ЕН*, 5, 1970, 177 — 189.

21. *Фол, А.* Демографска и социална структура..., 190 — 191.

22. *Vitucci, G.* Il regno di Bitinia. Roma, 1953.

23. Предполага се, че в тракийското име Резос /Rhesus/, появило се първоначално като име на легендарен тракийски цар, се крие понятието „цар“, от *reg /срв. лат. rex/. Вж. *Detschew, D.* Die Thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, p. 393.

24. *Thucydides. Historiae*, II 97 = *ИТМ*, с. 55.

25. *Златковская, Т. Д.* Возникновение государства..., 230 — 237.

26. *Фол, А.* Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, гл. 2.

27. *Xenophon. Anabasis*, VII 3, 5 = *ИТМ*, с. 85.

28. Общо за военното дело у траките вж. *Фол, А.* Тракийското военно изкуство.

29. *Thucydides. Historiae*, II 100, 6 = *ИТМ*, с. 56.

30. *Velkov, V. et A. Fol.* Les Thraces en Egypte gréco romaine. — *StThr*, 4, 1977

31. *Thucydides. Historiae*, II 29, 1—3 = *ИТМ*, с. 53.

32. За политическите събития през V и началото на IV в. вж. *Тодоров, Я.* Тракийските царе. — *ГСУИФФ*, 29, 1933, 1 — 80; *Данов, Хр.* Древна Тракия, с. 362 сл.; *Фол, А.* Политическа история..., с. 138 сл.

33. *Herodotus. Historiae*, IV 80 = *ИТМ*, с. 20.

34. *Thucydides. Historiae*, II 29, 3 = *ИТМ*, с. 53.

35. *Фол, А.* Одриската държава и двата атински морски съюза. — *В: Сб. в чест Ал. Бурмов*. С., 1973, 121 — 135.

36. *Thucydides. Historiae*, II 29, 3 — 6 = *ИТМ*, 53 — 54.

37. Пак там, II 67 = *ИТМ*, с. 54.

38. Пак там, II 95, 3 = *ИТМ*, с. 54; II 101, 1 = *ИТМ*, с. 56.

39. Пак там, II 98 — 101 = *ИТМ*, 55 — 56.

40. Пак там, IV 101 = *ИТМ*, с. 57.

41. За историята на Севт I, Севт II и Хебризелм вж. *Кацаров, Г.* Принос към историята на древна Тракия. — *ИИБИ*, 5, 1954, 155 — 172.

42. За монетосеченето на тракий-

ските царе вж. *Мушмов, Н.* Монетите на тракийските царе. — *В: Сб. Б. Дякович*. С., 1927, 195 — 249; *Jurukova, J.* The Thracian Coins. Oxford, 1976.

43. *Xenophon. Anabasis*, VII 3, 16 — 17 = *ИТМ*, 82 — 86.

44. *Xenophon. Hellenica*, 2, 5 — 9.

45. *Тачева-Хитова, М.* Взаимоотношенията между одриските владетели и гръцките полиси през IV в.пр.н.е. — *В*, 1972, № 3, 17 — 21; за двата епиграфски документа вж. *Fol, A.* IG², 1, 21 et IG II² 1, 22 dans le cadre de l'histoire de la Thrace au IVe s. av. n. è. — In: *Studia in honorem V. Beševliev*. S., 1977.

46. *Данов, Хр.* Древна Тракия, с. 389 сл.

47. *Sylloge inscriptionum graecarum*, 3, 195.

48. *Венедиков, Ив.* Надписите върху тракийските фиали. — *А*, 1972, № 2, 1 — 6.

49. *Fol, A.* Die Politik des ordysischen Königs Kotys I. und die ägäischen Städte Griechenlands im IV. Jh. v. u. Z. — In: *Hellenische Poleis*. 2. Berlin, 1973, 993 — 1014.

50. *Фол, А.* Тракия и Балканите..., гл. V.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 200/217

ТРАКИТЕ

ПРЕЗ

ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА

ЕПОХА.

БОРБИТЕ ИМ

ЗА

САМОСТОЯТЕЛНОСТ

1. Общ географски преглед на областта вж. у *Паназоглу, Ф.* Македонски градови у римско доба. Скопје, 1957.

2. *Filov, B.* Die Nekropole von Trebeniste am Ochrida See. S., 1926.

3. За политическите събития в Македония през VI — V в. вж. *Кацаров, Г.* Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. С., 1922, с. 38 сл.

4. *Herodotus. Historiae*, V 17 = *ИТМ*, с. 25.

5. *Polyaenus. Strategematon*, VII 32 = *ИТМ*, с. 347.

6. *Demostenes. Contra Aristocratem*, X 170 — 183.

7. *Tonev, Ml.* Die Teilung des Thra-

kischen Reiches nach dem Tode Kotys I. — *ИБИД*, 16 — 18, 1940, 483 — 492.

8. *Tod, M. M.* A Selection of Greek Historical Inscriptions. 2. 2. ed. Oxford, 1948, p. 151; *Bengtson, H.* Die Staatsverträge des Altertums. 2. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr. München etc., 1962, p. 303.

9. *Данов, Хр.* Към външната политика на Македония, Тракия и Гърция през IV и в началото на III в.пр.н.е. — *StB*, 2, 1970, 33 — 52. Друго решение по въпроса за характера на кампанията на Филип II в Тракия вж. у *Фол, А.* Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, гл. IV.

10. *Тонев, Мл.* Приноси към историята на траките. — *БелП*, 1942, 190 — 226.

11. За тези събития вж: *Polyaenus. Strategematon*, VII 44 = *ИТМ*, с. 348; *Frontinus. Strategematon*, I 20; *Iustinus. Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, IX 2, 1 = *ИТМ*, с. 243; *Iordanes. Getica*, p. 65.

12. За похода на Александър Велики в Тракия вж. *Фол, А.* Тракия и Балканите..., гл. I.

13. *Hünnerwadel.* Forschungen zur Geschichte des Königs Lysimachos von Thrakien. Zürich, 1900; *Saitta, G.* Lysimaco di Tracia. — *Kokalos*, 1, 1953, p. 68.

14. *Diodorus. Bibliotheca historica*, XVIII 14, 2 — 4 = *ИТМ*, с. 195.

15. Пак там, XX 25, 1 = *ИТМ*, с. 198.

16. За локализацията на царството на Дромихет и за датировката на войната с Лизимах вж. *Фол, А.* Тракия и Балканите..., гл. I.

17. За тези събития вж. *Данов, Хр.* Към историята на Беломорска Тракия през елинистическата епоха. — *ИП*, 3, 1946/1947, 129 — 141.

18. За келтското нашествие на Балканския полуостров и в Тракия вж. *Данов, Хр.* Древна Тракия. С., 1969, с. 434 сл.

19. *Героу, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — *ГСУИФФ*, 61, 1, 1967, 30 — 38; *Gerov, B.* Keltische Spuren in Westthrakien. — In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, 349 — 355.

20. *IGBulg*, I², n. 358.

21. За историята на Одриската династия от IV — II в.пр.н.е. вж. *Фол, А.* Тракия и Балканите..., гл. III.

22. *Polybius. Historiae*, IV 45, 7—8 = *ИТМ*, с. 137.

23. *IGBulg*, I², n. 307.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 217/267

КУЛТУРА

И ИЗКУСТВО

НА ТРАКИТЕ

1. *Велков, Ив.* Драгойново — един тракийски селищен център. — *ИАИ*, 19, 1955, 85 — 93.

2. *Чангова, Й.* Тракийското селище на хълма „Кракра“ в гр. Перник. — *А*, 1972, № 4, 33 — 40.

3. *Велков, В. и З. Гочева.* Тракийската крепост „Чертиград“. — *А*, 1971, № 4, 52 — 62.

4. *Димитров, Д. П.* Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — *А*, 1960, № 1, 3 — 14; *Чичикова, М.* Севтополис. С., 1970.

5. *Чичикова, М.* Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III век пр.н.е. — *ИАИ*, 21, 1957, 129 — 152.

6. *Панайотов, Ив.* — *В*, 1974, № 1, 111 — 119; *Пеев, Ив.* Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България. — *А*, 1974, № 1, 24 — 31; *Венедиков, Ив. и др.* Мегалитите в Тракия. 1. С., 1977.

7. *Фол, А.* Политическа история на траките. С., 1972, 61 — 64.

8. *Миков, В.* Произходът на купните гробници в Тракия. — *ИАИ*, 19, 1955, 15 — 48; *Чичикова, М.* Тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг /IV в.пр.н.е./ — *ИАИ*, 31, 1969, 45 — 89.

9. *Огенова, Л.* Ризници на траки от V — III в.пр.н.е. — *А*, 1959, № 1 — 2, 30 — 37.

10. *Венедиков, Ив.* Тракийската юзда. — *ИАИ*, 21, 1957, 153 — 201.

11. *Венедиков, Ив.* Тракийската колесница. С., 1961.

12. Всички изворни данни за бита на траките са събрани и разгледани от *Кацаров, Г.* Битът на старите траки според класическите писатели. — *СбБАН*, 1, 1913, 1 — 72; доп. и попр. изд. на нем. ез.: *Berträge zur Kulturgeschichte der Thraker*. Sarajevo, 1916.

13. Срв. описанието на пиршеството у Севт у *Xenophon. Anabasis*, VII 2 = *ИТМ*, 79 — 82.

14. *Живкова, Л.* Казанлъшката гробница. С., 1974.

15. *Herodotus. Historiae*, V 4 = *ИТМ*, с. 23.

16. *Detschew, D.* Die Thrakischen Sprachreste. Wien, 1957; *Дечев, Д.* Характеристика на тракийския език. —

LB, 2, 1960, 146 — 213; *Георгиев, Вл.* Тракийският език. С., 1957; Тракийският език. — *БЕ*, 1973, № 5, 361 — 370; *Vlahov, K.* Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Sprachresten und Rückwörterbuch. — *ГСУИФФ*, 57, 2, 1963, 221 — 372; *Velkova, Ž.* Nachträge zu den thrakischen Sprachresten (1957—1972). — *LB*, 17, 2, 1974, 55 — 77; *Duridanov, I.* Die Stellung des Thrakischen im Kreise der indoeuropäischen Sprachen. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 231 — 244. Библиография върху тракийския език до 1970 г. вж. у *Velkova, Ž.* — *LB*, 12, 1967, 155 — 184; 16, 1, 1971, 55 — 63.

17. За тракийските надписи вж. *Георгиев, Вл.* Тракийският език. 1957, 5 — 10.

18. *Lehmann, K.* Documents of the Samothracian Language. — *Hesperia*, 24, 1955, 93 — 100; *Bonfante, G.* A note on the Samothracian Language. — *Hesperia*, 24, 1955, 101 — 109; *Георгиев, Вл.* Тракийският език. 1957, 27 — 42.

19. *Detschew, D.* Die Thrakischen Sprachreste, 567 — 582.

20. *Georgiev, Vl.* Die Inschrift von Ezerovo. — *ZVS*, 65, 1938, 184 — 192; Le problème de l'union linguistique balkanique. — In: *Les problèmes fondamentaux de la linguistique balkanique*. S., 1966, 19 — 20 /с някои поправки/; Надписът върху златния пръстен от Езерово. — *Прометей*, 3, 1939, № 3, 7 — 15.

21. *Георгиев, Вл.* Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско — *А*, 1965, № 4, 1 — 9.

22. *Миков, В., Г. И. Георгиев и Вл. Георгиев.* Надписът върху кръглия печат от Караново — най-древната писменост в Европа. — *А*, 1969, № 1, 4 — 13; *Николов, Б. и Вл. Георгиев.* Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. — *А*, 1970, № 3, 1 — 9.

23. *Георгиев, Вл.* Въпроси на Българската етимология. С., 1958, 89 — 114; Българската етимология и ономастика. С., 1960, 76 — 129.

24. За тракийското изкуство и за неговите паметници вж. *Цончева, М.* Художественото наследство на древнотракийските земи. С., 1972; *Венедиков, Ив. и Т. Герасимов.* Тракийското изкуство. С., 1974.

25. *Венедиков, Ив.* Баргала. — *РП*, 1, 1948, 90 — 98.

26. *Венедиков, Ив.* Торевтиката в Северноизточна Тракия. — *ИНМ—В*, 4, 1968, с. 12.

27. *Венедиков, Ив.* Предахеменилски Иран и Тракия. — *ИАИ*, 31, 1969, 7—13.

28. Николов, Б. Тракийски паметници от Врачанско. — *ИАИ*, 28, 1965, с. 165.
29. Venedikov, Iv. L'art thrace et l'art achéménide. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia, 1966. Act. 2. S.*, 1969, p. 378.
30. Венедиков, Ив. и Т. Герасимов. Тракийското изкуство, 103 — 107.
31. Тончева, Г. Кинжал кимерийски тип от с. Белоградец, Варненски окръг. — *А*, 1976, № 3, 52 — 56.
32. Велков, Ив. Могилни гробни находки от Дуванли. — *ИБАИ*, 6, 1932, 25 — 42.
33. Венедиков, Ив. Находката от Старо село, Сливенско. — *ИАИ*, 27, 1964, с. 77.
34. Велков, Ив. Нови могилни находки. — *ИБАИ*, 5, 1929, с. 52.
35. Бонева, М. Един новооткрит коринтски тип шлем. — *МПК*, 1963, № 3, с. 2; Огнєнова, Л. Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. — *BSH*, 85, 1961, p. 502 sq.
36. Миков, В. Един шлем от гроб в с. Ковачевица. — *ГПНБМ*, 1927, с. 181; Иванов, Т. Предпазно въоръжение на тракиец. — *РП*, 1, 1948, с. 101.
37. Огнєнова, Л. Alcuni notazioni sulla lamina d'orosul pettorali rinvenuti in Tracia. — In: *VII Congr. int. archeol. class. Atti. Roma, 1961*, p. 47.
38. Попов, Р. Сребърно съкровище от Букьовци. — *ГНМ*, 4, 1926, 1 — 22.
39. Венедиков, Ив. Тракийската юзда, 153 — 202.
40. Венедиков Ив. и Т. Герасимов. Тракийското изкуство, 113 — 122.
41. Венедиков, Ив. Надписите върху тракийските фиали. — *А*, 1972, № 2, 1 — 7.
42. Венедиков Ив. и Т. Герасимов. Тракийското изкуство, 96 — 97.
43. Николов, Б. Гробница III от Могиланската могила при Враца. — *А*, 1967, № 1, 11 — 18.
44. Маразов, Ив. За едно произведение на тракийската торевтика от сбирката на Ермитажа. — В: *Мироглед, метод и стил*. С., 1975, 289 — 299.
45. Маразов, Ив. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. — *А*, 1973, № 4, 1 — 11; За сюжета и произхода на босфорския ритон от колекцията на Ермитажа. — *А*, 1974, № 1, 32 — 40; Керченский ритон с протомой коня из Эрмитажа. — *StThr*, 1, 1975, 214 — 224.
46. Венедиков, Ив. Торевтиката в Североизточна Тракия. — *ИНМ-В.*, 4, 1968, 1 — 14.
47. Велков, Ив. Могилни гробни находки от Дуванли, 19 — 20.
48. Venedikov, Iv. L'art thrace et l'art Achéménide, 381 — 396; Маразов, Ив. Влияние и самобитност, или Иран и Тракия. — *ПИЗ*, 1975, № 3, 54 — 61.
49. Венедиков, Ив. Изложба Тракийско изкуство. Водач. С., 1972, с. 48, № 182, 183.
50. Венедиков, Ив. Съкровището от Летница. С., 1974.
51. Маразов, Ив. Жанрови моменти в тракийските паметници с изображения на човека. — *ПИЗ*, 1973, № 4, 51 — 60.
52. Маразов, Ив. Фракийская торевтика классического периода. — *Искусство*, 1974, № 4, 62 — 68.
53. Маразов, Ив. Иконографски и стилови източници за изображението на човека в тракийската торевтика. — *Из*, 1974, № 3, 16 — 22.
54. Велков, Ив. Сребърен колан от с. Ловец. — *ИБАИ*, 8, 1934, с. 18; Маразов, Ив. Сюжетът „ловнагилган“ в колана от с. Ловец. — *А*, 1975, № 2, 30 — 42.
55. Герасимов, Т. Портрет на Севт III /323 — 311/ върху монети. — *ИАИ*, 19, 1955, 123 — 128; Юркова, Й. Първият монетен тип с изображение на конник в Тракия. — *Из*, 1975, № 3 — 4, 39 — 44.
56. Цончева, М. Художественото наследство на тракийските земи, 83 — 84.
57. Живкова, Л. Казанлъшката гробница.
58. Цанова, Г. и Л. Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — *А*, 1973, № 2, 15 — 29.
59. Живкова, Л. Казанлъшката гробница.
60. Огнєнова-Маринова, Л. За сюжета и авторството на стенописите от Казанлъшката гробница. — *МПК*, 1976, № 2, 4 — 5. Предполага, че художникът е Атенион от Маронез, творил към края на IV в. пр. н. е.
61. Александров, Г. Новооткрито антично съкровище в с. Якимово, Михайловградско. — *В*, 1972, № 5, 90 — 93; Милчев, Ат. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско. — *А*, 1973, № 1, 1 — 14; Венедиков, Ив. Две съкровища от елинистическата епоха в Тракия. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 355 — 365; Шкорпил Х. и К. Шкорпил. Находки от сребърни тасове до гара Синдел. — *ИВАД*, 5, 1911, с. 24; Popescu, D. Tezaurul de argint dacice. — *Bul. mon. istorice*, 1971, No. 4; 1972, No 2.
62. Венедиков, Ив. и Т. Герасимов. Тракийското изкуство, с. 389.
63. Тревер, К. В. Памятники греко-бактрийского искусства. М., 1941, 7 — 11; Археология Украинской РСР. Киев, 1971, II рис. 64; Маразов, Ив. Стилиови наблюдения върху съкровището от Якимово. — *Из*, 1975, № 3 — 4.
64. Katalog. Bucuresti, 1970, 279 — 280. Illiri si daci.
65. Berciu, D. Arta traco getică. Bucuresti, 1969.
66. Horedt, K. Zur Herkunft und Datierung des Kessels von Gundestrup. — *JR-GZM-M.*, 14, 1976, p. 142.
67. Стара Загора. Водач за музея. С., 1965, с. 135, № 31, 32 /ножницата/, с. 134, № 28, 29 /фалери/.
68. Василев, В. Технологически наблюдения върху съкровището от Якимово. — *Из*, 1975, № 3 — 4.
69. Кацарова, Г. Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период. — *А*, 1962, № 1, 17 — 30.
70. Тодоров, Б. Древно тракийско наследство в българския фолклор. С., 1972.
71. Pausanias. Graeciae descriptio, IX 30, 8 — 12 = *ИТМ*, 313 — 314.
72. За тракийската религия вж. Kazarov, G. Thrake (Religion). — *RE*, 6, A, 1936, col. 472 — 551, с материали и библиография до датата на изследването; след него срв. Pettazzoni, R. La religione dell'antica Tracia. — *ИАИ*, 16, 1950, 291 — 299; Михайлов, Г. Траките. С., 1972, 213 — 256.
73. Aristoteles. De animalibus historia, 519 A 9—5.
74. Herodotus. Historiae, II 33.
75. Пак там, IV 34 = *ИТМ*, с. 18.
76. Pomponius Mela. De Chronographia, II 2, 20 = *ИТМ*, с. 260.
77. Plato. Charmides, 155 — 157 = *ИТМ*, 106 — 107.
78. Arrianus. Quae exstant omnia, fr. 13 = *ИТМ*, с. 306.
79. Homerus. Odyssea, VIII 294.
80. Herodotus. Historiae, IX 119 = *ИТМ*, с. 34.
81. Diodorus. Bibliotheca Historica, XXXIII fr. 14 = *ИТМ*, с. 200.
82. Xenophon. Ephesiaca, II 13, 1 — 2.
83. Herodotus. Historiae, IV 94 = *ИТМ*, с. 21.
84. Пак там, V 1 = *ИТМ*, с. 23.
85. Alexandrescu, P. Les rapports entre indigènes et Grecs à la lumière des fouilles de la nécropole d'Histria. — In: *Le Rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*. Paris, 1965, 336 — 339.
86. Jeanmaire, H. Dionysos. Histoire du culte de Bacchus. Paris, 1955, 60 — 67.
87. Georgiev, Vl. Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Roma, 1966, p. 123.
88. Herodotus. Historiae, VII 111 = *ИТМ*, с. 31.
89. Plutarchus. Marcus Licinius Crassus, 8, 4.
90. Macrobius. Saturnalia, I 18, 11.
91. Suetonius Tranquillus. Augustus, 94, 6 = *ИТМ*, с. 285.
92. Dio Cassius Cocceianus. Historia Romana, LI 23, 5; LIV 34, 5 — 7 = *ИТМ*, с. 373, с. 375.
93. Georgiev, Vl. Die Träger der kretisch mykenischen Kultur. — *ГСУУфб*, 33, 1937, 35 — 36.
94. Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, p. 50.
95. Herodotus. Historiae, IV 34 = *ИТМ*, с. 19.
96. Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, p. 51.
97. Огнєнова, Л. Някои аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. — *ИАИ*, 32, 1959, 81 — 95.
98. Кацаров, Г. Бендида. — *ИБИД*, 2, 1906, 30 — 40.
99. Livius Titus, XXXVIII 41 = *ИТМ*, с. 155.
100. Wiesner, J. Die Thraker. Stuttgart, 1963, 59 — 60; Kothe, H. Apollon, ethnokulturelle Herkunft. — *KI*, 52, 1970, 205 — 230.
101. Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, p. 185.
102. Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, p. 178.
103. Polyaeus. Strategematon, VII 22 = *ИТМ*, с. 347.
104. Nicandre. Ther. 459 — 462 = *ИТМ*, с. 394; Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, p. 185, 395.
105. Sophocles, fr. 523 = *ИТМ*, с. 39.
106. Герасимов, Т. Находка от декадрахми на трако-македонското племе дерони. — *ИБАИ*, 11, 1937, 249 — 257.
107. Arrianus, fr. 33 — FHG, 3. p. 592.
108. Kazarov, G. — *RE*, 3 Suppl., 1918, col. 1132 — 1148; 6 A, 1936, col. 478 — 488; Венедиков, Ив. Тракийският конник. — *В*, 1972, № 4, 1 — 4.
109. *IGBulg*, III/1, n. 1457 — 1470.
110. Пак там, III/2, n. 1859.
111. Pomponius Mela. De Chronographia, II 2, 18 = *ИТМ*, с. 260.
112. Solinus. Collectanea rerum memorabilium, 10, 1 = *ИТМ*, с. 391.
113. Всички извори са посочени у Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste, 173 — 174.
114. Mihailov, G. Epigramme funéraire d'un Thrace. — *REG*, 64, 1951, 104 — 118.
115. *IGBulg*, I², n. 345.
116. Polyaeus. Strategematon, VII 22 = *ИТМ*, с. 347.
117. Strabo. Geographica, VII 3, 5; 3, 11; 10, 3 — 17 = *ИТМ*, с. 211, 213; 220.
118. *IGBulg*, III/1, n. 1114.
119. Венедиков, Ив. и Т. Герасимов. Тракийското изкуство, с. 120.
120. Head, B. C. Historia numorum. 2. ed. Oxonii, 1911, p. 271.
121. *IGBulg*, III/2, n. 1731.
122. Пак там, I², n. 42.
123. Athenaeus Naucratis. Diogenes philosophi, XII 531 e — 532a = *ИТМ*, с. 368.
124. Герасимов, Т. Келтски култови фигури от България. — *ИАИ*, 23, 1960, 165 — 204; Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи... Ч. 2. — *ГСУУфб*, 61, 1, 1967, 41 — 47; 63, 1, 1969, с. 77. Противоположно мнение застъпва Hänsel, B. — *Germania*, 47, 1969, No 1 — 2, 62 — 86.
125. *IGBulg*, I², n. 47.
126. *IGBulg*, I², n. 78 bis, 283, 283 bis.

Дял III РАЗВИТИЕ НА РОБОВЛАДЕЛСКИЯ СТРОЙ

Статуя на тракийски конник
/вис. 1,60 м/, открита при
с. Брестник /б. Караагач,
Пловдивско/. III в.
Вероятно паметник
на хероизиран виден тракиец.
Национален
археологически музей —
София

ГЛАВА ПЪРВА

РИМСКА ЕКСПАНЗИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ И ПРЕВРЪЩАНЕТО ИМ В ПРОВИНЦИИ

1.

Балканският полуостров в края на III и през II в.пр.н.е.

През втората половина на III в.пр.н.е. Рим успял да наложи своята хегемония в западната половина на Средиземноморието. Цяла Италия заедно с островите Сицилия, Сардиния и Корсика била завладяна от Рим. Неговите най-сериозни противници — етруските и картагенците — били отстранени. След Втората пуническа война /218 — 201/, когато Рим успял да се справи с Ханибал въпреки тежките лишения, които римската войска претърпяла, за да принуди Картаген да капитулира, в Западното Средиземноморие нямало вече по-мощна сила от Римската република.

По време на Втората пуническа война Ханибал се опитал да изгради антиримска коалиция, като изправил срещу Рим македонския владетел Филип V. Той започнал военни действия в илрийските земи, първите балкански земи, в които Рим наскоро бил стъпил. Действията на Филип V били успешни, но римската дипломация успяла да му противопостави коалиция, която не позволила на македонците да нахлуят в Италия. Въпреки това в 205 г.пр.н.е. бил сключен неизгоден за Рим мир, с който той бил принуден да се откаже от първите си завоевания в Илирия.¹

Това била първата намеса на Рим в сложните отношения между елинистическите държави, които се вплеели в различни икономически и политически противоречия. Тези противоречия особено се изострили към началото на II в.пр.н.е. След смъртта на Птолемей IV Македония и Селевкидската държава сключили съюз за нападение срещу извънегипетските владения. Сега били завзети владенията на Птолемиите в Егейска Тракия, където египетската власт траяла няколко десетилетия, и присъединени към Македония.² В тази обстановка, при която двете елинистически монархии се засилили, няколко по-малки държави, като Пергам, Родос, Атина, се почувствували за-

плашени и се обърнали за помощ към Рим.

Рим чакал удобен повод, за да се намеси активно срещу Македония, да реабилитира римското оръжие след несполучливата война от 205 г.пр.н.е. и да затвърди своята власт в Балканския полуостров. Богатите райони на изток — Балканиите, Мала Азия, Египет, Егейските острови — привличали вече римската робовладелска върхушка, стремяща се към заграбване, покоряване и експлоатация на нови земи. Настъплението срещу Македония било предшествувано от сложна дипломатическа дейност, то срещнало дори опозиция в народното събрание. На Македония бил даден ултиматум да върне неправилно завладени земи. След отказа в 200 г.пр.н.е. римските войски нахлули през Илирия, подкрепяни от организираната срещу Македония коалиция. В решителното сражение в 197 г.пр.н.е. при Киноскефале в Тесалия македонската фаланга била разбита и Македония била принудена да приеме наложените ѝ тежки условия. Тя била лишена от многобройната си армия и от флотата си и била заставена да плаща тежки контрибуции.³ В 196 г.пр.н.е. Рим обявил тържествено освобождението на гръцките полиси /градове-държави/. Но като подкрепяли аристократическите групировки в градовете, нашествениците фактически отслабвали тези полиси и подготвяли тяхното окончателно завладяване.

Пред другата силна елинистическа държава — монархията на Селевкидите, начело на която в началото на II в.пр.н.е. стоял Антиох III, наречен Велики, един от най-изтъкнатите елинистически владетели — Рим по дипломатически път настоявал на своите стари искания: да се върнат на Птолемиите заграбените наскоро земи и да се даде свобода на елинските полиси, които се намирали под селевкидска власт и които трябвало да смятат римляните за свои защитници. Антиох отхвърлил

правото на Рим да се намесва в проблемите на елинските полиси, отказал да преговаря с него и дори приел при себе си забягналия от Картаген Ханибал, заедно с когото подготвил борбата срещу Рим. Войната избухнала. В 190 г.пр.н.е. при Магнезия Антиох бил разбит напълно. Според условията на мира /188 г.пр.н.е./ Рим не получил никакви териториални придобивки, но ги осигурил за своите съюзници. Същественият резултат от войната обаче бил този, че държавата на Селевкидите започнала да се разпада и никога вече не се съвзела.⁴

Тракийските племена в Югоизточна Тракия за пръв път влезли в досег с римските войски, които се завързали от Мала Азия /188 г.пр.н.е./ през Хелеспонта — устието на р. Марица, за да поемат пътя през Южна Тракия към Италия. Като потенциални съюзници на Македония и предизвикани да защитават собствената си територия, траките — това били асти, кени, мадуатени, корели — нападнали римляните западно от гр. Кипсела. Малко по-късно те ги атакували и при устието на Марица им нанесли сериозно поражение.⁵

Въпреки поражението, което претърпяла Македония през Втората македонска война, нейното значение и сила на Балканския Югоизток били все още значителни. Били взети редица мерки, за да се поддържа боеспособна армия и да се подготви тя за схватка с Рим. След смъртта на Филип V синът му Персей успял да отстрани проримски настроенния си брат Деметрий и започнал енергично да се подготвя за война.⁶ Той сключвал съюзи с антиримски настроени племена и държави. Бруталната римска политика по отношение на демократичните групи в елинските полиси поставила тези слоеве на страната на Персей. Оформила се силна антиримска коалиция, която представлявала сериозна заплаха за агресора.

Рим започнал преговори с Македония, които умишлено се проточили, за да отпаднат постепенно нейните съюзници. В 171 г.пр.н.е. предложенията на македонския владетел били отхвърлени и започнала Третата македонска война. Въпреки първоначалните успехи на македонските войски в решителната битка при Пидна през 168 г.пр.н.е. те били напълно сразени. Македония изгубила своята независимост.⁷

Съгласно мирния договор страната била разделена на четири области с главни градове Амфиопол, Тесалоника, Пела и Хераклея Линкестийска. Тези области били самостоятелни, отделени една от друга и подчинени на Рим.⁸ Победата над Македония била стъпка към окончателното ликвидиране на илюзорната независимост на елинските полиси. Съюзниците ѝ били сурово наказани:

Завладяване на средния и източния дял на Балканския полуостров от Рим от III в.пр.н.е. до 45 г. от н.е.

--- ГРАНИЦИ НА УЧРЕДЕНИТЕ В 167 Г.ПР.Н.Е. СЛЕД ПОКОРЯВАНЕТО НА МАКЕДОНСКОТО ЦАРСТВО ОБЛАСТИ

● ГЛАВЕН ГРАД НА ОБЛАСТ

--- ГРАНИЦИ НА РИМСКИТЕ ПРОВИНЦИИ СЛЕД УЧРЕДЯВАНЕТО ИМ: НА МАКЕДОНИЯ В 148 Г.ПР.Н.Е. И НА МИЗИЯ — КЪМ 12—15 Г. ОТ Н.Е.

■ ЗАВЛАДЕНИ ОТ РИМ БАЛКАНСКИ ТЕРИТОРИИ И ГОДИНА НА ПОСТАВЯНЕТО ИМ ПОД КОНТРОЛА НА УПРАВИТЕЛИ НА ПРОВИНЦИИ:

■ ДЕСНИЯТ БРЯГ НА ДУНАВА (В ДНШЕН СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ)

■ ЧЕРНОМОРСКИТЕ ГРАДОВЕ, ПРЕХВЪРЛЕНИ В 15 Г. ОТ Н.Е. ПОД УПРАВАТА НА МИЗИЯ

--- ПРИБЛИЗИТЕЛНИ ГРАНИЦИ НА ГЕТСКОТО ЦАРСТВО НАЧЕЛО С БУРЕБИСТА /55—44 Г.ПР.Н.Е./

→ ЗАВОЕВАТЕЛЕН И НАКАЗАТЕЛЕН ПОХОД НА РИМСКАТА ВОЙСКА /С КОМАНДУВАЩ ЛЕГИОНИТЕ И ГОДИНА НА ПОХОДА/

72 Г. ГОДИНА НА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ НА ГРАД КЪМ РИМ

▲ ВЪСТАНИЕ НА ТРАКИ СРЕЩУ РИМСКИЯ ЗАВОЕВАТЕЛ /С ГОДИНА/

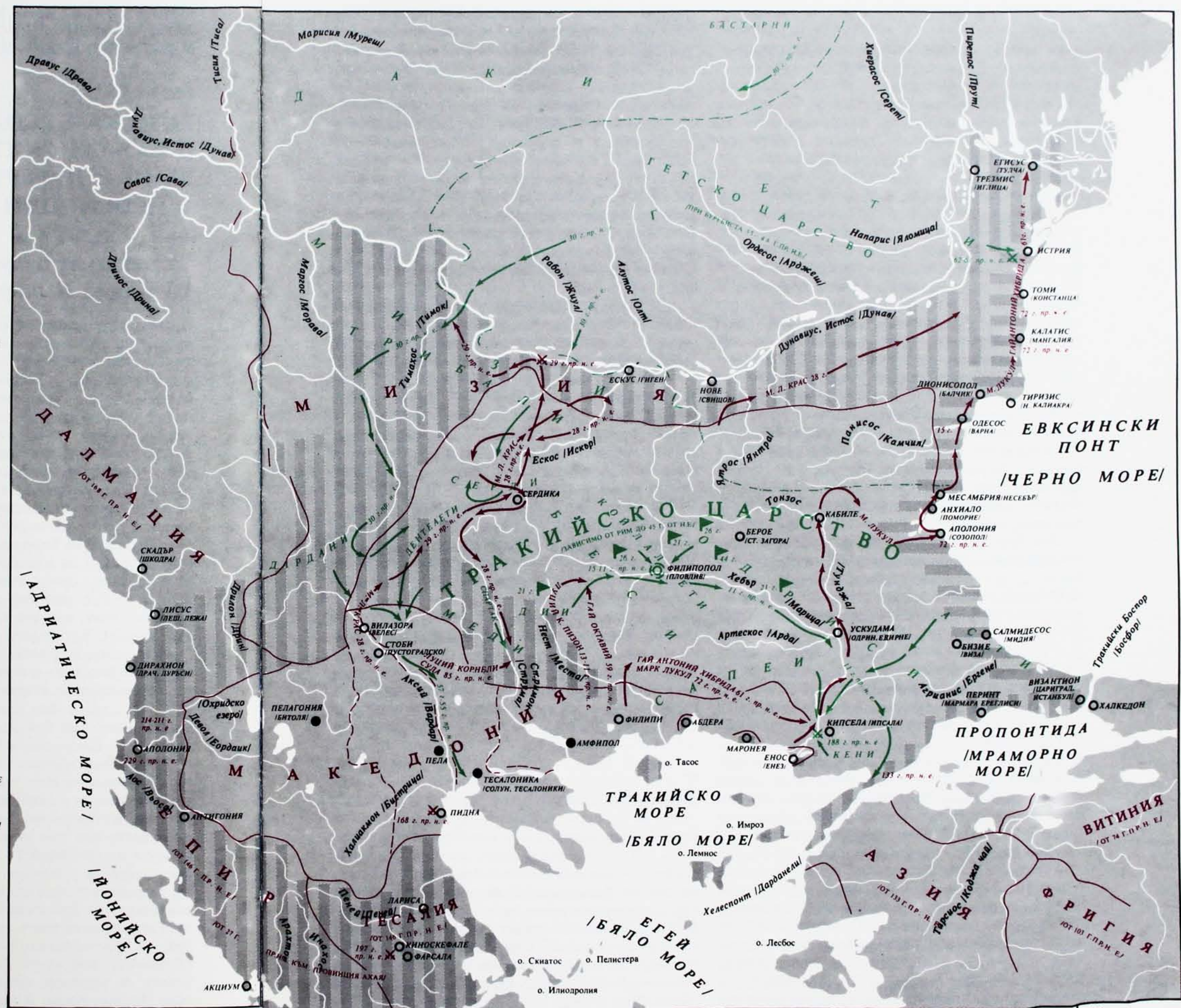
→ ВОЕННО ДЕЙСТВИЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ПЛЕМЕНА СРЕЩУ ПОРОБИТЕЛЯ /С ГОДИНА/

● ГРАД, ОБСАДЕН ОТ ТРАКИТЕ /С ГОДИНА/

○ ПО ВАЖНО СРАЖЕНИЕ /С ГОДИНА/

× С ПОБЕДА НА ТРАКИТЕ

× С ПОБЕДА НА РИМЛЯНИТЕ

епирските градове били разгромени и 150 000 жители били продадени в робство, 1000 видни граждани на Ахейския съюз били настанени в Рим като заложници, на о. Родос били отнети редица права.

На страната на Македония участвували и тракийски войски, водени от Битюс, сина на одриския владетел Котис. Одрисите ѝ изпратили съюзна помощ още при военните действия от 171 г.пр.н.е. В същност в хода на Третата македонска война се образувал общ балкански фронт срещу нашественика. Тракийските контингенти се сражавали с голямо умение и с изключителна храброст, които поразили римските пълководци. Но при Пидна Битюс бил пленен и отведен в Рим. Начело на една делегация Котис пристигнал в Рим и бил приет и изслушан от сената. Отношението на сената било благоприятно, заложниците и пленниците били върнати. Тогава за пръв път се установили дипломатически отношения между римския сенат и траките.⁹ Сенатът третира Котис като официален представител на Одриската държава, в която той запазил властта си — единствен от съюзниците на Персей — и която след покоряването на Македония имала вече обща граница с Римската република. Тази обща граница била очертана съвсем ясно северно от източните владения на елинистическа Македония, които били заселени с тракийско население, но сега били откъснати от Тракия /дн. Югоизточна и Южна Тракия/. Те били обхванати в I Македонска област с център Амфипол, която включвала земите между долините на Струма и Места и Южна Тракия по Егея до устието на Марица, но без градовете Енос, Маронея и Абдера, които били обявени за свободни.

Създадената от Рим система, която почивала на принципа „разделяй и владей“, не могла да донесе мир и спокойствие в тази част на Балканите. Сред македонската аристокрация все още бил жив стремежът да се възвърне свободата на Македония. Това движение намерило добър отзвук и сред населението, което страдало от наложените икономически задължения. В това отношение Тракия играела важна роля. Тракийските владетели и династи разполагали с немалко сили и Одриското царство в същност било единствената свободна държава в централните и източните области на полуострова.

В 149 г.пр.н.е. в Македония избухнало въстание, водено от някой си Андриск, представил се за син на Персей и известен като Псевдо-Филип.¹⁰ Това въстание ставало в една напрегната за Рим година: в Испания продължавала келтиберийската война, в Африка започнала Третата пуническа война с Картаген, недоволството на гръцките по-

лиси давало основание да се очаква бунт.

Андриск успял да повдигне народните маси. Той бил енергично подкрепен от тракийския владетел Терес, който му пратил войска и го признал за цар. Андриск получил помощ и от някои елински колонии. След като претърпял поражението на един свой легион, Рим успял да разбие въстаниците с участието на пергамски войски. Андриск избягал при траките, на чиято поддръжка се надявал, но те бързо се отметнали от него, за да запазят своята лоялност към Рим. В условията на политическата криза сепаратизмът заслепявал мнозина династи, които все още не предсещали същинските намерения на своя главен противник. Един от династите, Бизас, предал Андриск и той бил убит.

Македония била обявена за провинция /148 г.пр.н.е./. За Рим тази провинция имала много важно стратегическо и икономическо значение. Тя била изходна база за походите към тракийските области, мост към Мала Азия, преграждала пътя за „варварски“ нашествия към Гърция. В 146 г.пр.н.е. окончателната съпротива на елинските полиси приключила. Коринт бил изцяло разрушен и жителите му продадени в робство. Само Спарта и Атина останали формално признати като самостоятелни полиси.

В 133 г.пр.н.е. Пергамското царство било присъединено към Рим, а Тракийският Херсонес с част от крайбрежието преминал към провинция Македония.

Последните десетилетия от II в. се характеризирали с чести нападения от страна на тракийските племена в граничните области на Македония. Рим непрестанно поддържал силни части особено в района на Струма /срещу медите/, в Южна Тракия и Херсонес, където минавала извънредно важната съобщителна сухопътна връзка Via Egnatia /„Егнатиев път“/, която свързвала Италия и Мала Азия.

2. Завладяването на Тракия от Рим

Към 80-те години на I в.пр.н.е. Балканският Югоизток бил вплетен във войните, които понтийският владетел Митридат повел с Рим. Римската експанзия на Балканите и в Мала Азия и суровата експлоатация, на която били подложени завладените вече райони от страна на римските граждани и събирачи на данъци, предизвикали реакцията на местното население, водено от Митридат, един от най-изтъкнатите организатори на съпротивата срещу Рим в тези области. Митридат успял да

привлече на своя страна някои тракийски племена, като беси и меди, а и гръцките колонии по Западното Черноморие му симпатизирали. По време на тези борби и още през първата Митридатова война в римски плен паднал ръководителят на медите Спартак, възглавил десетилетие по-късно най-голямото робско въстание в античността /74—71 г. пр. н. е./.¹¹

Въстанието избухнало в 74 г.пр.н.е. в гр. Капуа в гладиаторската школа, където заедно с други роби се обучавал и Спартак. Скоро около малката група гладиатори се събрали хиляди роби от цяла Италия, голямата част от които били траки и гали. В тригодишната епична борба на експлоатираният слоеве срещу Рим Спартак се издигнал като забележителен ръководител. Според някои антични сведения армията му достигнала до 100 000 души. В продължение на три години той последователно разбивал всички изпратени срещу него римски военни части. През тези години Спартак се проявил като голям организатор, талантлив и опитен стратег. Античните автори, описали това събитие, не могат да скрият неговите високи морални качества и неговите дарби да застане начело на такова множество от различен произход, с различни идеи за своя по-нататъшен живот. В неговите редове проникнали и престъпници, с които той трябвало да се разправя. Спартак, изглежда, имал желанието да изведе робите от Италия и по този начин да ги освободи, тъй като разбирал по-добре от ръководителите на предишните въстания в Сицилия, че Рим трудно е могъл да бъде победен в Италия. По необясними причини обаче, когато след разбиването на римските войски в долината на р. По имал тази възможност, той се върнал обратно.

Успехите на въстанието, обединило хиляди роби, страдащи от жестоката експлоатация на римските робовладелци, застрашили сериозно положението в Италия. Сенатът бил принуден да прекрати редица външни войни и да повика най-талантливите си пълководци — Крас, Помпей и Лукул. Решителното сражение станало в 71 г. в областта Лукания /Южна Италия/, където въпреки изключителната смелост на робите и на Спартак те били разбити, а оцелелите впоследствие жестоко избити.

Името на Спартак останало твърдо в римската традиция и се споменавало чак до края на античността. Въстанието имало значителни последици в римския политически живот през I в.пр.н.е. Образът на този тракиец преживял вековете и винаги бил символ на борец за социална справедливост. „Спартак — пише В.И. Ленин — бе един от най-видните герои на едно от най-големи-

те въстания на робите преди около две хиляди години.“¹²

Втората и третата Митридатова война през 74 — 65 г.пр.н.е. приключили с отстраняването на Митридат, този сериозен противник на римската експанзия в Мала Азия и в близките балкански райони. Тогава за пръв път римски войски навлезли във вътрешността на Тракия. Марк Теренций Варон Лукул, управител на провинция Македония, настъпил през 72 г.пр.н.е. в Тракия по Егнатиевия път, по долината на Марица и Тунджа, разбил бесите, завладял градовете Ускудама и Кабиле и оттам се появил на Черноморското крайбрежие. Аполония била разрушена и прочутата статуя на Аполон, творба на Каламис, била пренесена в Рим. Били превзети и градовете Калатис, Томи, Истрос, които били присъединени към провинция Македония и за пръв път загубили своята независимост. За пръв път се появили и римски войски северно от Стара планина и тамошните тракийски племена се облъскали с римското оръжие.¹³ Независимо от оставените в някои градове римски гарнизони това завладяване не е имало траен характер. В момента Рим не е притежавал достатъчно сили да доведе завоеванието докрай поради обстоятелството, че Мала Азия все още не била изцяло покорена, а войнствените тракийски племена, които по думите на съвременни автори не признавали никаква власт, били опасен, гъвкав и многоброен противник. През тези години римляните имали за задача само да ликвидират балканската база на Митридат.

Десетина години по-късно /62 — 61/ управителят на Македония Гай Антоний Хирида претърпял сериозно поражение в Тракия край гр. Истрос. С това фактически били ликвидирани всички римски временни придобивки.¹⁴ Неговият наследник Гай Октавий, бащата на Октавиан Август, водил в 59 г.пр.н.е. сериозно замислена кампания срещу бесите, която имала частичен успех.¹⁵

Особено се изострили отношенията между Рим и тракийските династи през 57 — 55 г.пр.н.е. Грабителските набези на римски части срещу съседните тракийски племена предизвикали естествен отпор. Меди, дентелети, дардани се обединили и нахлули в пределите на провинция Македония. Селища и имения били опустошени. Тесалоника /дн. Солун/ била заплашена, редовният трафик по Егнатиевия път бил нарушен. С големи усилия и с участието на допълнителни военни части траките били отхвърлени извън границите на провинцията и до 49 г.пр.н.е. в тази област се установили мирни отношения.¹⁶

Между 55 и 48 г.пр.н.е. в североизточните и източните области на Балканския полуостров за

кратко време процъфтяло Гетското царство на Буребиста. Енергичен владетел, той успял да постави под свой контрол обширни райони северно от Стара планина и в Северна Добруджа. На юг Буребиста достигнал до Месембрия, но не успял да я превземе. Въпреки това гръцките колонии признали неговата власт. Буребиста обаче не бил в състояние да обедини тракийските племена южно от Стара планина в борба против Рим.

В Източна Тракия Одриското царство продължавало да пази независимостта си и неговите владетели били в приятелски връзки с Рим. Генеалогията, последователността и продължителността на царуването на последните тракийски царе не е сигурно установена. Латинските извори съобщават, че един от тях, Котис, починал към 48 г.пр.н.е. Неговият наследник Садала отишъл да помага на Помпей по време на борбите му против Цезар на Балканите. Дори и след поражението при Фарсала траките продължавали да защитават твърдо лагера на Помпей. На страната на Помпей се сражавал и Раскупор, бъдещ тракийски владетел и създател на Сапейската династия.

След битката при Фарсала Цезар поощаил тракийските съюзници на Помпей, тъй като възнамерявал да предприеме поход срещу Буребиста и не искал да увеличава своите противници на Балканите. Неговата идея обаче да премести римската граница до Дунав не се осъществила поради внезапната му смърт /44 г.пр.н.е/. Почти по същото време починал и Буребиста и царството му се разпаднало.¹⁷

При последвалите събития балканските римски владения се оказали в ръцете на Брут. Фактически той поел властта и над държавата на траките, към която самата властваща върхушка го насочила, като му дала и царските съкровища. Брут секъл и собствени монети. Той водил походи против бесите, в защита на интересите на одрисите. В тази си дейност успял да привлече на своя страна и сапейския династ Раскупор. Всичко това укрепило неговата база в Тракия.

В решителната битка между двете борещи се групировки — републиканската на Брут и Касий и цезарианската на Антоний и Октавиан — Раскупор и брат му Раскос се разделили, като Раскупор твърдо защитавал Брут, а Раскос — триумвирите. И двамата участвували в голямата битка при Филипи /42 г.пр.н.е./ с по около 3000 конници.

При Филипи републиканците били победени. Раскупор изпаднал в тежко положение, но го спасила намесата на брат му Раскос. В тази обстановка, когато Октавиан и Антоний не мислели за Балканите, а за уреждането на други проблеми, Раскупор успял да използва създаването се поло-

жение и с помощта на Рим се обявил за владетел на цяла Тракия. Сега било поставено началото на Сапейската династия, последната в историята на независима Тракия. Раскупор установил своята резиденция в Бизия и особено държал на името Котис, с което се стремял да се свърже по-тясно със старата Одриска династия.¹⁸

До битката при Акциум /31 г.пр.н.е./ Балканският полуостров влизал във владенията на Антоний и в неговите войски участвували значителни тракийски военни контингенти. Големите събития от края на 31 г. намерили своя логичен завършек в тази битка на западния бряг на Балканите, където войските на Антоний и Клеопатра били разбити. След скоро настъпилата смърт и на двамата цялата империя преминала под едноличната власт на Цезар Август, известен като Октавиан Август.

Един от малкото сектори в голямата държава, в която границите не били стабилизираны, били Балканите. Те все повече привличали вниманието на Рим, още повече, че Август искал да осъществи идеята на Цезар и да превърне река Дунав до нейното устие в северна граница на империята. Неясно било положението на тракийското царство, защото то било почти единственото в европейските земи западно от Рейн и южно от Дунав, което все още се ползувало с някаква полунезависимост. В Северна България и Добруджа съществували още някои племенни обединения — на гети, мизи — начело със свои владетели. Течението на Дунав било лесно преодолимо за нашественици от север, между които даките и бастарните представлявали сериозна опасност за римските балкански провинции.

Рим очаквал удобен повод, за да осъществи своите завоевателни стремежи в долнодунавските области. Тези райони привличали отдавна вниманието и интересите на римските търговци. Многобройните колективни находки на римски републикански монети в днешна Северозападна и Северна България от II — I в.пр.н.е. разкриват пътищата на римското икономическо проникване, което, както и другаде, предхождало военната окупация.

Повод се появил в 30 г.пр.н.е., само една година след битката при Акциум, когато по неизвестни причини бастарни заедно с даки и гети преминали Дунав и опустошили земите на мизи, трибали и дардани. Те нахлули със своите семейства, от което се вижда, че търсели нови заселища. Ка-

Монети на тракийския владетел Реметалк I /около 16 г.пр.н.е. — 14 г. от н.е./ Градски исторически музей — Нова Загора

то се движели в югозападна посока, те преминали през земите на сердите /Софийско/ и навлезли в земите на дентелетите /Кюстендилско/. Тъй като дентелетите били съюзници на Рим, управителят на провинция Македония Марк Лициний Крас потеглил на поход в 29 г.пр.н.е. под предлог, че ги защитава. Той леко отблъснал пришълците, но продължил да ги преследва и скоро преминал в територията на мизите. След упорити схватки били превзети мизийски крепости, а при устието на Киаброс /дн. р. Цибрица/ бастарните били разгромени и голяма част от тях били избити. Рим успял да привлече на своя страна някои местни племенни вождове, които пък по този начин търсели начин да запазят своята власт. По-нататък Крас с големи жестокости сломил съпротивата на мизите и трибалите. Настъпилата зима го принудила да се завърне, но по обратния път римските войски претърпели сериозни загуби от сердите.

На следващата 28 г.пр.н.е. Крас отново потеглил на поход срещу бастарните, сега вече без никакъв претекст, разбил ги за втори път и сключил договор с тях да не преминават повече Дунав. При завръщането си Крас ликвидирал с големи жестокости съпротивата на серди и меди. За да ги сломи психически, той заповядал да отрежат едната ръка на всички пленници. Оттук Крас предприел наказателни експедиции и в Южна България очевидно за да спласи останалите траки. Към тракийското царство обаче, което единствено било васално на Рим на Балканите, той се отнесъл като към съюзна държава. За да принуди бесите към покорство или по-вероятно за да попречи на тяхното евентуално сближаване с одрисите, Крас им отнел прочутото светилище на Дионис, което се намирало в Родопите, в територията на бесите, и го предал на одрисите. С негова помощ начело на тракийското царство застанал Котис, синът на Садала.

Крас се появил отново и в Северна България, като се намесил в борбите между местни гетски владетели. Помагайки на своя съюзник Ролес с войски, Крас превзел сравнително бързо редица крепости на гетите в Североизточна България и Добруджа. Отново хиляди хора били избити и всякакви опити за съпротива били безмилостно потушавани. Разказват се потресаващи епизоди: например римляните зазидали мъже, жени и деца в някаква пещера. Гръцките колонии признали властта на Рим, а в края на своите действия Крас покорил и племето артаки, чието местонахождение не е известно.¹⁹ Така се създава сложна и противоречива обстановка в земите на север от Стара планина. Завладените области били управлявани от местни владетели, верни на Рим, и под военния

контрол на наместниците на провинция Македония. Към нея спадали и гръцките колонии по Черноморското крайбрежие, а източните предели принадлежали на тракийската държава. Следователно в резултат на тези походи започнал нов етап в историческото развитие на североизточните области на Балканите — били създадени предпоставките за образуване на провинция Мизия.

На юг от Стара планина положението не било спокойно. В естествено възникналите противоречия между сапейската династия и старата одриска династическа линия Крас също се намесил, за да ги изостри. От друга страна, отдавнашната вражда между най-силните племена беси и одрисе сега била злонамерено подклаждана от римляните. В опитите си да си възвърнат светилището бесите срещнали и военния отпор на римските войски от провинция Македония през 18 — 16 г.пр.н.е.

В 15 г.пр.н.е. в Тракия избухнало голямото въстание на бесите под предводителството на Дионисовия жрец Вологес с неизменната цел да се възвърне светилището на Дионис. Това въстание взело широки размери. Едва през 13 — 11 г.пр.н.е. проконсулт на Македония Луций Калпурний Пизон с подкрепата на контингенти от Памфилия успял да смаже напълно бесите и да ликвидира съпротивата на едно от могъщите тракийски племена, което вече никога не могло да се съвземе. Част от него била заробена и продадена далеч от Тракия, а малко по-късно друга част била преселена в днешна Добруджа.²⁰ Цялата политическа власт сега се съсредоточила в тракийското царство, което получило и земите северно от Балкана. Рим утвърдил като негов владетел Реметалк, който секъл и собствени монети, но управлявал заедно със своя брат Раскупор. До създаването на провинция Мизия тракийските владетели защищавали дунавската граница и областта, известна като *Ripa Thraciae* „Тракийският бряг“. Те действували като подставеници на Октавиан Август, който на този етап чрез такива васални държави осъществявал защитата на различни погранични райони.

През този последен период от съществуването си /от 11 г.пр.н.е. до 45 г. от н.е./ на тракийското царство били отредени значителни територии: то обхващало изцяло източните области на Балканския полуостров между Мраморно море, Марица, Струма, Черно море и Дунав. Западната граница не е сигурна, но тя е обхващала поне Софийско и Кюстендилско. Царството почти достигнало размерите на Ситалковата държава. Гръцките колонии обаче останали под контрола на провинция Македония.

Сега в Тракия били предприети нови адми-

нистративни мерки. Било потвърдено елинистическото деление по стратегии и започнало тяхното увеличаване — процес, който продължил чак до епохата на Траян — Хадриан — с цел да се предоставят повече военно-административни постове на тракийската аристокрация. Почти цели две десетилетия изворите не отбелязвали никакви значителни военнополитически събития. Само дунавската граница се защищавала срещу нападенията на даки и сармати, а към 6 — 7 г. тракийските владетели — съюзници на Рим — участвували активно в смазването на въстаналите панонски племена в тази област.

Около 12 — 13 г. Реметалк умрял и Рим се грижил да уреди сложните династически отношения с Тракия. На брата на Реметалк, Раскупор, била предоставена Северна България и Добруджа, а на сина на починалия владетел, Котис — земите южно от Балкана. Котис бил млад, когато застанал начело на държавата. Високообразована личност, познавач на съвременната литература и силно елинизиран, той се стремил да свърже произхода на своя род с гръцки хероси. Но като политик Котис бил твърде наивен и станал жертва на династическите интриги на своя чичо.²¹

Скоро след смъртта на Реметалк противоречията в ръководството на тракийското царство се изострили. Раскупор се обявил срещу Котис и преминал Стара планина. Котис реагирал с военна сила, но Рим бързо се намесил и предотвратил конфликта. Котис се подчинил, но скоро бил пленен с измама от своя чичо. Раскупор нахлул в земите му и бързо почнал да увеличава своята войска, като съобщил в Рим, че се очаква нападение на откъснати племена. Той убил Котис и започнал активно да се готви за война против Рим, надявайки се, че ще може да отхвърли римското опекунство и да оформи свободна тракийска държава. Рим изчакал развоя на събитията. Той не рискувал да влезе в открита война с Раскупор, защото това би могло бързо да прерасне във всеобщо въстание на балканските племена северно и южно от Балкана. Раскупор бил умело привлечен на една среща, арестуван и изпратен в Рим, където бил осъден и впоследствие изпратен в изгнание в Александрия. Тук бил убит под предлог, че се е готвел да бяга.²²

Следвайки политическото завещание и идеите на Октавиан Август, Тиберий възстановил тракийското царство в предишния му вид, т.е. поделено на две. Земите на север от Балкана получил синът на Раскупор, Реметалк, който секъл монети със своя образ и образа на Тиберий. Земите на убития Котис били предоставени на неговите деца. Понеже те били непълнолетни, било наредено да бъдат взети за обучение в Рим, а за техен на-

стойник бил назначен пропреторът Требелиан Руф. С това била направена значителна крачка напред — Тракия фактически вече се намирала под римско командване, което ръководило главно общите политически насоки на държавата. Траките в същност отивали на война, водени от свои предводители, а стопанските въпроси уреждал сам Реметалк.

Римската власт, макар и все още ограничена, се изразявала в изискването на различни тежки повинности от траките. Това усилвало тяхното негодование. В 21 г. в Тракия избухнало голямо въстание, в което участвували племената одрисе, дии и койлалети. За пръв път могло да се осъществи едно сътрудничество между няколко силни тракийски племена. Въстанието взело широки размери, траките обсадили дори Филипопол, където била резиденцията на римското наместничество. Част от въстаниците преминали Стара планина с желание да въвлечат в борбата и гетите, и други племена. Но след походите на Крас те така били смазани, че не могли да вземат никакво участие. В помощ на обсадените във Филипопол се появили римски войски от Мизия, които бързо разпръснали въстаналите траки.²³

Тези събития показали на римляните, че войнствените тракийски племена все още имат достатъчно сили, за да предизвикат макар и ограничени вътрешни междоусобици. Сега била направена още една сериозна стъпка напред в окончателното покоряване на страната. Римляните въвели и в Тракия наборна служба за младежите, които според римската практика трябвало да служат в мощните части, и то извън родните си предели. Тракийският владетел Реметалк послушно започнал да изпълнява тази задача, но предизвикал негодование и в 26 г. тракийските племена северно от Филипопол докъм Средна Стара планина отново вдигнали въстание. По думите на Тацит те изпратили пратеници при римския управител и твърдо заявили, че не ще позволят децата им да бъдат откъсвани от тях. Като посочвали своите крепости високо в скалите, те заплашвали с тежка и продължителна война. Римляните привлекли още един легион и сурово сподавили този последен опит на траките да запазят свободата и независимостта си. От разказа на Тацит, който е имал непосредствени впечатления по документацията на участниците в тези събития, се вижда храбростта на траките, тяхната решителност да отстояват правата си. Дори и след завладяването на крепостите част от тях се изтеглили в най-отдалечените части на Стара планина, където не могли да бъдат покорени.²⁴

След смъртта на Тиберий в 37/38 г. новият император Калигула направил известни промени,

1

2

които външно изменили положението на Тракия, но по същество още по-силно я свързали с Рим. Той премахнал римското настойничество в Тракия и поставил като редовен владетел на страната навършилия пълнолетието си Реметалк III, сина на убития Котис. Той получил образованието си в Рим заедно с Калигула и права на римски гражданин. Реметалк сече монети като цар на Тракия със своя образ и образа на Калигула. По същия начин Калигула определил за владетели на Армения другите синове на Котис и братята на Реметалк — Полемон и Котис. Едновременно с това изчезват сведенията за верния съюзник на Рим, другия Реметалк, сина на Раскупор, управлявал северните части на васалното царство, който или е починал, или пък е бил отстранен. Последните години от самостоятелното съществуване на тракийската държава са почти напълно неизвестни. Около 44 г. в Тракия избухнало някакво въстание, за което в писмените извори има само откъслечни известия — Реметалк бил убит, в Тракия били изпратени допълнителни военни части. Самостоятелността на тракийското царство била ликвидирана и Тракия била превърната в провинция вероятно в 45 г. от н.е.

Окончателното настаняване на римляните в Тракия променило цялостната административна система на Балканите. Създаденият през 15 г. своеобразен римски протекторат от Мизия, Македония и Ахея, образуван именно като база срещу тракийското царство, сега бил разформиран като излишен. Мизия била отделена като импера-

торска провинция под управлението на управител с консулски ранг. Македония и Ахея, които вече не били гранични провинции, били върнати на сената. Към новата провинция Тракия била придадена цяла Южна Тракия по Егейското крайбрежие до Места, земи, които дотогава като римски владения спадали към провинция Македония.²⁵

3. Административно устройство на провинциите Мизия, Тракия и Македония Военна организация

Походите на Марк Крас от 29 и 28 г. пр. н.е. създали за римляните условия, които им позволявали да пристъпят към организирането на нова провинция, по-късно наименувана Мизия. Точната дата на образуването ѝ не е установена. По времето, когато Август оформил васалното тракийско царство на Реметалк I, и особено след потушаването на въстанието на бесите /в 11 г. пр. н.е./ в бъдещата Мизия, изглежда, били настанени военни части. Създал се военен протекторат с отделно командване. През 7—9 г. тези части активно участвували в потушаването на панонското въстание.

МИЗИЯ. Учредяването на самата провинция Мизия станало най-вероятно през първите години от управлението на Тиберий. В 12 г. Гай Попей Сабин бил назначен за императорски наместник в

3

5

4

6

Монети, сечени от тракийските владетели от последния период на тракийското царство /втора половина на I в. пр. н.е. — 45 г. от н.е./

1. Монета на Мостид. Национален археологически музей — София

2. Монета на Раскупор I — опако. Изображение на Нике. Национален археологически музей — София

3. Монета на Раскупор I — лице на същата монета. Релеф с изображение на Котис II. Национален археологически музей — София

4. Монета на Реметалк III /37—45/ — бюст на владетеля с диадема на главата и надпис „цар Реметалк“. Национален археологически музей — София

5. Монета на Реметалк I. Градски исторически музей — Нова Загора

6. Монета на Реметалк II /около 19—36/ с портретни черти на владетеля. Национален археологически музей — София

Мизия, а в 15 г. му били поверени и провинциите Македония и Ахея. Сега вероятно Мизия била превърната в провинция и заедно с другите две образувала една административна единица. Към Мизия били придадени и черноморските колонии, и част от дунавското крайбрежие, принадлежало дотогава на тракийското царство.²⁶

През 44—45 г. били осъществени важни административни промени. След като била премахната самостоятелността на тракийското царство и

след като то било включено в нова римска провинция, изчезнал и смисълът от обединението на трите провинции, което било необходимо именно срещу Тракия. Ахея и Македония станали сенатски провинции. Мизия останала императорска и се управлявала от управител с консулски ранг. Тя обхващала тогава днешна Сърбия, Северозападна България и Дунавската равнина, но без предпланините на Стара планина. Постепенно през I в. със стабилизирането на римската власт по течението на Дунав тя се разширила и в цяла Добруджа. Пространството на изток от горното и средното течение на Янтра до териториите на Одесос и Дионисопол през I в. спадало към Тракия.

По стратегически съображения в 86 г. Мизия била разделена на Горна и Долна. Границата минавала по р. Цибрица. В течение на десетилетията техните южни граници се приближавали към Стара планина и едва към началото на III в. били очертани по билото ѝ.

Долна Мизия в по-голямата си част обхващала днешна Северна България. Тя била нова провинция без по-стари местни урбанистични класически традиции. Затова Долна Мизия се развивала като романизирана провинция, където селищата имали ранг на колонии, муниципии и викуси и били обхванати от римската административна система. Официален език бил латинският. Двата големи града Марцианопол /при гр. Девня/ и Никопол ад Иструм /при с. Никюп, Великотърновско/, които през II в. принадлежали към Тракия и едва по-късно /193 г./ преминали административ-

но към Долна Мизия, били организирани, както гръцките градове от източните провинции, каквито впрочем били и черноморските колонии, чийто статут бил запазен от римската власт. Провинцията имала само една колония — Ескус, и няколко мунисипии — Нове, Монтана, Дуросторум, Тропеум Траяни и Трезмис. Останалите селища били от ранга на викус /vicus/.

ТРАКИЯ. Образованата през 45 г. прокураторска провинция Тракия наследила земите на дотогавашното тракийско царство. Към нея от Македония била придадена Южна Тракия. Новата провинция включвала Стара планина, Родопите, Пирин, Рила, Витоша и равнините между тях и между Черно, Мраморно и Егейско море. Нейната северна граница започвала от р. Цибрица и включвала северните предпланини на Стара планина и териториите на основаните по времето на император Траян градове Никополис ад Иструм и Марцианопол.

Към края на II в. границата била прокарана по билото на планината, като споменатите градове останали в Долна Мизия, а гръцките колонии южно от Балкана — в Тракия. Тракийският Херсонес имал самостоятелно управление, тъй като представлявал собственост на императора /домен/. Под контрола на тракийския провинциален управител били островите Тасос и Самотраки. Границата тук достигала западно от устието на Места. Поречието на реката оставало изцяло в Тракия, като границата вървяла вероятно по Пирин, пресичала Струма при с. Градешница и

ГРАНИЦИ НА:	▲ ПОДЕЛЕНИЕ НА ВОЕННОМОРСКИ И РЕЧЕН ФЛОТ
— РИМСКА ПРОВИНЦИЯ КЪМ СРЕДАТА НА I В.	● РИМСКА КОЛОНИЯ И КАНАБНО СЕЛИЩЕ НА ВЕТЕРАНИ
„ГОРНА“ И „ДОЛНА“ МИЗИЯ СЛЕД 86 Г.	НАШЕСТВИЕ НА:
--- ПРОВИНЦИИТЕ ТРАКИЯ И ДОЛНА МИЗИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА III В.	→ ДАКИ (С ГОДИНА)
● ГЛАВЕН ГРАД НА ПРОВИНЦИЯ	→ ГОТИ (С ПЛЕМЕННИТЕ ИМ ИМЕНА И ГОДИНА)
○ ПО-ЗНАЧИТЕЛНО ГРАДСКО СЕЛИЩЕ	✕ ПО-ВАЖНО СРАЖЕНИЕ (С ГОДИНА)
○ ГРАД	○ ОБСАДЕН ГРАД (С ГОДИНА)
■ КРЕПОСТ	
■ МЕСТОПРЕБИВАВАНЕ НА РИМСКА ВОЙСКА:	
■ ЛЕГИОН И ИМЕТО МУ	
■ СПОМАГАТЕЛНА ЧАСТ (АЛА, КОХОРТА)	

обхващала горния басейн на Брегалница, в околностите на Кочани, за да достигне югоизточните склонове на Осогово. Оттам на север границата между Горна Мизия и Тракия вървяла към Бела паланка. Долината на Морава оставала в Горна Мизия.²⁷

Първоначално провинция Тракия се управлявала от прокуратор. В 107 — 109 г. нейният статут бил променен, тя станала сенатска провинция. Главният град бил Перинт /дн. Мармара Ерегли/, където било и седалището на ведомството на провинциалния управител /пропретор/, но най-значителният градски център бил Филипопол.²⁸

На териториите на селското население в Тракия римляните запазили старото административно деление: селото /коме/ влизало в състава на община /комархия/, образувана от няколко села. Териториите на отделните села били ограничени с гранични стълбове, на които е отбелязано: „Граници на село Болбабрия“, „Граници на село...“.

Приблизителната ширина на землището на едно тракийско село /например с. Бендипара, Пловдивско/ била около 15 км. Селските територии се стопили в оформящите се градове и селата вече били административно придадени към територията на близкия град.

След създаването на провинция Тракия римската власт запазила старата административна система на стратегии, обхващащи отделни племенни области или части от тях и наречени по името на местните племена. Там, където градският живот бил по-слабо развит и са преобладавали селските общини, римляните запазили това административно деление, за да контролират по-добре местното население. Заварените по-големи стратегии сега били разделени и Плиний Стари отбелязва, че броят им стигнал 50. Това положение се запазило през и след първата половина на I в. и то се потвърждава от епиграфските паметници, които съобщават имената на 33 стратегии.

Начело на тези стратегии през I в. стояли обикновено римски граждани от тракийски произход, в чиито семейни отношения често се проследява много ясно приемствеността между бащи и синове, т.е. административната приемственост в ръководството на тези военно-административни объединения.

С утвърждаването на римската власт и с възникването на градския живот броят на стратегиите започнал да намалява. Тези военно-административни области се стопили в основаващите се градове и в техните територии. Този процес се засилил в началото на II в., когато възникнали нови градове, и Клавдий Птолемей отбелязва вече само 14 стратегии.²⁹ Първоначално градовете не били с

големи територии и това предполага запазването на стратегиите, което е документирано до 40-те години на II в. Тази форма била много здраво свързана с местното тракийско население и била много жизнена. Възникването на градски живот било по-продължителен и по-труден процес, като се има пред вид, че преобладаващата част от населението живеело в села и че дори през III в. от н.е. броят на градовете в Тракия бил ограничен. Едва в 136 г., когато се регулирали границите между Тракия и Долна Мизия, стратегиите били официално премахнати и градовете получили големи територии. Изглежда обаче, че някои стратегии се запазили като селски територии независимо от развиващата се урбанизация.³⁰

МАКЕДОНИЯ. Провинция Македония, чиито граници били оформени в 146 г.пр.н.е., загубила през 45 г. Южна Тракия, която била придадена към Тракия. През периода на Римската империя тя обхващала най-общо долината на Вардар, Халкидическия полуостров, долината на Струма в средното и долното ѝ течение, областта Тесалия и отчасти Епир. След 45 г. тя се превърнала в сенатска провинция с главен град Тесалоника /Солун/.

ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ. Римската войска играла важна роля при икономическите, социалните и етническите промени в пограничните провинции, където имало струпване на повече части. В балканските провинции такива части били концентрирани в Горна и Долна Мизия, докато в Македония и Тракия — вътрешните сенатски провинции — броят им бил твърде ограничен.

Мизийската армия се състояла от легиони, помощни войски /али и кохорти/, нумери и дунавска флотилия.

При превръщането на Мизия в римска провинция тук били настанени двата легиона IV Скитски и V Македонски, чиито лагери не са ни известни. След 45 г., когато и Тракия била превърната в римска провинция, в Мизия бил прехвърлен от Панония VIII Августов легион. В 57 г. IV Скитски легион бил преместен в Мала Азия, където останал на постоянен лагер. В 62 г. и V Македонски легион заминал за Азия, а на негово място дошъл от Далмация VII Клавдиев легион. В 67 г. контингентите в Мизия били засилени с още един, трети легион именно с прехвърления от Сирия III Галски. След междуособиците от 68 — 69 г. легионите били разместени, за да се дадат по-добри места

Град Нове, един от най-големите градове в провинция Долна Мизия с голямо икономическо и военно значение. Тук през първите пет века от н.е. е лагерувал I Италийски легион. Разкопана е крепостната система на града и някои обществени и култови сгради

Бронзова статуйка на тракийски конник в бяг надясно, представен като римски войник: с лявата ръка е държал поводите на коня, с дясната — копие. Облечен е в ризница, обут с дълги панталони и е наметнат с хитон. Национален археологически музей — София

Бронзов шлем с коническа форма, открит в могилено погребение край с. Брястовец, Бургаски окръг. Цялото поле на шлема и запазеният десен бузен предпазители са богато украсени с фигури на божества, поставени в отделни полета, които завършват с арки и са разделени посредством колонки. Те дават представа за изглед на храм, в който са поставени статуи на различни божества: Меркурий /Хермес/, Аполон, Минерва /Атина/, Виктория /Нике/, Марс, върху набузника — Посейдон /Нептун/. Шлемът е едно от рядко запазените произведения на римската оръжейна промишленост от I в. от н.е. В гроба са били намерени освен битови предмети и натрошени железни копия и мечове. Национален археологически музей — София

Военна диплома /документ, даван на отслужилите военната си служба римски войници, с който им се признава гражданско право и други привилегии/, издадена на пехотинеца Луций Валерий Пуденс, родом от Анкира /дн. Анкара/ в Га-

латия, Мала Азия. След приключване на военната си служба той се е заселил в Тракия. Дипломата е датирана на 20.IX.32 г. от н.е., намерена е при с. Дебелец, Велико Търновски окръг. Национален археологически музей — София

на военните части, победили в гражданската война. В 71 г. в Мизия легионите станали отново 4: V легион Alaudae /„Чучулигите“/, I Италийски легион в Нове, V Македонски в Ескус /той се върнал от Азия/ и VII Клавдиев във Виминациум /дн. Костолац/. По време на дакийските войни през 86 г. легионът на „Чучулигите“ претърпял тежко поражение и бил разформирован. На негово място бил изпратен IV Флавиев легион, дошъл от Далмация, където дотогава бил на лагер.

След разделянето на Мизия на две /86 г./ в новите провинции останали по два легиона: IV Флавиев вероятно в Рациария и VII Клавдиев във Виминациум. В Долна Мизия се настанили I Италийски в Нове и V Македонски в Ескус. Тази концентрация на легионите в самия край на I в. по-

средното и в началото на долното течение на Дунав, насочена против даките, била извършена заради предстоящите борби между Рим и държавата на Децебал.

След покоряването на Дакия Рациария /дн. с. Арчар, Видинско/ и Ескус вече не били погранични градове. Тяхното стратегическо значение намаляло и легионите им били изтеглени. IV Флавиев легион бил преместен в Сингидунум, а V Македонски — отначало в Трезмис, а след 168 г. — в Потаиса в Дакия, където останал до 272 г., до изоставянето на Дакия. След това легионът отново бил върнат в Ескус. В Долна Мизия бил изпратен друг легион, XI Клавдиев, край чиито канаби /крайлагерни селища/ се развил градът Дуросторум /дн. Силистра/.

Такова било положението, което не се променило до края на принципата /284 г./. В началото на II в. в двете Мизии имало 5 легиона, от тях 3 /до средата на II в./ в Долна Мизия. Следователно в Мизия през I — II в. имало около 30 000 легионери /от тях около 18 000 в Долна Мизия/. До времето на Хадриан /117 — 138/ или до времето, докогато легионите се набирали само от римски граждани предимно от Италия и от западните романизираните вече провинции, в Северна България и Добруджа броят на римските граждани бил голям. Това важно обстоятелство упражнило определено влияние върху развитието на робовладелските производствени отношения, върху етническото състояние на страната и върху проникването на римската култура, тъй като голяма част от ветераните оставали тук след приключването на службата си. Край военните лагери на легионите възникнали и най-значителните селища на дунавския лимес в днешна Северна България.

Другата съставна част на мизийската армия били алите и кохортите. Техният брой е значителен. Знае се сигурно, че в неразделената провинция Мизия до времето на дакийските войни броят на конниците бил около 3500, а на пехотинците от помощните части — около 8400 души. Между тези помощни части, набирани из средите на неримски граждани, имало галски, испански, германски и смесени с траки али и кохорти. Всички те допринасяли също за етническото смесение в Долна Мизия.

След началото на II в. започнали размествания на части из цялата провинция, но местоположението на лагерите на тези али и кохорти не всякога е установено. Като изключим известни лагери, разположени по правило край устията на всички вливащи се в Дунав реки, където постепенно възникнали и по-големи селища, назовавани по името на реката — Алмус, Августа, Утус, Ятрус и

пр., разположението на частите във вътрешността не е сигурно. Такива военни части били разположени в Монтана /дн. Михайловград/, при с. Ломец, Ловешко, в Абритус /дн. Разград/ и др. По правило те били поставяни край пътищата, на важни кръстопътни пунктове. Особено внимание било обърнато на присъствието им в градовете Монтана и Абритус поради важното местоположение на тези селища, упражняващи контрол върху съседните на града райони.

През II — III в. военнослужещите в тези мощни части вече били избирани из средите на местното селско и градско население на областта или от съседната провинция. Сред тях се откриват доста траки, и то особено из средите на бесите. Началниците на помощните части — трибуни и префекти — били по произход от конническото съсловие. Те и техните семейства, които се установявали да живеят покрай самите лагери, в голямата си част произхождали от елинизирани източни провинции.³¹

В провинция Тракия били настанени малко военни части. Към средата на I в. броят на войниците бил около 2000. При нужда, например при въстания на траките, тук били прехвърляни войски от съседната Долна Мизия. Из средите на самите траки обаче през I и началото на II в. били оформени военни части /т.нар. *ala Thracum* и *cohors Thracum*/, разквартирувани из други провинции. Техният брой бил около 40. Това обезкръвявало самата провинция и продължителното отсъствие на младите траки, които служили далеч от своите родни места, създавало от римска гледна точка политическо спокойствие и лишавало населението от възможност за борба против римската власт в самата Тракия.

Следи от траки се откриват из всички провинции на империята. Значителна част от траките-военнослужещи се завръщали след приключване на службата си в родните си места. Това били хора, произхождащи от тракийското селско население, силно привързани към социалната среда, в която са израствали и от която те не могли да се откажат, а именно селската териториална община. Те не забравяли своя език, своите култове, своя бит. Те не могли да се нагодят към живота на градските центрове или към поземлените отношения в западните римски провинции.³²

До времето на Хадриан малочислените военни сили в Тракия се намирали под командването на долномизийския управител. Две кохорти били разположени в територията на Пауталия, като единият лагер бил в кастела Германия /дн.гр. Сапарева баня/. Те контролирали наситени с траки области и важния път към юг. Друг военен лагер бил разположен в гр. Кабиле. Военни части или подразделения от тях трябвало да охраняват пътищата на Стара планина. Те били настанени в бургите, които по времето на императорите Антонин Пий и Марк Аврелий били построени във всички градски територии на Тракия. Тук били привличани и местни жители, на които възлагали полицейски задачи /т.нар. бургарии/, което представлявало определено задължение на селското население. Изглежда, че през III в. военните части в Тракия се увеличили.

Към войската в Долна Мизия и Тракия спада и флотата. По Дунав римската флотилия се оформя през втората половина на II в. от н.е. Ней-

Никополис ад Иструм. Разкопана е само централната част на града. Добре се очертава планировката на римския град, улиците и жилищните квартали, крепостната стена и разширението на града. Никополис е бил изграден в началото на II в. на много удобно място край р. Росица според изискванията на римската градоустройствена система

ните кораби били разпределени по дунавските пристанища и две от тях очевидно били по-значителни центрове, като се има пред вид, че имената им произхождат от флотски понятия — Рациария /може би „Салове“/ и Сексагинта Приста /„60 кораба“/. Тази флота взела активно участие в дакийските войни от началото на II в., през II — III в. изпълнявала главно стражеви функции, а през IV — V в., когато тя е един от основните защитни фактори на силно укрепения вече дунавски лимес, нейното значение пораснало извънредно много.³³ През този период тя активно съдействувала за отбраната на днешна Северна България и Добруджа.

В Тракия, чиито брегове се миели от три морета — Черно, Мраморно и Егейско, — имало също флота. Нейното седалище било в гр. Перинт, където бил центърът на провинциалното управление и където в същност е средата на морския тракийски бряг с ясно изразено стратегическо значение. Тази флота през II в. почти не се споменава. В началото на III в. взела известно участие по време на борбите на Септимий Север с неговите съперници за трона. По-голямо значение тя добила едва след началото на IV в., когато столицата на империята се преместила във Византион — Константинопол /330 г./.

4. Политическа история на балканските земи в епохата на Римската империя /45—284./

През първите години на римското владичество в източните райони на Балканите били предприети някои действия, които трябвало да затвърдят властта на завоевателите. Скоро след 45 г. била създадена първата римска колония Апри — *colonia Claudia Apretensis* /при дн. Инеджик/ в стратегията Кеника, в която били заселени римски граждани. От 61 г. датират и първите документи, разкриващи изграждането на пътната система в Тракия. Най-напред било подето строителството на диагоналния път от Сингидунум през Найсос /дн. Ниш/ и Сердика — Филипопол за Византион — основната пътна артерия от Средна Европа към Азия, която била използвана интензивно през следващите столетия. Започнало изграждането на Крайдунавския път и на други пътища във вътрешността.³⁴ Голям брой отвъдунавски племена, притиснати в земите си от сарматите, преминали реката и заедно със своите семейства били заселени в по-

чти обезлюдените области между Дунав и Стара планина.

През 68 г. роксолани и даки нападнали крайдунавски лагери на помощните войски, но били прогонени от изпратения срещу тях III Галски легион. През зимата на 69 — 70 г. обаче сарматите и даките предприели опустошително нападение, което засегнало териториите в днешна Североизточна България.³⁵

С настъпилото спокойствие след гражданската война от 68 — 69 г., по време на която балканските земи били сравнително слабо засегнати, римската власт положила особени грижи за укрепването на дунавската граница и за утвърждаването на властта във вътрешността на Тракия. Там, където все още римската власт не била стабилна — по долното течение на Дунав, — границата била засилена. Сега тук възникнали селищата Сексагинта Приста /дн. Русе/, Трансмариска /дн. Тутракан/, Апиария /дн. с. Ряхово/, и то край лагери на гарнизони, които междувременно били настанени в тази част на провинция Мизия. Била създадена втората колония в Тракия — Деултум, или *col. Flavia Pacis Deultensium* /при дн. с. Дебелт, Бургаско/. Възникнали селищата като *Flaviopolis* /Флавиана/, засилила се колонизацията на ветерани предимно по главните пътища и по долините на реките. Относителната политическа стабилност и възможностите, които предоставяли тези земи за експлоатация на площи, суровини и пазари, започнали да привличат и заселници от други краища на Римската империя.³⁶

Мирното развитие в тези провинции продължило до 85 — 86 г. Тогава по замръзвания Дунав, вероятно между Ескус и Нове, нахлули даките. Около района на по-късно възникналия град Никопол ад Иструм те водили сериозни сражения, в които загинал Окий Сабин, управител на провинция Мизия. Едва привличането на допълнителни военни части могло да спре нашествието, което било израз на нарасналите възможности на мощното Дакийско царство на Децебал в днешна Румъния, създавало вече реална опасност за римските владения по Долни Дунав. Рим взел решителни мерки за подготовка на борбата с даките, реорганизирайки разпределението на военните части по дунавската граница и в 86 г. разделил Мизия на Горна и Долна. През 88 г. се повели тежки битки с даките откъд Дунав. Римските войски претърпели отделни поражения, които принудили Домициан да сключи мир.³⁷

По време на големите борби между Рим при Траян и Дакийското царство Долна Мизия и Тракия почти не били засегнати. Само през 101 — 102 г. даки и роксолани се опитали да извършат напа-

дения в Мизия, но те имали ограничен характер.

След покоряването на Дакийското царство политическата обстановка на Балканите се изменила и предизвикала някои нови административни промени. Българският дунавски бряг престанал да бъде гранична област, защото границата с „варварския“ свят отишла далеч на север. След превръщането на Тракия в сенатска провинция в Долна Мизия настъпили размествания на гарнизоните на легионите и помощните части. В 136 г. била уредена границата между Тракия и Долна Мизия, стратегиите били премахнати и старата тракийска административна система окончателно била заменена с утвърдилата се вече римски порядък. Провинция Тракия се отделила от военната опека на долномизийския управител.

Всичко това създавало бъдещи предпоставки за по-нататъшното развитие на производителните сили, и то въз основа на укрепящите робовладелски отношения. Този процес бил подтикнат от благоприятните икономически условия в южнодунавските земи през втората половина на I и началото на II в., където значително се увеличил броят на градовете в сравнение с доримската епоха.

Към началото на 70-те години на II в. настъпили някои събития, които за известно време нарушили спокойния живот в двете провинции. Северно от римските граници се оформили обединения на разни варварски племена. Тласкани от нуждата да търсят по-добри поселища, те започнали да настъпват към пределите на империята. Внезапно нападение по дължината на цялата северна граница на Рим поставило начало на нахлувания и сериозни опустошения по протежение на дунавската граница за периода 169 — 176 г. През 170 г. в Тракия и Долна Мизия преминали главно костобоки. Те прехвърлили Дунав някъде около Дуросторум; част от тях прекосили и плячкосали областта на Тропеум Траяни, минали по крайбрежието и засегнали Аполония и територията на днешния град Малко Търново. Други се озовали в околностите на Абритус, настъпили през областта на Никопол ад Иструм и през Мелта /дн. Ловеч/ по пътя Ескус — Сердика преминали Стара планина. Сердика вероятно била засегната. Оттук костобоките слезли на юг към Ахей.

Това нашествие за пръв път нарушило почти вековния по-спокоен икономически живот в Мизия и Тракия. За известно време дори били прекратени военните попълнения от Тракия. През годините на самостоятелното управление на Марк Аврелий се появявали непрекъснато възстановителни надписи. Сеченето на монети прекъснало.³⁸ Но въпреки всичко и независимо че за кратко време животът в Долна Мизия и Тракия бил разстро-

ен, нашествията нанесли удар в период, когато и двете провинции били вече здраво стъпили по пътя на робовладелското развитие. Ето защо последиците били сравнително бързо преодоляни и Тракия и Долна Мизия се съвзели. През епохата от края на II в. до края на династията на Северите /238 г./ те достигат своя най-голям материален и културен разцвет през античността.

След смъртта на Комод в 193 г. Тракия се превърнала в арена на борби между претендентите за императорския трон. Тук се водили тежки схватки между Септимий Север и Песцений Нигер, разиграли се по главния път и около Перинт и Византион. Византион бил превзет от Септимий Север, сурово наказан, сведен до положението на *коте* /село/ и придаден към Перинт.

В 202 г. Септимий Север и Каракала се завърнали от Мала Азия през Тракия. Многобройните надписи, издигнати по този повод, разкриват разширяването на строителството, издигането на емпориони /тържища/ и пр.³⁹ Десетилетията до започване на следващата вълна нашествия били епоха на голям материален и културен напредък. Икономическото развитие разгърнало и затвърдило напълно робовладелските отношения в Тракия и Долна Мизия, доколкото, разбира се, това било възможно през тази вече напреднала епоха на криза, която засегнала редица други области. Тук обаче до 238 г. никакви външни събития не смущавали разширяването и благоустрояването на градовете и развитието на блестяща градска култура. Сега градовете секли най-много монетни емисии.

Като начало на новия период в историята на източнобалканските райони — период на дълбока социално-икономическа и политическа криза, на масови нашествия и на опустошения — може да се смята едно нападение на карпи през 239 г. в Долна Мизия.⁴⁰ От 242 до 245 г. готи, сармати и карпи нападали откъслечно северните области на балканските земи, без това да има никакви сериозни последици. От 248 г. обаче, когато ръководството на Римската империя било отслабено от остри междуособици, изразени в борбата на отделните легиони да наложат свой претендент и в смяната на императорите, отбраната на границата се пропукала и многобройни племена от север преминали цялата дунавска граница. В Долна Мизия нахлули готи, карпи, тайфали, вандала, астинги, певки и обсадили Марцианопол, но не могли да го превземат.

В 250 г. многочислени готски маси залели провинцията и обсадили Нове и Никопол ад Иструм; готски групи преминали Балкана и обсадили Филипопол. Император Деций бил принуден да

Медальон с образа на император Каракала /212—218/. Окръжен исторически музей — Велико Търново

Монета с образа на император Траян /98—117/. Национален археологически музей — София

Гема, изработена от тъмнозелен яспис, върху която са гравирани в бюст образите на император Септимий Север и неговите синове, по-късно също императори Каракала и Гета. Главите им са увенчани с лаврови венци /обявяването на гемата между 209 и 212 г./ Находка от погребение, открито край с. Люлин, Ямболски окръг. Окръжен исторически музей — Ямбол

се отправи за Балканите с големи военни сили. При Никополис ад Иструм готите претърпели голямо поражение, при което, както съобщават изворите, загинали 30 000 от тях. При Берое обаче римските войски били победени и заставени да се оттеглят чак към Ескус. Филипопол бил превзет и сега за пръв път цветущият град пострадал чувствително.⁴¹ През 251 г. римските войски се опитали да пресекат пътя на готите, които с грамадна плячка, наградена в Тракия, се връщали на север, но сражението при Абритус /дн. Разград/ завършило катастрофално за Рим. Сам императорът загинал и римляните били принудени да сключат неблагоприятен мир с готите, които необезпокоявани се оттеглили на север.⁴²

През 254 и 255 г. отново готи, карпи и бургунди нападнали балканските земи и достигнали Тесалоника /Солун/. Техните нападения срещали все по-слаба съпротива и през 257 — 258 г. тервинги и карпи слезли по море покрай Западното

Черноморие чак до Мала Азия. Тракия и Долна Мизия сега вече ежегодно били нападани от нашественици, които опустошавали почти всички селища, разположени по главните пътища; сериозно била засегната и долината на Струма.

Най-грандиозното нападение на всички обединени „варварски“ сили започнало през 269 г. Готи, херули, гепиди, бастарни и певки, чийто брой изворите изчисляват към 300 000 души, настъпили на юг по суша и по море. Те се движели със своите семейства, с покъщнината и със стадата си. Тяхната цел била, както обикновено, да търсят поселения и по-плодородни краища. Флотата им достигнала бреговете на Мала Азия и Елада. Римляните концентрирали всички свои налични сили и успели да дадат генерално сражение при Найсос, което завършило с разгром на готите. Много от тях загинали, една част се завърнали откъд Дунав, други били включени в римските спомагателни войски. Но мнозина били настанени като колонии в обезлюдените балкански земи, а известен брой от пленниците били продадени.

Така приключили големите „варварски“ опустошения в Тракия, Долна Мизия и Македония през III в. В продължение на близо 30 години /239 — 269/ те довели до сериозни икономически, политически, социални, етнически и културни промени. На антична Тракия, на античните производствени отношения бил нанесен тежък удар. Независимо от опита да се стабилизират пострадалите райони, който бил извършен след тези събития и който действително забавил развитието на цялостната криза на робовладелските отношения, античната култура в Тракия и в другите източни балкански земи в основата си била накърнена.

Преди всичко икономиката на тези области била дълбоко разстроена. Големи промени настъпили в етническо отношение. Части от градското население — романизирано или елинизирано, — което било оцеляло, започнало да се преселва в по-сигурни предели на държавата. Селското население, особено в Северна България и Добруджа, орediaло чувствително. В пустеещите земи се поселили „варварски“ заселници, много от които в качеството си на колонии.⁴³

Към 270—272 г. Рим изоставил своите откъддунавски владения и изтеглил гарнизоните си. Те били последвани и от голяма част от тамошното романизирано население. За да запази своя престиж, държавата създавала нови провинции със същото име, но отсам Дунав, в днешните български земи. Така възникнали двете Дакии — Вътрешна, с главен град Сердика, и Крайбрежна с главен град Рациария. Тук се заселила и преобладаващата част от населението на старата Дакия в днешна

Румъния.

Средата на III в. е епоха, през която балканските земи постепенно се превърнали в един от неврагичните пунктове на цялата империя, тъй като в продължение на три десетилетия нейната съдба се е решавала тук. В тази посока бил насочен главният натиск на племената от север, който тук именно заплашвал да прекъсне връзката между източните и западните краища на Рим. Огромната част от римските войски била съсредоточена в балканските провинции, за да брани робовладелската империя. Средище на големи събития от историята на Европа през III в., тези земи сега изпратили на римския трон т.нар. илирийски императори, които произхождали от Балканския полуостров и които познавали добре неговото състояние и значението му. Те се стремели да го запазят, за да съхранят и целостта на империята. След като военнополитическата опасност била преодоляна, естествено се пристъпило към политическо-административни реформи — откъддунавските владения били напуснати, Дунав отново се превърнал в граница на империята и лимесът започнал отново да се доукрепва и заздравява. Тогава за пръв път се поставил неизбежният вече въпрос да се премести центърът на държавата някъде на Балканите. По-късните колебания на Константин I за Сердика или за Византион по времето, когато въпросът за изместването на столицата окончателно назрял, били предизвикани именно от икономическо-политическото значение на тези райони в общата система на империята.

В 284 г. император Диоклециан успял да

отстрани своите политически противници и да се провъзгласи за едноличен владетел. Старата политическа форма на управление — принципатът — била ликвидирана и били поставени основите на последния период от развитието на Римската империя — домината. Късната Римска империя била епоха на криза и на постепенно изживяване на робовладелските отношения.

ГЛАВА ВТОРА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ I—III В.

1.

Поземлени отношения в Мизия и Тракия

Включването на целия Балкански полуостров в системата на Римската империя създавало благоприятни условия за развитието на робовладелски отношения. Установяването на римската власт в област, която била превръщана в провинция, означавало на първо място промяна в съществуващите права на собственост върху земята.¹

В днешна Северна България и Добруджа римляните заварили население на различна степен на обществено-икономическо развитие. При тези племена общинната собственост върху земята била основна. След опустошителните походи на рим-

ските войски населението в Мизия сравнително оредяло в някои райони и тук били настанени преселници, преминали Дунав със своите семейства и с покъщината си. Настаняването на гарнизоните в лагери покрай устията на вливащите се в Дунав реки и на други стратегически важни места било свързано с отнемането на значителни територии от местното население и с придаването им към многобройните войскове части, разположени в провинцията. Това е процес, който протича през целия I в., т.е. до времето, когато римската власт окончателно се установила и до делтата на Дунав се настанили на постоянни лагери римските военни части /легиони, али и кохорти/. Тези земи, които били владения на царската династия на одрисите или на тракийски династии, били превърнати в императорски домени. Най-после други територии, които не били най-плодородните, били оставени на местното население и на преселниците, започнали вече да се настаняват в тези нови земи.

В земите южно от Стара планина, превърнати в провинция Тракия, римляните заварили многобройно селско тракийско население, което не било пострадало от нашествия и живеело в своите села, където общинните порядки били широко разпространени. Същевременно обаче тракийската аристокрация и приближените ѝ, семействата на отделните династии, притежавали значителни имения, където работели тракийски селяни, намиращи се в определена зависимост. Важен фактор, който в Тракия не играл роля при промяната във формите на собствеността върху земята, била липсата на съсредоточаване на големи военни части. Тракийското население, което продължавало да живее в своите административни обединения /стратегииите/, запазвало формално собствеността върху земята. Част от владенията на тракийската аристокрация действително били превърнати в императорски домени, но това бил малък процент. Преобладаващата част от върхушката получила римско гражданско право и запазила редица свои привилегии, в това число и собствеността си върху земята.

Рим обаче създал в Тракия на удобни стратегически места две колонии — градове по римски образец, — Апри и Деултум, във всяка една от които се заселили по няколкостотин ветерани. Съобразно с римската практика, известна и от други провинции, тези ветерани получили значителни парцели земя, роби и добитък, с които започнали работа като земевладелци. Същевременно съсредоточаването на много роби, предизвикано от създаването на тези колонии, практически означавало важна стъпка напред в навлизането на робовладелските отношения в римска Тракия. Още от

първото десетилетие на римската власт започнал интензивен процес на настаняване на ветерани в Тракия — по долините на Марица, Тунджа, във и около Филипопол, Берое, Кабиле, Ускудама, Сердика. Те също били носители на нови, по-висши производствени отношения.²

Според римското право земята в провинциите, която не е била част от територията на колония, на лагер, на легион или на помощна част и не е дял от императорско имение, се смятала за собственост на римския народ /ager publicus populi Romani/, като тя самата се разделяла на различни категории. Една от тези категории — ager publicus stipendiarius datus assignatus е в същност земята, която била отделена на местното тракийско население. Фактически тя се смятала за държавна земя и населението имало право на possessio и usufructus. Това означавало, че то било обременено с данък върху земята и добивите от нея. Този данък в Мизия и Тракия се набирал в натура по държавни списъци, като градовете отговаряли за редовния доход чрез съответни лица. Данъкът в натура бил веднага събиран от новосъздадените провинции, независимо че цялостното категоризиране на земята с оглед на данъчното облагане било продължителен процес. През II в. в Тракия бил проведен цензус, който бил свързан с уточняването на данъците и на ежегодните набори войници.³

Характерни форми, в които се развивало едрото земевладение в Мизия и Тракия, са императорските домени — големи робовладелски имения, управлявани от държавни чиновници /прокуратори/ и обхващащи обширни територии. Това са най-типичните форми, с които робовладелските отношения навлизали в селското стопанство. Именията възникнали още при създаването на провинцията и при експроприирането на земите на местните владетели и на селяните. Преки сведения за тяхното съществуване през I в. няма, но изпращането на големи количества зърнени храни от Мизия в Рим по времето на Нерон, когато населението в тази провинция не било така многочислено, могло да стане само при продукция на подобни имения.⁴ Те били изключени от муниципалната юрисдикция, независимо че понякога се намирили на територията на някой град. Земята била обработвана от роби, а част от нея отдавана на местното население срещу съответни задължения в натура и в повинности.

През II в. в Долна Мизия императорското едро земевладение укрепнало. Едно такова имение /салтус/ било разположено по средното течение на Искър и обхващало западните райони на провинцията. Като префект на този салтус през II в. е известен Марк Тиций Максим, гражданин на Ескус,

един от най-видните представители на местната римска аристокрация. Салтусът е съществувал и през III в. и в него масово бил експлоатиран робски труд.⁵ В днешна Северозападна България /Видинско и около Враца/ също имало държавни имения. В едно от тях били развъждани коне, така необходими за конните части, разположени в провинцията.

Императорски имения били създадени и в източните части на провинция Долна Мизия /около дн. Търговище, Шумен, Попово/. Най-добре е познат такъв домен от разкрития голям архитектурен комплекс край с. Мадара, където са намерени административни, жилищни и стопански помещения, представляващи основните сгради на една императорска вила. Основните производствени клонове били земеделието и винопроизводството. Тази вила е съществувала от края на I в. чак до края на античността и била разрушена по време на събитията от 376 — 377 г. Тя била един от големите производствени центрове в тази част на провинция Долна Мизия.⁶

В Тракия императорското земевладение било ограничено поради широкото разпространение на общинното. Такова имение съществувало през II и IV в. в Чирпанско, където възникнало вероятно върху по-стари тракийски царски земи. Императорски домен имало и в източните области на провинция Македония.⁷

С появата и развитието на градовете и с оформянето на градски територии се развила и муниципалната /полисната/ собственост, която се изразявала в едро и средно частно земевладение. Този процес започнал с настаняването на ветерани и цивилно население още в първите години на римската власт. След изслужване на военната си служба ветераните получавали т.нар. honesta missio, т.е. уволнение с добавки в пари или главно със земя под формата на парцели. Тази аграрна колонизация довела до образуването на значителен слой земевладелци — римски граждани, които съставлявали господстващата върхушка в развиващите се градове, на първо място в колонии Ескус и Рациария. Постепенно такива ветерани се появили и в плодородните долини на вливащите се в Дунав реки, отначало около устията, а по-късно и във вътрешността. Към ветераните се присъединили и други поселници, главно от малоазийските провинции, а дори от Италия и западните балкан-

Надпис, издигнат от рода Нарцис в чест на Марк Тиций Максим, който бил управител на южно императорско имение /салтус/ в територията на гр. Ескус. Национален археологически музей — София

ски провинции, които търсели да се настанят в плодородните земи на Добруджа.

В Тракия аграрната колонизация започва едва от 45 г. Началото ѝ било отбелязано с възникването на двете римски колонии. Деултум бил създаден със задължителното заселване на ветерани от VIII Августов легион през 70-те години на I в. Колонията била основана край по-старо тракийско селище. Земята на траките била отнета, те били изгонени в по-неплодородни райони, а техните земи били оформени в парцели. Тези парцели /centuriae/ били по около 200 югера /около 500 дка/ и се раздавали на обикновените ветерани. Предполага се, че техният брой бил няколкостотин души и че територията на римската колония била около 600 — 700 км². Естествено тези земевладелци не могли да обработват земите си сами. Това се извършвало от роби или пък земята била отдавана под аренда на лишеното от средства за производство местно тракийско население.⁸ Така била устроена и колонията Апри, така били уредени и колониите в Македония, каквато била Филипи. Териториите им се превърнали в значителни центрове на робовладелски отношения в земеделското стопанство.

През втората половина на I в., когато броят на настанените ветерани в току-що създадената провинция Тракия бил вече много голям, се създали предпоставки за сериозни изменения в поземлените отношения.

След първоначалното брутално отнемане на земята съществени изменения в тези провинции настъпили и при осъществяването на урбанизацията, т.е. при издигането на редица селища в градове, при оформянето на правното положение на градовете и на техните територии. В тези случаи част от предоставените на селското население земи били включени в градските територии. Този процес се наблюдавал около градовете, създадени в началото на II в. — Никополис ад Иструм, Никополис ад Нестум /до гр. Гоце Делчев/, Марцианопол, — а и при превръщането на селищата Пауталия, Сердика, Берое и др. в градове. При тези условия били създадени големи възможности за развитието на едрото и средното частно земевладение. Заселени ветерани и други преселници, привлечени от добрите условия за земеделие, се превърнали в богати собственици на значителни парцели земя. Сега в териториите на градовете възникнали различни по своите размери имения, собственост на градските жители, между които имало и немалко траки. Независимо от разликата между търговската и поземлената аристокрация и едната, и другата влагали своите средства в земя, която станала основата на икономическата им си-

ла. В производството навлизали роби или пък местно население било използвано за обработка на земята.

Тогава се градели т.нар. „вили“ — обширни архитектурни комплекси, разположени сред тези имения, — които се намирили близо до градските центрове. Подобни вили са разкрити край всички по-големи градове и по плодородните долини на реките. В богатата им украса градската аристокрация давала израз на своята материална сила и възможности. Сред многобройните вили край Сердика, Филипопол, Августа Траяна /дн. Стара Загора/, Адрианопол, Рациария, Ескус, Абритус и другаде особено изпъкват вилата край Чаталка /Старозагорско/, собственост на една от най-богатите потомствени тракийски земевладелски аристократически фамилии в Августа Траяна,⁹ и вилният комплекс при днешния Ивайловград край р. Армира, принадлежащ териториално към Адрианопол или към Плотинопол /гр. Димотика в Гърция/ и собственост на преселници от гръцкия Изток. Тя била построена в първите десетилетия на II в.¹⁰ Собствениците на тези вили често застрашавали земите на съседните села и граничните стълбове, с които се определят границите между такива имения и селата /в Добруджа например/, са израз на опитите на едрите земевладелци да заграват земи от съседното тракийско население.¹¹ Всички тези вили били едри стопанства с разнообразна икономическа дейност, които изкарвали стокова продукция на пазара /зърнени храни, скотовъдни произведения, вино, керамика и др./.¹²

Мнозинството от населението в Тракия и Мизия живеело в своите села /vici kōmai/. Селата в Горна и Долна Мизия, разположени по територията на римските колонии Рациария и Ескус, се ползували с peregrinalno право, т.е. жителите им били инколи по отношение на градовете, което означавало, че нямали право да вземат участие в обществените и административния живот на градовете. Жителите на градовете обаче могли да притежават земи във всяко от тези села и това им давало право да вземат на свой ред участие в управлението на селото.

Селата в отделните градски територии изби-

Останки от вила в м. „Чаталка“ на територията на град Августа Траяна. Централната част — жилищните помещения на собственика и на неговата прислуга. Те са разположени върху останките от селищна могила, край която протичат малките реки Могилровка и Чаталка. Около вилата са открити комплекси от различни стопански и други сгради, които дават обща представа за съществуването на голям производствен център в един извънредно плодороден район. II—IV век.

рали един магистрат, наречен квинквенал, който вероятно разпределял между поземлените собственици данъците, личните тегоби и задължения към града.

Южно от Стара планина в Тракия са известни имената на много села. Те съхранявали своя тракийски етнически и религиозен облик и характера на поземлените отношения, а именно общинното земевладение. От надписи и от погранични стълбове, с които били ограничавани землищата им, са известни селата Брентопара, Бендипара, Скаптопара, Скаскопара, Додопарос, Кунтиегрум, Вовокасено, Палма, Стелугерме, Тиутиамено, Пекето, Збуруло, Карерино, Ардилено, Стайрезис, Диесуре, Лисенон, Агатапара, Саприсара, Лонгинопара, Таутиомозис и др.¹³

Характерът на поземлените отношения в тракийското село проличава добре от данните за с. Скаптопара /дн. кв. „Грамада“ на Благоевград/, извлечени от надпис от 238 г., в който се казва, че „ние живеем и притежаваме имоти в споменатото село“. Жителят на Скаптопара Аврелий Пир е наречен в надписа convicanus et conpossessor, т.е. съселанин и съпритежател. Самите селяни са назовани „домовладелци“ /oikodespotai/.¹⁴ На тази основа бил изграден общественоеикономическият живот в тракийското село, което през цялата античност и в системата на Римската империя независимо от близостта си с големите градски центрове запазило редица свои типични тракийски характерни черти.

Тракийското селско население имало право и

на частна собственост, и на движение, и на заселване — това се вижда например от поселването на семейства в новите тържища; от селячеството се рекрутирали военните набори, то участвувало в управлението на общините.

Урбанизацията в Мизия и Тракия довела до сериозни промени в поземлените отношения и във взаимоотношенията между града и селото. Облик на Мизия придали големият брой войскове части, римски граждани и заселени ветерани. Тук едрото императорско и частно земевладение взело по-широки размери. Недостатъчността на работна ръка била превъзможана с преселници от „варварски“ произход, които били насилствено заселвани в някои райони, т.нар. инквиллини. В Мизия те се появили в края на II в. и се увеличили през III в. Това са полусвободни селяни, които притежавали земята, която обработвали, и били приемани във войската, но могли да бъдат продавани и наследявани само с тези земи. Тези инквиллини са една предстепен на колоните.¹⁵ През III в. се появили и първите колонии в Тракия, но колонатът добил по-широко разпространение през първата половина на IV в.

Поради малкото военни части в Тракия съществени промени в поземлените отношения, предизвикани от военна колонизация, настъпили само в югоизточните райони на провинцията, в териториите на колонии Деултум и Апри. След като по-големите селища се превърнали в градове, т.е. в гръцки градове с peregrinatio право, те включили в териториите си и селските жители, които имали същото правно положение. В Тракия селото си оставало основната форма на поселищен живот, защото градовете били малобройни и характерът на поземлените отношения, както изобщо цялото тукашно икономическо развитие, не е спомагал за появата на повече градски центрове. С течение на времето настъпило по-дълбоко социално разслоение, защото поземлената частна собственост на градската аристокрация се увеличила за сметка на селската. По-рано в Мизия, по-късно в Тракия селото изпаднало под зависимостта на града — икономически и административно.

2.

Развитие на градския живот.

Пътна система

Завладяването на Балканския полуостров от Рим и икономическите и социалните промени, които настъпили с развитието на античните производствени отношения, довели до създаването на многобройните градове. Градският живот в балкан-

ските провинции обаче се развивал неравномерно, броят, големината и значението на градовете били различни съобразно с различното икономическо и културно състояние на провинциите в момента на включването им в римската робовладелска система.

Най-старите градове са робовладелските полиси по бреговете на Егейско, Мраморно и Черно море. При завладяването на това крайбрежие гръцките колонии първоначално били припадени само към Македония, но през I — II в. постепенно влезли в границите на съответните провинции Македония, Тракия и Долна Мизия. Те запазили своето значение на търговски центрове, на места, през които влизали стоките от Мала Азия във вътрешността на Тракия и Македония. Военни части били настанявани в тези градове, които запазили до голяма степен елинския си етнически облик, но със силни примеси от съседно местно население, което търсело препитание особено в занаятчийските работилници. Между тези градове изпъкват Томи /дн. Констанца в Румъния/, Одесос, Византион /през III в. неговото значение намаляло поради политически причини/, Перинт, който особено разцъфтял, след като в него било настанено административното ръководство на провинция Тракия, Енос /град, разположен при устието на Марица, на входната артерия за Тракия, и то най-използуваната през античността/, Тесалоника /дн. Солун/, най-важното пристанище и град на Македония.

Римляните издигнали някъде нови градове близо до тези колонии, стремяйки се да заглушат тяхното значение и да ги изолират. Срещу Одесос бил изграден Марцианопол, който не успял да измести старата колония. В Бургаския залив обаче изграждането на Деултум и развитието на Анхиа-ло, стимулирано от римската власт, намалило значението на предишните големи центрове Месембрия и Аполония чак до началото на IV в.

Развитието на градския живот в самите провинции протичало в различни направления и под различен облик. Граничните провинции Горна и Долна Мизия, към която се прибавила и Дакия, били области, където били съсредоточени много военни части. До идването на римляните в тях не е имало градски живот, римските административни, социални и политически форми и латинският език навлизали без отпор в области, които се намирили на по-ниско обществено-икономическо

Част от разкритите останки от римските терми /градски бани с многобройни и просторни помещения, свързани с банските процедури и развлечение на къпещите се граждани/ в Одесос /дн. Варна/. Тези терми са най-големите и добре запазени, открити досега в България. II—III век

развитие. Те именно доминирали в тях през II — III век.

В останалите провинции Ахея, Македония и Тракия романизационният процес се сблъскал със силните традиции на елинизма, с форми на целокупния живот, съществували още през столетията преди нашата ера, с наследството на тракийските царства и на македонската монархия, с далеч по-висока степен на развитие спрямо онази, достигната в граничните провинции. Ето защо т.нар. романизация тук никога не е могла да се разгърне в истинските си размери.

Създаването и укрепването на градския живот в граничните провинции е тясно свързано с настаняването на военните гарнизони в постоянни лагери. Тези военни лагери възниквали по правило край устията на вливащите се в Дунав реки, и то близо до по-стари местни селища.

Непосредствено до лагерите се построявали селища, в които се настанявали предимно търговци и занаятчи. Тук оставали да живеят и изслужилите войници, ветераните, които получавали и своите парцели земя. Мнозинството от тях имали вече и семейства с жени от съседното население, но браковете били узаконявани едва с уволнението на мъжете. Така постепенно възникнали селища с доста пълно население, които се наричали канабни /*canabae*/ и били управлявани от специални чиновници — магистри. Дори и военният лагер да се измествал на друго място, селището оставало, разширявало се и постепенно получавало и градски права. развитието на тези селища било стимулирано до голяма степен от Крайдунавския път, който ги свързвал. Така по дунавската граница били основани градовете Дуросторум, канабно селище на XI Клавдиев легион; Ескус, където през I в. за известно време бил V Македонски легион; Рациария, където през I в. също са лагерували военни части; Нове /до Свищов/, постоянен лагер на I Италийски легион през цялата античност. По-малки селища били Бонония /дн. Видин/, Алмус /дн. Лом/, Августа /дн. с.Хърлец, Оряховско/, Утус /дн. с.Милковица, Никополско/, Димум /дн. Белене/, Ятрус /дн. с.Кривина, Русенско/, Сексгинта Приста /дн. Русе/, Апиария /до дн. с.Ряхово, Русенско/. По дунавския бряг на Добруджа се появили Капидава /дн. с.Капидава/, Диногоция /дн. с.Гарван/, Трезмис /дн. с.Иглица/ и др.

Във вътрешността на днешна Северна България около военни лагери на важни стратегически места се образували два градски центъра — Монтана и Абритус. Това са в същност двата пункта, разположени съответно на най-западния и най-източния южен приток на Дунав¹⁶ в днешна Северна България.

Развитието на градския живот в Македония и Тракия протекло по друг начин. Македония била област, където градският живот се появил още през IV в.пр.н.е. и продължил с различна интензивност през цялата елинистическа епоха. Македонските градове играли важна икономическа и културна роля през IV — I в.пр.н.е. и били през тази епоха единствените градски центрове в западните и централните области на Балканите по времето, когато още днешна Северна България и Тракия са живели независим живот. През римската епоха значението на македонските градове намаляло, тъй като икономическата тежест се изместила на изток в новите балкански провинции.

Македония останала вътрешна провинция и през II — III в. не участвувала почти никак в политическия живот на империята. Броят на по-големите и малките градове в Македония бил около стотина. Между тях имало и по-значителни селища още от времето на диадохите и римски колонии от времето на прехода от република към империя. Между тях с по-голямо значение били град Филипи, Стоби /дн. Градско, Югославия/ и особено Тесалоника /Солун/, който, от една страна, бил главният град на провинция Македония и, от друга — голямо пристанище и връзка със средиземноморския свят. Икономическо значение имали някои градове по Струма с неуточно местоположение. През II и III в. броят на градовете намалял. Това се дължи на синойкизма, при който по-малки селища се обединявали, на изчезването на други поради икономически причини и на прекъсването на сведения за трети при неизвестни обстоятелства. Редица по-малки селища са изчезнали по време на първите готски нашествия през средата на III в.¹⁷

Градският живот в Тракия възникнал вследствие на дълга еволюция на местните поселищни форми и през IV в.пр.н.е. се изявил в изграждането на някои градове с елинистически облик. Тези градове, макар и малобройни, продължили да съществуват и през следващите столетия, като до известна степен запазили значението си на укрепени племенни центрове. Те били разположени по течението на големите реки на Тракия Марица и Тунджа — естествените връзки на страната с класическия елински свят и Мала Азия. Това били Филипопол, Кабиле, вероятно Ускудама и през I в.пр.н.е. Бизия, която била главен град и резиденция на последните тракийски владетели.

Благоприятните икономически условия, настъпили с присъединяването на Тракия в системата на Римската империя, се изразили в по-силно навлизане на робовладелските отношения и на формите на античния градски живот. Това създа-

ло благоприятна обстановка за възобновяване на процеса на урбанизация от елинистическата епоха, за по-нататъшно развитие на градовете, за създаване на нови. Старите тракийски селища, повечето от които вече били свързани с пътна римска система на Балканите, започнали да укрепват икономически. В тях се заселили римски граждани, преселници от елинизирани провинции. Настъпилата промяна във формите на собственост укрепила частната собственост на развиващата се градска върхушка, която била заинтересована да укрепва римските икономически и държавни форми на господство в Тракия.

Икономическите и социалните промени в Тракия през втората половина на I в. довели до нови явления в градския живот в началото на II в., което било преломен момент в историческото развитие на провинцията. Създали се условия да се дадат градски права на редица по-стари тракийски селища, развили се вече като робовладелски центрове.¹⁸ Това били Сердика, Филипопол, Берое, преименуван на Августа Траяна, Пауталия. Тези промени били оформени в годините на управлението на Траян /98 — 117/ и много от новите градове получили династически имена от неговата фамилия.

Началото на II в. е време, когато Тракия изпитала масова имиграция от Мала Азия, Сирия и от други провинции на гръцкия Изток. Подгонени от липсата на средства за производство в родните си земи поради някои особености в икономическото развитие на малоазийските провинции, те намерили в Тракия отлични условия за препитаване. Преселниците били предимно занаятчи и търговци. Те се заселвали в някои по-стари селища, бързо ги разширявали и сполучвали да придобият за тях граждански права. Римската власт съдействувала на тази имиграция и насочвала някои от преселниците към създаването тогава градски селища. През това време възникнали напълно нови градове — Никополис ад Иструм и Никополис ад Нестум, наречени така в чест на победата на Рим над даките, Марцианопол, център на важни пътища между Южна и Северна България, който е трябвало да намали икономическото значение на Одесос. В плодородната долина на Марица били създадени градовете Платинопол и Траянопол. Други селища се издигнали и също получили градски права.

Като резултат от това развитие в Тракия и Долна Мизия били основани 7 нови града — Никополис ад Иструм, Марцианопол, Августа Траяна, Платинопол /дн. Димотика/, Траянопол /дн. до устието на Марица/, Ремесиана /дн. Бела паланка в Югославия/ и Улпиана. Пет по-стари тракийски

селища получили градски права — Сердика, Пауталия, Никополис ад Нестум, Топир /дн. развалини до устието на Места/ и Анхиало /дн. Поморие/. Те приемали по този повод и родовото име Улпия към градското си наименование. Две селища по Дунав, възникнали около легионни лагери, били издигнати в ранг на колонии. Това са Ескус и Рациария и в същност те се превърнали в най-значителните градове на провинциите Долна и Горна Мизия.

Получилите права на колонии и на муниципии градове в днешна Северна България и Добруджа /Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум, Трезмис/ били организирани по римски образец, т.е. тяхната организация напомняла градската уредба на града Рим, но в умален мащаб. Те се ползували с някои привилегии: били освободени от надзора на провинциалния управител, а също така и от основните данъци. Начело били избирани ежегодно по двама дуумвири, които разполагали с административната и съдебната власт, били избирани още по двама едили, които се грижели за пазара, охраната, строителството, пътищата. Финансовите въпроси били ръководени от квестори. Всички посочени длъжности били изборни из средите на градската аристокрация от римски граждани.

Според античната практика ръководните длъжности били безплатни, но към тези длъжности имали достъп само представители из най-богатите градски слоеве, едрите земевладелци и робовладелци, собствениците на вилите в територията на градовете. След изтичането на техния мандат те влизали в състава на събранието на свободните граждани /т.нар. *conventus*/, т.е. ставали куриали или декуриони. Това било пожизнено и почетно звание. То се постигало и от други богати граждани, които влагали свои средства за строежа на монументални сгради, светилища и други обществени задължения. Всички тези градове имали определена автономия — както всички градове в Римската империя — по отношение на вътрешните си проблеми. Спрямо другите въпроси — градеж и поддържане на градската крепостна система, връзки с други градове и т.н. — те зависели от управителя на провинцията. Той разполагал със свое ведомство, което упражнявало общия надзор над провинцията, и получавал съответни разпореждания от императорската канцелария в Рим.

Градовете в провинциите Тракия и Македония, области, силно свързани с елинистическия Изток, били организирани като гръцки градове с peregrinus право, т.е. жителите на градовете нямали права на римски граждани с изключение на тези, които са ги получили по военен или друг път.

Те нямали правата на римските колонии и муниципии и били сходни на всички останали полиси в гръцкия Изток — в Елада и малоазийските провинции. Свободните граждани образували народното събрание /*démos*/, из средите на които се избирал неговият избирателен орган — съветът /*bulê*/. Градските съветници /булевти/ отговаряли по своите права и задължения на куриалите от селищата, организирани по римски образец. Това били хора из средите на най-заможните робовладелски фамилии, които по същия начин изпълнявали своето обществено задължение, т.е. със свои собствени средства. В редица от големите градове на Тракия имало още един орган с известно почетно обществено значение — т.нар. герузия. Неговите членове /герузиасты/ били най-изтъкнатите по своето богатство и обществено положение граждани. Самите градове имали по-малки административни раздели, т.нар. фили, повечето от които носели имената на митически или местни херои и божества.

В Тракия и Македония, както и в другите елинизирани провинции съществували т.нар. „койна“ /съюзи/ в Тракия — *κοινὸν τὸν Θρᾷκόν*/. Това била организация на представители на отделните градове, и то из средите на най-богатите граждани. Основното ѝ предназначение произтичало от почитането на императорския култ, който бил задължителен за всички поданици на Римската империя. Организирани били и годишни игри, свързани с празнуването на култа. Освен това койнонът имал право да се обръща направо към императора в Рим и да поставя въпроси, които интересували провинцията. Съюзът можел да взема отношение и към отделни прояви на провинциалния управител. Койнонът бил пряката връзка между Рим и провинцията. Тракийският койнон на пример отправил официално запитване до император Антонин Пий /138 — 161/ и получил отговор. Поставен бил въпросът за възможностите за апелация срещу императорски рескрипт, когато се установило, че този рескрипт почивал на неточна информация. Отговорът бил положителен и се давало право на тракийския койнон да прави такива апелации.¹⁹ Тракийският койнон съществувал от I до IV в. Неговото седалище бил Филипопол, изборният му ръководител се наричал тракарх и произхождал от най-богатите и обществено изявени среди. Койнонът се събирал в някой град на провинцията един път годишно и това било съпроводено с различни тържествени церемонии. Той имал право на собствени монетни емисии.²⁰

В провинциите Долна Мизия и Тракия броят на градските центрове бил ограничен. Тези центрове от своя страна притежавали значителни те-

ритории. Това било резултат от късното им урбанизирание и от по-късното цялостно развитие на робовладелските отношения в тях. Тези градове — всеки от тях със собствена автономия — били главната опора на римската власт, центрове на римската експлоатация и контрол в провинциите.

През II — III в. благодарение на благоприятните икономически отношения в Тракия и Долна Мизия се развили многобройни селища, но повечето от тях не достигнали до градски права. Това били тракийски села, които сега се разраснали и укрепнали стопански, особено когато край тях минавали пътища. Запазени били имената на всички селища, край които вървели тези пътища и където имало пътни станции. Това замогване на селищата, и то покрай пътищата, било насърчавано от римската власт. Типичен пример в това отношение било възникването на т.нар. тържища /emporii/.

Запазеният изцяло декрет от 202 г. за създаването на тържището Пизос /дн. с. Димитриево, Чирпанско/ разкрива начина, по който били образувани тези селища полуградове-полусела с известно аграрно и търговско значение. Тази дейност била известна в Тракия най-рано от средата на II в. от н.е., когато възникнало тържището Дискодуратера /дн. с. Гостилица, Дряновско/. Досега са известни 4 тържища, но техният брой бил очевидно по-голям. Тук насилствено или доброволно били привлечани селяни от съседните села с определени данъчни облекчения: освобождаване от данъци в натура, от задължението да дават хора за охрана на пътищата, от задължителното и безплатно превозване на стоки в полза на държавата, от задължителното доставяне на товарен добитък и на хора за държавния транспорт, т.нар. ангария. Имената на селяните и на селата били посочени в учредителния декрет на всяко тържище. В Пизос преселниците дошли от 9 села. Основният поминък в тези тържища било земеделието. В пътните станции от този тип могла да става обмяна, която била другата страна на тяхната дейност — търговията, извършвана със земеделски произведения. Начело на тържищата стояли топарси /кметове/.²¹

ПЪТИЩА. При присъединяването на всяка нова провинция първата грижа на римската власт била да се прокарат необходимите пътища за побързото придвижване на военните части там, където нямало, или да се поправят съществуващите. Поради военни и стратегически съображения още по времето на император Тиберий /14 — 31/ започнал строежът на Крайдунавския път, което било дело на военните части. Този път бил продължаван в хода на напредването на римляните към

изток по течението на Дунав. В началото на II в., след дакийските войни, той бил продължен до устието на Дунав, където се свързал с Крайморския път, съединяващ елинските колонии по Западното Черноморие. Този път съществувал още от V в.пр.н.е. и сега при организацията на провинциите бил отново поправен и предоставен за използване.

От средата на I в. има сигурни данни, че отново функционирал главният път през Тракия от Сингидунум през Сердика, Филипопол за Адрианопол и Византион — основната сухопътна и най-кратка връзка от Средна Европа към Мала Азия. Този път съществувал като съобщителна връзка още от V в.пр.н.е. и бил непрекъснато поддържан и през II — III в. Тук имало изградени пътни станции на почти всеки 20 км. Имало и много ханища и места за почивка и смяна на конете. Съществувал и пътят от Сердика за провинция Македония. Друг важен път, построен в началото на II в., свързвал Ескус с Филипопол, т.е. дакийските провинции с Мала Азия.²² Важни кръстопътни центрове в Северна България се оказали Никополис ад Иструм и Марцианопол. От Никополис водели пътища на север към Нове и през Балкана на юг за Кабиле, където имало отклонения в три направления: към Анхиало, към Августа Траяна и на юг по долината на Тунджа и Марица към Адрианопол и оттук към Траянопол, Платинопол и Енос.

Един път минавал през средата на днешна

Надпис, документиращ създаването на тържището Пизос в 202 г. След официалните формули, с които се узаконява „построяването на тържището Пизос“, следват списъци на първите заселници, около 160 души жители на съседните девет тракийски села: Склабрия, Стратопара, Красалопара, Скепт, Гелупара, Курпизос, Базопара, Струпил, Бусипара. Върху плочата е изчукан и текстът на декрета на тогавашния управител на провинция Тракия Квинт Сициний Клар, с който се урежда административната организация на тези тържища. Начело стояли топарси /кметове/ с ранг на градски съветници, „на тях, се казва в декрета, дадох с пълномощно печата и правото да съдят, като им поръчах да се отнасят спрямо жителите не с надменност и насилие, но да бъдат справедливи и снизходителни. И не само да правят това, но и да защитават имота и богатството на населението от тези, които се опитват да вършат беззакония и да предизвикват смутове. И за да бъдат тези тържища по-заможни, аз поръчах на хора да убедят, както трябва — и да преселят в тези тържища лица от околните села, които се ползват с добро име, като лично заявявам, че тия, които пожелаят доброволно да сторят това, ще получат големи благоденствия от императорите: ще се освобождават от вноски в натура към града, от задълженията да поддържат държавната поща, от задълженията да служат като охрана по бургите /крепостите/.“ Национален археологически музей — София

Северна България от Марцианопол през Никополис ад Иструм и Мелта за Монтана. От Рациария излизал път през Найсос за Лисус /дн. Лежа, Албания/ на Адриатическо море — най-краткият път от Италия за Долни Дунав. От Марцианопол се отделял път за Дуросторум, Залдапа /дн. с. Абрит, Толбухинско/ и Новиодунум /дн. гр. Исакча, Румъния/ през Тропеум Трояни /дн. с. Адам-клиси, Румъния/.

Южно от Стара планина важни средища били Сердика и Филипопол. От Сердика излизали пътища за Ескус /през Арабаконашкия проход/, за Стоби в Македония /през Пауталия/, по долината на Струма към Тесалоника. От Филипопол излизал път за Никополис ад Нестум. В Източна България кръстопътен център станал Анхиало. Оттук минавали пътищата за Марцианопол като част от Крайморския път, за Кабиле, за Месембрия.

Трети много важен път, който минавал през Македония и Тракия, е известният Via Egnatia. Той водел от Адриатическо море през Стоби — Филипи към устието на Марица и за Мала Азия. Пътят е построен още през II в., скоро след като била създадена провинция Македония, и векове наред оставал главната съобщителна артерия между Италия и Мала Азия.

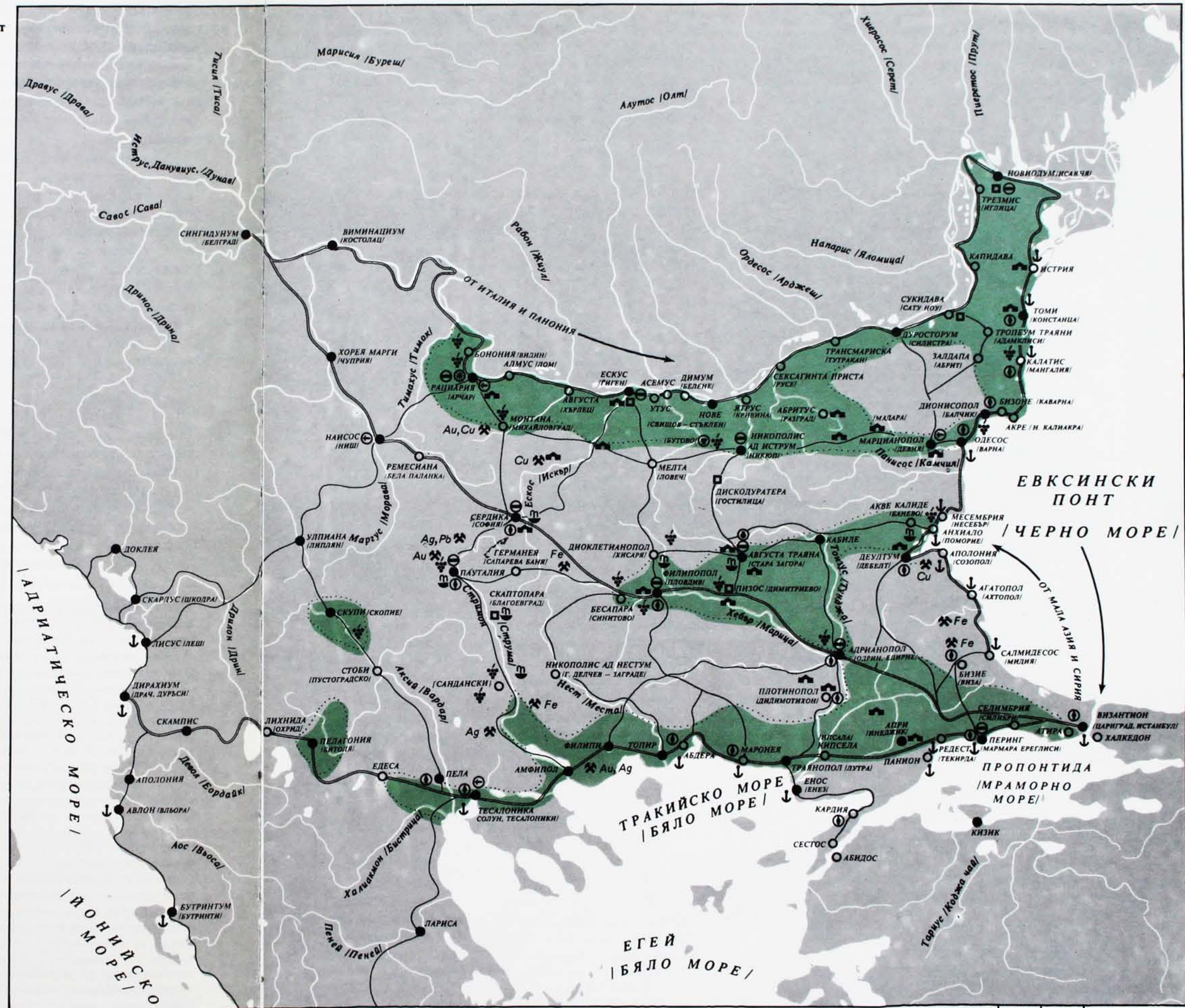
Основните пътища, по които била организирана пътна служба и били изградени станции с подходящи сгради за държавните служители, за търговците и за техните стоки, били нанесени на карти, някои от които са запазени и до днес. Те ни дават имената на пътните станции и на разстоянията между тях. Освен това обаче са съществували и множество местни пътища, свързващи отделни помалки селища. Те не фигурирали в официалните пътеводители и се установяват само по археологически път.

Пътищата в Долна Мизия, Тракия и Македония били прокарани така, че свързвали всички значителни градове, центрове на градски територии и военни лагери. Това облекчавало връзките помежду им и допринасяло особено за развитието на вътрешнотърговската дейност. Когато през II в. започнало създаването на тържищата — проява на вътрешната аграрно-търговска колонизация, — те възниквали около пътните станции, разположени на удобни съобщителни връзки.

Повечето от римските пътища били трасирани и изградени цялостно върху по-стари тракийски пътища, възникнали по поречието на основните реки в Тракия, по естествените проходи и съобщителни връзки. Тези пътища са съществували през цялата античност, като през V — VI в. поради влошените икономически и политически условия престанали да бъдат поддържани — отделни сели-

Икономика
на средната и източната част
от Балканите
през римската епоха

- ПО ЗНАЧИТЕЛЕН ГРАД
- ГРАД
- ТЪРЖИЩЕ
- ПРИСТАН
- == ГЛАВЕН РИМСКИ ПЪТ
- ВТОРОСТЕПЕНЕН РИМСКИ ПЪТ
- ⊙ МОНЕТАРНИЦА
- ⊙ ЗАНЯТЧИЙСКА КОЛЕГИЯ
- ⊙ РАБОТИЛНИЦА ЗА:
- ⊙ ОРЪЖИЕ
- ⊙ СЪКЪПОЧЕНОСТИ
- ⊙ БРОНЗОВИ СЪДОВЕ
- ⊙ КЕРАМИЧНИ ИЗДЕЛИЯ
- ⊙ МИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ И БАНИ (ТЕРМИ)
- ⊙ ЕДРО ПОЗЕМЛЕНО ВЛАДЕНИЕ ИЛИ ВИЛА
- ГЛАВНИ ПОЛЕВЪДНИ РАЙОНИ
- ⌘ РУДОДОБИВ
- ⌘ ЛОЗАРСТВО И ВИНАРСТВО
- ВНОС
- ← ИЗНОС

МЯРКА 1:3 500 000 0 35 70 KM

ща и градове били разрушени. Най-дълго и без прекъсване функционирал Централният диагонален път, който винаги бил най-удобната връзка между Средна Европа през Балканите за Мала Азия.²³

3. Поминък. Търговия

Тракийските земи били винаги известни с плодородието си. Големите възможности за развитие на земеделието във всичките му клонове се разкриват не само от бележки на древните гръцки и римски писатели, които наричали тези области „хамбар на Церера“²⁴, но са добре документирани и археологически. Преобладаващата част от населението на самостоятелните тракийски царства било селско и се занимавало главно със земеделие.²⁵

След включването на балканските земи в Римската империя и при последвалите промени във формите на собственост римската власт се стремяла да запази земеделското производство и да съдейства за неговото развитие. Били заселвани откъдунавски племена, за да се осигури производството на зърнени храни, необходими за изхранването на десетките хиляди войници, разположени по дунавската граница, и дори за износ в близки провинции. Особено внимание било обърнато на плодородните земи в Добруджа. Южно от Стара планина тракийското селско население останало незасегнато и неговата стопанска дейност също продължавала да бъде земеделието.

Аграрна била и римската колонизация в Тракия както при създаването на двете римски колонии, така и при настаняването на ветерани в селищата по главните пътища и плодородните долини. При навлизането на робовладелските отношения в тракийското селско стопанство чрез римските ветерани и други колонисти била възприета и по-добра организация на селскостопанската дейност, възникнали по-големи имения и се използвали по-добри методи при обработката на земята. Най-високи добиви имало във вилите на господстващата земеделска върхушка и в императорските домени. Разкритите многобройни и разнообразни земеделски сечива и съоръжения, добре построените хамбари за съхраняване на зърнените храни, съоръженията за преработка на грозде — всичко това говори за голямото значение на земеделието в стопанския живот на източнобалканските земи.²⁶

Тракийското селско население обработвало своите парцели с по-ограничени възможности, с по-примитивни средства, но получените добиви

били достатъчни за неговото изхранване и за издължаването на държавните доставки през втората половина на II и първата половина на III в. „Жителите на това село /Скаптопара — б.а./, които живеят по тези места от много години, плащаха без остатък всички данъци и налози, докато си живееха необезпокоявани и незаплашвани от никого“, гласи една част от споменатия надпис от 238 г.

През II — III в. няма конкретни данни за системен и по-голям износ на зърнени храни, но производството било достатъчно, за да задоволява местните нужди на селското и на градското население и на лагеруващите тук войски. Един документ от средата на IV в. изрично обръща внимание, че тракийските земи се самозадоволявали в стопанско отношение.²⁷

Тясно свързано със земеделието било скотовъдството, в което особено място заемало коневъдството, прочуто в Тракия още от времето на Омир. В императорските домени в Северозападна България и в Чирпанско били отглеждани доста коне очевидно за нуждите на римската конна войска. Конете били отглеждани специално и за оживения и непрекъснат трафик по пътищата на Тракия, особено за тези на Централния път за Византион, който бил един от най-оживените в Римската империя. Силно е развито и овцевъдството, и то през всички периоди от историческия живот на траките.

Важен клон от поминъка в Тракия и Мизия било и лозарството. Върху няколко запазени релефа /Пловдивско, Чирпанско/ са изобразени моменти от процеса на приготвянето на виното. Това са райони, където лозарството било силно развито. Върху монети от Пауталия и Филиппол, разкриващи плодородието на земите им, са изобразени символи, които сочат широкото разпространение на земеделието, винарството, рударството като основни поминъци на населението в тези така плодородни области на Тракия.²⁸

Голямо значение в икономиката на Тракия и Мизия през римската епоха получило рударството.²⁹ Още във вековете пр.н.е. елинските колонисти получавали много руди — мед и желязо /от дн. Бургаско и Странджа/ и злато и сребро /от Пангейските рудници/. Злато се добивало и на други места в Тракия. Даровете в злато и сребро били за-

Оброчна плочка със сцена от Дионисовия култ, намерена в Пловдивско. Върху долната част на релефа са изобразени няколко момента от процеса на производството на вино: беритба на грозде, пренасянето му, тъпченето и мачкането. Накрая две фигури пренасят в голям съд готовото вече вино. III в. Национален археологически музей — София

дължително поднасяни на одриските владетели от V — IV в.пр.н.е.

Римляните разпространили в Тракия и Мизия съществуващата и в останалите провинции организация на рударството. Така те въвели тракийските рудари в по-интензивно производство и добивите очевидно не били малки. Всички мини и рудни залежи били собственост на държавата. Тя възлагала грижите и надзора върху тях на императорски прокуратор. Той произхождал от съсловието на конници, а понякога дори и от средите на освободените роби. В неговото ведомство имало много надзиратели, в по-голямата си част свободни роби — либертини. Те именно надзиравали отделните обекти, в които работели повечето роби. Свободният труд обаче не бил изключен. Промиването на златоносен пясък било в ръцете на свободни хора. Същевременно държавата отдавала под наем на отделни лица или на група предприемачи мини и рудници в Тракия. Те по договор могли да ги експлоатират чрез трети лица. По този начин са били използвани богатите рудни залежи в Тракия — в Югозападна България, Родопите, областта на Странджа, особено в районите на Малко Търново и Малък Самоков /в Турция/. Такъв ръководител на „железните рудници“ /става дума за рудниците край Малък Самоков/ е Стратон, синът на Стратон, който ръководел през 155 — 156 г. група елини /*ergastai*/, очевидно либертини, участващи в разработката на тези рудници.³⁰ Много злато било добивано чрез промиване на златоносен пясък по поречието на Огоста.

Особено активна рударска дейност развили траките от племето беси, чието име в римската литература станало синоним на опитни рудари чак до края на античността.

Занаятчийското производство в Тракия и Мизия било тясно свързано с развитието на градовете и градския живот. Градовете, оформени в тези провинции, от края на I в. от н.е. се превърнали в средища на разнообразни занаяти, задоволяващи нуждите на различните слоеве на местното население. Голям принос в развитието на занаятите, в прилагането на методите и технологията от по-развитите центрове на по-стари римски провинции са донесли преселниците от Мала Азия, Сирия и изобщо от провинциите на гръцкия Изток. Те оставили многобройни следи в епиграфските паметници както като самостоятелни занаятчийски, така и като членове на различни занаятчийски сдружения, в които били организирани. В Долна и Горна Мизия това са т.нар. колегии /*collegiae*/, в Тракия и Македония тези сдружения се явяват като *technè*, *synèrgion*, *synèdriou*. Те били ръководени от магистрати, ежегодно избирани из техните среди, имали свои празници, свързани с почитането на някое божество или херос, имали обща каса. Това били дребни занаятчийски, които експлоатирали ограничен брой роби. Преобладаващата част от известните ни занаятчийски носят типични източни имена /малоазийски, сирийски/, но сред тях има и елинизирани и романизирани траки. Те били хора из средите на тракийското население, което навлязло в градовете и попаднало под силното влия-

ние на античната култура. Такива занаятчийски колегии са засвидетелствувани в Сердика, Пауталия, Филипопол, Никополис ад Иструм, Августа Траяна, Рациария, Ескус.³¹

Археологическите разкопки в градските центрове разкриха многобройни материали — битови предмети, сечива, накити, керамика, произведения на изкуството /надгробна и вотивна пластика, статуетки/, които доказват широкото разпространение на разнообразни занаяти. През II — III в. те задоволявали ежедневните потребителски и естетически нужди на различните слоеве от населението. В крайдунавските градове значителна част от това производство се поглъщало от разположените там на лагер военни части.

Едни от най-широко разпространените занаяти били каменоделството и строителството, стимулирани от разгърнатата укрепителна дейност по градове и крепости, от строежи на бурги и от поддържането на пътищата. Друга група каменоделци изработвали надгробни плочи и оброчни плочки. Различните типове надгробни плочи от днешна Северна България, от крайморските градове, от градовете на Тракия и Македония, които се различават по стил, характер и художествени качества, се изработвали в работилници, които могат да се локализируют в отделните по-големи центрове. Много широка дейност развили работилниците за изработка на оброчни плочки, които населението масово купувало и ги поставяло като дарове в светилищата. Поради общотракийския характер на големите светилища в Тракия, където се откриват плочки с най-разнообразна обработка, трудно е да се локализируют тези работилници, където също били изработвани такива плочки. Според района и етническата принадлежност на посветителите надгробните и вотивните плочки били надписвани на гръцки или на латински език. Намираните голям брой плочки без надписи представляват в голямата си част посвещения на мес-

ното тракийско население, което по начало не познавало обичая да се поставят надписи и което не пише на своя роден тракийски език.

Широка дейност развивали скулптурните работилници, където се работили статуи на императори, на заслужили граждани, на представители на богатата градска аристокрация, на богове. Централните площади на античните градове били изпълнени с подобни статуи и изображения и това разкривало широки възможности за такава дейност. Правели се и много реплики /копия/ на прочути статуи от античността, каквито са открити на много места в България.

Към строителите спадат занаятчийските, занимаващи се с изграждането на частни и обществени сгради. В украсата на сградите активно участие взимали майстори на мозайки — изкуство, широко разпространено в римската епоха, дошло тук с навлизането на античната култура. Откритите запазени мозайки от Ескус, Сердика, Пауталия, Филипопол, Августа Траяна и др., вилите — особено вилният комплекс при Ивайловград — разкриват изкуство, което е на високо равнище и не отстъпва на мозайчното изкуство от другите източни провинции. В Тракия обаче то не достигнало такова широко разпространение, както в Галия и Африка, поради по-ограничения брой представители на богатата земевладелска и робовладелска аристокрация, чиито естетически нужди задоволявало.

Важно и най-масово било керамичното производство в градовете и селищата, което е остави-

1. Монета с изображение на съд, пълен с плодове. Археологически музей — Пловдив

2. Бронзова монета от Анхиало с изображение на кораб с платна, плуващ надясно /първа половина на III в./. Окръжен исторически музей — Варна

3. Бронзова монета от Траянопол с изображение на грозд /първа половина на III в./. Археологически музей — Пловдив

4. Бронзова монета от Одесос с изображение на бог Дарзас. Окръжен исторически музей — Варна

5. Бронзова монета, сечена в Сердика. Представен е храм на Асклепий /III в./. Археологически музей — Пловдив

Надгробна плоча от Одесос /II в./, върху която са представени починалите Асклепиад, съпругата му Ани и двама техни роби. Надписът посочва, че Асклепиад принадлежал към градската аристокрация, бил един от видните и богати граждани: бил „старши градски лекар“, жрец на Великия бог Дарзалас, гимназиарх и носител на редица почетни титли. Под релефа са изобразени елементите на едно пълно въоръжение: кръгъл щит, зад който се вижда глава на кон и копие, ризница, шлем, меч с ремък, наколенници. Окръжен исторически музей — Варна

Сребърен съд с дръжка, намерен с други подобни съдове, при с. Голяма Брестница, Плевенски окръг /II в. от н.е./. Върху дръжката надпис: „На бога Херос Пирмерулас /направи посещение/ Флавий Местриан, бенефициарий.“ Същият надпис от друг съд от това съкровище посочва, че то цялото е било вероятно дар за светилището на този Херос, изработено по поръка на войника. Окръжен исторически музей — Плевен

Глава на брадат мъж /керамика/, произведена в големия керамичен център в Бутово /III в./. Тук била работена високохудожествена керамика, част от която била изнасяна извън провинцията. Окръжен исторически музей — Велико Търново

Златни накити от погребение на богата тракийка. Поморие. I в. от н.е. Окръжен исторически музей — Бургас

ло и много следи. Изработвали се фини глинени съдове, амфори, кухненска керамика, лампи за осветление, тухли и керемиди. Такива работилници имало навсякъде, но съгласно римските закони те били извън градските стени, за да не замърсяват въздуха в селищата.

Най-голям център за керамично производство в Тракия и Мизия се създал на територията на Никополис ад Иструм. Използувайки отличната глина в някои райони още в началото на II в. от н.е., преселниците-малоазийци разкрили един сравнително малък керамичен център /няколко работилници/ край с. Хотница, Великотърновско, близо до каменоломните, откъдето бил вземан и камъкът за строителство на Никополис. По същото време били построени грънчарски работилници във вилата на едър земевладелец-тракиец край Павликени.³² Увеличаването на произведената в тези места керамика довело до търсенето на възможности за повишаване на производството.

Грънчарите били привлечени от великолепната глина край с. Бутово, където в скоро време се разгърнало много широко производство. Тук е съществувало голямо тракийско селище от пред-римската епоха, което сега благодарение на раз-

витието на керамичното производство се разширило и уголемило. В Бутово досега са разкрити над 30 грънчарски пещи и работилници, функционирали от средата на II до средата на IV в. Открити са много калъпи /над 30/ с оригинални и интересни форми, голяма част от готовата керамична продукция заедно с инструментариума на античните грънчари, което дава възможност да се възстанови цялостният процес при изработването на произвежданата тук фина релефна керамика, глинени подноси, глинени лампи, теракоти и др. Производството било в широки размери, задоволявало е нуждите на провинцията, а очевидно част от него се изнасяло.

Широко било производството на строителната керамика, която била работена в работилниците край военните лагери, чиито произведени артикули носели печата на съответната военна част, в императорските домени, в големи частни предприятия. Това производство било концентрирано в крайдунавските градове на лимеса.³³

Първоначално през I в. глинени лампи били внасяни отвън, както се вижда от марки на фирмите, произвеждащи артикул, чужд на местното население. Скоро обаче започнали да се вна-

сят матрици. Това производство се усвоило и дори се имитирали чуждите марки. През II — III в. такива лампи се изработвали³⁴ в местни работилници, разкрити досега главно в Северна България.

Голям дял в занаятчийското производство заемала изработката на предмети от метал — бронзови и железни земеделски сечива, накити. Многобройни находки от земите на Тракия и Мизия очертават производствени центрове в Рациария — на сребърни и златни накити, и в Августа Траяна — на бронзови предмети. Отделни надписи, откривани в почти всички градове в Тракия, посочват различни занаятчийски — ковачи, медникари, златари и др.³⁵

Поради характера на своето производство почти никакви следи не оставили занаятчийските, произвеждащи тъкани и облекла, за което известна представа дават само образите по рисуваните гробници и отделни гробни находки.

През римската епоха занаятчийското производство зависело от развитието на градовете. То не надминавало рамките на дребното занаятчийство, насочило своята продукция главно към задоволяване нуждите на населението с изключе-

ние на керамичното производство в Долна Мизия. Тук не се развила по-значителна промишленост, както в Италия, Галия, Панония и в малоазийските провинции. За това липсвали необходимите икономически и социални предпоставки. Тракия и Мизия били включени много късно в римската робовладелска система, градовете се развили сравнително късно, техните размери били ограничени и когато настъпил разцветът им през епохата на Северите, той бил прекъснат от големите „варварски“ нашествия в средата на III в. и от вътрешната икономическа криза, която вече обхванала робовладелската система в повечето провинции. В Тракия и Мизия някои занаяти се появили едва с установяването на римската власт и по-късно се усвоили от местното население. За занаятите в тракийското село почти нищо не се знае освен за производството на глинени съдове.

Тракия и Мизия били обект на търговска експанзия от страна на Рим още с образуването на първите балкански провинции Македония и Ахия през II в. пр. н. е. Многобройни находки от къснорепубликански монети, например в Северозападна

България и по долините на големите реки, дават известна представа за първоначалните търговски интереси на Рим още преди превръщането на тези области в римски провинции. Наред с другите стоки търговците търсели тук и роби.

Настаняването на римските военни части и породилите се техни нужди насочили търговските интереси към долнодунавските райони. Още край първите военни лагери се заселили занаятчийски и търговци от италиейски, но главно от малоазийски произход. Постепенно с оформянето на градовете възникнала необходимостта от задоволяване потребностите на различните слоеве от градското население, особено на господстващата върхушка, която се стремела към вносни стоки. През I в. вносът от Италия и среднодунавските провинции за Мизия вървял главно по Дунав, а Тракия била снабдявана по старите търговски пътища от Мала Азия.

През II в. градовете и занаятчийското производство укрепнали и се усвоили редица занаяти, поради което вносът от Италия намалал и някъде съвсем изчезнал. Ежедневните нужди на население

нието били задоволявани от развиващите се местни занаяти. Някои занаяти обаче, като производството на луксозни стоки, медицински инструменти, козметични артикули и др., не били усвоени и нуждите на местната аристокрация били задоволявани отвън. Този внос идвал главно от Мала Азия, с чиито производствени центрове поддържали силни връзки многобройните малоазийски преселници, заселени в тракийските градове през II в. от н. е. Търговският път минавал през Одесос и Томи от черноморските градове, през Перинт на Мраморно море и през Енос при устието на Марица, откъдето стоките били придвижвани по воден път — по Марица и Тунджа — до големите центрове в Тракия Адрианопол, Кабиле, Филипопол, Платинопол. Важна роля за поддържането на търговските връзки играли и пътищата, които минавали през Тракия.

Независимо че тази гъста пътна мрежа имала за цел превозването на войска, на държавната поща, тя съдействувала извънредно много за развитието на търговията, защото удобно свързвала всичките райони на провинцията. При това държавата давала през II в. значителни облекчения на тези връзки, като не обременявала с данъци търговията между отделни градове и области. Сравнително ниски били и митата, вземани при преминаването на границите между отделните провинции, особено на тези, които влизали в голямата митническа единица Илирик. Всичко това улеснявало търговията между града и селото, като селското население продавало земеделски и скотовъдни произведения, кожи, вино, роби. Големи консуматори били войниците по кастелите и лагерите в Северна България и Добруджа, а също така и жителите на по-големите градове.

Тракийските селяни очевидно купували редица необходими сечива и продукти, произведени в градските центрове и във вилите. Особена форма на обмен между града и селото са т. нар. „панаири“, които ставали на много места в Тракия и които за пръв път са засвидетелствувани още във вековете преди новата ера. Те траяли 10 — 15 дни и били свързани със светилище на някое местно божество и с неговото традиционно почитане. „Ние /селяните от село Скаптопара — б. а./ живеем и

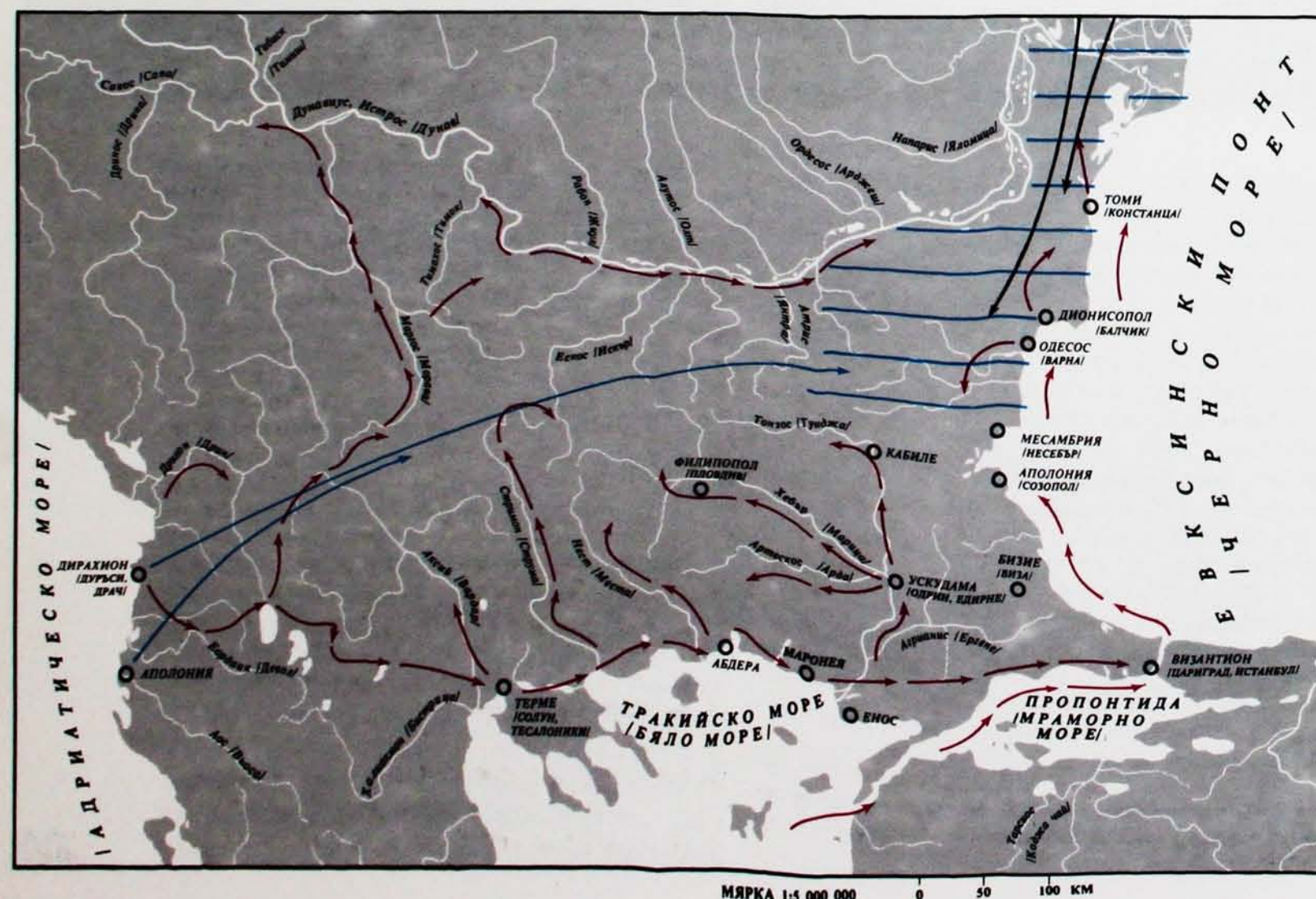
притежаваме имоти в споменатото село, което е на много привлекателно място, защото тук има топли извори... На две мили става прочут панаир. Тия, които идват на панаира, който трае петнадесет дни..., идват в нашето село и ни принуждават да им даваме квартира и още много други необходими неща за тяхното лекуване...“ Такава роля на обменни пунктове играели и многобройните емпории /тържища/, възникнали главно по най-оживените пътища на Тракия след средата на II в.

МОНЕТОСЕЧЕНЕ. Известна представа за развитието на вътрешно- и външотърговските връзки в Тракия и Мизия дават монетните находки, както и разпространението на монетите, сечени в Тракия и малоазийските градове.

При реорганизацията на Тракия в римска провинция гръцките колонии по крайбрежието на страната били принудени да прекратят коването на собствени монети. Местните парични знаци били заменени с монетите на римските императори. Впоследствие обаче някои от тези колонии — Томи, Калатис, Византион, Абдера, Маронея, Перинт и Филипопол от вътрешността на страната — получили при неизвестни засега обстоятелства разрешение от римската власт още в средата на I в. да коват монети от свое име, но само от бронз. Останалите крайбрежни градове заедно със създадените при Траян селища от градски тип във вътрешността на Тракия получили също така това право, но малко по-късно. През първата половина на II в. тази мярка се е наложила поради недостига на официалните римски императорски монети на местните пазари.

Монетите на градовете в Тракия, ковани под римска власт, имали на лицевата страна образа на съответния римски император. По този начин градовете изразявали своето подчинение спрямо владетеля. Надписите по монетите на тракийските градове били с изключение на два случая /Деултум и Кела/ на гръцки език, тъй като Тракия още от вековете преди новата ера била под влиянието на древноелинската култура и език. Върху опако-то на монетите на тракийските градове били представяни преди всичко изображения на императора, с които той бил ласкан като победител. Голям дял от монетните образи /типове/ заемат изображения на божествата от гръко-римския пантеон и на някои източни божества — Изиди, Серапис, Кибела, — които са и косвено указание за присъствието на многобройните преселници от Мала Азия, Сирия и Египет.

Някои от градовете в Тракия изобразявали по монетите си забележителни обществени постройки — нимфеуми, светилища, териториални арки и пр. Срещат се дори и изгледи на града от птичи

ПОСОКА НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА:

- РИМСКИ МОНЕТИ
- ДРАХМИ НА ДИРАХИОН И АПОЛОНИЯ
- СКИТСКИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ
- РАЙОН НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ТЕТРАДРАХМИ НА ТОМИ И ОДЕСОС

Монетно обръщение в Тракия и Македония през II—I в. пр. н. е.

поглед или части от него, като хълма над Пауталия, пловдивските тепета и др. Пак върху монети се вижда изгледът на някои от намиращите се в съответния град копия на прочути в древността произведения на изкуството. Някои от градовете — Пауталия, Сердика, Филипопол — пускали в обращение специални емисии в чест на посещенията на някой римски император в Тракия.

Монетите на тракийските градове под римска власт обслужвали не само местните пазари. Те служели като платежно средство и вън от градовете, гдето са ковани. Такива монети се откриват из цялата страна.

Освен монетите на римските императори и на тракийските градове в провинциите циркулирали и монети на градове от Мала Азия, като Никея, Никомидия, Цезарея, Театира, Амизос, Смирна. В повечето случаи те били донасяни от войници от римските легиони, които често били премествани от малоазийските провинции в Тракия, за да подсилят отбраната на долнодунавския лимес.

4.

Класови и социални отношения

При завладяването на областта между Дунав и Балкана римляните се сражавали срещу племена, намиращи се на различна степен на общественоекономическо развитие. По-голямата част от тях, главно мизите, били вече изживели родовообщинните си отношения. Римляните заварили племена и племенни обединения, начело на които стояли отделни владетели. Някои от тях дори активно поддържали римляните, за да могат да запазят своите икономически и политически предимства. По-напред в развитието си отишли гетите в Североизточна България и Добруджа, където племенният съюз на Буребиста през I в. пр. н. е. представлявал значителна политическа сила. Готите познавали вече и робството и продавали военнопленниците като роби в съседните гръцки колонии.

Навлизането на римляните в тази област от запад към изток, което продължило десетилетия, довело до физическото изтребване на немалка част от това население. Още в началото на н. е. тук били преселени към 50 000 гети, а в 62 г. — 100 000 души от откъснати области.³⁶

Настаняването на военните части довело до възникване на крайлагерните селища, което поставило началото на поселищен живот в крайдунавските области. Появявали се първите сведения за лица от несвободен произход, които през тази епоха били главно лична прислуга на военнослужещи.

Заселвали се либертини от източен и западен произход, предимно занаятчии и търговци. Идвали и освободени робини, които влизали във връзка с войниците и по-късно ставали и техни съпруги. В този ранен етап от навлизането на античната икономическа и държавна система равнището на производителните сили било сравнително ниско и затова липсват всякакви данни за участието на роби в производството. Твърда щеда се създават и оформят императорските домени.

Промените във формите на собственост и във владенето на поземлените парцели, настаняването на римски ветерани и колонисти, носители на по-висш тип производствени отношения, възникването на градовете и развитието на занаятчийското производство, основано и на използването на робски труд — всичко това довело до навлизането на робовладелските отношения в Мизия.

Робовладението в Мизия било най-силно изразено в императорските домени, един от които е по поречието на Искър, друг в Североизточна България, трети в Североизточна България. Тук работили доста роби, ръководени от надзиратели, които се наричали вилици. Роби работели в именията на градската аристокрация, която произхождала от заселени ветерани, и то по долините на реките и в Добруджа. Част от тези земи обаче били отдавани под аренда и на местното население.

През II и началото на III в. участието на роби в частните стопанства в Долна Мизия се увеличило, за което свидетелствуват доста епиграфски паметници. Броят на робите в тези стопанства не надминавал двадесетина души.

Икономиката на Долна Мизия обаче не била изградена изцяло на робовладелска основа. Робите не могли да изтласкат свободното селско население, независимо че в някои райони техният брой и участието им в производството били значителни. Из цялата провинция се открива селско население от дребни собственици, които живеели в селата и обработвали своите парцели земя със собствени сили и средства.

Участието на роби в занаятчийското производство било ограничено. Липсват данни за промишлени работилници, където е могъл масово да се използва робският труд, с изключение на широкото керамично производство в областта на Никополска ад Иструм.

Роби и либертини работили в търговията и като представители на редица италиански и среднодунавски фирми. Те са засвидетелствувани главно в Нове, най-значителния търговски център в Долна Мизия.

В мините и рудниците в планините на Тракия работили също роби, но те не са оставили ни-

какви сигурни данни за себе си. Гладаторите, които често участвували в кървавите борби за развлечение на градското население, били също от несвободен произход.

В Долна Мизия като peregrini се заселвали доста хора от либертински произход. Засилвало се и освобождаването на робите в самата провинция. Тези либертини представлявали значителен процент от градското население на градовете през II — III в., особено на колонистите и муниципиите като Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум. Известна част от тях успявали да натрупат големи богатства, влизали в колегията на августиалите, т. е. участници в организирането на чествуването на императорския култ. Чрез своето състояние, чрез големите дарения, които правели, те се стремели да влязат в състава на градските съвети. Много либертини работели в администрацията, в митническите станции и други ведомства.

Произходът на робите в Мизия бил различен. Едни били внасяни отвън по търговски път — от източните малоазийски области, други били „домородени“. Заробването на местно население прекъснало към края на I в. поради въвеждането на локалните военни набори. Като роби обаче били вземани подхвърлените и изоставени деца, чийто брой не бил малък.

Робовладението в Долна Мизия било много по-развито в сравнение с робството в Тракия и Македония. По-голям бил броят на робите, заети в производството. Като резултат от навлизането на робовладелските отношения в сравнително изостанали райони могат да се обяснят и бързата урбанизация на тази област, икономическото ѝ развитие, значителната ѝ материална култура. Робовладението обаче не могло да обхване напълно всички клонове на производството и Долна Мизия не могла да достигне развитието на други римски провинции. Робовладелският начин на производство тук навлязъл в епоха, когато в редица други провинции кризата в тези отношения вече се чувствувала осезателно. Неговото развитие било засегнато в средата на III в. от нашествията на „варварските“ племена, които задълбочили кризата и в балканските области.³⁷

Робовладелските отношения в Македония съществували още в IV — III в. пр. н. е., когато тази страна преживяла големия си разцвет. Израз на това развитие са и многото градове, които тогава

Мраморна плоча от долината на р. Струма с надпис, документиращ освобождаването на роб: „Зейпирон, син на Зейпирон и на Букута, и съпругата му Данто, дъщеря на Зембурас, освободиха роба Кердола. Година 306“ /т. е. 272 от н. е./. Национален археологически музей — София

възникнали и оттогава съществували. Станала римска провинция в средата на II в. пр. н. е., Македония съществувала в системата на Римската държава два века, преди Тракия и Мизия да бъдат превърнати в провинции. Тук робовладелският начин на производство се установил в икономиката при всичките ограничени възможности за неговото развитие в елинизирани провинции — многобройно селско население, което живеело в своите села и общини, и ограничено разпространение на едрото земевладение.

Голяма промишленост Македония никога не е могла да развие. Към началото на новата ера градският живот проявявал вече признаци на упадък, породил се в резултат на силно намалената икономическа, политическа и стратегическа роля. Известно изключение правел Егнатиевият път, но след оформянето на Централния диагонален път през полуострова и поради нарастването на икономическото значение на среднодунавските провинции и тази пътна артерия не била в състояние да съживи икономиката на Македония.

В Тракия робството се появило у някои племена още през VI в. пр. н. е. През V — IV в. то не могло да обхване основните клонове от производството поради липса на подходящи условия в развитието на икономиката. То запазвало своя патриархален характер. Множеството военнопленници, резултат от честите сблъсквания между отделните племена, били продавани като роби в гръцките полиси. По-нататъшното развитие на робовладелските отношения през III в. било задържано от икономическата и политическата криза, обхванала балканските области, включително и Тракия, през елинистическата епоха.

С установяването на римската власт в Тракия и с промените, които тя донесла във формите на собственост и в развитието на градския живот, се създали, както в останалите римски провинции, благоприятни условия за развитието на робовладелските отношения. Основният път бил чрез създаването на римски колонии, чиито обширни територии били раздавани на римски граждани и обработвани от роби. Броят на робите се увеличавал и чрез заселването на ветерани по долините на реките. Още от епохата на Флавиите /69 — 96/ в Тракия се появили надписи, в които се споменават роби, заети в производството.

В средата и през втората половина на I в. от н. е. властта раздавала широко римско гражданско право на представителите на старата тракийска аристокрация, стремяща се при новите условия да запази своите икономически и политически права. Следи от тези римски граждани се откриват около старите тракийски центрове Филипопол, Августа

Траяна, Кабиле.

В тази обстановка се засилва нуждата от роби за развиващата се икономика в Тракия. Втората половина на I в. пр. н. е. било време на икономически разцвет, когато се поставяли основите на градския живот, оформил се в началото на II в. от н. е. От тези десетилетия има запазени интересни документи за търговия с роби. Те разкриват един от основните пътища — долината на Струма до Амфиопол и Тесалоника. Оттук били докарвани роби за Македония и Тракия. Като важен център в тази търговия се очертал градът с неизвестно име при Сандански. Римската робовладелска система обаче не могла да обхване напълно икономиката на Тракия. С двете колонии се изчерпало по-нататъшното създаване на градове от римски тип. Ограничено било и заселването на ветерани, защото в Тракия нямало такива военни части, каквито били настанени в Долна и Горна Мизия. В Тракия почти не били създадени императорски домени /известен е само един в Чирпанско/ поради различния режим, при който настъпили промените в поземлените отношения.

Преобладаващата част от населението в Тракия било свободно селско население, обединено в селски общини. Десетки надписи посочват имената на тези села, техните граници и землища. От тях били рекрутирани войници, известни с редица положителни качества. След Хадриан те служили в близки провинции и се връщали по родните си места, свързани тясно с общинните порядки, в които израствали. Тук робството не могло да навлезе и да ликвидира това дребно селско стопанство, обработвано от селяните и техните семейства, и затова липсват сведения за използването на роби в тракийското селско стопанство през II — III в.

Развитието на градовете в Тракия било ограничено и техният брой бил малък. Те самите били средища на богати земеделски области. Значителни промишлени предприятия с масово използване на робския труд не се създали.

В обширните градски територии били разположени и частните имения на градската аристокрация, на които тя дължала своето благосъстояние. От именията на тези хора са известни документи, споменаващи робски надзиратели, което сочи, че тук живеели и работили немалко роби. Броят на надписите обаче, в които се споменават роби и робски надзиратели, не надминава засега 20, което е много показателно за ограниченото ро-

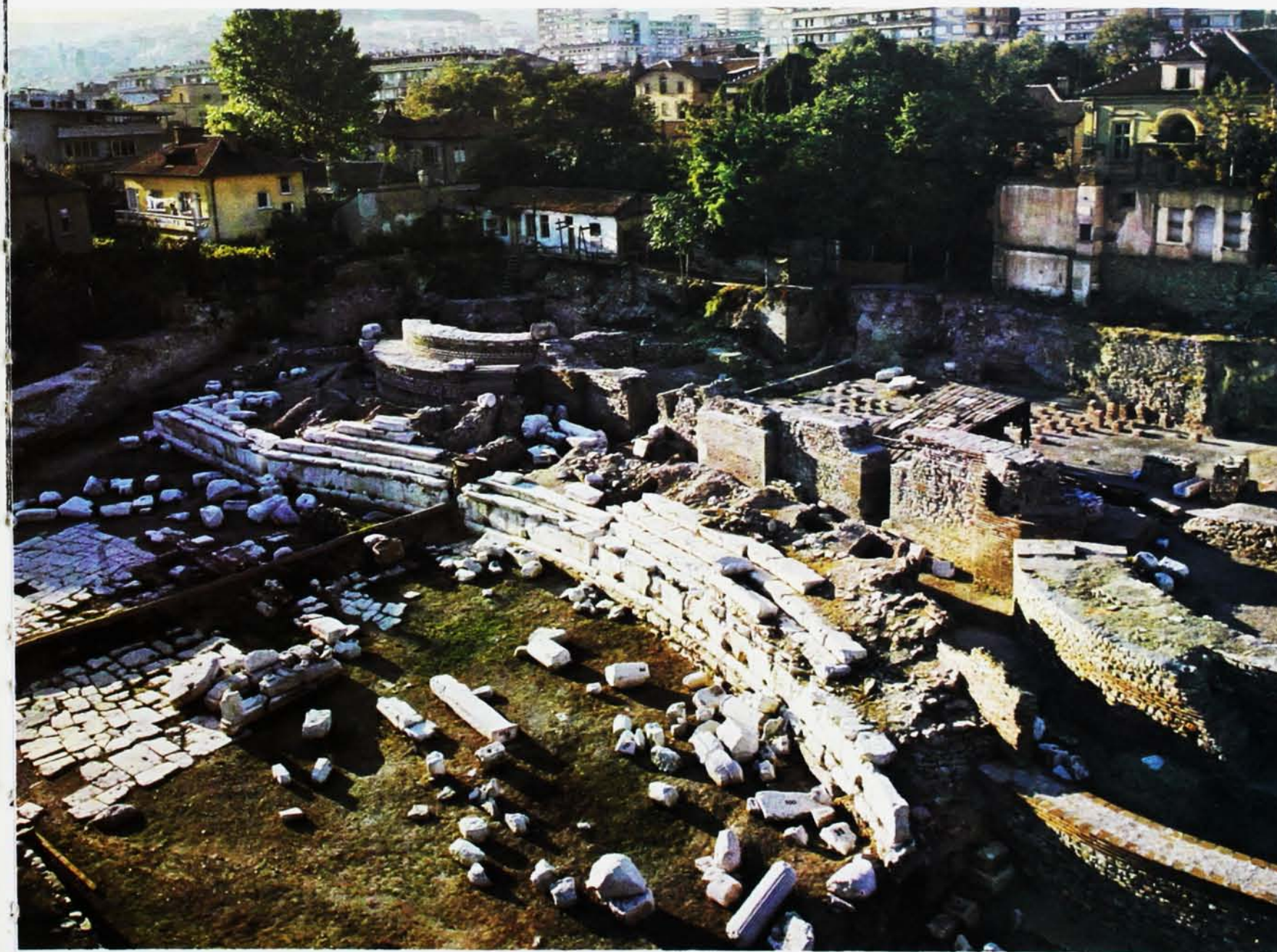
Августа Траяна. Останки от градските терми, от градския площад, от западната крепостна стена, където е открита и порта.

бовладение в Тракия. От Северна България произхождат около 100 надписа, от Дакия — за по-кратък период — към 150, а от Далмация — 500. Самото относително количество на робите като съставна част на градското население от „граждани, преселници, роби“ е трудно да се установи поради неравномерното запазване на документацията за споменатите отделни социални категории на градското население.

Източниците на робите в Тракия през II — III в. са същите, както и в другите провинции: домородени и роби, постъпили по търговски път. Известно значение имала и продажбата на деца в робство, позната в Тракия още от V в. пр. н. е., но засвидетелствувана и през II в. от н. е.

През III в. се засилило и освобождаването на робите в Тракия — процес, който обхванал всички провинции в резултат от настъпващата криза в робовладелското стопанство. Броят на либертините като социална категория се увеличил и в градовете в Тракия, Мизия и Македония. Промененото положение на робите им дало възможност да оставят и повече следи в епиграфиката. От Тракия и Македония произхождат посвещения, направени от роби, а също и документи за освобождаване на роби.³⁸

Развитието на робовладението в Тракия и Мизия довело до оформянето на господстващ слой робовладелци, собственици на едри поземлени владения, на вили, живеещи в градовете или в

своите именения. Техният етнически произход бил различен: известна част произхождали от заселени ветерани, друга — от богати тракийци, приели римско право. Към тях се прибавяли и преселници от Мала Азия. Постепенно етническите различия се заличавали и потомството им образувало горния слой от провинциалната върхушка, където и имената трудно могат да дадат данни за първоначалния етнически произход. Същественото през I — II в. било това, че те били римски граждани. До началото на III в. това са жителите на римските колонии Ескус /в Долна Мизия/, Рациария /в Горна Мизия/, Деултум и Апри /в Тракия/, жителите на муниципите в Долна Мизия, заселените ветерани в градовете, тракийските аристократи, получили римско гражданско право.

В много надписи римските граждани се отделят от останалите категории население със специалната добавка *cives Romani* за разлика от преселниците и други лица без гражданско право. Това привилегировано малцинство оформило господстващата върхушка в градовете и селата до началото на III в., до 212 г., когато е издаден известният едикт на император Каракала. С този едикт всички поданици на империята получили римско гражданско право. Това има по-скоро финансово значение, защото римското гражданство било загубило вече своето привилегировано положение, след като в икономическо отношение се издигнали други категории /занаятчии и търговци/, които се оказали и собственици на по-големи състояния.

Споменатата господстваща върхушка римски граждани през I — II в. изграждала своята икономическа сила на базата на едрите поземлени именения, експлоатирани с робски труд или отдавани частично на селяни под аренда. Те имали достъп до основните градски длъжности, а чрез административната зависимост на селото към града са упражнявали и икономическо господство /право да владеят земя в територията на селата, правото да бъдат избирани на административни длъжности в селата и др./. Тази категория оставила изобилни следи в епиграфските паметници /главнопочетни и надгробни/. Те създавали и външната блестяща част на античните градове, изградена на сурова експлоатация на роби, селяни и градска беднота.

Значителна част от градското население заемали преселниците от други провинции, освободените роби — местни или също преселници. Това били лица — преселници /пегрини/ от Мала Азия, Сирия, преселени тракийски селяни в градовете. До 212 г. те били без римско гражданско право, ако не са го получили по някакъв специален повод. Те били повече занаятчии и търговци и в тех-

ни ръце се намирали важни клонове от икономиката на града. Постепенно тяхното значение както в Долна Мизия, така и в Тракия нараствало, защото укрепвало тяхното имуществено състояние. Изравняването им по права ги свързало с потомствените римски граждани-земевладелци. Това разширявало социалната база на господстващата върхушка в Тракия и Мизия.

В провинциите селото било в зависимост от града. Селяните, които минавали през войската, обикновено са завърщали в родния си край, като само някои са оставали по местата, където са служили. Мнозинството от селското население болезнено преживявало римското владичество, понеже неговите земи намалявали за сметка на други собственици, жители на градовете, военни части и др. Те били натоварвани и с много данъчни и лични задължения и тежести, от които били освобождавани при някои случаи, например при създаването на тържищата, какъвто бил например случаят със създаването на тържището Пизос /202 г./. В известния надпис от тракийското село Скаптопара селяните разказват за себе си:

„Жителите на това село, които живеят по тези места от дълги години, плащаха без остатък всички данъци и налози, докато си живееха необезпокоявани и незаплашвани от никого. След това обаче твърде често някои започнаха да своеволничат и да вилнеят и тогава селото тръгна към упадък. На две мили става прочут панаир. Тези, които идват на събора, който трае петнадесет дни, не остават на мястото, където е самият панаир, а го напушат и идват в нашето село. Те ни принуждават да им даваме квартира и още много други необходими неща за тяхното лекуване и това всичко, без да ни се заплаща. Освен това и войници, пращани на друго място, се отбиват от пътя си, идват при нас и по същия начин ни принуждават да ги приемаме по къщите си, да им даваме храна, без да плащат нищо. Също така управителите на провинцията, а даже и твоите прокуратори идват в нашето село главно заради използването на водите.“ Селяните по-нататък открито заявяват, че ще избягат от родните си места, ако не се вземат мерки за тяхната закрила.

5.

Етнически промени

Включването на източнобалканските земи в Римската империя довело до сериозни етнически промени, настъпили постепенно и засегнали до различна степен областите северно и южно от Стара планина. При завземането на Мизия голяма част

от местното население /мизи, гети и други племена/ било избито. Нуждите от работоспособно население обаче принудили римската власт да даде подслон и убежище за стотици хиляди отвъддунавски жители, които се преселили южно от Дунав. Те били приети заедно с техните семейства и с цялата им покъщнина.

През I в. етническите промени в Мизия се осъществявали чрез войската. Изслужилите ветерани, произхождащи от други провинции, но служейки в разположените тук легиони, кохорти и али, оставали в крайлагерните селища, където ги обвързвал и бракът им с жени от околното население. Срещали се и цивилни елементи — италийци, лица от западните провинции, малоазийци, но техният брой през тази епоха бил ограничен. При превръщането на Тракия в римска провинция местното тракийско население не било засегнато чувствително. Тук броят на римските граждани се увеличил при образуването на двете римски колонии, при задължителното колонизиране на ветерани в някои райони на Тракия.

Настъпилите икономически и политически промени в началото на II в. причинили по-голяма имиграция на население в Тракия и Мизия. Превръщането на Долна Мизия във вътрешна провинция след завземането на Дакия, засилената урбанизация, изразила се в създаването на нови градове и в разширяването на стари, привлекли многобройно ново население, което дошло заради благоприятните възможности за поминък в области, встъпващи по пътя на робовладелското развитие.

Броят на римските граждани и на романизираното население се увеличил чрез войската по цялата територия на Северна България и Добруджа. Докато през I в. той бил ограничен, и то главно по дунавската граница, през II в. римски граждани и романизирани лица прониквали по долините на реките във вътрешността, където се заселвали предимно като едри и средни земевладелци, живеещи в своите вили на плодородни места. Те прониквали и в черноморските гръцки колонии. До средата на II в. сред тях имало и немалък брой хора от Италия и от западните провинции, които постепенно намалявали поради икономическите промени в самата Италия и измененията в рекрутирането на военните части. В тях постъпвали вече и лица от местното население. Очевидно чрез войската трябва да се обясни присъствието на келти, илirii, германци, сармати, африканци. Подобни елементи липсвали в Тракия, защото тук имало съвсем ограничен брой военни части, но се срещали романизирани траки, т.е. тракийско население, което е преминало през войската. То носело римско

име, но с тракийски прякор.

През II в. романизираното население доминирало в градовете и селищата покрай Дунав. В Долна Мизия латинският език се установил като официален. Броят на епиграфските документи рязко се повишава поради увеличаването на това романизирано население.³⁹

Голям принос за етническото разнообразие в Мизия и Тракия внесли преселниците от източните елинизирани провинции, главно от Мала Азия и Сирия. Още през I в. занаятчии, търговци, дребни собственици, повечето от либертински произход, се преселили в крайдунавските райони, привлечени от добрите възможности за препитание, които им създавали разположените тук войскове части и развиващите се крайлагерни селища. Техният брой не бил голям в сравнение със силно романизираните групи и докъм края на I в. присъствието им не се чувствувало така осезателно. В началото на II в. обаче притокът от Изток се засилил особено през епохата на Антонините. Големи възможности предлагали новосъздадените дакийски провинции, а също и благоприятните икономически условия в Тракия. Тогава намалял притокът на колонисти и преселници от западните провинции.

В създадените в началото на II в. градове /Никополис ад Иструм, Платинопол, Марцианопол, Никополис ад Нестум/ масово се заселвали малоазийци. Това били занаятчии и търговци, за които при тогавашните икономически условия в Мала Азия липсвали възможности за препитание. Сега започвал обратен процес: през елинистическата епоха притокът бил от Балканите към елинистическия Изток, където тогава се разкривали много благоприятни условия за живот, а сега балканските земи се намирали в икономически подеи и преселването е в обратна посока. Добрите икономически предпоставки привличали много нови заселници, и то главно в градовете.

Броят на известните от епиграфските паметници преселници от елинистическия Изток в Долна Мизия и Тракия е около 400. Дошлите от Мала Азия представлявали повече от 80% от общия брой. Сред тях на първо място били преселниците от Витиния и Понт /повече от половината/. Никейците били най-вече занаятчии в големите градове, като Никополис ад Иструм, Сердика и Филиппопол. Такива били и никоидийците, но те живеели в Томи, Истрос и Перинт, което говори, че те предпочитали презморската търговия. Преселниците от Хераклея се заселвали предимно в големите понтийски градове, като Одесос, а жители от Амастрида са засвидетелствувани като войници в Трезмис. От провинция Азия — от Кизик, Филаделфия, Ефес и др. — тук идвали богати хора, ли-

ца с високо обществено положение, което запазили и в новата си родина. Фригийците били предимно войници, а лидийците — търговци и гладиатори. Почти всички преселници от Галатия произхождали от Анкира и били войници и ветерани в Трезмис. От останалите провинции на Мала Азия данните са откъслечни и се отнасят за лица, които са дошли в Тракия и Долна Мизия главно чрез войската.⁴⁰

Икономическите, културните, етническите и религиозните последици били значителни. Преселниците бързо успели да обхванат важни области от икономическия живот и образували в градовете на Тракия една силна елинизирана аристокрация. Намирайки се на по-високо културно равнище, те донесли със себе си и по-високите материални и духовни придобивки на елинизирания Изток както в строителството на обществените сгради, бани и пр., така и в театралния живот, литературата, изобразителните изкуства, спортните игри и състезания, религията. Същевременно тези хора встъпвали в бракове с романизирани лица от западен или местен произход и с траки. Постепенно в градовете на Тракия и Долна Мизия се оформила една елинизирана, съответно романизирана господстваща прослойка, в която първоначалният етнически произход вече не играел роля. След Хадриан тя станала в градовете господстващата муниципална върхушка, която ръководила градските дела. Стари тракийски аристократически фамилии очевидно се запазили особено във Филипопол, Августа Траяна, Кабиле, Бизия.

През II — III в. многобройни епиграфски паметници свидетелствуват за заемането на ръководни градски административни и жречески длъжности, особено в провинция Тракия, от хора от тракийски произход.

До началото на II в. тракийското селско население не оставило никакви следи в надгробната и оброчната пластика. Това е епоха, когато то служило само в помощните войски и във флотата далеч от родните си места и когато степента на неговата романизация или елинизация никак не била висока. При това и известна част не се завръщала по родните си места. След 30-те години на II в. обаче започнало рекрутирането на войници за легиони и помощни войски и от местното население. Това заедно с общото икономическо и културно укрепване в Тракия довело до вмъкването на определен слой от тракийското селско население в по-висока социална среда. Тези елинизирани и романизирани траки оставяли вече ясни следи в епиграфските паметници. Службата във войската им давала след това икономически предимства да се развият като средни и дори едри земе-

владельци, да се приближат до останалите елински слоеве и да навлязат и в редовете на муниципалната аристокрация, например в Никополис ад Иструм, Марцианопол, Августа Траяна.⁴¹

Най-много документи от II — III в. оставили романизираните и елинизирани жители на провинциите независимо от техния етнически произход, военнослужещите и малоазийските преселници, т.е. господстващата градска върхушка. Тя притежавала и материални възможности да издига такива паметници. Разпространението на оброчните плочки на Тракийския бог-конник /помалко в Северна България и Добруджа, много повече в същинска Тракия/, наличието на тракийски надгробни могили, разпространението на тракийските местни имена — всичко заедно сочи, че местното тракийско население пазело своите вярвания, обичаи и език. Надписът от Пизос /202 г./, който дава поименно имената на стотиците заселници в новото тържище, съдържа наименованията на 9 тракийски села. Имената на селяните-заселници са само тракийски, и то в района на един от най-големите градски центрове в Тракия — Августа Траяна. Надписът от Скаптопара /238 г./ разкрива съдбата на това тракийско население, което в продължение на два века римско господство не е скъсало със своя произход, бранело е своите права и дори заплашвало, че ще избяга и ще търси други поселения. Това тракийско селско население добре се запазило в северните предпланини на Хемус, в територията на Пауталия, по долината на Струма, в Родопите, по поречието на големите реки на Тракия и Странджа. През II — III в. докъм 240 г. това население не било засегнато и не претърпяло никакви сериозни етнически промени, като се изключи краткото нашествие на костобоките /около 170 г./.

Нашествията на различни племена в периода 240 — 269 г. довели до чувствителни етнически промени в някои области на провинциите Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония. Пострадала Северна България между долините на реките Огоста и Русенски Лом. Пострадали селата и станциите по главните пътища. Град Филипопол бил превзет и част от населението загинало. След ликвидирането на тази опасност за римската държава значителна част от тези „варварски“ елементи били заселени доброволно или някъде и насилствено в Северна България и Добруджа. Това естествено накарнявало сериозно етническия състав на местното селско население и поставило основата на

Изглед от разкопките в централната част на Никополис ад Иструм

Златен венец от могилено погребение във Враца /първа половина на IV в.пр.н.е./ Окръжен исторически музей — Враца

Златни обещи от могилено погребение във Враца /първа половина на IV в.пр.н.е./ Състоят се от две части: горната образува диск, украсен с пластично изработени розети със спирали и перли и едно изображение на сирена. Към диска е прикрепена луновидна част с помощта на златни нишки, украсена също със спирали и перли. На един ред розети по нея са закачени на дълги верижки малки жельди. Окръжен исторически музей — Враца

Бронзова фигурка на елен от Севлиевско. Главата, почти триъгълна с кръгло око, стои на призматична шия. Тялото е също призматично и завършва с къса опашка. Клоните на рогата, стилизирани като куки, напомнят птичи глави. Паметник на геометричен стил /VII в.пр.н.е./ Национален археологически музей — София

но знаци на царската власт, сега трябва да се добавят и златните. Ако филигранът е източно постижение, то той бил използван от майсторите на Западна Тракия още в най-ранна епоха вероятно благодарение на културните и търговските връзки между населението от устието на големите реки Вардар, Места и Струма и това от Предна и Мала Азия.²⁹

В Югозападна Тракия от старожелязната епоха са известни много предмети, чиито форми са обикновено местни — фибули, обещи с разминаващи се краища, като спирали, висулки за уши, сребърни и златни гривни, украсени по краищата

със змийски глави. В Северозападна Тракия се срещат подобни златни накити, но по-опростени, както показват случайните находки на златни обещи от Видинско и Плевенско най-вероятно от VIII — VII в.пр.н.е. През старожелязната епоха в Тракия се появили и златните нагръдници, които също били царски знак.³⁰

Обстоятелството, че сюжетите и стилът на паметниците на изкуството, оставени от цяла група народности от областите около Черно море, са твърде близки, се потвърждава и от два уникални паметника от Североизточна България, датирани в началото на VII в.пр.н.е. Това са късият меч-кинжал със златна обковка на ножницата³¹ и каменната статуя, произхождащи и двата от надгробната могила до с. Белоградец, Варненско. Върху схематично антропоморфно изображение се виждат детайлно предадени оръжия. За пръв път при подобни паметници оръжията, открити при погребения в могилата, са изобразени върху надгробната статуя, намерена на върха на същата могила. Надгробни паметници от този вид не са нещо изолирано, типично само за културата на старите траки. Подобни статуи са известни и от други области на континента.

Ювелирството и торевтиката, както и монументалната скулптура в Тракия се развивали като сложно явление на местните сюжетни и стилистов постижения, обогатени от внесени или заети форми и елементи. Това било неизбежен резултат на класовия характер на изкуството през старожелязната епоха, защото продукцията несъмнено следвала предпочитанията на консуматора. Тези предпочитания естествено налагали възприемането и на онези форми на царски знаци и на скъпи накити заедно с някои от най-типичните им орнаменти от страните, с които Тракия била свързана в културно и търговско отношение.

Разцветът на тракийската култура и изкуство започнал през V в.пр.н.е. пак най-рано в Западна Тракия, където бил представен с многобройните произведения на местното ювелирство и торевтика. В Тракия най-старата могила от комплекса могили при Дуванли, съдържаща богати погребения, е Мушовица³² от последната четвърт на VI в.пр.н.е. Останалите могили в Дуванли, които са наистина богати, са от различно време на V в.пр.н.е., а именно: Кукова могила и Арабаджийската могила от първата му половина, Голямата могила от средата му, Башова могила от края на V и началото на IV в.пр.н.е. Към тях трябва да се прибавят още няколко забележителни находки от Старо село, Сливенско, от Пастуша /сега кв. на Перушица/, Пловдивско,³³ от първата половина на V в.пр.н.е., от Татаревско, Хасковско, от с. Светлен,

Поповско, и от с. Руец, Търговишко,³⁴ все от втората половина на V в.пр.н.е. През IV в.пр.н.е. броят на богатите погребения нараснал и към тях трябва да се прибавят и много случайно намерени съкровища и отделни предмети. Богатите находки, които през това време преобладавали в долините на Марица и в земите между Родопите и Балкана, сега се разпрострели в Югоизточна, Южна и Северозападна Тракия.

Тази епоха на разцвет продължила през целия IV в. и завършила в първите десетилетия на III в.пр.н.е. със забележителни паметници — Казанлъшката гробница и Панагюрското съкровище.

Това, което прави впечатление в инвентара на надгробните могили от онова време, е присъствието на голям брой предмети, внесени от гръцките полиси. Тази серия находки е представена от кратери, хидрии, кофиситули, разлати съдове, амфори, чаши /гобелета/, фиали, някои накити, ритони и пр. В изделията от бронз и благородни метали от края на VI в.пр.н.е. наметне започва да се открива съществена сюжетна и стилова разлика между образците от Източна и тези от Западна Тракия, значителна част от която сега влиза в състава на новообразуваната се държава на древните македонци по долините на Вардар и Бистрица.

Докато в Македония продукцията имала белезите на западногръцките ателиета, след които във вноса несъмнено доминирали коринтските, то в Източна Тракия се откриват съществените черти на работилниците, които преосмисляли в гръц-

ка трактовка източни форми и мотиви. Тези работилници с право се търсят в малоазийските градове и в градовете около Мраморно море. Тъй като Източна Тракия с център долините на Марица и Тунджа напредвала в икономическо, политическо и културно отношение и в периода VI — III в.пр.н.е. заемала първостепенно място в общото развитие на страната, тя естествено насочила връзките си към най-близките производителни центрове. Вносът от малоазийските градове имал подчертан класов характер и олицетворявал високото социално положение на аристокрацията и на нейната политическа мощ.

Тракийският майстор продължавал да изработва онези предмети, които правил и в предишната епоха — оръжието, част от накитите, облеклото, част от трапезните съдове, украшенията на конете и щитовете. За изработката на едни и същи предмети майсторът използвал различни материали — откриват се юзди от бронз, сребро, злато и желязо и украшения към конска амуниция от бронз, сребро и дори от злато — и въвеждал много нови форми. Дръжката на меч се опростявала, типизирал се кривият нож. По същото време пред майсторите на оръжие се поставял въпросът да се изостави старото предпазно въоръжение от кожа и да се замени с по-сOLIDНО метално, което или било купувано от местните гръцки работилници, или се изработвало от траките.

В Тракия са открити два типа шлемове — атически и халкидски,³⁵ — най-старите образци от кои-

колко съседни инсули.

Средище на обществено-политическия, икономическия, културния и религиозния живот в Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония бил градският площад /на лат.ез. „форум“, на гр.ез. „агора“/. Той бил разположен там, където се кръстосвали двете главни улици — кардо максимус и декуманус максимус,— но винаги изместен от геометричния център на града по градоустройствени причини.

Градският площад представлявал комплекс от голяма площ под открито небе /т.нар. „агеа“/ и обществени сгради около нея, свързани органически с управлението и цялостния живот на града. Същинският площад в Тракия бил правоъгълен, близък до квадрат. По своята форма той приличал на агорите в градовете в древна Гърция и Мала Азия. В тракийските земи обаче в това отношение съществувала стара традиция, както свидетелствува правоъгълният площад /агора/ 42 x 46 м/ на град Севтопол от елинистическата епоха /IV — III в.пр.н.е./. Обикновено ареата била постлана с каменни плочи или с трамбован речен или натрошен камък. На ареата се издигали каменни жертвеници, върху които главният жрец на града извършвал жертвоприношения при официални празненства. На самата ареа или под колонадата, която обикаляла наоколо, се намирали каменни подставки за бронзови или мраморни статуи на римските императори и членовете на техните фамилии, на провинциалните управители, на най-заслужилите към града лица от същия или от друг град и на най-тачените божества. В това отношение продължила традицията от предходната епоха, засвидетелствувана в Севтопол, Кабиле и др.

В надпис от 48 г.пр.н.е. от град Дионисопол в чест на заслужилия към града гражданин Акорион се споменава издигането на негова бронзова статуя на най-видното място на агората.³ На площада на римския град Кабиле между другите статуи се намирала статуята на Херакъл, наречен „Агорейски“ /144 г. от н.е./. Под северната колонада на площада на Никополис ад Иструм са запазени основите на подставките за колоните, наредени в два успоредни реда. Тук е била гражданската базилика.

Ареата била с две-три стъпала по-ниска от нивото на околоръстната колонада /перистил/ в римско-коринтски или римско-йонийски стил, която придавала величествен изглед на площада и освен това предпазвала посетителите от зноен пек и проливен дъжд.

Зад колонадата били наредени магазините и другите обществени помещения, свързани с икономическия и административния живот на град-

ския площад. Техните входи били обърнати към ареата.

Градският площад бил недостъпен за превозните средства /колесниците и колите/, които се движили по околоръстните му улици. Поради тези съображения площадният комплекс обикновено бил издигнат над нивото на околните улици, както добре се вижда при площада на Никополис ад Иструм, където са запазени на място каменните стъпала, през които се влизало в площада. Там, на западната страна, се издигало монументално преддверие с колонада /пропилей/ от монолитни варовикови колонии. Те били построени в римско-коринтски стил в средата на II в. от н.е. От пропилените се отивало в малък двор, заобиколен от колонии /перистил/, а оттам — на форума. На север била разположена сградата на градския съвет /булевтерионът/, анаюг — одеонът.⁴ Площадният комплекс на Никополис ад Иструм много приличал на този на гр. Месена в Пелопонес /Гърция/ от елинистическата епоха, свидетелство за влиянието на градоустройството и архитектурата на древна Гърция върху градовете от римската епоха в провинция Тракия.

Площадният комплекс на Филипопол бил разположен източно от сегашния Централен площад на Пловдив, под новото разширение на Градската поща.⁵ Той бил повече от два пъти по-просторен от този в Никополис ад Иструм, съотношение, което съответствувало на първостепенното му значение като най-значителен град /метрополия/ на Тракия и като седалище на „Съюза на траките“. Ареата била постлана с бели мраморни правоъгълни плочи, положени върху трамбована чакълеста подложка. Около ареата вървяла покрита мраморна колонада в коринтски стил /шир. 11 м/, а зад нея — редица от магазини. Само на източната страна техният брой възлизал на 24, от които били открити само половината. По средата между споменатите магазини се намирал източният вход на площадния комплекс. Една от главните улици преминавала през целия град и докосвала площада, а другата главна улица прекъсвала.

Зад колонадата навярно в северна или западна посока били изградени обществените сгради, като градския съвет, гражданската базилика и др., но те не са още открити.

Площадният комплекс на Сердика се намирал южно от кръстовището на двете главни улици, върху част от днешния площад „Вл. И. Ленин“, свидетелство за живите градоустройствени традиции от римската епоха през Средновековието до наши дни. И тук ареата била постлана с правоъгълни каменни плочи, под които вървели зидани канали и водопроводи. На източната страна се

издигали булевтерионът и една сграда с магазини на западната къса страна и с вътрешен двор /сега под хотел „Балкан“/.⁶ На срещуположната западна страна на площада се възправяли величествени обществени сгради, между които една двуетажна постройка в йонийски стил /долният етаж/ и коринтски /горният етаж/, с богато разчленена фасада от едикули, ниши и разнообразна архитектурна декорация. В южната част на площада се намирала голяма обществена сграда, тълкувана като „президиум“, т.е. седалище на провинциалния управител на Вътрешна Дакия с главен град Сердика.

Главният градски площад на Августа Траяна трябва да се търси източно от сегашната сграда на Градската опера, там, където се кръстосвали кардо максимус, открит при южната порта, и декуманус максимус, намерен при западната порта.

В римските градове в България освен главен градски площад имало понякога и друг площад със специално предназначение. Засега втори площад е частично разкрит и проучен в Августа Траяна,⁷ разположен непосредствено до западната порта, ограничен наоколо от западната крепостна стена, термите и други постройки на юг, върху които сега се издига сградата на Окръжния народен съвет. Площадът има неправилна форма, понеже следвал контурите на термите. През него минавала главната улица /декуманус максимус/, която била продължение на римския път, който идвал от Филипопол. Улицата била постлана с каменни плочи с неправилна форма, а останалата площ — с мраморни бели плочи. Друга особеност на този площад е обстоятелството, че наоколо нямало магазини или други обществени постройки, характерни за форумите, а само амфитеатрално наредени бели мраморни седалища. Тесни мраморни стъпала разделяли седалищата /cavea/ радиално на отделни сектори. Върху мраморния отвесен плътен парапет, който отделял площада от седалките, бил грижливо издълбан гръцки надпис, сега отчасти повреден, в който се споменават лицата, които се погрижили за издигането на статуите, които украсявали това обществено място.

По периферията на седалищата имало широка пътека за лесно движение, около която, изглежда, се е издигала колонада в коринтски стил със статуи. Сред развалините на сградата била открита бяла мраморна подставка за статуя на император Комод /180 — 192/, чието име след смъртта му било изчукано по решение на сената на Рим /т.нар. damnatio memoriae — „проклятие на спомена за него“/. Върху мраморната настилка на ареата е намерена голяма, ниска бяла мраморна подставка, вероятно подставка за конна статуя на импера-

тор. Върху монети, сечени в Августа Траяна, се среща изображение на император Каракала на кон. Известно е, че в 214 г. той е преминал през Августа Траяна.

Площадът със запазените седалища наоколо показва, че тук в определени дни се стичали множество хора. Били уреждани някакви зрелища или градски тържества, били посрещани императори, управители на провинция Тракия и други видни личности. Тогава западната порта била затваряна и се спирал достъпът отвън. Град Истрия /Долна Мизия/ също имал един площад при единствената южна порта и друг площад вътре в града.⁸

ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ. Монументалните обществени сгради за нуждите на градското управление и другите прояви на градския живот се отличавали със своята солидност, утилитарност и красота, т.е. с трите условия, на които трябвало да отговаря античната обществена архитектура.⁹ Техният строеж бил разрешаван лично от самия император или от провинциалния управител. С грижата за качественото и навременното изпълнение на строежите били натоварвани специални лица, наречени „епимелети“ в Тракия и Македония или „куратори на обществените строежи“ в Долна и Горна Мизия.

Представителите на робовладелската аристокрация, между които имало и лица от тракийски произход, поемали почетното задължение /наречено „литургия“/ да строят със собствени средства някоя обществена сграда /баня, храм, светилище и др./.

Най-важната административна сграда, свързана органически с градското управление, била сградата на градския съвет /наречена в градовете в Тракия и Македония „булевтерион“, а в тези на Горна и Долна Мизия — „курия“/. В нея заседавал градският съвет. Тя се намирала на градския площад. Досега не е разкрита и проучена нито една курия от италиански тип в Горна и Долна Мизия, докато булевтериони са известни в няколко града в Тракия /Никополис ад Иструм и Сердика/. Булевтерионите по план, вътрешно разпределение и архитектурна украса подражавали булевтерионите в Гърция и Мала Азия, откъдето била взета и формата на градското управление. Техният план бил правоъгълен, близък до квадрат /Никополис ад Иструм — 15,25 x 16,60 м, и Сердика — 23,70 x 25,20 м/. Вероятно първоначалните седалища, разположени от вътрешната страна на стените, били дървени. Преустроеният в последната третина на III в. булевтерион на Сердика обаче, предназначен за градски съвет и за съвет на провинция Вътрешна Дакия, бил с допълнително построени каменни седалища, разположени амфитеатрално в южната

половина на първоначалния булевтерион. Между седалищата и подиума за ораторите се образувало полукръгло пространство, което приличало на оркестрата в одеоните и театрите. Влизането и излизането ставали от страни /откъм площада и от изток/.¹⁰

Народното събрание в градовете на Тракия и Македония се събирало според случая било на самия форум, било в някоя просторна обществена сграда /одеона, театър, амфитеатър или стадиона/. По време на готското нашествие във Филипопол в 250 г. населението се събрало в стадиона, където му било прочетено писмото на римския император Деций Траян.¹¹

Гражданската базилика била друга важна административно-стопанска сграда, разположена също на градския площад както в градовете на Тракия и Македония, така и на Горна и Долна Мизия. Засега най-ранната епиграфски засвидетелствувана гражданска базилика у нас е тази от Пауталия, построена в 135 г. от н.е. от името на цялото градско управление /архонтите, градския съвет и народното събрание/.¹² Освен гражданската базилика на форума /Никополис ад Иструм/, в която се извършвали съдопроизводството и търговските сделки в града, в някои градове у нас били построени и граждански базилики в други квартали /Сердика и др./.¹³

Форумът бил обиколен и от обществени сгради, отличаващи се със своята външна представителност, богата архитектурна декорация и вешина на изпълнение на детайлите /Никополис ад Ис-

1. Бронзова монета, сечена в Никополис ад Иструм, началото на III в. Представена е обществена сграда с колонада. Окръжен исторически музей — Велико Търново

2. Бронзова монета, сечена в Августа Траяна в периода 161—180 г. Представени са три кули на градската порта върху едно възвишение. Долу речен бог, полулегнал наляво, държи клонче в дясната си ръка. От двете му страни по едно дърво. Национален археологически музей — София

3. Бронзова монета, сечена в Никополис ад Иструм, началото на III в. Представен е храм с четири колони и в средата статуята на Асклепий. Окръжен исторически музей — Велико Търново

4. Бронзова монета, сечена в Марцианопол. III в. от н.е. Окръжен исторически музей — Варна

5. Бронзов медалион от Филипопол, сечен в периода 211—217 г. Представени са хълмът Джандемтепе с храма на Аполон Кендрийски, главно божество на града, и статуята на самото божество. Археологически музей — Пловдив

6. Бронзова монета, сечена в Никополис ад Иструм, началото на III в. Представена е градската порта с кули. Национален археологически музей — София

трум, Сердика и другите/.

Южно от храма на Фортуна и на декуманус максимум в Ескус е открита част /2100 м²/ от грамадна обществена сграда от III в., състояща се от множество помещения, разположени около вътрешен двор, между които една приемна зала /дъл. 27 м и шир. 12 м/. Помещенията по източната стра-

на и просторната зала са снабдени с отоплителна инсталация /хипокауст/.¹⁴ В едно от помещенията в югоизточния край на сградата се откри многоцветна подова мозайка /около 80 м²/ със сцена от неизвестната в литературата до 1948 г. комедия „Ахейци“ на прочутия атински комик Менандър /342 — 291/, автор на повече от сто произведения.¹⁵ Засега все още не е определено предназначението на тази сграда.

Към обществените сгради с голямо икономическо значение в римските градове в България трябва да се причисли откритата във Филипопол „сграда на съкровищата“ /aedes thesaurorum/, единствена досега у нас /I — II в./.

Нейните останки се намирили в централната част на днешния град Пловдив, северно от наскоро локализирания градски площад. Върху фасадата на сградата бил грижливо изписан латински надпис, който определял нейното предназначение.¹⁶

Освен магазините на градския площад и в частните сгради на едрите търговци в някои градове имало „пазар за месо и други хранителни стоки“ /на лат.ез. macellum/, засвидетелствуван засега само в Августа Траяна от един гръцки надпис от времето на Марк Аврелий и Комод /II в./.¹⁷ Такива пазари обикновено се намирили близо до градския площад и се състояли от магазини, разположени около вътрешен двор с колонада от страни.

Въпросът за изхранването на градското население и на обитателите на градските територии бил първостепенен и с изпълнението на тази зада-

ча бил натоварен специален магистрат /на гр.ез. „ситарх“/. Зърнените храни били запазвани в просторни обществени складове, наречени „хорейми“, които представлявали силно издължени постройки с контрафорси на външните стени. Обикновено те се намирили близо до някоя от портите, за да става лесно тяхното напълване и изпразване. Но това удобно местоположение криело известна опасност по време на нападение, понеже врагът могъл лесно да прехвърли огън над крепостната стена. Броят на хореймите в един град, тържище, село или лагер се определял от гъстотата на населението. В градовете те били два и повече. Досега хорейми са открити и проучени в Абритус, в императорския домен край с. Мадара, Шуменско, и другите.¹⁸

Баните заемали видно място сред обществените постройки в градовете, тържищата и военните лагери. В големите градове се издигали грамадни бани, наречени „терми“, които имали многобройни и просторни помещения, свързани с банските процедури и развлеченията на къпещите се. Те се отличавали с външен и вътрешен блясък /Одесос, Августа Траяна, Пауталия, Филипопол, Сердика, Ескус и др./.

Баните служели за хигиенни и лечебни цели. Римляните наследили от траките множество топли и лековите минерални извори и бани, на чието място те изградили солидни и удобни бански постройки. Минералните бани в Сердика, Пауталия, Германия, Скаптопара, Сандански, Диоклецианопол /дн. Хисар/, Акве Калиде /дн. Бургаски бани/, Старозагорските бани и др.

привличали нуждаещи се от различни краища на Тракия, Мизия, Македония и други провинции.¹⁹

Римската баня при днешните Старозагорски минерални бани била изградена заедно с един нимфеум през управлението на Марк Аврелий и Луций Вер /161–169/. В открития строителен надпис се споменават различните бански помещения, каптажът за топлата и студената вода, както и за украсата на двете сгради със статуи и други декоративни елементи. Строежът бил извършен със средствата на първожреца на Августа Траяна.²⁰

Бани били построени в тържището Пизос /202 г./. В Скаптопаренския надпис от 238 г. се изтъква, че тракийското село Скаптопара се славело с лечебните си термални бани.

Банските постройки в Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония били така ориентирани, че същинските бански помещения, свързани с различните последователни процедури, били обърнати към изток, юг и югозапад, като къпането ставало предимно след обяд. Входът, вестибюлът и сервизните помещения имали най-често северно, североизточно или северозападно изложение.

С изключение на вестибюла, аподитериума /място за събличане/, фригидариума /хладното помещение/ и сервизните помещения всички останали бански помещения били отоплявани чрез специална инсталация, наречена „хипокауст“. Основен принцип бил подовите на отопляваните помещения да лежат върху система от зидани колонки от тухли или по-рядко от каменни плочи, от глинени тръби или от арки в една или две перпендикулярни посоки, така че топлият въздух, който идвал от пещта /префурниума/, да отоплява отдолу подовите им. Освен това топлият въздух циркулирал и през кухините, между отвесните стени и вътрешната мраморна облицовка на отопляваните помещения. Газовете и димът излизали през специални отвори-комини. Температурата в помещенията била урегулирвана чрез металическа кръгла плоча, прикрепена на тавана и отваряна с помощта на металическа верижка. За горивен материал се използвали предимно дърва /евентуално дървени въглища/, а при минералните бани — топлата изворна вода /Диоклецианопол, римската баня при Старозагорските минерални бани и др./.

Одеоните, театрите, амфитеатрите и стадионите се нареждали между най-посещаваните и най-любимите обществени места за развлечения през римската епоха в провинциите Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония. Чрез даваните представления, състезания, гладиаторски борби и лов на животни градската аристокрация и централната римска власт отвлечали вниманието на експлоатирания народ.

Музикалните представления се устройвали в одеона. В Долна Мизия досега е открит само одеонът в Никополис ад Иструм.²² Той се намирал непосредствено на запад от градския площад и на юг от малкия вътрешен двор с колонада, разположен между булевтериона и одеона. Това бил малък покрит театър за около 300 седящи места. Състоял се от сцена, оркестра и каменни седалища /сасае/. Празното пространство под крайните седалища на източната, северната и западната страна било рационално използвано за магазини, обърнати към малкия вътрешен двор. Те били снабдявани със стоки през пропилените на западната страна на площадния комплекс. Построяването на одеона би могло да се отнесе към времето, когато били построени пропилените на западната страна на площадния комплекс, които се допирали до одеона /138 – 161/.²³

Несъмнено в Долна и Горна Мизия, Тракия и Македония имало театри под открито небе, разположени вътре в крепостните стени. Открит е един във Филипопол. За съществуването на театър или амфитеатър в Рациария се съди по латински надпис, в който се споменава един градски съветник, удостоен с честта да разполага с двоен стол при празненства.²⁴

В древна Тракия от предримската епоха съществувала стара театрална традиция. През елинистическата епоха /III в. пр. н. е./ били устройвани театрални представления в някои гръцки градове по Западното Черноморие /Аполония, Месамбрия, Одесос, Калатис и др./.

Важно място в градовете и военните лагери на легионите заемал амфитеатърът. На арената му ставали ловни сцени и гладиаторски борби. Там, където нямало амфитеатър, гладиаторските единоборства се устройвали в самия театър или на градския площад, както свидетелствува Витрувий за градовете на Италия.

Разкопаният единствен засега амфитеатър в Марцианопол дава ясна представа за местоположението, плана, размерите, строителните материали и строителната техника на амфитеатрите през римската епоха в Долна Мизия.²⁵ Той бил разположен близо до западната крепостна стена и бил построен върху площ от около 4000 м². Планът му е елипсовиден, ориентиран с дългата си ос в посока север — юг /дъл. 70 м и шир. 60 м/. Вътрешните размери на арката са 46 x 40 м. Двата входа били на север и юг. Амфитеатърът имал 3500 седящи места с 12 реда каменни седалища. Това число хвърля косвена светлина върху броя на населението на града.

Във Филипопол бил построен стадион между склоновете на Таксимтепе и Сахаттепе /един от

Жилище на богат гражданин в Абритус. По средата се намира пространна приемна зала /дъл. 20 м и шир. 10 м/, а отстрани спални и кухненски помещения. Тази част на сградата доминирала над останалата със своята височина и декоративна украса на фасадата

хълмовете на Трихълмието — Тримонциум/.²⁶ Мраморните седалища заемали естествените склонове, а пистата — най-ниската част. Досега са разкрити северната извита част и отделни участъци от надлъжните страни и самият главен вход, обърнат към централната част на Филипопол, т.е. към градския площад. Той побирал няколко хиляди седящи зрители. Той би могъл да служи също така и като амфитеатър. Сградата била украсена с мно-

жество статуи, между които римско копие от оригинала на дискобола Хермес на аргоския скулптор Навкидес /V в. пр. н. е./. Целият ансамбъл бил изграден в коринтски стил, както показват откритите фриз-архитрави, корнизи и други архитектурни части.

Стадионът се намирал вътре в града, който се простирал в равнината на юг от Трихълмието, както установиха археологическите разкопки и проучвания. Те потвърдиха сведенията на гръцкия историограф Дексип от III в. от н.е., описал нашествието на готите във Филипопол в 250 г. Трябва да се допусне, че стадионът бил построен през управлението на Марк Аврелий и бил използван през цялата античност.

Важна обществена сграда във Филипопол била сградата на „Съюза на траките“, в която заседавал т.нар. „койнобулион“, който взимал решение във връзка с поддържането на императорския култ и уреждането по този случай на игри и състезания през четири години.

Герузиите в Тракия, организации с обществен и религиозен характер, също така разполагали със собствени сгради, които били построени с техни средства /Сердика, Никополис ад Иструм, Филипопол, Августа Траяна, Месембрия и други градове в провинция Тракия/.²⁷ Герузията в Сердика се намирала вероятно западно от градския площад.²⁸

Храмовете и светилищата на божествата от римския, гръцкия и тракийския пантеон заемали важно място в живота на населението в градовете, селата, тържищата и военните лагери в Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония, издигани и поддържани от съответните етнически групи и религиозни сдружения. Върху монетите, сечени в градовете на Тракия, били представяни изображенията на храмове с култовата статуя на съответното божество /Сердика, Пауталия, Филипопол, Августа Траяна, Анхиало, Марцианопол и др./.

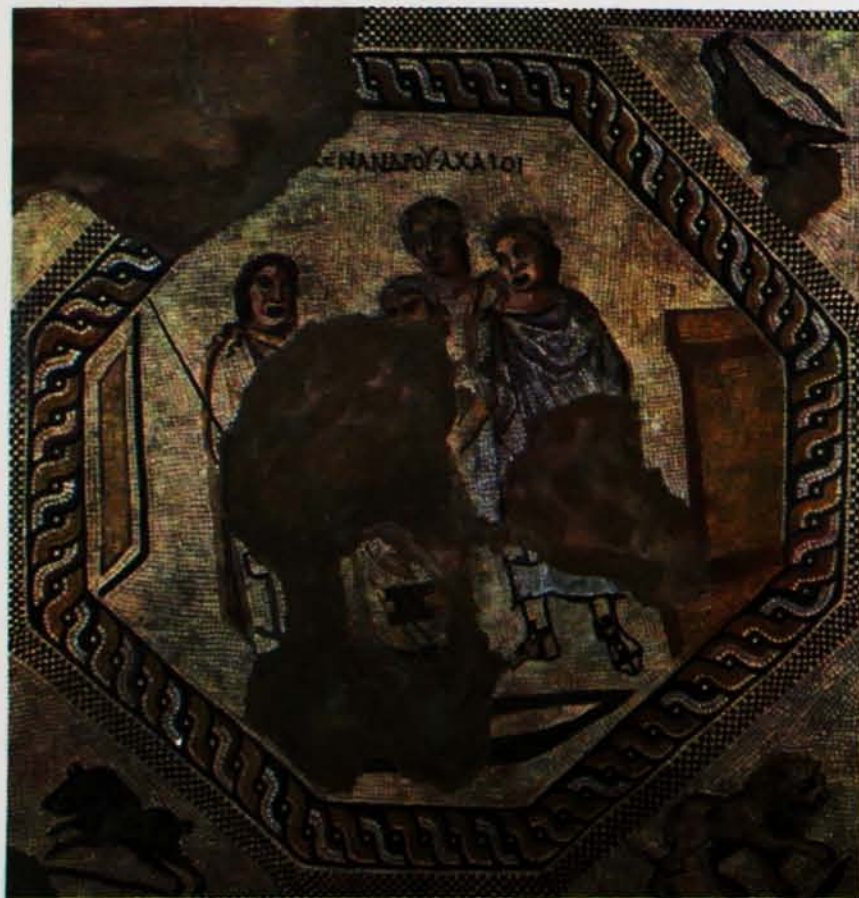
За поддържането на императорския култ в провинциите Горна и Долна Мизия се грижела

„колегията на августалите“, която се състояла от заможни освободени роби. Император Елагабал /218 — 235/, признавайки Филипопол за „неокор“, му дал правото да построи самостоятелен храм за императорския култ. На първо време бил използван за целта храмът на Аполон Кендрисийски върху Джендемтепе /дн. Хълм на младежта/ на Трихълмието. В Августа Траяна се издигал „Августеум“, построен със средства на заселилите се там ветерани /235 г./ в чест на Север Александър и майка му Юлия Мамея, съпруга на Септимий Север.

На градския площад или непосредствено до него в римските градове в Горна и Долна Мизия се намирал храмът на Капитолийската троица — Зевс /Юпитер/, Хера /Юнона/ и Атина /Минерва/, чийто култ е засвидетелствуван с множество надписи. В Сердика, вън от южната крепостна стена, преди нейното построяване в 176 — 180 г., бил изграден храмът на Зевс Капитолийски, Хелиос и Серапис /161 — 169/, разположен в дъното на двор с колонада в коринтски стил.

Цялостно разкритият комплекс на храма на Фортуна /„Щастливата съдба“/ в Ескус покрай декуманус максимус и северно от сградата с мозайката със сцена от комедията „Ахейци“ на Менандър дава пълна представа за плана, вътрешното и външното устройство на един храм на италиейско божество в провинция Долна Мизия, построен при император Комод между 184 — 192 г.²⁹ Целият култов участък бил изграден върху правоъгълна площ /29 x 50 м/ от 1450 м². Състоял се от колонада /портик/ на южната къса страна, вътрешен перистилен двор със странични помещения и от самия храм в дъното на двора. Комплексът бил изграден в коринтски стил. Строителният латински надпис /дъл. 57 м/, издълбан върху портика, съдържа твърде ценни данни за храма, за историята на Ескус и провинция Долна Мизия. Съобщава се, че храмът бил построен със средствата на видни граждани на Ескус, които заемали важни административни длъжности в градското управление и освен това били префекти и покровители /патрони/ на сдружението на занаятчиите в града — зидари, каменоделци, железари и др., които освен това изпълнявали функцията на пожарогасители.

Подова мозайка, открита в голяма обществена сграда в Ескус, върху която е изобразена сцена от комедията на античния писател Менандър /живял през IV в. пр.н.е./ „Ахейци“ със сюжет от Троянската война. Комедиите на този автор са били популярни и сцени от тях нерядко са били изобразявани в мозайките в градовете на римските провинции

Храмът бил украсен със статуи и други декоративни елементи. Фриз-архитравите на вътрешния двор привличали погледа с богатата и разнообразна, грижливо изразена релефна украса от бикови глави /букрании/, които поддържали тежки гирлянди. В полетата над гирляндите се виждат различни растителни мотиви, изображения на птици, животни, битови предмети и др.

Фриз-архитравът на фасадата на самия храм бил изпълнен с голите фигури на Ероси, които носят върху рамената си гирлянди. Архитектурната украса на храма на Фортуна издава влиянието на култовата архитектура на Мала Азия, откъдето имало преселници в Ескус.

ЖИЛИЩА. Важно място в живота на античните градове вътре в техните черти, както и вън от тях, заемали частните жилищни сгради, т.нар. „вилли“ /villae rusticae/. Жилищата на бедните и средно заможните били скромни по размери, план, строителни материали и домашен бит. Ранните жилища от I в. от н.е. били с каменни основи и паянтови стени /например във Филипопол — около днешния хотел „Тримонциум“/.³⁰ Постепенно се засилвала употребата на камъка и печената тухла. Отвън и отвътре сградите били измазвани с глинена или хоросанова мазилка. Покривът, поддържан върху дървени греди, бил застилан с печени керемиди от двата типа — тегули и имбрицес /плоски и извити/.

Жилищата на градската аристокрация, която държала в ръцете си едрата поземлена собственост, търговията и различните отрасли на икономическия живот, се отличавали с големите си размери, с богатата външна и вътрешна архитектурна украса и с луксозните вносни произведения на бита и изкуството.

Представа за жилището на един заможен гражданин в Долна Мизия дава една грамадна сграда в Абритус, разположена източно от предполагаемото място на градския площад, на кръстовището на декуманус максимус и на едно кардо. Тя била построена върху площ от около 3000 м² /дъл. 80 м и макс. шир. 41 м/.³¹ Състояла се от търговско-стопанска и от жилищна част, като към всяка от тях водел вход. Главният вход бил от юг, откъм главната улица /декуманус максимус/, разположен между шестте магазина. Пред магазините /дъл. 41 м/ се простирал тротоар, покрит с бяла варовикова колонада в йонийски стил. Зад магазините имало складови помещения. Централно място сред сградата заемал вътрешният двор с колонада /перистил/ също в йонийски стил.

Значителен бил броят на извънградските вили в Долна и Горна Мизия и Тракия през римската епоха /II — IV в./.³² Те се състояли от две основ-

ни части: жилищна /pars urbana/ и стопанска /pars rustica/. Първата представлява жилище от градски тип с разнообразен план и размери според нуждите на собственика. Често се срещало жилището с вътрешен двор с колонада /т.нар. „перистилно жилище“/, чийто произход водел от древна Гърция. То било познато през елинистическата епоха в градовете по Западното Черноморско крайбрежие /Месамбрия и друге/, както и в тракийските градове във вътрешността на Тракия /Севтопол и друге/. Понякога в двора имало басейн /имплувиум/, заграден с мраморен парапет, украсен с ажурена решетка или с двуглави херми. Стените на помещенията на някои вили били изписани със стенописи или облицовани с мраморни плочи с гладка повърхност или с врязана декоративна композиция. Подовете на помещенията били постилани с теракотни фигурки с разнообразни форми /шестоъгълни, пелти и др./ или с двуцветни или пъстроцветни подови мозайки, изпълнени с геометрични, растителни и фигурни мотиви. Таваните понякога били украсени с щукова декорация. Спалните и банските помещения били отоплявани чрез т. нар. хипокауст, познат при баните. Вилите имали водопроводна и канализационна мрежа.

Стопанската част на вилния комплекс била разположена непосредствено до жилищната част, понякога заградени с общ каменен зид. Там са живеели домашните роби.

Голям вилен комплекс от I — IV в. е съществувал в чашата на язовир „Чаталка“ в околностите на античната Августа Траяна, заобиколен от едноименната река и защитен с каменна стена.³³ Жилището заемало западната половина и се състояло от две сгради от по няколко помещения и двор с басейн. Непосредствено на изток се простирал стопанският двор с една редица от помещения, групирани по две заедно, и с банска постройка в югоизточния край. Навън от комплекса били разпръснати други стопански сгради, свързани с известна производителна дейност.

Забележителна находка представлява вилният комплекс при Ивайловград³⁴ покрай р. Армира, който се състоял от самостоятелно жилище и стопански постройки, разположени вън от него. Около вътрешен двор с басейн са различните жилищни помещения, някои от които били снабдени с хипокауст. Сградата била богато украсена с мраморна облицовка на стените около двора и на някои помещения и с подови мозайки, изпъстрени с митологически сцени, геометрични и растителни мотиви. Вилата била построена през Траяново-Хадрианово време /II в./ и била използвана чак до голямото готско нашествие /376 — 382/, когато

Плоча —
реклама за циркови игри
в Сердика /края на II —
началото на IV в./.
Национален
археологически музей —
София

била напълно разрушена и ограбена.

Вилният комплекс при с. Мадара, Шуменско, обхващал няколко вили с жилищни и стопански постройки, между които се откроява вила, построена върху площ от около 5000 м², с вътрешен двор с басейн и помещения около него.³⁵ Тя била построена през II в. и след известни преустройства била използвана до хунското нашествие в средата на V в. В двора имало склад за зърнени и други храни и припаси /хореум/. Вилата била заградена с каменен зид.

Римските лагери на легионите и помощните войски по долнодунавския лимес /граница/ и във вътрешността на Горна и Долна Мизия, както и тези в Тракия били разположени на стратегически важни пунктове. Те били свързани чрез военните и другите пътища. Планът им бил правоъгълен /на пример кастела Германия/ или неправилен според топографските особености.³⁶

Лагерите на легионите на територията на днешна България били предназначени да поберат по един легион: XIII Gemina в Рациария, V Македонски в Ескус, I Италийски в Нове и XI Клавдиев в Дуросторум. Всеки лагер се състоял от три части: претентура /предна част/, централна и ретентура /задна част/. Всяка от тях заемала по една третина от общата площ. Лагерите имали обикновено по една порта на всяка страна. На късите страни били „порта претория“ /в претентурата/ и „порта декумана“ /в ретентурата/, а на дългите страни — „порта принципалис синистра“ и „порта принципалис декстра“.

В претентурата и ретентурата били разположени бараките за различните родове войски — пехота и конница. В централната част се намирала „принципията“, т.е. сградата, в която се помещавал щабът на военачалника. Покрай нея минавала главната улица „виа принципалис“. В предната част на претентурата бил изграден двор под открито небе, заобиколен с колонада. В дъното на сградата се намирали няколко помещения /обикновено пет или повече/, предназначени за светилището на лагера, за писарите, тръбачите и др. В принципията заседавал военният съд /трибунал/.

Самото жилище на военачалника, наречено „преториум“, било обикновено зад принципията или успоредно на нея. То било устроено като градско жилище с необходимите удобства, в това число и с отоплителна инсталация /хипокауст/.

В лагерите на легионите и помощните войски /кохортите/ били построени хореуми било покрай принципията, било до някоя от портите, оръжейна работилница /armamentarium/, лазарет /valetudinarium/, баня, амфитеатър и други сгради.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ. Първостепенно мяс-

то в живота на градовете, селата, тържищата и военните лагери играели водоснабдяването и канализацията.³⁷ Римляните наследили от траките множество водоизточници и водопроводи, но те увеличили техния брой и построили широка и солидна мрежа от съоръжения /каптажи, водохранилища, шахти, водопроводи, чешми и кладенци/. Били използвани най-рационално наличните извори и подпочвени води за пиене, стопански и други цели. Понякога водата била докарвана по зидани водопроводи от големи разстояния, които надминавали 20 км /Ескус, Никополис ад Иструм, Филипопол и др./. За преодоляване на реките, дълбоките дърета и другите теренни препятствия били строени акведукти, които довеждали водата от каптажа до водохранилището, което се намирало във от селището /например водохранилището западно от Никополис ад Иструм/ или военния лагер. Оттам се отправяли зидани, глинени или оловни водопроводи към отделните квартали, обществените сгради и места, жилищата и пр. При недостиг на вода били употребявани зидани кладенци /Ескус, Никополис ад Иструм, Филипопол, Пауталия и др./.

Грижа за водоснабдяването в градовете, селата и тържищата имали провинциалните управители и градското управление, а в лагерите — легатът на легиона или помощната войска. В 157 г. Одесос бил снабден с нов водопровод.³⁸

Атмосферните и нечистите води били извеждани навън от селището и лагера чрез канализационна мрежа под уличните платна, свидетелство за големите хигиенно-санитарни грижи, полагани през II — III в. в Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония.³⁹

УКРЕПИТЕЛНА СИСТЕМА. В тракийските земи римляните заварили укрепени градове по Западното Черноморие /Бизоне, Тиризис, Дионисопол, Одесос, Месамбрия, Аполония, Агатопопол /дн. Ахтопол/ и др./ и във вътрешността /Филипопол, Кабиле и др./, а също и много тракийски крепости в Стара планина, Родопите, Странджа, изградени върху непристъпни върхове и теснини.⁴⁰

Системна, многогодишна укрепителна дейност римляните разгърнали във връзка с изграждането и поддържането на долнодунавската граница в Горна и Долна Мизия. По аналогия на военните лагери в другите римски провинции /Галия, Германия, Британия, Панония и др./ трябва да се предположи, че най-ранните лагери тук били землено-дървени, с ров, вал, берма и крепостна стена, чиито кули, стълби и високи части били от дърво. Навярно още през втората половина на I и началото на II в. те били заменени с каменни крепостни стени и съоръжения. До времето на Марк

Аврелий /161 — 180/ само кулите на портите били изнесени навън от крепостната стена, а останалите кули били разположени само от вътрешната страна на крепостните стени, свидетелство за недостатъчната отбранителна мощ на защитниците, които чакали неприятеля да се приближи до стените. Такава била първата каменна укрепителна система на Нове,⁴¹ Ескус и др.

Малко след средата на II в., по-точно в 152 и 155 г., били взети енергични мерки за защитата на градските територии на няколко града от провинция Тракия /Сердика, Марцианопол, Августа Траяна и Деултум/, като били изградени различни по големина крепости и укрепления, разположени в известна стратегическа система.⁴² Досега обаче в тези градски територии не е открит и проучен нито един укрепен пункт от споменатите в надписите крепости.

Едва в 168 — 169 г. Августа Траяна била укрепена с каменна стена, съдейки по изображението на порти върху нейните монети.⁴³

Нашествието на костобоките в 170 г. в Тракия заварило редица градове неукрепени. Едва след тяхното оттегляне започнало изграждането на крепостните стени на Филипопол /172 г./, на Сердика /176 — 180/, Калатис и др.⁴⁴ Изглежда, че в края на II в. били защитени с крепостни стени и други градове в Тракия, като Пауталия, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Анхиало и др.

Укрепителната система през последната третина на II и началото на III в. в Горна и Долна Мизия и Тракия се характеризирала с издадени навън от крепостните стени кули както при портите, така и на ъглите и в междинните пространства. Тяхната форма била правоъгълна, близка до квадратна /при портите и междинните/ и кръгла /ъгловите/. Такива били кулите на Филипопол, Августа Траяна, Пауталия,⁴⁵ първоначалната стена на града, наречен по-късно Диоклецианопол при гр. Хисар,⁴⁶ Дискодуратера,⁴⁷ Калатис в Добруджа и др. Само кулите на източната порта на Пауталия били отвън полукръгли, а отвътре кръгли.

Крепостните стени и кулите били изградени по известната техника — две лица и вътрешен пълнеж /емплектон/ от ломени камъни и хоросан. Външното лице се състояло от цокъл от един или няколко реда грамадни варовикови, гранитни или други каменни блокове, наредени в хоризонтални редове плътно един до друг и свързани помежду си чрез железни скоби, запоеани с олово. Вътрешното лице се състояло от по-малки каменни блокчета. Фугата между тях била запълвана с хоросан, понякога смесен с тухлен прах, който придавал голяма устойчивост срещу разрушителното влияние на атмосферните условия. Над цокъла следва-

ла зидария от блокчета или по-рядко от тухли.

В навечерието на готското нашествие в 250 г. и особено през втората половина на III и началото на IV в. се строели U-образни междинни кули и при портите, съчетани с правоъгълните /междинните/ и кръглите /ъгловите/. Такива били кулите на южната поправена порта на първоначалния Нове,⁴⁸ на Ятрус, Абритус, Диней, Капидава, Тропеум Траяни, Диногоция, Новиодунум и др. Изтеглянето на римската войска от провинция Дакия и превръщането на Долни Дунав отново в лимес /защитна линия/ предизвикало заздравяването на крепостните стени на редица градове и крепости /Сексагинта Приста, Трансмариска и Дуросторум/. Били построени нови крепостни стени, които защитили източните разширения на Ескус и Нове.

През този период за укрепителните системи се използвала смесената зидария /opus mixtum/,⁴⁹ т.е. ритмичното редуване на каменна с тухлена зидария, която съдържала три-четири реда тухли в пояс. Хоросанът бил бял или по-често смесен с късчета от печени тухли. Тази строителна техника и строителни материали продължили да се употребяват през IV в. и ранновизантийската епоха в диоцеза Тракия.

ГРОБНИЧНА АРХИТЕКТУРА. Широко разпространена била гробничната архитектура, построяването на зидани гробници, малки или големи според възможностите на починалите и тяхното социално положение.

Особено внимание заслужават мавзолеите или херооните, в които били погребвани видни, замощни лица, както се съди по техните останки и по стигналите до наши дни надписи с изричното споменаване на съоръжението. Мавзолеите били архитектурни ансамбли с разнообразно скулптурно оформление, като погребението било извършено в саркофаг или в дървен ковчег, който бил положен в специална сграда /Дионисопол, с. Чавдарци, Ловешко, с. Крупник, Благоевградско, Одесос и др./.

Тракийски хероон от средата на III в. е открит при с. Люблен, Поповско. В навечерието на готското нашествие над Мизия и Тракия в 250 г. под една надгробна могила били погребани тракийец-лекар, същевременно и жрец, и неговата съпруга. На известно разстояние от могилия насип обикалял каменен зид, като между могилата и зида се намирал самият хероон, който представлявал правоъгълно помещение. Входът му бил от страни и бил оформен с мраморни коринтски капители. Вътре била намерена мраморна глава на мъж с портретни черти, навярно с образа на самия покойник, която предава не само индивидуалните черти, но и вътрешното психологическо съ-

стояние на мъжа, отражение на динамичния импресионизъм от това време.⁵⁰

Към херооните трябва да се причисли и монументалната гробница при Анхиало /дн. Поморие/, която със своя план и конструкция е единственият надгробен паметник от Тракия. Тя⁵¹ се състои от две правоъгълни помещения, които ограждат входа, и дълъг прав коридор, който води в гробното помещение. То има кръгъл план и в средата кух стълб, който напомня стъбло на гъба. Зидарията е смесена — редуване на каменни пояси с пояси от по 4 — 5 реда тухли. Над гробницата е натрупана могила. Гробницата, ограбена в миналото, била предназначена за погребение на знатен тракиец през края на III или началото на IV в., във всеки случай преди приемането на християнството в Тракия.

2. Културен живот

Развитието на градовете създавало благоприятни възможности за проникването на античната култура във всичките нейни прояви: античната образователна система, театъра, поезията, спортните игри, античното изкуство и пр. Създадени били и обществени библиотеки /Филипи/, където се съби-

рали произведенията на елинските и римските поети и писатели.

ОБРАЗОВАНИЕ. С културния живот в градовете пряко се занимавали гимназиархите, които като първа задача имали възпитанието и обучението на синовете на заможната градска аристокрация. Длъжността на гимназиарха се нареждала между високите почетни длъжности, като някои от тях били архонти, дори първи архонти, жреци, лекари и др. Гимназионът се намирал обикновено в централната част на града. Към него принадлежала просторна палестра за провеждане на гимнастически упражнения. Обучението включвало физическа култура, спортни занимания и др. Върху паметници със списъци на младежи /ефеби/ от Одесос са изобразени борба на двойка, свободна и юмручна борба. В гимназиите имало две възрастови групи: ефеби и млади /нео/. Втората група била подлагана на военно обучение и при нужда била използвана за поддържане на реда и сигурността в града и територията му.

За подготовката на състезателите при неблагоприятни атмосферни условия и особено през зимата в някои градове в Тракия имало специална покрита сграда, наречена „ксистос“, гдето занятията се водели под ръководството на „кситарх“. За сега такава сграда е засвидетелствувана по косвен път в Пауталия, като кситархът произхождал от

1. Стъклен съд от Одесос. II—IV в. Окръжен исторически музей — Варна

2. Бронзова статуетка на гладиатор. I—III в. Национален археологически музей — София

3. Слънчев часовник от Одесос. Окръжен исторически музей — Варна

4. Хирургически инструмент, открит в хероона край с. Люблен, Търговишки окръг. Окръжен исторически музей — Търговище

5. Бронзов ключ от Одесос. Окръжен исторически музей — Варна

6. Огледало от Августа Траяна. Бронз. II—III в. Окръжен исторически музей — Стара Загора

Филипопол.⁵²

ТЕАТЪР. Из градовете в Тракия и Долна Мизия се движили странстващи артисти, които представяли различни пиеси. Особено предпочитан автор бил трагикът Еврипид. Много популярни били пиесите от т.нар. „нова атическа комедия“ /IV в.пр.н.е./, както се вижда от мозайката в Ескус, представляваща сцена от комедията на Менандър „Ахейци“. В театъра на Августа Траяна били представяни мими и пантомими. Мимите били съчинявани от местен мимеограф.⁵³

ПОЕЗИЯ. Особено разпространение в мест-

ната поезия добила епиграмата, предимно надгробната, в някои случаи и посветителна. Съществували сборници с готови образци, към които местните „поети-занаятчици“ добавяли или правяли готовите текстове. Между запазените стотици откъси в Тракия и Долна Мизия има и добри произведения, в които се откриват идеи предимно от Омир, а също и от гръцките лирици и трагичи, от римските поети. Разпространението на епиграмата може да се проследи главно в градовете, където имало и най-много малоазийски преселници /Августа Траяна, Сердика, Филипопол, Нове и др./. Тя разкрива и пътищата, по които прониквала, предимно от областите на елинския Изток.⁵⁴

КРАСНОРЕЧИЕ. В по-големите градове било развито красноречието, което имало практически нужди. В Пауталия в 238 г. работил адвокатът Диоген, по произход от гр. Тир в Сирия, но преселил се в този град. Той подготвил прошение то на селяните от Скантопара до император Гордиан III и защищавал техните интереси съгласно резолюцията на императора пред местния съд.⁵⁵ Пак същият град Пауталия издигнал статуя в чест на някакъв софист, чието име не е записано.⁵⁶ Тези данни се допълват от няколко мраморни статуи на философи, ретори, учители, адвокати и др., представяни със свитък в едната ръка /Ескус, Сердика и др./.

СПОРТНИ ИГРИ. През II — III в. в градовете в Тракия и Долна Мизия били устройвани спортни състезателни игри, организирани по подобие на прочутите в античния свят елиниски игри, известни по мястото, където били провеждани: питийски, олимпийски, истмийски и немейски. Особено популярни и разпространени били тези игри, които подражавали питийските игри в Делфи, свързани с култа към Питийския Аполон. В тракийските градове питийски игри били провеждани в Перинт, Филипопол, Сердика, а техни подражания — във Византион, Анхиало, Одесос, Томи, независимо че в някои случаи са носели местни имена, произхождащи от имена на местно популярно за града божество. В Одесос на всеки пет години били празнувани състезанията, наречени Дарзалея по името на Великия бог Дарзалас.⁵⁷

При по-особени поводи били учредявани и нови игри, които получавали и ново име. Така в 214 г. към питийските игри във Филипопол били прибавени нови игри — александрийски, по повод преминаването на император Каракала през Тракия и наречени така, за да бъде поласкан като продължител на делата на Александър Велики, за какъвто той сам се представял. Малко по-късно, при император Елагабал /218 — 235/, във Филипопол се появили нови игри — кендрисийски, наречени така по името на Аполон Кендрисийски.

Мраморна скулптура, представяща подготовка за гладиаторски бой, изпълнявана под такта на музиката — вижда се воден орган, обслужван от две малки фигури. Представен е гладиатор в движение надясно със затворен шлем на главата, въоръжен с продълговат, извит по средата щит и меч в дясната ръка, който е отчупен. Пред краката му повален втори гладиатор без шлем, върху оръжието на когото — тризбец, е стъпил. Между двамата гладиатори се вижда трета мъжка фигура, облечена в широка мантия, която държи в лявата си ръка дървена палка. Върху паметника надпис на гръцки език: Епиптас /името на въоръжения гладиатор/ с прякора „пулсатор“, т.е. „който удря“. Паметникът е намерен в м. Аязмото край с. Татарево, Пловдивско, където се предполага, че е имало антично светилище. III в. Национален археологически музей — София

Оброчна плочка на Херакъл, вис. 0,47 м, намерена в Мадара, Шуменски окръг. Представен е братат гол Херакъл, който лежи върху лъвската кожа, с лявата си ръка държи кривака, с дясната — чаша с две дръжки. В нея три фигури му наливат едновременно вино и вода. В левия край е представена малка оброчна плочка с изображение на трите нимфи, а в десния — дърво, около което се увива змия. Херакъл е представен като почиващ в едно светилище на нимфите, каквото действително е имало в Мадара през II—III в. край буйните води под скалите. На рамката на релефа надпис: „На непобедимия Херакъл“. II в. Музея — Мадара

главното почитано божество в този град.⁵⁸ Игрите били организирани и провеждани под непосредствените грижи на „Съюза на траките“ по внушение на провинциалното управление.

Участващите в тези състезания млади хора се подготвяли в „гимназиони“ и „палестри“. Игрите обхващали пет различни атлетически дисциплини, т.нар. пенатлон — хвърляне на копие, на диск, борба с юмруци, и панкратион — комбинация на свободна борба с юмручен бой. В тях участвували местни атлети и дошли от други градове на балканските и малоазийските провинции. За техните успехи се поставяли надписи с имената им, с броя на победите, като се добавяли и имената на т.нар. „агонотети“, лицата, които непосредствено организирали игрите.⁵⁹

ГЛАДИАТОРСКИ ИГРИ. Широко разпространение в Тракия получили гладиаторските игри, навлезли след началото на II в. и превърнали се в търсено зрелище сред местното градско население. Организирането им било тясно свързано с празнуването на императорския култ, чиито жреци поддържали гладиаторите /от робски или либертински произход/. Те се грижели за тяхната физическа подготовка, намирали подходящ ръководител, който да ги подготвя и обучава. Това струвало много средства, но господстващата върхушка в градовете не жалела средства за организирането на такива зрелища, които отвличали населението от остри икономически и социални проблеми.

Тясно свързани с гладиаторските игри били борбите със зверове. На арената били изкарвани различни диви животни, срещу които трябвало да се бият опитни борци /т.нар. „бестиарии“/, в много случаи роби или осъдени на смърт лица, или пък животни срещу животни /мечки, бикове и др./. Имало случаи, когато на тези зверове били подхвърляни навързани престъпници и те загивали под виковете на зрителите.

Запазени надписи от Сердика, Никополис ад Иструм и другаде съдържат покани от организаторите на ловните борби и гладиаторските игри до народа да присъства на тези любими зрелища. Такива игри продължавали два-три, понякога и повече дни. Ловните зрелища се уреждали обикновено преди обяд, а гладиаторските единоборства след обяд.

За характера на зрелищата в цирка /амфитеатър/ в Сердика ясна представа дава една мраморна плоча /0,77 x 0,59 м/, открита в София западно от днешния площад „Вл. Илич Ленин“ /от края на III и началото на IV в./. В горната сега липсваща част имало гръцки надпис. Цялата плоча представлява рекламен афиш на изпълнявани-

те номера вътре в цирка.⁶⁰

Гладиаторските игри се състояли от борби между няколко двойки гладиатори, като били привлечени освен местните и добри странстващи гладиатори от други провинции. Освен това гладиатори, родени в Тракия и Долна Мизия /от Ескус, Пауталия и др./, се борели във от родните си места, както се вижда от надгробните им паметници, открити извън Тракия. Заради своите големи успехи те получавали гражданско право на градовете, които организирали борбите.

Според въоръжението се различавали няколко категории гладиатори: рециарии и тежко въоръжени /секутори, провокатори и др./. Рециариите били въоръжени с мрежа, по чието латинско название били и наречени, и с тризъбец. Те нямали шлем на главата си. Горната част на тялото им била гола. Носели и къса кожена престилка. Тежко въоръжените гладиатори носели металически шлем, който покривал лицето, като били оставени отвори за очите и за дишане. В едната си ръка обикновено държали голям полуцилиндричен щит, а в другата — къс меч. На левия крак, а по-рядко на двата крака те носели наколенници /кнемиди/. Другият крак бил обвит с кожени ремъци. Ръцете също били защитени с кожени ремъци. Имало и специален тип гладиатори, които се наричали „траки“. Те се отличавали с късия си извит меч, с малък кръгъл щит и наколенници на двата си крака. Понякога борбата била придружавана с акомпанимент на воден орган, както се вижда от надгробния паметник от с. Татарево, Хасковско, където е изобразено единоборство между тежковъоръжен и рециарий.

Гладиаторските игри отмрели с отмирането на робовладелската формация и на полисният живот, с чийто разцвет през II — III в. били свързани. През IV в. в Тракия те престанали да се организират поради забраната на християнската църква.⁶¹ Продължавали да се представят циркови игри, и то във всички източни провинции на късната римска държава, но в Тракия тяхното съществуване не надхвърляло времето на големите нашествия от средата на IV в.

МУЗИКА. Големите музикални традиции на Тракия, която в най-старите представи на елините била винаги люлка на поезията и музиката /Орфей, Музей, Тамирис/, намерили голямо развитие и широко разпространение в римските провинции Мизия и Тракия. Страбон /I в./ специално обръща внимание върху влиянието на Тракия и Мала Азия върху музиката на елините, изразено в мелодията, ритъма, инструментите. Образът на Орфей бил много популярен в тракийските земи чак до края на античността. Изобразяван е върху

монети на градовете /Филипопол/, върху слънчеви часовници /Дуросторум/.⁶²

Сега музиката заемала важно място в обществения и частния живот, свързан органически с различни религиозни култове, празненства, театрални представления, състезания, гладиаторски единоборства, военни действия, погребални обичаи и др. Нямало проява от обществен и културен характер, която да не била съпроводена с музикални изпълнения с различен облик. Писмените сведения се допълват от многобройните паметници на изкуството с изображения на музикални сцени и инструменти, както и от самите оригинали — музикални инструменти. Те биват три вида: струнни, ударни и духови.

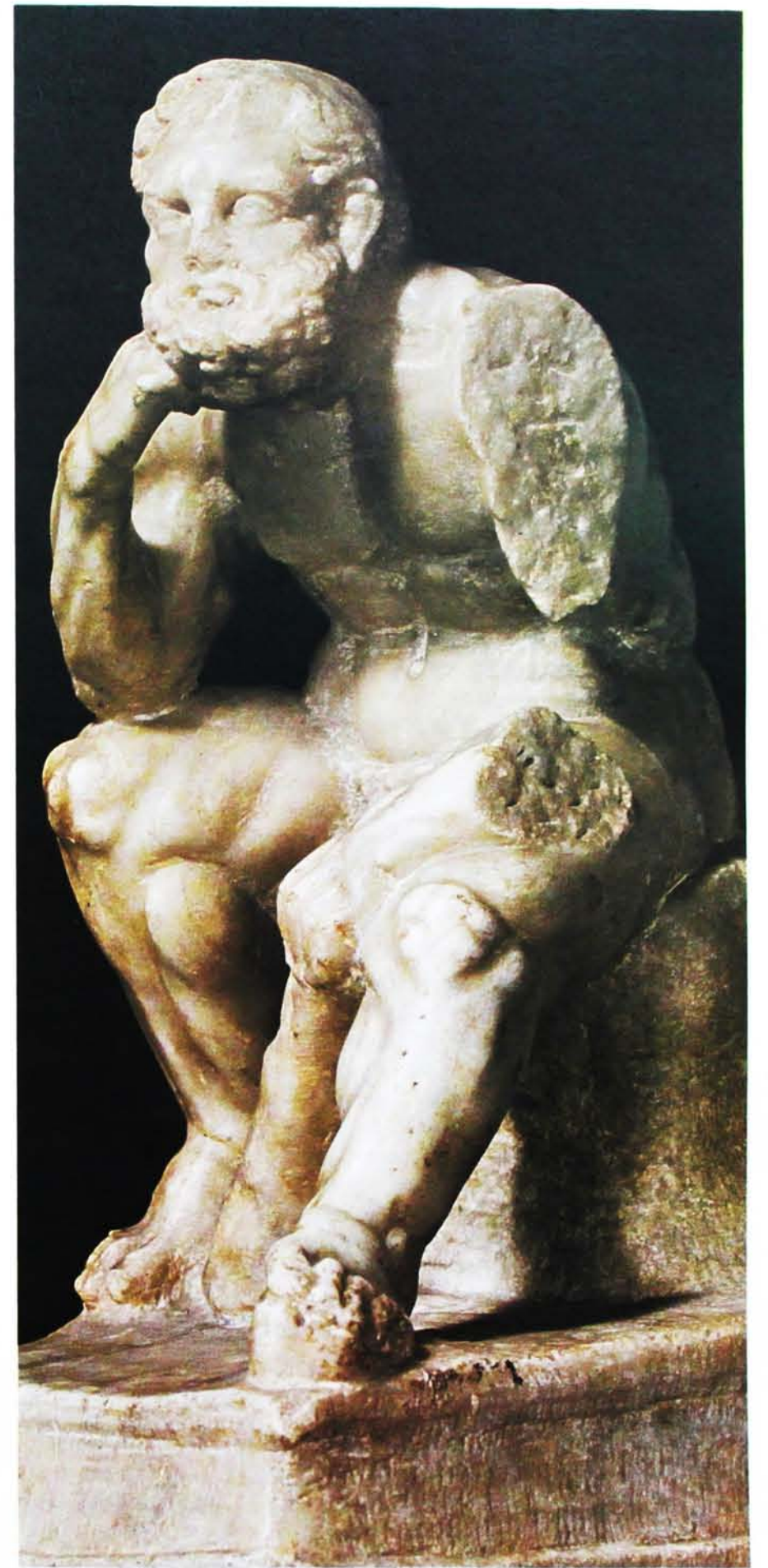
Към струнните инструменти се числели лирата и китарата. Чести са изображенията на Аполон, покровител на изкуствата, който държи лира или китара. Синкретизираният с него Тракийски конник от началото на III в. от н.е. се представял също с лира. Върху фриз-архитрава на портика на храма на Фортуна от края на II в. е изобразена шестострунна лира, чиито рога горе завършват с птичи глави.

Духовите инструменти са представени от авлоса, сиринкса, водния орган и др. Авлосът имал фригийски произход, но проникнал в културата на древна Гърция, Тракия, Рим и др. Бил направен от тръстика, дърво, кост или метал. Състоял се от две тръби, всяка с по няколко дупки. С течение на времето той бил усъвършенствуван. Употребявал се самостоятелно или при драматични представления. Съответствувал на днешния обой.

Сиринксът се състоял от седем тръстикови цеви с неравна или равна дължина и служел за овчарска свирка. Затова той бил атрибут на Пан, бога на горите и пасищата.

Голям интерес представлява изображението на водния орган върху надгробния паметник на гладиатор от с. Татарево, Хасковско. Органът има девет тръби, чиято дължина постепенно се увеличавала в горния край. Тръбите лежат върху висока правоъгълна подставка, в която се намира водният резервоар. Двама младежи, обвърнати с гръб към зрителя, са седнали върху две бурета — помпите на органа, и въртят лостовете. Чрез лостовете водата се задвижвала и по такъв начин се образувал необходимият въздушен натиск, който, минавайки през тръбите, издавал съответния тон. Органистът не е представен. Той е седял

Мраморна статуя на т.нар. почиващ Херакъл, вис. 0,41 м, реплика на творба на гръцкия скулптор Лизип /живял IV в. пр.н.е./. Намерена в Рациария. II в. от н.е. Окръжен исторически музей — Видин

отзад, където се намирала клавиатурата.⁶³

Към ударните инструменти спадали главно тимпанът и кимвалите, използвани при шумни, оргиастични празненства в чест на Дионис, Кибела и други божества, почитани в Мизия, Тракия и Македония. Тимпанът представлявал опъната волска кожа върху дървен или металически пръстен. Удрял се с пръсти или със специално чукче, наречено плектрон. Той се държи от Кибела, менади и др. Кимвалите се състояли от два металически кръга, които се удряли един о друг. Върху оброчни релефи от Тракия менади и сатири държат кимвали.

Към тази група трябва да се прибавят още кастанетите, систронът и др. Систронът представлявал малък бронзов инструмент с дръжка. Той имал сплесната подковообразна форма с четири напречни бронзови пръчки, които при разклащане издавали звук. Бил употребяван при култа на египетската богиня Изиди. Засега е засвидетелстван само един екземпляр от с. Гигенска махала, близо до Ескус.⁶⁴

Медицината, тясно свързана с религията, имала в римските провинции Мизия и Тракия стари традиции както сред самото тракийско население, така и в гръцките колонии по бреговете на Тракия. Самият Аполон бил почитан в Аполония като Аполон Лечител. Известни са лекари от Дионисопол, Одесос, Месамбрия. Някои от тях заради големите си заслуги към съгражданите си били удостоявани със статуи и плочи, издигани в храмовете на Аполон и Асклепий⁶⁵ и в други светилища.

През римската епоха лекарите заемали важни почетни длъжности в градското управление като жреци, гимназиархи и др. Начело на лекарското съсловие в Одесос /II в./ стоял „пръв лекар“ /archiatros/. В Дионисопол е открита богато оформена гробница на виден лекар-хирург. Сред гробния инвентар има разнообразни хирургически инструменти /бронзови щипци, ланцети, шпатули, сонди и др./.⁶⁶ В хероона при с. Люблен, Поповско, е открито също богато погребение на лекар-хирург /III в./ Измежду откритите тук предмети особено впечатление прави един уникален прибор от шест хирургически инструмента, прикрепени подвижно за един шифт. Самият лекар вероятно е бил и главният жрец на светилището на Аполон в това селище.⁶⁷

Известни са лекари също от Монтана, Никополс ад Иструм, Кабиле /тракиец/, от някои светилища на Аполон и Асклепий /с. Паталеница, кв. Баткун, Пазарджишко, с. Труд, Пловдивско/. При лечението широко били използвани топлите минерални бани, каквито имало в изобилие в Тракия

/Сердика, Пауталия, Германия, Скаптопара, града при дн. Сандански, Старозагорските минерални бани, Акве Калиде, Бургаско, и др./.

Имало е и народни лечители-знахари, както се вижда от различни медицински инструменти и други предмети, свързани с лечението /откривани главно като гробен инвентар/, фини везни за премерване на лекарствата, щипци, плочки за разтриване на мехлеми, различни предмети от глина, кост и др.⁶⁸

Развитото скотовъдство в Мизия, Тракия и Македония наложило появата и на ветеринарни лекари, известни в надписите като „лекари за коне“ /hippiatros/. Такива лекари са познати от Никополс ад Иструм и вероятно от Августа Траяна.⁶⁹ В един гроб от Кабиле е открит бронзов предмет, който се състои от две дръжки, съединени подвижно в горния си край. От вътрешната страна те имат остри зъбци. Става дума за клещи за кастриране на животни, т.нар. „емаскулатори“.⁷⁰ Всичко това разкрива високото равнище на медицината в Мизия, Тракия и Македония през II – IV в. от н.е.

КАЛЕНДАР И ЛЕТОЧИСЛЕНИЕ. Понеже траките нямали своя писменост, не е известно какъв е бил техният календар и леточисление. През епохата на римското владичество в Тракия било използвано официалното антично леточисление.

В тракийските земи по средното течение на Струма, които в 28 г.пр.н.е. били покорени и присъединени към провинция Македония, били използвани две ери на леточисление: старата „Македонска ера“, която започвала от есента на 148 г.пр.н.е. /потушаването на въстанието на Андриск – Псевдо-Филип от римляните/, и „Актийската, или Августовата ера“, въведена от есента на 31 г.пр.н.е. /победата на Октавиан Август над Антоний при Аквиум/. За различаване на двете ери Августовата ера при официалните и надгробните надписи била изрично споменавана. С течение на времето през римското владичество Августовата ера била най-разпространена в този район и затова често пояснението се изпускало, понеже населението разбирало, че се отнася за нея. През III в. от н.е. върху надписите се срещат имената на двамата римски консули наред с датировката по Августовата ера.⁷¹

В гръцките градове по Западното Черноморие през римската епоха се употребявало йонийското или дорийското леточисление. В официалните надписи се давало името на първия архонт и на първожреца на града. Също така се датирало по името на римския император или управител на провинцията, към която се числял градът.

В Горна и Долна Мизия датата се означавала с името на римския император, на провинциалния управител и на двамата консули. В Тракия се употребявал същият начин на датiranje и освен това по името на първия архонт на града.

В римските градове в днешна България се ползвал римският календар, според който годината се състояла от 12 месеца, чиито имена се запазили в календара на много страни, в това число и в днешния български календар. Тя започвала на 1 януари /по-рано на 1 март/. Всяко първо число на месеца се наричало „Calendae“ /оттам думата „календар“/. Всеки пети или седми ден на месеца се наричал „нони“, а всеки тринадесети или петнадесети ден – „иди“.

В римските градове, тържища, селища и военни лагери времето се измервало с помощта на слънчев часовник, поставен на най-видното място в селището – градския площад, пазара или пред някоя обществена сграда. Той бил изработван от мрамор, варовик, гранит или друг камък и имал полукръгла форма с вдлъбната повърхност. Бил поставян с полукръглата част надолу и с диаметъра нагоре. В центъра имало пръчица, от която излизали радиално врязани линии, които определяли часовете. Те били пресечени от две концентрични полуокръжности, означени в долната половина на циферблата. Огряната от слънцето пръчица хвърляла сянка върху съответния сектор или радиална чертица на циферблата и по такъв начин се измервало времето в часове и минути. Изчисленията отговаряли на тогавашните математически и астрономически познания.

Часовникът бил поставян върху подставка, изработена от същия блок, или върху отделна. Формата на подставката била различна, както и нейната украса. Понякога върху подставката се издълбавал надпис, който съдържа ценни сведения за историята на града.

Досега слънчеви часовници са открити в Долна Мизия и Дуросторум, Кумпъна в Добруджа – Румъния, в Марцианопол и Одесос и в Тракия – в Диоклецианопол и Пауталия.

В Пауталия не е намерен самият слънчев часовник, а подставката от гранит с паралелепипедна форма, върху чиято лицева страна има гръцки надпис. Часовникът /„хороскопион“/ бил направен от двамата архитекти – братя Лаомедонт и Главкиас, синове на Стратон, жители на Пауталия. Те посветили часовника на императорския двор и на града си. Слънчевият часовник датира от II в. от н.е., т.е. от времето на икономическия разцвет на Пауталия. Той бил намерен в централната част на Пауталия, гдето се търси нейният градски площад.⁷²

3.

Художествени занаяти. Изкуство

Изкуството в тракийските земи от римската епоха рязко се отличавало от тракийското изкуство от предшествувания период. То вече не било ограничено в обслужване на социално-религиозните потребности на двора на местния владетел, а свързано с урбанистичната политика на Рим в провинциите, с промените в култовата практика, с проникването и синкретизма на различните религии и обичаи. Пред изкуството се открили нови сфери на социалния и духовния живот, които определяли и новите функции на неговите произведения. През тази епоха именно в градовете се създали предпоставките за неговото развитие. Тук била съсредоточена основната икономическа сила на провинциите, а в украсата на нововъзникналите и съществуващите вече градски центрове взимали участие и местни майстори, които по този начин преминавали добра школа. Тракийската върхушка, стремяща се да заеме по-високо място в административно-икономическата йерархия, възприемала много от обичаите на римляните, гърците или другите народности, заселени в градовете. Така тя станала активен потребител на новите художествени жанрове: портрет, оброчен релеф, надгробна пластика и т.н. Тъй като през тази епоха изкуството обхващало нови области от живота и пошироки слоеве от населението, до наши дни са достигнали много паметници от различните жанрове.

МОНУМЕНТАЛНО-ДЕКОРАТИВНО ИЗКУСТВО. Широко поле за изява на скулпторите и живописците осигурявала римската практика богато да се украсяват обществените и частните постройки. Декоративно-монументалното изкуство в тракийските земи следвало общите за Римската империя художествени принципи. Често архитектурите на зданията били украсявани с типичните за римската архитектура елементи – букрании и гирлянди. В откритата край Ивайловград вила /II – IV в./⁷³ голямо място в украсата заемали човешките лица. Тяхната стилизация свидетелства за връзка с източните художествени традиции, което доказва участието на майстори, дошли от Мала Азия, в такива крупни работи като декоративно-монументалното оформление на цял архитектурен комплекс.

Любопитен пример за съвместна работа на скулптори от различни направления ни дава украсата на входните пиластри на стадиона във Филипол. Върху техните страни са представени еднакви мотиви – кривакът на Херакъл и кожата на

лъва от едната страна, херма и ваза с палмово клонче — награда за победителя, от другата. Разликите са в трактовката на човешкото лице. В единия случай то е изградено обемно със знания в пластическата моделировка, в другия — лицето е плоско, чертите са схематизирани и разположени симетрично. Единият майстор бил добре запознат с принципите на античната пластика, другият работил в духа на традиционните местни представи независимо от новите монументални задачи и декоративни мотиви. В останалата архитектурна украса на стадиона също личат стиловите белези на местното изкуство — опростеност на формата, стилизация на детайлите, редуциране на обемите, обработка на повърхността. С този тип местна схематизация на растителния орнамент се срещаме и в редица архитектурни детайли от Никополис ад Иструм.

Пример за източните влияния в трако-римското монументално-декоративно изкуство е акротерият от с. Каснаково, Хасковско.⁷⁴ Сфинкстът с две тела е стара източна тема, позната в Тракия и преди римското завоевание. Този мотив е добре използван за пространственото разгръщане на композицията на акротерия. Формите са опростени, а техниката в обработката на мрамора напомня работата върху дърво. Интересен пример за изкуството на местен майстор предлагат глинени антефикси от Нове, където стилизацията на лицата напомня произведенията на торевтиката от предримската епоха.

СКУЛПТУРА. Понякога обаче монументално-декоративното изкуство в Тракия поднася хубави образци на класицизиращите насоки в римската художествена култура. Фризът на лечебните божества от Филипопол е изпълнен не само с внимание към правилната пластическа моделировка, но и с изискано чувство към прекрасните пропорции, изяществото на жестовите и позите, грацията на движенията.⁷⁵ Редица копия от статуи на знаменити гръцки ваятели са украсявали градските площади, обществените сгради, домовете и вилите на богати граждани. Изглежда, предпочитани били майсторите от IV в. пр. н. е.: почиващият Херакъл /Рацария/ запазил спомена за една от серията статуи на хероя, създадени от Лизип,⁷⁶ една глава на Херакъл била създадена по известната скулптура на Скопас, Ерос /Гиген/ — реплика на Ерос от Парион и почиващият сатир /Ад Путае, дн. с. Рибен, Плевенско/⁷⁷ показват спокойствието на Праксителовите творби. От края на класичес-

ката епоха бил оригиналът, по който било направено хубавото бронзово копие на Аполон /София/. От него е запазена само главата, в която вече се усеща романтичният патос на елинизма. В римското изкуство божествата приели гръцката иконография и в този вид преминали и в художествената култура на провинциите. Един съвършен образец на култова скулптура е огромната статуя на т. нар. Деметра от Ескус, в която реминисценциите от класическия оригинал се проявяват не само в иконографския тип и постановката на фигурата, но и в живото предаване на материята на хитона и химатията, в трепетната игра на светлината по гънките, в изявяването пластиката на тялото под дрехата.

През римската епоха много често скулптурата изпълнявала архитектурни задачи. В различни прегради били включвани статуи, свободно стоящи или свързани с пиласстри, както и херми. С това предназначение на скулптурата са статуите на Херакъл, Хермес и богинята на победата Нике от термите на Одесос. Освен архитектурния си смисъл те имали и определено идейно съдържание като покровители на младостта, спорта и победата. Статуите на Нике са от разпространения в империята тип с подчертано внимание към развяващите се одеяния и неустойчивостта на позата. В образа на Херакъл, макар и с неуверена на места конструкция и сумарна пластика, били възплътени физическата мощ и драматичната съдба на хероя. Вероятно същата преградна функция играла двойната херма от Августа Траяна с образите на мъж и жена. В типа на лицето, в стилизацията на очите, брадата и косите се усеща ръката на местен майстор. Двойка херми ограждали басейна в двора на вилата при Ивайловград.

ЖИВОПИС И МОЗАЙКИ. Украсата на култовата, жилищната и гробничната архитектура в Тракия и Мизия през римската епоха особено се проявявала в разкошните стенописи и мозайки, които покривали таваните, стените и подовите на помещенията. Мозайката показва тясна връзка с този вид изкуство в Мала Азия. Запазените фрагменти от подови мозайки от Пауталия показват стремение да се постигнат декоративни ефекти от съчетаването на чисто геометрични елементи /III в./⁷⁸ Много популярни били и мотивите на реални или фантастични морски животни, особено в оформяне подовите на баните /например във Филипопол—Пв./ Блясъкът на мократа мозайка създавал илюзия за морски сцени. Фигурните мозайки в Мизия и Тракия са все още рядкост. Откритата обаче в Ескус мозайка дава добра представа за характера на този тип декоративно изкуство /III в./ Сред чисто геометричния

Оброчна плочка на тракийски конник, намерена при гара Кричим. II—III в. Археологически музей — Пловдив

Оброчна плоча на божеството Силван, открита в светилището му при дн. с. Лиляче, Врачанско /края на II в. от н.е./
Национален археологически музей — София

Оброчна плоча на тракийски конник, намерена при с. Златна Панега, Ловешки окръг. II—III в. Национален археологически музей — София

Оброчна плоча на тракийски конник, намерена в светилище при с. Езерово, Пловдивски окръг. III в. Национален археологически музей — София

орнамент на три големи полета изпъква като разкошна рамка централната емблема — осмоъгълното поле, което съдържа сцена от несъхранилата се до наши дни комедия „Ахейци“ на Менандър. Неизвестният художник е използвал в своята работа живописен оригинал, защото сцената на спора е построена на няколко пространствени плана. Самата живописна система е изградена върху тоновата градация на цветовете. В свободните ъгли полета били изобразени четири диви животни /лъв, мечка, глиган и вероятно бик/, а във фланкиращите централната емблема полета са представени риби и борба на петли. В тези изображения майсторът е проявил по-голяма свобода и наблюдателност. От голям интерес за изучаване античната живопис са новооткритите мозайки от вилата край Ивайловград /II в./, в които оригиналният

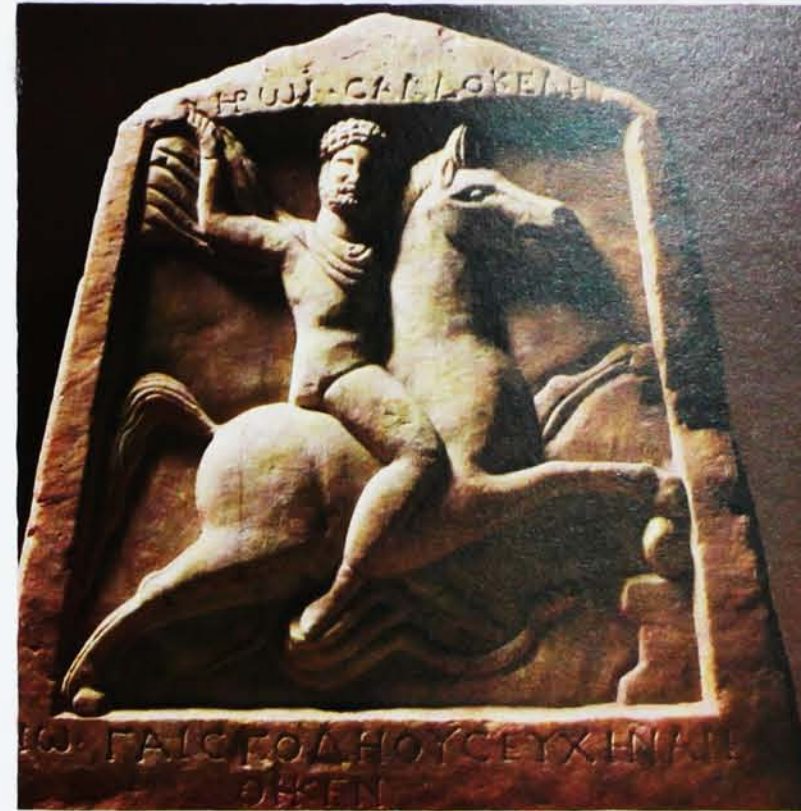
декор е съчетан с портретни образи в емблемите.⁷⁹

Различните лица са предадени в профил или фас и се характеризират не само физиономично, но и като психологически типове. В една емблема се вижда Диана в характерната за нея иконография — стремително крачеща, с лък в едната ръка и посягаща към колчана за стрели с другата. Портретен характер има изобразеният бюст на мъж, представляващ навярно собственикът на вилата, ограден от голите фигури на двете си деца.

КУЛТОВА ПЛАСТИКА. ОБРОЧНИ РЕЛЕФИ. Независимо от големия размах на култовата статуарна пластика и декоративно-монументалните жанрове трако-римското изкуство било предимно изкуство на релефа. Това било наложено от специфичните частни нужди на населението, което по-масово прибегвало до услугите на художника в случаите, когато искало да почете някой бог или починалите си близки. Най-многобройни били оброчните релефи. Те представляват мраморни плочки с ограничени размери, върху които са изобразени едно или няколко божества. Поставяни в светилищата, те отнасяли до бога молбата или благодарността на посветителите. Надписите и образите в тези релефи показват, че в тях били представяни редица божества от гръко-римския пантеон: Зевс и Хера, Асклепий и Хигия, трите нимфи, Херакъл, Дионис, Аполон, Атина, Хермес, Артемида и др., както и богове от други религии: Митра, Кибела, Сабазий /Мала Азия/, Силван и Епона /Галия/ и т.н. Най-многобройни били обаче оброчните плочки на анонимното тракийско божество Херос, или Тракийския конник,⁸⁰ които се откриват навсякъде в България.

Представата за облика на върховния бог като конник-ловец толкова силно залежала в съзнанието на траките, че дори божествата като Асклепий, Аполон, Дионис и Арес били изобразявани понякога като конници. От друга страна, тракийската богиня-майка също била представяна като ездачка. Именно този своеобразен момент в тракийската религия определял и специфичната иконография на конното божество. Нейните източници трябва да се търсят най-напред в тракийското изкуство от епохата на разцвета. В апликациите от Луковит и Летница, в изобразенията по шлема и наколенника от Аджигьол и т.н. от IV в.пр.н.е. вече до голяма степен била оформена образната представа за този конник-херой като ловец и покровител.

Показателно е, че ловът на глиган — основната тема на оброчните релефи — е залежал още в сцените върху колана от с. Ловец, Старозагорско /V в.пр.н.е./. Създадената иконография се поддържала и от паметниците на торевтиката през ели-

нистическата епоха /II — I в.пр.н.е./, както показват фалерата от с. Галиче, Белослатинско, и съдът от с. Якимово, Михайловградско. По същото време в гръцките колонии /Одесос и Абдера/ се появили и първите оброчни релефи от този тип, който получил изключително разпространение не само в Мизия и Тракия, но и из целия античен свят през римската епоха. Така местният иконографски тип, обогатен с редица елементи от източнотракийската иконография /олтар, адоранти, дърво, около което се увива змия, жертвени животни и др./, бил поставен в основата на хилядите оброчни плочки на Тракийския конник.

Релефи, посветени на Херос с различни епитети, се откриват навсякъде в Тракия. Този огромен археологически материал, включващ паметници главно от II и III в. от н.е., може да бъде систематизиран по няколко признака: иконографски, религиозен и локален. Различават се три основни иконографски типа на Херос, които се срещат в различни комбинации и в многобройни варианти: конник, спокойно крачещ към дървото със змията и адорантите; галопиращ конник с вдигнато копие, участващ в лова; и конник, връщащ се от лов с убитото животно в ръка. Божеството почти винаги е придружавано от постоянния си спътник кучето, което му помага в лова.

През III в. в иконографския репертоар като помощник на Херос се появил лъвът и като жерт-

вено животно — бикът, а самият херой получил допълнителен атрибут — щит, който трябвало да символизира неговата мощ да отблъсква злите сили. Тези нови моменти са показател за силно влияние на източната иконография. Пак по това време се усложнил и сюжетът на релефите, като под основната композиция се вмъкнал допълнителен фриз, изобразяващ борби на животни, а зад конника се появил втори малък конник. Най-рано през римската епоха оброчни плочи на Тракийския конник са засвидетелствувани в Одесос /още в края на I в. от н.е./, тъй като тук съществувала силна традиция в скулптурата. Във вътрешностите на страната развитието малко закъсняло, но след средата на II в., когато в новопостроените градове се организирали работилници, бързо започнало усилено производство на тези толкова търсени релефи.

В големите светилища, разположени най-вече във вътрешността на страната, като Баткун, Глава Панега, Търговище, Перник⁸¹ и др., са намерени голям брой плочи, понякога достигащи повече от сто екземпляра. Те били различни по размер, сюжет и стил, което показва, че посветителите, желаещи да отправят молба именно към хероя на тази местност, ги носили със себе си отдалеч. Може би именно това обстоятелство — нуждата да бъдат лесно преносими — заставяло майсторите на оброчните релефи да ги правят малки по раз-

мер. Постепенно се оформяли множество работилници, които изработвали един или няколко типа плочи серийно, като предназначавали производството си за пазара. Изглежда, често надписите били правени след покупката на готовия релеф, което показва, че невинаги сюжетът може пряко да се свърже с молбата на посветителя.

Наличието на различни по стил плочи в едно светилище показва, че работилниците се намирили в градовете, а не край самите светилища. Поради това систематизирането на този материал по локален признак се съобразява с обстоятелството, къде били намерени най-много релефи от дадена група. Анализът показва, че най-производителните центрове на оброчни плочки, които са диктували иконографските нововъведения и оформянето на стила, били в провинция Тракия, т.е. южно от Стара планина. Могат да се идентифицират и редица работилници от Долна Мизия, които показвали предпочитания към едно по-опростено третиране на сюжета и формата.

Оброчният релеф на Тракийския конник независимо от местните особености и от различията в техническата завършеност притежава ред черти, които свидетелствуват за създаването на един приблизително общ стил в тези паметници. Той е обусловен от общността на иконографията, от еднаквата функция, от оживената динамика на разпространението, от първостепенната роля на някои работилници. Повечето от тези произведения представляват закръглени отгоре плочи с тясна рамка, която се опира върху сравнително по-широка долна ивица. В долната част обикновено се помествали надписите, а в същото време тя служила като основа за фигурите. По такъв начин самото релефно поле получавало трапецовидна и закръглена отгоре форма, твърде неудобна за разполагането на сцената в нея. Тракийските майстори успявали да изградят композиция, която максимално използвала възможностите на тази форма и на сюжетните елементи. Фигурата на коня е извайвана по диагонала и това придава на движението още по-голяма динамика, усилена от контрастното направление на развяващата се хламида. Напрегнатите пози и борбата между животните отстрани на коня придават допълнителна динамика на изображенията. Обикновено се получава композиция, която добре съответствува на характера на сюжета. Може би майсторите избирали посоката на движението надясно, за да могат по-свободно и нагледно да представят действията, които хероят извършвал с дясната ръка — хвърляне на копие, носене на жертвено животно, жеста на благославяне /*benedictio latina*/. Тези действия би трябвало да свържат конника с адорантите или

животните в една единна сцена. В същност обаче тази връзка отсъства в повечето релефи — хероят е с лице към зрителя и реално не участва в общото действие.

Траките искали да видят представени функциите на бога, защото чрез релефите те апелирали към тяхното изпълнение. Ето защо майсторите пресъздавали едно символично действие, а не някакъв момент от мита на божеството. От тази гледна точка за тях било по-важно точно да посочат атрибутите и нагледно да представят смисъла на действието, отколкото да търсят тяхната реална убедителност. Компонентите на действието били налице, но липсвала фабулата, която би ги сплела в съзнанието на зрителя. Това е една от причините за шаблонния характер на оброчните плочи като цяло. Същата „знакова“ трактовка на действието се открива и в изображенията на човека в торовиката от предримската епоха в Тракия.

Пластическата характеристика на този вид релефи също показва някои общи черти. Лицето, дадено в повечето случаи във фас, представлява кръгла плоскост, в която са разположени симетрично чертите. Телата са третираны обобщено, но с достатъчно вярно предаване на пропорциите и точно изтъкване на основните обеми, когато формите са най-бегло означени. Майсторът показва по-сигурно чувство приизобразяването на животните, отколкото на човека. В група релефи, произхождащи главно от светилищата при Баткун и Глава Панега, обемите, третираны почти като кръгла скулптура, са свързани помежду си и образуват интересна ажурена пластична маса върху сянката на издълбания фон. Майсторът в повечето случаи не се е впускар в предаване на подробностите в облеклото или предметната среда. В своите произведения той включва само тези предмети, които имали прякото предназначение на атрибути — копие, обърнати вази и т.н. Обикновено средата, в която се развивало символичното действие, също е обозначена само с отделни необходими атрибути — дърво и олтар. Само в релефи от някои градове /Одесос, Филипопол и др./ тя е третирана като реална пространствена и битова среда, а в една плоча от Бургас върху фона са гравирани екзотични растения, което сочи и за точни влияния в тракийския оброчен релеф. В плочите от тези центрове съблюдаването на античните традиции е по-явно. Дълбокото релефно поле е обградено с правоъгълна рамка, фонът е равен и

Оброчна плоча на тракийски конник, намерена при с. Златна Панега, Ловешки окръг. II—III в. Национален археологически музей — София

върху него изпъкват във висок релеф правилните, понякога дори идеализирани форми на конника. Сцените са допълвани с характерните за елинистическия източен релеф персонажи. Повърхностите са по-грижливо обработвани. Следователно независимо от локалните особености трако-римският оброчен релеф може да се раздели на три големи групи: в първата влизат произведения, тясно свързани с източнотръцката художествена традиция; във втората се включват плочки, в които има реминисценции от антични образци, но като цяло са най-висша изява на местния провинциален стил; към третата принадлежат по-голямото количество плочки със съвсем сумарно изпълнени изображения и опростена иконография, които обаче по стиловата си концепция се свързват с релефите от втората група. Съществуват и няколко големи ажурени релефа, в които на конника са придадени индивидуални черти в духа на римския портрет от III в. Заедно с оброчните плочки от типа на откритите край Марцианопол те образуват една група, в която преобладават влиянията на римското и източнотръцкото изкуство.

куство.

Оброчните релефи на другите божества имат устойчива иконография, заимствувана от античното изкуство. В стилово отношение те не се отличават много от релефите, посветени на Тракийския конник, тъй като по всяка вероятност излизат от същите работилници. Особен интерес представляват многобройните релефи, изобразяващи трите нимфи, тъй като в тях майсторите най-непосредствено се сблъскали с проблема на класиката да се предаде голото тяло. Макар и чужди на идеализацията, те създавали някои произведения, които привличат с плавния ритъм на композицията, своеобразната завършеност на формите и категоричността на рисунъка.

НАДГРОБНА ПЛАСТИКА. Друг много разпространен жанр на скулптурата в Тракия през римската епоха е надгробната пластика. По времето, когато вярванията в задгробния живот отново се засилвали благодарение на широко разпространените мистични култове, голямо внимание се обръщало и на специалното оформяне на гроба чрез надгробни паметници, плочи или статуи. За разлика от оброчните плочки тези паметници били изработвани само за състоятелни хора и тъй като обикновено те оставали близо до местата, където били работени, в тях може много лесно да се различат локалните особености. Ясно обособена група представляват надгробните плочи от Одесос със сюжета „погребално угощение“.⁸² Този тип плочи проникнал тук още през III в. пр. н. е. от Византион и развивал стара малоазийска тема. Модели, създадени в тези източнотръцки ателиета, били внасяни и по-късно в Одесос, а от края на I в. от н. е. в града се организирано ателие, просъществувало два века. Неговото производство преживяло особен разцвет в края на II в. от н. е. и той отразява икономическото засилване на града през това време. Плочи, излезли от одесоското ателие,

Мраморна надгробна плоча /0,76 x 0,51/ от С. Ласкарево, Благоевградски окръг. С портретни черти са представени починалите Зилес и неговата съпруга Пирусала, дъщеря на Катос, която се погрижила за направата на паметника. III в. Национален археологически музей — София

Глава от бронзова статуя на император Гордиан III /238—244/, открита в Никополис ад Иструм. Национален археологически музей — София

Глава от портретна мраморна статуя на жена, вис. 0,31 м, съхранявана в музея във Варна. Един от най-изящните паметници на скулптурата в Одесос от края на II в. от н. е.: изобразена е млада жена с мек израз на очите, леко усмихната. Меко декорираните ѝ коси са причесани встрани на широки вълни. Окръжен исторически музей — Варна

откриваме и в други части на античния свят.

Сюжетът „погребално угощение“ представлява една символична среща на починалия с живите му близки. Мъжът лежи на легло с високо облегалo /римски тип/, пред него е поставена трикрака маса, отрупана с ястия и плодове, а до краката му седи на стол неговата жена, докато децата са между тях, а слугите прислужват на тази прощална трапеза. Понякога основната схема е усложнявана от допълнителни персонажи и предмети. Характерен за одесоските плочи е жестът на жената, която с дясната ръка подава на починалия си съпруг плод — символ на любовта и към него, а с лявата придръпва химатиона под лицето си. В протегнатата дясна ръка мъжът държи венец — символ на безсмъртен живот, а в лявата — чаша. Символичността на сцената се подчертава и от липсата на реална връзка между съпрузите, обрнати към зрителя, а не един към друг.

Гръцката традиция се чувства в облеклото на изобразените лица, в архитектурното оформление на сцената във вид на едикула, често с профилирани пиластри и триъгълен фронтон с акроте-

рии, както и в гръцкия език на надписите. Наред с нея обаче навлизат и някои черти от римското изкуство — в лицата на мъжете проличава намерението да се постигне портретно сходство, макар че портретността най-често се ограничава в предаване на съвременната мода в брадата и прическата. Гръцкият идеализъм често побеждава римския натурализъм, особено в стелите от времето на класицизма на Антонините /средата и отчасти втората половина на II в./ В същност обаче, въпреки че схемата е елинистическа, малко са релефите, в които се постига гръцкото съвършенство в предаването на формите и диплите на дрехата.

През III в. художественият вкус все повече се отдалечава от античните норми. В плочите вниманието се съсредоточава върху символичния смисъл на сюжета, а изяществото на формите и грацията на движенията престават да бъдат проблем за майсторите. Възможно е тази нова ориентация да била предизвикана от промяната в състава както на потребителите, така и на майсторите, довела до засилване на местния елемент. Неговото влияние е чувствително и през разцвета на класи-

цизма. Тогава върху обратната страна на някои от тези плочи или отделно се появява Тракийският конник като единствен надгробен сюжет, олицетворяващ вярванията на траките, че след смъртта си човек се хероизира.

В некропола на Одесос са открити и други надгробни плочи със стоящи фигури с надиплени дрехи като антични философи, оградени от малки фигурки на слуги. Този тип, който се среща и в плочи от Филипопол, бил познат и в други краища на Черноморския басейн и по всяка вероятност водел началото си от източноелинистическото изкуство. По тракийските брегове съществувала и друга форма на надгробни плочи от този кръг — разделената на пояси, постепенно стесняваща се нагоре плоча. В някои от този тип паметници традиционният сюжет „погребално угощение“ е съчетан с местния мотив на Тракийския конник, в други /например плочата на Юлия от Месембрия/ освен сцената на прощаване е изразена сложна символична връзка, която цели да покаже приобщаването на починалия към царството на боговете.⁸³ Подобни надгробни плочи са открити и във Филипопол. Явно е, че гръцката традиция в надгробната пластика се задържала в тези центрове, в които тя пуснала корени още преди римското завоевание.

Един компромис между римската иконография и гръцкия класицизъм представляват многобройните надгробни плочи от Югозападна България.⁸⁴ Показателно е, че в някои от най-ранните паметници /началото на II в./ основният мотив е отново гръцкото „погребално угощение“. Постепенно обаче в тази област се наложила плочата /правоъгълна или във формата на медальон/ с един или повече редове от портретните бюстове. Несъмнено този тип плоча, строга по архитектурника и скромна по декорация, била свързана с изкуството на Северна Италия и самия Рим. В тракийските земи тя продължавала тясно да следва строгата тектоничност на лицата, изградени от широки плоскости, както и прическата, които са доказателство за придържане към портрета от времето на император Траян.

Епохата на Антонините /II в./ оставила своя белег на класицизъм и вътрешна вглъбеност в образите по тези плочи. Но най-голямо развитие работилниците по Места и Струма преживели през III и първата половина на IV в. През втората половина на III в. постепенно нараснал броят на портретите в плочите и по-късно бюстовете вече се подреждали в три реда един над друг. Отделните редове не били разделени с архитектурна рамка. Те може би били замислени като пространствени планове. Обаче в действителност това е абстрактно

редуциране на пространството върху плоскост. Самите глави са представени във висок релеф, докато облеклото все повече се слива с повърхността на фона и се обозначава не пластично, а с връзани линии. Нарастващ схематизъм откриваме и в трактовката на лицата. Докато през III в. те притежават известна индивидуализация, по-късно се наблюдава придържане към веднъж изработения от ателието тип. Брадата, косата и самият израз на лицето предават не конкретни особености, а означават времето с точното повтаряне на белезите на официалния портрет от тази епоха. Главата е построена като една абстрактна конструкция, моделирана е чисто като правилни обеми и това придава на образите известна идеалност. Това е по-скоро местна черта, отколкото класицистична реакция, защото е доказателство за неразбиране спецификата на портрета. Към края на II в. в плочите от Югозападна България навлязъл и друг местен мотив — Тракийският конник, което свидетелствува за нарасналата роля на тракийските представи и вкусове. Сцената с Херос просто се присъединява към надгробната плоча и по този начин изменя и нейния първоначален архитектурен облик.

Не по-малко интересни и обособени като локална група са надгробните плочи от Мизия.⁸⁵ В тази провинция, където гръцката традиция не била пуснала дълбоки корени, пластиката се ориентирала към образците на римското изкуство. Тук преобладава високата плоча с голямо, архитектурно оформено поле за надписа, завършваща с релефно предаден полукръгъл или триъгълен фронтон. Често полето с надпис на латински е обградено със стилизиран орнамент от бръшлянови или лозови клонки с гроздове. Вариантите на архитектурно-декоративното оформление и изобразителните елементи се дължали на традициите на отделните работилници, които навярно съществували в Рациария, Ескус, Нове и др.

Голяма част от декоративните елементи — бръшлянът, излизащите от ваза лози, розетите във фронтоната — са присъщи на голям художествен кръг по Дунавския басейн — от Норикум и Панония до старите гръцки градове-колонии по брега на Добруджа. От запад са дошли редица други мотиви — например лъвовете от двете страни на фронтоната. В същото време обаче в тези римски в основата си надгробни плочи навлезли и източнотракийски орнаментални елементи, пренесени вероятно от преселили се в провинцията майстори, най-важен сред които е венецът, символизиращ заслугите на починалия и преминаването му в царството на безсмъртните. Изобразителните мотиви в паметниците на Мизия отстъпват на втори

план пред значението на надписа, особено в по-ранните образци. Тяхната поява отново показва различни източници.

Портретният бюст е от несъмнен римски произход, както и някои битови сцени, разпространени в изкуството на западните провинции. През II в. проникнал и характерният за гръцкия Изток сюжет „погребално угощение“. Много често иконографията на надгробните плочи се обогатява и с местния мотив на Тракийски конник. Съчетаването на всички тези изобразителни моменти в една и съща плоча е характерно за надгробната пластика в Мизия и доказва един художествен синкретизъм върху основата на римската традиция. В стилово отношение този кръг паметници също е интересен. Стилът също бил поставен в зависимост от вкусовете на покупателите и навиците на майсторите, т.е. бил свързан пряко с преместването на римските легиони в провинцията.

Най-строго различаване на плочата показва работилницата в Рациария, а декорът тук е предимно орнаментален и изпълнен с римска прецизност. Изобразителните елементи са ограничени само във въвеждането на портретните бюстове. В тях личи желанието на майстора да следва официалната мода и с това в повечето случаи се изчерпвала портретността. Постепенно предаването на бюстовете от висок релеф преминава през III в. към съвършено плоскостно третиране на лицата и дрехите. В Ескус римската традиция присъствува осезателно в архитектурната тектоника на плочата, обикновено завършваща с триъгълен фронтон. Но в отделни екземпляри тук се появяват сюжети — „погребално угощение“, Тракийският конник, както и портрети. Интересно е, че местните традиции по-силно се усещат именно в изображенията, отколкото в декоративното оформление. Понякога структурата на лицето напомня трактовката му в старото тракийско изкуство. В ателиетата на Нове и особено на по-източните райони все по-явно се чувствуват източните влияния в тематичния кръг. В стилово отношение изображенията показват ред местни черти — скъсени пропорции, знаково-схематизирано означени гънки, липса на връзка между действащите лица, фронталност и други.

Картината на надгробната пластика през римската епоха в Тракия се допълва и от паметници, в които мъртвият е представен като „нов Херос“. В релефи от Одесос, гр. Българово, Бургаско, и др. единственият мотив е Тракийският конник, в който се превъплъщавал починалият. Докато в тези произведения стилът се придържа към гръцката традиция, в някои сравнително големи статуи на конника /като тази от с. Брестник,

Пловдивско/ преобладават елементи на римското изкуство. Тук хероят вече придобивал индивидуалните черти на починалия. Така през III в. вече се извършвал обратен процес — не човекът се издига до божеството, а божеството слиза до човека и приема конкретния му образ. Римският индивидуализъм нюансирал в тракийските религиозни представи и по този начин повлиявал върху изкуството. Безспорно навлизането на индивидуални черти в образната характеристика на Херос било повлияно от големия брой портретни статуи в некрополите на римските градове в Тракия.

Надгробната скулптура от римско време е представена и от саркофазите, които представляват интересен синтез между архитектурата и пластиката. Архитектонично те са оформени като здания с покрив и триъгълен фронтон. Стените и фронтоните, а често акротериите и антефиксите се превръщат в полета за скулптурна украса. В два саркофага от Рациария се срещат характерните за тази група паметници и декоративни мотиви — глави и маски, гирлянди и ероси, а в правоъгълна рамка е включен и чисто местният сюжет на Тракийския конник.⁸⁶ Друг саркофаг /от с. Чавдарци, Ловешко/, макар и доста фрагментиран, показва каква популярност се ползували подвизите на Херакъл. Високите релефи били изработени от местни майстори, единият от които имал по-задълбочени познания в областта на античното изкуство. Независимо от това, че повечето от тези саркофази били внасяни от известни художествени центрове, някои от мотивите на тяхната украса били изпълнени на място и по този начин се получавали синкретични произведения.

ПОРТРЕТНА ПЛАСТИКА. Портретът като самостоятелен жанр е важен раздел в трако-римското изкуство. Заедно с другите римски влияния в тракийските земи проникнал обичаят да се издигат портретни статуи на императорите, на заслужили граждани, на починалите. Няма съмнение, че и тези произведения били много популярни, тъй като до наши дни достигнали голямо количество портрети. Повечето от тях датират от втората половина на II и от III в. От Ескус произхожда добре запазена мраморна статуя, която представлява може би един от най-ранните портрети у нас. Обобщено и строго построеното лице, простата прическа от сресани надолу прави коси напомнят бронзовия портрет от времето на император Траян /Видин/.⁸⁷ През втората половина на II в. образите се отличават с вътрешна вглъбеност, с някаква меланхолична отреченост, както показват хубавите портрети на младежи, открити в Пловдив и Казанлък, на мъже от Стара Загора и София и на млада жена от Варна. Тази лека идеали-

зация, съдържаността и възвисеността на образа изчезнали заедно с модата на антонинския портрет още в началото на III в.

Новото време било бурно, то било време на силните личности, на войнишките императори, сред които бил и Максимин Тракиецът /235 — 238/. В тази нова обстановка ролята на личността се засилвала и тя вече доминирала над общите принципи. Затова пред майстора стояла задачата да подчертае силата на човешката индивидуалност. Трети век бил отбелязан с тържеството на най-реалистичните тенденции в римското портретно изкуство. От това време са запазени много първокласни образци на новото направление. Твърд характер и цялостна личност се чувства в мъжкия портрет от Казанлък. Спокойна непоколебимост излъчва мощната пластика на един портрет от Варна.

Интересен е т.нар. портрет на император Гордиан III /238 — 244/ от Никополис ад Иструм. Силно идеализираната обща форма е съчетана с индивидуалните черти на младия император. В тези и други подобни портрети присъствието на личността е реализирано много убедително. Скулпторите използват внушението на раздвижената пластическа моделировка, служат си с врязани линии, подчертават контрастите на светлината и сянката, търсят ефекта на разнообразните фактури, оживяват лицето с патетичен израз чрез експресивните сенки в очите и мрачните бръчки по челото. Разгледаната група портрети представляват великолепно произведения на майстори, преминали добра школа в духа на елинистическите традиции. Сред тях несъмнено е имало доста преселници от Гърция и Мала Азия, които са внесли мекотата и благородството в образите от края на II в.

Други портрети, особено тези на императорите и значителните личности на империята, били внасяни в Тракия. Наред с тях обаче голямо количество портрети били работени и от местни майстори. От Ескус произхожда женска глава от надгробна статуя. Лицето е третирано като компактен, пластически неособено диференциран обем. Както в построението, така и в отвлечения израз има нещо наиндивидуално. В това отношение тази глава е сравнима с портретите по надгробните плочи от Югозападна България. В главата от Марцианопол майсторът е успял да вложи в израза на мъжа настроението, типично за портретите от края на II в., но индивидуалността му е убягнала. Лицето е предадено върху плоскост, от която слабо се отделят бузите и носът.

Други портретни произведения от местни майстори също доказват, че индивидуалните особености на изобразявания човек са стояли извън

възможностите на местните работилници. Но именно от такава работилница излязла към края на III в. една от най-експресивните глави в трако-римската портретна скулптура — портрет на император Диоклециан /284 — 305/.⁸⁸ Масивната кубичност, широко разкритите очи, драматичната бръчка на челото, едрата моделировка на лицето, брадата и косата компенсират известната грубост на фактурата и създават впечатление за една силна, но трагична като времето си личност.

БРОНЗОВА ПЛАСТИКА. През I в. от н.е. в Тракия, както и в другите области на античния свят били разпространени шлемове-маски, част от парадното облекло на римските офицери — инвентар на техните погребения.⁸⁹ Приема се обикновено, че лицевата маска възпроизвежда портретните черти на притежателя ѝ, но твърде условната трактовка на образите и сходството между маски от различни провинции говори повече в полза на придържане към псевдоиндивидуалните типове, създадени в различните работилници. В Тракия са намерени няколко подобни шлема от Дуросторум, Филипопол и Августа Траяна, изработени от бронз или сребро, понякога с тилна част от желязо, както и една бронзова маска от с. Каленик, Ловешко, с лице на жена. Както трактовката на лицето, така и стиловите особености на изображенията върху тилната част на маската от Дуросторум имат несъмнен местен произход. Най-близка аналогия са фалерите от Стара Загора. В стиловия характер на тези сцени са запазени следи, свидетелстващи за приемственост от изкуството на предшествувания период. На границата между тези две епохи стои бронзовата маска, открита в Олтения /Румъния/. Лицето е един твърде схематизиран вече отглас от образите по тракийските наколенници. Част от подобно парадно въоръжение е и своеобразният бронзов шлем от Търговишко /I — II в. от н.е./, чиято конусовидна повърхност е покрита с разместени под арки изображения на статуарни образци на гръцки божества. Както архитектурните особености на композицията, така и някои стилови белези свързват шлема с бронзовите релефи от съседния Абритус,

Шлем-маска, намерена в могилено погребение в Пловдив. Използувана била като вариант на погребална маска при погребение на висш военен от тракийски произход около средата на I в. от н.е. Лицето и ушите на маската, представляваща мъжка голобрада глава, са изковани от дебел сребърен лист. Горната част на шлема възпроизвежда пластично косата и е изляна от желязо. Върху него е представен венец от лаврови листа, изработени от сребро. Има стремеж към предаване на портретни черти на починалия, но главата не е портрет. Археологически музей — Пловдив

в които също в едикула са изобразени различни гръцки и източни богове. Иконографските типове и декоративно разработените детайли показват, че майсторите са използвали образци, дошли от Изток. Към тази група трябва да се присъединят двустранният бронзов релеф с изображения на Дионис⁹⁰ и редица бронзови плочки от Югоизточна Тракия. Това позволява да се допусне и местно производство на вотивни или декоративни изделия от бронз, развито от преселили се източни майстори. На него трябва да се отдадат и голямо количество статуетки на гръцки божества — Афродита, Зевс, Херакъл, Дионис и др. Те имат не-класически пропорции и твърде обобщено третирани форми. Това нарастващо разрушаване на старите естетически представи се наблюдава най-ясно в многобройните миниатюрни статуетки на Херос. В повечето случаи конникът и конят били отливани поотделно и само механически съединени. Тази техника облекчавала производството им. В неловките, но напрегнати движения, в несвършените, но изразителни форми, в стремежа към описателност в детайлите се проявяват местните традиции и вкусовете, ориентирани отдавна към Изтока.

Наред с тези местни типове или интерпретации на антични образци в Тракия са открити и много бронзови статуетки, които могат да се оценят според най-високите класически критерии. По функции те могат да се разделят на три групи: оброчни, апликации и антропоморфни съдове. Оброчните статуетки изобразяват божествата от гръцко-римския пантеон. Сред тях има истински шедьоври на това изкуство. Една сравнително голяма и добре запазена фигура на Аполон Виночерпец /Стара Загора/ възпроизвежда гръцки тип, в основата на който стои творба на Праксител. В Стара Загора е намерена и малка статуетка на седящ Зевс, в която са запазени реминисценции от прочутия в древността шедьовър на Фидий.⁹¹ Друга фигура на Зевс предава композицията на неизвестен гръцки оригинал от епохата на предкласиката. Със същото високо качество се отличава сребърният медальон с бюст на Зевс от Пловдивско и бронзовата статуйка на нападащ Херакъл. Тези и редица други произведения отразяват класицизиращите тенденции в римското изкуство през първите два века на новата ера.

Украсата на тракийските колесници включвала голям брой апликации във вид на статуетки, бюстове и релефи. Откритата и възстановена колесница от Стара Загора била украсена с 20 бронзови статуйки на антични божества на силата, красотата и любовта и с над 20 сребърни пластинки, изобразяващи сцени с тяхното участие.⁹² Общата

композиция на тези често различни в стилово отношение елементи била архитектурно организирана. По този начин декоративната система се съобразявала с конструкцията на колесницата и подчертавала основните ѝ функционални точки.

През римската епоха в украсата на съдовете все по-широко навлизали антропоморфните елементи, обикновено представени във висок релеф не само в конструктивните места, но и покриващи голяма част от повърхността. Широко разпространение получили съдове с фигурни изображения, чиито основни мотиви представлявали бюстове на сатири, силени и негри. В повечето случаи, поне през първите два века от н.е., тези предмети се отличават с високо качество на изпълнението и стилови изисквания в духа на античните традиции. Особен интерес предизвиква сребърната солничка от съкровището от с. Николаево, Плевенско, оформена като дете, играещо си с птица. Възможно е тя да възпроизвежда станалия любим за римската пластика сюжет, създаден от елинистическия скулптор Боет. В случая обаче детето не е идеализирано, напротив, неговият образ е даже конкретизиран в духа на реалистичните тенденции в изкуството на III в.

Една стара тракийска традиция намира продължение в изкуството от тази епоха — обичаят да се украсява богато конят с апликации. Край Крумовград са намерени четири сребърни фалери, които съдържат скулптурно изваяни бюстове на Херакъл и менади. Те са обкръжени от богато украсена рамка. Тези интересни произведения на торевтиката, в които се откриват източни инспирации, трябва да се отнесат към II в. от н.е.

През римската епоха продължава да се развива производството на накити, но те вече следвали вкусовете на това време. Тези скъпи предмети на лукса включвали огърлици, торкви, гривни, обици, пръстени и т.н. По всяка вероятност освен с естетическия си смисъл те привличали богатите граждани и с непреходната си стойност, както показва намереното край с. Николаево съкровище,⁹³ състоящо се от седем огърлици, четири чифта обици, торква, гривни и т.н.

Най-голямо количество накити предлагат находките от втората половина на II в., което отговаря на времето на икономическия разцвет на провинциите. Изглежда, в Мизия имало местно производство на бижута, тъй като са открити няколко еднотипни огърлици от Северозападна България. Център на тази художествена продукция може би е била Рациария, откъдето произхождат различни накити.⁹⁴ Огърлиците, намерени в Мизия и Тракия, се делят на две основни групи: верижни и състоящи се от ажурени звена, халкички или пре-

шленчета с мъниста. От първия тип е огърлицата от Николаево с медальон от монета на император Каракала /211 — 218/. Хубави образци от другата група, която е най-характерна за Мизия и Тракия, ни дават находките от Рациария, Алмус, Монтана, Августа Траяна и другаде. Ажуреното изпълнение и цветните полускъпоценни камъни или мънистата от стъклена паста правят огърлиците от тази група особено ефектни. Прешлените често са оформяни като растителни орнаменти — двойни листа, борови шишарки и др. Обиците от тази епоха са доста скромни, но понякога в тях са били монтирани камеи, както показва находката от гр. Сухиндол, Великотърновско.

Производството на накити през римско време процъфтявало на местна почва. Тракийските майстори следвали общоразпространената мода. Особена склонност проявявали те към източните образци — някои огърлици имали преки аналогии сред накитите, произведени от работилниците на гр. Тортоса в Сирия. Местните произведения се отличават от образеца с по-малка прецизност на изпълнението. Това свидетелствува за оформянето на местен вкус у потребителя и у майстора. Употребата на много полускъпоценни камъни в накитите, явно източно влияние, показва склонността на този вкус към разкоша и бляска.

Развитието на изкуствата в Тракия и Мизия през римско време се различавало от картината на художествения процес от предшествуващата епоха. Причините за това трябва да се търсят в изменената социална поръчка пред изкуството. Преди всичко през римската епоха кръгът на потребители се разширил. Това водело до една по-голяма демократизация на изкуството. Оброчната плочка или надгробният релеф били достъпни за по-широки слоеве от населението, отколкото предметите от скъпоценни метали. От друга страна, се появил нов тип консуматор — градът. Тези нови условия, новите моди, с които била принудена да се съобразява тракийската върхушка, обуславяли нови жанрове, нови материали, нови техники.

Според отношението им към античната традиция огромното количество паметници от това време може да се раздели на две големи групи. Към едната спадат вносните произведения и тези, които се придържат към гръцко-римските художествени принципи, макар и да са работени от местни майстори. Другата включва по-голямата част от продукцията, която е далеч от античните норми и сравнена с тях, изглежда по-варварска и примитивна. Тази класификация показва наличието на различни вкусове в провинциите. Майсторите бързо се ориентирали в изискванията на потребителите и приспособявали своята дейност

към различните социални слоеве, защото вкусът освен своя духовен облик имал и икономически измерения. По-завършените и направените от поопитни художници паметници са стрували и поскъпо. За да се насити пазарът с необходимите произведения на скулптурата, торевтиката, керамиката, златарството и т.н., се наложило да се изработят по-икономични техники. Така се стигнало до огрубяване на формите и шаблонизиране на композициите. Дори някои работилници прибегвали до масово производство, много оброчни релефи били отливани от глина в специални калъпи.

Този процес обаче имал и обратна страна. Трако-римското изкуство обслужвало преди всичко религиозните нужди на населението. В оброчните релефи и надгробните плочи взаимоотношенията между изобразените фигури са само символични, а не са разработени като реално действие. Вярващият обаче разбирал тези сюжети, защото предварително познавал значението на всеки жест и атрибут. В този смисъл задачата на майстора била преди всичко в това да даде опорни точки за възстановяване на религиозната представа в съзнанието на зрителя. За тази цел изкуството трябвало да си изработи общопонятни знаци и неизменно да се придържа към тях. Характерът на религиозните вярвания и култа обуславял една канонична иконография на тракийското изкуство.

Този тип мислене не бил присъщ обаче само за художниците от Мизия и Тракия. През III — IV в. търсенето на символични връзки между явленията се засилило, тъй като мистицизмът все повече измествал рационалната представа за света. За това спомагало широкото разпространение на мистичните култове, дошли от Изтока, из цялата Римска империя. Заедно с тях се възприемали и образците на източните провинциални изкуства. В това отношение тракийските земи отново се превръщали в мост между Изтока и Запада. Все по-засилващите се процеси на иконографиране на изкуството, които започвали тук под влияние на местните религиозни представи и художествени традиции, както и на тесните контакти с източните провинции, отваряли път вече на средновековните схващания за изкуството.

4. Погребални обичаи. Религия

Преобладаващият начин на погребване в тракийските земи бил изгарянето на труповете, което продължило старите традиции от предходната епоха. То може да се проследи от I до средата на IV в. Най-масово било разпространено през пър-

вите два века от н.е. с тенденция да намалява през III и особено през IV в. Още в началото на II в. от н.е. в тракийските земи се забелязва възстановяване и на другия начин на погребване — полагането на труповете, известно в Тракия още от предримската епоха. По същия обред се погребвали и преселниците от западните и източните римски провинции. Той се утвърдил като масов начин на погребване през III и най-вече през IV в. след въвеждането на християнството като официална религия в провинциите на империята. Елинското население в черноморските градове в Тракия и Долна Мизия през римското владичество практикувало полагането на труповете като многовековна традиция.⁹⁵

Процесът на успоредност на двата погребални обряда не се е развивал с еднаква сила в Горна и Долна Мизия, от една страна, и в Тракия и Македония, от друга, поради пестрия етнически състав на населението.

Разнородното население в двете мизийски провинции, дошло тук по пътя на войската или като преселници, заселили се поради икономически причини, било носител на своите домашни традиции, т.е. на погребването чрез полагане на труповете. През II — III в., период на известно романизиране на тракийското население, което засегнало най-вече служителите във войската и заможните слоеве, взимали участие в управлението и ръководството на цялостния градски живот, се наблюдавало погребване чрез полагане на труповете, един стремеж да се приобщават тези слоеве към останалите етнически групи.

В Тракия, където компактно население било от тракийски произход, продължили традициите при погребалните обреди и обичаи, като доминирало изгарянето на труповете. Покойниците според тракийските религиозни представи се хероизирали и приобщавали към Тракийския конник, главното тракийско божество. Това явление се наблюдава върху надгробните паметници с образите на покойниците и на Тракийския конник.

Характерен етнически белег през римската епоха в тракийските земи в областта на погребалните обичаи било издигането на надгробна земена могила над гробовете на заможните траки като продължение на старата традиция. Могилата служела не само да запази погребания и поставените богати гробни дарове, необходими за задгробния свят, но тя представлява същовременно и отличителен елемент за високо обществено положение на

Надгробни могили край с. Шейново, в хинтерланда на тракийския град Севтополис

мъртвеца в икономическия и общественно-политическия живот. За натрупването на големия могилен насип бил използван трудът на роби и на тракийско селско население от страна на представителите на тракийската поземлена аристокрация през римското владичество у нас. Масовото издигане на надгробни могили през II — III в. свидетелствувало за тяхното икономическо замогване, за разцвета, който преживявали провинциите Мизия и Тракия през този период. От първата половина на III в. и нататък докъм средата на IV в. се забелязва намаляване на броя на надгробните тракийски могили, което станало за сметка на подземните гробни съоръжения и саркофазите.

Твърде разнообразни по форма, размери, устройство и строителни материали били гробните съоръжения през римската епоха, свързани органически с начина на погребване и особено с общественно-политическото и икономическото положение на покойника, както и с общото икономическо и културно развитие на провинциите Мизия, Тракия и Македония. Търсела се най-удобната форма, конструкция и строителен материал за изграждането на гробното съоръжение. При погребенията чрез изгаряне на трупове през римската епоха много от тези съоръжения били възприети направо от предримската епоха от местното тракийско население, свидетелство за културна приемственост в това отношение. За събирането на изгорелите кости на мъртвеца били необходими малки съоръжения независимо дали ставало дума за богат или беден. Това били най-често обикновени изкопани клади с изгорелите на място труповете, ями, урни /каменни, глинени и др./ или зидани гробове. В същност класовото разслоение проличавало най-добре в съдържанието, разнообразието и ценността на гробните дарове.

Много разнообразни по устройство били погребенията чрез полагане на труповете, но някои гробни съоръжения са общи и за двата погребални обряда. Заслужава да се споменат дървените ковчези, гробовете от тухли и каменни плочи, саркофазите, зиданите еднокамерни и многокамерни гробници /вторите за семейни погребения/ и др., мавзолеите, монументалните гробници. Гробовете на бедното население били скромни по устройство и строителен материал.

Към гробните съоръжения спадат и т. нар. „кенотафи“, т.е. гробове, в които няма погребано лице, а погребението е символично, като вътре били положени гробни дарове. В случая става дума за лица, които са загинали във война или при други обстоятелства далеч от родното си място, като техните близки са им издигали гроб според тогавашните традиции. Кенотафът могъл да бъде под

Релеф, представящ здравеносни божества: Асклепий, Хигия, Телесфор, Хера, Арес, Дионис, Деметра и др., от античен храм във Филипопол /III в. от н.е./. Археологически музей — Пловдив

могилен насип или под земята.

Вярата на населението в Мизия и Тракия през римското владичество в безсмъртието подтиквала близките на покойниците да поставят в гробовете им или около тях най-различни предмети, предназначени да служат в задгробния им живот. Техният брой, разнообразие и стойност били в органическа връзка с общественно-социалното положение на покойника. Гробовете на бедните хора нямали почти никакъв инвентар или само един или няколко обикновени груби глинени съда за поставяне на храна, изработени в местните работилници. Напротив, гробовете на заможната градска и селска аристокрация изобилствували със скъпи предмети /пръстени, геми, камеи, обици, гривни, гerdани и др./, съдове от злато, сребро, бронз, печена глина, стъкло и др., въоръжение, занаятчийски инструменти, хирургически инструменти, ме-

бели, статуйки, погребални венци, монети, колесници, храна и др.

Поставянето на една или повече колесници при погребенията на заможните траки през римската епоха е продължение на по-старата традиция от предримската епоха, засвидетелствувана засега в Могиланската могила във Враца /IV в. пр.н.е./ и стенописите на Казанлъшката гробница /IV — III в. пр.н.е./. ⁹⁶ В м. Трите могили до Стара Загора /античната Августа Траяна/ бяха открити пет колесници /четириколки и една двуколка/, поставени в изкопан трап и покрай тях наредени по два впрегатни коня за всяка кола и един единствен ездитен кон, или общият им брой възлизал на единадесет коня /II — началото на III в./. Конете били убити на самото място по време на погребалната церемония, както се съди по забитите в телата им железни копия, които не били извадени. Непосредствено до колесниците и конете бил намерен богат и разнообразен гробен инвентар от стъклени и бронзови съдове и други предмети, но самият гроб не бил открит. В редки случаи колесницата била изгаряна на място заедно с покойника /с. Тулово, Казанлъшко/. ⁹⁷ Поправките върху някои

колесници от Тракия са доказателство за предварителното им използване в практическия живот. Някои колесници могли да бъдат и съвсем нови, поръчани предварително за погребението. Повечето от намерените колесници от римската епоха /засага над 50/ били изработени в Тракия. Поставянето на колесница при гроба също свидетелствува за периода на икономическия и културния разцвет в Мизия, Тракия и Македония през II — III в.

При гробовете на заможните и средно богатите хора били поставяни каменни надгробни паметници с различна форма, релефна украса и надпис /на латински или гръцки език/, който съдържал обикновено данни за етническия и социалния произход, семейното положение на покойника, родното му място и други сведения. При паметниците на лица от гръцки произход или елинизирани се среща така нареченото „погребално угощение“. При погребения на лица от тракийски произход понякога се срещало изображението на Тракийския конник /по долината на Средна Струма и другаде/. Не са редки паметниците, които съдържат едновременно двете иконографии — било върху лицевата страна на паметника, било върху две-

те му страни /Одесос и др./ Бедното население, особено тракийското от селата и отдалечените планински райони, не издигало надгробни паметници с надписи и поради тази причина липсват конкретни данни за него. За тяхната етническа принадлежност се съди единствено по погребалните обичаи и обреди. В същност това било населението, което най-здраво пазело вековните традиции и слабо или никак не било повлияно от романизацията и елинизацията, на които били изложени заможните и средно заможните траки. В стремежа си да вземат участие в обществено-политическия, икономическия, религиозния и културния живот богатите трябвало да се приспособяват към условията на римското владичество, които съвпадали и с техните класови интереси.

РЕЛИГИЯ. През римската епоха тракийското население продължавало да пази своите култове и да тачи родните си светилища. Тази епоха предлага и свидетелства за други тракийски божества — Тилтазес и Медюзес /Медюзеус/, представени само с по един паметник, чийто характер не позволява да се вникне в тяхната същност. Многообразни паметници разкриват повсеместното почитане на Херос и на тракийските Аполон, Асклепий, Дионис, Артемида, Зевс и Хера, нимфите. Но както и в останалите области на живота, така и в религията настъпили редица, и то значителни промени поради това, че в тракийските земи, влезли в системата на Римската империя, се установила нова политическа и социална обстановка. В тях се настанило дошло откъм население с различен етнически, социален и културен състав. То се заселвало както в създадените римски колонии и муниципии, в новоосновените вътрешни градове, организирани по гръцки образец, в полуградските центрове и селата, така и в старите гръцки колонии, които започнали да променят своята етническа физиономия още през елинистическата епоха. От своя страна и тракийското население от селата е не само във връзка с всички тези градски и полуградски центрове, но и се заселва в тях. Набелязаният процес на взаимно влияние през класическата епоха, който се засилвал през елинистическо време и взел все по-големи размери през напредналият елинизъм, сега бил в своята най-интензивна форма.

Новодошлото елинско и елинизирано население, чиято главна маса идвала от Мала Азия, подхранвало в старите колонии гръцките култове, които сега добили елинистическа форма. То внасяло целия този пантеон в новоосновените градски и полуградски селища, в които културният език бил гръцкият и откъдето се разпространявал и в техния хинтерланд. Поради това източно насе-

ление се засилил и култът на египетските Серапис, Изиди и Анупис, към които се присъединил и речният бог Нил. Разпространили се и други божества, като Приап, сирийската богиня, сирийския Зевс Долихенски, иранския слънчев бог Митра, като култовете на последните две божества се тачели особено много от римската войска. Римският елемент донасял също своята религия, която отдавна вече била оформена под влияние на гръцката, но пазела и свои чисто национални божества, каквито са Силван, Гениите, Бонус евентус /„Добрата сполука“/, Виктория /„Победата“/, староиталийското божество Палес, особено почитаните от войската нейни покровители Марс, Херкулес, Немезида и др. Понякога военните божества не се именували в посветителните надписи поотделно, а се обръщали към тях с общото име „Военните богове“. От празниците най-известен бил празникът на розите, Розалия, свързан с култа към мъртвите. Наред с Либера /римския Дионис/ се явила и Либера, съответстващото му женско божество. Пазели се още и келтски религиозни елементи. И сега се срещало огнището-олтар, украсено с геометрични фигури с глава на кон или овен, които за разлика от елинистическата епоха не са от камък, а от глина.

Надгробни плочи разкриват келтски предмети, свързани с луната и звездите /от с. Чеканчево, Софийско, и с. Ръжданица, Кюстендилско/. Понеже от по-старата епоха няма паметници на келтската богиня Епона, свързана с конете, както показва и името ѝ, то може би нейният култ бил внесен едва през римската епоха от хора, дошли от келтските области, които внесли и божествата Казебонус и Поробонус. Дали Магутис е келтско божество, е спорно. Повечето от всички тези чужди култове се срещали с тракийските, които се интерпретирали по гръцки и римски начин, но сега религиозният синкретизъм бил в разцвета си.⁹⁸ Понеже в Дакия и Горна и Долна Мизия като военни провинции с римски войски и административен апарат се настанявали лица предимно от италиански и романизиран произход, а в Тракия и Македония като вътрешни „невъоръжени“ провинции градската култура била свързана с гръцкия език, в първата зона божествата се почитали предимно под техните римски, а във втората под техните гръцки имена.

Символ на римската власт са култовете на богинята Рома /Рим/ и на Капитолийската троица — Юпитер Оптимус Максимус, Юнона Регина и Минерва Августа, — между които естествено най-важен и най-тачен с паметници бил Юпитер. Всички те са имали жреци в отделните селища. Със засилването на императорския институт се за-

силил и свързаният с него култ. Той присъствувал в целия обществен живот. На него били издигани олтари и храмове /августеуми/, а култът се извършвал от лица с жречески функции: жрец на провинцията, който бил и председател на провинциалното събрание; флами и августали в отделните селища, понтарси в левопонтийския койнон /съюз на градовете по Черноморското крайбрежие/, тракарси в тракийския койнон и македоняри в македонския койнон. Първият бил съставен от пет, съответно шест крайбрежни гръцки града в Долна Мизия, вторият в провинция Тракия и третият в провинция Македония. Тези койна имали за главна цел именно поддържането на императорския култ. Той бил тачен и в професионалните и религиозните сдружения, като в някои от тях се създавала и специална служба /например себестофант/. На императора и неговия дом се посвещавали масово надписи, като някои видове надписи с други предназначения получавали формата на посвещения към императора и членовете на неговото семейство наред с римския сенат и народ, какъвто бил случаят с милиарните колонии. Култът бил дотолкова внедрен, че в провинциите с гръцки език императорът бил наричан още приживе бог.

През римската епоха до засилването на кри-

зата в империята и на „варварските“ нашествия през втората половина на III в. религиозният живот бил особено интензивен. Сега е най-големият разцвет на светилищата. Много селски светилища с ограничено местно значение получавали оброчни дарове от траен материал /статуйки, оброчни релефи и др./, тъй като тази практика ставала масова. Населението, особено от градските и полуградските центрове, се организирило в различни религиозни сдружения според предпочитанието на отделните лица към даден култ. Сдруженията били предимно на най-почитаните с паметници божества: Тракийския Херос, Дионис, Зевс, Асклепий. Създавали се и нови празници със състезания в чест и под покровителството на съответното божество, каквито били кендрисийските състезания, наричани още питийски, под покровителството на Кендрисийския Аполон във Филипопол или нимфените и северовите състезания в чест на анхиалските нимфи и Септимий Север при Бургаските бани.

Всички култове имали свои жреци, а в много от тях, например в Дионисовите, имало и множество други длъжности в йерархически ред. Избирането на такива длъжности било и израз на обществена почит към лицето, тъй като то изразходвало и средства във връзка с упражняването на култа.⁹⁹

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 277/299 РИМСКА ЕКСПАНЗИЯ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ И ПРЕВРЪЩАНЕТО ИМ В ПРОВИНЦИИ

1. Wilkes, J. J. Dalmatia. London, 1969, p. 13 sq.
2. Beloch, J. Die auswärtigen Besetzungen der Ptolomäer. — *APF*, 2, 1903, 248 — 249.
3. Polybius. *Historiae*, XVIII 22, 2; 26, 8.
4. Bouché Leclercq, A. *Histoire des Séleucides*. Paris, 1914.
5. Polybius. *Historiae*, XXI 47/49; Livius Titus, XXXVIII 40; 41 = *ИТМ*, 154 — 156.
6. Кацаров, Г. Една трагедия в македонската царска династия на Антигонидите. — *УПр*, 35, 1936, 1280 — 1288.

7. Danov, Chr. — *RE*, 10, Suppl., 1964, col. 841 s. v. Pydna.
8. Livius Titus, XLV 18 — 19; *Didorus*. *Bibliotheca historica*, XXXI 8 = *ИТМ*, 199 — 200; *Strabo*. *Geographica*, 7, fr. 48 = *ИТМ*, с. 224; *Plutarchus*. *Aemilius Paulus*, 128.
9. Polybius. *Historiae*, XXVII 12 = *ИТМ*, с. 140; Livius Titus, XLV 42, 2 — 12.
10. Мурыгина, Н. Ф. Сопротивление фракийских племен римской агрессии и восстание Андриска. — *ВДИ*, 1957, № 2, с. 69 сл.
11. Ziegler, K. — *Hermes*, 73, 1955, No 2, p. 248 sq.
12. Ленин, В. И. О государстве. — В кн. му: *Соч.* Т. 9. М., 1960. За Спартак вж. Мишулин, А. В. Спартак. М., 1950. Основни извори: *Appianus*. *Bella civilia*, I 116 — 120; *Plutarchus*. *Marcus Licinius Crassus*, 8 — 11.
13. Livius, Titus. *Periochae*, 97; *Eutropius*. *Breviarium ab urbe condita*, VI 10; *Ammianus Marcellinus*. *Rerum gestarum libri qui supersunt*, XXVII 4, 10 = *ЛИБИ*, 1, 151 — 152.

14. Livius Titus. *Periochae*, 103; *Dio Cassius Cocceianus*. *Historia Romana*, XXXVIII 10, 3.
15. Suetonius Tranquillus. *Augustus*, 3, 2 = *ИТМ*, с. 284.
16. Cicero. In *Pisonem*, 34 — 35 = *ИТМ*, 146 — 147; *Pro Sestio*, 94.
17. Литература за Буребиста у *IGBulg*, I², n. 13.
18. Appianus. *Bella civilia*, 4, 87; *Dio Cassius Cocceianus*. *Historia Romana*, XLVII, 48, 2.
19. Dio Cassius Cocceianus. *Historia Romana*, XXIII, 2 — 27; Livius Titus. *Periochae*, 134; 135; Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Ч. 1. — *ГСУУфб*, 45, 1949, с. 3 сл.
20. Sarafov, T. Les Besses et Rome. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, p. 147 sq.
21. За тези владетели вж. Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 82 сл. Срв. и родословното дърво в пнт. съч., с. 292.
22. Tacitus. *Annales*, II 64 — 67 =

ИТМ, 274 — 275.

23. Пак там, III 38 = ИТМ, 275 — 276.

24. Пак там, IV 46 — 51 = ИТМ, 276 — 278.

25. Stein, A. Die Legaten von Moesien. Budapest, 1940, p. 12; Геров, Б. Романизмът... Ч. 1, с. 7 сл.

26. Геров, Б. Романизмът... Ч. 1, с. 8; Златковская, Т. Д. Мезия в I — II в. М., 1951, с. 10 сл.

27. Геров, Б. Северната граница на провинция Тракия. — ИАИ, 17, 1950, с. 11 сл.

28. Lenk, B. — RE, 6 A, 1936, col. 454 sq.

29. Ptolemaeus Claudius. Geographia, III 11, 6 = ИТМ, с. 353.

30. Михайлов, Г. Към въпроса за стратегията в Тракия. — ГСУФб, 61, 1967, с. 31 сл.; Геров, В. Zum Problem der Strategien in römischen Thrakien. — KI, 52, 1970, 123 sq.

31. Wagner, W. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Diocletian. Berlin, 1938; Геров, Б. Романизмът... Ч. 1, с. 10 сл.; Пак там. Ч. 2. — ГСУФб, 47, 1951, с. 40; Геров, В. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. — ААН, 15, 1967, p. 85 sq.; Lenk, B. — RE, 6 A, 1936, col. 458 sq.; Герасимова-Томова, В. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. от н.е. — А, 1970, № 4, 22 сл.; Римските помощни войски на провинция Мизия I — III в. Автореф. дис. С., 1972

32. Фол, А. Демографска и социална характеристика на днешните български земи от I до III век въз основа на надписите extra fines provinciarum. — ИБД, 25, 1967, с. 117 сл.

33. Fiebiger. — RE, 3, 1899, col. 2646.

34. Fluß, M. — RE, 15, 1935, col. 2358 sq.; Lenk, B. — RE, 6 A, 1936, col. 462 sq.; Ivanov, T. Neuentdeckte Inschrift über die Bautätigkeit Neros in Thrakien. — Ap, 14, 1973, 209 — 213.

35. Flavius Iosephus. De bello Iudaico, 7, 94.

36. Velkov, V. Der Ostbalkan in der Flavierzit 69 — 96/. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S., 1969, p. 167 sq.

37. Patsch, C. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. — SAW — W.ph.hKI, 214, 1933, p. 179 sq.

38. Gerov, B. Die Krisis in der Ostbalkanländern während der Allein-

regierung des Marcus Aurelius. — ААН, 16, 1968, 325 — 335.

39. Mihailov, G. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — In: Acta ant. Philippop. St. hist. et philol. S., 1963, p. 113 sq.

40. Геров, Б. Романизмът... Ч. 2, с. 27 сл.

41. Dexippus. Scythica, fr. 27/20/ = ГИБИ, 1, 10 — 13.

42. Dexippus. Chronica, fr. 22 = ГИБИ, 1, с. 3; Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt, XXX 13, 2 — 16 = ЛИБИ, 1, 181 — 184.

43. Scriptores Historiae Augustae, XXV 6, 1; 9, 3 — 9; 11, 3 — 9 = ЛИБИ, 1, с. 65; 66 — 67; 67 — 68.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 299/328

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

ПРЕЗ I—III В.

1. Геров, Б. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време /I — III в./. — ГСУФб, 50, 2, 1955, с. 17 сл.

2. Gerov, B. Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. — StCl, 3, 1961, p. 107 sq.

3. Геров, Б. Проучвания върху поземлените отношения..., с. 28 сл.

4. CIL, 14, 3608 = ILS, 986.

5. Velkov, V. Робството в Тракия и Мизия през античността. С., 1967, с. 100 сл.

6. Дремсизова, Цв. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИИМ—К., 1, 1961, с. 1 сл.

7. Velkov, V. Агиографски данни за историята на Тракия от IV век. — ИИИ, 14 — 15, 1964, с. 391 сл.

8. Геров, Б. Проучвания върху поземлените отношения..., с. 35 сл.

9. Nikolov, D. Une villa rustica près de Stara Zagora. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S., 1969, 513 — 525.

10. Mladenova, J. La villa romaine d'Ivajlovgrad. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Sofia. Act. 2. S., 1969, 527 — 534.

11. CIL, 3, 14447; Russu, J. J. — SCIV, 6, 1955, p. 55.

12. Николов, Д. Поземлените отношения в римска Тракия. — В: I Congr. БИД. София, 1970. 1. С., 1972, с. 369

сл.

13. Velkov, V. Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe — VIe — BBg, 1, 1962, 31 — 34.

14. IGBulg, IV, n. 2238; Фол, А. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, с. 66 сл.

15. Тачева, М. За появата на колоната в Долна Мизия и Тракия. — ТВПИ, КМ—ВТ., 1, 1964, с. 196 сл.

16. Velkov, V. Die Stadt und das Dorf in Südosteuropa. Die Antike. — In: II Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Athènes, 1970. Act. 2. Athènes, 1972, 143 — 161, с библиография 162 — 165.

17. Паназоглу, Ф. Македонски градови у римско доба. Скопје, 1957, с. 37 сл., 97 сл.

18. Velkov, V. Die Stadt..., p. 155 sq.; за Сердика: Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. 2. — ГСУФб, 61, 1, 1967, 3 — 100; За Пауталия: Геров, Б. Проучвания... Ч. 1. — ГСУФб, 54, 3, 1960, 256 — 293; за Филипол: Данов, Chr. — RE, 19, 1938, col. 2244 sq.; за Рациария: Velkov, V. Ratiaria. — Eir, 5, 1966, 155 sq.; за Августа Траяна: История на Стара Загора. С., 1966, 17 — 32; за Никополис ад Иструм: Velkov, B. Един римски град в България. — БИБ, 3, 1930, № 2, 1 — 28; за градовете и селищата в Северна България: Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Ч. 2. — ГСУФб, 47, 1951, с. 69 сл.; 48, 1952, 302 сл.; за градовете в западнотракийските земи: Геров, Б. Проучвания... Ч. 1, с. 191 сл.; за градовете и селата в Добруджа: Vulpe, R. et I. Barnea. Din istoria Dobrogei. 2. Bucureşti, 1968.

19. Digesta, XLIX 1, 1.

20. Deininger, J. Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit. München etc., 1965, p. 96 sq.; Геров, Б. Почетната длъжност и титла тракарх. — ГПАМ, 1, 1948, с. 27 сл.

21. За Пизос: IGBulg, III/2, n. 1960; За Дискодуратера: IGBulg, II, n. 727; вж. и Геров, Б. Към тълкуването на едно място от Пизоския надпис и на Cod. Iust. X 1, 4. — В: Изсл. в чест Д. Дечев. С., 1958, с. 255 сл.

22. Аврамов, В. Траяновият път от Карпатите през Дунава и Балкана за Пловдив. — ИБАД, 4, 1914, с. 226 сл.; Николов, Д. Нови данни за пътя Филипол — Ескус. — В: Изсл. в чест Д. Дечев. С., 1958, с. 285 сл.

23. Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи. — БИБ, 4, 1931, № 4, 1 — 168;

Геров, Б. Проучвания... Ч. 1, 237 — 244;

Beševliev, V. Bemerkungen über die antiken Heerstraßen im Ostteil der Balkanhalbinsel. — KI, 51, 1969, p. 483 sq.

24. Solinus. Collectanea rerum memorabilium, 22.

25. Кацаров, Г. Земеделието в древна Тракия. — ТрСб, 4, 1933, с. 3 сл.

26. Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. — СбБАН, 1, 1913, с. 17 сл.; Един паметник за земеделието в древна Тракия. — ИБАИ, 12, 1938, 405 — 406.

27. Expositio totius mundi A 57. — GGM, 2, p. 525.

28. Колев, К. Богатствата на Пловдивското поле и река Марица, отразени върху античната монета от Филипол. — ГПАМ, 6, 1968, с. 95 сл.; Ružicka, L. Die Münzen von Pautalia. — ИБАИ, 7, 1932, p. 31 sq., tabl. V, 17, 18, 20, 59, 352.

29. Velkov, V. Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. — ГНПМ, 2, 1972, 23 — 40.

30. IGBulg, III/2, n. 1859.

31. Velkov, V. Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermösien. — In: Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Budapest, 1968, p. 382 sq.

32. Султов, Б. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — А, 1962, № 4, с. 30 сл.; Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — А, 1969, № 4, с. 12 сл.; Един ремесленен център в Нижней Мизии. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S., 1969, 479 — 488; Глинени кадилници от Бутово и Хотница. — ИАИ, 33, 1972, 177 — 182; Производство на релефна керамика в Долна Мизия. — ИОИМ—ВТ., 5, 1972, 21 — 29.

33. Морфова, Зл. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. — А, 1963, № 1, с. 27 сл.; Римски частни и императорски тухли с керемиди с печати от Североизточна България. — А, 1971, № 3, с. 25 сл.

34. Чичикова, М. Калъпи за антични глинени лампи от Мизия. — ГПАМ, 2, 1950, с. 149 сл.; Čičikova, M. „Pirmalampen“ du limes danubien en Bulgarie. — In: IX Congr. int. étud. frontier. romain. Mamaia, 1972. Act. Köln etc., 1974, 155 — 165.

35. Жуглев, К. Икономическото положение на Тракия и Мизия и търговските им отношения с Италия през I — II в. от н.е. — ГСУФб, 59, 3, 1965, с. 213 сл.; Проучване на античните съдове trullae, открити в Тракия и Мизия. —

ГСУФб, 59, 3, 1973, с. 67 сл.

36. Strabo. Geographica, VII 3, 10 = ИТМ, с. 213; CIL, 14, 3608 = ILS, 986.

37. Velkov, V. Робството..., с. 91 сл.

38. Пак там, с. 94 сл.

39. Геров, Б. Романизмът... Ч. 1, с. 68 сл.; Пак там. Ч. 2, с. 336 сл.; Gerov, B. L'aspect ethnique et linguistique dans la région entre le Danube et les Balkans à l'époque romaine (Ier — IIIe s.) — StU, N. S., B, 1959, p. 173 sq.

40. Velkov, V. et M. Tačeva Hitova. Eléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie. — BAISEE, 11, 1973, No 1 — 2, p. 75 sq.

41. Геров, Б. Романизмът... Ч. 2, с. 346 сл.; Бешевлив, В. Участието на траките в общественния живот на провинция Тракия и на Източната Римска империя. — ИИИ, 1 — 2, 1953, 218 — 227.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 328/363

КУЛТУРА И ИЗКУСТВО ПРЕЗ I—III В.

1. Иванов, Т. Поселишна приемственост в тракийските земи през римската епоха. — А, 1972, № 2, с. 7 сл. и цит. там. лит.; Колев, К. Богатствата на Пловдивското поле и река Марица, отразени върху античната монета от Филипол. — ГПАМ, 6, 1968, с. 95 сл.; Ružicka, L. Die Münzen von Pautalia. — ИБАИ, 7, 1932, p. 31 sq., tabl. V, 17, 18, 20, 59 и 352.

2. Димитров, Д. П. Архитектурата на българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. — В: Кратка ист. бълг. архит. С., 1965, с. 25 сл.; Иванов, Т. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — А, 1967, № 4, с. 10 сл. и цит. там лит.; Ботушарова, Л. Бележки за развитието на Филипол през втората половина на I в. от н.е. — ГПАМ, 6, 1971, с. 63 сл.

3. IGBulg, I², n. 13.

4. Бобчев, С. Н. Nicopolis ad Istrum. — ИБАИ, 5, 1929, с. 65; Иванов, Т. Градоустройството..., с. 19 сл.

5. Джамбов, Хр. и М. Мамеев. Разкопки при строежа „Разширение на Централната поща“ в Пловдив. — В: Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г. С., 1973, 28 — 29.

6. Иванов, Т. и С. Н. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952 — 1953 г. — В: Сердика. 1. С., 1964, с. 10

сл.

7. Николов, Д. Античен комплекс в Стара Загора. — В: Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г. С., 1973, с. 41 сл.

8. Condurachi, Em. etc. Histria. Vol. 1. Bucureşti, 1954, pl. 1.

9. Vitruvius Pollio. De architectura. 1, 3.

10. Бобчев, С. Н. Nicopolis..., с. 68 сл. и обр. 83; Иванов, Т. и С. Н. Бобчев. Разкопки..., с. 17 сл. и обр. 11 — 21, табл. II, III, V.

11. Dexippus. Scythica, fr. 26 = ГИБИ, 1, 4 — 9.

12. IGBulg, IV, n. 2057.

13. Бобчев, С. Н. — Сердика. 1. С., 1964, табл. XV.

14. Иванов, Т. Ескус в светлината на последните проучвания. — В: Археол. открития в България. С., 1957, с. 125 сл.

15. Иванов, Т. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954.

16. Zontschev, D. — WJh, 35, 1943, p. III, No 2.

17. Непубликуван надпис, открит от Д. Николов.

18. Ivanov, T. Archäologische Forschungen in Abrittus (1953 — 1961). — In: Acta ant. Philippop. St. archaeol. S., 1963, p. 90 sq.; Дремсизова-Нелчинова, Ц. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИИМ—К., 1, 1960, с. 3 сл., обр. 5.

19. Публикации на римски бани вж. у Цончев, Д. Хисарските бани. — ГПНБМ, 1935/1936, с. 139 сл.; ГПНБМ, 1937/1939, с. 145 сл.; ГПАМ, 2, 1950, с. 138 сл. (Филипол); Иванов, Т. — ИАИ, 18, 1952, с. 221 сл. (Никополис ад Иструм); Антонова, В. — ИИМ—К., 1, 1960, с. 19 сл. (Мадара); Русева-Слокоска, Л. — А, 1964, № 1, с. 33 сл. (Пауталия); Мирчев, М. Римските термы в Варне. — In: I Congr. int. étud. balk. et sud est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S., 1969, p. 491; Кузманов, Г. — МПК, 1972, № 4, с. 11 сл. (Пауталия).

20. Николов, Д. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора. — А, 1968, № 1, с. 43 сл.

21. Иванов, Т. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. — А, 1971, № 1, с. 23 сл. и цит. там лит.

22. Бобчев, С. Н. Нови данни за „Одеона“ в Nicopolis ad Istrum. — РП, 1, 1948, 116 — 125.

23. За надписа върху пропилените вж. IGBulg, II, n. 604.

24. Velkov, V. Приноси към историята на римските градове. Рациария.

- *ТВПИ, КМ*—*ВТ.*, 2, 1, 1964 — 1965, с. 12; *CIL*, 3, п. 8086.
25. *Петров, Т.* Амфитеатърът на римския град Марцианопол. — *МПК*, 1967, № 1, с. 1 сл. и пл.
26. *Tsonichev, D.* Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis. S., 1947; *Mameev, M.* Стадионът на античния Филипопол. — *ГПАМ*, 7, 1971, с. 136 сл.; *Ботушарова, Л.* Три документа за историята на римския Филипопол. — *А*, 1968, № 2, с. 7 сл.
27. *IGBulg*, I², п. 348; II, п. 693; III/1, п. 885, 1046, 992, 995; III/2, п. 1952; IV, п. 1906, 2010.
28. Сведения на М. Станчева.
29. *Ivanov, T.* Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau Limes in der VR Bulgarien. — In: *IX Congr. int. étud. frontier. romain. Mamaia, 1972. Act. Köln etc.*, 1974, p. 59 sq.; *Иванов, Т.* Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — *А*, 1975, № 1, 1 — 14.
30. *Ботушарова, Л.* Бележки за развитието на Филипопол през втората половина на I в. от н.е. — *ГПАМ*, 7, 1971, с. 69.
31. *Иванов, Т.* Абритус. Водач за римския град при Разград. С., 1965, с. 33 сл.
32. *Султов, Б.* Една вила рустика край с. Присово. — *ИОМ—ВТ.*, 2, 1964, с. 49 сл.; *Овчаров, Д.* Вила рустика до с. Могилец, Търговишко. — *А*, 1969, № 1, с. 26 сл.; *Dremsizova, C.* La villa romaine en Bulgarie. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S.*, 1969, 527 — 534.
33. *Nikolov, D.* Une villa rustica thrace près de Stara Zagora. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S.*, 1969, 513 — 525.
34. *Mladenova, J.* La villa romaine d'Ivaylovgrad. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est. europ. Sofia, 1966. Act. 2. S.*, 1969, 527 — 534.
35. *Дремсизова, Ц.* Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — *ИНМ—К.*, 1, 1960, 1 — 18; *Антонова, В.* Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. — *ИНМ—К.*, 1, 1960, с. 19 сл.; 2, 1963, с. 23 сл.
36. *Иванов, Т.* За планировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха. — *МПК*, 1973, № 3, с. 5 сл.
37. *Иванов, Т.* Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — *А*, 1967, № 2, с. 9 сл.
38. *IGBulg*, I², п. 60.
39. *Иванов, Т.* Водоснабдяването и канализацията..., с. 23 сл.
40. Срв. по-горе дял II, гл. I, § 2.
41. *Novae sector zachodni 1964.* — *А (W)*, 16, 1966, p. 195.
42. *Mihailov, G.* La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — *StU. N. S.*, B, 35, 1961, No 1—3, p. 8 sq.; *Мирчев, М.* Нови епиграфски паметници от Черноморието. — *ИВАД*, 12, 1961, с. 15 сл., № 14; *Forni, G.* Considérations sur l'occupation militaire en Thrace au cours des deux premiers siècles de n. è. — In: *Thracia. 2. S.*, 1974, p. 123 sq.
43. *Димитров, Д. П.* Към историята на Августа Траяна. — *ИИД*, 12, 1931, с. 54 сл.; *Николов, Д.* Августа Траяна — Верея (II — VI в.). — *А*, 1965, № 3, с. 12 сл.
44. *Бояджиев, С.* Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — *А*, 1959, № 3 — 4, с. 39 сл.; *IGBulg*, IV, п. 1902; *Станчева, М.* Надписът за изграждането на крепостната стена на Сердика. — *В*, 1972, № 1, с. 51 сл.; *Ботушарова, Л.* Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — *А*, 1965, № 3, с. 5 сл.; *Колев, К.* Изграждане на Външната крепостна стена във Филипопол по времето на Марк Аврелий. — *ГПАМ*, 7, 1971, с. 99 сл.
45. *Гочева, Зл.* Крепост на местността Хисарлъка в град Кюстендил. — *ИБИД*, 27, 1970, 233 — 253.
46. *Бояджиев, С.* Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. — *ИСТИГА*, 24, 1972, с. 165 сл. /касае се за най-старата крепостна стена под сега видимата стена/.
47. *Султов, Б.* Археологически проучвания в Дискотуратера от 1958 до 1961 година. — *ИНМ—ВТ.*, 3, 1966, с. 25 сл.
48. *Parnicki Pudelko, St.* Les recherches archéologiques polonaises à Novae (Bulgarie) en 1972. — *Lat*, 33, 1974, No 2, p. 314 sq., tabl. XXVII, fig. 12.
49. *Бобчев, С. Н.* Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. С., 1952; *Бобчев, С. Н.* — *ИАИ*, 24, 1961, с. 154 сл.
50. *Овчаров, Д.* О наличии Негопоп'ов в древней Фракии. — *В: Thracia. 3. S.*, 1974, 345 — 352; Скульптурен портрет от римската епоха в Търговищкия музей. — *МПК*, 1967, № 4, с. 17 сл.
51. *Петров, Т., Ив. Венедиков и Б. Кузупов.* Античната гробница край Поморие. Бургас, 1960, с. 1 сл.; *Василева, Д.* Два паметника на римската архитектура. — *А*, 1973, № 3, с. 55 сл.
52. *IGBulg*, I², п. 15 bis, 16, 150, 188, 322; III/1, п. 894; IV, п. 1905, 2193; За ефебските списъци вж. *IGBulg*, п. 14, 47 bis, 50, 51 bis и цит. лит.; *Героу, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. 1. — *ГСУФФ*, 54, 3, 1960, с. 263 сл.; Пак там. Ч. 3. — *ГСУФФ*, 62, 2, 1968, с. 127. За кситарха вж. *IGBulg*, III/1, п. 893.
53. *Иванов, Т.* Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954. Името на комедията, открито за пръв път в мозайката от Ескус, бе потвърдено от един папирус с имената на пиесите на Менандър — *The Oxyrynchus Papyri. Part 27.* п. 2426, tabl. I. За Августа Траяна вж. *Димитров, Д. П.* Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора. — *ГПАМ*, 2, 1950, с. 211; *IGBulg*, III/2, п. 1578.
54. *Михайлов, Г.* Гръцките епиграми от българските земи. Ч. 1—2. — *ГСУФФ*, 39, 1943; 40, 1944.
55. *IGBulg*, IV, п. 2236.
56. Пак там, п. 2054.
57. *Мирчев, М.* — *ИНМ—В.*, 4, 1968, с. 149.
58. *Герасимов, Т.* Бележки върху питийските, александрийските и кендрийските игри във Филипопол. — *В: Изсл. в чест Д. Дечев. С.*, 1958, с. 289 сл.
59. Срв. например *IGBulg*, I², п. 63 bis, 295; III/1, п. 889, 890, 1040, 894; IV, п. 1910.
60. *Велков, Ив.* Релеф с циркови игри от София. — *ИБАИ*, 1, 1921/1922, 21 — 30.
61. *Robert, L.* Les gladiateurs dans l'Orient grec. Paris, 1940, p. 51 sq.; *IGBulg*, I², п. 70, bis 71, 73; II, п. 660, IV, п. 1917 — 1920; III/1, п. 1453.
62. *Морфова-Ракева, Зл.* Антични музикални инструменти в археологически находки в България. — *ИИМуз*, 3, 1959, с. 77 сл. и цит. там лит.
63. *IGBulg*, III/1, п. 1453.
64. *Данов, Хр.* Към култа на Изид в Долна Мизия. — *ИИД*, 16 — 18, 1940, 169 — 172.
65. *Bakardžiev, V.* Die Medizin der alten Thraker. — *WZKM—L.*, 5, 1955, mathem=naturw. Reihe, 1 — 2, 33 — 35; *IGBulg*, I², п. 15 bis, 15 ter.; III/1, п. 1204, 1467; III/2, п. 1645, 1776; *Данов, Хр.* Епиграфски приноси към историята на лекарското съсловие в Долна Мизия. — *ГПНБМ*, 1931/1934, с. 89 сл.; *Дечев, Д.* — *ИБАИ*, 8, 1935, с. 70 сл.; *Vasilev, Vi.* Untersuchungen über die Medizin im Alten Thrakien und Mösien. — In: *Thracia. 2. S.*, 1974, 231 — 235.
66. *Шкорпил, К. и Х. Шкорпил.* Балчик. С притурка на д-р П. Стоянов „Хирургическите инструменти“. — *ИВАД*, 5, 1912, 52 — 64; *Сивков, Т.* Материали към историята на хирургията в България. Стари хирургически инструменти от Балчик и Пловдив. — *Хир*, 1954, № 5, 317 — 319.
67. *Овчаров, Д.* О наличии Негопоп'ов в древней Фракии. 345 — 352.
68. *Миков, В.* Народна медицина у старите траки. — *В: Изсл. в чест Д. Дечев. С.*, 1958, 657 — 681.
69. *IGBulg*, II, п. 687; III/2, п. 1583.
70. *Гетов, Л. и Ж. Попов.* Гробни находки от Ямболско. — *А*, 1972, № 3, с. 51.
71. *Героу, Б.* Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи. — *ГСУФФ*, 42, 1946, с. 115 сл. и цит. там лит.; Проучвания..., Ч. 1, с. 184 сл.; *IGBulg*, IV, п. 2270.
72. *Младенова, Я.* Солнечные часы с рельефом Орфея из Дуросторума. — *СА*, 1961, № 4, с. 274; *Comănescu, S.* Déchiffrement et interprétation du cadran solaire de Cumpăna (Dobruđa). — In: *Acta ant. Philippop. St. archaeol. S.*, 1963, p. 181 sq.; *Тончева, Г.* Два надгробни паметника от Одесос. — *В: Изсл. в чест К. Шкорпил. С.*, 1961, с. 233; *Цончев, Д.* Хисарските бани, с. 185; *Слокоска-Русева, Л.* Надпис за слънчев часовник от Пауталия. — *МПК*, 1974, № 2 — 3, с. 60 сл. и цит. там лит.
73. *Младенова, Я.* Разкопки във вилата при Ивайловград през 1964 г. — *А*, 1965, № 2, 20 — 33.
74. *Венедиков, Ив.* Разкопките при Каснаково през 1945 и 1946 г. — *ИАИ*, 17, 1950, 105 — 114.
75. *Дякович, Б.* Фриза на здравеносните божества на Тракия и култа на Ескулап в Пловдив. — *ГПНБМ*, 1926, 121 — 178.
76. *Атанасова, И.* Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар. Видинско. — *А*, 1964, № 1, с. 27 сл.
77. *Велков, Ив.* Една нова реплика от статуята на почиващия сатир. — *ИБАИ*, 4, 1927, 61 — 68.
78. *Огненова, Л.* Мозайка от Пауталия. — *ИАИ*, 23, 1960, с. 231 сл.; *Иванов, Т.* Паметници от Пауталия. — *ИАИ*, 23, 1960, 205 — 230.
79. *Иванов, Т.* Римска мозайка от Улпия Ескус: *Младенова, Я.* Новооткритата мозайка от вилата при Ивайловград. — *Из*, 1965, № 4, 20 — 25.
80. *Kazarov, G.* Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938; *Оперман, М.* Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. — *А*, 1973, № 3, с. 1 сл.
81. *Cončev, D.* Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. S., 1941; *Добруски, В.* Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. — *АИИМ*, 1, 1907, 3 — 86; *Любенова, В.* Светилище на Херос-Асклепий в кв. Даскалово, гр. Перник. — *В*, 1973, № 4, с. 37
82. *Тончева, Г.* Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение“ от Одесос. — *А*, 1964, № 4, с. 37 сл.
83. *IGBulg*, I², п. 345.
84. *Димитров, Д. П.* Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. — *ИБАИ*, 13, 1939, 1 — 128; Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония. — *ГСУФФ*, 39, 1943; за по-точната датировка на паметниците от долината на р. Струма вж. *Gerov, B.* Über die Datierung der Denkmäler aus dem Mittelstrumatal. — *EB*, 1969, № 3, p. 68 sq.
85. *Димитров, Д. П.* Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., 1942; *Alexandrescu Vianu, M.* Contributions à la classification des stèles funéraires de la Mésie Inférieure. — *Dac, N. S.*, 17, 1973, p. 217 sq.
86. *Атанасова, Й.* Нов паметник на надгробната пластика от Рациария. — *ИАИ*, 33, 1972, с. 141 сл.; *Герасимов, Т.* Антични саркофази от Одесос. — *ИНМ—В.*, 5, 1969, с. 49 сл.
87. *Атанасова, Й.* Новооткрит бронзов римски портрет във Видин. — *А*, 1963, № 1, 13 — 16.
88. *Dimitrov, D. P.* Ein Porträtkopf des Kaisers Diocletian im Nationalmuseum zu Sofia. — *StSer*, 3, 1942, 89—93.
89. *Venedikov, Iv.* Der Gesichtsmaskenhelm im Thrakien. — *Eir*, 1, 1960, p. 143 sq.
90. *Венедиков, Ив.* Един паметник във връзка с култа на Дионис. — *ИАИ*, 18, 1952, 358 — 364.
91. *Dimitrov, D. P.* Bronzestatue eines sitzenden Zeus aus Stara Zagora. — *AA*, 52, 1937, 310 — 335.
92. *Николов, Д.* Тракийски колесници край Стара Загора. — *А*, 1961, № 3, с. 13 сл.; *Венедиков, Ив.* Тракийската колесница. С., 1960.
93. *Филов, Б.* Римското съкровище от Николаево (Плевенско). — *ИВАД*, 4, 1915, 1 — 49.
94. *Velkov, V.* Ratiaria. Eine römische Stadt in Bulgarien. — *Eir*, 5, 1966, p. 155 sq., p. 160.
95. *Гетов, Л.* Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха /I — IV в./ — *А*, 1970, № 1, с. 1 сл.; Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха /I — IV в./ — *Дис. С.*, 1970, л. 38 сл. /маш./.
96. *Венедиков, Ив.* Новооткрито тракийско могилено погребение във Враца. — *А*, 1966, № 1, с. 7 сл.; *Живкова, Л.* Казанлъшката гробница. С., 1974, с. 79 сл.
97. *Цанова, Г. и Л. Гетов.* Могилни погребения от с. Тулово, Казанлъшко. — *А*, 1969, № 4, с. 29 сл.
98. *Юркова, Й.* Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония, според монетите от римската императорска епоха. — *ИАИ*, 34, 1974, 23 — 50.
99. За религията в Долна Мизия и Тракия през римската епоха вж. *Тодоров, Я.* Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928; *Kazarov, G.* Thrakische Religion. — *RE*, 6 A. 1936, col. 472 sq.; *Venedikov, Iv.* Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. — In: *Acta Ant. Philippop. St. archaeol. S.*, 1963, p. 153 sq.

Дял IV РАЗЛАГАНЕ НА РОБОВЛАДЕЛСКИЯ СТРОЙ

„Списък на служебните рангове“,
IV–V в.
Изображение
на отличителния знак
на военната част,
съставена от траки —
„лъв“ /пантера?/.
Принадлежала е към гарнизона
на императорския двор.
Ръкопис — Оксфорд

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

1.

Тракия и Илирик през IV в.

Средата и втората половина на III в. от н.е. били преломен момент в историческото развитие на балканските земи в системата на Римската империя. Те били силно засегнати от „варварските“ нашествия.

По пътя на откритата военна диктатура, при която били ликвидирани все още привидно съществуващите форми на принципата, Римската империя временно успяла да преодолее кризата, а чрез увеличение на военните сили на Балканския полуостров, където в 70-те години на III в. се решавали нейните съдбини — да отхвърли въшната опасност.

Стабилизирането на властта обаче било съпроводено с основна административна и военна реорганизация, която започнала от Долнодунавската област на империята. Дунав отново станал държавна граница. Балканските провинции били раздробени на по-малки провинции, били създадени нови обединения /диоцези и префектури/.

В резултат на тези реформи от старите провинции Тракия и Долна Мизия бил образуван нов диоцез Тракия — част от Източната префектура. Той обхващал земите между Дунав — от устието на Утус /дн. Вит/ до дунавската делта, — черноморския бряг от Константинопол /без самия град/, Мраморно море, Егейско море до устието на Места и оттук вероятно по нейното течение на север. От западната граница са известни два сигурни пункта: р. Утус и проходът Суки /дн. Траянови врати/. Включените в този диоцез земи били разделени в шест провинции: същинска Тракия с главен град Филипопол, Европа с главен град Евдоксиопол /по-старата тракийска Селимбрия/, Родопа с главен град Енос, Хемимонт с главен град Адрианопол, Долна Мизия с главен град Марцианопол и най-после Скития с главен град Томи.¹

Западната половина на Балканския полу-

остров в началото на IV в. била включена в диоцеза Мизия с десет провинции. Скоро той бил разделен на два диоцеза: Македония и Дакия, които заедно с Панония образували префектурата Илирик /към 357 г./. Към края на IV в. тази префектура била известна с наименованието Източен Илирик /до средата на V в./ с център Сирмиум, после Тесалоника, а през VI в. за кратко време Юстиниана Прима. Диоцезът Дакия имал пет провинции: Крайбрежна Дакия с главен град Рациария, Вътрешна Дакия с главен град Сердика, Горна Мизия с главен град Виминациум, Дардания с главен град Скупи, Превалитана с главен град Скодра.

Диоцезът Тракия бил управляван от викарий с ранг *vir spectabilis*. Неговото седалище било в Константинопол. Той ръководел ведомствата на провинциалното управление, което вече нямало предишното значение, а сам той не разполагал с властта на провинциалните управители през I — III век.

Военната власт била отделена от гражданското управление, за да се предотвратят опитите за отцепване на отделните провинциални управители. В Тракия тя била поверена на *magister militum per Thracias* с ранг *vir illustris*. Непосредственото военно командване в пограничните провинции, каквито били Долна Мизия, Скития и Крайбрежна Дакия, било поверено на дуксовете. Те командували военните части, разположени в градовете и кастелите покрай Дунав, дунавската флотилия — цялата отбранителна система на дунавския лимес /граница/.

Армията била разделена на две големи групи: погранични /*limitanei*/ и вътрешни /*comitatenses*/ войски. В Скития били разположени два легиона: II Хераклов и I Юпитеров, със съответните помощни части. В Долна Мизия продължавали да бъдат на лагер I Италийски и XI Клав-

диев легион с много помощни части, и то в старите си седалища Нове и Дуросторум. В Крайбрежна Дакия били съсредоточени 9 легиона, наречени „погранични“ /части от V Македонски и XIII Двоен легион/.

За разположението на войските в същинска Тракия липсват подробности: IV Галска кохорта била в провинция Родоп, III Кохорта Валериана бакарска и I Аврелианова кохорта били в самата Тракия. Войскови части имало в градовете Одесос, Истрос, Анхиало, Томи, Улметум, Марцианопол и др.²

След реформите на Диоклециан и Константин I с постепенното изчезване на градската автономия била заличавана разликата между отделните категории градове /муниципии, колонии и др./.

Този процес започнал още след 212 г., когато всички поданици на империята получили римско гражданско право. Сега всички градове били означаващи само с едни и същи термини независимо от техния първоначален произход. Градските територии запазили своето икономическо, политическо и административно значение. Те включвали по-малки-

Част от „Певтингеровата карта“ с изображение на балканските римски провинции. Тя спада към т.нар. „рисуван карт“ /изобразени са посоката на пътищата, имената на пътните станции, разстоянията между тях, очертанията на крайбрежието, посоката на по-големите реки и планини/. Възникнала е през II в., окончателна редакция на картата е направена през IV в. Сегашният екземпляр /единствен/ е пергаментов свитък /препис/ от XIII в. Национална библиотека – Виена

те поселения, села, селища, кастели.

С навлизането на новата държавна икономическа система настъпили определени промени в юрисдикцията на градските съвети спрямо градските територии. Постепенно намалели правата на градовете върху доходите от градските земи. През IV в. градският съвет могъл да разполага вече само с 1/3 от тези доходи. Настъпило и преразпределение на градските територии, което било във вреда на градските съвети и което довело до намаляването на икономическите възможности на градовете, до тяхното обедняване.

Това „преразпределение“ разкрива важен

процес в кризата на робовладелското общество в Тракия и Мизия. Градът, който със своята територия бил основната икономическа единица, вече се разпадал и земите му се разпределяли между едрите земевладелци, църквата и войската. Този процес водел към появата на елементи от новата феодална обществено-икономическа формация.

Когато император Диоклециан поел властта /284 г./, той трябвало да се справя с много и разнообразни задачи в огромната, разпокъсана империя, в която войската добила навик да създава и сваля „императори“. Първата крачка била да се установи единна държавна власт по пътя на тетрархията /колегиум от четири души, основан на стария римски принцип за общо управление/. Този колегиум се състоял от четирима членове: двама августи и двама цезари – последните избрани по заслуги и „осиновявани“ от императорите-августи. Към това основно ядро в управлението, където се въвели строг церемониал и безпрекословно подчинение, се организирал стегнат административен апарат.

Установявайки тетрархията, Диоклециан из-

брал за съавгуст Максимиан Херкулий, който получил Италия, Африка и Испания. За цезари пък били провъзгласени Константин Хлор, баща на бъдещия Константин Велики, който трябвало да управлява Галия, и Галерий Максимиан, поставен начело на балканските земи. Двамата августи имали почти напълно самостоятелно управление на земите в своите области, единството на империята било повече теоретично. Значителни права имали и цезарите, които в своите територии разполагали с голяма власт, без да получават специални пълномощия за своите действия.³ И самото разделение на върховната власт на две половини било предизвикано от естествено съществуващите вече различия в политическото и обществено-икономическото развитие на Изтока и Запада в империята.

Създадената тетрархия на първо време успяла да разреши някои проблеми в развитието на империята, укрепила съществуващия строй към развитието ѝ към доминат. Тя не е могла обаче да бъде трайна като форма на управление. На 1 май 305 г. Диоклециан и Максимиан се оттеглили и на

тяхно място за августи били избрани Галерий и Констанций I Хлор. Балканските земи останали във владение на Галерий до неговата смърт в 311 г. Сега цезарят Максимин Дая успял да си осигури Мала Азия, като предоставил Балканския полуостров на Лициний, който сам произхождал от този район. Лициний управлявал Тракия до 324 г. На запад наследник на Констанций станал Константин I, известен по-късно като Константин Велики.

Лициний насочил своите сили срещу Максимин, който останал верен на старата религия. Сблъскването между тях станало в Тракия. Максимин превзел Византион и Хераклея и по Централния път се насочил към Адрианопол, където вече били струпани войските на неговия противник. Битката станала край селището Циралум на 30 август 313 г. След победата си Лициний затвърдил своята власт.⁴

Отношенията между двамата августи се влошили. На следващата 314 г. при Цибале /дн. Винковци, Словения/ ожесточената битка не успяла да разреши споровете между двамата. Сражението продължило по Централния път, но този път войските се движели от запад на изток. Преговорите във Филипопол не дали резултат. Решителната битка станала по поречието на Арда близо до Адрианопол, град, превърнал се отново в център на важни политически събития. Победил Константин и цялата западна част на полуострова — Илирик, преминала под негово владичество. Лициний останал да управлява само диоцеза Тракия. Сега особено се издигнали в централните и западните части на полуострова градовете Сирмиум и Сердика, които почти се превърнали в държавни резиденции. Много укази на Константин били издадени в тези градове, и то укази, насочени към разрешаване на икономически и административни проблеми именно на балканските земи.

Настъпили спокойни години за тракийските земи, за кратко време нарушени от внезапно нападение на готи. През пролетта на 323 г. те прекосили Дунав и плякосали области от двете страни на Стара планина. Константин, който се намирал в Тесалоника /Солун/, се намесил бързо, разбил нашествениците и към края на април вече се завърнал във Византион. Прякото навлизане обаче с въоръжени сили в Тракийския диоцез нарушило временното примирие между Лициний и Константин и двамата отново се изправили един срещу друг с големи морски и сухопътни сили. Битката отново била край Марица до Адрианопол, район, където в един период от 10 години на три пъти се решавала съдбата на държавата. На 3 юли 324 г. Лициний бил разбит и се оттеглил във Византион.

Флотата му също претърпяла поражение при гр. Хрисопол /във Витиния, Мала Азия/ на 18 септември и три седмици по-късно в Никомидия той бил принуден да се предаде.⁵ Това бил решителен момент в развитието на късната Римска империя. Тетрархията престанала да съществува и Константин останал самостоятелен владетел в цялата империя.

Победата на източните провинции, на *Pars Orientis*, била ознаменувана с два държавни акта, които имали голямо историческо значение: въвеждането на християнството като държавна религия и основаването на нова столица на брега на Босфора, Византион, преименуван „Константинов град“ /дн. Истанбул, Цариград/.

Идеята да се пренесе столицата на Римската империя на изток не била нова. Още Юлий Цезар мечтаел да отиде в Александрия или на мястото на древната Троя. И наистина, принудени често да воюват в източните провинции, императорите от първите векове на християнската ера по-дълго пребивавали далеч от Рим.

Константин I се колебал в избора си: известно време той бил склонен да се спре на Ниш, родния му град, или на Сердика, Солун, древната Троя и пр. Но той прозорливо оценил неповторимото местоположение на древния Византион, който бил естествено защитен по море, имал господстващо положение на търговията по Черно и Средиземно море, а освен това се намирал близо до малоазийските елинистически културни центрове и до огнищата на римско-гръцката култура на балканските земи. От 325 г. Константин сам се грижел за определянето на пространството, което „новият Рим“ трябвало да заема. За украсата на града, който по-късно щял да носи името на своя основател — Константинопол, Константинов град, — били донесени забележителни паметници на архитектурата и изкуството от всички краища на империята, а в строителните работи участвували 40 000 готски федерати. Самото откриване на града станало през 330 г. с големи празненства, които оставили силни впечатления у съвременниците. И действително „царицата на градовете“, както наричали Византион византийските писатели, или „Цариград“, за славяните останал през целия период на Средновековието градът на чудесата, за който се разправяли легенди и към който се стремели всички завоеватели.⁶

Преместването на столицата от Рим в Константинопол през 330 г. било факт с много голямо значение за икономическото, стратегическото и културното развитие на земите, които по-късно влезли в състава на Първата българска държава. Изместил се центърът на тежестта на античния

средиземноморски свят от запад към изток. Константинопол, бившият Византион, сам град в Тракия, се превърнал във връзка между Изтока и Запада. Тези земи, дотогава области с периферно значение, се оказали хинтерланд на новата столица, земи, в които намирали разрешение важни политически проблеми на империята. Тук се съсредоточили много военни части, вложили се големи средства за укрепване на дунавската граница, на балканските градове, на съобщителните линии на Балканите като защитна преграда на столицата.

ПРОНИКВАНЕ НА ХРИСТИЯНСТВОТО. Християнството, възникнало първоначално „като религия на робите и освободенците, на бедняците и безправните, на покорените или разпръснати от Рим народи“⁷, започнало да се разпространява и сред по-широки слоеве на робовладелското общество в Римската империя. Особено в периоди на войни и нашествия, на засилване на военната диктатура несигурността и разоренията засягали и други слоеве, като занаятчий и търговци в градовете, земевладелци-куриали. Така към новата религия се приобщавали не само лица от поробените народности, за които римското владичество било особено тежко, експлоатираните свободни, но също и много римски граждани из провинциите на империята. Създали се обширна организация от християнски общини, най-важна роля от които имали общините в Александрия, Антиохия, Ерусалим и Рим.

Подозрителното, а след това и враждебно отношение на римската власт към християните се дължало главно на опозиционното им, макар и неактивно отношение към римската власт, на нежеланието им /отдавна/ да отдават божески почести на статуарните изображения на римските императори, на отказа им да служат във войската, на тайните им сдружения и братства, които противоречали на римските закони за правото им на организиране. Всичко това особено засилило икономическото, политическото и стратегическото значение на тези области. Такова било положението през първите три века от н.е.

Гоненията започнали още от ранните времена на разпространението на християнството, но най-силни били през III в., особено при управлението на император Деций /249 — 251/. Много римски императори третирали християните като врагове на държавата, чувствували все повече нарастващата сила и влияние на привържениците на новата вяра, която обхващала почти всички области на римската държава. През 303 г. император Диоклециан издал едикт, с който се отнемали гражданските права на християните, а на следващата година излязла наредба, която заплашвала

със смърт всеки, който отказвал да принесе жертва пред олтарите на официално признатите божества.⁸

Християнството проникнало рано и в провинциите на Балканския полуостров. Един от пътищата бил естествено по Егейско море откъм Мала Азия, друг — по Черноморското крайбрежие, по Дунав към Средна Европа. Според „Посланията“ на апостол Павел, „Деянията на апостолите“ и др. апостол Павел ходил в Гърция, Македония /Коринт, Солун и пр./ и бил проникнал „до Илирик“. Християнството намерило почва и в градовете Филипи, Бероя /Бер/. Според едно предание в Одесос, Марцианопол, Аполония и др. имало епископ на име Ерма, който бил ученик на апостолите, а в Берое /Стара Загора/ бил епископ Карп.

Още през I в. в Одесос мъченичество бил претърпял Амплий. Според друго легендарно сведение апостол Андрей бил разпространявал евангелието в „Скития“ /вероятно Малка Скития/ и може би по Западното и Северното Черноморско крайбрежие. За ранното проникване на християнството определена роля имал пътят от Адриатика към Драва и Дунав, откъдето се движели сирийски търговци към Северна Италия и древния Норикум /намиращ се между Реция и Горна Панония/. За църковната организация на крайдунавските земи за целия II и първата половина на III в. обаче липсват сигурни исторически данни.⁹

В края на III и началото на IV в. доста християни имало сред военните части в пограничните провинции на Илирик, Долна Мизия и Скития. Тук се появили мъченици, които загинали особено по време на големите гонения, предприети в годините на управлението на император Диоклециан и неговите преки наследници.

По-големите градове с богат търговски живот и обмен, разположени на важни пътища или те самите административни центрове, се превърнали в средища, където през III и началото на IV в. се развивали култовете към християнски мъченици. Такива градове били Дуросторум, Томи, Аксиопол, Халмирис, Диногения, Новиодунум, Марцианопол, Адрианопол, Филипопол, Хераклея, Тесалоника. Известно било мъченичеството на войника Александър, който преминал по Централния път и загинал в Друзипара, където бил установен и негов култ, известен през V — VI в. Мъченици, заловени в Марцианопол, загинали в с. Салтус, близо до Берое. Като мъченик загинал епископът Филип, заловен, съден в Хераклея и убит в Адрианопол. За тези и други мъченици са запазени жития, писани от местни жители, повечето от средите на местното тракийско население.¹⁰

Признаването на християнството като рав-

ноправна, а после и като официална религия станало чрез т.нар. „Милански едикт“. Издаването на Миланския едикт в 313 г. било свързано с победата на Константин и Лициний над Максенций, известен като противник на християнството. След като завзели Рим, двамата победители се отправили в Медиоланум /дн. Милано/, един от най-значителните градове на Северна Италия, и тук именно обявили равноправието на всички религии, включително и на християнството. Но освен правото на съществуване новият едикт обявявал връщането на конфискуваните християнски имоти и давал на християнското духовенство — подобно на езическите жречески колегии — правото да се освобождава от държавни данъци и повинности и да не заема длъжности, които биха го отклонили от изпълнението на духовните му задължения. На християнското духовенство се давало и право на съд, чиито решения трябвало обаче да се потвърждават от светските съдилища.

След първите стъпки за признаване на християнството като държавна религия Константин предприел и други мерки за нейното утвърждаване. Епископите и митрополитите започнали да придобиват широки права и имущества. Така постепенно християнската църква намерила в римско-византийската държава основна поддръжка, получавала и материална опора за мисионерската си дейност. От друга страна, тя се намирала под строгата опека на императорската власт. Поради това и държавата била силно намесена в църковните борби, които още от самото начало започнали да разделят църквата и които в много отношения отразявали политическите борби.

В 325 г. бил свикан Първият вселенски събор в Никея. Той сложил основите на християнската догматика и канони. На този събор било осъдено арианството — учение, което носи името на своя основател, александрийския свещеник Арий. Според арианството Христос не бил единосъщен с отец-бог, а негово създание. Учението имало много привърженици, особено в източната половина на империята. Самият Константинов син Констанций, който управлявал Изтока, изповядвал арианството. Другите му братя — Константин, който умрял твърде рано, и Констанс, който управлявал Запада — били привърженици на никейския символ на вярата.

Борбата между двете течения се чувствувала особено осезателно в Тракия. На събора, свикан в 343 г. в Сердика, т.е. на границата между двата дяла на империята, се постигнало някакво примирие. Констанций, който управлявал вече седем години и бил изпратил на заточение православните патриарси — александрийския Атанасий и кон-

стантинополския Павел, — се принудил да ги върне. Обаче примирието било привидно. Още тогава проличала тенденцията да се отдели Илирик от Тракия в духовно отношение. Църковният историк Созомен изразил това много далновидно: „След този събор те, т.е. източните и западните епископи, вече не се свързвали помежду си като люде от едно вероизповедание, нито общували заедно. Източните се ограничили до Тракия, а западните до Илирик.“¹¹

Борбите се водели в кръговете на висшия църковен клир, където противоречията се увеличавали, колкото повече нараствало влиянието на църквата в държавните работи. Понякога обаче тези спорове намирали отражение и сред по-широките маси, където движенията добивали социално-политическа окраска. Вълненията, които избухнали между населението в Тракия по време на събитията от 378 г. и смъртта на император Валент, привърженик на арианството, се проявили донякъде като антиарианско движение.

Общо взето, населението в Тракия и Илирик възприемало по различен път християнството, което се налагало главно по административен път в градовете. Господстващата градска върхушка бързо възприемала новата религия, особено след 313 г., за да запази своите икономически и политически привилегии.

НАШЕСТВИЯ В ТРАКИЯ. Последният период от управлението на Константин /323 — 337/, когато той е вече самостоятелен управител на цялата империя, бил мирен период за долнодунавските земи. Той се характеризирал със засилване на строителството — гражданско и държавно в градовете, голямо по пътищата, укрепително по крепостите на лимеса. То се очертавало ясно в цялостното възстановяване на разрушения в края на III в. град Тропеум Траяни и на паметника край него /315 — 317/, на строежи в античния град Хисар, на построяването на изцяло нов кастил срещу Трансмариска — Константиниана Дафне. Много било строено в Новиодунум, Улметум, Томи, Истрос, Сердика, Филипопол, Ескус, Найсос, Месембрия.¹² Сега се усилили търговските връзки с племената, живеещи северно от Дунав. На 5 юли 328 г., както се предполага, при личното присъствие на Константин в Паладиолон до Ескус бил открит построеният мост на Дунава. Всичко това

Изображение към листа за състава на ведомството на викария на диоцеза Тракия /от „Списъка на служебните рангове“, края на IV — началото на V в.//. Представени са персонализираните изображения на шестте провинции на диоцеза: Европа, Тракия, Хемимонт /горе/ и Родопа, Долна Мизия и Скития /долу/. Ръкопис — Оксфорд

било част от политиката на Константин, който се стремил към отвоюване на старата Траянова Дакия и присъединяването ѝ отново към държавата.

В 332 г. синът на Константин се отправил с военни сили срещу готите в помощ на сарматите. Битката станала на 20 април същата година. Главните военни сили начело с императора били разположени край Марцианопол. В резултат на тези събития хиляди сармати били заселени в Тракия, Скития, Македония и Италия.¹³

Още през II – III в. равнините на север от Долни Дунав и Черно море били заети от готските племена, които били полуномади и се делили на два основни клона – източни /остготи/ и западни /вестготи/. В 332 г. Константин сключил договор с вестготите и като резултат голямата част от тях приели християнството. Известният преводач на Библията на готски език епископът Улфила /Вулфила/ бил покръстен от арианския епископ на Никомидия Евсевий и заради това арианството се разпространило масово сред тях. Избухналите ре-

лигиозни разпри станали причина една значителна част готи-ариани да потърсят убежище в Източната Римска империя. В 348 г. държавата се съгласила да ги приеме и начело с Улфила те били заселени в района на Никополис ад Иструм /в провинция Долна Мизия/, най-вероятно в селището на Момина крепост и Царевец, където останали да живеят като земеделско-скотовъдно население чак до края на античността. Те не се присъединили към готите, които в третата четвърт на IV в. се разбунтували срещу експлоатацията на римската власт.¹⁴

Балканските земи отново станали център на политически събития по време на борбата между император Констанций II и вдигналите се срещу него Магненций и Ветранион /350 г./. Сраженията между тях били последвани от лични срещи в Сердика и Найсос, в резултат на които Констанций II възстановил правата си над балканските провинции и над Изтока.

До 364 г., края на управлението на този вла-

детел и краткото властване на Юлиан, балканските земи не били засегнати от по-съществени политически събития. През това десетилетие в градовете продължило строителството, строело се много и по дунавския лимес.¹⁵ Активни били търговските връзки на Тракия с „варварския“ свят и другите части на империята.

През пролетта на 364 г. новите императори Валент и Валентиниан след продължително пътуване в Тракия и Илирик /между 6 май и 4 август/ посетили Адрианопол, Филипопол, Сердика, Найсос и Сирмиум. По време на това пътуване били издадени редица укази, насочени към уреждане проблеми на тези провинции. Империята била разделена между двамата: Валент получил източните провинции /вкл. Тракийския диоцез/, а Валентиниан – западните.

През тези години в Тракия започнали важни икономически, етнически и политически промени. Те били края на сравнително спокойното и мирно развитие на източните и централните балкански области, започнало в 70-те години на III в., и началото на големи нашествия на племена на Балканите.

Избухналият наскоро след 364 г. бунт на Прокопий, който се стремил към императорския трон, намерил доста привърженици в Тракия. Част от тукашната войска и местното население преминали изцяло на негова страна. Най-големият град в Тракия Филипопол се обявил против официалния император и едва след дълга обсада бил превзет и привържениците на Прокопий сурово наказани. Прокопий влязъл във връзка с вестготите, сред които поради различни икономически и главно политически причини назрявало желание да преминат Дунав. Те не успели да се намесят и да му помогнат. Преминалите отделни отреди готи били пленени от римските войски и продадени като роби. Това влошило отношенията между готите и империята и станало повод за избухването на т.нар. Първа готска война /366 – 369/. Военните действия били водени през летните месеци

Император Константин Велики /изображение върху бронзова монета/. Национален археологически музей – София

Старохристиянски надгробен надпис от Одесос /на латински език/ с изображение на типични за този период християнски символи и изображения. Чете се: „Тук почива щастливата Августа /починала/ на 3 години и 102 дни, дъщеря на Мокус, от Константинов нумерус старши /военна част/.“ Надписът е от V в. Окръжен исторически музей – Варна

Портретна глава от мраморна статуя на император Диоклециан /284–305/. Национален археологически музей – София

отвъд Дунав, но без сериозен успех. Самият Валент взел участие и превърнал Марцианопол в своя резиденция, където се прехвърлила и част от сената. Марцианопол станал временна столица на Римската империя и неслучайно един съвременен автор го нарича „най-голям град в Тракия“¹⁶. Това довело до разширяване на строително-укрепителните работи в тази част на Тракийския диоцез /Томи, Истрос, Дуросторум, Викас Карпорум, самия Марцианопол и др./.

Войната с готите завършила със сключването на мирен договор между Валент и Атанарих, подписан на един кораб сред Дунава. Въпреки усилията на съвременните хронисти да възвеличат това като победа за империята в същност за римските войски военните действия никъде не били успешни. Договорът ограничил търговските връзки между готите и поданиците на империята само в две селища на Дунава. С това властта се стремяла да ограничи връзките с „варварския“ свят. Там назрявали големи събития, които предиз-

викали раздвижване на племената на юг.¹⁷

Около средата на IV в. откъм Сибир започнали да се движат големи хунски маси, които изтласкали аланите от източноевропейските степи. В същото време готите образували племенен съюз с доста пъстър състав, който обхванал земи покрай Черно море от Дон до Дунав и украинския лесостепен пояс. Към 370 г. бил нанесен сериозен удар на аланите. През 375 г. хуните внезапно нападнали владенията на готския вожд Херманарих и подчинили остготите. В 376 г. западните готи, притиснати от хуните откъм южноруските степи, поискали бързо разрешение да се прехвърлят южно от Дунав. Самите хуни още не били в състояние да преминат дунавската бариера, макар че според един съвременен писател били „по-многобройни, отколкото обикновено“. Константинополската власт ги дала да преминат Дунава и да се заселят в Долна Мизия и Скития, като виждала в тях заселници на пустеещи земи и бъдещи данъкоплатци.¹⁸

Военните управители на Тракия започнали да подлагат на жестока експлоатация новозаселените десетки хиляди готи и да им продават на недостъпни цени необходимите припаси, така че някои от тях се принудили да продават в робство жените и децата си. Сред тях започнали въстания, още повече, че нови въстания този път от остготи под натиска на хуните започнали също да преминават Дунава. Това те правели тайно, без разрешение на официалната власт, която искала да ограничи тези вече масови миграции. Понеже комесът на диоцеза Тракия Луций направил опит да подготви покушение срещу главния вестготски вожд Фритигерн, брожението прераснало в истинска война. Вестготските дружини нахлули до Марцианопол и опустошили областта, преминали Стара планина и навлезли в Тракия. Те се съединили с други готи, които живеели там като федерати, и с голямо множество роби и колонии, работещи в мините и недоволни от жестоката експлоатация, на която били подлагани. Цялото множество образувало огромна разбунтувана армия. Изпратена от изток войска успяла да отблъсне част от готите към Скития, но това било за кратко време. Дори когато от западните провинции дошли подкрепления, въстаналите готи и местното население били значително по-многобройни и накарали императорската войска да отстъпи на юг от Стара планина. Оголената дунавска граница отново била преминавана сега вече от тайфали/германско племе/, а също и от хуни, смесени с алани. Някои от тях били отблъснати, но през цялата есен на 377 г. Тракийският диоцез бил в ръцете на готите.

Император Валент, който се намирал в из-

точните провинции, се върнал в Константинопол през пролетта на 378 г. с намерение сам да се справи с положението в Тракия. Той потеглил, предшествуван от един началник на пехотни отреди, Себастиан, който успял да отблъсне при Адрианопол малка готска войска. Когато обаче настъпил самият Валент с елитните си войски, настреща му излязъл Фритигерн с обединените въстанически сили. Той проводил пратеници до Валент за сключване на мир, но поискал да му бъдат отстъпени всички тракийски земи с реколтата и добитъка. Понеже Валент отказал, стигнало се до прочутата битка при Адрианопол на 9 август 378 г., която била истинска катастрофа за империята. Две трети от войската загинали, самият император изгорял жив в една извънградска вила. Готите проникнали чак до Хераклея и Константинопол, но после се оттеглили и продължили към диоцеза Дакия и Панония, плячкосвайки всичко по пътя си.¹⁹

Поражението на източноримската войска принудило Грациан, императора на западната част, да потърси съимператор за източната част. Той спрял избора си на Теодосий, бивш военен управител на Горна Мизия, който току-що спечелил победа над сарматите. Докато Грациан бил зает главно с военни действия по Рейн, Теодосий се опитал да се справи с Фритигерн. Но през 380 г. след някои успехи от страна на Теодосий Фритигерн отново започнал да опустошава Македония, а другите вестготски вождове Алатей и Сафракс — Панония. С помощта на западни войски Теодосий успял да отблъсне вестготите на север от Стара планина. Грациан пък сключил мир с другите двама вождове и ги настанил като федерати в някои части на Панония. Малко по-късно Теодорих сключил договор с Атанарих, съперник на Фритигерн, който дошъл в Цариград и се поставил на услугите на императора. В 382 г. бил сключен мир и с Фритигерн, комуто също се отстъпвали земи на север от Балкана.

Настаняването на готски федерати на много места в империята не донесло очаквания мир. Нахлуванията продължавали. В 386 г. група остготи преминали в Тракия, но били победени от началника на войските Промот и прехвърлени във Фригия. В 388 г. някои от готските федерати в Македония се разбунтували и повече от две години бродели из блатистите и мочурливи местности, където били в безопасност и скътвали нагребената плячка. Едва в 391 г. самият император с помощта пак на Промот се справил с тях. Но през същата година той трябвало да воюва в Тракия с други готи измежду разбунтуваните федерати. За местникът на Промот, Стилихон, разгромил една

част от тях. Другите се съгласили да приемат мира, който им предложил Теодосий.²⁰

Умиротворяването на балканските земи водело до сериозни социални и етнически промени. Миротлюбивата политика на Теодосий само засилила едно положение, което вече съществувало при неговите предшественици. Недостигът на здрава военна сила по граничните провинции принуждавал официалната власт да прибегва до „варварско“, главно готско население, настанявано въз основа на федератския статут като гранично по дунавския лимес. По този начин константинополската власт смятала, че ще може да засели пустеещите земи в Тракия и Мизия вследствие на толкова многобройните нашествия и да се слобие с данъкоплатно население, което при това трябвало да брани границата от нови нашествия. От друга страна, тези чужденци-заселници често пъти използвали оръжието, с което били снабдени, за да изнудват провинциалните управители по най-различен начин. Така самите императори покровителствували тези федерати, които им били необходими според положението, в което се намирала империята, принудена непрекъснато да воюва на няколко фронта и на големи разстояния. Например, когато по време на Теодосий началникът на гарнизона в Томи решил да накаже някои готски федератски началници, които всявали безредие в Малка Скития, от Константинопол веднага поискали обяснение от него, като го обвинили, че не действувал „в полза на държавата“.²¹

Постепенно готски началници проникнали в самите централни корпуси на византийската войска, където успели да достигнат до големи постове. Готи навлезли и във всички държавни служби и започнали упорито да се намесват в държавните работи и в дворцовите преврати. Това „варваризиране“ на войската имало сериозни последици. Така, когато по време на Теодосиевия син Аркадий готската намеса в държавните работи стигнала своята кулминационна точка, много междусособици и преврати били подклаждани от готските първенци. Едновременно с това имало и много местни хора, потомци на старото тракийско и илирийско население, които чрез войската достигали до високи постове — военни и административни, дори през V — VI в. и до императорски трон /Юстин/. Старата римска, съответно ранновизантийска аристокрация се противопоставила, но не била в състояние да спре този процес. В посланието, което епископ Синезий отправил до император Аркадий във връзка с тези отношения, се казва: „Преди да позволим на въоръжените скити да стоят тук, трябва да поискаме от земята-хранителка мъже-земевладелци, които да се борят за нея, и да

ги впишем във войската наред с философа, когото ще измъкнем от работния му кабинет, а също и занаятчията от работилницата му, търговците от пазара и най-после незаетия народ, който поради безделие прекарва времето си в театрите... Струва ми се, че самата съдница Темида и богът на войната си закриват лицето, колчем някой човек, покрит с кожух, стои начело на тези, които носят хламида, или когато сваля от гърба си кожуха, който носи, облече се с тога и започне да разисква с ромейските магистрати за положението и заседава на толкова високо място, колкото консулт, докато онези, които имат всички права, стоят зад него. Но в края на заседанието тези хора пак си взимат кожата и се смесват с едноплеменниците си, като се подиграват на тогата, която смятат, че е негодна да носи оръжие и да държи меч.“²²

Такова било положението в източните провинции и главно в балканските земи през 395 г., когато Теодосий починал и преди смъртта си разделил империята на две — Източна и Западна, — които вече никога не се обединили. Тракийският диоцез останал в Източната империя, а Дакия — в Западната. Границата преминала Балканите — по р. Вит, а в Южна България граничният пункт между двете части на бившата Римска империя бил проходът Суки /дн. Момин проход/.

2. Социално-икономически отношения

Нашествията на „варварските“ племена в източнобалканските земи през III в., които продължили близо три десетилетия, нанесли сериозен удар върху икономиката на Тракия, Мизия и Македония. Нашествията засегнали селата и малките селища, пътните станции, крайградските вили и изобщо териториите около пътищата, по които минали нападателите. Пострадали плодородни земи, разстроило се земевладението, икономическата база на муниципалната аристокрация. Най-големият и издигнат в културно и икономическо отношение град в Тракия Филипопол бил превзет, разрушени били и многобройните вили край него. Към тези нашествия се присъединявали разорени селяни, роби, които повсеместно вдигали бунтове.

Настъпващата криза в робовладелския начин на производство, макар и не в такава степен, както в западните провинции, обхванала закономерно и източните провинции на империята, в които влизали и балканските. Тази криза сериозно засегнала развитието на аграрните отношения и

довела до промени във формите на собственост и до появата на нови форми на експлоатация в селското и градското стопанство. Тя довела също до промяна на положението на робите и участието им в производството, до навлизането на колонатните отношения и до промени в социалния състав на господстващата класа в градовете.

ПОЗЕМЛЕНИ ОТНОШЕНИЯ. Селското стопанство в провинциите на диоцеза Тракия продължавало да играе основна роля в икономическото развитие на тези райони. Веднага след стабилизирането на северната граница държавата предприела енергични мерки да укрепи икономиката в Мизия и Тракия, заемащи вече жизнено място както в защитата, така и в прехранването на столицата.

Градовете в Тракийския диоцез сравнително бързо отстранили нанесените щети: порутените стени били поправени, крайградските вили — възстановени. Подобрено било лозарството в Горна Мизия.²³ Засилило се производството на зърнени храни и на други стоки в Югоизточна Тракия, необходими за бързо развиващата се столица. Това станало причина да се съживят редица градопристанища по брега на Мраморно и Черно море — Месембрия, Хераклея, Селимбрия, Панион, Ганос, — което довело до бързото им икономическо издигане. Укрепнали също градовете и селищата по Централния път, основната пътна артерия на империята, а също така и градовете по Дунав, където били концентрирани значителни военни части и било особено засилено крепостното строителство.

Изворите през IV в. отбелязват „богатите села“ в Тракия и възможностите на тези земи да се задоволяват в икономическо отношение без нужда от внос на зърнени храни и скотовъдни произведения. Многобройните земеделски сечива, откривани предимно в плодородни и зърнодобивни райони, като днешна Северна България, Добруджа, същинска Тракия, разкриват значително земеделско производство.

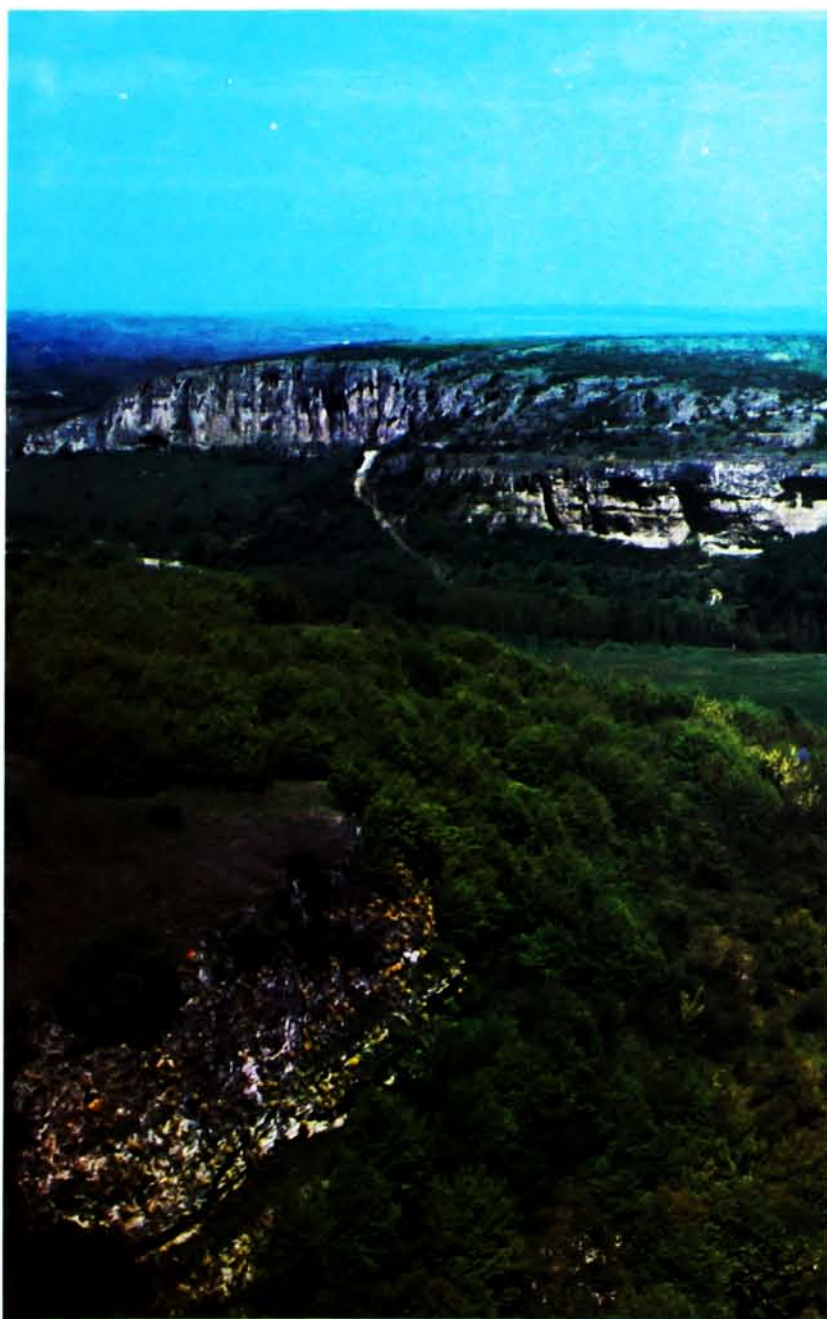
В Тракия и Долна Мизия през II — III в. робският труд не е играел решаваща роля в селското средно и дребно стопанство. Сега неговото значе-

ние постепенно намалявало все повече. Роби работели в селските имения, тук техният приток не прекъсвал чак до средата на IV в. Още от началото на века обаче започват да се появяват повече документи и сведения за освобождаване на роби — процес, който се засилвал. През този период пораствала стопанската независимост на робите, те все по-често били снабдявани с пекулий /парцел земя, който те получавали срещу задължения/. Това било типично за всички провинции на Източната Римска империя, към които спадала и Тракия. В тези райони робите винаги се ползували с известна икономическа свобода, която сега била особено благоприятна при „извеждането им на пекулий“. В тогавашни официални документи робите

се обозначават вече и с различни термини, което посочва и настъпващите промени в тяхната експлоатация. Юридическото им положение се доближавало до това на колоните. В 327 г. един указ, отправен до комеса на Македония, нареждал в бъдеще робите да бъдат записвани в цензовите списъци на провинцията, т.е. те следвало да бъдат продавани само със земята, където работели.²⁴ Това положение се разпространило навсякъде, но за пръв път било засвидетелствувано в балканските области.

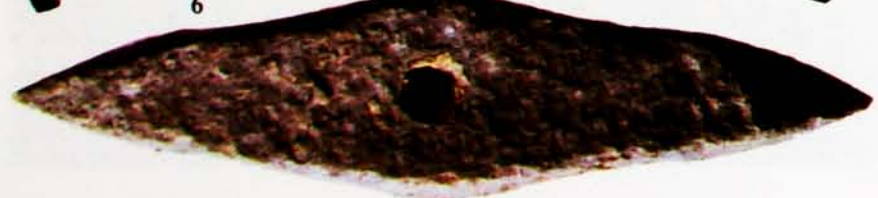
Характерно за IV в. е развитието и укрепването на колонатните отношения в селското стопанство. Елементи на зависимост у някои категории селско население се появили още през II в.

/т.нар. „инквилити“/, но първите сигурни сведения за колонии в Тракия датират от средата и втората половина на III в. След 269 г. в Тракия били настанени голяма група от разбитите готи със статут на колонии. Заселваните през първата половина на IV в. „варвари“ били настанявани също като колонии. Техният брой нараствал сравнително по-бавно докъм средата на IV в., тъй като селското свободно население в условията на един сравнително мирен период могло спокойно да обработва стопанствата си и да посреща данъчните тежести. Известният едикт на император Константин от 322 г. за прикрепването на колоните към земята не засягал Тракия и Илирик, за които били публикувани по-късно отделни закони.

Поглед към Големановото кале край с. Садовец, Плевенски окръг, където през V—IV в. е съществувало голямо селище. Разкрита е цялостно жилищната система на селището, открити са много селскостопански сечива, свързани с развитото земеделие и скотовъдство. Намерени са добре изработени накити и няколко находки, съдържащи голямо количество златни монети. Вероятно в селището са живели федерати, които са изпълнявали различни военни и стопански задължения към държавата

Засилващата се обаче икономическа и политическа криза през средата и втората половина на IV в. създавала благоприятни условия за разоряването на редица слоеве от това население, което се превръщало в колонии. По своя произход колонът е първоначално свободен арендатор на земята на поземлен собственик. Различни били пътищата за увеличаване броя на колоните и на тяхната зависимост — разоряване на дребни собственици, освобождаване на роби и снабдяването им с пекулий, настаняването на варвари и пр. Всички те постепенно се сливали в един слой — колонии, в който законодателството разграничавало две основни категории: „приписани“ /*adscripticii*/ и „свободни“ /*liberi*/. „Свободните“ колонии имали собственост и се смятали за лично свободни хора, „приписаните“ били силно ограничавани в техните имуществени права. И двете категории били обременени с доста задължения към съответния собственик — плащане на данък в натура или пари, изпълнение на определени задължения. В периода на кризата на робовладелските отношения през IV в. е налице острата борба между едрите собственици и колоните. Постепенно правата на колоните били все повече ограничавани, положението на „свободните“ колонии се доближавало до това на „приписаните“. Те получавали пекулий, не разполагали с поземлена собственост, с оръдия на

1, 4, 5 и 6. Железни оръдия на труда от с. Ярловци, Пернишки окръг. V—VI в. Национален археологически музей — София

2. Железен тризъбец. Окръжен исторически музей — Велико Търново

3. Антична ръчна мелница /хромел/ от с. Сломер, Велико-търновски окръг. Окръжен исторически музей — Велико Търново

7, 8. Бронзови тежести от Станкедимитровско. Национален археологически музей — София

9. Бронзова лампа, открита край с. Дрен, Пернишки окръг, художествено изработена във форма на крак, обут в сандал /т.нар. калига — римска военна обувка/. Предадени са много детайлно всички подробности. III—IV в. Окръжен исторически музей — Перник

10. Бронзова фибула от Одесос. Окръжен исторически музей — Варна

11. Бронзова лампа, открита в Стара Загора, изработена към края на IV — началото на V в. Дръжката има форма на кръст, а върху похлупака е изваяна глава на войник, покрита с шлем. Една от най-добрите творби на древната бронзова пластика от късната античност. Национален археологически музей — София

труда, с добитък. Били свързани с имението, което нямали право да напускат без разрешение на своя господар. Били вписвани в неговите пензови списъци и чрез него осъществявали всичките си отношения с държавата.²⁵

Колоните в Илирик били прикрепени към земята със закон от 371 г., а тези в Тракия — от 392 г. Текстът на закона за тракийските колонии гласи: „По целия диоцез Тракия завинаги да се премахне събирането на поголовния данък и да се плаща само поземлен данък. И за да не би колоните, освободени от задълженията на данъчния жребий, да сметнат, че им е далена възможност да се отклоняват и да скитат, където пожелаят, то те да бъдат третирани съобразно със своя произход и макар по положение да изглеждат свободни, то въпреки това да се смятат за роби на тази земя, където са родени, и да нямат възможност да се отклоняват, където искат, нито да променят местата, където живеят, а притежателят им да упражнява по право и грижата на патрон, и властта на господар. Ако някой е повярвал, че може да приеме и задържи чужд колон, то да бъде принуден да плати по две либри злато на този, чиито земи беглецът е лишил от работна сила, а и да възстанови същия колон с целия му пекулий и агнатите му /неговите близки родственици/.“

Текстът очевидно показва, че става дума за „приписани“ колонии, каквито били повечето от тях в Тракия. Прикрепването на колоните към земята било резултат от разлагането на робовладелското стопанство. В Тракия то настъпило закономерно именно в края на IV в., в обстановката на остра криза в робовладението, особено след събитията от 376 — 382 г. Това закрепване на колоните към земята гарантирало на господаря тяхната експлоатация.²⁶ Само няколко години след публикуването на този указ, когато в 409 г. трябвало да се решава съдбата на пленените скири, нападнали днешна Северозападна България /Кастра Мартис в Крайбрежна Дакия/, законът, който определил съдбата им, категорично посочил, че могат да бъдат заселени само „свободните“ колонати /*iure colonatus*/, и то в определени райони на империята, за да се избегне тяхното сътрудничество с нападащи от север „варвари“.²⁷ Появата и укрепването на колоната означавали разложение на робовладелските отношения и възникване на нови елементи от бъдещите феодални отношения.

През IV в. трудът на колоните и робите в селското стопанство намирал приложение предимно в именията на градската аристокрация, във вилите. Тези вили възникнали в началото на римското владичество в Тракия като резултат от навлизането на робовладелските отношения и се превърнали

ли във важни средища на стопанския живот в провинциите. Независимо от нашествията, които засегнали Тракия и Мизия в периода 238 — 268 г., много от тези имения били възстановени и продължили съществуването си при променените вече икономически условия, като все повече се превръщали в центрове на експлоатация на съседното население. Такива вили имало в околностите на Сердика, Августа Траяна, Адрианопол, Марцианопол и край другите големи градски средища. Една такава вила на 12 мили от Адрианопол била наречана „locus possessorum“, т.е. „място на земеделици“. Тя била добре заселена, имало вода в изобилие и обработваемите площи били засети със зърнени култури и лозя.²⁸

В условията на засилването на опустошителните набези на „варварите“ вилите били вече укрепвани с крепостни стени и кули. Тези средища на стопанския живот, свързани с античната, робовладелската форма на собственост, преживявали остра икономическа криза. Техните собственици се разорявали и търсели друго убежище и препитание в съседни провинции. Най-голям удар нанесли нашествията на готите и избухналата социална борба на потиснатите слоеве в Тракия /376 — 382/. Много вили били разрушени, собствениците /представители на муниципалната аристокрация/ и техните семейства загинали, робите и колоните били освободени.²⁹

Стопанствата на дребните селяни и поземлени собственици в Тракия продължавали да играят значителна роля в социално-икономическото развитие на страната. В преобладаващата си част те живеели в общини. Тези „големи и многолюдни села“ се споменават в много извори през периода на късната античност в Тракия. В отделните провинции на Източната Римска империя, където имало общини /Мала Азия, Балканите, Египет/, те се намирили на различна степен на развитие. Обединявали независими един от друг поземлени собственици, които имали права за пълно разпореждане

Надгробна плоча, открита край с. Чеканчево, Софийски окръг. Тя произхожда заедно с няколко подобни плочи от едно селище, вероятно заселено с военни лица, натоварени с контрола на пътните съобщения в този район. Трудно четимият текст /в поезия и проза/ разказва за смъртта на десетгодишната Елия Клавдия, за последвалата 23 години по-късно смърт на майка ѝ, погребана на същото място. Следват обичайни надгробни формули и името на бащата Валерий /?/, който преживял и двете и се погрижил за издигането на надгробния паметник. Плочата като художествено изображение е едно от най-интересите произведения на местната късноантична скулптура. Паметникът се датира към края на III в. от н.е. /четене и тълкуване на Б. Геров/. Национален археологически музей — София

със земята. Имало е и общини с по-архаични черти, особено в планинските райони. В тях по-последователно бил съблюдаван принципът за равно използване на земята, за периодически преразпределение на обработваемите площи. През IV в. се споменават родствените връзки на жителите на илирийското село. Преобладаващ тип била селската община с право на частна собственост върху парцелите земя. Съществувала и обществена земя, която била колективна собственост на селяните извън техните индивидуални участъци. Тези села имали известни елементи на самоуправление и били същевременно административно-данъчни единици, които отговаряли за постъпването на данъците, изпълнението на повинностите и поддържането на обществения ред.³⁰

През IV — V в. това свободно население в Тракия, попълвано и от заселените „варвари“, било многолюдно. Неговата материална култура е позната в различни райони. Особен интерес представляват някои негови поселения, възникнали върху развалините на именията-вили, разрушени в края на IV и през първата половина на V в., т.е. по време на готските и хунските нашествия. Такова поселение е открито върху развалините на вила край Сердика /София/. Старото имение не е възстановено. Заселниците /очевидно през първата половина на V в./ били дребни собственици, които имали отделни семейни жилища. Всички находки посочват стопанската независимост на обитателите на тези жилища. Строежите са примитивни, без хоросанова спойка. Стените са с нестабилна конструкция, изградени с разтвор от кал. Антична строителна техника не била приложена. Очевидно става дума за местно, тракийско население, което се е спускало в равнините край по-големите центрове. То е създавало поселение върху развалините на предишната робовладелска вила, която като стопанство вече не е съществувала. Това население стояло настрана от античната култура, но находките посочват, че то след заселването си установило връзки с близката Сердика.³¹

Така и върху развалините на голямата робовладелска вила край Чаталка, разрушена през IV в., се настанило свободно местно население. То строи с материал, взет от разрушенията, също посредством разтвор от кал. Неговите жилища са едностайни. Открити са пещи, оръдия на труда, долуи и други предмети, разкриващи отделни дребни стопанства. Наличието на монети и в двете поселения показва дребностоковия им характер. Тези стопанства очевидно владеели и използвали площите на бившите имения, които вече не съществували.³²

През IV — V в. данъците и повинностите не-

прекъснато растели. Прибавяли се злоупотребите на чиновниците и на военните командири, на едрите земевладелци. Всичко това падало като тежко бремe преди всичко върху дребните селски собственици. Независимите дребни собственици по-бързо се разорили, много по-голяма съпротива оказвали селяните-общинници. През този период данъчният гнет и повинностите сближавали реалното положение на мнозинството от свободните селяни с това на колоните. Едно от важните последиствия от състоянието, в което изпаднали свободните селяни, и същевременно доказателство за многобройността на тази прослойка в Тракия било развитието на патроната.

Указ на император Льв от 469 г. разкрива проявите на патроната в Тракия и размерите, до които е достигнал. В закона, където сред всички диоцези Тракия е поставена на първо място, е дадена и обратна сила на закона в продължение на 30 години, т.е. всички договори, които тракийските селяни сключвали с едри или средни земевладелци и влизали в отношения на клиент и патрон, били анулирани за срока между 437 и 468 г. С този договор траките предавали фиктивно владението на земите си по няколко начина — чрез дарение, продаване, арендуване или изобщо при някакви други условия. Очевидно тези и подобни закони нямали особен практически резултат.³³

Това тежко положение на тракийското село, което в средата и втората половина на V в. пострадало и от хунските и остготските нашествия, проличава добре и в някои документи от самото начало на V в. за доставки на зърнени храни за войската и непроизводителното население. В един закон от 505 г., който определял начините за доставка на храни за такива случаи, изрично се отделя диоцезът Тракия, който не можел да внася редовно изискуемите се данъци. Трябвало да остане старият начин, т.е. чрез закупуване от натоварени за тази цел лица.³⁴ В текста е посочена и причината за това: тракийското селско население обедняло вследствие на „варварските“ нашествия. В указанията, как да се купуват в този случай храните, се дават и строги нареждания за спазване на законността и да се плаща с истински, пълноценни монети, което разкрива, че това е ставало с насилие и опити за измама. От своя страна селяните в Тракия активно и пасивно се съпротивявали във всички подобни случаи. При това цените на зърнените храни се определяли отделно и различно за всеки град и територията му ежегодно с оглед на неговото конкретно икономическо състояние и платежоспособност.

ПРОМИШЛЕННОСТ И ЗАНАЯТЧИЙСТВО. Тракийските и мизийските области запазили,

общо взето, своя аграрен облик, но през IV — V в. се засилили някои занаяти и особено някои клонове от промишленото производство, които дотогава тук не съществували и които сега били породени от промененото положение в тези области. Нуждите на многобройните военни части, разположени по северната граница на Балканите и защищавали столицата и нейния хинтерланд, наложили прегрупирването на оръжейното производство. В източнобалканските земи се концентрирали 40% от оръжейната промишленост на империята, и то в градовете Найсос, Хорея Марги, Тесалоника, Рациария, Марцианопол, Адрианопол. Тук били изработвани оръжия в продължение на целия IV и началото на V в. С оглед на това било укрепено рударството. Държавата засилила своя надзор над бесите и други рудокопачи и забранила тяхното придвижване от едно място на друго, за да осигури редовното производство на мед и желязо. Самите „фабрики“ били разположени в определена близост до най-силно експлоатирани рудни находища. Работещите в тези „фабрики“ били прикрепени към тях и не могли да ги напускат самоволно.³⁵

През IV в. в градовете край Пропонтида се развили и значителни по своите размери и производство занаятчийски работилници, т.нар. „ергастерии“. Тук се произвеждали платове и всякакви стоки, необходими за столицата и други големи потребителски центрове. В градовете и селищата покрай Дунав се създали производствени и ремонтни работилници за речни кораби. Подобна дейност имало и в градовете по Черноморското крайбрежие и по самия бряг на Пропонтида.

Занаятчиите в Тракия през IV — V в. продължавали да бъдат организирани в колегии, но сега имали много по-големи задължения към държавата. Това било изпълняването на т.нар. *munera*. Постепенно тяхната самостоятелност била ограничавана и през 337 г. със специален указ били прикрепени около 40 категории занаятчийски „във всички градове на държавата“ към съответните колегии.³⁶ Те се освобождавали от някои повинности, но били задължени непрекъснато да усъвършенствуват уменията си и да обучават своите деца в собствения си занаят. Колегиите били особено задължени да участвуват със свои сили и средства при строително-укрепителните мероприятия на градовете.

Най-разпространените занаяти били тези, свързани с производството на оръдия на труда, на битови предмети, с изработването на различни сечива, керамични съдове, със строителството. Производството им било насочено предимно за задоволяване нуждите на местното население. Особе-

но разпространение имали каменнообработващите занаяти, и то най-вече свързаните със строителството — с укрепителната дейност, така необходима за поддържане в изправност стотиците крепости и укрепени градове в Тракия. Във връзка с промените в господстващия мироглед някои занаяти изчезнали, а се появили други. Изчезнало изработването на вотивните плочки и на изящните надгробни паметници. Постепенно загивало статуарното изкуство особено по отношение на статуите на частни лица. Развивали се нови занаяти, свързани с изработването на църковни предмети.

През първата половина на IV в., когато градовете в Тракия преживявали известен икономически подем, се наблюдава широко развитие и на занаятчийското производство. В Тракия продължавали за известен период да се преселват хора от Мала Азия, от западните провинции, които намирали тук благоприятни условия за препитание. Оживено функционирал Централният път.

След готските нашествия /70 — 90-те години на IV в./ в пострадалите градове настъпило съкращаване на занаятчийското производство. Икономическата и политическата несигурност в редица райони довела дори и до изчезване на някои селища.

В провинциите на Източната Римска империя търговията през IV — VI в. играла много по-голяма роля, отколкото в Западната. Земите, обхванати в диоцезите Тракия и Дакия, заемали особено място в тази търговия, тъй като били разположени на кръстопът между двете части на империята и били гранични области между империята и „варварския свят“³⁷.

Вътрешната търговия в тракийските и дакийските провинции се развила главно между града и селото. Стопанската и политическата обстановка след средата на IV в., когато нашествията на племената зачестили и застрашили редовния икономически живот, довела до ограничаване на тези връзки, до стремежа на отделните райони към икономическо самозадоволяване. Характерът на нахождките и оскъдността на писмените сведения не дават възможност да се проследят търговските връзки във всички области на източнобалканските земи. Особена тяхна форма обаче, която имала стари традиции в Тракия, били т.нар. „панаири“. През късноантичната епоха такива панаири са засвидетелствувани в редица селища по дунавския лимес и във вътрешността на страната.

Важни пунктове в търговския обмен между града и селото били тържищата /емпории/. Някои от тях възникнали във връзка със споменатите панаири, други били създавани със специални де-

крети от държавата още през III в. Тържището Пизос, създадено в 202 г., продължило да съществува чак до VI в., когато било укрепено с крепостни стени. Други тържища са съществували до Централния път, около Филипопол, в провинциите Скития, Долна Мизия, Крайбрежна Дакия.

Вътрешната търговия в самите градове била насочена главно към продаване на съестни продукти, платове за дрехи, оръдия на труда и др. Характерно за градовете в Тракия и Дакия е, че твърде често самите производители търгували със собствените си стоки, т.е. те били и производители, и търговци едновременно. В някои градове, като Абритус и Истрос, били разкрити и помещения, очевидно играещи ролята на магазини, в които търгувал самият собственик на съответната сграда. В някои градове в севернобалканските провинции, съседни на „варварския“ свят /Диногения, Сукидава/, а също и в крайморските градове са открити добре запазени теглилки, заверени официално в столицата и служещи очевидно като еталон за други местни търговци. Тези находки са датирани в края на V и през целия VI в.³⁸ Това са факти, които разкриват оживен вътрешнотърговски живот дори и в епохата на ожесточени нашествия в балканските земи. Със столицата се поддържала непрекъсната връзка, за да се пресекат злоупотребите и грабежите. Писмените извори разкриват много такива случаи, но опитите на официалната власт да се бори с тях не били особено успешни.

Външната търговия в Тракия и Дакия се водела в две направления — търговия с народите и племената, живеещи северно от Дунав, и търговия с други провинции.

През мирния период на отношения между империята и „варварския“ свят — епоха от средата на III до средата на IV в. — търговските връзки били оживени. Построеният мост на Дунава при Ескус /328 г./, който имал стратегическа цел, играел в същото време и икономическа роля. Самият Ескус бил свързан с добри съобщителни връзки с останалите градове по лимеса, а също и с вътрешността на страната. Първата половина на IV в. било време на свободна търговия по „многобройните пазарища и тържища“ на дунавския бряг.³⁹ Тук са открити и много монетни находки от тази епоха. Те са повече бронзови монети, тъй като след 374 г. при търговски сделки вече било забранено да се плаща на готи и други народности със златни монети.

Редовните връзки били за кратко време прекратени по време на Първата готска война /366 — 369/. След сключването на мира търговията заела важно място в договора, но била ограничена в два пункта — може би в Новиодунум и в Константи-

ниана Дафне. През V в. по време на хунските нашествия Атила поискал съществуващото тържище на брега на Дунав да бъде преместено от императора в Найсос, където според него трябвало да бъде границата между хуните и Византия.

Търговците купували от готите роби и някои скотовъдни произведения. През IV в. робите от готски произход били най-многобройни в държавата. Самите военни командири и административни чиновници в Тракия използвали различни възможности да се снабдяват с такива роби и да ги препродават. Готите сами се нуждаели от съестни продукти и в сключваните договори винаги настоявали за ежегодна издръжка, т.нар. „ситересион“. Други продукти, които били изнасяни от балканските земи, били вино, зърнени храни, сол, всякакъв вид оръжие, сурово и обработено желязо.⁴⁰ Към средата на IV в. било вече забранено да се изнасят злато и оръжие. Изнасяни били и различни видове дрехи. В тази търговия тракийските провинции играели и транзитна роля, тъй като естественият път на малоазийските и други търговци за Севера минавал през тях.

В търговските връзки между Тракия и другите провинции, главно малоазийските и източните, най-значителна роля играели градовете по бреговете на Тракия — по Черно, Мраморно и Егейско море. Между черноморските градове особено изпъквали Томи и Одесос. Пристанището на Одесос било поправено през IV в. и функционирало непрекъснато през V и VI в. Доброто местоположение и сигурността привлекли тук през V — VI в. голям брой малазийски и сирийски семейства, главно занаятчийски и търговци, оставили изобилни следи в епиграфски надгробни паметници. През V — VI в. Томи също бил голям и цветущ град и поддържал търговски връзки с Египет и други източни страни. Такова място имал и Месембрия. Между градовете по брега на Мраморно море изпъквали Хераклея, Панион, Редест. Държавата вземала специални мерки за тяхното укрепяване и за поддържането им в ред.

„На един ден път от Хераклея — пише Прокопий — се намира едно крайморско място на име Редест, удобно разположено на морския път на Хелеспонта, с добро пристанище и пригодно за морска търговия. Пътуващите по море търговци съвсем лесно спирали там своите кораби и ги разтоварвали, а после отново потегляли оттам без всякакви затруднения. То обаче било изложено на нападенията на неприятелите, които се втурвали внезапно в ония места, понеже не било укрепено и по местоположение не било недостъпно. Затова търговците от страх пред опасността го пренебрегвали и то било занемарено. А сега император

Юстиниан не само осигурил безопасността на това място, но спасил и всичките съседни селища, като въздигнал при Редест град, укрепен със стени и особено бележит с големината си. Там именно, когато варварите се приближавали към тях, прибягвали навреме всички съседни жители и се спасявали заедно с имота си.⁴¹

Цялата търговска дейност била контролирана от държавата. Тя наблюдавала пунктовете, където ставал търговският обмен, затваряла тържищата или ограничавала броя им. С декрети били установени или забранявани вносет и износът на определени стоки. През IV – V в. имало и специална длъжност comes commerciorum, който бил длъжен да следи за правилното и редовно търгуване с народите и племената извън империята. Тази длъжност била свързана само с пограничните провинции. В Източната Римска империя имало само трима такива чиновници: per Orientem et Aegyptum, per Moesiam et Scythiam, per Illyricum. Това били главните диоцези и провинции, през които протичала тази търговия. От тях 50% се падали на балканските земи, което разкрива голямото им търговско значение в епохата на късната античност. Особено място заемали Долна Мизия и Скития. Този комес контролирал престоия на чуждестранните търговци и изнасяните стоки.⁴²

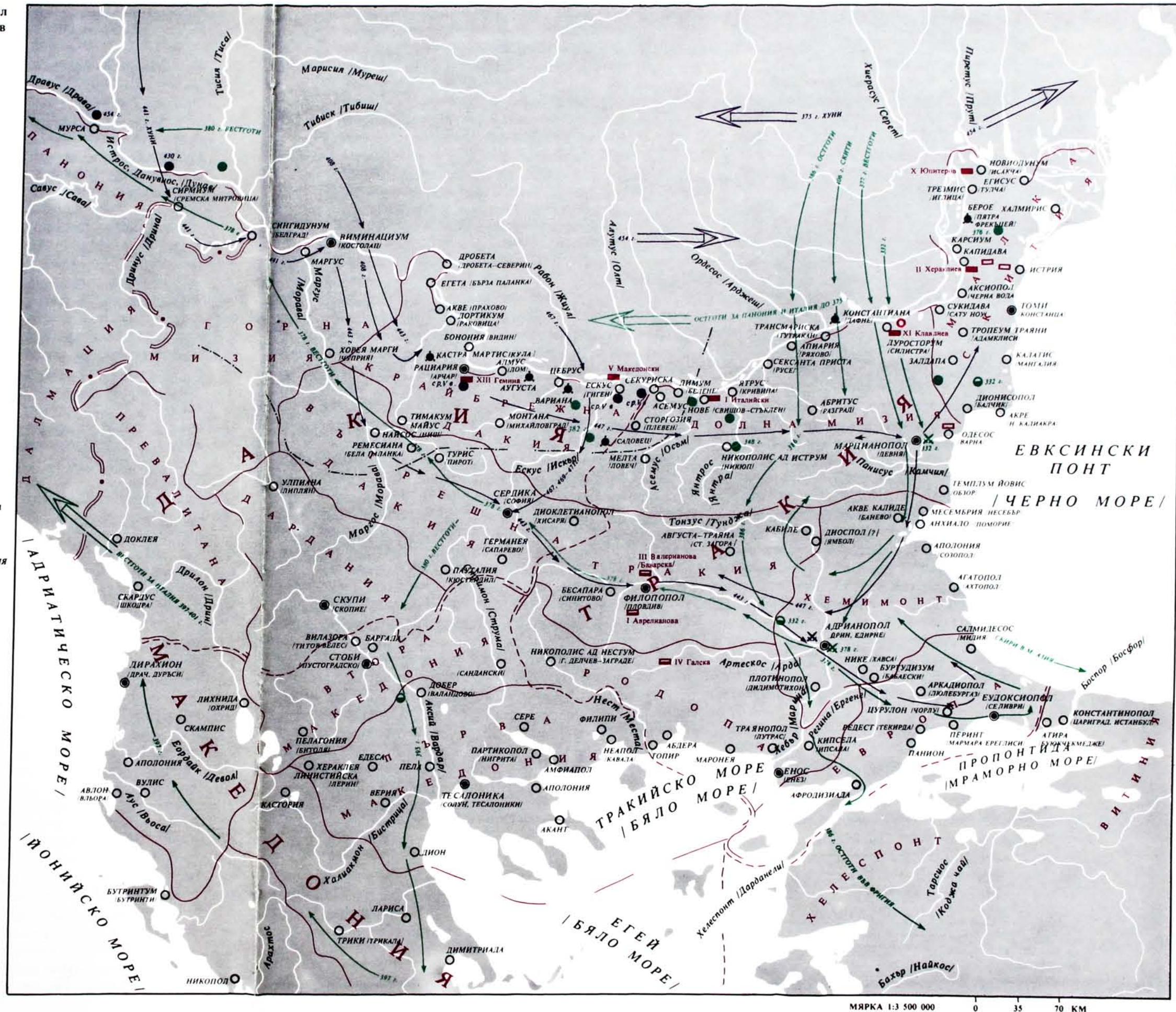
През IV – V в. в тракийските провинции наблюдаваме значително развитие на парично-стоковите отношения. Много голям е броят на откритите колективни монетни находки от IV – V в., които разкриват икономическото значение на отделните области в различни периоди на късната античност. В диоцеза Тракия през IV в. продължили да циркулират монетите на римските императори, ковани в новосъздадените при Диоклециан монетарници в провинциите. В границите на диоцеза работили монетни работилници в Константинопол, Тесалоника, Сердика и др. Освен тях на пазарите в диоцеза циркулирали и монети, ковани в известните монетарници в Мала Азия, Кизик, Хераклея, Антиохия и Никомидия.

Провинциалните монетарници били създадени за преодоляване на голямата парична криза през тази епоха, тъй като кованите от империята монети постоянно губели своята парична стойност поради настъпващата обща икономическа криза, засилена от „варварските“ нашествия. Трябвало да се коват нови и нови количества монети. Опитът на Диоклециан да укрепи финансовото състояние на империята със своя известен едикт за цените на стоките нямал траен успех.

През VI в. монетите на императорите в Източната Римска империя вече били ковани в монетарниците на Константинопол, Тесалоника, Ки-

Средният и източният дял от Балканския полуостров под властта на Източната Римска империя /IV–V в./

- ГРАНИЦА:
- НА РИМСКА ПРОВИНЦИЯ ОТ IV ДО VI В.
 - НА РИМСКА ПРЕФЕКТУРА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IV В.
 - МЕЖДУ ИЗТОЧНАТА И ЗАПАДНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ В 395 Г.
 - МЕЖДУ ИЗТОЧНАТА РИМСКА ИМПЕРИЯ И АТИЛОВАТА ХУНСКА ДЪРЖАВА КЪМ СРЕДАТА НА V В.
- ГЛАВЕН ГРАД НА ПРОВИНЦИЯ
- ▲ УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ
- МЕСТОПРЕБИВАВАНЕ НА РИМСКА ВОЙСКА:
- ЛЕГИОН И НЕГОВОТО ИМЕ
 - КОХОРТА И НЕЙНОТО ИМЕ
 - СПОМАГАТЕЛНА ЧАСТ
- „ВАРВАРСКО“ НАШЕСТВИЕ (С ГОДИНА) НА:
- ХУНИ
 - ГОТИ
- × СРАЖЕНИЕ (С ГОДИНА)
- ПОСЕЛЕНИЕ НА ФЕДЕРАТИ ОТ „ВАРВАРИ“ И ГОДИНА НА ЗАВЕЗЕМАНЕТО ИМ ОТ:
- САРМАТИ
 - ГОТИ
 - ХУНИ
 - КАРПИ
- ПРЕСЕЛЕНИЕ НА „ВАРВАРИ“ (С ГОДИНА):
- ГОТИ (ОСТГОТИ И ВЕСТГОТИ)
 - ХУНИ

Бронзова монета на Константин Велики. IV в. Национален археологически музей — София

зик и циркулирали масово в тракийските земи. Това състояние продължило до края на VI в., когато в тези земи политическото господство на Византия било ликвидирано и византийските монети като платежно средство в пазарите на Тракия изгубили вече значението си.

Находките показват голямото изобилие на монети от епохата на Константин Велики, откривани във всички значителни средища на Тракия и Дакия, особено съсредоточени в градовете по дунавския лимес и Черноморското крайбрежие, по главните пътища. Това било свързано с търговията и строителството по тези места през тази епоха, време на икономически подъем за тракийските земи.

През V в. монетните находки намаляват във вътрешността, но през VI в. при Анастасий и Юстиниан количеството им рязко се повишава в резултат на огромното строителство, насочено към запазване сигурността на хинтерланда на столицата на империята. Сега вече паричното обращение било в своя залез. Срещат се много непълноценни монети, а след средата на VI в. монетите намаляват рязко за вътрешните райони и се ограничават главно в крайморските градове, които до края на античността са важни средища на Византия.⁴³

ПЪТИЩА. Пътната система в Тракия, съз-

дадена още веднага с настаняването на Рим в балканските земи, била поддържана трайно и системно през цялата епоха на римското владичество. След нашествията в средата на III в. пътищата отново били приведени в ред и откриваните милиарни колонии показват, че тяхното редовно поддържане продължило до края на IV в. Особено значение имали Централният път от Сингидунум през Найсос — Сердика — Филипопол за Константинопол, много оживена пътна артерия, и Крайдунавският път, който вече имал и стратегическо значение като сухопътна връзка между всички крепости и градове, бранещи държавата от нападенията на северните племена. С по-малко значение бил вече известният по-рано Егнатиев път, прекосяващ Македония и Егейска Тракия.

От началото на V в. по пътищата изчезнали милиарните колонии, издигнати дотогава от градските съвети. С това изчезват и сигурните данни, по които се проследява тяхното поддържане. Честото движение на редовните войскове части по главните пътища обаче очевидно разкрива и грижи по поддържането им, което вече тежело много върху обедняващите градове. Движението по основните пътища не прекъсвало през цялата епоха на късната античност, чак до края на VI в., края на византийското владичество в долнодунавските земи. Някои от второстепенните пътища били известни и по-рано, но основните продължавали да имат същата важна съобщителна роля и през следващите векове, тъй като те били разположени по естествените съобщителни връзки в източните области на Балканския полуостров.⁴⁴

СОЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ. През IV в. в тракийските и дакийските провинции настъпили сериозни промени в социалния състав на свободното градско население, т.е. в средите на куриалите и на градския плебс.

В низшето свободно градско население влизали дребни поземлени собственици, занаятчии и търговци. През IV в. те постепенно били прикрепени към съответните колегии без право да ги напускат и да се преселват в друго населено място. Докато куриалите и муниципалната аристокрация държали ръководството на градовете в свои ръце докато 80-те години на IV в., градският плебс нямал никакъв достъп до него. Сред занаятчиите и търговците обаче ставала непрекъсната диференциация. Една част се разорявала, друга загивала при „варварските“ нашествия в балканските земи. Имало обаче и такива, които натрупвали състояние, укрепвали икономически, издигали своето обществено положение и били привлечени в ръководството на градовете.

Градските занаятчии и търговци същевре-

менно влагали своите средства и в земята, тъй като винаги тя си оставала основното средство за производство, независимо че била разорявана от честите нашествия. Те я обработвали с роби и колонии. Този процес ставал едновременно с разоряването на куриалите и постепенното ликвидиране на ръководната им роля в управлението на градовете. След събитията от 376 — 382 г. градският плебс се оказал икономически най-силен и способен да поеме ръководството в градовете. Още в 383 г. един указ уреждал това положение за провинция Долна Мизия, като задължително привличал към управлението на градовете тези плебеи, „които притежавали много роби“, т.е. в опразнените градски съвети били вмъкнати занаятчии и търговци.⁴⁵ Това били в същност градски слоеве, чието богатство се запазило зад крепостните стени. Независимо от техния „неблагороден произход“ те се оказали единствените в състояние да застанат начело на градовете. Това развитие продължило и през V в. и тази прослойка се оказала вече ръководна в градовете на Тракия и Илирик в последните два века от античността. Самите плебеи обаче почнали да закупуват земи и постепенно се превръщали в поземлени собственици. Но това явление било ограничено поради големия размах на едрото земевладение.

Висшият слой от свободното градско население били т.нар. „куриали“, които образували съставите на градските съвети. По своя имотен ценз те спадали към средните земевладелци и през I — III в. образували господстващата робовладелска върхушка в градовете. Настъпилата криза в робовладелския начин на производство засягала тяхното икономическо и обществено положение. През IV в. тези куриали, които вече трудно поемали нарастващите данъчни задължения, защото се съкращавали материалните им възможности, се стремели да напускат градовете и да се преселват на други места. Константинополската власт издавала редица строги нареждания, за да ги върне към родните им места, но както в Тракия, така и в другите области на Източната Римска империя тези мерки давали малки резултати. Голям удар срещу куриалите в тракийските и дакийските провинции нанесли нашествията на вестготите и избухналата в резултат на това остра класова борба в периода 376 — 382 г. Още на следващата 383 г. бил публикуван споменатият вече указ за привличане на богатите плебеи в градското управление на градовете на провинция Долна Мизия. Същевременно обаче в закона се правел опит да се търсят куриали, които да поемат тези задължения, и била публикувана клауза, която задължавала всички куриали, родени в Мизия, но преминали на ад-

министративни длъжности в други провинции, да се завърнат по родните си места. На тази клауза била дадена обратна сила 20 години.

Друг указ от 386 г. пък нареждал всички куриали, назначени като прокуратори на мините във Вътрешна Дакия и Мизия, които са напуснали задълженията си, да се завърнат незабавно в своите курии.⁴⁶ В 392 г. бил направен и друг опит да се попълнят опразнените курии в Тракия. Законът задължавал всеки, който е женен за дъщеря на куриал, да бъде привлечен към изпълнението на куриалните задължения, като ставал куриал в този град, където жена му притежавала имоти и пр.⁴⁷ След края на IV в. сведенията за куриали в Тракия пресекват. Куриалите изчезнали като прослойка заедно с ликвидирането на античната форма на собственост, с която били свързани.

В Илирик — Македония и Дакия — куриалите се споменават като градска върхушка до средата на V в. Тук процесите протичали по-бавно и куриалите не са понесли такъв удар, както в Тракия. Но след нашествията на остготите през третата четвърт на V в. тук прекъсват всякакви преки данни за тях.

Изживяването на робовладелските отношения довело до оформянето на нова господстваща върхушка, единственото привилегировано съсловие, това на едрите земевладелци /сенатори/. Сенаторското звание било наследствено, но сенатът се попълвал и от държавни чиновници, достигнали висши административни и придворни длъжности. Богатите куриали правели непрекъснати опити да влязат в сенаторското съсловие, но били ограничавани от държавната власт.

Най-ранното споменаване на тракийски сенатори е от 384 г. Това било време, когато се привличали едри земевладелци в състава на новосъздадения сенат в Константинопол, както в Тракия и Македония, така също и от Сирия, Мала Азия, Египет.⁴⁸

Краят на IV и началото на V в. се характеризирали за Тракия с укрепването на едрата поземлена собственост, в резултат на което се засилило влиянието и на поземлените магнати. Сега колоните били прикрепени към земята — един акт, извършен в интереса на едрите собственици. Сигурни данни за наличието на такива едри поземлени собственици има за Одесос, Рапирия, градовете

Стр. 400/401

Вътрешността на Силистренската гробница. В централното поле е представена починалата съпругеска двойка, а към нея — разположени в четири полета от двете страни се насочва процесия от домашни роби и робини, които поднасят дрехи и други предмети от ежедневието бит

по брега на Мраморно море.

Неделима част от градското население през IV — VI в. били различните финансови и административни чиновници, военните командири, църковните служители.

Многобройни военни части били разположени в градовете и селищата в пограничните провинции — Крайбрежна Дакия, Долна Мизия, Скития. Във всички големи градове от останалите провинции също имало установени гарнизони. Съвременните и по-късните историци и хронисти са единодушни в преценката си при характеризиране дейността на военните командири: користолюбиви и алчни хора, стремежи се към лично забогатяване по пътя на изнудване и грабителство; те отнемали и продавали част от определените за федератите земи, проявявали беззакония спрямо войниците и местното население.

Раздробяването на провинциите и оформянето на тежък бюрократичен чиновнически апарат увеличили и броя на длъжностните лица във всички по-големи градове и административни центрове на Тракия и Илирик. Редица данни за тези лица са запазени в многобройните надгробни надписи от Одесос, Сердика, Филипопол, Тесалоника, Филипи, Селимбрия и др.

Значителен бил броят на представителите на християнския клир. След началото на IV в. християнската църква се установила твърдо в Тракия и Илирик. Тя наследила първоначално земите на езическите храмове и светилища, към тях се прибавяли и императорски земи. Поземленият ѝ фонд се увеличавал бързо за сметка на многобройни дарения. През IV — V в. вече се оформило и земевладение около някои манастири, големи църкви, които играели важна роля в определени райони. Такива райони се откроявали в областта на Филипопол, покрай брега на Мраморно море и другаде.

През IV в. се образували постепенно и епархийските /епископските/ центрове, които се превърнали във важни средища на политическия и духовния живот.⁴⁹ Укрепнало значението на отделните епископи, които в много случаи се превръщали във фактически ръководители на отделните градове. В много държавни актове от началото на VI в. те се споменават именно като отговорни лица, на които се възлагат и определени задачи. Често те заставали начело на отбраната на градовете /Асамус/, представлявали градовете пред императора /Одесос/, активно организирали градоустройствени мероприятия /Сердика/. Самите те били притежатели на големи имущества и на зависима работна ръка.

Във Вътрешна и Крайбрежна Дакия, около Сердикийската митрополия се групирани еписко-

пите на Найсос, Ремесиана, Пауталия, Рациария, Бонония, Акве, Кастра Мартис. В Дардания освен големия църковен център Сирмиум известни били още Улпиана, Скупи, Превалитана и други епархии с неуточнено местоположение. В Първа Македония били прочути Пелагония, Партикопол и Пела, а във Втора Македония — Запара и Стоби. В Нови Епир, към Адриатическия бряг, се издигали големите църковни средища Дирахим /Драч/ и Лихнида /Охрид/. Около Марцианополската митрополия се срещали Доростол /Дуросторум/, Одесос, Сексагинта Приста, Никополис, Нове, Апиария, Абритус. В Малка Скития било засвидетелствувано само името на Томи, но изглежда, че и там имало други епископски седалища. В Тракия се изброяват /някои от по-късна епоха/ Филипопол, Берое, Диоклецианопол, Севастопол, Диоспол. В Източна Тракия /провинция Хемимонт/ около Адрианополската митрополия се обединявали Анхиало, Месембрия, Созопол, Девелт и пр. На Егейско море /в провинция Родопа/ била Траянопол и пр. По времето на Юстиниан I, т.е. в началото на големите славянски нашествия, т.нар. Юстиниана Прима с неуточнено местоположение играела важна роля в църковната юрисдикция. Тя зависела отчасти от светия престол в Рим, но изборът на епископа ѝ бил ратифициран в Константинопол.

3.

Класова борба

Установяването на римската власт в балканските земи и утвърждаването на робовладелските отношения през II в. от н.е., които обхващали производството и цялостния материален и духовен живот, довели до засилване експлоатацията на робите и свободните низши слоеве от градското и селското население. Укрепването на материалното благосъстояние на градската върхушка в създаващите се и възникващи градове се изграждало върху експлоатацията на робския труд, на отнемането на плодородни земи от местното тракийско население. Оскъдните изворни данни дават само отделни моменти от борбата на избягали роби, които в саморазправа ликвидирали своите господари — изяви със стихийен и неорганизиран характер. Споменават се и някакви градски въстания, например в Августа Траяна, без да се знаят причините за тях. Известни са опитите на земевладелци насилствено да отнемат земи на съседни села в Добруджа.

Особен интерес представлява бунтът на бризите, обитаващи граничните области между Тракия и Македония към средата на II в. За събитие-

то се знае само, че военни части от съседната провинция Долна Мизия били призвани за сподавяне на този бунт.⁵⁰ Сведенията за засиленото строителство на вътрешните крепости и бурги в Тракия са също косвено доказателство за мерките на властта срещу опитите за социални брожения. Социално-икономическата криза, която обхванала през III в. римските провинции, засегнала Тракия и Долна Мизия. Към тежките данъци и задължения, с които било облагано местното население, се прибавяли насилия и злоупотреби на военни лица и административни служители.

Протестът на селяните от с. Скаптопара от 238 г. ясно разкрива експлоатацията, на която били подложени селяните-траки, и опитите на официалната власт да ги защити, тъй като държавата се нуждаела от земеделско население и от постоянни ресурси за войската. „И понеже не сме в състояние вече да понасяме тези тежести, действително има опасност както останалите, така и ние да напуснем бащините си огнища..., ако продължават да ни притесняват, ще избягаме от нашите домове и това ще нанесе голяма вреда на държавното съкровище“ — заявяват селяните в оплакването си до Гордиан III.

Започналите нашествия, които засегнали земите на Тракия, Долна Мизия и Македония в периода 238 — 268 г., засилили икономическата криза и заедно с това борбата на експлоатираните слоеве в тези области.⁵¹

С голямо напрежение на военните сили социалните движения били сподавени и нашествията отблъснати /битката при Найсос през 268 г./ Римската държава се стабилизирала. Това обаче довело до окончателното ликвидиране на привидната монархическа система /принципата/ в нейните форми, въведени от Август, и до установяването на открита военна диктатура, т.нар. „доминат“. Началото на домината при управлението на Диоклециан се свързва с балканските земи, където най-остро протекли класовите и социалните битки и чиито области били най-сериозно засегнати в икономическо отношение по време на тридесетгодишните опустошения.

Установяването на военната диктатура, увеличаването на полицейско-чиновнически апарат, взетите административни мерки не могли да спрат социално-икономическите процеси, разлагащи робовладелския строй в балканските земи. Всичко това било съпроводено с увеличаване тежестите върху всички слоеве на производителното градско и селско население.

Градските движения през епохата на късната Римска империя от IV — V в. били форма, в която градското население давало израз на своето недо-

волство. Населението в градовете на Тракийския и Дакийския диоцез било въвличано също в различни движения на претенденти за императорска власт, в църковни борби и др. независимо от субективните намерения на волещите тези борби. Под формата на протест против официалната ортодоксална религия или срещу императора те издигали свои искания и изразявали недоволството си от съществуващия ред.

Значителни слоеве от населението в Тракия и един цял град Филипопол участвували активно и в движението, възглавявано от Прокопий /365 г./ Прокопий преследвал лични узурпаторски цели. Далечен потомък на Константиновата династия, той се стремил да свали Валент. Успял да организира в тази борба различни слоеве от Тракия и от северните области на Мала Азия, Фригия и Витиния. Към тях се присъединили и готи, които били по-рано заселени в Тракия, а също и такива, които специално за този случай преминали Дунав. В движението на Прокопий взели участие и много роби.

Обстановката през тази година в Тракия, както и в останалите провинции на Източната префектура била напрегната. Тежките данъци и налози, събирани с големи жестокости и издевателства над населението, предизвиквали неговото недоволство и то активно заставало на страната на метежниците. Живо участие взел град Филипопол. Тукашният гарнизон упорито бранел града срещу редовните императорски войски и отстъпил след продължителна борба едва тогава, когато му показали отсечената глава на Прокопий. Жителите на Филипопол и населението на другите градове били сурово наказани с масови екзекуции и мъчения. Жестоката разправа с тези, които взели участие във въстанието на Прокопий, подготвила почвата за широко участие на населението в Тракия и Дакия във въстанието на вестготите десетилетия по-късно.⁵²

В религиозните борби през IV в., в които под форма на спорове между отделните религиозни течения се криели сериозни социални подбуди, активно участие взело населението на Сердика, Томи, Адрианопол, Пауталия.

Кулминационната точка на класовата борба в Тракия било голямото въстание на разорените селски маси, колонии, роби, рудари в съюз с разбунтувалите се вестготи в периода 376 — 378 докъм 382 г. Прехвърлени южно от Дунав в съгласие с константинополската власт, която имала нужда от федерати, от уседнало земеделско население, те скоро били принудени да въстанат поради безчовечния начин, по който били третирани — те гладували и им били предлагани кучета за храна сре-

Знаците на войсковите части под командването на „светлейшия началник на войските“ при императорския двор. Между тях и изображение на отличителния знак на войсковата част, съставена от траки, от „Списък на служебните рангове“. IV—V в. Ръкопис. — Оксфорд

Изображение от „Списък на служебните рангове“ към листа за разположените военни части в селищата в провинция Долна, или Втора Мизия, намиращи се под командването на „знатния дук на Втора Мизия“. Предадени са /условно/ някои от селищата-крепости: Сексагинта Приста, Апиария, Секуриска, Димум, Сукидава, Ятрус, Тегра. Ръкопис. — Оксфорд

Изображение от „Списък на служебните рангове“ към листа за разположените военни части по селищата в провинция Ските под командването на „знатния дук на Ските“. Предадени са /условно/ р. Дунав и разположени покрай реката някои селища-крепости: Флавиана, Капидава, Бероя, Циус, Абрубиум, Егисос, Таламониум. Ръкопис. — Оксфорд

шу продажба на близките им като роби.

Въстанието бързо взело широк размер. Към него се присъединили селяни, колонии, роби и, както пише Амиан Марцелин, „и немалък брой златотърсачи, които не могли да понесат тежестите

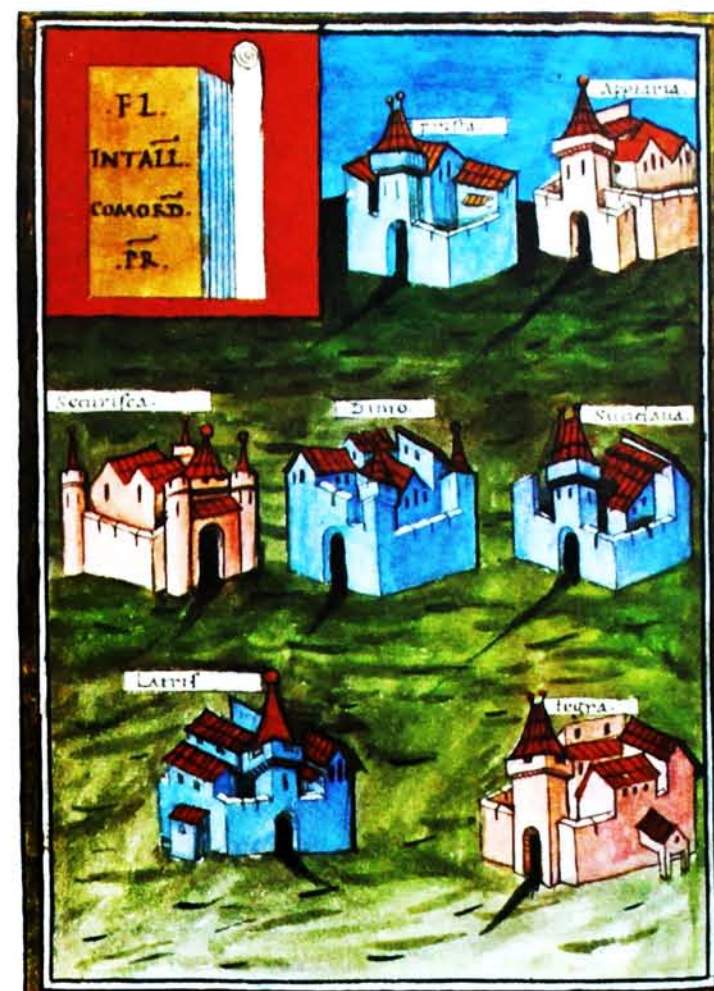
на данъците. Приети на драго сърце от всички, те били полезни много на готите, когато минавали през непознати места, понеже им показвали скритите складове с храни, скривалищата на хората и тайните убежища.“

Основан удар понесла робовладелската муниципална аристокрация, куриалите, собствениците на големите крайградски вили. Много от тях били физически ликвидирани заедно с техните семейства, именията унищожени, а освободените роби масово се присъединявали към вестготите и продължавали да участвуват в техните походи на Балканите.

Последиците от тези събития за обществено-икономическото развитие на балканските земи били съществени. Бил нанесен много тежък удар на робовладелските отношения.⁵³ Рязко намаляват вече данните за робите и за тяхната експлоатация в качеството им на роби от античен тип, изчезват данните за куриалите като социална прослойка. Сега били публикувани и указите за прикрепването на тракийските и илирийските колонии, появяват се т.нар. сенатори, развивал се патрониниумът. И когато в 409 г. било пленено племето скири, което безуспешно се опитало да нападне Северозападна България, то вече не било продадено в робство, понеже никой не искал да купува роби, а със специален декрет било разпределено като колонии, и то в Мала Азия, за да не се присъединява към нахлуващите от север племена.⁵⁴ Тази практика продължила през следващите векове.

За V в., епохата на силни хунски и остготски нашествия, особено в средата и втората половина на столетието, липсват конкретни сведения за социални движения в Тракия и Илирик. Едва в края на V и самото начало на VI в. в североизточните области на диоцеза Тракия избухнало широко народно движение. Разположените в Ските федерати вдигнали бунт, начело на който застанал техният ръководител Виталиан, сам стремящ се към императорска власт. Селското население, натоварено с големи данъци, се присъединявало към него и скоро той застанал начело на повече от „50 000 войници и селяни“. В негова помощ се оказали и слоеве от градското население в Одесос и той успял да завладее лесно града. Към войската му се присъединили готи, хуни и българи. Въпреки някои първоначални успехи след двегодишна борба константинополската власт успяла да унищожи това движение.⁵⁵ Населението в Тракия и Илирик взело участие също и в движението на скамарите, насочено срещу насилията на официалните държавни органи.

Социалните движения в Тракия и Илирик обхващали широки слоеве от местното население,

което се борило против тежката система на сурова експлоатация, на която било подложено от страна на късноримската, съответно ранновизантийската държава. Кризата в робовладелския начин на производство се изживявала твърде болезнено от непосредствените производители, тъй като процесът по ликвидирането на старите обществено-икономически отношения бил твърде бавен.

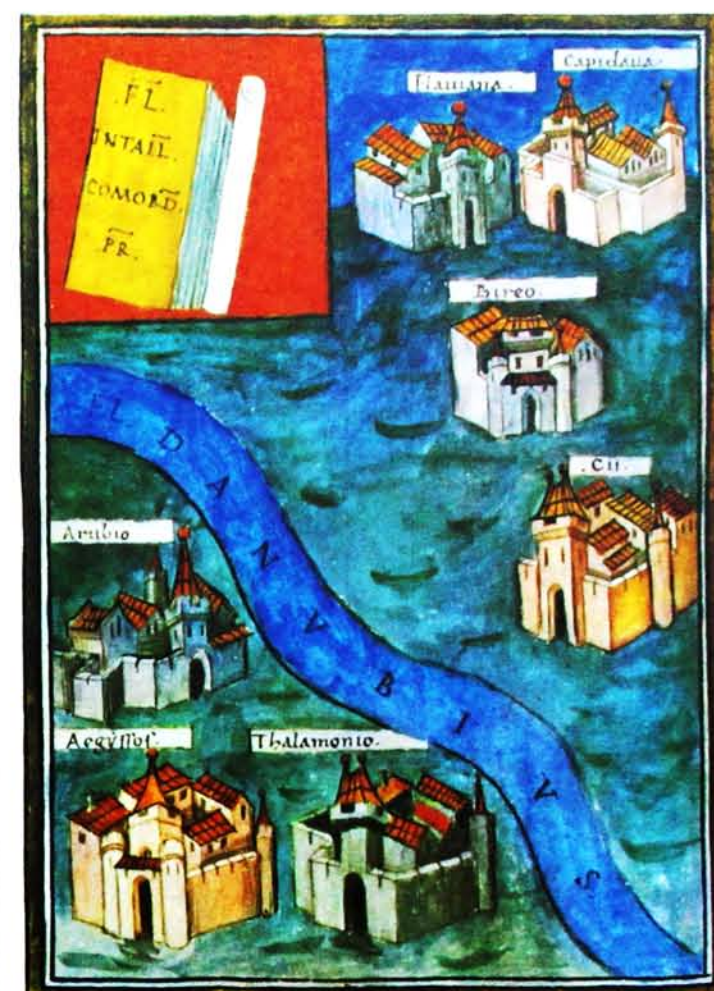
ГЛАВА ВТОРА

ПРЕХОД ОТ АНТИЧНОСТТА КЪМ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

1.

Политическа история през V в.

Годината 395 се поставя като пределна дата за разделянето на Римската империя на Източна и Западна. Тя отбелязва смъртта на Теодосий Велики, който пръв от императорите оставил като свой наследник в Константинопол първородния си син

Аркадий, а другия си син Хонорий — на запад. В същност разделянето на властите станало много по-отдавна, още от времето на Константин I Велики.

Оформянето на Източната Римска империя, или Византия, като отделна държава не станало лесно и бързо. То обхванало продължителен период, в който постепенно се изживявали последиците от настъпилата криза в огромната римска робовладелска държава. Дори самото понятие „Византия“, което първоначално е само име на столицата, е ново. Ръководителите на тази Източна Римска империя, започнала своето оформяне при император Константин, сами се наричали „римляни“ /ромей/ и се смятали наследници на древния Рим.

Но „римското“ наследство се изразявало главно в администрацията и в един универсализъм, който, поставен на християнска основа, дава византийския „ойкуменизъм“, т.е. идеята за „свременно владение над народите“, на чиито владетели императорът се смятал за особен вид „духовен баща“. Но покрай римската държавна форма с целта й сложен бюрократичен апарат елинистиче-

ската култура на Изтока и християнската религия сложили свой отпечатък на новата световна империя в Балканския Югоизток, която обхващала в своите провинции земите на тракийското и по-голямата част от илирийското население.

Организацията на тези провинции била почти същата, както по времето на Диоклециан и Константин. Тракийският диоцез като част от Източната префектура обхващал провинциите Тракия, Родопи, Европа, Хемимонт, Долна Мизия и Скития. Съседната Илирийска префектура, на която били подчинени диоцезите Дакия и Македония, се простирала от същинска Гърция на юг до Дунава на север. Управлението на тези административни единици вървяло по пътя, начертан от предходните законодатели: принципът за разделяне властта на две — административна и военна — продължавал да бъде в сила. Направени били обаче някои реформи във войската. Тъй като било отчетено опасното влияние, което придобивали чужденците, особено готите, които успявали да се издигнат до високи постове, направен бил опит, главно в Източната префектура, да се намали броят на командния състав от германски произход.

„Готската опасност“ се проявила особено много към края на IV и началото на V в. Готският военачалник Аларих, който получил разрешение да се настани в западните части на полуострова като федерат, се разбунтувал и в 395 г. стигнал почти до стените на Константинопол. Срещу него била изпратена значителна войска начело с енергичния регент на Запада Стилихон, но тя била оттеглена след преговори между двете управления — източното и западното, — които не успели да се споразумеят докде се простират двете власти на Илирик. Аларих използвал това положение и разорил цяла Гърция, като превзел дори Атина. Същевременно Стилихон бил зает с „варварите“ в Западен Илирик и бил принуден да настани в Панония като федерати голяма група маркомани. Едва в 397 г. той изпратил флотата си на помощ на източното управление и успял да изгони готите от Епир. Но за да се постигне споразумение, на Аларих била призната титлата на главнокомандуващ в Илирик /*Magister militum per Illyricum*/.¹

Скоро самият Константинопол и Тракия станали бойно поле поради бунта на Гайна, готски военачалник на служба при Теодосий. Той трябвало да се справи с въстанието на Тригилалд, вожд

Поглед върху дн. Хисар, разположен в рамките на добре запазената крепостна система на град Диоклецианопол. Съхранени са главните и някои по-малки порти, повече от 40 кули, изградени главно през IV в. върху по-стара стена

на готските федерати в Мала Азия, а вместо това се присъединил към него. Връщайки се в столицата като победител, той започнал да диктува политиката на Аркадий по отношение на готските наемници и го принудил да сваля своя министър, евнуха Евтропий, който водел антиготска политика. В Константинопол между населението избухнало голямо въстание, което довело до ликвидиране на построената в защита на готите група.² Така постепенно висшият и команден състав бил почти изчистен от готи. Освен това били премахнати т.нар. „букелари“, частни дружини, които активно участвували в бунтовете на отделни военни началници. Висшият началник на Илирийската войска бил прехвърлен към източната част на империята, която по този начин имала пет *magisteria militum*. Най-сетне една част от редовните войски /конни и пеши/, наричани *praesentales*, били прехвърлени под заповедите на местните военни началници.

По-късно, към средата на V в., поради критичното положение, в което се намирили граничните провинции, били учредени специални служби в столицата, чийто началник *magister officiorum* бил длъжен да дава годишен отчет за състоянието на граничните войски и главно на граничните крепости. Това преустройство на войската отново наложило рекрутирането на войници да става по провинции.³ Така на преден план изпъквали войниците, събрани от Илирик и особено от Тракия, чието име у много древни и средновековни извори било винаги синоним на храброст. Това положение е отразено в т.нар. „Списък на служебните рангове“ /*Notitia dignitatum*/, съставен между края на IV и средата на V в., в който личи, че много военни части били рекрутирани в балканските провинции.

В първите десетилетия на V в. тази политика действително дала резултати — балканските провинции се успокоили, през този период почти били прекъснати опустошителните нашествия.

Реалната опасност за империята по това време идвала откъм вандалите в Африка. Същевременно плодородните полета на Тракия продължавали да привличат „варвари“, които прониквали по неофициален начин и за чиито заселвания няма конкретни данни. За тях съобщават само по-късни автори.

Започнали обаче да се появяват първите признаци на опасност от хуните. В продължение на дълъг период хуните не безпокоели Римската империя. Те воювали в Персия, Предна Азия и другаде. Едва в началото на V в. аланите, които се движели като авангард на хуните, достигнали до Панония, а в 406 г. заедно с вандалите навлезли в

Галия. Постепенно хунски наемници започнали да заместват готите във византийската войска. Така в 400 — 401 г. хунският вожд Илдигис служел на империята и помагал в сраженията срещу Гайна. Това е период на бърз разцвет на т.нар. „хунска империя“, в същност голям племенен съюз, в който влизали разнородни племенни групи, увлечени при бързото напредване на хуните през Средна Европа. Настанени в Панонската равнина, те спазвали сравнително добри отношения с империята. В първата половина на V в. било регистрирано само едно нападение в западните български земи през 408 г. Тогава хунският вожд Улдис превзел крепостта Кастра Мартис /вероятно дн. Кула/.⁴

През първите две десетилетия на V в. хунската мощ добила големи размери. Настанени трайно в Панония, хуните продължавали да държат под своя власт черноморските земи, откъдето получавали значителен военен резерв. Въпреки че племенните вождове разполагали с голяма автономия, при необходимост те събирали добра и обучена конница, която, макар и немногобройна, проявила големи бойни качества. Това наложило да се вземат мерки за укрепяването на границите към Дунав, засилването на дунавската флотилия и пр. Най-важното начинание, организирано тогава, било преустройството и заздравяването на крепостта на столицата.⁵ Наистина т.нар. Константинова стена на много места била влязла в чертите на самия разрастващ се столичен град. Освен това стените били порутени. Новите укрепления били на по-голямо разстояние от централните градски квартали и били направени много старателно. От друга страна, новото укрепяване на столицата показвало, че военното положение на империята далеч не било заздравено. И наистина след едно ново нападение на хуните през 422 г. западните провинции се почувствували сериозно застрашени, още повече, че тогавашната византийско-персийска война държала в напрежение силите на Източната Римска империя.

Към 430 г. Теодосий II се съгласил да сключи договор с опасните си съседи и да им плаща 350 златни ливри годишно. Но само четири години по-късно избухнал нов конфликт между хунския вожд Руа и Теодосий II по повод на племената амилзури, итимари, тунсури, които предпочели да минат под властта на империята. Но тъй като Руа умрял същата година, Теодосий побързал да сключи договор с наследниците му — племенниците на Руа, прочутите хунски вождове Влида и Атила. Договорът, сключен в гр. Маргос /на р. Морава/, бил изцяло в полза на хуните: той предвиждал удвояване на данта, създаване условия за търговия по дунавската граница, тежки условия за откуп на

пленниците — ако не можели да бъдат откупувани, трябвало да се върнат на хуните. Най-после империята се задължавала да не приема повече бегълци, поданици на Влида и Атила. Този договор бил спазван в продължение на няколко години, през които хунският племенен съюз стигнал до най-голямото си териториално разширение: от Кавказ до Рейн и от Панония до Северна Германия и Полша.

В 439 г. укрепяването на константинополските стени било привършено. Империята претърпяла неуспехи в Северна Африка. Персите в съюз с някои арабски племена отново нападнали източните граници. Така северната граница била оголена от войски и това положение веднага било използвано от Атила, който в 441 г. превзел няколко крепости по Средни Дунав, между които Виминациум и Сингидунум, а след това още две — Констанция /неуточнено местоположение/ и Сирмийум. Това означавало сериозен пробив в дунавския лимес. Военните действия били подновени две години по-късно, понеже и империята се отказала да изпрати данъка. Този път хунските орди засегнали Рациария, опустошили Найсос, разрушили част от Сердика и следвайки Централния път през Тракия, достигнали до Филипопол, който също пострадал. Хуните срещнали отпор едва при Адрианопол и Хераклея, но успели да турят ръка и на Аркадиопол /Люле Бургас/.⁶ Това невиджано напредване на „варварите“ внесло сериозен смут сред управляващите среди. Теодосий се принудил отново да преговаря: данта, обещана на Атила, достигнала до 1000 ливри злато. Същевременно били дадени нови нареждания да се укрепят граничните области. При това хунско нападение населението, на места лишено от военна помощ, започнало само да организира защитата си и да събира местна милиция. Такъв е бил случаят с Асамус /на р. Осъм/, който удържал напора на нападналите го хуни и дори успял да им нанесе щети. Но, общо взето, тракийските области пострадали. В 445 г., когато Атила погубил брат си Влида и станал едноличен господар на хуните, Теодосий се принудил отново да размени с него пратеничество. Константинополският пратеник Флавий Сенатор не посмял да пътува по сухо през Тракия и Мизия, а с кораб пристигнал в Одесос, където се срещнал с началника на тракийските войски Теодул.⁷ Същевременно пропаднал опитът на Теодосий да откъсне от съюза на хуните племената, които продължавали да живеят в степите на Източна Европа.

Най-страшното хунско нападение в Мизия и Малка Скития било извършено през 447 г. Този път пълчищата се насочили към дунавските устия, използвайки положението, че някои от крепости-

те били разрушени от земетресение. В сражението край р. Вит хуните победили, макар и да дали много жертви.⁸ Оттам те се насочили към Марцианопол, чиято територия пострадала. Изглежда, че грабителите се спуснали на всички страни, защото разграбили Илирик, Тракия, двете Дакии, Мизия и Скития, та стигнали чак до Термопилите. Едно житие от анонимен автор съобщава /вероятно с преувеличение/, че сто града паднали в ръцете на хуните.

Хунските нашествия нанесли големи щети не само на военните укрепления, но и на много селища. От тях пострадало масово балканското селско население. Много силни са впечатленията на известния историк Приск Тракиец, пратеник на император Теодосий II, който посетил Атила в Панония. Пратеничеството заминало през 448 г., когато мирът на северната граница бил възстановен. Приск разказва, че границата между Атила и империята стигнала до Нове и че Атила остро настоявал от византийска страна да престанат да обработват тези земи, които смятал за свои. Когато пратеничеството потеглило по Централния път от Константинопол през Тракия, всички със скръб гледали големите опустошения. Ниш бил обезлюден и покрит с леш, та пратениците трябвало да се разположат на чисто извън града.⁹ Това византийско пратеничество имало и друга цел: от византийска страна срещу Атила било подготвено покушение.

Главен инициатор на заговора бил влиятелният министър в Константиновия двор, евнухът Хрисафий, който смятал, че хунската мощ ще се разпадне, ако загине самият Атила. Но заговорът бил разкрит и Атила поискал да му се предаде Хрисафий. Скоро обаче той подновил добрите си отношения с константинополското правителство, понеже имал намерение да хвърли силите си на запад. Тази подготовка всявала ужас у всички народи, Атила бил наречен „бич божи“. Наскоро обаче съвсем неочаквано той бил спрял при Каталаунските полета /Средна Франция/ в 451 г., преди да осъществи и плановете си на изток. Атила внезапно умрял през 453 г.

След смъртта на Атила тази неустойчива смесица от племена бързо се разпаднала. Император Маркиан използвал положението и се намесил в работите на западната част на империята. Той отстъпил Южна и Средна Панония на тримата братя остготи — Баламер, Тиудимер и Видимер от фамилията на Амалите — и ги направил свои федерати. Същевременно в областта на Тиса заселил части от германското племе гепиди пак със същия федератски статут. В балканските земи пък масово започнали да се появяват остатъци от хун-

ския племенен съюз, като искали от империята разрешение да се заселят в оголените и обезлюдени плодородни земи. Тогава скири и садагари /вероятно сродни на хунските племена/, както и известен брой алани получили места за заселване в Малка Скития. Хернак, известен от „Именник на българските царе“ под името Ирник, най-малкият Атилов син, който отстъпвал със своите орди към степите на Западното Черноморие, също получил „най-отдалечената част на Малка Скития“, вероятно към дунавската делта. Неговите сродници Емнецур и Ултинцур пък заели селищата Алмус, Ескус и Утус.¹⁰

При разпадането на хунския племенен съюз западните автори, а по-късно и византийските за пръв път започват да пишат за нападения на „българи“. Тези прабългарски дружини, за които се говори през този период, се заселили на север от Дунав „в Илирик“ и се появявали ту като неприятел на остготите, ту като съюзници на гепидите. Те били включени в хунския племенен съюз и увлечени към Панония, откъдето започнали да правят своите набези след разпадането на империята на Атила. Смята се, че легендата за Ирник като прабългарски хан се появила на почвата на това общо съжителство на хуни и прабългари.¹¹ При нападенията българите се отличавали с голяма храброст. Един латински писател от началото на VI в. ги нарича „страшните за целия свят българи“.¹²

В 457 г. Теодосиевата династия изчезнала. В борбите за върховната власт на преден план се появили отново чуждестранните войскови началници.

Първите години от управлението на император Лъв I, по произход от Тракия /457–474/, не били свързани с по-значителни събития на Балканите. В 461 г. той трябвало да се бори срещу остготите, които нападнали Илирик и нанесли поражение на много градове, между които пострадал и Дирахиум. Сключеният с тях договор задължавал Византия да плаща ежегодна рента.

В 463 г. някакви „скити“ нахлули в Северна България, които бързо били отхвърлени от Базилик, началник на войските в Тракия, по-късно заел и византийския престол. Три години по-късно в избухналата война между скири и остготи Лъв I се притекъл на помощ на скирите. Това ослабило защитата на дунавския лимес и през зимата на 466–467 г. хунски групи, водени от Хормидак, преминали по заледения Дунав, нахлули южно от реката и били спрени едва край стените на Сердика.¹³ Две години по-късно хуните отново минали по същия път и поискали от държавата да им отстъпи земи за заселване и да им открие пазар край някое крайдунавско селище. Техните иска-

ния не били приети и те били напълно разбити от Аспар, алан по произход, началник на столичната гвардия и популярен сред федератите във Византия. Сега избухнала остра борба между него и Лъв I. Лъв I привлякъл към себе си войнствените исаврийци, водени от Зенон, който по-късно заел императорския престол.

Сердика е градът, край чиито стени през 469 г. се водели ожесточени борби между Аспар и Зенон. Зенон бил разбит и едва успял да се спаси зад дебелия стени на града.¹⁴ През следващите години борбата продължила между Аспар, от една страна, и Зенон, Базилик и Лъв, от друга, т. е. между проготската и происаврийската групировка. Надделели происаврийците и Аспар бил убит с предателство /471 г./. Неговата смърт станала причина разположените в Тракия федерати от готски произход да въстанат. Техен ръководител бил Теодорих Страбон, син на Триарий. Те били разположени около град Нове в Долна Мизия. Обединили се с други готи, те настъпили срещу Константинопол, обаче били спрени от исаврийски военни части, водени от Зенон и Базилик. Теодорих поискал поселища в Тракия и да се прехвърлят правата на Аспар върху него, но византийският император отказал. След този отказ готите превзели Аркадиопол, настъпили по Марица и опустошили околностите на Филипопол. Това принудило константинополската власт да приеме условията на Теодорих: да му бъдат дадени места за заселване в Тракия, да го признаят за „началник на войските при двора“ и да му изплащат ежегодна рента.¹⁵

В 474 г. Лъв I починал. Неговият наследник и враг на Теодорих, Зенон, прекратил плащанията и готите, към които се присъединил и Базилик, настъпили към столицата. Зенон бил принуден да избяга и Базилик бил провъзгласен за император. Във Филипопол е открит надпис, издигнат в чест на Базилик вероятно във връзка с неговото встъпване във власт.¹⁶ То продължило около 20 месеца, когато Зенон отново успял да се върне на императорския трон.

Зенон привлякъл на своя страна веднага след своето завръщане един друг готски предводител на име също Теодорих, син на Тиудимер. От Македония, където бил отседнал, той се придвижил към Долна Мизия, без някой да го спре по пътя му. Теодорих получил почетни титли, средства и

Образ на домашен роб от северните стенописи на Силистренската гробница. Облечен е в къса препасана туника с ръкав. През лявата си ръка праметнал панталони с колан /от типа, в който влиза целият крак/, в дясната държи чифт обувки

земя за заселване около Марцианопол /476 г./ Оттук той преминал Стара планина и по пътя през Анхиало се отправил за Адрианопол. В този район двете големи готски групи се срещнали. Въпреки намеренията на своите предводители готите почти се разбунтували, настоявайки за обединение и за обща борба против императора, за да се изпълнят техните искания. През есента на 478 г. той се опитал да им се противопостави, но напълно безуспешно. Последвало сериозно опустошение на Тракия и особено на Родопската област. Сега Византия успяла да разедини готите. Притиснатият в Тракия Теодорих, синът на Тиудимер, се изтеглил към Македония и опустошил околностите на гр. Стоби. Той се отправил към Епир и влязъл с хората си дори в Дирахиум. Византия предложила на готите места за заселване в днешното Кюстендилско поле, което дотогава било останало незасегнато от опустошителните набези.¹⁷ Преговорите не дали резултат, но междувременно в 479 г. готите претърпели сериозно поражение край гр. Лихнида /дн. Охрид/.

Другата група готи, която останала в Тракия, взела участие в избухналия против императора бунт. Двата Теодориховци отново се споразумели и Тракия била опустошена. Търсейки изход, византийският император повикал на помощ българите, но те били разбити и готите стигнали до столицата. Теодорих, синът на Триарий, не успял да премине в Мала Азия, но се върнал в западна посока и по известния Егнатиев път се опитал да се насочи към Гърция. В 481 г. при селището Стабулум Диомедис той загинал. В същата година другите готи преодолели съпротивата на византийските войски, които ги задържали, и нахлули в Македония и Тесалия. Византия била принудена да отстъпи и да им даде земи за заселване в Крайбрежна Дакия и Долна Мизия със седалище гр. Нове и готите се върнали там, откъдето потеглили преди няколко години.¹⁸ Те не останали съюзници на Зенон, но в 486 и 487 г. предприели походи в Тракия, като достигнали на десетина километра от Константинопол. Заплашвайки столицата, Теодорих бил отклонен, като му било дадено разрешение да навлезе в Италия и да се настани там за сметка на херулите. В 488 г. той напуснал Мизия и се отправил с голяма част от готите през Панония за Италия. Много от тях обаче останали да живеят в Мизия и след неговото оттегляне.¹⁹

Краят на V в. заварил земите на диоцеза Тракия силно пострадали поради непрекъснатите опустошителни походи на остготите. Това създавало затруднения за изхранването на разположените тук войски и непроизводително градско население и с един специален указ от 505 г. били взе-

ти мерки за уреждане проблема за доставката на храни.

За няколко десетилетия, до края на управлението на император Анастасий, когато започнали по-масовите нахлувания на славяните, земите между Дунав и Стара планина били засегнати само през 493 г., когато началникът на войските в Тракийския диоцез Юлиан загинал в битка с някакви „варвари“, и през 499 г., когато римските войски претърпели сериозно поражение при р. Цурта от нахлулите българи. В периода 513 — 518 г. Североизточна България и Добруджа били обхванати от големия бунт на разположените тук федерати под ръководството на Виталиан. Сам той, роден в гр. Залдапа /Долна Мизия/, бил комес на тези федерати. Стремейки се към императорската власт, той използвал недоволството на федератите от лошите условия, при които били поставени, и започнал сериозна борба против Анастасий. В неговите ръце преминали Одесос, Акре и Созопол и императорските войски трудно успели да се справят с въстаналите.²⁰

Настъпилото известно частично спокойствие по дунавската граница било използвано от държавата за вземане на мерки по строително-възстановителни мероприятия. На първо място били възстановени разрушенията в градовете по дунавския бряг и Черноморското крайбрежие. Укрепявани били и градовете във вътрешността, пострадали от хунските и остготските нашествия и опустошения. Тази дейност продължила и достигнала кулминационната си точка в годините на император Юстиниан, откогато са известни и имената на няколко малки и големи селища, чиито крепостни стени били поправени или изцяло наново възстановени — последен опит на Византия да спре с голямото строителство нашествията на „варварските“ народи от север.

Събитията, които ставали в централните и източните области на Балканите през V в., в периода на преобразованието на източната част на империята, която заживявала самостоятелен живот, протичали в обстановката на дълбока икономическа и политическа криза. Това непрекъснато намалявало защитната сила на империята, която трудно удържала напора на северните племена на дунавската граница, които под различна форма навлизали в нейните предели. Тези нашествия ставали едновременно с трудните борби, които ранновизантийската държава водела и по своите източни граници в Азия.

Този начин на „варварските“ поселения в долнодунавските земи бил много пагубен за местното население. То системно страдало от сменящите се заселници, една част постепенно намалявала,

друга се „варваризирала“. Същевременно с тази политика империята сама подготвяла почвата за славянските нашествия и заселване, които имали по-късно, през VI — VII в., много по-сериозни последици както за съдбата на самата Византия, така и за етническия облик на балканските земи.

2. Етнически промени през IV—V в. до идването на славяните

Съществените етнически промени на населението в диоцеза Тракия започнали от средата на III в., когато провинциите Долна Мизия, Тракия и Македония в периода 238 — 268 г. пострадали от нашествията на много племена. Известни са имената на готи, карпи, сармати, тайфали, вандалите, астинги, певки, борани, бургунди, тервинги, греутинги, херули, бастарни. От една страна, при тези нашествия част от местното население загивало, от друга — особено през втората половина на III в., немалко нашествия били заселвани като селско население предимно в земите южно от Дунав /повечето със статута на колонии/ — готи, карпи /около 272 г./, сармати, гепиди, вандалите и бургунди /към 278 г./.

В 280 г. 100 000 бастарни били също заселени в Тракия, където присъствието им през следващите десетилетия протекло твърде спокойно. В 282 г. 20 000 сармати били разбити в Илирик, а през 295 г. в дунавските провинции нахлули безуспешно бастарни и карпи, които били разселени из Тракия. В 290 г. от Предна Азия били преселени сарацини и настанени в „пустеещите земи на Тракия“. В първите десетилетия на IV в. зачестили заселванията на цели етнически групи: карпи в 303 г., язиги — сармати и готи в 334 г. /последните, които били разселени в Тракия, Скития и Македония, наброявали според Евсебий 300 000 души/. В 343 г. жителите на един цял град в персийската област Адиабене били преселени в Тракия и настанени със статута на колонии. Няколко години по-късно, в 348 г., голяма група готи, водени от известния Вулфила, били заселени в околностите на Никополис ад Иструм, където останали като спокойно селско население чак до края на VI в.²¹

Много вестготи и съюзниците им остготи, алани, сармати живеели в Тракия по време на големите нашествия в периода 376 — 382 г. Част от тях и след това останали като федерати и едва към началото на V в., водени от известния Аларих, се изтеглили към Италия, но части от тях останали в

Тракия.

В 408 г. нападналите днешна Северозападна България хуни и скири, които разрушили гр. Кастра Мартис, не успели да останат тук. На следващата година /409 г./ изцяло разбитите и пленени скири били преселени като колонии в Мала Азия, но части от тях останали и в Крайбрежна Дакия.²²

Разпадането на хунския съюз след смъртта на Атила довело до разселване на съставляващите го племена. Някои от тях се установили в днешна Северозападна България край устията на реките Вит и Искър, други — в днешна Североизточна България и Добруджа чак към делтата на Дунав, трети — в днешна Източна Тракия: „Савроматите, които наричаме сармати, кемандрите и някои от хуните заселили отстъпените им места в частта на Илирик до гр. Кастра Мартис... А другите и други племена поискали да се заселят в Бизия и Аркадиопол. Дори Хенрак, по-малкият син на Атила, си избрал най-отдалечената част от Малка Скития, за да се засели там с дружината си. Неговите сродници Емнекур и Улциндур завзели Утус, в Крайбрежна Дакия, Искус и Алмус и много от хуните се втурнали навред из Романия и там се заселили. От тях произлизат и наричаните сега сакромонтисии и фосатисии.“ Пак Йорданес добавя, че в Долна Мизия и Скития се заселили още и скири, сардагари и групи алани.²³

След големите движения на остготите в Тракия /70-те години на V в./, които в продължение на около 15 години живеели и като федерати около градовете Нове и Марцианопол, те се изтеглили на запад, но част от тях останали да живеят в Мизия. В първите десетилетия на VI в. са известни преселвания на исаврийци и лангобарди около гр. Апри и на херули в Горна Мизия.²⁴

Тези варварски преселници били предимно селско население, което живеело извън градовете. За отседналите край Никополис ад Иструм готи Йорданес пише към средата на VI в., т.е. почти два века след тяхното заселване тук: „И днес те обитават Никополската област при подножието на Хемус. Те са племе многобройно, но бедно и невойнствено и разполагат само със стада от разновиден добитък, с пасища и гори за сечене на дърва. Земята е малко плодородна и дава пшеница и други видове храни. Някои от тях не знаят дали има другаде лозя, макар и да купуват вино от съседните места, понеже повечето от тях се хранят с мляко.“ Те отказали да се присъединят към въстаналите техни съплеменници в 376 — 378 г.²⁵

Отношенията между заселващите се „варвари“ през IV — V в. и местното население били различни в отделните периоди. Заселванията и нашествията засягали предимно земите между Ду-

Поглед върху църквата „Св. София“ в София — трикорабна базилика, строена към края на V — началото на VI в. Издигната е била в този вид върху две по-стари църкви от IV в. сред един от некрополите на Сердика

нав и Стара планина — провинциите Скития, Долна Мизия, Крайбрежна Дакия, Горна Мизия. Тези гранични области ставали убежище на все по-масово прииждащи варвари. Тях империята била принудена да приема като федерати със съответните задължения и от двете страни. Опитите да се прекратяват вълните на нашествия по пътя на настаняване на чуждоземно гранично население се оказвали в повечето случаи несполучливи.²⁶ Резултатът бил, че все повече намалявало местното и романизираното население. То гинело от честите нашествия, някое съвсем изчезнало, а това, което оцелявало, страдало от сменящите се заселници, постепенно се варваризирало. В много случаи има и данни за бракове между местното население и заселваните „варвари“. Държавата издавала специални закони против такива бракове, но не могла да спре естествения ход на нещата.²⁷ В тези райони рязко се променили и материалната култура и изкуство, които се варваризирали.

Заселените „варвари“, които трайно се установили в тези погранични области, живеели в свои селища, някои от които постепенно получили и име по етническото племенно наименование, селища, които съществували близо два века: Хунон /село на хуни/, Бастернас, Скитиас в Крайбрежна Дакия, Скития и Долна Мизия, Вкус Карпорум, т.е. „село на карпите“, в Скития до дн. Хърсово, Сарматон в провинция Хемимонт, Сарматес, дн.с. Горна Видова в Югославия, което е съществувало от края на III до края на VI в., Варвариес — във Втрешна Дакия.²⁸

Градското население в основната си част било това провинциално население, което се оформило в резултат на етническото развитие от предишните векове: елинизирано и романизирано, резултат от смесението на различни етнически съставки, които се заселвали в Тракия било по икономически път, било чрез войската, тракийско население, преселници от Мала Азия. Оформилата се господстваща градска върхушка независимо от своя първоначален етнически произход била носител на античната култура. През IV в. епиграфските паметници от почти всички градове на диоцеза Тракия дават доста данни за нея, независимо

че приемането на християнството до голяма степен уеднаквило личните имена, шаблонизирало ги и понякога е трудно да се доловят етническите традиции у това население. Продължавало преселването на малоазийци в градовете, привлечани от благоприятните икономически условия през IV в. в селищата, разположени особено по Централния диагонален път през Балканския полуостров. От началото на V в. обаче тези преселници започнали да се ограничават предимно в крайморските градове по бреговете на Тракия, особено в някои градове по Черноморското крайбрежие /Одесос, Месембрия, Томи/, където те са особено многочислени през първата половина и средата на VI в.²⁹

В това градско население имало и много траки, и то както между градската върхушка, така и сред останалите слоеве. Тази върхушка, която още с римското настаняване в преобладаващата си част е приела римското гражданско право, за да запази икономическите и политическите си права, е продължавала да държи на своя тракийски произход. Такива родове се споменават през втората половина на IV в., и то в най-големия град в Тракия и най-голям център на елинизацията през първите три века — Филипопол. Те дори твърдели според съвременния ритор Химерий, че били произхождали от фамилията на древните одриски царе. В градовете имало и траки, които спадали към тогавашната интелигенция и които са съставлявали жития на починали християнски мъченици в Тракия. В тези свои произведения те дават да се разбере, че знаели и тракийски, и гръцки език, като споменават тракийски думи, преведени от тях на гръцки.³⁰

Най-многобройно обаче било тракийското селско население в пределите на провинция Тракия. То пазело своите обичаи, култове, език. Този език се е говорел до края на античността, на него били преведени свещените писания на християнството, през IV в. в някои манастири се служело на тракийски.

Независимо от разнообразните езикови влияния, на които било подложено, тракийското население съхранило имената на селищата, реките и на други географски понятия през цялата римска епоха. Дори официално преименувани градове не загубили своето местно име, което населението пазело в течение на векове. Селището Берое, преименувано в Август Траяна в началото на II в., никога не загубило името си и дори след упадък на официалната римска администрация през IV в. старото име Берое отново се появило в изворите. Такова било положението и с тракийското име на Филипопол — Пулпудева, на Месембрия и др.³¹ Дошлите славяни възприели тези имена от траките, а не от населението, което говорело гръцки език.

Това население е добре засвидетелствувано в писмените извори от IV — VI в. Продължавайки старите традиции на отлични бойци, траките са представлявали най-добрите части на ранновизантийската войска. В периода на икономическата криза, обхванала източнобалканските области, и на влошаване икономическото положение на селското население малко били възможностите за неговото препитание. В градовете, особено след края на IV в., все повече намалявали възможностите за намиране работа на това селско население, което в преобладаващата си част било свободно и не било още попаднало в зависимост от едрите поземлени собственици. Единственият път оставала войската, която давала и добри възможности за издигането на отделни траки.

Немалко бележити пълководци и магистрати произлизали от средите на тракийското население. Много типичен е разказът на Прокопий за император Юстин, по произход тракиец. Поради нищета и липса на средства за препитание и възможности да си изкарва прехраната на село Юстин заедно с двама свои съселяни напуснал родното си място и с една торба на рамо, в която имало малко хляб, пристигнал пеша в Константинопол, където постъпил във войската.³² Издигнал се като император, Юстин по-късно определил и братовия си син Юстиниан също за император. От тракийски произход /родени в тракийския град Германия/ били и големият пълководец на VI в. Велизарий, известният историк Приск от Панион и много други магистрати. В съчинението на Прокопий се дават на много места данни за компактни части, съставени от траки.³³

Тракийското селско население много продължително пазело своите обичаи и вярвания.³⁴ Независимо че християнството отдавна било проникнало в градовете на Тракия и тук ставали църковни събори и се разгаряли борби сред висшия клир на християнското духовенство, които имали и по-широко значение, в селата и в по-отдалечените планински краища /особено в Родопската област/ християнството се наложило много бавно, а някъде и изобщо не достигнало. На много места селското тракийско население се отнасяло неприязнено към новата религия и продължавало упорито да тачи старите си светилища и божества. То приело християнството едва в края на IV в.

Покръстването на „бесите“, с което име през тази епоха се обобщавало понятието „траки“, било смятано като една от най-големите победи на християнската църква.³⁵ Фанатизирани християни нападали и разрушавали селските светилища в Тракия. Повечето от тях съществували до 70 — 80-те години на IV в. Този сложен процес на старата

Т. нар. „Стара митрополия“ в Несебър, изградена през втората половина на V в.: трикорабна базилика с арки и с обширен двор с колонада от западната страна, вероятно част от по-голям църковен комплекс. Тя е една от най-добре запазените църковни сгради от това време в българските земи, функционира чак до времето на Късното Средновековие. Има предание, че се е наричала „Св. София“

Капител от Одесос. Окръжен исторически музей — Варна

религия и приемане на християнството от тракийското население се изявявал и в своеобразно обединяване между старите култове и новата вяра: старите езически светилища се превръщали в църкви или пък на същото място върху развалините им се изграждали християнските църкви, в култовете на християнските мъченици прониквали много елементи от езическите вярвания и обреди. Траките погребвали своите близки през V в. вече по християнски, но слагали погребални дарове съобразно с езическите изисквания и обреди.³⁶ По този начин се осъществявала приемственост между старите фолклорни напластявания и новите обичаи, които се налагали според християнския култ. В

житието на Дазий от Дуросторум явно личат преживелици от древни култове, които се тачели и от местните християни през Ранното Средновековие.³⁷

Обществено-икономическото и политическото развитие в тракийските земи в навечерието на славянските нашествия на Балканския полуостров довело до много сложна етническа картина. Траките били загубили вече своята териториална хомогенност в една обширна област и сега били съсредоточени главно в областите южно от Стара планина. Независимо обаче от силните влияния, които претърпели през столетията преди и след новата ера, много от тези траки пазели своя език, бит, култура, обичаи, вярвания.

В пограничните провинции по долното течение на Дунав населението вече било силно варваризирано, наситено с най-разнообразни етнически елементи, между които особено място заемали готи, сармати, карпи, алани. Тук старото романизирано население било изчезнало почти напълно.

Градското население, особено във вътрешността и по бреговете на Тракия, проявявало типичните черти на провинциалното население в източноримските провинции: елинизирано населе-

ние със силни малоазийски и предноазийски елементи и тракийско население. Социалната принадлежност на това тракийско население била различна и тя се открива във всички обществени слоеве. В градовете прониквали също и „варварски“ елементи.

Такава била сложната етническа обстановка, в която имало достатъчно условия за взаимно проникване и влияние между различните етнически групи в областта на материалната и духовната култура, за различни асимилационни процеси. В тези процеси траките проявили особена устойчивост и консерватизъм, факти, които са намерили изрично отбелязване у тогавашните автори. Това ги запазило като народ, независимо че неговата самобитност и вътрешна устойчивост били нарушени. Така ги заварили славяните, когато започнали своите нашествия и преселвания на Балканите през първите десетилетия на VI в.³⁸

3. Градоустройство. Строителство. Култура и изкуство

Обществено-икономическото развитие, политическите събития, новият административен ред, при който пораснало значението на балканските провинции, предизвикали известен подем в някои области на материалната култура и изкуството през IV в.

Строителството, което се разгърнало по това време, до голяма степен било обусловено от политически причини. Крепостното строителство се налагало, от една страна, поради значителните разрушения, причинени през предишното столетие. Някои неукрепени градове сега за пръв път били защитени с крепостни стени. Някъде съществуващите стени не били вече достатъчно сигурни. От друга страна, се явила необходимост към укрепената градска площ да се добавят нови пространства. Те също били оградени със стени било за да се защитят извънградските квартали, било за да се осигури убежище за населението от най-близката околност. Така през IV в. много от градовете били укрепени с нови или подновили старите си крепостни стени. Тон на това голямо укрепително строителство в градовете дал Константин I Велики, като разпоредил да се разрушат старите крепостни стени на Византион, бъдещия Константинопол. В 324 г. започнало изграждането на новите му стени.

КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО. Цялостно преизграждане на крепостните стени било направено в Сердика. Новата стена следвала напълно

посоката на старата. Тя имала дебелина повече от 2 м и на твърде близко разстояние една от друга били построени кръгли кули. Но дебелината на тези стени в същност на много места била удвоена чрез прилепени до нея външни стълби. Стълби имало не само при ъгловите кули и при портите, но и при междинните кули. Те били разположени също твърде нагъсто и не само давали бърз достъп на отбранителните войски до стената, но и увеличавали нейната якост.³⁹ Най-вероятно е този огромен и монументален строеж, какъвто представлявала укрепителната система на Сердика, да е осъществен по времето на Константин I /304 — 337/.

Укрепителните съоръжения на Сердика са засега едни от най-добре проучените. Стената от IV в. представлява добър образец на градска фортификация от това време. Тя била изградена в т.нар. смесена зидария — редуващи се пояси от речен камък и четири реда тухли, някъде над цокъл от два реда големи рустицирани блокове. Тази система на градеж използвала достъпен материал — главно речен камък. Червените тухлени пояси, които играели съществена конструктивна роля, подравнявайки каменната зидария, създавали същевре-

менно красив двуцветен ритмичен ефект, редувайки се със синьо-зеления цвят на камъка. Строителната техника била все още много добра. Използувал се доброкачествен хоросан. Лицевата зидария била майсторски оформена.

След около едно столетие неспокойната обстановка станала причина да започне ограждането със стена на голяма площ северно от града, непосредствено до него. И новата стена имала кръгли кули по ъглите си. Нейното трасе не е изцяло установено. Твърде е възможно в някои участъци тя да не е довършена.

По време на хунските нашествия в средата на V в. и Сердика била сериозно засегната. Но следващото голямо укрепително строителство тук било сигурно през времето на Юстиниан I. Старата стена със смесена зидария била обвита отвън изцяло с тухлена стена, дебела 1,80 м. Тя обхващала и кръглите кули, но се изграждали и нов тип островърхи кули, триъгълни или петоъгълни. Това усиление на сердикийската стена не засегнало северното разширение. Изглежда, то било твърде голямо за възможностите на епохата и не се смятало, че трябва да бъде укрепено за трайно отбрана. Същевременно на източната страна на стената на Сердика била изградена отвън втора /т.нар. протейхизма/ с порта и петоъгълни бастioni.

И тази укрепителна система била осъществена с отлично умение и висока техника. Тя вече отразявала измененията в развитието на теорията за крепостното строителство и със своите островърхи кули отговаря на съвременните за епохата методи на отбрана.⁴⁰

Така крепостната стена на Сердика разкрива характерните черти на градската фортификация през времето от IV до VI в. включително. Тя претърпяла всички видове промени, които се наблюдават поотделно при други градове: едно цялостно преизграждане на крепостната стена, укрепяване на допълнителна площ, удвояване на стената в дебелина и изграждане на островърхи отбранителни кули, изграждане на ново съоръжение — протейхизма.

Подобни преустройства били извършени и по крепостната стена на Филипопол. През IV в. била изградена нова крепостна стена, която отчасти следвала трасето на по-старата от II в. от н.е., но на места се отделяла от него, за да включи по-голям терен. И тя била иззидана в смесена зидария. През VI в. някои участъци от стената били удебелени на места само с тухлен „кожух“ /както в Сердика/ и били построени триъгълни кули. При създаването на укрепителните съоръжения на Филипопол били използвани особеностите на терена

на триъгълнието. Стената по северния склон на Неветепе, която датира от IV в., има един сложно устроен подземен вход. От този вход стълбата води долу до едно помещение, наблизо до Марица, вероятно също включено в отбранителната система.⁴¹

Третият етап /VI в./ в строежите по крепостните стени на Августа Траяна се отнася към същата епоха. Тогава била надстроена съществуващата стена и бил построен втори външен пояс /протейхизма/, както в Сердика, на разстояние от 4 до 8 м от нея. Градежът представлява смесена зидария от по пет реда тухли между каменни пояси, високи по 1 м.⁴²

Крепостната стена на античния град при Хисар е най-добре запазената от всички известни градски крепости в България. Сега съществуващата над терена стена със смесена зидария, с високо запазени порти, с девет известни досега тесни входа /потерни/ и повече от 40 кули била изградена върху по-старата стена. Този монументален строеж, обхващащ около 30 ха площ, се отнася към IV в., и то, както изглежда, към самото му начало. По-късно били правени много частични поправки, но кулите запазили четириъгълната си форма.⁴³ След началото на V в. била изградена протейхизма.

И по-малки по площ градове като Германия били укрепявани и преукрепявани през този период.⁴⁴

Укрепяването на най-значителните градове на юг от Стара планина разкрива активна строителна дейност в градовете, предизвикана от политическата обстановка. Подобно било положението на север от Стара планина и по Черноморското крайбрежие. Там укрепяването на градовете било свързано с отбраната на границите на империята. Най-добре проученият град във вътрешността на Дунавската равнина е Абритус. Изграждането на неговата крепостна стена станало в началото на IV в. Стената имала 35 кули с различни форми — правоъгълни, кръгли /по ъглите/ и U-образни, които са най-много на брой. Изобилието на камък позволило стената да се изгради от добре обработени варовикови блокчета върху цокъл от големи квадри.⁴⁵ Устройството на крепостта на Абритус, формата на кулите и градежът се срещат и в други градове и кастели на Долна Мизия и Малка Скития, като Ятрус, Нове, Диногения, Томи и др.⁴⁶

От черноморските градове Месембрия и нейните крепостни стени са също свидетелство за градската укрепителна система през V или началото на VI в. Нейната главна порта, както и източната порта на Сердика, била фланкирана от петоъгълни кули, изградени в смесена зидария.⁴⁷

Не по-малко активно през тази епоха се извършвало укрепяването на съществуващи по-големи и по-малки кастели или изграждането на нови. Едни от тях съгъстявали дунавската верига от укрепени градове и кастели, а други били предназначени да охраняват старопланинските проходи.

Изследванията на две укрепления в Търговишки окръг /„Крумово кале“ при самия град и при с. Долна Кабда/⁴⁸ показват пренасянето в планински терен на характерните елементи на укрепителната система през късната античност с U-образни и петоъгълни кули. При тези укрепления кулите били значително по-малки, а градежът — по-груб. Явно не се придавало значение на представителния вид на крепостта, както при градовете, а единствено на удобството за защита.

Укрепителните строежи през IV — VI в. поглъщали много средства. Няма съмнение, че това се отразило на градското строителство. Разрушенията, причинени от нашествия и войни, естествено износване на някои сгради и особено установяването на християнството най-напред като равнопоставена, а после като държавна религия — всичко това налагало ново строителство в самите градове. Археологическите проучвания в градовете установяват почти навсякъде един нов строителен период, който се характеризирал и с нови по предназначение сгради, и с нов стил в градоустройството и архитектурата. При новите преустройства градовете загубвали много от своята представителност и блясък, характерни за II — III в. Богатата каменна архитектурна декорация, изпълнена в много случаи от мрамор, отстъпвала място на по-скромни външни форми. Наложило се да се строят казармени сгради близо до крепостните стени, по дължината на улиците край тях. Несигурността на извънградските вили карала техните собственици да си осигуряват жилища зад закрилата на градската крепост. Появили се и съвсем нови по предназначение сгради — християнски базилики и баптистерии. Строежът на нови сгради се извършвал при вече създадената градска планировка — улична мрежа, свързана с градските порти, и, от друга страна, със система от водопроводи и канали. Съгъстяването на постройките изменяло първоначалните правилни линии на инсулите. Някъде улиците били задънени от новите постройки, почти навсякъде стеснени, колонадите се превърнали в затворени помещения. Изоставена била първоначалната строга и правилна улична система.

Това не означавало, че новата епоха нямала големи постижения в областта на архитектурата и строителството. Търсейки по-евтини и по-бързи методи на строителство, новата архитектура се ли-

шила от сложната и богата каменна декорация на предшествуващите я векове, но използвала все пак строителни техники, които били солидни и които придавали здравина и устойчивост на сградите. Поемайки главните тежести на покривните конструкции, стените били удебелени, което придавало масивност на постройките. Преобладаващата в градежите червена тухла и контрастиращият по цвят камък /според наличния в ладен район/ създавали своеобразна колоритна наситеност на архитектурата. Увеличавало се вниманието към усъразмеряването на външните обеми въпреки неособено разчленените архитектурни форми. Особена грижа се проявявала за организирането на вътрешните пространства при християнските църкви в съгласие с изискванията на новия култ, който се съсредоточавал вътре в култовата сграда и който разчитал на въздействието на пространството над богомолците.

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО. В България са запазени останки на извънредно много раннохристиянски църкви. Археологическите разкопки непрекъснато увеличават техния брой — досега са известни около шестдесет базилики и други по тип църкви. В някои градове били съсредоточени голям брой такива сгради /например в Хисар са открити досега девет базилики, в Сердика — осем църкви/. В земите на север от Балкана засега са известни много по-малък брой църковни сгради от IV — VI в. /Рациария, Нове, Ятрус, Абритус и др./. Те били повече по Черноморието и най-много на юг от Балкана /Одесос, Месембрия, Созопол, Кабиле, Сандански и др./.

Струпването на много християнски култови сгради в Сердика и в близката ѝ околност показва издигането на този град и като голям църковен център.

Прави впечатление, че не само много от градските, но и пръснатите извън градовете църковни сгради не били обикновени типове по план и обемно решение, а много разнообразни и интересни архитектурни творби /например базиликата при Белово, Пазарджишко, църквите при Иваняне край София и в м. Джанавартепе до Варна, Еленската базилика при Пирдоп и др./. Явно е, че интензивното църковно строителство през IV — VI в. не само задоволявало нуждите на новата официална религия, но дало простор на голямо архитектурно творчество.

Раннохристиянската базилика със своите гладки стени, нарушени само от отворите на прозорците, при сравнително голям обем действувала външно твърде монументално. Пространството вътре било обилно осветено /т.нар. базиликално осветление/. Средният кораб при трикорабните

базилики, най-разпространения тип в диоцеза Тракия, се издигал над двата странични и имал самостоятелно покритие и прозорци по дължините на стените си, а страничните кораби били осветени отделно по същия начин. Нуждите на християнския култ и на религията видоизменяли първоначалния прост базиликален план. В източната част се оформяли предолтарно пространство /пресбитерий/, диаконикон и протезис. Кръстът — основен християнски символ, се изразявал чрез един напречен кораб, който пресичал надлъжния. Сводовете и особено куполът представлявали небесното пространство. Преддверието /нартексът/ се усложнявало. В някои случаи в страничните му крила се развивали стълби за горните етажи. Твърде голямо разпространение добивали и базиликите с две кули, които фланкирали главния западен вход /с. Струмско, Благоевградско/. При някои базилики баптистерият /кръщелнята/ бил включен в плана на сградата, а при други бил отделна постройка, разположена наблизо.

Всички тези варианти в развитието на базиликата са застъпени през IV до VI в. включително в Тракия и Илирик.⁴⁹

Строгата импозантност на трикорабната базилика без трансепт /напречен кораб/ се чувства в сравнително много добре запазената т.нар. Стара митрополия в Несебър. Планът е напълно симетричен. Масивни стълбове отделят значително потеснените кораби. Трите отделения на притвора отговарят на трите кораба и имат поне един вход на западната страна в ос на корабите. Освен това в притвора се влизало и от север, и от юг. Обширният двор с колонада /атриум/ пред базиликата, по-късно разрушена, напомня нуждите и традициите на ранните базилики — да приюти непосветените в новата религия.⁵⁰

Запазените на значителна височина развалини на трикорабната базилика в Белово показват ясно, че тя е била засводена. Беловската базилика има три полукръгли апсиди. Към южната стена на притвора ѝ е прилепен триконхален баптистерий. Някои от стените ѝ са разнообразени с ниши. Нейните размери са значителни, а пропорциите ѝ добре усъразмерени.⁵¹

Една от най-интересните по замисъл базиликални църкви е софийската „Св. София“. Тя била построена на височина извън града, сред един от некрополите му. Под нея са запазени останки от две по-стари църкви /IV в./. Сега съществуващата църква е строена в края на V и първата половина на VI в. В плана си и в обемното си съществуване църквата „Св. София“ представлява съчетание на базиликалния и кръстовидния план. Латинският /удължен/ кръст е изразен отчетливо с издава-

нето на източното рамо извън корпуса на сградата. То оформя самостоятелно предапсидно пространство. Трансептът е изразен слабо на северната и южната стена, така че не се нарушават целостта и строгостта на централния обем. На пресичането на двете рамена на кръста се оформя подкуполното пространство. Самият купол е вдигнат на невисок тамбур. Триделният притвор отговаря на трите кораба. Но в сегашния реставриран вид църквата е претърпяла изменения спрямо първоначалната форма. Страничните кораби имали втори етаж, притворът бил триетажен, а от двете страни на западната фасада се извисявали кули.⁵²

Освен многобройните и разнообразни по тип базилики в тази епоха са били създадени и други забележителни култови сгради.

Типът на кръстовидните църкви със свободни рамена на кръста също проникнал тук. Интересни примери на този тип са Еленската църква при Пирдоп и църквата при с. Иваняне /Софийско/, при която под страничните рамена на кръста са устроени крипти.

Една от най-забележителните архитектурни творби на епохата, създадена в самия ѝ край /втората половина на VI в./, е т.нар. Червена църква при Перушица.⁵³ Тя е запазена на значителна височина и това позволява и сравнително точното ѝ обемно реконструиране. Централният и най-висок обем на Червената църква е четириконхална зала. Куполът се извисява значително над полукуполите на конхите. От север и юг полукръгли галерии опасват средната зала. Те се свързват с нея с по четири прохода между стълбовете, така че увеличават пространството. Това разширение встрани е уравновесено по оста на изток — запад чрез изнасянето на апсидата извън очертанията на корпуса. На запад пробитата от два входа западна конха навлиза с дългата си в притвора. Притворите в същност са два, правоъгълни в план. Внушителността на входа е подчертана и чрез колонада пред него.

Симетрията на плана на Червената църква е нарушена от две придадени от юг и север към притворите отделения. Южното е едно удължено по-

Останки от един от централните квартали на късноантична Сердика /в двора на хотел „Балкан“ в София/. Ротондата „Св. Георги“ била през III–IV в. римска езическа постройка с оригинален план /мавзолей или мавзолей/, преустроена е като църква след приемане на християнството. Западно от нея /под хотел „Балкан“/ е бил разположен градският съвет /булевтерион/ на Сердика. Източно от „Св. Георги“, отделена с добре запазена улица, е имало изградена обществена постройка с голяма осмоъгълна зала и няколко други зали с различни размери

мещение с апсида към изток, а северното е квадратно. Северното отделение е свързано с вход от екзонартекса /външния притвор/, а в южното се влиза от втория, вътрешен притвор. Това устройство на входовете не е случайно. В северното отделение е построена писцина /басейн/ във форма на кръст със заоблени краища. Писцината е облицована с розов мрамор. Тук ставало кръщаването, преди новият християнин да получи достъп във вътрешните отделения на църквата. Червената църква е един от бисерите на раннохристиянската архитектура на Балканите.

В центъра на София е запазена и една друга забележителна култова сграда от IV в. — ротондата „Св. Георги“. Тя била строена за мавзолей или мавзолей през IV в. и по-късно била превърната в църква. Самата кръгла зала остава в центъра. На запад тя има предверие, кръстовиден и овален вестибюл, към север и юг — удължени помещения с апсиди, на изток — четиристенна апсида. Куполът е изграден върху висок тамбур, който придава

монументалност на цялата сграда.⁵⁴

Сегашното състояние на повече от тези интересни архитектурни творби не позволява да изпъкнат те в цялата си красота. Но дори и плановете им със своята оригиналност са достатъчно свидетелство за архитектурното творчество през тази епоха в Тракия и Илирик. Някои от тях заемали място между най-забележителните сгради в раннохристиянския свят в Източната Римска империя.

В областта на гражданското жилищно и стопанско строителство постиженията били много по-скромни. Те отразявали състоянието на икономиката и обществените отношения и по-скромните възможности на отделните собственици. Това особено проличава при крайградските вили. Главната грижа била осигуряването на удобни помещения за стопанските нужди. Външният блясък липсвал. Характерен пример била вилата в кв. Обеля в София, която през IV в. се разраснала, уголемила се и постепенно затворила с построй-

ките си едно относително защитено пространство. Тя загинала през средата на V в. при хунското нашествие. Най-добре се изразявала несигурността на епохата в плана на вилата в кв. Орландовци в София. Тя била построена като малка крепост, защитена с кули.⁵⁵

ГРОБНИЧНА АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС. Успоредно със забележителното църковно строителство продължило изграждането на засводени гробници. Най-често те представлявали самостоятелни еднокамерни постройки с вход от

източната тясна страна и с ниша за поставяне на предмети на западната. Но твърде често по двете гробници били изградени свързано, с общи стени, но с отделни сводови покрития. Много често стените на тези гробници имали декоративна живопис. В по-редки случаи поلوвете били по-стлани с мозайка /Хисар/. Най-голям брой такива гробници са открити в некропола на Сердика, но също така и в Одесос, Филипопол, Диоклецианопол /Хисар/.

Между рисуваните засводени гробници по своето изключително художествено-историческо значение изпъква Силистренската гробница.⁵⁶ По архитектурен тип тя принадлежи на същата група, но размерите ѝ са малко по-големи. Засводената гробна камера е покрита от пода до зенита на свода с живопис. Стените са разпределени на полета /пана/, ограничени с двойни рамки, по три на всяка стена с изключение на източната. Тя е прорязана в средата от входа, а от двете му страни е нарисувана по един висок свещник също в рамка. В

Портрет на мъж, изваян от варовик, открит край с. Обзор, Бургаски окръг, принадлежащ по стил към първата половина на VI в. Национален археологически музей — София

Кръст и гривна от златно съкровище, открито във Варна. Състои се от 9 различни накита, работени през втората половина на V и първата половина на VI в. — забележителни творби на местното златарство. Окръжен исторически музей — Варна

централното пано на противоположната западна стена е представена съпружеската двойка, за която е предназначена гробницата. По двете дълги стени към нея се насочват прислужници — жени и мъже — с дрехи и различни принадлежности в ръце. Очевидно тук бил погребан един от най-видните заможни граждани на Дуросторум.

Това двустранно шествие е пълно с живот. То е изтъкано от елементи на ежедневието, показани с подчертан реализъм. Тържественото и скръбно напомняне за смъртта почти липсва. Само светилниците край входа биха могли да се свържат с идеята за отвъдния свят, но те имали своето място и в тогавашния живот. Художникът е представил с доста голямо умение движенията на фигурите, търсейки разнообразие при всяка от тях, и с изключителна грижа е изобразил всички елементи на бита — облеклото, накитите и др. Изобразените лица са оставени на разстояние едно от друго, което позволява да се изтъкне всяка от тях. Телата са малко скъсени, но не сковани.

Над тези пана е представен редоред, който създава илюзията за по-голямо пространство. Сводът е декориран изключително богато. Една твърде сложна орнаментална мрежа оставя малки свободни полета. Тук творецът дал неограничена свобода на своя вкус към природата и жанровите елементи — дървета, птици, животни, човешки фигури запълват тези полета. Изключителна наблюдателност в улавянето на позите, в маркирането на най-същественото при тези почти миниатюри издава високата класа на техния създател. Това пестроцветно жизнено „небе“ над гробната камера е в същност отражение на земния свят.

Силистренската гробница се датира в IV в. — според едни изследвачи в първата половина, а според други по времето на Теодосий I /379 — 395/.

Откриването на рисуваната гробница при с. Осеново до Варна прибави към малобройните примери на фигурна живопис и гробници образи, създадени явно от съвсем нешколувана ръка. Те са изпълнени с бързо движение на четката, с плътен контур, който очертава съвършено примитивни бюстове. В разположението на тези бюстове около небесния свод се чувства подражаване на известни на несръчния рисуващ гробнични живописни композиции.⁵⁷

Много повече свидетелства са запазени за декоративната живопис на епохата. Тя украсявала не само култови сгради, но и граждански. Например банята, открита в София под хотел „Рила“, има рисувана декорация по стените на предверието с мозаичен под. Но от нея са запазени незначителни части от най-долния край на стените /IV в./. От IV в. са открити фрагменти от живопис и във въ-

трешността на ротондата „Св. Георги“ в София,⁵⁸ и в една базилика, открита в основите на днешния Партиен дом пак в София. В тази базилика фрагментът от цоклова рисуванa декорация представлява мрежа от ромбове с кръгове в тях в керемидено, жълто и черно.⁵⁹ Драпирана тъкан е изобразена в долния край на стените на гробницата с мозаичен под в Хисар.⁶⁰ За съжаление при всички тези случаи не е запазено нищо от по-високите части на стените и не може да се добие представа за цялата система на декорацията.

Изцяло или почти изцяло запазена и документирана е стенната живопис на няколко раннохристиянски гробници от Сердикийския некропол.⁶¹ Една от тях е гробницата с бюстове на архангелите. Стените на повечето от тези гробници са покрити с имитация на мраморни облицовъчни пана. По свода и в люнетите са поставени християнски символи — кръст и хризма. Други елементи на декорацията имат също символично значение: птиците — гълъби или пауни, свещниците, дори растителните мотиви.

Декорацията на тези гробници трябвало да символизира небесния свят, обещаното блаженство на душата на християнина в рай. Но жизнените гъвкави стъбла, отрупани с ярки цветове, които пълзят по сводовете или образуват по тях гъста мрежа, са твърде земни, вдъхновени от едно жизнено отношение към природата.

Колкото и малко да е запазено от гробничната живопис на тази епоха, то недвусмислено показва, че в това изкуство работили талантливи и добре школувани творци. Новооткритата гробница до Варна показва, че декорацията на „вечното жилище“ била изпълнявана понякога и от неукни художници, които покривали стените му с почти гротескови образи.

Още през разглежданата епоха се очертава възходът на църковната живопис с евангелски сюжети, която създава забележителни творби през Средновековието. Засега са известни твърде оскъден брой паметници.

Сравнително най-големи фрагменти с живопис са запазени в Червената църква, и то във високите части на стените ѝ. При първоначалните проучвания на тази живопис преди повече от пет десетилетия състоянието ѝ позволявало не само да се различат сцени и образи, но да се оцени и нейната художествена стойност. Запазените откъслечи от библейски /старозаветни/ и евангелски сцени били изпълнени с голямо композиционно майсторство. В интересния и рядък цикъл с Мойсей личала фигурата на самия Мойсей, който закопчавал сандала си. В сцената на изтезаване на някакъв мъченик за вярата лицето му, представено

фронтално, представлява според някои изследвачи първообраз на „иконното“ живописване. Лицето има чисти и правилни черти. Представянето на отеча божи — символ, забранен по-късно, подпомага датирането на тази живопис преди VII в. В обилно осветеното пространство, цялото прорязано от отвори на засводени входове и прозорци, светлите и леки тонове на живописиста на Червената църква са окъпани в светлина и придобиват още по-голяма прозрачност.

Още на две места са запазени оскъдни останки от фигурна живопис. При разкопаването на една базилика при с. Цар Крум, Шуменско, са открити късове от стенопис, между които има и три великолепни, макар и не цели образи. Особено се отличава с голяма изразителност едното от мъжките лица. Интензивен вътрешен живот е съсредоточен в погледа на големите тъмни очи. Останалите линии на лицето са меки и съвсем правилни. Тук все още се чувства силната традиция на по-старото антично изкуство. В една от живописваните софийски гробници в ъглите били нарисувани допоясни образи на четиримата архангели. Гробницата била разрушена. Запазено е копие само от образа на Уриел. И тук в масивната шия, в добре очертаното лице с плътни форми се чувства античната моделировка.⁶²

МОЗАЙКИ. Мозаичното изкуство, твърде разпространено по балканските римски провинции и в предшествуващите столетия, продължавало да се развива. Би могло да се каже, че твърде голям брой от известните досега подови мозайки се датират именно в епохата на IV — VI в. През тази епоха то се характеризира с преобладаване на геометрични и растителни мотиви, с разточително използване на най-разнообразни орнаменти в един и същ мозаичен килим. В известен смисъл строгите и чисти композиции се заменят с претрупани съчетания. Многоцветието се налага почти навсякъде. Много от мозайките са с по 8 — 10 цвята кубчета. В техническо отношение се забелязва известно огрубяване и уедряване на камъчетата, но това не е без изключение.

Мозайките се използвали широко за подови настилки в граждански и в култови сгради. Между най-характерните творби от началния период на тази епоха е мозайката в апсидата на първата малка църква на Сердикийския некропол /IV в./, открита под днешната „Св. София“. В полукръгло пространство, рамкирано от традиционната плетеница, е разположена композиция с дървета и птици. Симетрията е спасена само по отношение на разположението на елементите в двете половини. Тя се нарушава от капризните извивки на лозовите клонки. Това придава свобода и непринуденост на цялата композиция.

Пак в църквата „Св. София“ е открит голям мозаичен килим на пода на следващата църква от V в. Тук именно се проявява този вкус към натрупване на много и различни орнаменти.

Много по-спокойно действуват мозаичните подове на базиликата в гр. Сандански. Там се редуват правоъгълни килими, изпълнени с еднакви мотиви, оградени с различни бордюри. В мозайка е изпълнен и ктиторският надпис: „Ти желаеш да узнаеш кой е построил великолепната сграда, която радва очите с красотата си. Това е Йоан, мъж разумен и мъдър, който имаше за задача да се грижи за архиерейския престол и имаше за свой предшественик благочестивия мъж на име О...“ /текстът е повреден/ — VI в.⁶³

Мозаични подове имали и много други църковни сгради — в Одесос, Марцианопол и другале. С един повтарящ се мотив е и мозайката на пода на една гробница в Хисар.

Най-интересната известна досега мозайка в градско жилище е открита в Августа Траяна. Тя се датира в IV в. Композицията е много богата. И в централното поле /емблемата/, и в поясите наоколо има различни животински фигури — глиган, заек, сърна, куче, патица и риби. Но в един от поясите наред с морска фауна са представени и нереиди.⁶⁴

От същата епоха са мозайките на големия и богат градски дом в Сердика, открит под сградата на ул. „Цар Калоян“, заедно с банята под хотел „Рила“. Мозайките са изпълнени с много ярка и усет за колорит. Запазени са само геометрични мотиви, но от някои следи личи, че в емблемите имало фигурни сцени.

Както се вижда, и живописиста, и мозайката намерили богато приложение през IV — VI в. Не така стои въпросът обаче със скулптурата. Налагането на християнството било съпроводено с повсеместното унищожаване на забележителните и многобройни творби на скулптурата, свързани с езическите култове. Самите условия, при които се зародило християнското изкуство, не благоприятствували за нейното разцъфтяване. Разбира се, триизмерното изкуство не било изчерпано напълно. То се запазило главно като декорация на християнската архитектура, но било твърде ограничено и по приложение, и по мотиви.

Най-често декорираните площи били олтарните прегради. Христовият монограм /хризмата/, бръшляновите клонки, по-рядко птици, понякога обърнати една срещу друга — това бил небогатият репертоар от мотиви. Обикновено релефът бил съвсем нисък, често преминавал в резба върху камък, която действувала почти графично.

Но наред с релефите с изискана композиция и стилизация на мотивите от тази епоха са запазени плочи и капители, които показват съвсем друго направление, откъснато напълно от строгостта и съдържаността на традиционното изкуство на епохата. По капелите на църквите са изобразени крави и овце. Те са скулптирани смело и с подчертана експресивност. Неизвестният творец на капелите на Лютибродската базилика /Врачанско/ си позволил почти жанрово третиране. Моделировката на класическите мотиви е твърде умела. В това явление съвсем не се проявява несръчност и липса на школовка, а едно творческо дръзновение на местния тракийски скулптор. По-различни по техника — със съвсем плитка резба и графично обрамчване — са плочите от с. Осеново, Варненско.⁶⁵ В устремената напред фигура на бика личи същата наблюдателност и интерес към близкия околн свят. Плочите от Осеново, Варненско, обаче значително отстъпват по умение и майсторство в каменната резба. Близка до тях е една релефна плоча от самия Олесос с паун и потир. Орнаментите по рамката и останалите фигури в полето около пауна са гравирани в камъка. Може би осеновските и варненските плочи са произлезли от едно и също местно ателие.

Фигурната скулптура също оставила няколко паметника, предимно благославящи фигури на светци или на Христос. Но най-забележителна е главата на мъж от с. Обзор, Бургаско. Тя показва колко много естетическите принципи на епохата се отдалечават от античното виждане. Тясното и дълго лице е обрамчено със схематизирано представени прави кичури коса. Очите са огромни, дълбоко и релефно моделирани и привличат най-силно погледа.⁶⁶

Изглежда, че в условията на това време били създадени местни скулптурни школи, в които се проявявали определени стилови белези. Такава скулптурно-каменоделска школа съществувала при с. Чеканчево, Софийско /IV в./.⁶⁷ Изработените там надгробни плочи използват някои елементи на по-старата надгробна пластика. Но съвременен се появили съвсем нови по съдържание композиции, в които се чувствувал мистицизмът на християнството.

Една керамична главичка, моделирана на ръка, изобразяваща брадат селянин с малко кожено калпаче, носи същите черти на напрегната изразителност, както каменната глава от Обзор, но без тази увереност на школуван майстор. Тя е намечена в изградените над разрушено имение от III в. край Сердика жилища на местно тракийско население. Тези жилища се датират в V в., а това определя и времето на създаването на керамичната

главичка.⁶⁸

Ювелирното изкуство на епохата също имало интересни прояви. Накитът, податлив на моди, се развивал под влиянието на връзките с нови племена и народи, преминали или заселили се в пределите на старата империя. Находките от т.нар. „палчати“ фибули показват разпространението на нови внесени форми в този стар накит.

И в ювелирството се проявява този вкус към претрупаност и многоцветие. Широко се използвали инкрустирани цветни камъни. Една богата находка от златни накити от Олесос дава представа за високите постижения на това изкуство и за съвременните вкусове. Изключително майсторство било проявено при изработването на огърлиците, гривните и мощехранителниците. Използвани били няколко техники в сложни съчетания. По-скромни, но също така характерни са златните обици и пръстени от Калъкьойското градище на Дунава,⁶⁹ при с. Малък Преславец, Силистренско.

Както се вижда, в материалната култура и изкуството на IV — VI в. античните традиции постепенно се изпълвали с ново съдържание, отговаряйки на изискванията на епохата. Но те запазили новото творчество с техническите постижения, образите, мотивите на предшествуващата епоха. Така се създавал мостът към изкуството на феодализма, чиито наченки вече се чувствували.

4. Историческа приемственост между Античността и Средновековието

Изследването на прехода от Античността към Средновековието в централните и източнобалканските области показва в края на изследвания период икономическото, общественото и културното състояние в тези земи в навечерието на големите славянски нашествия и създадената в края на VII в. българска държава. Развитието им през IV — V в. протичало в системата на Източната Римска империя, съответно на възникващата Византия, към която те спадали административно, в условия, различни от развитието на областите в Западната Римска империя.

Останки от добре запазена крепостна кула от „четирикулното“ укрепление /т.нар. квадрибургиум/, което охранявало гр. Кастремартис, дн. Кула. Укреплението е защищавало града от края на III до средата на V в. Разрушено от хуните, възстановено е по време на укрепителната дейност на Юстиниан

Кризисните явления, произтичащи от същността на упадъния робовладелски строй, колкото и да били омекотени в европейския хинтерланд на Константинопол, значително допринасяли за намаляване интензивността на стопанството и водели до сериозни изменения в производствените отношения в градовете и селата. Измененията се задълбочавали и поради последствията от зачестилите „варварски“ нашествия, които преначертали икономическогеографската карта на южнодунавските области. Докато цели райони предимно в Северна България били опустошени и до голяма степен обезлюдени, градски центрове оцелели главно по Черноморското крайбрежие, в земите на юг от Стара планина и съвсем малко по дунавския бряг.

Етническият облик на градските жители през V — VI в. се оформял в един извънредно пъстър състав, в който местните жители и техните потомци постепенно намалявали в притока от заселници и в проникващите зад стените смесени групи, включващи дори „варвари“, които търсели убежище пред налиташите вълни от нападатели. На север от Стара планина този процес бил по-силно изразен и носел белега на езиковата латинизация, която тук, общо взето, измествала гръцкия език от държавно-административната до семейната сфера, резултат от по-силната концентрация на военни части, носители на романизацията в крайдунавските области. Постепенно многоликият и разнородният състав се консолидирал относително като късноантично градско население, което било носител на късноантичната градска култура — материална и духовна, — развиваща се под знака на новата християнска религия. Ето защо в градовете тракийският етнически елемент не може да се отдели като самостоятелна етноисторическа категория, която се развивала отделно и била носител на специфични, само най-отличителни черти. Много повече са данните за проникването на траки, и то на представители на богатите прослойки, в градовете, преимуществено в южнобългарските, където те достигали до високи постове в бюрократичния апарат.

Състоянието на селата се различавало забележимо за земите на север и юг от Стара планина. В крайдунавските области по цялото протежение на долното течение на реката в периода на V — VI в. живеело население, което било по-дълбоко засегнато от етническите смещения, предизвикани от нашествията. Тукашното етнодемографско развитие, което било много сложно, се очертавало в динамиката на постоянни размествания, наложени често пъти от централната власт заради отбранителните мерки на Константинопол. Обитатели-

те на откритите равнини се отдръпвали към планините под напора на атакуващите племена, които едновременно допринасяли за изоставянето на цели територии. Нашествениците се разселивали там, където намирали места за поселения, или пък там, където държавата им предоставяла земи. През IV — V в. се извършвало постепенното „варваризиране“ на населението в долнодунавската низина чак до Карпатите, което почти довело до изчезването на тракийския етнос от двете страни на Дунав.

На юг от Стара планина положението било друго. Преди всичко тук стопанството, каквито и удари да получавало от опустошителните набези на „варварите“, сравнително бързо се възстановявало поради извънредните мерки на Константинопол към жизнено важния за града тракийски хинтерланд. Теренът на областите благоприятствувал защитата на местните обитатели срещу проникналите по долините на реките нашествията, които въобще не могли да достигнат до закътаните в планините поселения. Пазейки целостта на плодотворните си територии и на стратегическата комуникационна мрежа, Константинопол реагирал бързо на нападенията и отхвърлял племената отвъд Стара планина. В тази обстановка селата се запазвали за по-продължително време, и то дори в крайградските територии на тези центрове, като Филипопол, Берое, които в същност били най-уязвимите обекти на евентуалните нападения. Данните показват, че и присъединилите се към градската аристокрация тракийски семейства тук съхранявали някои белези на етническия си произход. Следователно условията предоставяли относителна крепкост на тракийския етнос главно в същинска Тракия.

Най-значителните центрове на античната гръцко-римска цивилизация, която в условията на разделянето на Римската империя и възникването на Византия се видоизменя и добива облика на византийска култура, били градовете. Техният брой в провинциите Долна Мизия и Тракия нараснал чувствително в епохата на II — IV в. Много от тези градове, добре укрепени и защитени с дебели крепостни стени, издържали големите нашествия през късноантичния период и дори когато били превземани, щетите били възстановявани и имената им отново се появявали в историческите извори.

През VI в. в провинциите на Тракийския и Дакийския диоцез съществували 84 града със значителна материална и духовна култура, с население, което води активен икономически и обществен живот. В провинция Крайбрежна Дакия: Рациария, Ескус, Бонония, Кастра Мартис, Акве,

Зетнукурту, Дортикум, Августа. В провинция Втрешна Дакия: Сердика, Пауталия, Германия, Найсос, Ремесиана. В провинция Долна Мизия: Марцианопол, Одесос, Дуросторум, Никополис ад Иструм, Нове, Ятрус, Апиария, Абритус, Сексагинта Приста, Теодорополис, Секуриска, Трансмариска, Сторгозия. В провинция Скития: Томи, Дионисопол, Акре, Калатис, Истрос, Константинона, Залдапа, Тропеум /разрушен в края на III в. и отново изграден в 316 г./, Капидава, Карзиум, Трезмис, Новиодунум, Егисус, Халмирис, Ибиди, Улметум, Диногоция. В провинция Хемимонт: Адрианопол, Анхало, Деултум, Платинопол, Тзоидес, Созопол /ант. Аполония/, Месембрия, Нике, Буртудизум. В провинция Тракия: Филипопол, Августа Траяна /сега отново с тракийското си име Берое/, Диоклецианопол, Севастопол, Диоспол. В провинция Родопа: Енос, Максимианопол, Траянопол, Маронея, Топир, Никополис ад Нестум, Кереопиргос. В провинция Европа, тясно свързана с Константинопол, имало 14 града: Селимбрия /през V в. известна и като Евдоксиопол/, Хераклея /стария Перинт/, Аркадиопол /стария Бергуле/, Бизия, Панион, Орной, Ганос, Калипол, Моризос, Силтика, Санадия, Афродизида, Апри, Койла.

В променливата етногеография на южнодунавските земи и при посоченото обобщено районизиране на поселищния живот се очертали не само двете линии на историческа приемственост, но и двата вида на историко-материалното наследство, което Античността предлагала на Средновековието. Първата линия се очертавала с присъединяването на градските центрове към Първата българска държава и тя извеждала на преден план смесеното късноантично градско население, което творило своята целокупна култура в рамките на своеобразната ранновизантийска цивилизация. Нейните високи постижения в стопанските отрасли, в строителството и архитектурата, в занаят-

чийството и изкуството ставали бавно достояние на Българското Средновековие, но имали извънредната стойност да го приобщят и постепенно приравнят към Византия. Значителна била приемствеността в сферата на материалната култура — в земеделското производство, занаятчийството, строителството. Много по-ясно чертите на тракийската древност се долавят в областта на духовната култура. Езиковите заемки от тракийския език имат предимно топонимичен произход. Например имената на големите ни реки Марица, Тунджа, Места, Струма, Искър, Осъм, Янтра, Вит са тракийски наименования. Някои имена на градове, и то на големи центрове, минали в български от тракийския им, а не от гръцката им форма. Затова Филипопол, чието тракийско име е Пулпудева, се изменя фонетично в Плъвдив, Пловдив, Берое в Боруи, Месембрия в Несебър, Сердика става Средец.

Археологическите разкопки показват, че върху развалините на тракийските езически капища във всички краища на страната се изграждали раннохристиянските и че там обредът продължавал да се спазва в духа на паганизма с всичките особености на местния етнос.

Историческата приемственост е проблем с най-високо значение за изясняването на процеса на образуване на българската народност и на българската средновековна култура. Поставен във възможната теоретическа широта и при строго диференциран подход към различните му историко-географски, етнодемографски, стопански, социални и политически страни, той очертава и при сегашното състояние на издирванията пряката връзка между Античност и Средновековие в българските земи. Историческата приемственост е едно от най-съществените условия, предпоставящи стремителното и богато развитие на България през Средновековието.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 377/405 ОБЩЕСТВЕНО- ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

1. Велков, В. Градът в Тракия и Дакия. С., 1959, 55 — 58, и цит. там лит.
2. Пак там, 59 — 62.

3. Stein, E. Histoire du Bas Empire. Amsterdam, 1968, 65 — 76.
4. Lactantius. De mortibus persecutorum, 45 — 49 = ЛИБИ, I, 50 — 51.
5. Excerpta Valesiana, 5, 17 = ЛИБИ, I, с. 320; Patsch, C. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. — SAW-W. ph hKI, 208, 1929, 14 — 18.
6. Stein, E. Histoire..., 126 — 128.
7. Маркс, К. и Фр. Энгелс. Сочинения. Т. 16. 2. изд. М., 1960, с. 409.
8. Ensslin, W. — RE, 7 A. col. 2484 — 2487.

9. Zeiller, J. Les premiers siècles chrétiens en Thrace, en Macédoine, en Grèce et à Constantinople. — Byz., 3, 1926, 215 — 231.
10. Димитров, Д. П. Пътването на Александър Римски през Тракия. — ИБАИ, 8, 1935, 116 — 163; Велков, В. Към въпроса за езика и бита на траките през IV век. — В: Изсл. в чест Д. Дечев, С., 1958, 731 — 734; Агиографски данни за историята на Тракия от IV век. — ИИИ, 14 — 15, 1964, 381 — 389. Общо за мъчениците от Тракия и

- Мизия през III – IV век. Срв. *Delehay, H. Saints de Thrace et de Mésie. — AnBoll* 31, 1912, 161 – 292.
11. *Sozomenes. Historia ecclesiastica*, col. 1065 C = *ГИБИ*, 1, 52 – 54.
12. *Velkov, V. La construction en Thrace à l'époque de Bas Empire. — A(W)*, 10, 1960, 124 – 138.
13. *Excerpta Valesiana*, 6, 32 = *ЛИБИ*, 1, с. 323; *Eusebius. Vita Constantini*, 4, 6.
14. *Patsch, C. Beiträge...*, 3, 1, 34 – 36.
15. *Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt*, XXII 7, 7 = *ЛИБИ*, 1, с. 139.
16. *Zosimus. Historia nova*, IV 10 = *ГИБИ*, 1, 164 – 165.
17. *Велков, В. Сведения на Темистий за Тракия. — ИАИ*, 19, 1955, 246 – 248.
18. *Тъпкова-Заимова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII век. С.*, 1966, 25 – 27.
19. *Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt*, XXXI = *ЛИБИ*, 1, 158 – 190; *Димитров, А. Д. Восстание вестготов на Дунае и революция рабов. — ВДИ*, 1950, № 1, 66 – 80.
20. *Stein, E. Histoire...*, 191 – 218.
21. *Zosimus. Historia nova*, IV 40, 1 – 2 = *ГИБИ*, 1, 180 – 183.
22. *PGr*, 66, § 14 col. 1092 A – 1093, AB.
23. *Гергов, Б. Към въпроса за лозарството в Долна Мизия през римско време. — ИАИ*, 19, 1955, 187 – 193.
24. *Codex Theodosianus*, XI 3, 2 = *ЛИБИ*, 1, с. 272.
25. *Ангелов, Д. Към въпроса за разложението на робовладелските отношения в Източната римска империя. — В: Изсл. в чест М. Дринов. С.*, 1960, 261 – 170.
26. За колоната в Тракия вж. *Velkov, V. Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe – VIe s. — BBG*, 1, 1962, 45 – 47.
27. *Codex Theodosianus*, V 6, 3 = *ЛИБИ*, 1, 263 – 264.
28. *Passio S. Philippi*, I 10; II 17; II 28.
29. *Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt*, XXXI 5, 8; 12, 4; 6, 2; 12, 14 = *ЛИБИ*, 1, с. 166; с. 178; с. 167; 180 – 181.
30. *История Византии*. I. М., 1967, 88 – 95.
31. *Станчева, М. За тракийското население в Софийско през IV – V в. — ИБД*, 27, 1970, 255 – 266.
32. *Николов, Д. Поземлените отно-*

- шения в римска Тракия. — В: *I Конгр. БИД. София*, 1970. I. С., 1972, с. 373.
33. *Codex Iustinianus*, XI 4, 1 = *ГИБИ*, 2, 36 – 37; *Velkov, V. Les campagnes...*, 56 – 57.
34. *Codex Iustinianus*, X 27, 2 = *ГИБИ*, 2, 33 – 34.
35. *Notitia Dignitatum*, Or. XI 18, 31 – 39 = *ЛИБИ*, 1, 236 – 237.
36. *Codex Theodosianus*, XIII 4, 2 = *Codex Iustinianus*, X, 66, 1.
37. За търговията вж. *Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност /IV – VI в./*. С., 1959, 162 – 167.
38. *Ştefan, G. O balanță romana din sec. VI. — SCIV*, 1, 1950, № 2, 152 – 162.
39. *Themistius. Orationes*, X, 135 C.
40. *Codex Iustinianus*, IV 41, 1 – 2 = *ГИБИ*, 2, 26 – 27.
41. *Procopius Caesariensis. De aedificiis*, IV 9, 17 – 21 = *ГИБИ*, 2, 172 – 173.
42. *Notitia Dignitatum*, Or. XII, 6 – 9.
43. Преглед на монетните находки вж. у *Велков, В. Градът...*, 162 – 167; *Юркова, Й. Характер и развитие на византийското монетосечене — А*, 1969, № 3, 21 – 23.
44. *Beševliev, V. Bemerkungen über die antiken Heerstraßen im Ostteil der Balkanhalbinsel. — KI*, 51, 1969, 483 – 495.
45. *Codex Theodosianus*, XII 1, 96 = *ЛИБИ*, 1, с. 276; *Velkov, V. Bemerkungen über die wirtschaftliche Rolle der städtischen Plebs in der Diözese Thracien im 4. Jh. — In: Die Rolle der Plebs im spätromischen Reich. Berlin*, 1969, 55 – 59.
46. *Codex Theodosianus*, I 32, 5 = *ЛИБИ*, 1, с. 262.
47. Пак там, XII 1, 124 = *ЛИБИ*, 1, с. 276.
48. Пак там, VI 2, 14 = *ЛИБИ*, 1, с. 264.
49. *Иванова, В. Стари църкви и манастири в българските земи /IV–XII/. — ГИМ*, 4, 1926, 429 – 582, с посочване на всички епископски центрове и откритите паметници и църкви.
50. *Гергов, Б. Към етнографията и географията на древна Тракия. Тракийското племе бризи. — В: Ез.-етног. изсл. в памет Ст. Романски. С.*, 1960, 549 – 552.
51. *Димитров, Д. П. Революционни брожения в Тракия и Мизия през римската епоха. — ИП*, 3, 1947/1948, № 1, 35 – 51

52. *Курбатов, Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия. — В: Византийские очерки. М.*, 1961, 64 – 92.
53. *Велков, В. Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. — В*, 1973, № 2, 48 – 51.
54. *Codex Theodosianus*, V 6, 3 = *ЛИБИ*, 1, 263 – 264.
55. *Тъпкова-Заимова, В. Нашествия...*, 47 – 48.

ГЛАВА ВТОРА Стр. 405/429 ПРЕХОД ОТ АНТИЧНОСТТА КЪМ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

1. *Claudius Claudianus. Carmina*, V 35 – 53, 156 – 162, 200 – 313 = *ЛИБИ*, 1, 194 – 195; *Démougeot, E. De l'unité à la division de l'Empire Romaine (395 – 410)*. Paris, 1951, 142 – 155.
2. *Stein, E. Histoire du Bas Empire*. Amsterdam, 1968, 234 – 235.
3. *Hoffmann, D. Das römische Bewegungsheer. Düsseldorf*, 1969. Bd. 1, p. 210; Bd. 2, p. 12, 13, 79.
4. За хуните и хунските походи вж. подробна лит. у *Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica*. 2. 1. Berlin, 1958, 56 – 58.
5. *Mayer, B. et A. M. Schneider. Die Landmauer von Konstantinopel. Berlin*, 1943.
6. *Priscus. Historia*. Ed. C. de Boor, I 2, 575, 10 – 576, 23 = *ГИБИ*, 1, 92 – 93.
7. Пак там, I, 122, 23 – 27 = *ГИБИ*, 1, 94 – 95.
8. *Marcellinus Comes. Chronicon* ad a. 447 = *ЛИБИ*, 1, с. 310.
9. *Priscus. Historia*. Ed. L. Dindorf, I 278, 22 – 280, 2 = *ГИБИ*, 1, 90 – 91.
10. *Iordanes. Getica*, p. 265.
11. *Beševliev, V. Aus der Geschichte der Protobulgaren. — EB*, 1970, № 2, 39 – 56.
12. *Cassiodorus Senator*, VIII 21 = *ЛИБИ*, 1, с. 307.
13. *Sidonius Apollinaris. Carmina*, II 237 – 298.
14. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 116, 29 sq. = *ГИБИ*, 3, 1960, с. 232.
15. За нашествията на остготите и в Тракия вж. *Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност /IV – VI в./*. С., 1959, 42 – 45.

16. *SGLI*, 138 – 140, № 206.
17. *Malchus. Byzantiaca*. I 155, 8 – 163, 29 = *ГИБИ*, 1, 138 – 151.
18. *Marcellinus Comes. Chronicon*, ad. a. 483, 487 = *ЛИБИ*, 1, с. 312; *Excerpta Valesiana*, IX 42 = *ЛИБИ*, 1, с. 324; *Eugippius. Vita Severini*, 44, 4.
19. *Procopius Caesariensis. De bello Persico*, I 8 = *ГИБИ*, 2, с. 105; *De bello Gothico*, I 4; I 16 = *ГИБИ*, 2, 116 – 117; *Isidorus Hispalensis. Historia Gothorum*, 10 = *ЛИБИ*, 1, с. 382.
20. За състоянието на балканските земи в края на V и началото на VI в. вж. *Дуйчев, Ив. Балканският Югоизток през първата половина на VI век. — БелП*, 1, 1942, с. 229 сл.
21. *Велков, В. Градът...*, 232 – 234.
22. *Vetters, H. Dacia Ripensis. Wien*, 1950, p. 39.
23. *Iordanes. Getica*, 265 – 267.
24. *Procopius Caesariensis. De bello Gothico*, V 16, 1 – 2 = *ГИБИ*, 2, 116 – 117; *De bello Persico*, I 8 = *ГИБИ*, 2, с. 105.
25. *Iordanes. Getica*, p. 267; *Isidorus Hispalensis. Historia Gothorum*, 10 = *ЛИБИ*, 1, с. 382.
26. *Тъпкова-Заимова, В. Нашествия...*, с. 37.
27. *Codex Theodosianus*, III 14, 1 = *ЛИБИ*, 1, 262 – 263. Някои от тези смесени бракове са отразени в надгробни надписи от IV в. от днешна Северна България, от градовете Монтана и Никополс ал Иструм. Вж. *Kalinka, E. Antike Inschriften aus Bulgarien. Wien*, 1906, p. 312, No 398. p. 323, No 412.
28. *Велков, В. Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V – VI в. — В: I Конгр. БИД. София*, 1970. I. С., 1972, с. 378.
29. *Velkov, V. Kleinasien und Syrien in den Balkangebiet während der Spätantike (IV. – VI. Jh.) — EN*, 2, 1965, 19 – 29.
30. *Велков, В. Към въпроса за езика и бита на траките през IV век от н.е. — В: Изсл. в чест Д. Дечев. С.*, 1958, 731 – 741.
31. *Михайлов, Г. Гръцко езиково и етно-културно влияние сред траките. — В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С.*, 1971, с. 29 сл.; *Гергов, Б. Въпросът за романизацията на тракийското население в българските земи. В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С.*, 1971, с. 33 сл.
32. *Procopius Caesariensis. Anecdota*, VI 2 = *ГИБИ*, 2, 148 – 149.

33. *Procopius Caesariensis. De bello Vandalico*, I 11, 21.
34. Изворите за траки през късноантичната епоха са събрани най-пълно у *Бешевлиев, В. Проучвания върху личните имена у траките. С.*, 1965, 53 – 66.
35. *Paulinus Nolanus. Carmina*, XVII, 193 – 272 = *ЛИБИ*, 1, 257 – 259.
36. *Миков, В. Разкопки из Родопите. — ГПБМ*, 1940/1941, 19 – 33.
37. *Тъпкова-Заимова, В. Сведения за средновековни кукерски игри в Силистренско. — В: Ез.-етног. изсл. в памет Ст. Романски. С.*, 1960, 705 – 708.
38. *Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С.*, 1971, 96 – 99.
39. Данни за крепостната стена на Сердика вж. у *Бояджиев, Ст. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — А*, 1959, № 3 – 4, 35 – 45.
40. *Бобчев, С. Н. Крепостните кули с издален остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. — ИАИ*, 24, 1961, с. 103 сл.
41. *Ботушарова, Л. Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — А*, 1965, № 3, с. 1 сл.
42. *Николов, Д. Августа Траяна — Верея /II – VI в./ — А*, 1965, № 3, с. 11 сл.
43. *Маджаров, К. Археологически проучвания на античния град при Хисар през последните двадесет години. — А*, 1965, № 3, с. 21 сл.
44. *Иванов, Т. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България. 1944–1964. — А*, 1964, № 3, с. 44.
45. *Иванов, Т. Укрепителната система на Абритус. — А*, 1966, № 4, с. 18 сл.
46. *Иванов, Т. Разкопки в кастела Ятрум, през 1962. — А*, 1963, № 4, 9 – 18 и цит. там лит.; *Димитров, Д. П., М. Чичикова и Б. Султов. Археологически разкопки в восточном секторе Нове в 1962. — ИАИ*, 27, 1964, с. 217 сл.; *Stefan, Gh. etc. Santierul arheologic Garvan (Dinogetia). — MCA*, 7, 1960, p. 583 sq.
47. *Venedikov, Iv., L. Ogenova-Marinova et T. Petrov. Disposition, fouilles et remparts de Nessebre du côté occidental. — In: Nessebre*. I. S., 1965, p. 385.
48. *Овчаров, Д. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. — А*, 1971, № 4, с. 18 сл.
49. *Чанева, Н. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV до VI в. в България. — А*, 1968, №

- 2, с. 13 сл. и цит. там лит.
50. *Bojadziev, St. L'ancienne Eglise Metropolitaine de Nesebăr. — BBG*, 1, 1962, 312 – 348.
51. *Grabar, A. et W. Emerson. The Basilica of Belovo. — BByzI*, 1946, 43 – 59.
52. *Бояджиев, Ст. Софийската църква „Св. София“. С.*, 1967, 1 – 55.
53. *Панайотова, Д. Червената църква при Перущица. С.*, 1959.
54. *Венедиков, Ив. и Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. — В: Сердика*. I. С., 1964, 77 – 108.
55. *Велков, Ив. Късноримската вила при Орландовци. — ИБАИ*, 12, 1938, 409 – 414.
56. *Димитров, Д. П. Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра. — А*, 1961, № 1, с. 10 сл. и цит. там лит.
57. По данни на н. с. Д. И. Димитров, А. Минчев и П. Георгиев.
58. По данни на Л. Красовска.
59. *Станчева, М. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. — В: Сердика*. I. С., 1964, с. 163.
60. *Джамбюв, Хр. Хисарската гробница. — ГПАМ*, 5, 1963, 117 – 192.
61. *Миятев, Кр. Декоративната живопис на Софийския некропол. С.*, 1925.
62. *Кацаров, Г. и К. Тачев. Новооткрита старохристиянска гробница в София. — ИБАД*, 1, 1910, 23 – 28.
63. *SGLI*, п. 239; *Иванов, Т. Д. Стоянова-Серафимова и Н. Николов. Разкопки в центъра на Сандански през 1960 г. — ИАИ*, 31, 1969, 105 – 211.
64. *Николов, Д. Нови данни за миналото на Стара Загора. — А*, 1959, № 1 – 2, 59 – 63. Общо за мозайките вж. *Попова, В. Старохристиянски мозайки в България. — Из*, 1973, № 7, 25 – 29.
65. *Димитров, Д. И. Раннохристиянски релефи от Варненско. — А*, 1961, № 2, 17 – 21.
66. *Dimitrov, D. P. Ein frühbyzantinischer Sandsteinkopf im Nationalmuseum zu Sofia. — ИБАИ*, 12, 1938, 304 – 313.
67. *Egger, R. Der Grabstein von Šekančev. Wien*, 1950, 1 – 34.
68. *Станчева, М. Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха. — ИАИ*, 33, 1972, 259 – 261.
69. *Димова, В. Ранновизантийско съкровище. — МПК*, 1973, № 4, 18 – 20.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

Пр. н. е.			
Прибл. 200 000	Останки от културата на човека		бряг на Черно море от Милет
		570	Основаване на гр. Одесос /дн. Варна/
Ок.	Среден палеолит в бълг. земи	Прибл. първата	Основаване на гр. Томи /дн. Констанца/ от Милет
100 000—40 000		третина на VI в.	
Ок.	Късен палеолит	През първата	Основаване на гр. Крунои /по-късно
40 000—10 000		третина на VI в.	Дионисопол, дн. Балчик/ от Милет
Прибл.	Мезолит	Ок. 510	Основаване на гр. Месамбрия /дн. Несебър/ от Византион и Калхедон
10 000—6000			Основаване на гр. Калатис /дн. Мангалия/ южно от Томи, от мегарската колония Хераклея на южния бряг на Черно море
Прибл.	Неолит	През втората половина на VI в.	
6000—4000			
Ок. 4000—3000	Халколит /енеолит/	През VI в.	Основаване на гр. Анхиало /дн. Поморие/ от Аполония
/2750/		660	Основаване на гр. Византион /дн. Истанбул/ от Мегара
Ок. 3000	Ранна бронзова епоха	Прибл. 687	Основаване на гр. Калхедон /дн. Кадъкьой/ на малоазийския бряг срещу Византион
/2750—1900			
Прибл.	Средна бронзова епоха	В 656	Основаване на гр. Абдера, недалеч от устието на Места /ант. Нестос/, от гр. Клазомена /на зап. бряг на М. Азия/. Разрушена от местното тракийско население, но през 543 г.пр.н.е. основана отново от гр. Теос
1900—1500		Към края на VII в.	Основаване на гр. Потидея /по-късно Касандрия/ на провлака на полуостровчето Палена на Халкидика от Коринт
Прибл.	Късна бронзова епоха	Към средата на VII в.	Основаване на гр. Стагира /дн. Низворо/ на Халкидическия полуостров от о. Андрос. В Стагира в началото на IV в.пр.н.е. е роден Аристотел
1500—1200		Към средата на VII в.	Основаване на гр. Маронея от Хиос
Втора половина на II хил.	Преселване на фригите и други балкански племена в Зап. М. Азия	Края на VII и началото на VI в.	Основаване на гр. Енос на устието на Марица /Хеброс/ от Лесбос. Елинската колония възникнала тук върху развалините на трак. селище, датиращо от края на II хил.
XII—VI в.	Старожелязна епоха		
Края на VIII и началото на VII в.	Преселване на тракийските витини от Средна Струма в Зап. М. Азия		
VIII—VI в.	Гръцка колонизация по бреговете на древна Тракия /Егея, Пропонтида и Евксинския понт/		
675	Проникване на траки в пределите на Лидия. Набези на кимерийците в М. Азия и Тракия		
Откъм 600	Ранни находки на гръцка керамика в елинските колонии по бреговете на Тракия /по брега на Черно море/. По бреговете на Егея и Пропонтида—малко по-рано		
Към 610	Основаване на гр. Аполония /дн. Созопол/ от Милет		
Ок. 605 /?/	Основаване на гр. Истрия /дн. Истрос/ от Милет южно от устието на Дунав		
Ок. 600	Основаване на гр. Олбия на северния		

Ок. края на VII и началото на VI в. Основаване на гр. Кардия от Милет и Клазомена на Тракийския Херсонес /дн. Галиполски полуостров/

Ок. 607 Атина завзема по инициатива на атинския държавник Солон гр. Сигей /дн. Йени-Шехир/ на източния вход на Дарданелите, контролиращ достъпа до Черно море

607–600 Борба между Атина и Митилена /на о. Лесбос/ за контрол над черноморските протоци, зърнените храни и др. на Скития и Тракия

599 Основаване от Самос на гр. Перинт /по-късно Хераклея/ на сев. бряг на Мраморно море

Ок. 561/560 Атинският аристократ Милтиад Стари, противник на атин. ранин Пизистрат, с група свои привърженици, емигранти от Атина, основава тракийско-елинска държава на Тракийския Херсонес /Галиполския п-в/

Преди средата на VI в. Атинският тиранин Пизистрат притежава по време на своето десетгодишно изгнание в Тракия и Македония богати поземлени владения и рудници

Ок. 516 Милтиад Млади поема властта на Тракийския Херсонес

514–513 /?/ Походът на персийския цар Дарий I срещу Скития /по Черноморското крайбрежие на Тракия/

513–512 Персийският военачалник Мегабаз подчинява /временно/ елинските градове по бреговете на Хелеспонт и Егейска Тракия, както и част от местните тракийски племена

Ок. 512 Милетският тиранин Хистией получава от персите във владение града Миркин в Егейска Тракия

492–491 Първият поход на персите под командването на Мардоний през Егейска Тракия срещу Гърция

480 Походът на Ксеркс срещу Гърция през Егейска Тракия

476/5 /?/ Атинският пълководец и държавник Кимон превзема гр. Ейон на устието на Струма и лишава персите от една важна база

Начало на V в. Основаване на Одриското царство в Тракия с негов пръв владетел Терес

447 Перикъл изпраща голяма група атински клерухи /колониисти-земеделци/ на Тракийския Херсонес

Ок. 445 Атина основава в югозап. част на Егейска Тракия своята колония Бреа /на мястото на едноименното тракийско селище/

Ок. 445 /?/ Оживена дипломатическа дейност между одриския владетел Ситалк и царя на скитите Октамасад

431 Сключва се съюзният договор между одриския владетел Ситалк /сина на Терес/ и Атина

429 Подписва се договорът за капитулацията на гр. Потидея на Халкидическия п-в пред Атина

429 Поход на одриския владетел Ситалк на Халкидика и срещу Македония

429 Договор за капитулация на гр. Амфипол пред спартанския пълководец Бразидас

Ок. 424–410 /?/ Одриският владетел Севт I

Ок. 409 Договор между Атина и гр. Селимбрия на северния бряг на Мраморно море

Ок. 409–405 Появяват се първите сведения за тракийския владетел Медок /Амадок/, както и за Севт II, който се стреми да се наложи също и върху част от някогашното Одриско царство

405 Споразумение между Алкивиад, от една страна, и Медок и Севт II, от друга, по силата на което двамата трак. владетели обещаваат военна помощ на Атина в навечерието на сражението при Егос Потамос /на изт. бряг на Тракийския Херсонес/

389 Договор между Атина /начело с Тразибул/, от една страна, и Медок I и Севт II, от друга.

386–385 Атина издава декрет в чест на одриския владетел Хебризелм

383 Одриски владетел става Котис I

376/375 При своето нахлуване в югозападно-тракийските земи трибалите стигат до гр. Абдера

359 Котис I пада вероломно убит. Наследява го синът му Керсеблепт. Одриското царство се разделя на три между Керсеблепт, Амадок и Берисад

357 Атина сключва съюз с тракийските владетели Берисад, Амадок и Керсеблепт

357 Филип II Македонски превзема гр. Амфипол на устието на Струма

356 Делфийският храм издава декрет в чест на четиримата синове на тракийския владетел Керсеблепт

356 Атина сключва съюз с Кетрипор, сина на Берисад, най-„западния“ от тримата тогавашни тракийски владетели, както и с владетелите на Пеония и Илирия. Съюзът е насочен срещу Филип II Македонски

356 Филип II Македонски разбива коалицията между траки, пеони, илири и Атина и завзема златните и сребърните рудници на пл. Пангей

355 Съюзен договор между гр. Неаполис /дн. Кавала/ и Атина с цел за отбрана срещу Македония

352 Филип II разширява своята сфера на влияние източно от Места чак до Тракийския Херсонес посредством „съюзването си“ с тракийските владетели Амадок и Керсеблепт

342 Филип II Македонски детронира и последните двама тракийски владетели и навлиза по долината на Марица в Тракия

341 Филип II Македонски основава Филипол, дн. Пловдив, на мястото на по-старо трак. селище

339 Филип II Македонски обсажда безуспешно Византион и Перинт. Същата година предприема поход срещу скитския владетел Атей и военни действия срещу трибалите

338 Като последица от битката при Херонея Филип II отнема Тракийския Херсонес на Атина

336 Филип II Македонски започва големи приготовления за „наказателен“ поход срещу Персия, но бива убит в резултат на заговор

335 Александър Македонски предприема своя поход през Тракия срещу гети и трибали

330 Атина издава почетен декрет за Ребула, сина на Севт III, който бил обявен за атински гражданин. Подготвя се нова антимакедонска коалиция

329/328 Зопирион, македонският наместник на Тракия, предприема безуспешен поход срещу скитите и Олбия и загива

323 Лизимах получава при подялбата на Александровото царство във владение Тракия /отначало в качеството си на стратег/

323 Военни действия между Лизимах и трак. владетел Севт III, който във вътрешността на Тракия продължава да управлява успоредно с македонската власт

313 Масово въстание на траки и повечето елински колонии /особено Калатис!/ по зап. бряг на Черно море срещу властта на Лизимах

323–313 /?/ Лизимах предприема поход срещу гетския цар Дромихет, но бива пленен и впоследствие освободен срещу те-

риториални отстъпки на гетите

309 Лизимах основава гр. Лизимахия до някогашната Кардия на Тракийския Херсонес

297 Лизимах прави усилия да завладее Витиния /през управлението на Зипонт/, но не успява

280/279 Нашествие на келтите /т.нар. галати/ в Гърция, Македония и Тракия

279/278 Основаване на т.нар. Келтско царство в Тиле

277 Македонският владетел Антигон Гонат нанася унищожително поражение на келтите при гр. Лизимахия

Прибл. 260 Война между Истрия и Калатис, от една страна, и Византион, от друга, за монопола в гр. Томи

Ок. 230/204 Птолемиите владеят райони в Егейска Тракия

219 Македонският владетел Филип V води отбранителни боеве срещу дарланите и ги разбива при гр. Билазора /дн. Велес/ на р. Аксий /Вардар/

219 и 214 Филип V предприема масово преселване на население от тракийски райони, за да увеличи населението на Македония

Ок. 212 Масово народно въстание в Тракия, което ликвидира слабо организираното Келтско царство

202 Филип V Македонски превзема градовете Лизимахия, Перинт, Сестос и др. в Тракия и на Тракийския Херсонес

196 Антиох III Сирийски прехвърля войските си през Хелеспонт и навлиза в Тракия

196–191 Селевк IV Филопатор /Сирийски/ управлява владенията в Тракия, придобити от Антиох III, със седалище в Лизимахия

194 Антиох III Сирийски разширява своите завоевания в Егейска Тракия

192 Война между Антиох III и Рим, като част от военните действия засягат и егейската зона на Тракия

190 Нови завоевателни походи на Филип V Македонски в Тракия

188 Обединени сили на астите, кените, мадуатените и други тракийски племена извършват успешно нападение по пътя от Византион за Тесалоника върху войските на римския консул Гней Манлий Вулзон, който се връщал от похода си срещу келтите в М. Азия

185–184 Филип V е принуден от Рим да върне завладените от него от 190 г. насетне

184, 183 и 181 градове в Тракия и Тесалия
Три похода на Филип V в Тракия. Изкачането му на най-„високия“ връх на пл. Хемус. Тогава /?/ отнема временно и Филипопол на траките

182 Филип V води преговори с нахлулите в Тракия от север бастарни, за да ги спечели за съюзници срещу траките и други севернобалкански племена

173 /?/ Персей, последният македонски цар, води преговори, но и воюва срещу бастарните в Тракия, като укрепва своето влияние там

171 Тракийският владетел Котис оказва решителна подкрепа на Персей по време на войната на Македония срещу Рим. В същност Котис е единственият сигурен съюзник на Македония

168 Битката при Пидна; на страната на Персей участвуват многобройни съюзнически и наемнически контингенти от Тракия

168 Първи връзки между тракийското царство /Котис/ и Рим

149 Народното въстание в Македония, възглавявано от Андриск /Псевдофилип/, срещу римските завоеватели се разпростира и в Тракия

133–132 Тракийският Херсонес пада под римска власт, преди това владение на пергамските Аталиди

89–84 I Митридатова война. В нейния ход вероятно паднал в плен у римляните Спартак начело на тракийските меди

74–71 Въстанието на Спартак

74–65 II и III война срещу Митридат. Понтийският владетел се радва на поддръжката на значителен брой траки

72 Походът на Марк Теренций Варон Лукул в Тракия. Неговите успехи срещу източнотракийските племена и неговото завоюване на западно-понтийските градове като опорни места на Митридатово влияние

62–61 Управителят на провинция Македония Гай Антоний Хибрида предприема поход в Тракия и на север от Балкана, но при Истрос бива разбит

60–59 Управителят на Македония Гай Октавий, баща на бъдещия император Октавиан Август, разбива бесите, които извършвали набези в пределите на провинция Македония

57–55 Набези на медите, дентелетите и дарданите в провинция Македония

55–44 Засилване и разширяване на Гетското царство при Буребиста

Ок. 50 Опустошителни походи на Буребиста в Тракия /главно по крайбрежието на Черно море до Аполония/

48 В битката при Фарсала одриски и сарпейски владетели се сражават със свои племенни контингенти на страната на Помпей

42 Марк Юний Брут владее Тракия

29–28 Управителят на провинция Македония Марк Лициний Крас /внук на Крас, който потушил въстанието на Спартак/ отблъснал успешно силни нападения на бастарните и гетите срещу провинция Македония. Крас завзема дн. Северна България

19/18 Поход на управителя на Македония Марк Лолий в Тракия с цел да помогне на одриските си съюзници Реметалк и Рескупор

15 Стихийно въстание на бесите, предвождани от Дионисовия първожрец Вологес

13–11 За потушаване на въстанието в Тракия бил повикан Луций Карпурний Пизон от Памфилия /в Южна М. Азия/ и назначен за управител на Македония

От н. е.

11–45 Последен период на тракийското царство

12 Умира Реметалк, Раскупор администрира дн. Северна България, а на Котис, сина на Реметалк, се поверяват земите южно от Стара планина

Ок. 15 Учредяване от Рим на пров. Мизия, обхващаща по-голямата част от дн. Сев. България и Източна Сърбия

17/18 Вражди между ръководителите на двете царства. Котис пада убит от Раскупор

17/18 Нова организация на васалното тракийско царство. На Реметалк, сина на Раскупор, се поверяват от Рим земите северно от Стара планина, а децата на убития Котис получават земите южно от Стара планина, но управляват под опекунството на римски пропретор

21 Антиримско въстание на племената одриски, дии, койлалети

26 Друго мощно антиримско въстание в земите южно от Хемус, което е насочено и против Реметалк като главен представител на римската власт

38–44 /Гай Юлий/ Реметалк последен тракийски владетел /васален/ на Тракия

44 Бунт срещу Реметалк и неговото убийство

45 Тракия е превърната в римска провинция

69–70 Нашествия на даки и сармати в североизт. част на дн. България

86 Разделяне на пров. Мизия на Долна и Горна Мизия с граница р. Киаброс /дн. Цибрица/

86–88 Първата война на Рим с даките по времето на император Домициан и нейният безславен за римляните край I Дакийска война по времето на имп. Траян

101–102 II Дакийска война и ликвидиране на Дакийското царство

107 Дакийското царство превърнато в римска провинция Дакия

136 Регулиране на граничната линия между провинциите Долна Мизия и Тракия

170 Нашествие на костобоки в Тракия

193 Тракия арена на вътрешни борби между Септимий Север и Песцений Нигер

195 /края на годината/ Византион капитулира пред Септимий Север и е сурово наказан

235–238 На престола на римските императори Максимин Тракиецът

242–245 Сармати, готи и карпи нахлуват на големи групи в дн. Сев. България

238–244 Управлението на Гордиан III. От този период е и прочутият надпис от Скаптопара /дн. кв. „Грамада“ на Благоевград/

248 Нахлуване на готи, вандалите и др. в Долна Мизия. Обсада на Марцианопол

250 Готи опустошават не само Долна Мизия, но и Тракия

251 В битката при Абритус /дн. Разград/ император Деций и синът му Херений Етруск претърпяват тежко поражение и загиват на бойното поле. Филипопол е превзет от готите

Ок. 270–272 Евакуация на Дакия от римляните

284–305 Управление на Диоклециан и неговите реформи. Учредяване на диоцеза Тракия

308–324 Управление на Лициний в Тракия

306–337 Управление на Константин Велики

324 Борба между Константин Велики и Лициний в Тракия

330 Преместване на столицата на империята от Рим във Византион и неговото преименуване в Константинопол

332 Сражение между римските войски и готите при Марцианопол

332 Масово преселване на сармати южно от Дунав и тяхното заселване в Тракия и Македония

348 Заселване на многочислена група готи в района на Никополис ад Иструм. Дейност на готския епископ Улфила по тези места

364 Бунтът на Прокопий в Тракия

366–369 Първата готска война. Имп. Валент в Марцианопол и пров. Скития

376 Готите се заселват в Тракия. Сурово експлоатирани, те въстават

378 Голямата битка при Адрианопол /дн. Одрин/ между римляни и готи. Тежко поражение на римляните, а техният император Валент загива на бойното поле

382 Готски федерати се настаняват в дн. Северна България

391 Готи федерати опустошават и ограбват Тракия. Император Теодосий търси мирно споразумяване с тях

395 При разделянето на Римската империя на Западна и Източна Тракийският диоцез остава в Източната империя

408 Нахлуване на хуни в западнотракийските земи

422 Хуните опустошават Тракийския диоцез

443 Хуните превземат Сердика, Найсос, Аркадиопол и др. градове

447 Голямо хунско нашествие в Мизия, Тракия и Илирик чак до Термопилите

466–467 Хуни заплашват Сердика

471 Готите, предвождани от Теодорих Страбон, опустошават околностите на Филипопол

479–481 Участие на прабългари като наемници във византийската войска и сблъсквания между тях и готите

486/487 Остготите опустошават Тракия и стигат до Константинопол

493 Многочислени прабългарски групи разоряват обширни области в Тракия

499 Нови опустошителни нахлувания на прабългарски групи в Тракия

513–518 Стихийен бунт на федератите в Североизточна България начело с Виталиан

Края на V в. и първата половина на VI в. Начален период на нашествия на славяните в дн. бълг. земи

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

АБРУПОЛИС/АБЛУПОРИС сапей-ски цар 217
АВРЕЛИЙ ПИР жител на Скаптопа-ра 303
АГАТОКЪЛ син на Лизимах 210
АГИС спартански цар 208
АКОРНИОН знатен гражданин на Ди-онисопол 330
АЛАРИХ готски военачалник 406, 413
АЛАТЕЙ вестготски вожд 386
АЛЕКСАНДЪР I ФИЛЕЛИН макед. цар 202
АЛЕКСАНДЪР II макед. цар 203
АЛЕКСАНДЪР III ВЕЛИКИ макед. цар 113, 187, 197, 202, 207, 208, 210, 211, 213, 244, 255, 264, 344
АЛЕКСАНДЪР син на Лизимах 211
АЛЕКСАНДЪР стратег на Тракия 208
АЛЕКСАНДЪР тесалийски тиранин 204
АЛЕКСАНДЪР христ. мъченик 381
АЛЕКСАНДЪР ПОЛИХИСТОР гр. писател 255
АЛЕКСАНДЪР СЕВЕР рим. импера-тор 336
АМАДОК вж. Медок
АМАДОК син на Берисад 200, 203, 206
АМИАН МАРЦЕЛИН рим. писател 404
АМИНТА I макед. цар 202
АМИНТА III макед. цар 203
АМИНТА IV макед. цар 203
АМИНТА знатен македонец 191, 192
АМПЛИЙ христ. мъченик 381
АНАКСАНДЪР от Аполония 167
АНАКСИМАНДЪР гр. философ 165
АНАСТАСИЙ виз. император 398, 412
АНДРЕЙ апостол 381
АНДРИСК /Псевдофилип/ водач на въстание против Рим 216, 280, 348

АНДРОМЕДА мит. 242
АНТИГОН II ГОНАТ макед. цар 213
АНТИГОН ЕДНООКИЯ макед. вое-началник 210, 211
АНТИОХ II сирийски цар 213
АНТИОХ III ВЕЛИКИ сирийски цар 277, 278
АНТИПАТЪР макед. военачалник 206, 207
АНТОНИЙ МАРК рим. военачалник и държавник 282, 384
АНТОНИН ПИЙ рим. император 294, 308
АНУБИС египетски бог 368
АПОЛОН гр. бог 149, 165, 166, 167, 168, 231, 235, 250, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 266, 267, 281, 336, 344, 347, 348, 351, 352, 367, 368, 369
АПОЛОН КЕНДРИСИЙСКИ вж. Аполон
АРЕС гр. бог 175, 250, 254, 258, 261, 352
АРИАН ФЛАВИЙ гр. писател 207, 208, 251
АРИАПИТ скитски цар 188, 190
АРИЙ александрийски епископ 387
АРИОБАЗАН персийски сатрап 198
АРИСТАГОР милетски тиранин 182
АРИСТОТЕЛ гр. философ 96, 251
АРИСТОФАН гр. комедиограф 194
АРКАДИЙ рим. император 387, 405, 408
АРТАБАЗ персийски сатрап 206
АРТЕМИДА гр. богиня 149, 250, 251, 256, 258, 259, 266, 352, 368
АРХЕЛАЙ I макед. цар 203
АСДУЛАС божество 260, 262
АСКЛЕПИЙ гр. бог 258, 259, 260, 261, 262, 348, 352, 368, 369
АСПАР алански вожд 410
АТАНАРИХ готски вожд 385, 386
АТАНАСИЙ патриарх 382

АТЕЙ скитски цар 206, 207
АТЕНОДОР атински стратег 203
АТИЛА хунски вожд 395, 408, 409, 410, 413
АТИНА гр. богиня 239, 243, 256, 266, 336, 352
АФРОДИТА гр. богиня 239, 258, 259, 362
Б
БАЗИЛИСК виз. военачалник и импе-ратор 410
БАЛАМЕР остготски вожд 409
БЕНДИДА трак. богиня 250, 251, 254, 256, 258, 260, 266, 267
БЕРЕНИКА съпруга на Севт III 210
БЕРИСАД одриски цар 200, 203, 204, 206
БИЗАС трак. династ 280
БИТЮС син на одриския цар Котис 216, 224, 280
БОЕТ гр. скулптор 362
БОНУС ЕВЕНТУС рим. божество 368
БОРЕАС/БОРЕЙ мит. 124, 164
БРУСОС мит. 114
БРУТ, МАРК ЮНИЙ рим. държав-ник 282
БУРЕБИСТА гетски цар 174, 282, 320
В
ВАЛЕНТ рим. император 382, 385, 386, 403
ВАЛЕНТИНИАН рим. император 385
ВЕЛИЗАРИЙ рим. военачалник 415
ВЕСТА рим. богиня 152
ВЕТЕСПИОС епитет на Херос 260
ВЕТРАНИОН рим. военачалник 384
ВИДИМЕР остготски вожд 409
ВИКТОРИЯ рим. богиня 368
ВИТАЛИАН виз. военачалник 404, 412
ВИТРУВИЙ рим. архитект 334
ВЛИДА брат на Атила 408, 409
ВОЛОГЕЗ бески жрец 255, 284

Г
ГАЙ ОКТАВИЙ рим. управител на Македония 281
ГАЙНА готски военачалник 406, 408
ГАЛАДРОС мит. 114
ГАЛЕРИЙ МАКСИМИАН рим. император 379, 380
ГЕНИЙ рим. божества 368
СВ. ГЕОРГИ 237
ГЕТА едонски цар 258
ГОРДИАН III рим. император 343, 360, 403
ГРАБ илирийски цар 204
ГРАЦИАН рим. император 386
Д
ДАБАТОПЕЙОС епитет на Херос 260
ДАЗИЙ христ. мъченик 416
ДАРЗАЛАС /Дерзис/ трак. бог 164, 166, 260, 262, 267, 344
ДАРИЙ I персийски цар 144, 182, 184, 188, 210, 245
ДЕВКАЛИОН мит. 116
ДЕЙНЕС от Аполония 161
ДЕКЕНЕЙ гетски жрец 264
ДЕКСИП гр. историк 335
ДЕМЕТРА гр. богиня 259, 351
ДЕМЕТРИЙ син на Филип V 278
ДЕМОСТЕН гр. оратор и политик 116, 191, 200, 203, 255
ДЕРЗИС вж. Дарзалас
ДЕЦЕБАЛ дакийски цар 293, 296
ДЕЦИЙ ТРАЯН рим. император 297, 332, 381
ДИАНА рим. богиня 258, 352
ДИЕГИЛИС трак. цар 251
СВ. ДИМИТЪР 247
ДИОГЕН адвокат 343
ДИОДОР гр. историк 114, 124, 190, 251
ДИОКЛЕЦИАН рим. император 299, 360, 378, 379, 381, 396, 403, 406
ДИОНИС /Либер/ трак. бог 151, 166, 167, 175, 231, 243, 246, 247, 250, 254, 255, 256, 259, 260, 264, 266, 268, 284, 348, 352, 368, 369
ДИОНИСИЙ ТРАКИЕЦЪТ елинист. учен 247
ДОМИЦИАН рим. император 296
ДРОМИХЕТ гетски цар 210, 211
Е
ЕВМЕЛ боспорски цар 163, 210
ЕВРИПИД гр. трагик 165, 190, 255, 343
ЕВСЕВИЙ гр. историк 413
ЕВСЕВИЙ епископ 384
ЕВТРОПИЙ виз. сановник 408
ЕЛАГАБАЛ рим. император 336, 344
ЕМАТИОН/ЕМАТИЙ мит. 114
ЕМНЕЦУР хунски вожд 410, 413
ЕНГЕЙСТОН трак. майстор 231
ЕНЕЙ ант. писател 163
ЕПАМИНОНД тивански военачалник 203

ЕПИМЕН трак. династ 216
ЕПОНА келтска богиня 352, 368
ЕРНА епископ 381
ЕРОС гр. бог 351
ЕСХИН гр. оратор 255
ЕТБЕОС трак. майстор 231
ЕФОР гр. историк 125
З
ЗАЛМОКСИС гетски бог 176, 180, 247, 250, 251, 254, 263, 264
ЗЕВС гр. бог 116, 166, 208, 239, 254, 259, 261, 266, 336, 352, 362, 368, 369
ЗЕВС ДОЛИХЕНСКИ вж. Зевс
ЗИНОН ИСАВРИЙСКИ виз. император 410, 412
ЗОПИРИОН стратег на Тракия 208, 210
И
ИЗИДА египетска богиня 166, 264, 319, 348, 368
ИЛДИГИС хунски вожд 408
ИРНИК вж. Хернак
ИСОКРАТ гр. оратор и политик 116
ИСТРОС божество 208
ИФИКРАТ атински стратег 174, 185, 197, 198
Й
ЙОЛАЙ син на Керсеблепт 204
ЙОРДАНЕС готски писател 413
К
КАБИРИ самотракийски божества 157, 166, 266
КАВАР келтски цар 214
КАДЪМ мит. 254
КАЗЕБОНУС келтски бог 368
КАЛАМИС гр. скулптор 167, 281
КАЛИГУЛА рим. император 285
КАРАКАЛА рим. император 297, 324, 331, 362
КАРП епископ 381
КАСАНДЪР макед. цар 210, 211, 213
КАСИЙ, МАРК ЛОНГИН рим. държавник 282
КЕРЕТРИЙ келтски вожд 213
КЕРСЕБЛЕПТ одриски цар 185, 196, 200, 203, 204, 206
КЕТРИПОР одриски цар 204, 206
КИБЕЛА малоазийска богиня 256, 319, 348, 352
КИМОН атински военачалник 182
КИР персийски цар 182
КЛЕОПАТРА египетска царица 282
КОМОД рим. император 297, 331, 333, 336
КОМОНТОРИЙ келтски вожд 214
КОНСТАНС рим. император 382
КОНСТАНТИН I ВЕЛИКИ рим. император 299, 378, 380, 382, 384, 389, 398, 405, 406, 417
КОНСТАНЦИЙ II рим. император 382, 384
КОНСТАНЦИЙ ХЛОР рим. император 379, 380

КОСИНГАС трак. вожд и жрец 259
КОТЕЛА гетски цар 207
КОТИС/КОТИТО трак. богиня 250, 254
КОТИС I одриски цар 149, 184, 185, 196, 197, 198, 200, 203, 231, 243, 266
КОТИС трак. цар, син на Райздос 215
КОТИС одриски цар, син на Севт IV 216, 280
КОТИС одриски цар, баща на Садала 216, 282
КОТИС одриски цар, син на Реметалк I 285, 286
КОТИС трак. династ 174
КРАС, МАРК ЛИЦИНИЙ рим. военачалник 255, 281, 284, 285, 286
КСАНТИП атински военачалник 182, 188
КСЕНОФОНТ гр. историк 125, 149, 156, 186, 195, 231, 247
КСЕНОФОНТ ЕФЕСКИ гр. писател 251
КСЕРКС персийски цар 182
Л
ЛЕОНОРИЙ келтски вожд 213
ЛИБЕР вж. Дионис
ЛИБЕРА мит. 368
ЛИЗИМАХ елинист. владетел в Тракия 140, 143, 163, 210, 211, 213, 244
ЛИЗИП гр. скулптор 237, 351
ЛИКЕЙ пеонски цар 204
ЛИЦИНИЙ рим. император 380, 387
ЛУКУЛ, МАРК ТЕРЕНЦИЙ ВАРОН рим. военачалник 281
ЛУПИЦИН комес на Тракия 386
ЛУТАРИЙ келтски вожд 213
ЛУЦИЙ ВЕР рим. император 334
ЛЪВ I виз. император 393, 410
М
МАГНЕНЦИЙ рим. военачалник 384
МАГНЕС мит. 116
МАГУТИС келтски бог 368
МАКЕДОН мит. 116
МАКРОБИЙ гр. писател 255
МАКСЕНЦИЙ рим. военачалник 382
МАКСИМ, МАРК ТИЦИЙ рим. префект 300, 378
МАКСИМИН ДАЯ рим. император 380
МАКСИМИН ТРАКИЕЦ рим. император 360
МАНИМАЗОС епитет на Херос 260
МАРДОНИЙ персийски военачалник 182
МАРК АВРЕЛИЙ рим. император 294, 297, 333, 335, 340, 341
МАРКИАН виз. император 409
МАРС рим. бог 368
МЕГАБАЗ персийски военачалник 182, 188
МЕДИСТА син на Керсеблепт 204
МЕДИСТА трак. династ 216
МЕДОК /Амадок/ одриски цар 194,

195, 196, 198, 243
МЕДОСАД знатен одрис 185
МЕДЮЗЕС/МЕДЮЗЕУС трак. бог 368
МЕМНОН макед. стратег в Тракия 208
МЕНАНДЪР гр. писател 333, 336, 343, 352
МЕСАД одриски парадинаст 185, 195
МЕТОК знатен тракиец 174
МИДАС фригийски цар 121
МИЛТИАД МЛАДИ атински военачалник 182
МИЛТИАД СТАРИ атински военачалник 161, 169, 176, 178, 179
МИЛТОКИТ ковчежник на Котис I 198
МИНЕРВА АУГУСТА рим. богиня 368
МИТРА божество 352, 368
МИТРИДАТ VI ЕВПАТОР понтийски цар 167, 242, 280, 281
МОЙСЕЙ библ. 424
МОНУНИЙ брат на Кетрипор 204
МОПСИЕСТИЙ трак. династ 216
МУЗЕЙ/МУЗЕЙОН мит. 246, 264, 346
Н
НАВКИДЕС гр. скулптор 335
НЕМЕЗИДА гр. богиня 368
НЕРОН рим. император 300
НИКЕ гр. богиня 264, 266, 351
НИМФОДОР от Абдера 191
О
ОДИСЕЙ мит. 128, 176
ОЙОБАЗ знатен персиец 251
ОКТАМАСАД скитски цар 188, 190
ОКТАВИАН АВГУСТ рим. император 255, 281, 282, 284, 285, 286, 348, 403
ОМИР гр. поет 113, 114, 137, 140, 176, 178, 220, 227, 312, 343
ОРЕЙТИЯ мит. 164
ОРФЕЙ мит. 175, 176, 178, 246, 247, 248, 259, 264, 346
П
ПАВЕЛ апостол 381
ПАВЕЛ патриарх 382
ПАВЗАНИЙ гр. военачалник 210
ПАВЗАНИЙ гр. писател 255
ПАВЗАНИЙ макед. цар 198, 200
ПАЛЕС рим. бог 368
ПАН гр. бог 347
ПАНДИОН мит. 243
ПАРИС мит. 264
ПАРМЕНИОН макед. военачалник 204
ПАТРАЙ пеонски цар 235
ПЕРДИКА макед. цар 202
ПЕРДИКА II макед. цар 190, 191, 192, 193, 194, 198, 200, 202
ПЕРИКЪЛ гр. държавник 182, 190, 191
ПЕРСЕЙ мит. 238, 242
ПЕРСЕЙ макед. цар 216, 217, 278, 280

ПЕРСЕФОНА гр. богиня 256
ПЕСЦЕНЦИЙ НИГЕР рим. военачалник 297
ПИЗИСТРАТ атински тиран 169, 202
ПИЗОН, ЛУЦИЙ КАЛПУРНИЙ управител на провинция Македония 284
ПИНДАР гр. поет 140
ПИРМЕРУЛАС епитет на Херос 260
ПИТОН от Енос 200
ПЛАТОН гр. философ 251, 258, 263
ПЛЕЙСТОР трак. бог 250, 254, 261
ПЛИНИЙ СТАРИ рим. писател 290
ПЛУТАРХ гр. писател 188
ПЛУТОН рим. бог 260, 267
ПОЛЕМОН син на Котис 286
ПОЛИБИЙ гр. историк 125, 170, 213, 214, 216
ПОМПЕЙ ГНЕЙ рим. военачалник и държавник 281, 282
ПОМПОНИЙ МЕЛА рим. писател 262
ПОРОБОНУС келтски бог 368
ПОСИДОНИЙ син на Керсеблепт 204
ПРАКСИТЕЛ гр. скулптор 362
ПРИАП мит. 368
ПРИСК виз. писател 409, 415
ПРОКНА мит. 243
ПРОКОПИЙ виз. военачалник 385, 403
ПРОКОПИЙ КЕСАРИЙСКИ виз. писател 415
ПРОМЕТ готски военачалник на виз. служба 386
ПРУСИЙ име на витински владетели 114
ПСЕВДОАРИСТОТЕЛ гр. писател 181
ПСЕВДОФИЛИП вж. Андриск
ПТОЛЕМЕЙ I СОТЕР египетски цар 210, 213
ПТОЛЕМЕЙ II КЕРАВЪН египетски цар 213
ПТОЛЕМЕЙ III ЕВЕРГЕТ египетски цар 213
ПТОЛЕМЕЙ IV ФИЛОПАТОР египетски цар 277
ПТОЛЕМЕЙ АЛОРСКИ макед. регент 203
ПТОЛЕМЕЙ КЛАВДИЙ рим. географ 185, 290
ПТОЛЕМЕЙ ЛАГ вж. Птолемей I Сотер
Р
РАЙЗДОС трак. цар 215
РАСКОС сапейски династ 282
РАСКУПОР одриски цар 284, 285
РАСКУПОР сапейски цар 282
РЕБУЛА одриски династ 208
РЕЗОС мит. трак. цар 137, 178, 220, 244, 264
РЕМЕТАЛК I одриски цар 284, 285, 286

РЕМЕТАЛК II одриски цар 285
РЕМЕТАЛК III одриски цар 285, 286
РЕСКУПОР син на одриския цар Котис 215
РОЛЕС гетски династ 284
РОМА рим. богиня 368
РУА хунски вожд 408
С
САБАЗИЙ трак. бог 254, 255, 256, 352
САБИН, ГАЙ ПОПЕЙ рим. император, наместник в Мизия 286
САБИН ОПИЙ управител на провинция Мизия 296
САДАЛА одриски цар 216, 217, 282
САДАЛА трак. династ 170
САДОК син на Ситалк 191, 194
САФРАКС вестготски вожд 386
СБЕЛСУРД трак. бог 259
СВЕТОНИЙ ГАЙ рим. писател 255
СЕБАСТИАН виз. военачалник 386
СЕВТ I одриски цар 185, 192, 194
СЕВТ II одриски цар 125, 149, 156, 185, 186, 195, 196, 220, 243
СЕВТ III одриски цар 144, 151, 153, 154, 208, 210, 211, 235, 237, 264, 266
СЕВТ IV одриски цар 216
СЕЛЕВК I НИКАТОР сирийски цар 210, 211
СЕЛЕНА богиня 256, 264
СЕМЕЛА мит. 254, 259
СЕПТИМИЙ СЕВЕР рим. император 259, 296, 297, 336, 369
СЕРАПИС египетски бог 166, 260, 264, 267, 319, 336, 368
СИЛВАН рим. бог 262, 352, 368
СИНЕЗИЙ епископ на Кирене 387
СИРМ трибалски цар 207, 208
СИТАЛК одриски цар 169, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 203, 247, 256
СКИЛ скитски цар 190
СКИМНОС гр. географ 129
СКОПАС гр. скулптор 351
СОЗОМЕН виз. писател 387
СОЛИН рим. историк 262
СОФОКЪЛ гр. трагик 178, 259
СПАРТАК тракиец, вожд на въстание на робите 156, 255, 281
СПАРАДОК одриски цар 144, 185, 188, 190, 191, 193, 194
СПАРТОК трак. династ 149, 216
СТИЛИХОН готски военачалник на виз. служба 386, 406
СТРАБОН гр. географ 125, 148, 210, 264, 346
СТРАТОН ръководител на рудари 314
СТРАТОНИКА сестра на Пердика II 193
Т
ТАМИРИС мит. 246, 346
ТАРУЛА от Аполония 231
ТАРУТИН трак. династ 216
ТАЦИТ, ПУБЛИЙ КОРНЕЛИЙ рим. историк 285

ТЕЗЕЙ мит. 264
ТЕЛЕСФОР гр. бог 258, 259
ТЕМИДА гр. богиня 387
ТЕОДОСИЙ I ВЕЛИКИ рим. император 386, 387, 405, 406, 424
ТЕОДОСИЙ II виз. император 408, 409
ТЕОДОРИХ остготски вожд 410, 412
ТЕОДОРИХ СТРАБОН готски вожд 410, 412
ТЕОДУЛ виз. военачалник на трак. войски 409
ТЕОПОМП гр. историк 125, 129, 149
ТЕОФРАСТ гр. писател 140
ТЕРЕЙ мит. трак. цар 122, 190, 243
ТЕРЕС одриски цар 216, 280
ТЕРЕС одриски цар 144, 188, 190, 194, 206, 258
ТЕРЕС син на Берисад 200
ТЕРЕС син на Керсеблепт 204
ТЕРЕС трак. майстор 231
ТИБЕРИЙ рим. император 285, 286, 308
ТИЛПАЗЕС трак. бог 368
ТИМОТЕЙ гр. военачалник 198
ТИУДИМЕР остготски вожд 409, 410
ТРАЗИБУЛ атински стратег 195, 196
ТРАКЕ мит. 251
ТРАЯН рим. император 285, 296, 307, 319, 358, 359
ТРЕБЕЛИАН РУФ пропретор на Тракия 285
ТРИГИБАЛД готски военачалник 406
ТУКИДИД гр. историк 124, 125, 126, 147, 148, 157, 178, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 193, 194
ТЮЙЯ мит. 116
У
УЛДИС хунски вожд 408
УЛТИНЦУР хунски вожд 410, 413
УЛФИЛА готски епископ 384, 413
Ф
ФИДИЙ гр. скулптор 168, 362
ФИЛИП II макед. цар 129, 149, 151, 197, 198, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 219, 241, 267
ФИЛИП V макед. цар 216, 277, 278
ФИЛИП брат на Пердика II 190, 191, 192
ФИЛИП епископ 381
ФИЛОСТРАТ гр. историк 244
ФЛАВИЙ СЕНАТОР виз. държавник 409
ФОРТУНА рим. богиня 336, 337, 347
Х
ХАБРИЙ атински военачалник 196, 203
ХАБРОЗЕЛМ знатен одрис 185
ХАГНОН атински военачалник 191
ХАДЕС гр. бог 260
ХАДРИАН рим. император 285, 293, 294, 322, 326
ХАНИБАЛ картагенски военачалник 277, 278

ХАРЕС атински военачалник 204
ХАРИДЕМ атински военачалник 185, 198, 203, 204
ХАРПАГ персийски военачалник 182
ХЕБРИЗЕЛМ одриски цар 185, 196, 197, 198, 203
ХЕЗИОД гр. поет 116, 124
ХЕЗИХИЙ гр. лексикограф 256
ХЕКАТА гр. богиня 256, 258, 259, 264
ХЕКАТЕЙ МИЛЕТСКИ гр. логограф 125, 149
ХЕЛИОС гр. бог 259, 336
ХЕРА гр. богиня 259, 264, 266, 336, 352, 368
ХЕРАКЛИД от Енос 156, 200
ХЕРАКЪЛ мит. 208, 232, 235, 242, 243, 264, 266, 330, 349, 351, 352, 359
ХЕРМАНАРИХ готски вожд 386
ХЕРМЕС гр. бог 165, 167, 178, 243, 250, 258, 259, 351, 352
ХЕРНАК /Ирник/ син на Атила 410, 413
ХЕРОДОТ гр. историк 124, 125, 128, 146, 154, 178, 180, 182, 184, 188, 190, 221, 243, 245, 250, 252, 254, 255, 258, 263
ХЕРОС /Тракийски конник/ трак. бог 166, 167, 174, 232, 250, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 267, 326, 352, 353, 356, 358, 362, 365, 367, 368, 369
ХЕСТИЯ гр. богиня 152
ХЕФЕСТ гр. бог 251
ХИБРИДА, ГАЙ АНТОНИЙ рим. управител на провинция Македония 281
ХИГИЯ гр. богиня 258, 259, 352
ХИМЕРИЙ рим. оратор 415
ХИПИЙ син на Пизистрат 202
ХИПОНАКС гр. поет 256
ХОНОРИЙ рим. император 405
ХОРМИДАК хунски вожд 410
Ц
ЦЕЗАР, ГАЙ ЮЛИЙ рим. военачалник и държавник 282, 380
Ю
ЮЛИАН ОТСТЪПНИК рим. император 385
ЮЛИЯ МАМЕЯ съпруга на Септимий Север 336
ЮНОНА РЕГИНА рим. богиня 368
ЮПИТЕР ОПТИМУС МАКСИМУС рим. бог 368
ЮСТИН виз. император 387, 415
ЮСТИНИАН I виз. император 395, 398, 402, 412, 415, 418

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А
АБДЕРА гр. ант. Гърция 144, 145, 158, 163, 164, 165, 168, 169, 182, 190, 198, 206, 216, 240, 267, 280, 319, 353
АБИДОС гр. ант. Турция 161, 194, 200
АБРИТ /ант. Залдапа/ с. Толбухинско 310, 412, 429
АБРИТУС гр. ант. вж. Разград
АВГУСТА гр. ант. вж. Хърлец
АВГУСТА ТРАЯНА гр. ант. вж. Стара Загора
АГАТАПАРА с. трак., неуточн. 303
АГАТИРСИ трак. племе 125
АГАТОПОЛ гр. ант. вж. Ахтопол
АГРИАНИ трак. племе 126
АДАМ-КЛИСИ /ант. Тропеум Траяни/ с. СР Румъния 288, 297, 310, 341, 382, 479
АДЖИГЪОЛ с. СР Румъния 210, 230, 231, 244, 352
АДИАБЕНЕ обл. Персия 413
АДРИАНОПОЛ гр. ант. вж. Одрин
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 144, 208, 381
АЗИЯ 208, 325, 412
АЗМАШКА МОГИЛА край Стара Загора 63, 64, 68, 70, 72, 73, 80, 81, 82
АЙБУНАР вж. Мечи кладенец
АЙТОС гр. 235
АКАНТ гр. ант. Гърция 158
АКАРНЕНИЯ обл. ант. Гърция 195
АКВЕ гр. ант. вж. Куманово
АКВЕ КАЛИДЕ вж. Бургаски бани
АКРЕ гр. ант. Тракия, неуточн. 412, 429
АКСИЙ вж. Вардар
АКСИПОЛ гр. ант. СР Румъния 381
АКТЕ вж. Атонски полуостров
АКЦИУМ нос на Йонийско море 282, 348
АЛАДЖАХЪОЙЮК гр. ант. Турция 121
АЛАНИ племе 386, 408, 410, 413
АЛЕКСАНДРИЯ гр. Египет 285, 380, 381
АЛЕКСАНДРОВО с. Ловешко 231
АЛИШАР с. Турция 121
АЛМОНИЯ обл. ант. Македония 201
АЛМУС гр. ант. вж. Лом
АЛОПЕКОНЕСОС гр. ант. Турция 160, 161
АЛПИ пл. 39
АМАСТРИДА гр. ант. Турция 325
АМИЗОС гр. ант. Турция 320
АМИЛЗУРИ племе 408
АМФИПОЛ гр. ант. Гърция 145, 169, 190, 194, 204, 278, 280
АНАТОЛИЯ вж. Мала Азия

АНДРОС о-в Бяло море 158
АНКАРА /ант. Анкира/ гр. 121, 326
АНКИРА гр. ант. вж. Анкара
АНТЕМУНТ обл. ант. Македония 192, 202
АНТИОХИЯ гр. ант. Турция 381, 396
АНТИПАТРИЯ гр. ант. вж. Берат
АНХИАЛО гр. ант. вж. Поморие
АПИАРИЯ гр. ант. вж. Ряхово
АПОЛОНИЯ гр. ант. вж. Созопол
АПОСТОЛ /ант. Пела/ с. Гърция 201, 278, 402
АПРИ гр. ант. вж. Инеджик
АПСИНТИ трак. племе 128, 169, 251
АРГИСА с. Гърция 55
АРГОС гр. ант. Гърция 116, 195
АРДА /ант. Артеск/ р. 124, 128, 144, 180, 182, 184, 188, 218, 380
АРДИЛЕНО с. трак., неуточн. 303
АРДИНО гр. 252
АРЗОС гр. ант. вж. Калугерово
АРКАДИОПОЛ гр. ант. вж. Люле Бургас
АРМИРА р. 302, 337
АРТАКИ трак. племе 284
АРТЕСК вж. Арда
АРЧАР /ант. Рациария/ с. Видинско 101, 290, 292, 293, 296, 298, 301, 302, 306, 307, 310, 315, 317, 321, 324, 328, 334, 340, 351, 358, 359, 362, 363, 377, 393, 399, 402, 409, 419, 428
АСАМ вж. Осъм
АСАМУС гр. ант. Тракия 402, 409
АСЕНОВГРАД гр. 230
АСИРИЯ 121
АСТИ трак. племе 129, 278
АСТИКА стратегия ант. Тракия 185, 195
АСТИНГИ племе 297, 412
АТАЛАНТА гр. ант. СФР Югославия 192
АТИКА п-ов Гърция 112, 122, 124, 153, 167
АТИНА гр. 112, 156, 161, 169, 172, 174, 190, 191, 194, 195, 196, 198, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 256, 258, 259, 267, 277, 280
АТИЯ п-ов Бургаски залив 169
АТОНСКИ ПОЛУОСТРОВ /ант. Акте/ 158
АТРИОС вж. Янтра
АФРИКА рим. провинция 315, 378, 408, 409.
АФРОДИЗИАЗА гр. ант. Турция 429
АХЕЙЦИ гр. племена 111, 120
АХЕЯ рим. провинция 280, 285, 287, 297, 306, 318
АХИЛЕЙОН с. Гърция 55
АХТОПОЛ /ант. Агатопоп/ гр. 340
Б
БАКЪРКЪОЙ /ант. Хрисопол/ с. Турция 380

БАЛЕЙ с. Видинско 101
БАЛКАН вж. Стара планина
БАЛКАНСКИ П-ОВ/БАЛКАНИ 55, 57, 60, 81, 86, 112, 117, 118, 119, 121, 122, 124, 137, 174, 184, 196, 200, 201, 211, 215, 225, 242, 244, 277, 280, 282, 286, 296, 297, 298, 299, 304, 307, 309, 312, 320, 325, 380, 381, 385, 392, 393, 398, 404, 412, 413, 415, 416, 417, 429
БАЛЧИК /ант. Круной, Дионисопол/ гр. 162, 164, 167, 260, 267, 287, 328, 330, 340, 341, 348, 429
БАНОВО с. Варненско 52
БАРБАРОС /ант. Панион/ с. Турция 388, 395, 415, 429
БАРГАЛА с. СФР Югославия 226
БАСТАРНИ племе 282, 284, 298, 413
БАСТЕРНАС поселение на бастарни 414
БАТАК гр. 46
БАТКУН кв. на с. Паталеница, Пазарджишко 348, 353, 354
БАЧО КИРО пещера В. Търновско 46, 49
БЕДИЗ с. трак., неуточн. 117
БЕЖАНОВО с. Ловешко 49
БЕЛА ПАЛАНКА /ант. Ремесиана/ гр. СФР Югославия 290, 307, 409, 429
БЕЛАСИЦА /ант. Орбел/ пл. 201, 255
БЕЛГРАД /ант. Сингидунум/ гр. 293, 309, 398, 409
БЕЛЕНЕ /ант. Димум/ гр. 306
БЕЛОВО гр. 419, 420
БЕЛОГРАДЕЦ с. Провадийско 179, 180, 228, 263
БЕЛОСЛАВ с. Варненско 46, 49, 52
БЕНДИПАРА с. трак., неуточн. 117, 290, 303
БЕНИКА стратегия ант. Тракия 185, 186
БЕОТИЯ обл. ант. Гърция 122, 195
БЕРАТ /ант. Антипатрия/ с. НР Албания 202
БЕРГУЛЕ гр. ант. вж. Люле Бургас
БЕРМИЯ вж. Докса
БЕРОЕ гр. ант. вж. Стара Загора
БЕРОЯ гр. ант. вж. Веря
БЕСАПАРА с. трак. вж. Синтово
БЕСАРАБИЯ обл. СССР 119
БЕСИ трак. племе 126, 128, 179, 255, 281, 284, 286, 415
БЕСИКА стратегия ант. Тракия 185, 186
БЕШИКГЪОЛ /ант. Болбе/ ез. СФР Югославия 126, 171
БИЗАНТЕ гр. ант. Турция 160
БИЗИЯ гр. ант. вж. Виза
БИЗОНЕ гр. ант. вж. Каварна
БИКОВО с. Сливенско 63, 73, 94, 99
БИЛАЗОРА гр. ант. вж. Велес
БИСАЛТИ трак. племе 114, 126, 178,

202
БИСАНТЕ гр. ант. Турция 191
БИСТОНИДА /БИСТОНСКО ЕЗЕРО вж. Бургубол
БИСТРИЦА /ант. Халиакмон/ р. 113, 116, 200, 201, 229
БИТОЛЯ /ант. Хераклея Линкестийска, Пелагония/ гр. СФР Югославия 200, 278, 402
БЛАГОЕВГРАД гр. 191
БОГАЗКЪОЙ /Хатушаш/ с. Турция 121
БОЗДАГ вж. Фалакрон
БОЛБАБРИЯ с. трак., неуточн. 290
БОЛБЕ вж. Бешикгъол
БОНОНИЯ гр. ант. вж. Видин
БОРАНИ племе 412
БОРУЙ средновеков. гр. вж. Стара Загора
БОСФОР /ант. Тракийски Босфор/ 124, 158, 160, 380
БОТИЕИ племе 193, 194
БОТИЕЯ обл. ант. Македония 201
БОХОТ с. Плевенско 237
БРАНИЧЕВО с. Шуменско 231
БРЕГАЛНИЦА р. 290
БРЕЗОВО с. Пловдивско 232, 244
БРЕНИКЕ селище трак., неуточн. 117
БРЕНТОПАРА с. трак., неуточн. 303
БРЕСТАК с. Варненско 148
БРЕСТНИК с. Пловдивско 359
БРЕЯ гр. ант. Гърция 190
БРИГИ трак. племена 113
БРИТАНИЯ рим. провинция 188, 340
БРОНГОС вж. Морава
БРУСИ трак. племе 114
БУГ р. 144
БУКЪОВЦИ квартал на гр. Мизия 231
БУРГАС гр. 273, 354
БУРГАСКИ БАНИ /ант. Акве Калиле/ 259, 333, 348, 369
БУРГАСКИ ЗАЛИВ 144, 185, 188, 213, 214, 215, 304
БУРГУНДИ племе 298, 412
БУРТУДИЗА с. трак., неуточн. 117, 429
БУРУГЪОЛ /ант. Бистонида/ ез. 128, 171, 206
БУТОВО с. Павликенско 316, 317
БУХОВО с. Софийско 74
БУЮККАРЪШИРАН /ант. Дризипара/ с. Турция 117, 381
БЪЙЧЕНИ с. СР Румъния 244
БЪЛГАРИ 404, 410, 412
БЪЛГАРЕВО гр. Бургаско 359
БЯЛО МОРЕ /Егейско море/ 59, 78, 118, 120, 124, 128, 137, 144, 146, 147, 148, 157, 168, 180, 182, 185, 190, 288, 296, 304, 377, 381, 395, 401, 402
В
ВАЛАНДОВО /ант. Добер/ с. СФР Югославия 192, 322

ВАЛОНЕ пещера Франция 42
ВАНДАЛИ племе 297, 408, 413
ВАРВАРИЕС поселение на варвари 414
ВАРДАР /ант. Аксий/ р. 78, 112, 113, 116, 118, 124, 137, 138, 144, 178, 191, 192, 201, 203, 202, 219, 228, 229, 290
ВАРНА /ант. Одесос/ гр. 62, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 176, 210, 260, 266, 287, 304, 307, 319, 325, 328, 333, 334, 340, 341, 342, 344, 348, 349, 351, 353, 354, 356, 358, 359, 360, 368, 378, 381, 395, 399, 402, 404, 409, 412, 415, 419, 423, 424, 425, 426, 429
ВАРНЕНСКО ЕЗЕРО 72
ВАСИЛ ЛЕВСКИ пещера Ловешко 49
ВЕЛЕС /ант. Билазора/ гр. СФР Югославия 202
ВЕЛИКО ТЪРНОВО гр. 49, 82
ВЕРГИ /ант. Еге/ с. Гърция 201, 202
ВЕРЕЯ /ант. Бероя/ гр. Гърция 72, 85, 204, 581
ВЕСЕЛИНОВО с. Ямболско 59, 94, 96, 99
ВЕСТГОТИ племе 384, 385, 386, 403, 404, 413
ВИДИН /ант. Бонония/ гр. 228, 306, 328, 359, 402, 428
ВИЗА /ант. Бизия/ гр. Турция 282, 306, 326, 413, 429
ВИЗАНТИОН гр. ант. вж. Цариград
ВИЗАНТИЯ 395, 398, 399
ВИКУС КАРПОРУМ поселение на карпи 385, 414
ВИЛЕНДОРФ с. Австрия 48
ВИМИНАЦИУМ гр. ант. вж. Костолац
ВИНИЦА с. Шуменско, залято от язовир „Виница“ 62, 74, 78, 81, 82, 147
ВИНКОВЦИ /ант. Цибале/ гр. СФР Югославия 380
ВИТ /ант. Утус/ р. 117, 145, 293, 337, 387, 409, 413, 429
ВИТИНИ трак. племе 114, 121, 122, 126, 128, 184, 259
ВИТИНИЯ обл. ант. Мала Азия 114, 122, 147, 184, 195, 254, 403
ВИТОША /ант. Скомброс/ пл. 126, 288
ВЛАШКА НИЗИНА в СР Румъния 210
ОВОКАСЕНО с. трак., неуточн. 303
ВОДЕН гр. Гърция 202
ВОЛОС гр. Гърция 55, 86
ВРАЦА гр. 138, 186, 221, 230, 232, 234, 235, 247, 301, 367
ВРЪВ с. Видинско 101
ВЪЛЧИТЪРЪН с. Плевенско 101, 105, 107, 226
ВЪРБИЦА с. Плевенско 179, 180

ВЪРБИШКИ ПРОХОД 179, 80
ВЪРБОВКА с. Павлиkenско 256
Г
ГАБАРЕВО с. Старозагорско 62
ГАГАРИНО с. СССР 48
ГАЛАТА с. Варненско 267
ГАЛИКО /ант. Ехейдор/ р. 126, 201
ГАЛИПОЛСКИ П-ОВ /ант. Тракийски Херсонес/ 124, 128, 160, 161, 169, 176, 178, 185, 190, 194, 195, 196, 198, 200, 203, 206, 213, 254, 259, 280, 288
ГАЛИЧЕ с. Белослатинско 238, 239, 240, 353
ГАЛИЯ рим. провинция 315, 318, 340, 352, 379, 408
ГАНОС гр. ант. Турция 388, 429
ГАРВАН /ант. Диногоция/ с. Силистренско 306, 341, 381, 395, 418, 479
ГЕВГЕЛИ гр. СФР Югославия 226
ГЕДИКИ с. Гърция 55
ГЕЛИБОЛ /ант. Калипол/ гр. Турция 429
ГЕПИДИ племе 298, 409, 410, 413
ГЕРМАНИЯ/ГЕРМАНЕ гр. ант. вж. Сапарева баня
ГЕРМАНИЯ рим. провинция 340
ГЕТИ трак. племе 129, 174, 178, 180, 182, 186, 188, 190, 191, 207, 208, 210, 226, 262, 263, 284, 285, 320
ГИГЕН /ант. Ескус/ с. Никополско 147, 288, 290, 293, 296, 297, 298, 301, 306, 307, 308, 321, 324, 328, 329, 332, 333, 336, 337, 340, 341, 343, 346, 348, 351, 358, 359, 360, 382, 395, 410, 413, 428
ГЛАВА ПАНЕГА с. Ловешко 260, 262, 353, 354
ГЛОЖЕНЕ с. Ловешко 49, 232
ГНИЛЯНЕ с. Врачанско 59
ГОЛЯМО ДЕЛЧЕВО с. залято от язовир „Г. Трайков“ 59, 62, 75
ГОРДИОН гр. ант. Турция 121
ГОРНА МИЗИЯ рим. провинция 287, 290, 296, 302, 304, 307, 314, 324, 326, 328, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 340, 349, 365, 368, 384, 413, 414
ГОРСКО КОСОВО с. Ловешко 90
ГОРТИНИЯ обл. ант. Македония 192
ГОСТИЛИЦА /ант. Дискодуратера/ с. Дряновско 308, 341
ГОТИ племе 297, 298, 332, 335, 384, 385, 386, 387, 389, 393, 395, 403, 404, 406, 408, 410, 412
ГРАДЕЦ с. Видинско 99
ГРАДЕШНИЦА с. Врачанско 59, 74, 82, 84, 225
ГРАДСКО /ант. Стоби/ с. СФР Югославия 202, 306, 310, 402, 412
ГРАФИТОВО с. Сливенско 67
ГРЕУТУНГИ племе 413
ГЪРЦИЯ /Елада/ 55, 94, 98, 102, 112, 116, 120, 122, 138, 155, 156, 157, 178, 195, 202, 206, 213, 230, 231, 243, 280, 308, 331, 337, 360, 381, 406, 412
ГЪРЧИНОВО с. Поповско 232
Д
ДАКИ племе 210, 282, 285, 296, 307
ДАКИЯ рим. провинция 298, 304, 323, 325, 328, 331, 341, 368, 377, 378, 384, 386, 387, 393, 395, 399, 402, 403, 406, 409, 412, 413, 414, 428, 429
ДАЛМАЦИЯ рим. провинция 290, 291, 323
ДАРДАНЕЛИ /ант. Хелеспонт/ проток 124, 161, 182, 195, 196
ДАРДАНИ племе 112, 113, 116, 119, 120, 126, 281, 282
ДАРДАНИЯ рим. провинция 377, 402
ДЕСАРЕТИДА обл. ант. Македония 202
ДЕБЕЛТ/ДЕВЕЛТ /ант. Деултум/ с. Бургаско 296, 300, 302, 304, 319, 324, 341, 402, 429
ДЕВЕТАШКА ПЕЩЕРА край с. Деветаки, Ловешко 46, 49, 68, 100, 147
ДЕВНЯ /ант. Марцианопол/ гр. 52, 62, 78, 81, 82, 104, 107, 287, 288, 297, 302, 304, 309, 310, 325, 326, 328, 334, 336, 356, 360, 377, 378, 381, 384, 385, 386, 392, 393, 402, 409, 412, 413, 425, 429
ДЕВРИОП обл. ант. Македония 201
ДЕЛОС о-в Бяло море 254
ДЕЛФИ гр. ант. Гърция 169, 176, 262, 334
ДЕЛЧЕВО /Царево село/ с. СФР Югославия 191
ДЕМИРКЪЙОЙ /Малък Самоков/ с. Турция 310
ДЕНТЕЛЕТИ трак. племе 126, 281, 284
ДЕНТЕЛЕТИКА стратегия ант. Тракия 185, 186
ДЕРАЙОН гр. ант. Турция 191
ДЕРОНИ трак. племе 178, 259
ДЕУЛТУМ гр. ант. вж. Дебелт
ДИДИМОТИХОН /ант. Платинопол, Димотика/ гр. Гърция, 302, 307, 309, 319, 325, 429
ДИИ /махайрофори/ трак. племе 126, 128, 285
ДИИЕСУРЕ с. трак., неуточн. 303
ДИКАЯ гр. ант. Гърция 190
ДИМИТРИЕВО /ант. Пизос/ с. Чирпанско 308, 324, 326, 334
ДИМОТИКА вж. Дидимотихон
ДИМУМ гр. ант. вж. Белене
ДИНЕЯ гр. ант. Тракия 341
ДИНОГЕЦИЯ гр. ант. вж. Гарван
ДИОБЕСИ трак. племе 126
ДИОКЛЕЦИАНОПОЛ гр. ант. вж. Хисар
ДИОНИСОПОЛ гр. ант. вж. Балчик
ДИОСПОЛ гр. ант. Тракия, неуточн.

402, 429
ДИРАХИУМ гр. ант. вж. Драч
ДИСКОДУРАТЕРА гр. ант. вж. Гостилица
ДИСОРОН вж. Круша планина
ДНЕПЪР р. 147
ДНЕСТЪР /ант. Тирас/ р. 124, 125, 147
ДОБЕР гр. ант. вж. Валаново
ДОБРУДЖА 162, 232, 282, 284, 285, 287, 293, 296, 298, 299, 302, 306, 307, 312, 319, 320, 325, 326, 341, 349, 358, 388, 402, 412
ДОДОПАРОС с. трак., неуточн. 303
ДОКСА /ант. Бермий/ пл. 201
ДОЛНА КАБДА с. Търговишко 419
ДОЛНА МИЗИЯ рим. провинция 287, 288, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 304, 307, 308, 314, 318, 320, 322, 324, 325, 326, 328, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 340, 342, 344, 346, 349, 354, 365, 368, 369, 377, 386, 388, 395, 396, 399, 402, 403, 406, 410, 412, 413, 418, 428, 429
ДОЛОНКИ трак. племе 128, 169, 178, 179
ДОРИЙЦИ гр. племе 111, 112
ДОН р. 386
ДОРИСК гр. ант. Гърция 182, 188, 191, 206
ДОРИКУМ гр. ант. вж. Раковица
ДРАБЕСК гр. ант. Гърция 169
ДРАВА р. 98, 381
ДРАГОЙНОВО с. Първомайско 148, 217
ДРАМА гр. Гърция 202
ДРАЧ /ант. Дирахим/ гр. НР Албания 144, 402, 410, 412
ДРИЗИПАРА с. трак. вж. Буюккаръширан
ДРИС гр. ант. Гърция 198
ДРОНГИЛОН гр. ант. Тракия, неуточн. 149
ДРОСИКА стратегия ант. Тракия 185
ДУВАНЛИ с. Пловдивско 179, 224, 228, 230, 232, 233, 247, 252
ДУНАВ /ант. Истрос/ р. 41, 42, 88, 98, 110, 119, 124, 125, 126, 137, 142, 147, 149, 157, 171, 172, 179, 180, 188, 207, 208, 210, 230, 231, 282, 284, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 306, 309, 318, 320, 325, 328, 358, 377, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 388, 393, 395, 403, 406, 408, 409, 410, 413, 414, 416, 428
ДУРОСТОРИУМ гр. ант. вж. Силистра
ДЪЛБОКИ с. Старозагорско 230, 233
ДЪРЖОВ р. 42
ДЯДОВО с. Новоагорско 73
Е
ЕВБЕЯ о-в Бяло море 122, 158, 195
ЕВДОКСИОПОЛ гр. ант. вж. Силив-

ри
ЕВРОП/ЕВРОПОС гр. ант. СФР Югославия 192
ЕВРОПА рим. провинция 377, 381, 406, 429
ЕГЕ гр. ант. вж. Верги
ЕГЕЙСКИ ОСТРОВИ 88, 98, 110, 112, 113, 116, 147, 277
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГИПЕТ 60, 87, 88, 120, 178, 188, 211, 213, 225, 258, 267, 277, 319, 392, 395, 399
ЕГИСУС гр. ант. вж. Тулча
ЕГОС ПОТАМОС ант. име на р. в Турция 194
ЕДОНИ трак. племе 114, 126, 178, 182
ЕЗЕРО с. Новоагорско 73, 81, 90, 91, 92, 94, 96, 98, 99, 100, 102, 105, 106, 107, 108
ЕЗЕРОВО с. Първомайско 224
ЕЙОН гр. ант. Гърция 182
ЕЛАДА вж. Гърция
ЕЛЕУНТ гр. ант. Турция 161, 198, 200
ЕМАТИДА/ЕМАТИЯ вж. Ойсима
ЕМЕНСКА ПЕЩЕРА Великотърновско 49, 100
ЕМИНЕ нос на Черно море 179
ЕНОС гр. ант. Турция 117, 144, 145, 149, 158, 164, 165, 190, 198, 213, 214, 280, 304, 309, 319, 377, 429
ЕПИДАВЪР гр. ант. Гърция 259, 262
ЕПИР обл. ант. Гърция 290, 402, 406, 412
ЕРГЕНЕ /ант. Ергин/ р. 128, 180, 182, 184, 188
ЕРГИН вж. Ергене
ЕРЕТРИЯ гр. ант. Гърция, о-в Евбея 158
ЕРИГОН вж. Черна река
ЕРИХОН ант. селище 55, 82
ЕРУСАЛИМ гр. ант. 381
ЕСКУС гр. ант. вж. Гиген
ЕТРОПОЛЕ гр. 62, 152
ЕТРУСКИ 277
ЕФЕС гр. ант. Турция 112, 325
ЕФРАТ р. 121
ЕХЕЙДОР вж. Галико
З
ЗАГРАДЕ /ант. Никополис ад Нестум/ с. Гоцеделчевско 302, 307, 325, 429
ЗАЛДАПА гр. ант. вж. Абрит
ЗАПАРА гр. ант. вж. Сандански
ЗБУРУЛО с. трак., неуточн. 303
ЗЕРИНТОС гр. ант. Гърция 258
ЗЕТНУКУРТУ гр. ант. Тракия, неуточн. 429
ЗИЛМИСОС хълм 255
ЗИМНИЧ/ЗИМНИЧА гр. СР Румъния 98
ЗЛАТНА ПАНЕГА с. Ловешко 260
ЗОНЕ гр. ант. Гърция 191

И
ИБЕРИЙСКИ П-ОВ 237
ИБИДА гр. ант. Тракия, неуточн. 479
ИВАЙЛОВГРАД гр. 302, 315, 337, 349, 351, 352
ИВАНЯНЕ кв. на Баня 419, 429
ИГЛИЦА /ант. Трезмис/ с. СР Румъния 288, 293, 306, 307, 325, 326, 429
ИДОМЕНЕ гр. ант. СФР Югославия 192
ИЗМИД /ант. Никомидия/ гр. Турция 320, 380, 396
ИЗМИР /ант. Смирна/ гр. Турция 320
ИЗНИК /ант. Никея/ гр. Турция 320, 382
ИЛИРИ племена 112, 113, 116, 126, 200, 251
ИЛИРИК, рим. префектура 319, 377, 380, 381, 382, 385, 389, 391, 399, 402, 404, 406, 408, 409, 410, 413, 420, 422
ИЛИРИЯ обл. ант. 277
ИМБРОС о-в Бяло море 124
ИНЕДЖИК /ант. Апри/ гр. Турция 296, 300, 302, 304, 413, 429
ИНЕАДА нос на Черно море 162, 180
ИПСАЛА /ант. Кипсела/ гр. Турция 128, 184, 196, 197, 258, 278
ИСАКЧА /ант. Новиолунум/ гр. СР Румъния 310, 341, 381, 382, 395, 429
ИСКЪР /ант. Ойскос, Оский/ р. 98, 117, 125, 126, 144, 300, 320, 413, 429
ИСМАР гр. ант. Гърция 117, 158, 174
ИСПАНИЯ рим. провинция 379
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИСТРИЯ/ИСТРОС гр. ант. СР Румъния 161, 162, 164, 165, 170, 172, 210, 252, 267, 281, 325, 331, 378, 382, 385, 395, 429
ИСТРОС вж. Дунав
ИТАЛИЯ 112, 156, 158, 163, 277, 278, 280, 281, 301, 310, 318, 325, 358, 379, 381, 382, 384, 412, 413
ИТИМАРИ племе 408
К
КАБИЛЕ гр. ант. до с. Кабиле, Ямболско 144, 149, 207, 216, 266, 281, 293, 300, 306, 309, 310, 319, 322, 326, 328, 330, 340, 348, 419
КАВАЛА гр. Гърция 202, 215
КАВАРНА /ант. Бизоне/ гр. 162, 163, 165, 340
КАВКАЗ пл. 89, 121, 219, 227, 409
КАЗАНЛЪК гр. 60, 63, 66, 68, 73, 81, 91, 96, 99, 108, 152, 174, 211, 219, 220, 229, 235, 259, 360
КАЛАТИС гр. ант. вж. Мангалия
КАЛЕНИК с. Ловешко 360
КАЛИАКРА /ант. Тирзис/ нос на Черно море 162, 165, 210, 341
КАЛИПОЛ гр. ант. вж. Гелибол
КАЛИЩЕ с. Пернишко 179
КАЛОЯНОВО с. Сливенско 233

КАЛУГЕРОВО с. Пазарджишко 90
КАЛУГЕРОВО /ант. Арзос/ с. Хасковско 117
КАЛХЕДОН гр. ант. Турция 160, 162, 171, 182, 194
КАМЧИЯ /ант. Панисос/ р. 59, 162
КАПИДАВА гр. ант. СР Румъния 306, 341, 429
КАПИТАН ДИМИТРИЕВО с. Пазарджишко 73, 99
КАПУА гр. ант. Италия 281
КАРАНОВО с. Сливенско 57, 59, 62, 63, 64, 66, 68, 70, 72, 73, 78, 80, 81, 85, 97, 99, 225
КАРДИЯ гр. ант. Турция 161, 194, 200, 203
КАРЕРИНО с. трак., неуточн. 303
КАРЗИУМ гр. ант. вж. Хършова
КАРИ племе 162
КАРИЯ обл. ант. Мала Азия 162
КАРОН ЛИМЕН ант. пристанище вж. Шабла
КАРПАТИ пл. 78, 113, 116, 118, 129, 145, 239, 240, 428
КАРПИ племе 297, 298, 413
КАРТАГЕН гр. ант. Африка 277, 278, 280
КАСАНДРИЯ вж. Потидея
КАСНАКОВО с. Хасковско 251
КАСТРА МАРТИС гр. ант. вж. Кула
КАТАЛАУНСКИ ПОЛЕТА Франция 409
КЕБРЕНИ трак. племе 259
КЕЛА гр. ант. Тракия 313
КЕЛТИ племена 208, 213, 214, 267
КЕМАНДРИ племе 413
КЕНИ трак. племе 278
КЕНИКА стратегия ант. Тракия 185, 296
КЕРЕОПИРГОС гр. ант. Тракия, неуточн. 429
КЕРНИКЕ пл. 191
КЕРЧ п-ов СССР 240, 242
КИАБРОС вж. Цибрица
КИЗИК гр. ант. Турция 145, 194, 325, 396
КИКОНИ трак. племе 128, 176
КИЛИЯ /ант. Койла/ гр. Турция 429
КИНОСКЕФАЛЕ местност в Тесалия 277
КИПСЕЛА гр. ант. вж. Ипсала
КИРИЛОВО с. Старозагорско 99
КЛАЗОМЕНА гр. ант. Турция 158, 161, 163
КЛАРОС светилище в Мала Азия 262
КОАДА МАЛУЛУИ в СР Румъния 238, 239
КОВЧАС /ант. Тарподис/ с. Турция 117
КОДЖАДЕРМЕН местност Шуменско 59, 74, 81, 97
КОЙЛА гр. ант. вж. Килия
КОЙЛАЛЕТИ трак. племе 128, 285

КОЙЛАЛЕТИКА стратегия ант. Тракия 185
КОНСТАНТИАНА ДАФНЕ гр. ант. СР Румъния 382, 395, 429
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОНСТАНЦА /ант. Томи, Кюстенджа/ гр. СР Румъния 162, 163, 165, 260, 281, 304, 319, 325, 344, 377, 378, 381, 382, 385, 387, 395, 402, 403, 415, 418, 429
КОПИЛОВЦИ с. Кюстендилско 259
КОРЕЛИ племе 278
КОРИНТ гр. ант. Гърция 158, 195, 280, 381
КОРПИЛИ трак. племе 128
КОРПИЛИКА стратегия ант. Тракия 185
КОРСИКА о-в Средиземно море 185
КОСТЕНКИ с. СССР 48
КОСТОБОКИ племе 297
КОСТОЛАЦ /ант. Виминациум/ гр. СФР Югославия 291, 377, 409
КОЦОФЪНЕШИ с. СР Румъния 230
КОЧАНИ гр. СФР Югославия 290
КРАЙБРЕЖНА ДАКИЯ рим. провинция вж. Дакия
КРЕМЕНЕТЕ местност край гр. Батак 46
КРЕМИКОВЦИ с. Софийско 57, 73
КРЕНИДИ вж. Филипи
КРЕСТОНИ трак. племе 114, 126, 178, 202
КРЕСТОНИЯ обл. ант. Македония 132, 202
КРИВА РЕКА с. Шуменско 60
КРИВИНА /ант. Ятрус/ с. Русенско 293, 306, 418, 419, 429
КРИВОДОЛ гр. 59, 72, 74, 97
КРИМ п-ов СССР 239
КРИТ о-в Средиземно море 112, 152, 225
КРИТОТЕ гр. ант. Турция 161, 198, 200
КРОБИЗИ трак. племе 129
КРОМАНЬОН пещера Франция 49
КРУМОВГРАД гр. 362
КРУНОЙ гр. ант. вж. Балчик
КРУПНИК с. Благоевградско 341
КРУША ПЛАНИНА /ант. Дисорон/ пл. 144, 202
КУБРАТ гр. 81
КУЛА /ант. Кастра Мартис/ гр. 391, 402, 408, 413, 428
КУМАНОВО /ант. Акве/ гр. СФР Югославия 402, 428
КУМПЪНА с. СР Румъния 349
КУНИНО с. Врачанско 46, 49
КУНТИЕГЕРУМ с. трак., неуточн. 303
КУРУПЕДИОН местност ант. Мала Азия 211
КУШНИЦА /ант. Пангей/ пл. Гърция 137, 144, 179, 204, 255, 258, 312
КЪРДЖАЛИ гр. 60, 81, 83

КЪОЛМЕН с. Шуменско 179, 224, 225
КЮЛТЕПЕ местност Турция 121
КЮСТЕНДЖА вж. Констанца
КЮСТЕНДИЛ /ант. Пауталия/ гр. 259, 294, 302, 306, 310, 312, 315, 320, 326, 328, 332, 333, 340, 341, 342, 343, 346, 348, 349, 351, 402, 403, 429
Л
ЛАВРИОН рудници ант. Гърция 156
ЛАДЕПСИ трак. племе 156
ЛАМПСАК гр. ант. Турция 145
ЛАНГОБАРДИ племе 413
ЛАРИСА гр. Гърция 55
ЛЕЖА /ант. Лисус/ с. НР Албания 310
ЛЕМНОС о-в Бяло море 87, 124, 251
ЛЕСБОС о-в Бяло море 97, 124, 158, 161
ЛЕСУРА с. Врачанско 90
ЛЕТНИЦА гр. 186, 232, 235, 243, 244, 352
ЛИГИН ант. име на р. в Сев. България 187, 207, 208
ЛИДИЙЦИ племе 326
ЛИДИЯ д-ва ант. Мала Азия 121, 163
ЛИЗИМАХИЯ гр. ант. Турция 211, 213
ЛИЛЯЧЕ с. Врачанско 49, 260
ЛИМНЕ гр. ант. Турция 161
ЛИСЕОН с. трак., неуточн. 303
ЛИСУС гр. ант. вж. Лежа
ЛИХНИДА гр. ант. вж. Охрид
ЛОВЕЦ с. Старозагорско 81, 233, 352
ЛОВЕЧ /ант. Мелта/ гр. 108, 186, 297, 310
ЛОЗЕН с. Хасковско 260
ЛОКРИДА обл. ант. Гърция 195
ЛОМ /ант. Алмус/ гр. 293, 306, 362, 410, 413
ЛОМЕЦ с. Ловешко 293
ЛУДИАС вж. Мавронери
ЛУКАНИЯ обл. Италия 281
ЛУКОВИТ гр. 231, 240, 352
ЛУТРОС /ант. Траянопол/ с. Гърция 307, 309, 402, 429
ЛЮБЛЕН с. Поповско 341, 348
ЛЮЛЕ БУРГАС /ант. Бергуле, Аркадиопол/ гр. Турция 409, 410, 413, 429
ЛЮТИБРОТ с. Врачанско 426
М
МАВРОНЕРИ /ант. Лудияс/ р. 201
МАГНЕЗИЯ гр. ант. Турция 278
МАДАРА с. Шуменско 78, 260, 301, 333, 340
МАДУАТЕНИ трак. племе 278
МАДИТ/МАДИТОС гр. ант. Турция 160
МАЗАЧЕВО с. Кюстендилско 235
МАКЕДОНИЯ д-ва ант. и рим. провинция 85, 113, 116, 124, 187, 190, 203, 211, 213, 215, 217, 229, 254, 277, 280, 281, 284, 286, 287, 290, 301, 304, 306, 309, 310, 314, 315, 321, 322, 323, 326, 328, 330, 348, 367, 368, 369, 377, 378, 381, 384, 386, 387, 389, 399, 403, 406, 410, 412, 413
МАКЕДОНЦИ племена 113, 114, 116, 126
МАКРЕШ с. Видинско 100
МАКСИМИАНОПОЛ гр. ант., неуточн. 429
МАЛА АЗИЯ /Анатолия/ 37, 52, 55, 57, 60, 66, 68, 81, 82, 84, 85, 86, 98, 106, 107, 110, 112, 113, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 142, 144, 147, 155, 157, 161, 167, 178, 184, 188, 195, 208, 211, 213, 224, 225, 228, 230, 231, 237, 242, 244, 254, 256, 277, 278, 281, 290, 298, 304, 306, 307, 309, 310, 312, 314, 318, 319, 320, 324, 325, 326, 328, 330, 331, 337, 346, 349, 351, 352, 360, 368, 380, 381, 392, 393, 396, 399, 403, 404, 408, 412, 413, 414
МАЛКО ТЪРНОВО /ант. Тзоидес/ гр. 297, 314, 429
МАЛТА с. СССР 48
МАЛЪК ПРЕСЛАВЕЦ с. Силистренско 426
МАЛЪК САМОКОВ вж. Демиркьой
МАНГАЛИЯ /ант. Калатис/ гр. СР Румъния 162, 163, 164, 210, 281, 319, 334, 341, 429
МАНОЛЕ с. Пловдивско 99, 101, 102, 147
МАРГОС гр. ант. СФР Югославия 408
МАРИЦА /ант. Хеброс/ р. 59, 117, 124, 126, 127, 128, 137, 140, 141, 144, 147, 149, 158, 176, 179, 180, 186, 188, 190, 196, 200, 205, 206, 207, 208, 213, 216, 217, 220, 229, 258, 259, 278, 280, 281, 284, 304, 306, 307, 309, 310, 319, 380, 410, 429
МАРМАРА ЕРЕГЛИСИ /ант. Перинт, Хераклея/ гр. Турция 117, 144, 145, 156, 162, 185, 194, 195, 198, 206, 290, 296, 297, 304, 319, 325, 380, 386, 395, 396, 409, 429
МАРОНЕЯ гр. ант. Гърция 140, 144, 145, 158, 190, 195, 206, 213, 280, 429
МАРЦИАНОПОЛ гр. ант. вж. Девня
МАСЛЕН НОС нос на Черно море 168
МАСТЕЙРА гр. ант. Тракия, неуточн. 149
МАХАЙРОФОРИ вж. дии
МЕГАЛОПОЛ гр. ант. Гърция 208
МЕГАРА гр. ант. Гърция 160, 162
МЕДИ трак. племе 114, 126, 280, 281
МЕДИКА стратегия ант. Тракия 185
МЕДИОЛАНУМ гр. ант. вж. Милано
МЕДНИ РИД пл. 168, 169
МЕЗЕК с. Свиленградско 219, 220, 232, 237

МЕЗЕМ с. СССР 48
МЕЛАНДИТИ трак. племе 128
МЕЛИНОФАГИ трак. племе 128
МЕЛНИК гр. 260
МЕЛТА гр. ант. вж. Ловеч
МЕНДЕ гр. ант. Гърция 158
МЕОНИ племе 113
МЕСАМБРИЯ/МЕСЕМБРИЯ гр. ант. вж. Несебър
МЕСЕНА гр. ант. Гърция 330
МЕСОПОТАМИЯ обл. ант. 60, 67, 88, 113, 118, 119, 188, 211
МЕСТА /ант. Нест/Нестос/Несос/ р. 59, 117, 124, 128, 138, 140, 158, 176, 179, 190, 194, 200, 207, 210, 213, 217, 228, 280, 286, 358, 377, 479
МЕТОНЕ гр. ант. Гърция 204
МЕЧИ КЛАДЕНЕЦ /Айбунар/ местност край Стара Загора 61, 85
МИГДОНИ трак. племе 114, 126, 202
МИГДОНИЯ обл. ант. Македония 126, 192, 202
МИДАС гр. ант. Турция 121
МИДИЯ /ант. Салмидес/Салмидесос/ гр. Турция 188
МИЗИ трак. племе 112, 116, 120, 121, 125, 282, 284, 320
МИЗИЯ рим. провинция 119, 284, 285, 286, 287, 300, 304, 312, 314, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 325, 334, 341, 348, 351, 353, 358, 359, 362, 363, 366, 367, 378, 387, 388, 391, 399, 409, 412, 413
МИКЕНА гр. ант. Гърция 112
МИЛАНО /ант. Медиоланум/ гр. Италия 382
МИЛЕТ гр. ант. Турция 112, 160, 161, 162, 163, 165, 171, 172, 182
МИЛКОВИЦА с. Никополско 74, 306
МИЛОХОРНАЙ /Шаплъдере/ с. Гърция 168
МИРИЗЛИВКА пещера край с. Орешец, Видинско 49
МИРКИН гр. ант. Гърция 182
МИХАЙЛОВГРАД /ант. Монтана/ гр. 112, 113, 288, 293, 306, 310, 348, 362
МИХАЛИЧ с. Хасковско 106
МОНТАНА гр. ант. вж. Михайловград
МОРАВА /ант. Бронгос/ р. 78, 112, 113, 118, 124, 144
МОРИЗОС гр. ант. Тракия, неуточн. 429
МОРОВИЦА пещера край с. Гложене, Ловешко 49
МРАМОРНО МОРЕ /ант. Пропонтида/ 124, 137, 144, 157, 158, 159, 160, 182, 184, 185, 188, 190, 200, 229, 284, 288, 296, 304, 319, 377, 388, 393, 395
МУЛДАВА с. Пловдивско 66, 73
МУНТЕНА обл. СР Румъния 85
МУРСАЛЕВО с. Кюстендилско 74

МУСЕЛИЕВО с. Плевенско 46, 49
МЪГЛИЖ гр. 237
Н
НАЙСОС гр. ант. вж. Ниш
НАКСОС о-в Бяло море 124
НЕА НИКОМИДИЯ с. Гърция 72, 83, 85
НЕАНДЕРТАЛ местност край Дюселдорф 43
НЕСЕБЪР /ант. Месамбрия/Месембрия/ гр. 117, 145, 147, 148, 149, 161, 166, 167, 168, 170, 210, 217, 235, 238, 242, 264, 282, 304, 310, 334, 336, 337, 340, 348, 382, 388, 395, 402, 415, 418, 419, 420, 429
НЕСТ/НЕСТОС/НЕСОС вж. Места
НИДЖЕ ПЛАНИНА 201
НИКЕ гр. ант. вж. Хафса
НИКЕЯ гр. ант. вж. Изник
НИКОМИДИЯ гр. ант. вж. Измил
НИКОЛАЕВО с. Плевенско 362, 363
НИКОПОЛ гр. 42, 402
НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ гр. ант. при с. Никюп, Великотърновско 287, 288, 296, 297, 298, 302, 307, 309, 315, 316, 320, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 336, 340, 341, 346, 348, 351, 360, 384, 413, 429
НИКОПОЛИС АД НЕСТУМ гр. ант. вж. Заграде
НИЛ р. 213, 258, 368
НИПСЕИ трак. племе 128
НИШ /ант. Найсос/ гр. СФР Югославия 296, 298, 328, 380, 382, 384, 385, 393, 395, 398, 402, 403, 409, 429
НОВА ЗАГОРА гр. 73, 90, 94, 96, 100, 108
НОВГРАД с. Русенско 90, 122
НОВЕ гр. ант. вж. Свищов
НОВИ ИСКЪР гр. 74
НОВИОДУМУМ гр. ант. вж. Исакча
НОВО СЕЛО с. Видинско 101
НОВОЗАГОРСКИ АЗМАК р. 99
НОРИКУМ рим. провинция 358, 381
О
ОБЕЛЯ кв. на София 423
ОБЗОР с. Бургаско 426
ОВЧАРОВО с. Търговишко 72, 75
ОГНЯНОВО с. Пловдивско 260
ОГОСТА р. 314, 326
ОДЕСОС гр. ант. вж. Варна
ОДОМАНТИ трак. племе 114, 128
ОДРИН /ант. Ускудама, Адрианоупол/ гр. Турция 128, 184, 206, 281, 300, 302, 306, 309, 377, 380, 381, 385, 386, 392, 393, 402, 403, 409, 412, 429
ОДРИСИ трак. племе 128, 129, 181, 184, 190, 191, 210, 280, 284, 285
ОДРИСИДА/ОДРИСИЯ обл. ант. Тракия 128, 184
ОДРИСКА ДЪРЖАВА 144, 169, 170, 178, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 193, 194, 196, 200, 203, 210,

220, 256, 258, 280, 282
ОЙСИМЕ /Ематид/Ематия/ селище
трак. ант. Гърция 114
ОЙСКОС вж. Искър
ОЛБИЯ гр. ант. СССР 144, 208
ОЛИМП пл. Гърция 116, 201
ОЛИНТ гр. ант. Гърция 158, 188, 198,
206
ОЛТ р. 98
ОЛТЕНИЯ обл. СР Румъния 237, 360
ОНОКАРСИС резиденция на Котис I
200
ОРБЕЛ вж. Беласица
ОРЕСКИ трак. племе
ОРЕСТИДА обл. ант. Македония 201
ОРЕШЕЦ с. Видинско 49
ОРИЗОВО с. Чирпанско 226
ОРНОЙ гр. ант. Тракия, неуточн. 429
ОРСОЯ с. Михайловградско 106
ОРЯХОВО гр. 226
ОСЕНЕЦ с. Разградско 49
ОСЕНОВО с. Варненско 424, 426
ОСКИЙ вж. Искър
ОСОГОВО пл. 290
ОСТГОТИ племе 384, 386, 393, 404,
409, 410, 412, 413
ОСЪМ /ант. Асам/ р. 49, 117, 429
ОХРИД /ант. Лихнида/ гр. СФР
Югославия 202, 402, 412
П
ПАВЛИКЕНИ гр. 316
ПАЗАРДЖИК гр. 144
ПАЗАРЛЪ гр. Турция 121
ПАКТИЕ гр. ант. Турция 161
ПАЛАЦИОЛОН селище ант. Тракия
382
ПАЛЕНА п-ов Гърция 158, 161
ПАЛМА с. трак., неуточн. 303
ПАМФИЛИЯ обл. ант. Мала Азия 284
ПАНАГЮРИЩЕ гр. 221, 229, 232,
234, 235, 242, 264, 266
ПАНГЕЙ вж. Кушница
ПАНИОН гр. ант. вж. Барбарос
ПАНИСОС вж. Камчия
ПАНОНИЯ рим. провинция 290, 318,
340, 358, 377, 381, 386, 406, 408,
409, 410, 412
ПАНТИЛЕМОНУЛ /ант. Улметум/ с.
СР Румъния 378, 382, 429
ПАРИОН гр. ант. Турция 194, 351
ПАРОС о-в Бяло море 158
ПАРТИКОПОЛ гр. ант., неуточн. 402
ПАСТУША кв. на Перушица 228
ПАТАЛЕНИЦА с. Пазарджишко 348
ПАУТАЛИЯ гр. ант. вж. Кюстендил
ПЕВКА ант. име на о-в на р. Дунав
207, 208
ПЕВКИ племе 297, 298, 412
ПЕЛА гр. ант. вж. Апостол
ПЕЛАГОНИЯ гр. ант. вж. Битоля
ПЕЛОПОНЕС п-ов Гърция 116, 122,
208
ПЕНЕЙ ант. име на р. Гърция 201

ПЕНЕТО селище трак., неуточн. 303
ПЕОНИ племена 112, 113, 126, 178,
190
ПЕОНИЯ ант. царство 137, 176
ПЕРГАМ гр. ант. Турция 117, 216,
277
ПЕРГАМСКО ЦАРСТВО 280
ПЕРИНТ гр. ант. вж. Мармара Ерег-
лиси
ПЕРНИК гр. 64, 74, 217, 353
ПЕРСЕПОЛ гр. ант. Иран 245
ПЕРСИ 182, 245, 251, 409
ПЕРСИЯ 163, 184, 202, 245, 408
ПЕРУШИЦА гр. 420
ПЕШКЕТО пещера край с. Лиляче,
Врачанско 49
ПЕЩ пещера край с. Старо село, Вра-
чанско 49
ПИДНА гр. ант. Гърция 202, 204, 216,
278, 280
ПИЕРИ трак. племе 126
ПИЕРИЯ обл. ант. Гърция 114, 116
ПИЗОС ант. тържище вж. Димитрие-
во
ПИЛОС гр. ант. Гърция 112
ПИРДОП кв. на гр. Средногорие 419,
420
ПИРЕНЕИ пл. 39
ПИРЕЯ пристанище на Атина 258
ПИРИН пл. 39, 126, 137, 288
ПЛЕВЕН /ант. Строгозия/ гр. 228, 429
ПЛОВДИВ /ант. Пулпудева, Филипо-
пол, Тримонциум/ гр. 73, 82, 138,
142, 144, 149, 206, 216, 263, 285,
290, 296, 297, 298, 300, 302, 307,
308, 309, 310, 312, 315, 319, 320,
322, 325, 326, 328, 329, 330, 331,
332, 333, 334, 336, 337, 340, 344,
348, 349, 351, 354, 358, 359, 360,
362, 369, 377, 380, 381, 382, 385,
387, 395, 402, 403, 409, 410, 415,
418, 423, 428, 429
ПЛОТИНОПОЛ гр. ант. вж. Дидимо-
тихон
ПРОБИТ КАМЪК с. Разградско 90
ПОБИТИТЕ КАМЪНИ местност Вар-
ненско 52
ПОЛИОХНИ с. ант. Гърция, о-в Лем-
нос 97
ПОЛТИМБРИЯ гр. ант. Тракия, не-
уточн. 117, 148
ПОМОРИЕ /ант. Анхиало/ гр. 161,
304, 307, 309, 336, 341, 342, 344,
378, 402, 412, 429
ПОПОВО гр. 74, 301
ПОРОЙНА с. СР Румъния 210
ПОТАИСА гр. ант. СР Румъния 293
ПОТИДЕЯ /Касандрия/ гр. ант. Гър-
ция 158, 190, 191, 204
ПРЕВАЛИТАНА рим. провинция 377,
402
ПРОПОНТИДА вж. Мраморно море
ПРОСЛАВ с. Пловдивско, дн. квартал

на Пловдив 99
ПУЛПУДЕВА гр. ант. вж. Пловдив
ПШЕНИЧЕВО с. Старозагорско 148
Р
РАБИША с. Видинско 100, 147
РАЗГРАД /ант. Абритус/ гр. 74, 293,
298, 302, 306, 328, 333, 337, 341,
360, 395, 402, 418, 419, 429
РАКОВИЦА /ант. Дортикум/ с. Ви-
динско 429
РАЦИАРИЯ гр. ант. вж. Арчар
РЕБЪРКОВО с. Врачанско 74
РЕДЕСТ гр. ант. вж. Текирдаг
РЕЙН р. 282, 386, 409
РЕМЕСИАНА гр. ант. вж. Бела па-
ланка
РЕСКИНТИЙСКА пл. 259
РЕЦИЯ рим. провинция 381
РИБЕН с. Плевенско 351
РИЛА пл. 39, 126, 137, 185, 288
РИМ 157, 213, 277, 278, 280, 281, 284,
285, 286, 296, 298, 299, 300, 304,
307, 308, 318, 328, 331, 347, 349,
358, 380, 381, 382, 398, 402, 405
РОДОПА рим. провинция 377, 378,
402, 406, 429
РОДОПЕ вж. Родопи
РОДОПИ /ант. Родопе/ пл. 42, 46, 60,
90, 117, 137, 138, 141, 144, 146, 148,
158, 178, 179, 184, 185, 213, 217,
229, 230, 247, 248, 255, 260, 284,
326, 340, 415
РОДОС о-в Средиземно море 140, 277,
280
РОКСОЛАНИ племе 296
РУЕЦ с. Търговишко 229, 230
РУСЕ /ант. Сексагинта Приста/ гр. 41,
49, 59, 63, 74, 78, 80, 81, 82, 83, 101,
231, 296, 341, 402, 429
РУСЕНСКИ ЛОМ р. 326
РЪЖДАВИЦА с. Кюстендилско 368
РЯХОВО /ант. Апиария/ с. Русенско
296, 306, 402, 429
С
САВА р. 142
САДАГАРИ племе 410, 413
САДОВЕЦ с. Ловешко 72
САИ трак. племе 124
САКАР пл. 154, 180, 219
САКРОМОНТИСКИ племе 413
САЛЕ гр. ант. Гърция 191
САЛМАНОВО с. Шуменско 74
САЛМИДЕС/САЛМИДЕСОС гр. ант.
вж. Мидия
САЛТУС с. ант. Тракия 381
САМАЙКА стратегия ант. Тракия 185
САМОКОВ гр. 144
САМОС о-в Бяло море 160, 163, 259
САМОТРАКИ о-в Бяло море 114, 124,
224, 258, 288
САМУИЛИЦА I, II пещери край с. Ку-
нино, Врачанско 46, 49
САНАДИЯ гр. ант. Тракия, неуточн.

429
САНДАНСКИ /ант. Запаара?/ гр. 322,
328, 333, 348, 407, 419, 425
САНЕ гр. ант. Гърция 158
САПАЙКА стратегия ант. Тракия 185
САПАРЕВА БАНЯ /ант. Германия/
Германе/ гр. 74, 117, 144, 293, 328,
332, 340, 348, 415, 418, 429
САПЕИ трак. племе 128
САПРИСАРА с. трак., неуточн. 303
САРАНАСУФ /ант. Халмирис/ с. СР
Румъния 381, 429
САРАЦИНИ племе 413
САРДИ гр. ант. Турция 121
САРДИКА стратегия ант. Тракия 185,
186
САРДИНИЯ о-в Средиземно море 277
САРМАТИ племена 285, 415
САРМАТОН поселение на сармати
414
САТРИ трак. племе 126, 128
СВЕТЛЕН с. Поповско 228, 230
СВЕЩАРИ с. Исперихско 232, 233
СВИЩОВ /ант. Нове/ гр. 42, 147, 288,
296, 306, 320, 321, 328, 329, 340,
341, 351, 358, 359, 378, 402, 409,
410, 412, 413, 418, 419, 429
СЕВАСТОПОЛ гр. ант. Тракия, не-
уточн. 402, 429
СЕВЛИЕВО гр. 226
СЕВТОПОЛ гр. ант. зялът от яз. „Г.
Димитров“, Казанлъшко 144, 149,
151, 153, 154, 155, 208, 215, 216,
217, 218, 237, 254, 266, 330, 337
СЕКСАГИНТА ПРИСТА гр. ант. вж.
Русе
СЕКУРИСКА гр. ант. вж. Черковица
СЕЛЕТА пещера Унгария 48
СЕЛЕТИКА стратегия ант. Тракия
185
СЕЛИМБРИЯ гр. ант. вж. Силиври
СЕМЕРДЖИЕВО с. Русенско 90
СЕРДИ трак. племе 126, 284
СЕРДИКА гр. ант. вж. София
СЕРЕС вж. Сяр
СЕРИОТЕЙХИТАЙ гр. ант. Турция
191
СЕРМЕ вж. Стряма
СЕСТОС гр. ант. Турция 117, 160, 161,
188, 198, 200, 204, 251
СИГИНИ трак. племе 125
СИКАБОИ племе 259
СИЛИВРИ /ант. Селимбрия, Евдок-
сиопол/ гр. Турция 117, 148, 160,
190, 194, 377, 388, 402, 429
СИЛИСТРА /ант. Дуросторум/ гр. 42,
49, 210, 288, 293, 297, 307, 321, 328,
340, 341, 346, 349, 360, 378, 381,
385, 402, 416, 423, 424, 429
СИЛТИКА гр. ант. вж. Силтикой
СИЛТИКОЙ /ант. Силтика/ с. Тур-
ция 429
СИНГИДУНУМ гр. ант. вж. Белград

СИНДЕЛ с. Варненско 237
СИНИТОВО /ант. Бесарапа/ с. Па-
зарджишко 117, 148
СИНКРЪЙЕНИ с. СР Румъния 237
СИНОПЕ гр. ант. Турция 167
СИНТИ трак. племе 114, 126, 251
СИРИ трак. племе 178
СИРИЯ 120, 121, 213, 290, 307, 314,
319, 324, 325, 343, 399
СИРМИУМ гр. ант. вж. Сремска Мит-
ровица
СИРМОС вж. Стряма
СИТОНИ трак. племе 114, 126
СИТОНИЯ обл. ант. Тракия 114, 126,
158
СИЦИЛИЯ о-в Средиземно море 112,
158, 163, 277, 281
СКАЛИЦА с. Ямболско 233
СКАПТОПАРА с. трак. дн. кв. Грама-
да, Благоевград 303, 312, 319, 326,
333, 334, 343, 403
СКАСКОПАРА с. трак., неуточн. 303
СКИРИ племе 391, 404, 410, 413
СКИРМИАДИ трак. племе 128
СКИТИ племена 144, 182, 184, 196,
206, 207, 208, 210, 233, 251
СКИТИАС поселение на скити 414
СКИТИЯ рим. провинция 234, 243,
377, 381, 384, 386, 387, 396, 402,
404, 406, 409, 410, 413, 414, 418, 429
СКОДРА гр. ант. вж. Шкодра
СКОМБРОС вж. Витоша
СКОПИЕ /ант. Скупи/ гр. СФР Юго-
славия 377, 402
СКОРДИСКИ племе 251
СКУПИ гр. ант. вж. Скопие
СЛАВЯНИ 412, 413
СЛЪНЧЕВО с. Варненско 52
СМИНИЦА вж. Фалакрон
СМИРНА гр. ант. вж. Измир
СОЗОПОЛ /ант. Аполония/ гр. 144,
145, 147, 149, 161, 163, 164, 167,
168, 169, 172, 190, 210, 239, 267,
281, 297, 304, 334, 340, 348, 381,
402, 407, 419, 429
СОКОЛ с. Сливенско 90
СОЛУН /ант. Терме, Тесалоника/ гр.
144, 191, 202, 278, 281, 290, 298,
304, 306, 310, 322, 377, 380, 381,
393, 396, 402
СОФИЯ /ант. Сердика, среднове-
к. Средец/ гр. 74, 175, 213, 226, 296,
297, 298, 299, 300, 302, 307, 310,
315, 320, 325, 328, 329, 330, 331,
332, 333, 336, 341, 343, 344, 346,
351, 359, 377, 380, 382, 384, 385,
392, 393, 396, 398, 402, 403, 410,
417, 418, 419, 422, 423, 424, 425,
426, 429
СОФРОНИЕВО с. Врачанско 227, 231
СПАРТА гр. ант. Гърция 191, 195, 198,
203, 280
СРЕДЕЦ гр. среднове-к. вж. София

СРЕДНА ГОРА пл. 137, 138, 141, 144
СРЕМСКА МИТРОВИЦА /ант. Сир-
миум/ гр. СФР Югославия 377, 380,
385, 402, 409
СТАБУЛУМ ДИОМЕДИС селище
ант. Гърция 412
СТАЙРЕЗИС с. трак., неуточн. 303
СТАМОВО с. Старозагорско 73
СТАРА ЗАГОРА /ант. Августа Трая-
на, Берово, среднове-к. Боруй/ гр. 62,
63, 70, 73, 81, 90, 104, 242, 298, 300,
302, 307, 309, 315, 317, 322, 326,
328, 329, 331, 333, 334, 336, 337,
339, 341, 343, 351, 359, 360, 362,
363, 367, 381, 391, 402, 415, 418,
425, 428, 429
СТАРА ПЛАНИНА /ант. Хемус, Бал-
кан/ 98, 110, 117, 119, 124, 125, 138,
141, 146, 147, 148, 149, 152, 154,
175, 179, 180, 185, 207, 208, 210,
213, 229, 231, 233, 255, 281, 282,
284, 285, 287, 288, 294, 296, 300,
303, 312, 324, 326, 354, 380, 386,
412, 413, 414, 416, 419, 428
СТАРО СЕЛО с. Врачанско 49
СТАРО СЕЛО с. Сливенско 228, 233
СТЕЛУГЕРМЕ селище трак., неуточн.
303
СТОБИ гр. ант. вж. Градско
СТРАНДЖА пл. 138, 141, 144, 147,
148, 154, 161, 164, 175, 180, 213,
215, 219, 312, 314, 326, 340
СТРАШИМИРОВО с. Варненско 52
СТРИМОН вж. Струма
СТРОГОЗИЯ гр. ант. вж. Плевен
СТРУМА /ант. Стримон/ р. 74, 85,
113, 114, 117, 122, 124, 126, 137,
140, 144, 176, 178, 179, 182, 185,
190, 191, 193, 194, 200, 201, 203,
207, 217, 219, 228, 258, 284, 288,
290, 298, 306, 310, 322, 326, 356,
367, 429
СТРУМИЦА гр. СФР Югославия 191
СТРУМСКО с. Благоевградско 420
СТРЯМА /ант. Серме, Сирмос/ р. 117,
128
СУВОРОВО с. Варненско 90
СУКИ вж. Траянова врата
СУКИДАВА гр. ант. СР Румъния 395
СУРМЯ с. СР Румъния 237, 240
СУФЛИ МАГУЛА с. Гърция 55
СУХИНДОЛ гр. Великотърновско 363
СЯР/Серес/ гр. Гърция 128
Т
ТАБАШКА ПЕЩЕРА Ловешко 49
ТАГАНРОГ гр. СССР 238
ТАЙФАЛИ племе 297, 386, 412
ТАНАГРА гр. ант. Гърция 164
ТАРПОДИЗ селище трак. вж. Ковчаз
117
ТАСОС о-в Бяло море 124, 153, 158,
243, 288
ТАТАРЕВО с. Хасковско 219, 228,

230, 346, 347
ТАУТИОМОЗИС селище трак., не-
уточн. 303
ТВЪРДИШКИ ПРОХОД 180
ТЕАР ант. име на р. в Тракия 182
ТЕАТИРА гр. ант. Турция 320
ТЕКИРДАГ /ант. Релест/ гр. Турция
395, 396
ТЕМНАТА ДУПКА пещера край с.
Карлуково, Ловешко 49
ТЕОДОРПОЛ гр. ант. Тракия, не-
уточн. 429
ТЕОС о-в Средиземно море 158, 163,
182
ТЕРВИНГИ племе 412
ТЕРИЗИ трак. племе 129
ТЕРМЕ гр. ант. вж. Солун
ТЕРМИ гр. ант. Гърция, о-в Лесбос 97,
98
ТЕРМОПИЛИ проход Гърция 193,
206, 409
ТЕСАЛИЯ обл. ант. Гърция 116, 122,
206, 235, 277, 412
ТЕСАЛОНИКА гр. ант. Гърция вж.
Солун
ТЗОИДЕС гр. ант. вж. Малко Търно-
во
ТИВА гр. ант. Гърция 204
ТИЛАТЕИ трак. племе 126
ТИЛЕ гр. ант. вж. Тулово
ТИМОК р. 193
ТИНИ трак. племе 128, 129, 187, 188
ТИННАДА обл. ант. Тракия 129
ТИР гр. ант. 343
ТИРАДИЗА селище трак., неуточн.
182
ТИРАС вж. Днестър
ТИРИЗИС вж. Калиакра
ТИРИНТ гр. ант. Гърция 112
ТИСА р. 98, 409
ТИУТИАМЕНО селище трак., не-
уточн. 303
ТЛАЧЕНЕ с. Врачанско 74
ТОМИ гр. ант. вж. Констанца
ТОНЗОС вж. Тунджа
ТОПИР гр. ант. Гърция 307, 429
ТОПОЛНИЦА р. 59, 74, 213
ТОРОНЕ гр. ант. Гърция 158
ТОРТОЗА гр. ант. Сирия 363
ТРАВСИ трак. племе 126
ТРАКИЙСКИ БОСПОР вж. Босфор
ТРАКИЙСКИ ХЕРСОНЕС вж. Гали-
полски п-ов
ТРАЛИ трак. племе 126
ТРАНИПСИ трак. племе 128
ТРАНСИЛВАНИЯ 129
ТРАНСМАРИСКА гр. ант. вж. Тут-
ракан
ТРАЯНОВА ВРАТА /ант. Суки/ про-
ход 377, 387
ТРАЯНОПОЛ гр. ант. вж. Лутрос
ТРЕБЕНИЩЕ с. СФР Югославия 202,
233

ТРЕЗМИС гр. ант. вж. Иглица
ТРЕРИ трак. племе 126
ТРЕБАЛИ трак. племе 125, 126, 193,
198, 206, 207, 208, 282, 284
ТРИМОНЦИУМ гр. ант. вж. Пловдив
ТРОПЕУМ ТРАЯНИ гр. ант. вж.
Адам клиси
ТРОЯ гр. ант. Турция 66, 97, 98, 107,
119, 120, 380
ТРУД с. Пловдивско 260, 348
ТУЛОВО /ант. Тиле?/ с. Старозагор-
ско 213, 367
ТУЛЧА /ант. Игисус/ гр. СР Румъния
210, 429
ТУНДЖА /ант. Тонзос/ р. 117, 128,
144, 149, 154, 180, 184, 188, 206,
207, 208, 213, 214, 215, 216, 220, 229,
281, 306, 309, 319, 429
ТУНСУРИ племе 408
ТУТРАКАН /ант. Трансмаришка/ гр.
42, 49, 296, 328, 341, 382, 429
ТЪЖА с. Казанлъшко 231
ТЪРГОВИЩЕ гр. 75, 301, 353, 360,
419
ТЪРНАВА с. Врачанско 104, 108
ТЪРНИЧАНЕ с. Старозагорско 230
У
УЛМЕТУМ гр. ант. вж. Пантелимо-
нул
УЛПИАНА гр. ант. СФР Югославия
402
УРАТУ д-ва ант. Азия 121
УСДИКЕСИКА стратегия ант. Тра-
кия 185
УСКУДАМА гр. ант. вж. Одрин
УСТРЕМ с. Кърджалийско 147
УТУС гр. ант. Тракия 410
УТУС вж. Вит
Ф
ФАЛАКРОН /Смница, Боздаг/ пл.
Гърция 128
ФАРСАЛА гр. ант. Гърция 282
ФИЛАДЕЛФИЯ гр. ант. Турция 325
ФИЛИПИ гр. ант. Гърция 202, 204,
258, 260, 282, 302, 306, 310, 342,
381, 402
ФИЛИПОПОЛ гр. ант. вж. Пловдив
ФЛАВИАНА селище ант. Тракия, не-
уточн. 296
ФРИГИ трак. племе 112, 113, 116, 121,
126, 256, 326
ФРИГИЯ обл. ант. Мала Азия 119,
386, 403
Х
ХАДЖИЛАР с. Турция 55, 86
ХАЛИАКМОН вж. Бистрица
ХАЛКИДИКА/ХАЛКИДИЧЕСКИ
П-ОВ 158, 193, 194
ХАЛМИРИС гр. ант. вж. Саранасуф
ХАТУШАШ вж. Богазкьой
ХАФСА /ант. Нике/ гр. Турция 429
ХЕБРОС вж. Марица
ХЕЛЕСПОНТ вж. Дарданели

ХЕЛИС резиденция на цар Дромихет
210
ХЕМИМОНТ рим. провинция 372,
402, 406, 414, 429
ХЕМУС вж. Стара планина
ХЕРАЙОН ТЕЙХОС селище ант. Тур-
ция 160, 206
ХЕРАКЛЕЯ вж. Мармара Ереглиси
ХЕРАКЛЕЯ ЛИНКЕСТИЙСКА гр.
ант. вж. Битоля
ХЕРАКЛЕЯ ПОНТИЙСКА гр. ант.
на Черно море 162, 163, 381, 388
ХЕРУЛИ племе 298, 412, 413
ХЕРЪСТРЪУ обл. СР Румъния 237,
239, 240
ХЕТИ племена в Мала Азия 120
ХИЕРОН ОРОС селище ант. Турция
198, 206
ХИОС о-в Бяло море 158, 161
ХИСАР /ант. Диоклецианопол/ гр.
328, 333, 334, 341, 349, 382, 402,
418, 419, 423, 424, 425, 429
ХОРЕЯ МАРГИ гр. ант. СФР Юго-
славия 393
ХОТНИЦА с. Великотърновско 78,
316
ХРИСОПОЛ гр. ант. вж. Бакъркьой
ХРИЩЕНИ с. Старозагорско 61, 73
ХУНИ племена 386, 393, 395, 404, 408,
409, 410, 413
ХУНОН поселение на хуни 414
ХЪРЛЕЦ /ант. Августа/ с. Врачанско
293, 306, 429
ХЪРШОВА /ХЪРСОВО /ант. Кар-
зиум/ гр. СР Румъния 429
Ц
ЦАР КРУМ с. Шуменско 425
ЦАР ПЕТРОВО с. Видинско 99, 100
ЦАРЕВО СЕЛО вж. Делчево
ЦАРИГРАД /ант. Византион, Кон-
стантинопол, Истанбул/ гр. 86, 142,
144, 162, 163, 164, 170, 171, 174,
194, 206, 208, 213, 214, 215, 216,
266, 296, 297, 299, 304, 309, 312,
344, 356, 366, 380, 381, 386, 387,
396, 402, 405, 406, 408, 409, 410,
415, 417, 428, 429
ЦЕЗАРЕЯ гр. ант. Турция 320
ЦИБАЛЕ гр. ант. вж. Винковци
ЦИБРИЦА /ант. Киаброс/ р. 284, 287
ЦИРАЛУМ селище ант. Тракия, не-
уточн. 380
ЦУРТА ант. име на р. 412
Ч
ЧАВДАР с. Софийско 57, 63, 66, 73,
81, 84, 96
ЧАВДАРЦИ с. Ловешко 341, 359
ЧАЙНЮТАЛЕСИ с. Турция 55
ЧАТАЛ АЗМАК р. 100
ЧАТАЛКА местност Старозагорско
72, 86, 302, 393
ЧАТАЛХЮЙЮКСелище Турция 55, 81
ЧАУШИЦА с. СФР Югославия 226

ЧЕКАНЧЕВО с. Софийско 368, 426
ЧЕРКОВИЦА /ант. Секуриска/ с. Пле-
венско 429
ЧЕРНА /ант. Еригон/ р. 201
ЧЕРНА ГОРА с. Чирпанско 260
ЧЕРНО МОРЕ 78, 118, 120, 124, 128,
144, 147, 148, 157, 158, 161, 162,
163, 168, 170, 171, 172, 179, 180,
182, 208, 210, 228, 296, 304, 358,
369, 380, 381, 384, 385, 388, 393,
395, 408, 418
ЧЕРТИГРАД крепост ант. Стара пла-
нина 152, 217

ЧУМЕРНА вр. Стара планина 180
Ш
ШАБЛА /ант. Карон Лимен/ гр. 55,
162, 165
ШАНИДАР селище Иран 55
ШАПЛЪДЕРЕ вж. Милохорнай
ШКОДРА /ант. Скодра/ гр. НР Алба-
ния 377
ШУМЕН гр. 301
Щ
ЩИП гр. СФР Югославия 240
Ъ
ЪГЛЕН с. Ловешко 49

Ю
ЮНАЦИТЕ с. Пазарджишко 73, 99
ЮСТИНИАНА ПРИМА гр. ант. Или-
рик 377, 407
Я
ЯЗИГИ племе 413
ЯКИМОВО с. Михайловградско 237,
239, 240, 242, 353
ЯМБОЛ гр. 149
ЯНКОВО с. Шуменско 237, 238
ЯНТРА /ант. Атрюс/ р. 117, 149, 180,
287, 429
ЯТРУС ант. селище вж. Кривина

КАРТИ

По-важни находища от старокаменна-
та /палеолит/, среднокаменната /ме-
золит/ и новокаменната /неолит/ епо-
ха в НР България и съседните страни
с. 44–45
По-важни находища от медно-камен-
ната /халколитна/ епоха в НР Бълга-
рия и отчасти в съседните страни с.
70–71
По-важни находища от бронзовата
епоха в НР България /2750–1200
г.пр.н.е./ и отчасти в съседните страни
с. 92–93
Тракийски племена и гръцка колони-
зация /VIII–VI в.пр.н.е./ с. 122–123
Размenni средства в Тракия през брон-
зовата и старожелязната епоха

/XII–IX в.пр.н.е./ с. 140
По-важни находища от старожелязна-
та /ранножелязната епоха/ от края на
XII до края на VI в.пр.н.е. в НР Бълга-
рия и отчасти в съседните страни с.
142–143
Монетно обръщение в Тракия и Маке-
дония през IV–III в.пр.н.е. с. 146
Монетно обръщение в Тракия и Маке-
дония през VI–V в.пр.н.е. с. 170
Тракия през късножелязната епоха
/латен/ /VI–I в.пр.н.е./ с. 176–177
Политическо развитие в средната и из-
точната част на Балканите през V
в.пр.н.е. с. 180–181
Политическо развитие в средната и из-
точната част на Балканите през IV и

III в.пр.н.е. с. 204–205
Завладяване на средния и източния
 дял на Балканския полуостров от Рим
от III в.пр.н.е. до 45 г. от н.е. с.
278–279
Римската власт в източната и средна-
та част от Балканския полуостров
/45–284 г. от н.е./ с. 288–289
Икономика на средната и източната
част от Балканите през римската епо-
ха с. 310–311
Монетно обръщение в Тракия и Маке-
дония през II–I в.пр.н.е. с. 318
Средният и източният дял от Балкан-
ския полуостров под властта на Из-
точната Римска империя /IV–V в./ с.
396–397

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. ПЪРВОБИТНООБЩИНЕН И РОБОВЛАДЕЛСКИ СТРОЙ. ТРАКИ

ИЗВОРИ

Гръцки извори за българската история. 1—2. С., 1954—1958.
/Извори за българската история. 1, 3/.

1. Отг. ред. В. Бешевлиев. 1954. VII, 240 с.

2. Под ред. на Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Търкова-Займова, Л. Йончев и П. Тивчев. 1958. 380 с.

Извори за старата история и география на Тракия и Македония. 2. разш. изд. Избраха и прев. Г. Капаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев, Б. Геров, Г. Михайлов, Хр. М. Данов, Ив. Венедиков, Д. П. Димитров, Р. Ганлева и Зл. Ракева. С., 1949. 487 с.

Латински извори за българската история. 1. С., 1958. /Извори за българската история. 2/.

1. Под ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. 1958. 454 с.

Acta Apostolorum. Ed. Eb. Nestle. Novum Testamentum. Stuttgart, 1923; извадки: *ИТМ*, 272—273.

AELIANUS CLAUDIUS. Varia historia. Rec. R. Hercher. Lipsiae, 1887; M. R. Dilts. Leipzig, 1974; извадки: *ИТМ*, с. 363.

AENEAS. Commentarius Poliorceticus. Rec. A. Hug. Lipsiae, 1874.

AESCHYLUS. Tragoediae. Ed. U. Willamowitz-Möller. Berolini, 1915; извадки: *ИТМ*, с. 38.

AMBROSIUS. De officiis ministrorum libri III; De fide ad Gratianum Augustum libri V; Epistolarum classis I et II. — *PL*, 16, 1880, col. 26—194; 549—726; 913—1342; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 113—115.

AMMIANUS MARCELLINUS. Rerum gestarum libri qui supersunt. 1—2. Ed. C. Clark. Berolini, 1910—1915; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 117—190; *ИТМ*, 396—416.

APOLLODORUS. Bibliotheca. Ed. R. Wagner. Lipsiae, 1926; извадки: *ИТМ*, 360—361.

APOLLONIUS RHODIUS. Argonautica. Ed. P. Merkel. Lipsiae, 1913; извадки: *ИТМ*, 132—134.

APPIANUS. Historia Romana. Ed. R. Viereck, A. G. Roos et L. Mendelsohn. Lipsiae, 1915; 3. ed. 1939; извадки: *ИТМ*, 317—341.

ARISTIDES AELIUS. Ed. B. Keil. Berlin, 1898; извадки: *ИТМ*, 295—296.

ARISTOPHANES. Comoediae. Ed. V. Coulon. Paris, 1923; извадки: *ИТМ*, 48—49.

ARISTOTELES. De animalibus historia. Rec. L. Dittmeyer. Lipsiae, 1907; De mirabilibus auscultationibus. Ed. O. Appelt. Lipsiae, 1888; Oeconomica. Ed. F. Susemihl. Lipsiae, 1887; Politica. Ed. F. Susemihl et O. Immisch. 2. ed. Lipsiae, 1929; Problemata physica. Ed. C. Ruell. H. Knoelinger, J. Kleck. Lipsiae, 1922; Fragmenta. Ed. V. Rose. Lipsiae, 1886; Meteorologica. Ed. Ideler. 1834—1836; извадки: *ИТМ*, 121—125.

ARRIANUS. Quae exstant omnia. 1—2. Ed. A. G. Roos. Lipsiae, 1907—1928; 2. ed. A. G. Roos et G. Wirth. Leipzig, 1967; извадки: *ИТМ*, 300—308.

ATHENAEUS NAUCRATITA. Dipnosophistarum libri XV. 1—3. Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1923—1925; извадки: *ИТМ*, 364—370.

AURELIUS VICTOR. Liber de Caesaribus. Rec. Fr. Pichlmayr. Lipsiae, 1911; 4. ed. Ed. Fr. Pichlmayr et R. Gründel. Leipzig, 1970; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 91—101.

BEŠEVLIJEV, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964. XV, 220 p.

CASSIODORUS SENATOR. Chronica. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 11, 1, 1893, 109—161; Variae. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 12, 1924, 3—385; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 304—307.

Chronographus anni CCCLIII. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 9, 1891. Liber generationes, 78—140; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, с. 82.

CICERO. Orationes. Rec. C. Clark. Oxonii, 1900; извадки: *ИТМ*, 146—147.

CLAUDIUS CLAUDIANUS. Carmina. Rec. Th. Birt. — *MGH AA*, 10, 1892; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 192—205.

CLEMENS ALEXANDRINUS. Ed. O. Stählin. Berlin, 1905—1909; извадки: *ИТМ*, с. 382.

Codex Iustinianus. Ed. P. Krueger. Corpus Iuris Civilis. 2. Lipsiae, 1892; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 19—38.

Codex Theodosianus. Ed. Th. Mommsen et P. Meyer. Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes. Berolini, 1905; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 261—287.

Comicorum atticorum fragmenta. Ed. Th. Kock. Lipsiae, 1880—1888.

Consularia Constantinopolitana. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*,

- 9, 1, 1891, 191–247; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 295–297.
- Corpus Inscriptionum Latinarum. 3. Ed. Th. Mommsen, O. Hirschfeld et A. Domaszewski. Berlin, 1873; Supplementa. Berlin, 1889–1902.
- CURTIUS RUFUS. Historia Alexandri Magni. Ed. E. Heidicke. Lipsiae, 1908; 1931; извадки: *ИТМ*, 256–257.
- DEMOSTHENES. Orationes. 1–2. Rec. S. H. Butcher. Oxonii, s. a.; A. Westermann et E. Rosenberg. Ausgewählte Reden des Demosthenes. Berlin, 1890; извадки: *ИТМ*, 109–111.
- DESSAU, H. Inscriptiones Latinae selectae. 1–5. Ed. ... Berolini, 1892–1916.
- Descriptio totius mundi et gentium. – *GGM*, 2, 1861, 513–528; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 79–81.
- DEXIPPUS ATHENIENSIS. Fragmenta. – *FGH*, 2 A, 1926, 452–480; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 1–13.
- Digesta. Ed. Th. Mommsen et P. Krueger. Corpus Iuris Civilis. I. Berolini, 1822.
- DIO CASSIUS COCCAEIANUS. Historia Romana. 1–3. Rec. G. Dindorf et I. Melber. Lipsiae, 1890–1928; U. Ph. Boissvain. Berlin, 1901; извадки: *ИТМ*, 372–379.
- DIODORUS. Bibliotheca Historica. Ed. Fr. Vogel. Lipsiae, 1890; G. Dindorf et C. Müller. Parisiis, 1870; извадки: *ИТМ*, 182–202.
- DITTENBERGER, W. Sylloge inscriptionum graecarum. 1–4. 3. ed. Lipsiae, 1915–1924.
- ESCHINE. Discours. I. Ed. V. Martin et G. de Budé. Paris, 1927; извадки: *ИТМ*, 113–116.
- EUGIPPIUS. Das Leben des heiligen Severin. Lateinisch und Deutsch R. Noll. Berlin, 1963.
- EUNAPIUS. Fragmenta. – *HGM*, 1, 1870, 205–274; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 19–27.
- EURIPIDES. Bakchen. Ed. E. Brunn. Berolini, 1891; извадки: *ИТМ*, 40–41.
- Euripidis Rhesus. Ed. N. Wecklein. Lipsiae, 1902; извадки: *ИТМ*, 43–47.
- EUTROPIUS. Breviarium ab urbe condita. Rec. Fr. Ruehl. Lipsiae, 1909; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 84–89.
- Excerpta Valesiana. Ed. Th. Mommsen. Origio Constantini imperatoris sive Anonymi pars prior. – *MGH AA*, 9, 1, 1891, 1–11; J. Moreau et V. Velkov. 2. ed. Leipzig, 1968; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 319–325.
- Expositio totius mundi. – *GGM*, 2, 1882.
- FLAVIUS IOSEPHUS. Opera omnia. 1–6. Rec. S. A. Naber. Lipsiae, 1888–1896.
- FLAVIUS VEGETUS RENATUS. Epitoma rei militaris. Ed. C. Lang. Lipsiae, 1885; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 289–291.
- FLORUS. Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC. Rec. K. Halm. Lipsiae, 1872; извадки: *ИТМ*, 279–282.
- Fragmenta tragicorum graecorum. 2. ed. Ed. A. Nauck. Lipsiae, 1926.
- FRONTINUS. Strategematon. Ed. G. Gundermann. Lipsiae, 1888; извадки: *ИТМ*, 269–271.
- GREGORIUS I PAPA. Epistolae. Ed. P. Ewald. – *MGH Epistolae*, 1–2, 1887–1899; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 375–378.
- HEAD, B. C. Historia numorum. 2. ed. Oxonii, 1911.
- HECATAEUS. Fragmenta. – *FGH*, 1, 1923.
- HELLANICUS. Fragmenta. – *FGH*, 1, 1923.
- HERODIANUS. Ab excessu divi Marci libri VIII. Ed. K. Stavenhagen. Lipsiae, 1922; извадки: *ИТМ*, 384–385.
- HERODOTUS. Historiae. 1–2. Ed. C. Hude. Oxonii, 1908; 1926; извадки: *ИТМ*, 17–34.
- HESIODUS. Carmina. Rec. A. Rzach. 3. ed. Lipsiae, 1913; извадки: *ИТМ*, с. 15.
- HIEROCLES. Synecdemus. Ed. A. Burckhardt. Lipsiae, 1893; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 87–93.
- HOMERUS. Ilias. 1–2. Ed. K. Ameis et C. Hentze. Lipsiae, 1884–1892; Odyssea. 1–2. Ed. K. Ameis et C. Hentze. Lipsiae, 1893–1895; извадки: *ИТМ*, 5–14.
- IAMBlichus. De vita Pythagorica. Ed. L. Deubner. Lipsiae, 1937; извадки: *ИТМ*, с. 395.
- IORDANES. Romana et Getica. Rec. Th. Mommsen. – *MGH AA*, 5, 1, 1882, 1–200; извадки: *ИТМ*, 427–431; *ЛИБИ*, 1, 1958, 327–367.
- ISIDORUS IUNIOR EPISCOPUS HISPALENSIS. Historia Gothorum, Wandalorum, Sueborum. Ed. Th. Mommsen. – *MGH AA*, 11, 1, 1892; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 380–385.
- Itineraria Romana. Ed. K. Müller. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana. Stuttgart, 1916; O. Cuntz. Itineraria Romana. Lipsiae, 1929; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 11–45.
- IUSTINUS. Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Rec. Fr. Ruehl. Lipsiae, 1915; извадки: *ИТМ*, 236–251.
- LACTANTIUS. De mortibus persecutorum. Ed. S. Brandt et G. Laubmann. – *CSEL*, 27, 2, 1897; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 47–51.
- LIVIVS TITUS. Ab urbe condita libri. Rec. W. Weissenborn et H. Müller. Lipsiae, 1880–1924; извадки: *ИТМ*, 148–170.
- LUCIANUS. Opera. 1–3. Rec. C. Jacobitz. Lipsiae, 1913–1921; извадки: *ИТМ*, 297–299.
- MACROBIUS. Saturnalia. Ed. F. Eyssenhardt. Lipsiae, 1893.
- MALCHUS. Byzantiaca. Ed. C. de Boor. Excerpta de legationibus. Berolini, 1903; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 130–151.
- MARCELLINUS COMES. Chronicon. Ed. Th. Mommsen. – *MGH AA*, 11, 1, 1893, 308–313; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 308–318.
- MIHAILOV, G. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. 1–4. Ed. ... Serdicae, 1956–1970; 1. 2. ed. 1971.
- Nicandrea. Ed. O. Schneider. Lipsiae, 1856; извадки: *ИТМ*, с. 394.
- Notitia Dignitatum. Ed. O. Seek. Berolini, 1876; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 226–256.
- OROSIUS. Historiarum adversus paganos libri VII. Ed. C. Zangenmeister. Leipzig, 1899; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 207–215.
- OVIDIUS PUBLIUS NASO. Tristia et Epistolae ex Ponto. Ed. R. Ewald et F. Levy. Lipsiae, 1922; извадки: *ИТМ*, 173–180.
- Panegyrici Latini. Ed. W. Baehrens. Lipsiae, 1874; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 103–109.
- Passio S. Philippi. Ed. Pio Franchi de Cavalieri. Note agiografiche. Fasc. 9. Città del Vaticano, 1953, 53–165.
- PAULINUS NOLANUS. Opera. Ed. W. Hartel. – *CSEL*, 29–30, 1894; извадки: *ИТМ*, 421–422; *ЛИБИ*, 1, 1958, 257–259.
- PAULUS DIACONUS. Historia Romana. Ed. I. G. Droysen. Eutropi breviarium cum versionibus graecis et Pauli Landolfi que additamentis. – *MGH AA*, 1879; Historia

- Langobardorum. Ed. D. L. C. Bethmann et G. Waitz. – *MGH SRLI, saec. VI–IX*, 1878; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 405–417.
- PAUSANIAS. Graeciae descriptio. 1–3. Ed. Fr. Spiro. Lipsiae, 1903; извадки: *ИТМ*, 310–315.
- PHILOSTORGIUS. Historia ecclesiastica. Ed. J. Bidez. – *GCS*, 21, 1913; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 30–37.
- PHILOSTRATI ET CALLISTRATUS. Opera. Ed. A. Westermann. Parisiis, 1878; извадки: *ИТМ*, с. 383.
- PINDARUS. Carmina. Ed. O. Schroeder. Lipsiae, 1930; извадки: *ИТМ*, с. 16.
- PLATO. Oeuvres complètes. Ed. A. Croiset. Paris, 1936; извадки: *ИТМ*, 106–108.
- PLINIUS SECUNDUS. Naturalis historia. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae, 1906; извадки: *ИТМ*, 264–268.
- PLUTARCHUS. Vitae parallelae. 1–4. Rec. Cl. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae, 1914–1939; K. Ziegler. 1. 4. ed. Leipzig, 1969; 2–3. 2. ed. Leipzig, 1964–1973; Moralia. 1–3. Rec. et emend. C. Hubert, W. Nachstädt, W. Paton, M. Pohlenz, W. Sieveking et I. Wegehaupt. Lipsiae, 1929–1935; 2. ed. Leipzig, 1971–1974; извадки: *ИТМ*, 287–291.
- POLYAENUS. Strategematon libri VIII. Rec. Ed. Woelflin. Iterum rec. I. Melber. Lipsiae, 1887; извадки: *ИТМ*, 346–348.
- POLYBIUS. Historiae. Ed. Th. Büttner Wobst. Lipsiae, 1905; извадки: *ИТМ*, 135–141.
- POMPONIUS MELA. De chronographia. 1–3. Rec. C. Frick. Lipsiae, 1880; извадки: *ИТМ*, 260–262.
- PRISCUS. Historia. Ed. L. Dindorf. – *HGM*, 1, 1870, 275–352; C. de Boor. Excerpta de legationibus. Berolini, 1903; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 86–129; *ИТМ*, с. 423.
- PROCOPIUS CAESARIENSIS. Opera omnia. Ed. J. Haury. 1–3. Lipsiae, 1905–1913; 2. ed. Ed. J. Haury et G. Wirth. 1–4. Leipzig, 1962–1964; извадки: *ИТМ*, 434–447; *ГИБИ*, 2, 1958, 105–178.
- PSEUDO PLUTARCHUS. De fluviorum et montium nominibus. – *GGM*, 2, 1882; извадки: *ИТМ*, 293–294.
- PSEUDO SKYLAX. – *GGM*, 1, 1861; извадки: *ИТМ*, с. 119.
- PSEUDO SKYMNOS. – *GGM*, 1, 1861; извадки: *ИТМ*, 143–145.
- PTOLEMAEUS CLAUDIUS. Geographia. Ed. C. Müller. 1883; извадки: *ИТМ*, 349–358.
- Ravennates Anonymus. Cosmographia. Ed. J. Schnetz. Itineraria Romana. 2. Lipsiae, 1940; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 391–400.
- RUFINUS AQUILEIENSIS PRESBYTER. Historia ecclesiastica. – *PL*, 21, 1878, col. 461–540; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 111–112.
- RUFUS FESTUS. Breviarium rerum gestarum populi Romani. Ed. C. Wagner. Lipsiae etc., 1886; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1953, 418–419.
- Scriptores Historiae Augustae. 2. ed. Ed. E. Hohl. Lipsiae, 1927; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 53–77.
- SIDONIUS APOLLINARIS. Carmina. Ed. Mohr. Lipsiae, 1895.
- SOCRATES. Historia ecclesiastica. – *PGr*, 67, 1859, col. 29–849; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 39–49.
- SOLINUS. Collectanea rerum memorabilium. Rec. Th. Mommsen. Berolini, 1895; извадки: *ИТМ*, 389–392.
- SOPHOCLES. Fabulae. Rec. A. C. Pearson. Oxonii, 1923; извадки: *ИТМ*, с. 39.
- SOZOMENES. Historia ecclesiastica. – *PGr*, 67, 1859, col. 843–1630; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 50–69.
- STEPHANUS BYZANTINUS. Ethnica. Ed. A. Meineke. Graz, 1958.
- STOBAEUS. Anthologium. Ed. Wachsmuth et Henes. Berolini, 1884–1921; извадки: *ИТМ*, 424–425.
- STRABO. Geographica. Ed. A. Meineke. Lipsiae, 1915; извадки: *ИТМ*, 206–228.
- SUETONIUS TRANQUILLUS. Opera. De vita Caesarum. Rec. M. Ihm. Lipsiae, 1927; извадки: *ИТМ*, 284–286.
- TACITUS. Annales. Rec. C. Halm. Lipsiae, 1913–1914; извадки: *ИТМ*, 274–278.
- THEMISTIUS. Orationes. 1. Ed. G. Downey. Lipsiae, 1965.
- THEODORETUS CYRRENSIS. Historia ecclesiastica. Ed. L. Parmentier. – *GCS*, 1911; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 70–83.
- THEOPHANES CONFESSOR. Chronographia. Ed. C. de Boor. 1. Lipsiae, 1883; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 226–289.
- THEOPHRASTUS ERESIUS. Opera quae supersunt omnia. Rec. Fr. Wimmer. Parisiis, 1867; извадки: *ИТМ*, 127–130.
- THUCYDIDES. Historiae. Ed. C. Hude. Lipsiae, 1910; извадки: *ИТМ*, 50–71.
- VALERIUS MAXIMUS. Factorum et dictorum memorabilium libri novem. Rec. C. Kempf. Lipsiae, 1888; извадки: *ИТМ*, с. 255.
- Vita Theodosii Cynobiarchae. – *PGr*, 114, 1903, col. 469–554; извадки: *ИТМ*, с. 426.
- VITRUVIUS POLLIO. De architectura. Ed. F. Krohn. Lipsiae, 1912.
- XENOPHON. Opera omnia. 1–5. Rec. E. C. Marchant. Oxonii, 1900–1910; извадки: *ИТМ*, 74–103.
- XÉNOPHON D'ÉPHÈSE. Les Ephésiaques. Texte établi et trad. G. Dalmeyda. Paris, 1926. XXXIX, 78 p.
- ZOSIMUS. Historia nova. Ed. L. Mendelsohn. Lipsiae, 1887; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 152–187.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

- АЛАДЖОВ, Д. Късноантично строителство в нашите земи /IV–VI в.в./ – *ИНМ–Х*, 1, 1965, 203–241.
- АНГЕЛОВ, Д. Към въпроса за разложението на робовладелските отношения в Източната римска империя. – В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1960, 261–272.
- АНГЕЛОВ, Д. Образуване на българската народност. С., 1971. 416 с.
- Аполония. С., 1963. 605 с.
- БАЛКАНСКА, А. Търговски връзки между Олесос и Пантикапей през елинистическата епоха. – В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 323–327.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Гръцката колонизация на Беломорието в древността. – *БелП*, 1, 1942, 157–178.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия и Източната римска империя. – *ИНБИ*, 1–2, 1951, 217–234.
- БЛАВАТСКАЯ, Т. В. Западно-понтийские города в VII–I в. М., 1952. 264 с.
- БОРИСКОВСКИЙ, П. И. Древнейшее прошлое человечества. М., 1957. 224 с.
- БОРИСОВ, И. и К. КЪНЧЕВ. Използването на камъка и кариерното дело през неолита, енеолита и бронзовата епоха. – *МПК*, 1968, № 2, 5–8.

БОТУШАРОВА, Л. Тракийски култове от Филипопол. — *ГПМ*, 4, 1960, 93–99.

БУЮКЛИЕВ, ХР. Новооткрити паметници за гладиаторските борби в Августа Траяна. — *А*, 1971, № 4, 30–36.

ВАКЛИНОВ, СТ. Археология. Ч. 1. С., 1973. 370 с.

ВЕЛКОВ, В. Агиографски данни за историята на Тракия от IV в. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 381–389.

ВЕЛКОВ, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност /IV–VI в./ Проучвания и материали. С., 1959. 286 с.

ВЕЛКОВ, В. Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в.н.э. — *ВДИ*, 1961, № 2, 69–82.

ВЕЛКОВ, В. Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. — *В*, 1973, № 2, 48–52.

ВЕЛКОВ, В. Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. от н.е. — *А*, 1962, № 1, 31–34.

ВЕЛКОВ, В. Към въпроса за езика и бита на траките през IV век от н.е. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 731–741.

ВЕЛКОВ, В. Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново. — *ИНМ-Б.*, 2, 1965, 75–100.

ВЕЛКОВ, В. По някои проблеми на късноантичното село в Тракия. — *ИП*, 1956, № 5, 93–110.

ВЕЛКОВ, В. Първобитно-общинен и робовладелски строй в древнотракийските земи. — В: *Икон. България*. Т. 1. С., 1969, 17–46.

ВЕЛКОВ, В. Пътища по Западното Черноморие в предимската епоха. — *ИВАД*, 14, 1963, 25–34.

ВЕЛКОВ, В. Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II в. до н.э. — *ВДИ*, 1967, № 4, 70–79.

ВЕЛКОВ, В. Робовладението в Сердика от началото на IV в. в светлината на Константиновото законодателство. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1960, 345–355.

ВЕЛКОВ, В. Робството в Тракия и Мизия през античността. С., 1967. 148 с.

ВЕЛКОВ, В. и А. ФОЛ. Ролята на древните балкански народи /траки и илيري/ в историческото развитие на античния свят. — *А*, 1976, № 1, 1–7.

ВЕЛКОВ, В. Сведенията на Темистий за Тракия. — *ИАИ*, 19, 1965, 245–260.

ВЕЛКОВ, ИВ. Градища. Опит за систематизиране и датирание на укрепените селища в българските земи. — *ГПМ*, 2, 1950, 157–183.

ВЕЛКОВ, ИВ. Драгойново — един тракийски селищен център. — *ИАИ*, 19, 1955, 85–94.

ВЕЛКОВ, ИВ. Мъртви градове. С., 1933. 161 с.

ВЕЛКОВ, ИВ. Проникването на Рим в българските земи. С., 1929. 45 с. /Малка енциклопедическа библиотека. № 64/.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Келтското нашествие в нашите земи през III в.пр.н.е. под светлината на археологическите материали. — *ИП*, 1955, № 3, 77–97.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Панагюрското златно съкровище. С., 1961. 30 с.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Предахеменидски Иран и Тракия. — *ИАИ*, 31, 1969, 5–43.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Произходът на траките. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 525–543.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Сделки, цени и заплати в древна Тракия в края на V в. пр.н.е. — *Нум*, 1970, № 3, 7–11.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Тайната на тракийските могили. С., 1968. 72 с.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Торевтиката в Североизточна Тракия. — *ИНМ-Б.*, 4, 1968, 3–16.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Тракийската юзда. — *ИАИ*, 21, 1957, 153–201.

ВЕНЕДИКОВ, ИВ. и Т. ГЕРАСИМОВ. Тракийското изкуство. С., 1974. 407 с.

ВЛАХОВ, К. Името на древните жители на нашата земя — траките. — *ЕЛ*, 1968, № 2, 31–44.

ВЯЗМИТИНА, М. И. Фракийские элементы в культуре населения городищ нижнего Днепра. — В: *Древние фракийцы в Северном Причерноморье*. М., 1969, 119–134.

ГАНДЕВА, Р. Овидий и населението на антична Добруджа. — *ГСУфзф*, 62, 1, 1968, 63–65.

ГАРАШАНИН, М. Праисторија на тлу С. Р. Србија. 1–2. Београд, 1973. XI, 397 с.; 398–700 с.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ. Българска етимология и ономастика. С., 1960. 180 с.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ. Днешното състояние на тракологията. — *А*, 1972, № 4, 1–8.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ. За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров. — *ИАИ*, 19, 1955, 305–325.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ. Тракийският език. С., 1957. 102 с.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с.Кьолмен, Преславско.—*А*, 1965, № 4, 1–9.

ГЕОРГИЕВ, Г. И. Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания. — *Sw*, 23, 1960, 309–339.

ГЕОРГИЕВ, Г. И. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, 33–58.

ГЕОРГИЕВА, С. и В. ВЕЛКОВ. Библиография на българската археология. 2. прераб. и доп. изд. С., 1974. 478 с.; 1. изд. 1957. 384 с.

ГЕРАСИМОВА, В. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н.е. — *А*, 1970, № 4, 22–33.

ГЕРАСИМОВА, В. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия /по епигр. паметници/. — *А*, 1969, № 4, 5–11.

ГЕРГОВА, Д. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха. — *В*, 1977, № 1, 47–57.

ГЕРОВ, Б. Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на Пловдив. — *ГМПО*, 4, 1966, 23–39.

ГЕРОВ, Б. Към въпроса за използването на мините в Тракия през римско време. — *ИНМ-Б.*, 2, 1965, 63–74.

ГЕРОВ, Б. Към географията и етнографията на древна Тракия. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 545–552.

ГЕРОВ, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Ч. 1–4. — *ГСУфзф*, 54, 3, 1960, 155–406; *ГСУфзф*, 61, 1, 1967, 1–101; 62, 2, 1968, 121–246; 63, 1, 1969, 3–54.

ГЕРОВ, Б. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време /I–III в./ — *ГСУфзф*, 50, 2, 1955, 13–73.

ГЕРОВ, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадри-

ан до Константин Велики. Ч. 1–2. — *ГСУфзф*, 45, 1949, 1–91; *ГСУфзф*, 47, 1951, 17–121; 48, 1952, 307–413.

ГЕРОВ, Б. Северната граница на провинция Тракия. — *ИАИ*, 17, 1950, 11–29.

ГЕТОВ, Л. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха /I–IV в./ — *А*, 1970, № 1, 1–11.

ГОЧЕВА, ЗЛ. Крепостта в м. Хисарлъка в гр. Кюстендил. — *ИБИД*, 27, 1969, 233–254.

ГУСЕВА, М. И. Борба фракийских племен против македонского владычества в конце IV и начале III в. до н.э. — *УЗИГПИКвои*, 11, 1957, 89–109.

ГУСЕВА, М. И. Фракийское государство Лисимаха. Автореф. дисс. М., 1956. 15 с.

ДАНОВ, ХР. Древна Тракия. С., 1969. 469 с.

ДАНОВ, ХР. Западният бряг на Черно море в древността. С., 1947. 148 с.

ДАНОВ, ХР. Из древната икономическа история на Западното Черноморие до установяването на римското владичество. — *ИБАИ*, 12, 1938, 185–258.

ДАНОВ, ХР. К вопросу об экономике Фракии и ее Черноморского и Егейского побережий в позднеклассическую и эллинистическую эпохи. — В: *Античное общество*. М., 1967, 131–138.

ДАНОВ, ХР. К истории Фракии в III в. до н.э. — *ВДИ*, 2, 1954, 174–177.

ДАНОВ, ХР. Критичен обзор върху буржоазната историография за България през античната епоха до 9.IX.1944 г. Ч. 1. — *ГСУфзф*, 57, 2, 1964, 1–66.

ДАНОВ, ХР. Към външната политика на Македония, Тракия и Гърция през IV и в началото на III в.пр.н.е. — *StB*, 2, 1970, 33–54.

ДАНОВ, ХР. Към въпроса за проникването на траките в гръцките колонии по западния бряг на Черно море. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 201–220.

ДАНОВ, ХР. Към историческия облик на древна Тракия. 1–2. — *ГСУфзф*, 40, 1944, 1–61; 43, 1947, 1–76.

ДАНОВ, ХР. Към историята на полусвободните селяни през античната епоха. — *ИАИ*, 19, 1955, 111–119.

ДАНОВ, ХР. Към историята на робството в древна Тракия. — *ИП*, 5, 1948/1949, № 3–4, 406–417.

ДАНОВ, ХР. Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III до средата на I в.пр.н.е. — *ГСУфзф*, 47, 1952, 105–166.

ДАНОВ, ХР. Към логическия анализ на античната обществена формация с оглед към някои аспекти на развитието в древна Тракия и Гърция. — В: *Проблеми на логиката*. 3. С., 1971, 255–291.

ДАНОВ, ХР. Към материалната култура на тракийците през Омировата епоха. — *ИП*, 4, 1947/1948, № 1, 15–21.

ДАНОВ, ХР. Към социално-икономическото развитие на източната половина на Балканския полуостров през първите пет века пр.н.е. — *ИП*, 5, 1948/1949, № 1, 59–71.

ДАНОВ, ХР. Полибий и сведенията му за източната половина на Балканския полуостров. С., 1942. 64 с.

ДАНОВ, ХР. Херодот като извор за историята на Тракия, Македония, Пеония и Западното Черноморие. — *ГСУфзф*, 32, 1936, 1–106.

ДАНОВ, ХР. Югоизточна Тракия по сведенията на Ксенофонт. — *ИБИД*, 3–4, 1951, 297–313.

ДЕТЕВ, П. Принос към неолитното и енеолитното земеделие. — *ГПМ*, 6, 1968, 49–64.

ДЕТЕВ, П. Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — *ГПМ*, 5, 1963, 5–25.

ДЕЧЕВ, Д. Очерк на религията на древните траки. — *БИБ*, 1, 1928, № 3, 22–55.

ДЕЧЕВ, Д. Принос към историята на Западнопонтийските градове. — *ИАИ*, 17, 1950, 59–70.

ДЕЧЕВ, Д. Характеристика на тракийския език. С., 1952. 136 с.

ДЖАМБАЗОВ, Н. и А. МАРГОС. Към въпроса за проучването на палеолитната култура в района на Побитите камъни /Дикилиташ/. — *ИАИ*, 23, 1960, 269–295.

ДЖАМБАЗОВ, Н. Начало на късния палеолит в България. — *А*, 1971, № 4, 1–17.

ДЖАМБАЗОВ, Н. Палеолитната култура в България. — *А*, 1975, № 4, 1–13.

ДЖАМБАЗОВ, Н. Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България. — *А*, 1964, № 3, 67–76.

ДЖАМБАЗОВ, Н. Първите обитатели на нашата страна. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, 9–29.

ДИМИТРОВ, Б. Тракийското селище Мастейра. — *В*, 1975, № 4, 55–58.

ДИМИТРОВ, Д. П. България — страна на древни култури. С., 1963. 152 с.; същото на рус., англ., исп., нем. и фр. ез.

ДИМИТРОВ, Д. П. Един нов паметник за античното робство в римска Тракия. С., 1949. 20 с.

ДИМИТРОВ, Д. П. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. — *А*, 1966, № 2, 1–13.

ДИМИТРОВ, Д. П. За укрепените вили и резиденции у траките в предимската епоха. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 683–699.

ДИМИТРОВ, Д. П. Исторически мотиви в драмата „Резос“. *ИИД*, 10, 1930, 1–19.

ДИМИТРОВ, Д. П. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. — *ИП*, 13, 1957, № 2, 65–81.

ДИМИТРОВ, Д. П. Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха /IV–III в./ — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, 61–92.

ДИМИТРОВ, Д. П. Надгробните плочи от Северна България. С., 1942. 119 с.

ДИМИТРОВ, Д. П. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. — *ИБАИ*, 13, 1939, 1–128.

ДИМИТРОВ, Д. П. Революционни брожения в Тракия и Мизия през римско време. — *ИП*, 3, 1947/1948, № 1, 35–51.

ДИМИТРОВ, Д. П. Севтополь — фракийският град близ с. Копринка, Казанлъкския район. — *СА*, 1957, № 1, 199–216.

ДИМИТРОВ, Д. П. Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра. — *А*, 1961, № 1, 10–21.

ДИМИТРОВ, Д. П. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. — *РП*, 4, 1950, 207–241.

ДИМИТРОВ, Д. П. Троя 7 в. и балканските тракийски и мизийски племена. — *А*, 1968, № 4, 1–14.

ДИМИТРОВА, А. За производството на тера сигилата в нашите земи. — *А*, 1961, № 4, 27–33.

- ДОБРУСКИ, В. Исторически поглед върху нумизматиката на тракийските царе. — *СБНУНК*, 19, 1897, 555–633.
- ДРЕМСИЗОВА-НЕЛЧИНОВА, ЦВ. Тракийско селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. — *ИНМ-Ш.*, 4, 1967, 57–77.
- ДРЕМСИЗОВА-НЕЛЧИНОВА, ЦВ. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — *ИНМ-К.*, 1, 1960, 1–17.
- ДУКОВ, Л. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността. — *ИЕИМ*, 8, 1965, 141–185.
- ДЯКОВИЧ, Б. Фриза на здравеносните божества на Тракия и култа на Ескулап в Пловдив. — *ГПАМ*, 1921, 127–178.
- Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971. 160 с.
- ЖИВКОВА, Л. Казанлъшката гробница. С., 1974. 130 с.
- ЖУГЛЕВ, К. Икономическите отношения на българските земи с балканските страни през античността. — В: *1 Конгр. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 341–350.
- ЖУГЛЕВ, К. Икономическото положение на Тракия и Мизия и търговските им отношения с Италия през I–II в. от н.е. — *ГСУФбф*, 59, 3, 1965, 187–305.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971. 266 с.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. Границы и этнические проблемы Фракии в VII–V в. до н.э. /по данным лит. источников/. — В: *Античное общество*. М., 1967, 139–144.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. Мезия в I–II веках нашей эры. М., 1951. 135 с.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. О формах эксплуатации в европейских раннеклассовых обществах. Фракия. — *ВИ*, 1968, № 7, 101–117.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. О характере рабства во Фракии VII–V вв. до н.э. — *ВДИ*, 1971, № 1, 54–63.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. и Д. Б. ШЕЛОВ. Фибулы Фракии VII–V вв. до н.э. К вопросу об экономическом развитии Фракии накануне возникновения царства одрисов. — *СА*, 1971, № 4, 50–70.
- ЗЛАТКОВСКАЯ, Т. Д. Этнические процессы во Фракии во II–I тысячелетиях до н.э. — *СЭ*, 1964, № 5, 79–87.
- ИВАНОВ, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — *А*, 1967, № 3, 15–26.
- ИВАНОВ, Т. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — *А*, 1967, № 4, 10–29.
- ИВАНОВ, Т. Два надписа от античния град при Разград. — *ИАИ*, 19, 1955, 167–175.
- ИВАНОВ, Т. Ескус в светлината на последните проучвания. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, 111–133.
- ИВАНОВ, Т. Проучвания върху града през римската и ранновизантийската епоха в България /1944–1964/. — *А*, 1964, № 3, 35–45.
- ИВАНОВ, Т. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954. 36 с.
- ИВАНОВ, Т. Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на децеланията на император Лициний. — *ИАИ*, 33, 1972, 225–237.
- ИРЕЧЕК, К. Пътувания по България. С., 1974. 1040 с.
- КАТИНЧАРОВ, Р. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора /Ю. Болгария/ в 1968 и 1970 г. — *СА*, 1972, № 1, 242–247.
- КАТИНЧАРОВ, Р. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. — *А*, 1974, № 1, 1–24.
- КАТИНЧАРОВ, Р. Проучвания на бронзовата епоха в България /1944–1974/. — *А*, 1975, № 2, 1–17.
- КАЦАРОВ, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. — *СББАН*, 1, 1913, 1–72.
- КАЦАРОВ, Г. България в древността. С., 1926. 87 с.
- КАЦАРОВ, Г. Елинизъмът в стара Тракия и Македония. — *ГСУФбф*, 13–14, 1918, 1–19.
- КАЦАРОВ, Г. Келтите в стара Тракия и Македония. — *СББАН*, 18, 1919, 41–80.
- КАЦАРОВ, Г. Принос към историята на древна Тракия. — *ИИБИ*, 5, 1954, 155–172.
- КАЦАРОВ, Г. Произход и пръв разцвет на Одриското царство. — *УПр*, 1933, 737–754.
- КАЦАРОВ, Г. Тракия в Омировия епос. — *ИИД*, 11–12, 1931/1932, 122–135.
- КАЦАРОВ, Г. Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр. С., 1922. 318 с.
- КИТОВ, Г. Тракийска гробница-мавзолей край град Стрелча. — *В*, 1977, № 1, 12–21.
- КОБЫЛИНА, М. И. Античное искусство на территории Болгарии. — В: *Материалы по теории и истории искусства*. М., 1956, 48–72.
- ЛАЗАРОВ, М. Антични амфори /VI–I в./ от българското Черноморие. — *ИНМ-В.*, 9, 1973, 3–52.
- Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, робовладения и феодализма. Сб. статей. М., 1970. 236 с.
- МАРАЗОВ, ИВ. Жанрови моменти в тракийските паметници с изображение на човека. — *Из*, 1973, № 4, 16–22.
- МАРАЗОВ, ИВ. За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа. — *А*, 1973, № 4, 1–12.
- МАРАЗОВ, ИВ. Иконографски и стилови източници за изображението на човека в тракийската торевтика. — *Из*, 1974, № 3, 16–22.
- МАРАЗОВ, ИВ. Пластическа характеристика на тракийския оброчен релеф. — *ПИЗ*, 1968, № 1, 39–45.
- МЕРПЕРТ, Н. Я. Древнейшие каменные крепости Болгарии. — В: *Новое в археологии*. М., 1972, 46–55.
- МЕРПЕРТ, Н. Я. К вопросу связей Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — *SNM-Pr.*, 20, 1966, № 1–2, 109–115.
- МЕРПЕРТ, Н. Я. и Г. И. ГЕОРГИЕВ. Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — В: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava, 1973, 215–257.
- МЕРПЕРТ, Н. Я. Ранний бронзовый век в Южной Болгарии. — В: *1 Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 235–254.
- МИКОВ, В. и Н. ДЖАМБАЗОВ. Деветашката пещера. С., 1960. 199 с.
- МИКОВ, В. Култура неолита, енеолита и бронзы в Болгарии. — *СА*, 1958, № 1, 47–55.
- МИКОВ, В., Г. И. ГЕОРГИЕВ и ВЛ. ГЕОРГИЕВ. Надписът върху кръглия печат от Караново — най-древната писменост в Европа. — *А*, 1969, № 1, 4–12.
- МИКОВ, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. — *ИАИ*, 19, 1955, 15–48.
- МИКОВ, В. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — *ИАИ*, 29, 1966, 165–210.
- МИЛЧЕВ, АТ. Социално-икономическият и общественно-политическият строй на траките /VIII–IV в.в./ — *ИП*, 6, 1949/1950, № 4–5, 526–552.
- МИЛЧЕВ, АТ. Тракийският град Кабиле в античността. — *ГСУФбф*, 65, 3, 1973, 1–61.
- МИЛЧЕВ, АТ. Трако-кимерийски находки в българските земи. — *ИАИ*, 19, 1955, 359–373.
- МИРЧЕВ, М. Раннотракийски могилен некропол при с. Равна. — *ИАИ*, 25, 1962, 97–162.
- МИРЧЕВ, М. Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. — *ИНМ-В.*, 5, 1969, 95–111.
- МИХАЙЛОВ, Г. Към въпроса за Софоклевата драма „Терей“. — *ГПАМ*, 2, 1950, 39–50.
- МИХАЙЛОВ, Г. Към въпроса за стратегиите в Тракия. — *ГСУФбф*, 61, 1967, 31–48.
- МИХАЙЛОВ, Г. Към историята на Тракия през IV–III в. пр. н.е. — *ИАИ*, 19, 1955, 149–163.
- МИХАЙЛОВ, Г. Проблеми на тракийската митология. — *В*, 1975, № 4, 5–14.
- МИХАЙЛОВ, Г. Тракийски и други древни елементи в героичния епос. — *В*, 1976, № 5, 27–31.
- МИХАЙЛОВ, Г. Траките. С., 1972. 318 с.
- МЛАДЕНОВА, Я. Новооткритата мозайка от вилата при Ивайловград. — *Из*, 1965, № 4, 20–25.
- МУРЫГИНА, Н. Ф. Сопротивление фракийских племен римской агрессии и восстание Андрииска. — *ВДИ*, 1957, № 2, 69–84.
- МУШМОВ, Н. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912. 509 с.
- МУШМОВ, Н. Монетите на тракийските царе. — В: *Сб. Б. Дякович*. С., 1927, 195–249.
- МЪНЗОВА, Л. Нови проучвания върху стелата на Анаксандър от Аполония. — *ИАИ*, 32, 1970, 255–275.
- НАТАН, Ж. Собствеността в първобитното общество. — *ИП*, 3, 1946/1947, № 1, 89–96.
- НЕРОЗНАК, В. Фракийският език как проблема палеобалканистики. — В: *Thracia*. 2. S., 1974, 255–260.
- НИКОЛОВ, Б. Градешница. С., 1974. 30 с.
- НИКОЛОВ, Б. и ВЛ. ГЕОРГИЕВ. Писмеността върху глинената плочка от с. Градешница. — *А*, 1970, № 3, 1–9.
- НИКОЛОВ, Б. Тракийски паметници във Врачанско. — *ИАИ*, 28, 1965, 163–202.
- НИКОЛОВ, Д. Поземлените отношения в римска Тракия. — В: *1 Конгр. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 369–374.
- ОГНЕНОВА-МАРИНОВА, Л. Опит за реконструкция на два шига от Тракия. — *ИАИ*, 18, 1952, 61–81.
- ОГНЕНОВА-МАРИНОВА, Л. Принос за произхода и появата на т.нар. беотийски щит. — *ИАИ*, 26, 1963, 107–117.
- ОПЕРМАН, М. За оброчните плочки на ловувания тракийски конник от римската епоха в България. — *А*, 1970, № 2, 19–32.
- ПОПОВ, Р. Култура и живот на предисторическия човек в България. Ч. 1. Каменна епоха. Ч. 2. Желязна епоха. С., 1928–1930. 62 с.; 87 с.
- ПОПОВА, В. Римски и ранновизантийски мозаики Болгарии /II–VI в.в./ Автореф. дисс. М., 1974. 27 с.
- РАДУНЧЕВА, А. Виница — енеолитно селище и некропол. С., 1976. 146 с.
- РАДУНЧЕВА, А. Доисторическо искусство в Болгарии. С., 1973. 120 с.
- РАКЕВА-МОРФОВА, ЗЛ. Тухларството в нашите земи през римската епоха. — *МПК*, 1957, № 1, 24–28.
- РОГАЛСКИ, АД. Към въпроса за тракийските владетели с имената Медок и Амадок. — *ИНМ-В.*, 1, 1965, 109–115.
- САРАФОВ, Т. Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. — *ГСУФбф*, 67, 1, 1974, 121–191.
- СВЕНЦИЦКАЯ, И. К вопросу типологической связи Фракии и малоазийских провинций Римской империи. — В: *Thracia*. 2. S., 1974, 119–122.
- Сердика. 1. С., 1964. 230 с.
- СТАНЧЕВА, М. За тракийското население в Софийско през IV–V в. — *ИБИД*, 27, 1970, 255–266.
- СУЛТОВ, Б. Производство на релефна керамика в Долна Мизия. — *ИОИМ-ВТ.*, 5, 1972, 21–29.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Взаимоотношенията между одриските владетели и гръцките полиси през IV в. пр. н.е. — *В*, 1972, № 3, 17–21.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. За появата на колоната в Долна Мизия и Тракия. — *ТВПИ „КМ“—ВТ.*, 1, 1964, 195–214.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Извори за военното дело на траките. — *ВИС*, 1971, № 1, 51–62.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Икономически и културни връзки между западнопонтиските градове и гръцкия Изток /VI–I в. пр. н.е./ — В: *1 Конгр. БИД. София*, 1970. 1. С., 1972, 351–353.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Култът на Юпитер Долихен в Долна Мизия и Тракия. — *ИНМ-В.*, 10, 1974, 57–83.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Родопският край от най-стари времена до края на античността. — В: *Родопите в българската история*. С., 1974, 9–31.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Ролята на преселниците от Мала Азия в икономическия и културния живот на западнопонтиските градове през I–III в. — *ИНМ-В.*, 8, 1972, 17–43.
- ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия живот на Долна Мизия и Тракия /I–III в.в./ Автореф. дис. С., 1969. 21 с.
- ТОДОРОВ, Я. и ИВ. ВЕЛКОВ. Антична култура в България. С., 1941. 120 с.
- ТОДОРОВ, Я. Античната цивилизация в България. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 25–63.
- ТОДОРОВ, Я. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928. 27 с.
- ТОДОРОВ, Я. Тракийските царе. — *ГСУФбф*, 29, 1933, 1–80.
- ТОДОРОВА, Х. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. — *ИБИД*, 29, 1973, 5–20.
- ТОДОРОВА, Х. Новата култура средного неолита в Северо-восточной Болгарии. — *СА*, 1973, № 4, 16–31.
- ТОДОРОВА, Х. Нови данни за мирогледа на човека през новокаменната епоха. — *ФМ*, 1972, № 11, 60–69.
- ТОДОРОВА, Х., СТ. ИВАНОВ, В. ВАСИЛЕВ, М. ХОПФ, Х. КВИТА и Г. ХОЛ. Селищната могила при Голямо Делчево. С., 1975. 334 с.
- ТОНЕВ, МЛ. Демостеновата реч срещу Аристократа и нейната стойност като извор за историята на Тракия.

— ИИД, 14—15, 1937, 35—53.

ТОНЕВ, МЛ. Приноси към историята на траките. — *БелП*, 1, 1942, 179—228.

ТЪПКОВА ЗАЙМОВА, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI—VII в. С., 1966. 136 с.

ФИЛОВ, Б., ИВ. ВЕЛКОВ и В. МИКОВ. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934. 245 с.

ФИЛОВ, Б. Паметници на тракийското изкуство. — *ИБАД*, 6, 1916/1918, 1—56.

ФОЛ, А. Демографска и социална структура на древна Тракия през I хилядолетие пр.н.е. С., 1970. 282 с.

ФОЛ, А. Демографска и социална характеристика на днешните български земи въз основа на надписите *ex tra fines provinciarum*. — *ИБИД*, 25, 1967, 117—125.

ФОЛ, А. Одриската държава и двата атински морски съюза. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов*. С., 1973, 121—136.

ФОЛ, А. Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди нашата ера. С., 1972. 215 с.

ФОЛ, А. Тракийско военно изкуство. С., 1969. 124 с.

ФОЛ, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975. 272 с.

ФОЛ, А. Трудовата дейност фракийцев в западних провинциях Римской империи. — В: *Античное общество*. М., 1968, 74—81.

ФОЛ, А. Херосът остава в Тракия. С., 1970. 84 с.

ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Населението на Източната римска империя и варварите през епохата на варварските нашествия. — *ИП*, 8, 1951/1952, № 2, 143—165.

ЦОНЧЕВА, М. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971. 289 с.

ЧЕРНЫХ, Е. Об основных этапах древнейшей металлургии меди на территории Болгарии /IV — начало I тыс. до н.э./ — В: *Thracia*. 3. С., 1974, 379—395.

ЧИЧИКОВА, М. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — *А*, 1968, № 4, 15—27.

ЧИЧИКОВА, М. Поселищното развитие в Тракия през I хил. пр.н.е. — В: *I Конгр. БИД. София, 1970*. 1. С., 1972, 327—333.

ЧИЧИКОВА, М. Севтополис. С., 1970. 132 с.

ЧИЧИКОВА, М. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг /IV в. пр.н.е./ — *ИИИ*, 31, 1969, 45—90.

АНГЕЛОВ, Д., CHR. DANOV et V. VELKOV. Über einige Probleme der sozialökonomischen und ethnischen Entwicklung im II.—V. Jh. und des Übergangs von der Antike zum Mittelalter im VI.—X. Jh. — *EH*, 5, 1970, 13—55.

BALCER, J. M. The Persian of Thrace 519—491 B. C. The Economic Effects. — In: *II Congr. int. étud. sud est. europ. Athènes, 1970*. Act. 2. Athènes, 1972, 241—258.

BENGTSON, H. Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thracien und in der Dobrudscha. — *Hist*, 11, 1962, No 1, 18—28.

BEŠEVLIJEV, V. Über manche ältere Theorien von der Romanisierung der Thraker. — *EB*, 1, 1964, 147—157.

BEŠEVLIJEV, V. Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern. Amsterdam, 1970. 144 p.

CARY, M. Histoire des rois de Thrace et de ceux du Bospore Cimmérien éclaircie par les médailles. Paris, 1952. IV,

92 p.

CASSON, St. M. A. Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Philip, son of Amyntas. Oxford, 1926. 358 p.

CHILDE, V. G. Anatolia and Thrace. Some Bronze Age Relations. — *ASt*, 6, 1956, 45—48.

CHILDE, V. G. New Views on the Relations of the Aegean and the North Balkans. — *JHS*, 50, 1930, 255—262.

CHIRASSI-COLOMBO, I. The role of Thrace in Greek religion. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 71—80.

ČIČIKOVA, M. Développement de la céramique thrace à l'époque classique. — In: *Acta ant. Philippop. St. archaeol.* S., 1963, 35—48.

ČIČIKOVA, M. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. — *StB*, 5, 1971, 79—92.

COMAN, J. Zalmoxis et Orphee. — *ИИИ*, 16, 1950, 177—184.

CONČEV, D. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. S., 1941. 80 p.

CONDURACHI, EM. L'ethnogenèse des peuples balkaniques. Les sources écrites. — *StB*, 5, 1971, 249—269.

DANOV, CHR. Altthrakien. Berlin, 1976. 496 p.

DANOV, CHR. Altthrakien in den mytographischen Büchern Diodors. — In: *Acta ant. Philippop. St. hist. et philol.* S., 1963, 81—89.

DANOV, CHR. Pontos Euxineos. — *RE, Suppl.*, 9, 1962, col. 866—1175.

DANOV, CHR. Social and economic evolution of the ancient Thracians in Homeric, Archaic and Classical times. — *EH*, 1, 1960, 3—27.

DANOV, CHR. Thracian penetration into the Greek cities on the West coast of the Black Sea. — *KI*, 38, 1960, 75—80.

DANOV, CHR. Zu der Ethnogenese und den Lagerverschiebungen der Volksstämme Altthrakien in der zweiten Hälfte des II. und der ersten Hälfte des I. Jahrtausends v. u. Z. — *StB*, 5, 1971, 271—277.

DANOV, CHR. Zum Kriegswesen der alten Thraker während der Periode der Militärdemokratie. — *StCl*, 3, 1960, 39—47.

DANOV, CHR. Zur Geschichte der aussenpolitischen Beziehungen der Schwarzmeerküste in klassischer und hellenistischer Zeit. — *EH*, 2, 1965, 3—18.

DANOV, CHR. Zur historischen Geographie der ostthrakischen Stämme vor und zur Zeit des Odrysenreiches (VI.—IV. Jahrh. v. u. Z.). — *EH*, 3, 1966, 11—30.

DANOV, CHR. Zur Rolle der griechischen Kolonien an der West- und Nordwestküste des Schwarzen Meeres im Wirtschaftsleben Griechenlands während der vorrömischen Zeit. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966*. Act. 2. S., 1969, 271—277.

DENNEL, R. The economic development of Bulgaria from the neolithic to the early bronze age. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 33—37.

DETEV, P. Données archéologiques de la continuité de la culture du tell Razkapanitza près du village Manole, département de Plovdiv. — *StB*, 5, 1971, 93—105.

DETSHEV, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957. 584 p.

DIMITROV, D. P. Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer städtebaulichen Gestaltung und Architektur. — In: *VII Congr. int. archaeol. class. Roma-Napoli, 1968*. Atti 1. Roma, 1971, 379—387.

DIMITROV, D. P. Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. — *Coll Lat*, 28, 1957, 181—193.

DREMSIZOVA-NELČINOVA, C. La villa romaine en Bulgarie. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966*. Act. 2. S., 1969, 503—512.

DUMONT, A. Mélanges d'archéologie et d'épigraphie réunis par Th. Homolle. Paris, 1892. 580 p.

DUŠEK, M. Einfluss der Thraker auf die Entwicklung im Karpatenbecken in der jungen Hallstattzeit. — *ИИИ*, 27, 1964, 55—76.

FERRI, S. Le grandi migrazioni indoeuropee del II millennio a. e.; il fenomeno della „tripartizione tracia“. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 33—39.

FILOV, B. et K. ŠKORPIL. Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida See. Berlin etc., 1927. 110 p.

FILOV, B. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Leipzig, 1906. X, 96 p.

FITZ, J. Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior. Weimar, 1966. 92 p.

FOL, A. Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la mer Egée jusqu'à la conquête romaine. — *EB*, 2—3, 1966, 309—317.

FOL, A. La diaspora thrace. — *RSA*, 1—2, 1971, 3—18.

FOL, A. Die Dorfgemeinde in Thracien im ersten Jahrtausend v. u. Z. — *JWG*, 1969, No 1, 279—322.

FOL, A. Observations préliminaires sur la diaspora thrace en Asie Mineure et dans le Proche Orient pendant l'Antiquité. — *EB*, 1971, No 2, 56—72.

FOL, A. Parallèles thraco-bithyniens à l'époque préromaine. 1. Le régime de la propriété. — *EH*, 5, 1970, 177—189.

FOL, A. Die Politik der odrysischen Königs Kotys' I. und die ägäischen Städte Griechenlands im 4. Jahrhundert v. u. Z. — In: *Hellenische Poleis*. 2. Berlin, 1974, 993—1014.

FOL, A. Les Thraces dans l'Empire Romain d'Occident (Ier — IIIe s.) 1—2. — *ГСУФ*, 58, 3, 1965, 298—310; 61, 3, 1968, 1—17; 62, 3, 1969, 193—274.

FOL, A. Thrako-bithynische Parallelen im vorrömischen Zeitalter. 2. Bevölkerungs- und Gesellschaftsstrukturen. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 197—212.

FOL, A. La vie urbaine dans les pays thraces, macédoniens et illyriens avant la conquête romaine. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia, 1966*. Act. 2. S., 1969, 91—99.

FORNI, G. Considérations sur l'occupation militaire en Thrace au cours des premiers siècles de notre ère. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 123—129.

GAERTRINGEN, H. von. De graecorum fabulis ad Thraces pertinentibus quaestiones criticae. Berlin, 1886. 84 p.

GANDEVA, R. Moralische und soziale Charakteristik der West- und Nordbalkanbevölkerung bei Varro und Ovid. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966*. Act. 2. S., 1969, 127—139.

GARAŠANIN, DR. Problèmes de l'appartenance linguistique des populations néolithiques dans le centre des Balkans. — *StB*, 5, 1971, 15—19.

GAUL, G. H. The Neolithic Period in Bulgaria. Cambridge, 1948. 252 p.

GEORGIEV, G. I. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Bulgarien. — *AA*, 42, 1967, 90—144.

GEORGIEV, G. I. Die Entwicklung des älteren prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. — *StB*, 5, 1971, 21—35.

GEORGIEV, G. I. Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Aeneolithikums und der Frühbronzezeit. — In: *II Int.*

Colloq. on Aegean Prehistory. Athens, 1971. Act. Athens, 1972, 115—128.

GEORGIEV, G. I. Gjetje prehistorike në Bulgari dhe zhvillimi kulturak në Maqedons dhe Shqipëri prej neolitit deri në periudhen e hershme të bronzit. — *StH*, 1973, No 1, 121—129.

GEORGIEV, G. I. Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien /Südbulgarien/. — In: *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*. Praha, 1961, 45—100.

GEORGIEV, G. I. Das Neolithikum und Chalkolithikum in der thrakischen Tiefebene /Südbulgarien/. Probleme des heutigen Forschungsstandes. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 5—27.

GEORGIEV, G. I. Die neolithische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkan-Neolithikum. — In: *VIII Congr. int. sci. prehist. et protohist. Beograd, 1972*. Act. 2. Beograd, 1973, 263—272.

GEORGIEV, G. I. Über die materielle und geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien. — *Balc*, 4, 1973, 1—17.

GEORGIEV, G. I. Über die Stratygraphie und Chronologie des Neolithikums, Aeneolithikums und der Frühbronzezeit in Südbulgarien. — In: *VII Congr. int. sci. prehist. et protohist. Prague, 1966*. Act. 1. Prague, 1970, 394—400.

GEORGIEV, G. I. Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia, 1966*. Act. 2. S., 1969, 209—225.

GEORGIEV, VL. L'ethnogenèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques. — *StB*, 5, 1971, 155—170.

GEORGIEV, VLj. Introduzione alla storia delle lingue indeuropee. Roma, 1966, 120—205.

GERASSIMOV, TH. A Hoard of the Derrones from Velitchkovo /Bulgaria/. — *NChr*, 18, 1937, 1—6.

GEROV, B. A propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'Antiquité. — *StB*, 1, 1970, 7—24.

GEROV, B. L'aspect ethnique et linguistique dans la région entre le Danube et le Balkan à l'époque romaine (Ier — IIIe s.). — *StU, N. S.*, B, 33, 1959, No 1—2, 173—191.

GEROV, B. Die gotische Invasion in Mösien und Thracien unter Decius im Lichte der Hortfunde. — In: *Acta ant. Philippop, St. hist. et philol.* S., 1963, 127—146.

GEROV, B. Keltische Spuren in Westthracien. — In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, 349—355.

GEROV, B. Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius. — *AAH*, 16, 1968, No 1—4, 325—338.

GEROV, B. Nouvelles données sur le début de l'histoire d'Oescus. — *RPh*, 24, 1950, 146—165.

GEROV, B. Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thracien vor Trajan. — *StCl*, 3, 1961, p. 107.

GEROV, B. Der thrakische Stamm der Mäden (ethnographisch-historische Untersuchung). — In: *Omagiu lui Const. Daicoviciu*. București, 1960, 241—249.

GEROV, B. Zum Problem der Strategien im römischen Thracien. — *KI*, 52, 1970, 123—132.

GOČEVA, ZL. Le culte de la déesse thrace Bendis à Athènes. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 81—87.

GREGOIRE, H. et R. GOSSENS. Sitalkes et Athènes dans le

- «Rhésos» d'Euripide. — *AntCl*, 3, 1934, 431–446.
- GREN, E. Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit. Uppsala, 1941. 172 p.
- HANSEL, B. Die Gliederung der älteren Hallstattzeit im thrakischen Raum. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 87–94.
- HÖCK, AD. Das Odrysenreich in Thrakien im fünften und viernten Jahrhundert v. Chr. — *Hermes*, 26, 1891, 76–117.
- IVANOV, T. Archäologische Forschungen in Abrittus (1953–1961). — In: *Acta ant. Philippop. St. archaeol.* S., 1963, 81–93.
- IVANOV, T. Der Städtebau in Ober- und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 503–512.
- JIREČEK, K. Archäologische Fragmente aus Bulgarien. 1. Alte Bergwerke. 2. Dacia Mediterranea. 3. Römische Strassen. — *AEM*, 10, 1886, 43–104; 129–298.
- JURUKOVA, J. Coins of the Ancient Thracians. Oxford, 1976. 153 p. Авт. подписана Y. Youroukova.
- JURUKOVA, J. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973. 170 p.
- KALOPOTHACES, D. De Thracia provincia Romana. Lipsiae, 1893. 82 p.
- KATINČAROV, R. Trouvailles de l'âge du bronze moyen à Nova Zagora/Bulgarie du Sud/. — In: *VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd*, 1972. Act. 3. Beograd, 1973, 66–75.
- KAZAROV, G. Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916. 172 p.
- KAZAROV, G. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Text- und Tafelband. Budapest, 1938. 190 p.
- KAZAROV, G. Thrace. — *CAH*, 8, 1930, 534–560; 781–783; Vol. of plates, 3, 1930, 52–76.
- KAZAROV, G. Thrake (Religion). — *RE*, 6, A, 1936, col. 473–551.
- KOLEDAROV, P. On the Initial Type Differentiation of Inhabited Localities in the Central Balkan Peninsula in Ancient Times. — *EH*, 3, 1966, 31–52.
- KOLEDAROV, P. Thrace as a name in historical geography. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 111–118.
- LAZAROV, M. Localités pré-grecques sur le littoral de la mer Noire au sud du Balkan. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 107–113.
- LENK, B. Thrake (Geschichte). — *RE*, 6, A, 1936, col. 414–452. Das Limeskastel Jatrus in Moesia inferior. — *Kl*, 47, 1966, 3–416.
- MELLAART, J. Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans. — *StB*, 5, 1971, 119–137.
- MIHAÏLOV, G. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — *StU*, N. S., B, 35, 1961, No 1–2, 5–19.
- MIHAÏLOV, G. La légende de Térée. — *ГСУФФ*, 50, 2, 1955, 81–197.
- MIHAÏLOV, G. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — In: *Acta ant. Philippop. St. hist. et philol.* S., 1963, 113–126.
- MIHAÏLOV, G. La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des Celtes. — In: *Ancient Macedonia*. Thessaloniki, 1970, 76–85.
- MIHAÏLOV, G. La Thrace aux IVe et IIIe siècle avant notre ère. *Athen*, N. S., 39, 1961, No 1–2, 33–44.
- MIKOV, V. La Bulgarie à l'âge du bronze. — *StB*, 5, 1971, 51–61.
- MIKOV, V. Karanovo (Bulgaria). — *Ant*, 13, 1939, 345–349.
- MLADENOVA, J. La villa romaine d'Ivailovgrad. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 527–534.
- Nessèbre. 1. S., 1969. 236 p.
- NIKOLOV, D. The Roman Villa at Chatalka, Bulgaria. Oxford, 1976. 169 p.
- NIKOLOV, D. Une villa rustica thrace près de Stara Zagora. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 513–525.
- OGNEENOVA-MARINOVA, L. Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. — *BCH*, 85, 1961, 501–537.
- OGNEENOVA-MARINOVA, L. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IVe s. av. n. è. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 396–418.
- OGNEENOVA-MARINOVA, L. Notes sur la toreuthique antique en Thrace. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 185–194.
- OGNEENOVA-MARINOVA, L. Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia. S., 1975. 170 p.
- OGNEENOVA-MARINOVA, L. Survivances de la civilisation méditerranéenne du IIe millénaire en Thrace vers la seconde moitié du Ier millénaire. — In: *Acta ant. Philippop. St. archaeol.* S., 1965, 27–34.
- PATSCH, C. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. — *SAW-W.ph-hKl*, 208, 1929, 1–68; 214, 1933, 1–206.
- PATSCH, C. Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. — *SAW-W.ph-hKl*, 217, 1940, 1–252.
- PERDRIZET, P. Scaptésylé. — *Kl*, 10, 1910, 1–27.
- PETTAZONI, R. La religione dell'antica Tracia. — *IAH*, 16, 1950, 290–299.
- POPOVITSCH, V. Encore le Trésor d'orfèvrerie de Vălditrân. — *RA*, 1959, No 2, 106–110.
- Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace. 1. Plovdiv, 4–19 octobre 1974. S., 1976. 244 p.
- QUITTA, H. The C₁₄ Chronology of the Central and SE European Neolithic. — *Ant*, 41, 1967, No 164, 263–270.
- RADUNCHEVA, A. Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millennium B. C. Oxford, 1976. 113 p.
- RANDA, A. Zur thrakolyrischen Kaiserzeit. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 147–162.
- SALVIAT, FR. La colonisation grecque dans le Nord de l'Égée. — *BCH*, 70, 1946, 77–146.
- SARAFOV, T. Les Besses et Rome /Le rôle des Besses dans la lutte des tribus thraces contre la pénétration romaine dans les Balkans/. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 141–150.
- SCHÖNERT-GEISS, E. Zur Geschichte Thrakiens anhand von griechischen Münzbildern aus der römischen Kaiserzeit. — *Kl*, 49, 1967, 217–244.
- STANČEVA, M. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 535–538.
- STANČEVA, M. Une coupe en or de Sofia. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 221–241.
- STEIN, A. Die Legaten von Moesien. Budapest, 1940. 138 p.
- STEIN, A. Reichsbeamte der Provinz Thracia. Sarajevo, 1920. 140 p.
- SYME, R. Legates of Moesia. — *Dac*, N. S., 12, 1968, 331–340.
- TAČEVA-HITOVA, M. Handwerker und Kaufleute aus dem griechischen Osten in Thrakien. — In: *Conv. „Eirene“*. Varsovie, 1968. Acta. Wratislaviae, 1972, 87–89.
- TAČEVA-HITOVA, M. Kleinasien und Syrer in Nicopolis ad Istrum. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 115–123.
- TAČEVA-HITOVA, M. Zur Epigraphik des Odrysenreiches in der I. Hälfte des IV. Jh. v. u. Z. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 93–97.
- TODOROVA, H. Die frühesten Fortifikationsysteme in Bulgarien. — *ZA*, 7, 1973, 53–61.
- TODOROVA, H. Kultszene und Hausmodell aus Ovačarovo, bez. Tărgoviște. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 39–46.
- TODOROVA, H. Die frühneolithische Kultur Tsonevo in Nordostbulgarien. — In: *VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd*, 1972. Act. 1. Beograd, 1973, 226–235.
- TODOROVA, H. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. — *SlA*, 14, 1966, 5–48. Авт. подписана H. Vajsova.
- TODOROVA, H. Die vorgeschichtlichen Funde von Sadowetz (Nordbulgarien). — *JR-GZM-M.*, 15, 1968, 15–63. Авт. подписана H. T. Simeonova.
- TODOROVA, H. Zur einigen Problemen der Südosteuropäischen Früheisenzeit. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 67–77.
- TOMASCHEK, W. Die alten Thraker. — *SAW-W.ph-hKl*, 128, 1893, 1–130; 130, 1894, 1–70; 131, 1894, 1–104.
- TONČEVA, G. Sur l'origine des Thraces. — In: *Thracia*. 3. S., 1974, 77–85.
- TONEV, ML. Die Teilung des thrakischen Reiches nach dem Tod von Kotys I. — *ИИД*, 16–18, 1940, 483–492.
- VASILEV, V. Untersuchungen über die Medizin im alten Thrakien und Mösien. — In: *Thracia*. 2. S., 1974, 231–235.
- VELKOV, IV. Dolmen Graves in Bulgaria. — *Ant*, 12, 1938, No 48, 483–488.
- VELKOV, IV. Der Fels im Kultus der Thraker. — In: *Festschrift R. Egger*. 1. Klagenfurt, 1952, 28–36.
- VELKOV, V. Au sujet du Codex Theodosianus XV 1, 42. — *BSI*, 21, 1960, 274–281.
- VELKOV, V. Ein Beitrag zum Aufenthalt des Kaisers Theodosius I. in der Provinz Skythien im Jahre 386 im Lichte neuer Erkenntnisse. — *Eunomia*, 2, 1961, 49–62.
- VELKOV, V. Bemerkungen über die wirtschaftliche Rolle des städtischen Plebs in der Diözese Thrakien im 4. Jhd (ad Cod. Theod. 12, 1, 36). — In: *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich*. Berlin, 1969, 55–59.
- VELKOV, V. Bergbau und Hüttenwesen bei den alten Thrakern. — *JWG*, 1971, No 2, 175–192.
- VELKOV, V. Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe – VIe s. — *BBG*, 1, 1962, 33–66.
- VELKOV, V. La construction en Thrace à l'époque de Bas Empire /d'après les écrits/. — *A (W.)*, 10, 1960, 124–138.
- VELKOV, V. et M. TAČEVA-HITOVA. Eléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie. — *BAIESEE*, 11, 1973, No 1–2, 61–101.
- VELKOV, V. Der Ostbalkan in der Flavienzeit /69–96/. In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, 167–170.
- VELKOV, V. Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike. — *StCl*, 3, 1961, 241–249.
- VELKOV, V. Das Schicksal der antiken Städte in den Ostbalkanländern. — *WZHU-B.gwR*, 12, 1963, No 7–8, 839–843.
- VELKOV, V. Die Stadt und das Dorf in Südosteuropa. Die Antike. — In: *II Congr. int. étud. sud-est europ. Ahtènes*, 1970. Act. 2. Athènes, 1972, 143–165.
- VELKOV, V. Thraker und Phryger nach den Epen Homers. — *StB*, 5, 1971, 279–285.
- VELKOV, V. Thrakien in der Spätantike /IV.–VI. Jh./ — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 213–222.
- VELKOV, V. et ZL. GOČEVA. Die thrakische Festung Čertograd im Balkan. — In: *Thracia*. 1. S., 1972, 121–143.
- VELKOV, V. Über den antiken Namen des Flusses Arda. — *ИИБЕ*, 16, 1968, 79–85.
- VELKOV, V. Über die Rolle der griechischen Kolonien an den Küsten Thrakiens im 6.–4. Jh. v. u. Z. — In: *Hellenische Poleis*. 2. Berlin, 1974, 977–992.
- VELKOV, V. Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermösien. — In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*. Budapest, 1968, 382–387.
- VELKOV, V. Zur Frage der ethnischen Zusammensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike. — In: *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt*. 2. Berlin, 1965, 267–280.
- VELKOV, V. Zur Geschichte der Provinz Thrakien im II. Jh. u. Z. — *AAH*, 13, 1965, 207–214.
- VELKOVA, Ž. Nachträge zu den thrakischen Sprachresten. — *LB*, 17, 2, 1974, 55–78.
- VENEDIKOV, IV. La campagne de Darius contre les Scythes à travers la Thrace. — *StB*, 1, 1970, 25–32.
- VENEDIKOV, IV. Der Gesichtsmaskenhelm in Thrakien. — *Eir*, 1, 1960, 143–151.
- VENEDIKOV, IV. Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine. — In: *Acta ant. Philippop. St. archaeol.* S., 1963, 153–166.
- VENEDIKOV, IV. Le tumulus de Vraca. — *EB*, 5, 1966, 243–248.
- VLAHOV, K. Areale und Distribution der thrakischen Personennamen. — *StB*, 5, 1971, p. 193.
- VLAHOV, K. Die geographische Verbreitung der thrakischen Personennamen mit Vorglied Aulu. — *ГСУФФ*, 57, 2, 1963, 375–386.
- VLAHOV, K. Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Sprachresten und Rückwörterbuch. — *ГСУФФ*, 57, 2, 1963, 228–367.
- VLAHOV, K. 1. Das thrakische Wort „para“ und seine Deutung. 2. Sind die Wortteile – tokos, dokos, u. ä., die in zweistämmigen Personennamen auftreten, thrakisch? — *ŽAnt*, 15, 1966, No 2, 299–319.
- VLAHOV, K. Das thrakische Wort „diza“ und seine Deutung. — *LB*, 17, 2, 1974, 33–42.
- VLAHOV, K. Zur Frage der Gräzisierung thrakischer Personennamen. — *ŽAnt*, 15, 1965, No 1, 39–44.
- VULPE, R. Histoire ancienne de la Dobrudja. Bucarest, 1938, 35–454.
- VULPE, R. La succession des rois Doryses. — *Istr*, 1, 1934, No 2, 1–19.
- WERNER, R. Thraker. — In: *Abriß der Geschichte antiker Randkulturen*. München, 1961, 108–123.
- WIESNER, J. Die Thraker. Stuttgart, 1963. 256 p.
- ŽUGLEV, K. I. Relations commerciales de la Thrace et de la Mésie avec l'Italie aux IIe – IIIe s. de n. è. — *Musaica*, 17, 1966, 53–125.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

А	Археология. София		та народна библиотека и музей. Пловдив
АИНМ	Археологически известия на Народния музей. София	ГСУиФф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
<i>Археол. открития в България</i>	Археологически открития в България. С., 1957		Годишник на Софийския университет. Природо-математически факултет. София
<i>Археол. проучв. ист. Пловдив и Пловдив. край</i>	Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966	ГСУпмф	Годишник на Софийския университет. Факултет за западни филологии. София
БЕ	Български език. София	ГСУфзф	Годишник на Софийския университет. Факултет за западни филологии. София
БелП	Беломорски преглед. София		Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
БИБ	Българска историческа библиотека. София	ГСУфиФ	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София
В	Векове. София		Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960
ВДИ	Вестник древней истории. Москва	ГСУфФ	Език и литература. София
ВИ	Вопросы истории. Москва		Известия на Археологическия институт. София
ВИС	Военноисторически сборник. София	Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски	Известия на Българското археологическо дружество. София
ГВУтф	Годишник на Варненския университет. Технически факултет. Варна	ЕЛ	Известия на Българския археологически институт. София
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. Т. 1—2. С., 1954—1958	ИАИ	Известия на Българското географско дружество. София
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг. София	ИБАД	Известия на Българското историческо дружество. София
ГНМ	Годишник на Народния музей. София	ИБАИ	Известия на Варненското археологическо дружество.
ГНПМ	Годишник на Националния политехнически музей. София	ИБГД	
ГПАМ	Годишник на Пловдивския археологически музей. Пловдив	ИБИД	
ГПНБМ	Годишник на Пловдивска-	ИВАД	

* В библиографията и при бележките.

ИЕИМ

Из

Изсл. в памет К. Шкорпил

Изсл. в чест Д. Дечев

Изсл. в чест М. Дринов

ИИБЕ

ИИБИ

ИИД

ИИИ

ИИМуз

Икон. България

ИНМ—Б.

ИНМ—В.

ИНМ—К.

ИНМ—Р.

ИНМ—Х.

ИНМ—Ш.

ИОИМ—ВТ.

ИП

ИПИ

ИСТИГА

ИТМ

I Конгр. БИД. София, 1970

Кратка ист. бълг. архит.

КСИА

КЮ

ЛИБИ

Варна

Известия на Етнографския институт с музей. София

Изкуство. София

Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961

Изследвания в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958

Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960

Известия на Института за български език. София

Известия на Института за българска история. София

Известия на Историческото дружество. София

Известия на Института за история. София

Известия на Института за музика. София

Икономиката на България. Т. 1. С., 1969

Известия на Народния музей — Бургас. Бургас

Известия на Народния музей — Варна. Варна

Известия на Народния музей — Коларовград. Варна

Известия на Народния музей — Русе. Варна.

Известия на Народния музей — Хасково. София

Известия на Народния музей — Шумен. Варна

Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново. Варна

Исторически преглед. София

Известия на Почвения институт. София

Известия на Секцията по теория и история на архитектурата. София

Извори за старата история и география на Тракия и Македония. 2. разш. изд. С., 1949

I Конгрес на Българското историческо дружество. София, 1970. Т. 1. С., 1972

Кратка история на българската архитектура. С., 1965

Краткие сообщения Института археологии. Москва

Курьер ЮНЕСКО. Париж

Латински извори за българската история. Т. 1. С., 1958

I Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. Москва, 1964. Тр.

МИА

МПК

Нум

ОБАИ

ПИЗ

Пр

РП

СА

Сб. Б. Дякович

СбБАН

СбНУНК

Сб. в памет Ал. Бурмов

СпБАН

СЭ

ТВПИ „КМ“—ВТ.

ТрСб

УЗИГПИквои

УПр

ФМ

Хир

I Международный конгресс антропологических и этнографических наук.

Москва, 1964. Труды 5. М., 1970

Материалы и исследования по археологии. Москва

Музеи и памятники на культурата. София

Нумизматика. София

Отчети на Българския археологически институт. София

Проблеми на изкуството. София

Природа. София

Разкопки и проучвания. София

Советская археология. Москва

Сборник Б. Дякович. С., 1927 = ГПНБМ, за 1925, 1927

Сборник на Българската академия на науките. София

Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София

Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973

Списание на Българската академия на науките. София

Советская этнография. Москва

Трудове на Висшия педагогически институт „Кирил и Методий“ — Велико Търново. Велико Търново

Тракийски сборник. София

Ученые записки Ивановского государственного педагогического института. Кафедра всеобщей истории. Иваново

Училищен преглед. София

Философска мисъл. София

Хирургия. София

AA	Archäologischer Anzeiger. Berlin	1968. Atti	di archeologia classica. Roma - Napoli, 1968. Atti. Roma, 1961
AAH	Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest	VIII Congr. int. archeol. class. Paris, 1963. Rapp. et comm.	VIII Congrès international d'archéologie classique. Paris, 1963. Rapports et communications. Paris, 1963
AAu	Archaeologia Austriaca. Wien	I Congr. int. étud. balk. et sud est europ. Sofia, 1966. Act.	I Congrès international d'études balkaniques et sud-est européen. Sofia, 1966. Actes. 2. Sofia, 1969
Acta ant. Philippop. St. archaeol.	Acta antiqua Philippopolitana. Studia archaeologica. S., 1963	II Congr. int. étud. sud est europ. Athènes, 1970. Act.	II Congrès international d'études du sud-est européen. Athènes, 1970. Actes. 2. Athènes, 1972
Acta ant. Philippop. St. hist. et philol.	Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. S., 1963	IX Congr. int. étud. frontier. romain. Mamaia, 1972. Act	IX Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 1972. Actes. Köln etc., 1974
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien	VII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Prague, 1966. Act.	VII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Prague, 1966. Actes. 1. Prague, 1970
AF	Ausgrabungen und Funde. Berlin	VIII Congr. int. sci. préhist. et protohist. Beograd, 1972. Act.	VIII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques. Beograd, 1972. Actes. 1-3. Beograd, 1973
AH	Archaeologia Hungarica. Budapest	XI Conv. „Eirene“. Varsovia, 1968. Acta	XI Conventus „Eirene“. Varsovia, 1968. Acta. Wratislaviae, 1971
AJu	Archaeologia Jugoslavica. Beograd	CSEL	Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. Wien etc.
AnBoll	Analecta Bollandiana. Bruxelles	Jac. N. S.	Dacia. Nouvelle Série. Bucarest
Ancient Macedonia	Ancient Macedonia. Papers read at the First int. Symposium held in Thessaloniki, 1968. Thessaloniki, 1970.	EB	Études balkaniques. Sofia
Ant	Antiquity. Gloucester	Eir	Eirene. Studia graeca et latina. Praha
AntCl	L'antiquité classique. Louvain	EH	Études historiques. Sofia
AP	Archaeologia Polona. Warszawa	L'Europe à la fin de l'âge de la pierre	L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européenne. Prague, 1959. Praha, 1961
APF	Archiv für Papyrusforschung. Berlin	FGH	Festschrift für Rudolf Egger. 1. Klagenfurt, 1952
Ap	Apulum. Alba Julia	FGH	Müller, C. Fragmenta Historicorum graecorum. 1-5. Parisiis, 1883 - 1885
AR	Archeologické rozhledy. Praha	FGH	Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker. 1-3. Berlin, 1923 - 1929
ASi	Anatolian Studies. London	GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten. Leipzig
Athen	Atheneum. Pavia	GGM	Müller, C. Geographi Graeci Minores. 1 - 2. Parisiis, 1861.
A (W.)	Archeologia. Warszawa	HGM	Dindorf, G. Historici Graeci
BAIESEE	Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est Européen. Bucarest		
Balc	Balkanica. Beograd		
BASPR	Bulletin of the American School of prehistoric research. New Haven		
BBg	Byzantinobulgarica. Sofia		
Bul. monum. istorice	Buletinul Comisiunii monumentelor istorice. București		
BByzI	Bulletin of the Byzantin Institute. Paris		
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris		
BSI	Byzantinoslavica. Praha		
Byz	Byzantion. Bruxelles		
CAH	The Cambridge Ancient History. Cambridge		
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin		
Coll Lat	Collection Latomus. Bruxelles		
VII Congr. int. archeol. class. Roma - Napoli,	VII Congresso internazionale		

Hist	Minores. Lipsiae, 1870 - 1871	RA	Revue archéologique. Paris
II int. Colloq. on Aegean Prehistory. Athens, 1971. Act.	Historia. München	RE	Pauly-Wissowa-Kroll Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
IGBulg	II International Colloquium on Aegean Prehistory. Athens, 1971. Actes. Athens, 1972	REG	Revue des études grecques. Paris
ILS	Mihailov, G. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. 1 - 4. Serdicae, 1956 - 1970; 1. 2. ed. 1971	RIEB	Revue internationale des études balkaniques. Beograd
Istr	Dessau, H. Inscriptiones latinae selectae. 1 - 5. Berolini, 1892 - 1916	RPh	Revue de philologie. Paris
JHSt	Istros. Bucarest	RSA	Rivista storica dell'antichità. Bologna
JR - GZM - M	Journal of Hellenic Studies. London	SAW - W.ph - hKI	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften - Wien. Philologisch-historische Klasse
JWG	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums - Mainz	SCIV	Studii și cercetari de istorie veche. București
KI	Jahrbuch für Wirtschaftsge-schichte. Berlin	SGLI	Beševliev, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964
KIAsI	Klio. Berlin	SNM - Pr.	Sbornik Narodniho Muzea v Praze. Praha
Lat	Kleinasiatische Studien. Istanbul	SLA	Slovenska archeologia. Bratislava
LB	Latomus. Bruxelles	StB	Studia balcanica. Sofia
MCA	Linguistique balkanique. Sofia	StCl	Studi clasice. București
MGH AA	Materiale și cercetari arheologice. București	StH	Studime historike. Tiranë
MGH Epistolae	Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi	StSer	Studia Serdicensia. Sofia
MGH SRLI	Monumenta Germaniae historica. Epistolae	StThr	Studia thracica. Sofia
Musaica	Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Longobardicarum et Italicarum	StU. N. S.	Studi Urbinati. Nouvelle série. Urbino
NChr	Musaica. Sbornik Filozofickej Fakulty University Komenského. Bratislava	Sw	Swiatowit. Poznan
PGr	Numismatic Chronicle and Journal of the R. Numismatic Society. London	Thracia	Thracia. Primus congressus studiorum thraciorum. Serdicae, 1972. 1-5. Sofia, 1972-1974
PL	Migne, I. P. Patrologiae cursus completus. Series graeca	WJH	Wiener Jahreshefte. Wien
PHZ	Migne, I. P. Patrologiae cursus completus. Series latina	WZHU - B.gswR	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin. Gesellschaft sprachwissenschaftliche Reihe. Berlin
PPS	Prähistorische Zeitschrift. Berlin	WZKMU - L.	Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität. Leipzig
	Proceedings of the Prehistoric Society. London	ZA	Zeitschrift für Archäologie. Berlin
		ŽAnt	Živa antika. Skopje
		ZVS	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. Berlin

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ I

Автори:

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ИВАН ВЕНЕДИКОВ, ВЛАДИМИР ГЕОРГИЕВ, ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ, ТОДОР ГЕРАСИМОВ, ХРИСТО ДАНОВ, РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ, ИВАН МАРАЗОВ, ГЕОРГИ МИХАЙЛОВ, ВЛАДИМИР ПОПОВ, МАГДАЛЕНА СТАНЧЕВА, ГОРАНКА ТОНЧЕВА, ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, МАРИЯ ЧИЧИКОВА, АЛЕКСАНДЪР ФОЛ

Рецензенти:

ДИМИТЪР НИКОЛОВ, ВЛАДИМИР ПОПОВ, ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, МАРГАРИТА ТАЧЕВА-ХИТОВА

Редакционна колегия:

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ /отг. редактор/,
ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО ДАНОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ, АЛЕКСАНДЪР ФОЛ

Редактор на научния апарат, показалците и библиографията
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица ХРИСТО ДАНОВ

Съставител на показалците КИРИЛ ЙОРДАНОВ

Съставител на библиографията ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Илюстратор и оформител ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Подбор на илюстрациите: ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ИВАН ВЕНЕДИКОВ, ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ, РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ, МАРИЯ ЧИЧИКОВА

СП „ФОРЕК“ с фотографии ЯВОР ПОПОВ и ПЕТЪР ФРАНЦ;

МИХАИЛ ЕНЕВ, ИВАН ИВАНОВ, КОСЬО КОСЕВ, ВЛАДИМИР КУСЕВ, МАРИО МАРИНОВ

Музейни материали предоставиха Националният археологически музей, Националният исторически музей, Археологическият музей в Пловдив, Военноисторическият музей в София, окръжните исторически музеи в Бургас, Варна, Велико

Върху обложката: Сребърна апликация с изображение на тракийски конник от съкровището, открито при с. Летница – Ловешко – Окръжен исторически музей, Ловеч

ПЪРВОБИТНО-ОБЩИНЕН И РОБОВЛАДЕЛСКИ СТРОЙ. ТРАКИ

Търново, Видин, Враца, Ловеч, Перник, Плевен, Русе, Стара Загора, Търговище и Ямбол, Музеят за история на град София, градските исторически музеи в Дългопол, Лом, Несебър, Нова Загора и Севлиево, музеят „Мадара“, както и Националната библиотека във Виена, Археологическият музей в Атина, Altes museum в Берлин, Ashmolean museum в Оксфорд

Въздушни снимки: ДИНКО БАЙЧЕВ, СТЕФАН МИХАЙЛОВ със съдействието на ДСО Българска гражданска авиация „БАЛКАН“

Консултант по полеви исторически обекти БОРИС ЧОЛПАНОВ

Карти

Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Консултанти ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО ДАНОВ, РУМЕН КАТИНЧАРОВ, АЛЕКСАНДЪР ФОЛ, МАРИЯ ЧИЧИКОВА
ИНСТИТУТ ПО КАРТОГРАФИЯ – редактор ВЕРА ГЛАВИНЧЕВА, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ и ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ, ул. акад. Георги Бончев блок I

Редактор МИЛКА ЧАКЪРОВА

Художествен редактор ДАНАИЛ ДОНКОВ

Технически редактор КИРИЛ ВАСИЛЕВ

Коректори: ЦВЕТАНА ХАНТОВА, МАРГАРИТА МИХАЛКОВА

Полиграфическо изпълнение ДП „БАЛКАН“, бул. В. И. Ленин 113

Фотонабор АНТОАНЕТА КРЪСТАНОВА; ЙОРДАН НАЙДЕНОВ /ръководител/
Цветоотделяне АЛЕКСАНДЪР КОЛЕВ, КАМЕН ТАЛЕВ, НИКОЛАЙ КАРАПАДЖИЕВ; ретуш ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА, АСЕН АНЕВ; монтаж МАРИНА НАЙДЕНОВА, ИВАНКА ВЛАДИМИРОВА; ГЕОРГИ МАДЖАРОВ /ръководител/

Печат ГЕОРГИ АНДРЕЕВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ, ПЕТЪР ПЕТРОВ; ГРИГОР МИЛАНОВ /ръководител/
Подвързия ДПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“, бул. В. И. Ленин 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 5877. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 6.VIII.1979 Г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 630×950/8. ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 ММ ХАРТИЯ ХРОМОВА ПОЛУМАТ 135 г/м² ОТ ARSOMARI PRIUX - ПАРИЖ. ШРИФТ – TIMES 452–55, 452–56, 452–75. ПЕЧАТ – ОФСЕТОВ 4+2+1 ТИРАЖ 50000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 59. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 65

9531479838
19 0618–24–78

Цена 18 лева